

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 18

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 18

Серія заснована у 1994 році

Донецьк ДонНУ 2009

УДК 801.808.804.807
ББК Ш 12 = 41
Л 59

Редакційна рада: Анатолій Загнітко, доктор філологічних наук, професор (науковий редактор) (Україна); Іван Вихованець, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Україна); Катерина Городенська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ніна Клименко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Євгенія Карпіловська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Майя Всеволодова, доктор філологічних наук, професор (Росія); Марія Конюшкевич, доктор філологічних наук, професор (Білорусь), Василь Рагавцов, доктор філологічних наук, професор (Білорусь), Михайло Сарновський, доктор філологічних наук (Польща); Лариса Пісарек, доктор філологічних наук, професор (Польща); Чеслав Ляхур, доктор філологічних наук, професор (Польща); Алеш Брандлер, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Станіслав Жажа, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Людмила Попович, доктор філологічних наук, професор (Сербія).

Редакційна колегія: Євген Отін, доктор філологічних наук, професор (Україна); Микола Луценко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Михайло Сенів, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ольга Бессонова, доктор філологічних наук, професор (Україна); Каленик Шульжук, доктор філологічних наук, професор (Україна); Віра Познанська, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Любов Фроляк, кандидат філологічних наук, доцент (Польща); Михайло Вінтонів, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Володимир Мозгунов, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ірина Домрачева, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Оксана Борисенко, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ганна Ситар, кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар) (Україна); Ілля Данилюк, кандидат філологічних наук, доцент (секретар) (Україна); Юлія Зеленська, асп. (технічний секретар).

Рецензенти: Грещук Василь, доктор філологічних наук, професор (Прикарпатський національний університет); Сологуб Надія, доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови НАН України).

Видання затверджене ВАК України як фахове («Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» // Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серії КВ № 8925 від 01.07.2004 року.

Затверджено до друку вченою радою Донецького національного університету (№10 від 26.12.2008 р.).

Засновник: Донецький національний університет, кафедра української мови (від 28.12.2007 р. – кафедра української мови та прикладної лінгвістики)

При використанні матеріалів серії покликання на «Лінгвістичні студії» є обов'язковим.

Електронна версія збірника доступна на Донецькому лінгвістичному порталі за адресою www.mova.dn.ua

Л 59 **Лінгвістичні студії**: 36. наук. праць. Випуск 18 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. —
Донецьк: ДонНУ, 2009. — 310 с.

ISSN 1815-3070
ISBN 966-7277-88-7

Розглянуто актуальні проблеми теорії мови, функціональної граматики, з'ясовано напрями еволюції морфологічних і синтаксичних категорій, а також їхні функціональні вияви в тексті, встановлено особливості функціональної семантики фразеологічних і лексичних одиниць, виявлено тенденції сучасного словотвору, висвітлено напрями й аспекти прикладної лінгвістики.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів-філологів.

© Автори статей, 2009
© Донецький національний університет, 2009
© Редакційна рада, 2009

ЗМІСТ

ВСТУП		6
РОЗДІЛ I	Теорія мови	8
Михальченко Марина	Оцінка у філософсько-логічному та психологічному аспектах	8
Пилипак Валерія	Антропоцентричні та егоцентричні концепції в лінгвістиці	13
Тукова Татьяна	Интеллектуализация языка как один из путей его развития	18
Ясакова Наталя	Семантична категорія персональності у світлі філософського осмислення опозиції Я–ТИ–ВІН	22
РОЗДІЛ II	Актуальні проблеми морфології	27
Носенко Ірина	Особливості присубстантивного вживання відносних ад’єктивів, утворених від іменників – назв металів	27
Панков Фёдор	К вопросу о соотношении категориальных классов слов в русском языке (на материале наречий и предлогов	30
Педченко Світлана	Частки як репрезентанти волітивних субкатегоріальних суб’єктивно-модальних значень	37
Петришин Марта	Прикметники типу бахувріхі у давньогрецькій мові (на матеріалі параметричних прикметників гомерівського епосу)	40
Рибенок Вікторія	Функціонально-семантичні групи дієслів в українській мові	44
Рубан Анастасія	К вопросу о составлении функционального словаря наречий	49
Сікорська Ольга	Форми наказового способу в неімперативному використанні	53
Халіман Оксана	«Нульове» граматичне значення як наслідок нейтралізації (на матеріалі граматичного значення множини)	57
РОЗДІЛ III	Теоретичні питання синтаксису	61
Виноградова Катерина, Ситар Ганна	Типологія моделей модальних модифікацій речень в українській і російській мовах. Стаття 1: Експліцитні моделі	61
Кульбабська Олена	Вторинні предикати: лінгвальний статус, класифікація і репрезентація в сучасній українській мові	70
Кутня Галина	До питання класифікаційних критеріїв предикатів у мовознавчій літературі	75
Мачак Оксана	Семантика та типологія предикатів статальних інтенсивно-допустових конструкцій зі значенням місця	80
Попова Ірина	Досвід загальної типології синтаксичної омонімії	86
Путіліна Оксана	Морфолого-синтаксичні форми відмінків з об’єктивним значенням (родовий і знахідний відмінки) сучасного українського речення у зіставленні з англійським	92
Труб Володимир	Про специфіку значення речень з реалізованими темпоральними валентностями часток <i>ще</i> та <i>вже</i>	97
Фенко Марія	Прислівникові форми реалізації категорії предикатності в семантико-синтаксичній структурі речення	102
Язикова Юлія	Семантичні особливості займенниково-співвідносних речень симетричної та несиметричної структури	105
РОЗДІЛ IV	Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць	110
Балабан Олена	Концептуальні різновиди художньої метафори: типологічний та когнітивний аспекти (на матеріалі англійської, французької, російської та української мов)	110
Кудря Оксана	Похідні ад’єктивні одиниці зі вторинним колоративним значенням в українській та англійській мовах: семантичні групи та механізми їх словотворення	114
Стадній Алла	Взаємозв’язок конотативного і денотативного компонентів у лексичному значенні дієслів	119
Терещенко Світлана	Функціональні особливості слів широкої семантики	123

Фойту Петра	До питання про взаємозв'язок фразеології та граматики у слов'янських мовах	127
Шевченко Кристина	Структура модели лексикализации этимологических дублетов	131
РОЗДІЛ V	Словотвір: напрями, аспекти дослідження	135
Нелюба Анатолій	Стримувачі у словотвірних процесах української мови	135
Сегін Любомир	Аблативні дієслова динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах	140
Скоробогатая Татьяна	Деривационная семантика русских и немецких глаголов физического воздействия, обозначающих 'направление действия в пространстве'	143
Теркулов Вячеслав	Ономастиологические модели композитов – обозначений объединений людей в русском языке	146
Штанденко Уляна	Особливості словотвірних відношень у відіменній деривації дієслів	151
РОЗДІЛ VI	Проблеми лінгвістики тексту, дискурсології, дискурс-аналізу	156
Жижома Оксана	Роль оказіональних прикметників у формуванні поетичного дискурсу	156
Зарицька Ірина	Структурні типи аргументативних мовленнєвих актів сучасної української мови: комунікативно-прагматичний аспект	161
Зеленська Юлія	Особливості граматичного повтору в поетичному мовленні кінця XX – початку XXI століття	164
Карамішева Роксолана	Регістрово-жанрові характеристики повідомлень про стихійні лиха на україномовних та англomовних інтернет-сайтах	167
Коваленко Євгенія	Структурна організація рекламного тексту в аспекті його лінгвістичного аналізу	173
Осіпова Тетяна	Комунікативний кодекс українців: відображення дії закону поглинання емоцій в українському паремійному фонді	178
Пац Любов	Текстотвірний синтаксичний зв'язок: формальні засоби реалізації	181
Резник Оксана	Тип художественного сознания в автобиографической прозе И.Одоевцевой	186
Слобода Наталя	Синтаксична і смислова структура атрибутивних метафоричних словосполучень у поезії шістдесятників	190
Стекольниковая Нина	Лингво-позиционная реконструкция инварианта рекурсивного текста	194
Черхава Олеся	Семантичний аналіз текстів християнських пророцтв як основа їх класифікації	199
РОЗДІЛ VII	Особливості говорів української мови та проблеми соціолінгвістики	203
Зінчук Руслана	Діалектна специфіка іменної словозміни західнополіського говору (на матеріалі замовлянь)	203
Руснак Наталя	Когнітивні параметри діалектного тексту	207
РОЗДІЛ VIII	Проблеми ономастики	212
Лисенко Анна	Первинні ойконіми Полтавської області	212
Лукаш Галина	Функціональна семантика граматичних категорій власних назв	216
Назаренко Інна	Особливості функціонування квантитативних транспозитів-онімів	221
Новикова Юлія	Полісемантичні прізвища сучасної Центральної та Східної Донеччини	227
Фернос Юлія	Прізвища Уманщини, утворені морфолого-синтаксичним способом	231
РОЗДІЛ IX	Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження	236
Данилюк Ілля	Синтез мовлення в комп'ютерних системах	236
Кретов Алексей, Меркулова Инна, Суворова Юлия	Длина слова как функциональный параметр славянской лексики	240
Критська Валентина	Інновації у тематичній групі «місцева влада в Україні» (матеріали до словника лексико-словотвірних інновацій сучасної української мови)	254
Лазаренко Ольга, Панченко Дмитрий	Роль онтологий при обработке знаний в «семантическом web»	258
Меркулова Инна	Парадигматические связи славянской лексики	262

Чейлитко Наталя	Корпусне дослідження зон зв'язків словоформ в українському реченні	268
Шульгіна Валентина	Особливості реалізації мовної особистості у діалозі «людина-комп'ютер»	275
РОЗДІЛ X	Актуальні проблеми когнітивної лінгвістики	280
Радзівська Світлана	Функціональна семантика мовних одиниць на позначення концепту дім в американській поезії	280
Сбітнєва Ірина	Біблія – репрезент концептуальної картини світу	283
Таукчи Елена	Когнітивна основа субстантивів «life»/«жизнь» и «death»/«смерть»	287
Фатєєва Людмила	Концепт «воля» в поезії Тараса Шевченка	293
РОЗДІЛ XI	Рецензії та анотації	298
Загнітко Анатолій, Михальченко Марина Зеленько Анатолій	Концепція лінгвістичної відносності. Рецензія на книгу: Kiklewicz Aleksander. Aspekty teorii względności lingwistycznej. – Olsztyn, 2007. – 108 p. Нові аспекти дослідження психолінгвістики. Рецензія на книгу: Загнітко А., Михальченко М. Основи психолінгвістики: науково-навчальне видання. – Донецьк: ДонДУ, 2008. – 233 с.	298 299
Сегін Любомир	Посібник на вимогу часу. Рецензія на книгу: Познанська В.Д. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Орфоєпія. Графіка. Орфографія: Навчальний посібник. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 100 с.	302
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ		303
THE CONTENTS		306
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ		309

ВСТУП

Пропонований вісімнадцятий випуск “Лінгвістичних студій” окреслює і виокремлює стійке зацікавлення лінгвістів цілою низкою мовознавчих проблем й у своєму змісті він охоплює перебіг вивчення й аналізу різноманітних аспектів і вимірів мовних ярусів: морфологічного, лексичного, словотвірного, морфемного, семасіологічного, семіотичного, когнітивного, синтаксичного, стилістичного і власне-текстового із простеженням, встановленням і визначенням особливостей внутрішньомовної між'ярусної взаємодії, взаємодіяльності і взаємовпливу, взаємовідношення і взаємовияву з визначенням спектрів взаємопроникнення і взаємозумовленості, виокремлює різноманітні спектри науково-теоретичного і теоретико-прикладного осмислення фундаментальних проблем теорії мови, її історії, охоплює розгляд еволюції, динаміки і статичності, статусу, структури, семантики і функцій мовних одиниць. На часі постав розділ із проблем прикладної лінгвістики (розпочатий у шістнадцятому випуску), оскільки сьогодні цей напрям у своєму розмаїтті не постає рівнозначним, охоплюючи проблеми прикладної фонетики, морфології, синтаксису, лексикології, лексикографії, термінознавства, не менш вагомими в цьому розрізі постають питання корпусної лінгвістики і прикладного спрямування перекладознавства, прикладного опрацювання проблем комунікативного впливу і штучного інтелекту, особливо значущими виступають питання нейролінгвістичного програмування, судової (кримінальної) лінгвістики, прикладні аспекти патопсихолінгвістики, усього того, що пов'язано з людиною. Показовим є те, що в широкому сенсі проблеми прикладної лінгвістики охоплюють і методик викладання іноземної та рідної мов і багато іншого (див., наприклад: [Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – С. 640-710]. Ці проблеми активно опрацьовуються на кафедрі української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету завдяки активній співпраці з відділом структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України (завідувач відділу професор Є.А.Карпіловська), відповідними кафедрами Національного університету “Львівська політехніка”, Московського державного університету імені М.В. Ломоносова (Росія) та Воронежського державного університету (Росія; професор О.О. Кретов). Від самого першого випуску “Лінгвістичних студій” і до сьогоднішнього (див.: [Лінгвістичні студії: Вип. 1 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1994.– 210 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 2 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1996. – 351 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 3 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1997. – 214 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 4 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1998. – 271 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 5 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – 318 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 6 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – 352 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 7 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 301с.; Лінгвістичні студії: Вип. 8 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 319с.; Лінгвістичні студії: Вип. 9 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – 237 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 10 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – 223 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 11 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2003. – Ч. I. – 330 с.; Ч. II. – 306 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 12 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2004. – 432 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 13 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2005. – 408 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 14 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2006. – 291 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 15 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2007. – 556 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 16 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2008. – 439 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 17 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2008. – 347 с.) започатковано і збережено основні концептуальні розділи, у межах яких й уміщено заявлені дослідження¹. Щоправда, лінгвістична думка постійно розвивається, поглиблюється, внаслідок чого постають відчутними нові напрями, що й зумовили висвітлення в “Лінгвістичних студіях” проблем дискурсу, когнітивної лінгвістики та ін. У силу певних об'єктивних причин, на жаль, не знайшов розвитку, започаткований у чотирнадцятому випуску розділ „Лінгвістична спадщина кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету”, у якому передбачено публікацію наукових праць викладачів, що в різний час працювали на кафедрі української мови та прикладної лінгвістики й дослідження яких сьогодні з тих чи інших причин є мало доступними, але вони є такими, що активно використовуються у вишівській практиці, їхнє вивчення дозволяє по-іншому простежити окремі знакові проблеми. Його продовження вкрай необхідне й буде зреалізоване в майбутніх випусках.

Випуск розпочато розділом “Теорія мови”, у якому з'ясовано питання статусу категорії оцінки у філософському та психологічному аспектах, проаналізовано антропоцентричні та егоцентричні концепції в лінгвістиці, зінтерпретовано інтелектуалізацію мови як один зі шляхів її розвитку (пор. також докторську дисертацію з цієї проблеми І. Шевченко), простежено категорії персональності у світлі філософського осмислення опозиції Я–ТИ–ВІН.

У вісімнадцятому випуску вміщено проблемні матеріали з актуальних питань теоретичної (теоретично-описової, теоретично-порівняльної, теоретико-зіставної, теоретично-ідеографічної та ін.) і функційної

¹ Усі матеріали випуску авторизовані (редколегія).

морфології, значна частина з-поміж яких приділена проблемам: 1) присубстантивного вживання відносних ад'єктивів, утворених від іменників-назв металів; 2) співвідношення категорійних класів; 3) встановлення статусу часток як репрезентантів волітивних-субкатегорійних суб'єктивно-модальних значень; 4) функційності прикметників типу *бахувріхі* в даньогрецькій мові; 5) укладання функційного словника прислівників; 6) простеження особливостей форми наказового способу й неімперативному використанню; 7) встановлення специфіки “нульового” граматичного значення як наслідку рейтралізації і под.

Аналіз теоретичних проблем синтаксису охоплює розгляд: а) типології моделей модальних модифікацій речень у зіставному параметрі (російська та українська мови); б) вторинних предикатів із визначенням лінгвального статусу, особливостей реалізації в сучасній мові; в) семантики й типології предикатів сталатальних інтенсивно-допустових конструкцій зі значенням місця; г) загальної типології синтаксичної омонімії; д) особливостей морфолого-синтаксичних форм відмінків з об'єктним значенням (родового й знахідного відмінків) сучасного українського речення в зіставленні з англійським; е) специфіки значення речень з реалізованими темпоральними валентностями часток *це* та *вже*; є) прислівникових форм реалізації категорії предикатності в семантико-синтаксичній структурі речення; ж) семантичних особливостей займенниково-співвідносних речень симетричної та несиметричної структури тощо.

Аналіз функційної семантики лексичних і фразеологічних одиниць охоплює 1) розгляд концептуальних різновидів художньої метафори; 2) аналіз похідних ад'єктивних одиниць зі вторинним колоративним значенням в українській та англійській мовах; 3) дослідження взаємозв'язків конотативного й денотативного компонентів у лексичному значенні дієслів; 4) простеження функційних особливостей слів широкої семантики; 5) вияв взаємозв'язків фразеології та граматики у слов'янських мовах; 6) аналіз структури моделі лексикалізації етимологічних дублетів і под.

Досить ґрунтовно прокоментовано аспекти вивчення словотвірної продуктивності, проаналізовано стримувачі у словотвірних процесах української мови, розглянуто аблативні дієслова динамічної просторової локалізованості в українській та польській мовах, виявлено дериваційну семантику російських та німецьких дієслів фізичного впливу, простежено ономаціологічні моделі композитів на позначення об'єднань людей у російській мові, з'ясовано особливості словотвірних відношень у відіменній деривації дієслів та ін.

З-поміж актуальних проблем лінгвістики тексту, дискурсології, дискурс-аналізу варто наголосити на: а) аналізі ролі оказіональних прикметників у формуванні поетичного дискурсу; б) розгляді структурних типів аргументативних мовленнєвих актів сучасної української мови (комунікативно-прагматичний аспект); в) дослідженні особливостей граматичного повтору в поетичному мовленні кінця ХХ – початку ХХІ століття; г) з'ясуванні реєстрово-жанрових характеристик повідомлень про стихійні лиха на українськомовних та англомовних інтернет-сайтах; д) розгляді структурної організації рекламного тексту в аспекті його лінгвістичного аналізу; е) дослідженні особливостей комунікативного кодексу українців (відображення дії закону поглинання емоцій в українському паремійному фонді) ін. Суттєвим постає також аналіз текстотвірного синтаксичного зв'язку, синтаксичної і смислової структури атрибутивних метафоричних словосполук у поезії шістдесятників; розглянуто й особливості лінгво-позиційної реконструкції інваріанту рекурсивного тексту та зреалізовано семантичний аналіз християнських пророцтв як основи класи їхньої класифікації та ін.

Належна увага приділена питанням сучасних українських говорів та сучасної соціолінгвістики, де подано аналіз діалектної специфіки іменної словозміни західнополіського говору, охарактеризовано когнітивні параметри діалектного тексту і под.

Актуальними питаннями ономастики постали: 1) первинні ойконіми Полтавської області; 2) функційна семантика граматичних категорій власних назв; 3) особливості функціонування квантитативних транспозитив-онімів; 4) полісемантичні прізвища сучасної Центральної та Східної Донеччини; 5) прізвища Уманщини, утворені морфолого-синтаксичним способом тощо.

Особливим постає розділ із проблем сучасної прикладної лінгвістики, у якому простежено 1) синтез мовлення в комп'ютерних системах; 2) довжину слова як функційний параметр слов'янської лексики; 3) технологію корпусного дослідження зон зв'язків словоформ в українському реченні; 4) проблеми парадигматичних зв'язків слов'янської лексики; 5) роль онтологій в опрацюванні знань у “семантичному web” та ін. Знайшли також висвітлення в цьому розділі питання про інновації в тематичній групі “місцева влада в Україні” та аналіз особливостей реалізації мовної особистості в діалозі “людина – комп'ютер”.

У розрізі проблем когнітивної лінгвістики проаналізовано функційну семантику мовних одиниць на позначення концепту *dīm* в американській поезії, виявлено статус Біблії як репрезентанта концептуальної картини світу, а також охарактеризовано особливості вербального вияву концепту *воля* в поезії Тараса Шевченка.

Не обійдено увагою і нові лінгвістичні праці, які розглянуто в розділі “Рецензії та анотації”, висловлено оцінку їхньої актуальності та значущості для розвитку сучасного мовознавства.

Автори випуску “Лінгвістичні студії” сподіваються, що вміщені в ньому статті спонукатимуть до міркувань та дискусій. Відгуки і пропозиції слід надсилати на адресу: Редакція серії “Лінгвістичні студії”, кафедра української мови та прикладної лінгвістики, вул. Університетська, 24, Донецький національний університет, корп. І, 83001, м. Донецьк, Україна.

Анатолій Загнітко, науковий редактор

ББК Ш12=411.4

УДК 81:1

ОЦІНКА У ФІЛОСОФСЬКО-ЛОГІЧНОМУ ТА ПСИХОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТАХ

Статтю присвячено вивченню філософських, логічних і психологічних основ оцінки. Оцінку розглянуто як універсальну мовну категорію, обґрунтовано доцільність синергетичного підходу до її вивчення. Зіставлено погляди філософів на оцінку, виділено її особливості. Окреслено соціальну детермінованість оцінки, з'ясовано її роль в етиці й естетиці. Проаналізовано вчення про цінності в акмеології, зв'язок оцінки з поняттям «акме». Схарактеризовано статус оцінки у психології, її зв'язок з процесом відображення.

Ключові слова: оцінка, цінність, пізнання, аксіологія, логіка оцінок.

Універсальна категорія оцінки пов'язана з усіма процесами людської діяльності. Ми користуємося оцінками щодня: як громадяни і члени суспільства, як представники своєї нації, як носії певної культури й учасники історичної епохи, як професіонали у своїй справі. Оцінка всепроникна, її вияви знаходимо у морально-етичних принципах, у національно-специфічних асоціаціях і в особистому житті кожної людини. Сьогодні навіть існують професії, повністю засновані на оцінці: оцінка вартості майна, нерухомості тощо, оцінювання програм або політики, оцінка ефективності заходів, оцінка рівня знань, розробка стандартів для різних галузей. Цей перелік можна продовжувати досить довго, оскільки «універсальним для сприйняття людини є феномен порівняння і зіставлення» [Серебрянников 1988: 89]. Оцінка репрезентує людський вимір мови і мовлення. Важко уявити людину, яка б не пізнавала і не осмислювала світ, не втілювала б своїх думок у мові.

Значну увагу вивченню оцінки приділено в багатьох дисциплінах: філософія, аксіологія, логіка, психологія, етика, естетика, педагогіка, економіка та ін. «Людиновимірність і гуманізація сучасної науки зумовлюють особливу увагу до центру складних систем – до людини» [Семенець 2004: 308], а тому під час опрацювання категорії оцінки необхідно враховувати як лінгвістичні (лексичне значення мовних одиниць, контекст), так і екстралінгвістичні чинники (соціальні, історичні, культурні, національно-специфічні). Сьогодні надзвичайно актуальним є синергетичний підхід до вивчення явищ, який дозволяє охопити всі аспекти об'єкта дослідження. Мета статті – дослідити філософсько-логічні та психологічні основи оцінки. Мета передбачає виконання таких завдань:

- дослідити мовну оцінку з позицій філософії;
- проаналізувати статус оцінки в аксіології;
- розкрити основні положення логіки оцінок;
- з'ясувати особливості етичних і естетичних оцінок;
- розглянути вчення про цінності в акмеології;
- схарактеризувати статус оцінки у психології.

Підґрунтя для вивчення оцінки як мовної категорії закладено у філософських і логічних теоріях. У філософії оцінка розглядалася передусім як категорія мислення, думка про цінність [Бачинин 2005], [Введение 2004].

Геракліт виявив багатоаспектність пізнання та істини. Філософ розмежував раціональну й емоційну оцінки, зазначивши, що істина досягається розумом по той бік почуттів. Піфагорейці проголосили найвищою цінністю істину, пошук якої є сенсом життя. Ксенофан запропонував свою ієрархію цінностей, у якій цінності розуму та мудрості мали значну перевагу над цінностями вітальними. Парменід висунув принцип істини, згідно з яким буття є чистою позитивністю, небуття – чистою негативністю. За Парменідом, усе відносно: немає абсолютної істини, абсолютних цінностей, абсолютного блага. Поняття добра і зла філософ співвідносить з користю та шкодою. Протагор заперечив існування абсолютних критеріїв істинності, наголосивши на суб'єктивності сприйняття: людина є мірилом усіх речей. Протагор вважав, що про кожну річ можна стверджувати прямо протилежне, і водночас не бути певним навіть у цьому.

Аксіологічна проблематика наявна й у вченні Платона про ідеї. Розмежовуючи ідеї та конкретні, чуттєві речі, Платон створив ієрархію ідей. Так, ідеї блага, істини, прекрасного, справедливого належали до першого ряду, до другого – ідеї, що виражають фізичні явища і процеси, до третього – окремі розряди істот. У теорії пізнання Платон чітко розрізняв знання, що стосується ідей, та думку, пов'язану з чуттєвим світом. Знання веде до абсолютної істини, на відміну від думки, що пов'язана лише із зовнішнім аспектом речей.

Однією з провідних ідей філософії Сократа є ідея блага, що постає як реалізована цінність – корисність. Уявлення Сократа про позитивне і негативне пов'язані зі знанням: знання – добре, незнання – погане. Пізнання блага Сократ вважав запорукою моральності людини.

Проблема доброго, добра детально висвітлена у працях Аристотеля, який виділив три складники концепту «добра» («благо», «щастя», «блаженство»). Однак філософ заперечував існування загального блага, об'єднаного однією ідеєю.

Сенека як цінність розглядав щастя, мислитель створив систему морально-етичних правил поведінки людини для досягнення щасливого життя. Сенека наголошував на суб'єктивному характері цінностей і ставлення до речей.

Гедоністична концепція доброго і поганого втілена в роботах філософів XVII ст. – Т. Гоббса, Дж. Локка і Б. Спінози.

Т. Гоббс розглядає добро як «об'єкт будь-якого людського потягу або бажання» [Гоббс 1991: 39], а зло, відповідно, як об'єкт «ненависті або відризи». Він виділяє три види добра: добро в обіцянці, добро в дії як бажану ціль (приємне), добро як засіб (корисне, вигідне); і, відповідно, три види зла: зло в обіцянці, зло в дії й у результаті (неприємне) і зло як засіб (невигідне, шкідливе). В уявленні філософа задоволення втілює добро, а страждання, невдоволення – зло. Оцінка являє собою результат осмислення завдяки передбаченню добрих і поганих наслідків і результатів осмислюваного. Т. Гоббс також наголосив на бінарності оцінки: якщо наслідки добра перевищують наслідки зла, об'єкт можна оцінити як «явне або видиме добро», в іншому разі – як «явне або видиме зло» [Гоббс 1991: 47].

Дж. Локк аналізує добро і зло в аспекті задоволення і страждання. Філософ актуалізує питання про норму, що формує уявлення соціуму про добро і зло. Він виокремлює три роди законів, з якими люди співвідносять об'єкти оцінки [Локк 1985: 406]: божественний закон («міра гріха та виконання обов'язку»), громадянський закон («мірило злочину та невинності») і філософський закон, закон суспільної думки, або доброго імені («мірило чесноти і пороку»). Дж. Локк звернув увагу на градуальний характер оцінки, зауваживши, що добре може бути більшим або меншим.

Б. Спіноза вивчав людину та її ставлення до соціуму і всесвіту. Філософ наголошував, що визначення чогось як доброго чи поганого залежить від суб'єкта, тобто оцінка зумовлена людською природою. Мислитель також звернув увагу на поняття норми: оскільки під час оцінювання ми спираємося саме на норму, то від зміни норми залежить і зміна оцінки. Б. Спіноза здійснив переоцінку традиційних моральних цінностей, поклавши в основу філософії життя радість і спокій.

І. Кант також пов'язує добро з благом, приємністю, задоволенням, а зло – з нещастям, неприємністю, стражданням. Він звертає увагу на неоднозначність трактування цих понять: «Той, хто зважується на хірургічну операцію, без сумніву, відчуває її як зло, але розумом він і кожен інший визнає її чимось добрим» [Кант 1965: 384]. Отже, І. Кант розмежовує емоційну і раціональну оцінку. Поняття доброго і поганого визначається моральним законом: «Тільки моральний закон сам по собі є мотивом у судженні розуму, той, хто робить його своєю максимою, морально добрий» [Кант 1965а: 25].

Д. Юм вважав симпатію доволі могутнім принципом людської природи і простежив зв'язок оцінки з емоціями: приємне викликає позитивні емоції (любов), неприємне – негативні (ненависть), він звернув увагу на здатність емоції посилювати оцінку. В основу оцінки Д. Юм поклав порівняння, зазначивши, що «об'єкти видаються більшими або меншими під час порівняння їх з іншими» [Юм 1995: 120]. Філософ виділив зону безвідносного до оцінки, оскільки не кожне відчуття задоволення або страждання, викликане характерами або вчинками, «має ту особливу властивість, яка змушує нас виражати схвалення або осуд» [Юм 1995: 232].

У XIX ст. сформувалась аксіологія (від грец. *axia* – цінність і *logos* – вчення) – «вчення про цінності духовно-практичного життя індивідів і співтовариств» [Бачинин 2005: 18]. Саме в цей час у філософії поняття *блага* поділяється на два компоненти: реальність і цінність. Цінності втілюють ідеальні уявлення про світ індивіда і суспільство. У [Словарь 2005] цінності поділяються на три види: матеріальні, соціальні та духовні. Усім цінностям властиві такі особливості:

1) бінарний характер, тобто наявність протилежних (позитивних і негативних) цінностей, що передбачає можливість вибору (приємне – неприємне, прекрасне – потворне, добре – погане);

2) ієрархічність як позитивних, так і негативних цінностей, що залежить від культурно-історичного контексту [Словарь 2005: 5].

Представники школи неокантіанства В. Віндельбанд і Г. Рікерт постулюють об'єктивне існування цінностей, на яких ґрунтується суб'єктивний акт оцінки. В. Віндельбанд визначає філософію як науку про загальнообов'язкові цінності, як нормативне вчення, засноване на пізнанні еталону. Для філософа цінності є апріорними, обов'язковими для всіх. В. Віндельбанд розглядає як єдине ціле цінності істини, добра, краси. Він наголошує на дуалізмі світу, у якому існують дійсність і цінності, називаючи цей дуалізм «священною таємницею». Розвиваючи ідеї І. Канта, мислитель розмежовує судження про факти і судження про цінності, чим започатковує розрізнення фактів і цінностей. Г. Рікерт звернув увагу на суб'єктивність цінностей. Він розглядає оцінки як поєднання цінностей з дійсністю і розмежовує цінності та дійсні оцінки: «цінність може мати значущість навіть і за відсутності акту оцінки, який виражає те чи інше до неї ставлення» [Рікерт 1998: 460]. За Г. Рікертом, сутність цінностей полягає не у фактичності, а в значущості: «Лише сукупність буття та цінностей складає разом те, що заслуговує на ім'я світу» [Рікерт 1998: 458]. Філософ також обґрунтував когнітивний аспект оцінки: оскільки дійсне для судження дійсне і для пізнання, а судження споріднене з бажанням і почуттями, то і теоретичне пізнання має відношення до цінності. Що-небудь стає цінним для

суб'єкта, коли він визнає його значущість. Для цього необхідне осмислення, якому передують пізнання. Оцінки «відображають не тільки інтереси та потреби суб'єкта, але і його самопізнання і пізнання об'єкта» [Введение 2004: 524]. Пізніше російський філософ П. Сорокін, розвиваючи думки Г. Рікєрта, зближує цінності з культурою, розглядає цінності як основу кожної культури. Ми можемо говорити про оцінку як феномен, що забезпечує спадковість культури.

В. Дільтей висунув нову концепцію – ідею аксіологічного плюралізму, згідно з якою існує багато систем цінностей, що визначаються культурно-історичним контекстом і пізнаються в межах пізнання таких контекстів.

«Матеріальну етику цінностей» запропонував М. Шелер, який вважав моральні цінності незмінними сутностями. Він намагався встановити «матеріальні» структури ціннісних переживань у вигляді ієрархії бінарних модальностей (приємне – неприємне, симпатія – антипатія). Найвищою цінністю для М. Шелера є цінність релігійна. Сутність людини філософ вбачав у любові як акті бачення вищої цінності об'єкта. Ідеї М. Шелера в етиці щодо незмінних цінностей розвинув М. Гартман. Стрижневою в його теорії є проблема співвідношення цінностей і свободи волі індивіда: з одного боку, цінності є орієнтиром для волі, а з іншого – воля реалізує цінності.

На думку М. Вебера, у формуванні цінностей домінують не суб'єктивні вподобання людини, а історична епоха і культура. Співвідносячи пізнання та цінності, М. Вебер пропонує поняття «пізнавального інтересу», що детермінує вибір і спосіб вивчення об'єкта, а також поняття «ціннісної ідеї», визначуваної певним баченням світу в межах культурного контексту. Цінність філософ вважає нормою, яка існує завдяки своїй значущості для суб'єкта і зумовлює соціальні дії.

На відміну від гедоністів, Дж. Мур стверджує, що добро (благо) і задоволення не можна ототожнювати. Філософ вважав, що добро існує об'єктивно і не може бути визначене. Мислитель заперечував існування дескриптивного компонента оцінних слів, зазначаючи, що поняття «добре» просте і неподільне, залежить лише від природних властивостей речі. Однак Дж. Мур не врахував впливу на оцінку стандартів і стереотипів.

Релігійно-філософську аксіологію опрацьовували російські філософи В. Соловйов і М. Лосський, які пояснювали абсолютний характер цінностей (Добра, Краси, Істини) наявністю досконалого божественного начала.

У філософії українського бароко аксіологічну проблематику вивчав Г. Сковорода, який зосереджувався на людинознавчій, етико-гуманістичній проблематиці. Мудрість людини, згідно з переконаннями філософа, полягає в пізнанні істини та житті відповідно до неї. Акцентуючи на ролі серця як основи душевного життя людини, Г. Сковорода вважав серце русійною силою самопізнання людини, пізнання добра і зла, що веде до самовдосконалення. Антитетичне розуміння буття покладено в основу ідеї про дві натури світу, згідно з якою все у світі складається з двох взаємопов'язаних протилежних натур: видимої і невидимої, зовнішньої і внутрішньої, тілесної і духовної, обману й істини. Окрему увагу Г. Сковорода приділяв проблемі щастя. Філософ вважав, що щастя не залежить від зовнішніх чинників, а щасливою може бути кожна людина. Для цього варто лише опанувати науку про щастя, усвідомити своє щастя.

Проблема цінностей є настільки широкою, що виходить далеко за межі філософії. Цінності існують у кожному суспільстві, створюються та змінюються, функціонують і поза аксіологією.

У логіці під оцінку розуміють висловлення про цінність. Цінністю вважається «будь-який предмет будь-якого інтересу, бажання, прагнення тощо» [Ивин 1970: 12]. Оцінювання постає як встановлення певного ставлення суб'єкта оцінки до її предмета. Логіку оцінок О. Івін визначає як «розділ логіки, що займається аналізом висновків, посилками або умовиводами яких є оцінки» [Ивин 1970: 4]. У логіці оцінок виокремлюють логіку абсолютних оцінок, які формулюються за допомогою понять «добре»/«погано» та «індиферентно щодо оцінки», та логіку порівняльних оцінок (або логіку переваг), у яких використовуються поняття «краще», «гірше» та «рівноцінно». Особливістю логіки абсолютних оцінок є те, що позитивно ціннісне (добре) та негативно ціннісне (погане) визначають одне одного: «об'єкт добрий, коли його відсутність негативно цінна; об'єкт поганий, коли його відсутність позитивно цінна» [Горский 1991: 140]. Те, що не є ні добрим, ні поганим, визначається як індиферентне щодо оцінки. У такому разі суб'єкт виключає предмет зі сфери своїх інтересів і приписує йому нульову цінність. Як абсолютні, так і порівняльні оцінні поняття утворюють триплети: добре – все одно – погано; краще – рівноцінно – гірше [Ивин 1970: 182]. При цьому логіка абсолютних оцінок і логіка порівняльних оцінок являють собою окремі розділи логіки оцінок. Їх не можна об'єднувати, оскільки «краще» не можна визначити через «добре», а порівнювати можна як добре з добрим (або погане з поганим), так добре з поганим.

У [Горский 1991] подані такі основні положення законів логіки оцінок:

- ніщо не може бути одночасно добрим і індиферентним щодо оцінки, індиферентним до оцінки і поганим;

- якщо що-небудь є індиферентним щодо оцінки, то й протилежне так само («Якщо все одно, що сніг білий, то було б все одно, якби він не був білим»);

- добре перше, добре і друге, тільки якщо добре разом перше і друге («Добре бути здоровим і добре бути багатим, тільки якщо добре бути здоровим і багатим»).

У логіці оцінок загальноприйнятими є два принципи, що не є універсальними. Принцип аксіологічної повноти (будь-який об'єкт є або добрим/кращим, або індиферентним/рівноцінним щодо оцінки, або

поганим/гіршим) справедливий лише за умови, що множинність речей, про цінність яких є певне уявлення, збігається з множинністю всіх речей. Це не завжди так, оскільки існують об'єкти, що перебувають поза сферою оцінки (наприклад, те, що у кішки чотири лапи, не можна розглядати як добре, погане або байдуже). Принцип аксіологічного непротиріччя полягає в тому, що «стани, які суперечать один одному, не можуть бути разом добрими (поганими)» [Горський 1991: 140]. Однак цей принцип дещо ідеалізований, у реальності не всі оцінки послідовні.

На думку О. Івіна, усі оцінки можна поділити на дві групи: абсолютні оцінки (виражаються за допомогою понять «добре», «погано», «добро», «зло», «байдуже») та порівняльні (виражаються поняттями «краще», «гірше», «рівноцінно»). Поняття «байдуже» видається не зовсім коректним для лінгвістичного визначення нейтральної оцінки, зважаючи на негативну семантику прикметника «байдужий» (*байдужий до чужих проблем*). Видається доцільним виділення зони нейтрального для оцінки, що має значення «ні добре, ні погано». Варто зазначити, що така зона нейтрального для оцінки не є тотожною нормі, розташованій у зоні позитивного. У лінгвістиці теж поширений такий поділ оцінок. О. Вольф зазначає, що порівняння наявне в обох типах оцінок: імпліцитно в абсолютних (*Ви багатий чоловік, – сказав странний, розглядаючись* (В. Шевчук. Мор)) і експліцитно в порівняльних (*А твоя, Галочко, мама бігала найкраще на всю школу* (Г. Пагутяк. Пан у чорному костюмі з блискучими гудзиками)).

Логічну структуру оцінки складають об'єкт оцінки, предмет і підстава для оцінки. Оскільки процеси мислення і мовлення не тотожні, то не всі складові структури оцінки знаходять вербальне вираження. А тому в лінгвістиці постає доцільним поділ компонентів оцінної структури на експліцитні та імпліцитні, а також вивчення імпліцитної оцінки.

Як скорочену форму оцінного висловлення у логіці розглядають нормативні висловлення, що становлять окремий випадок оцінок – групові оцінки: «Обов'язково А» рівносильно «А позитивно цінно, і добре, що ухилення від А призводить до покарання».

Істотним є вплив логіки оцінок на формування моральних норм, що дозволяє простежити зв'язок оцінки з деонтичною логікою та з етикою.

Порівнюючи деонтичні теорії в етиці й у логіці норм з аксіологічними концепціями та логікою оцінок, Н. Арутюнова [Арутюнова 1988] зазначає, що в перших за основу береться концепт *нормативності*, *обов'язковості*, з якого виводиться поняття *цінності*, а в других первинним вважається концепт *цінності*, *добра*, а поняття *обов'язковості* виводиться з нього. Якщо аксіологічні поняття утворюють ціннісні судження, то деонтичні – нормативні судження. Відмінність між нормою і цінністю полягає в тому, що цінність завжди є бажаною для самої особистості, тоді як дотримання норм засноване на переконанні. Нормативні стандарти поведінки, закріплюючись «як у масовій і індивідуальній психіці, звичках і свідомості людей, так і в їх взаємних відношеннях, способах спілкування та взаємодії», здійснюють функцію «соціального контролю» [Дробницький 1974: 260]. Механізм дії цих норм настільки узвичасний, що ми його не помічаємо, не виокремлюємо в повсякденній діяльності. Властивості цінностей і норм поєднують у собі ціннісні орієнтації як «суб'єктивні аутодетермінанти, що підпорядковують собі мотиваційну структуру індивідуальної свідомості і змушують її прагнути до значущих цілей» [Бачинин 2005: 260].

В етиці цінності мають імперативно-регулятивну функцію. Найважливішим етичним поняттям є *добро*, уявлення про яке у людини формується під час виховання і закріплюється в моральних настановах і нормах. В етичному аспекті оцінка впливає на вчинки людей, програмує поведінку.

Оцінка соціально детермінована. Соціальна зумовленість оцінки «виражається в тому, що людська діяльність не мислиться без суспільства, в якому суб'єкт існує, і, зрештою, оцінка зумовлюється соціальними факторами» [Бессонова 2002: 4]. Оскільки оцінка спирається на досвід суспільства, вона є культурно значущою. Оцінка зумовлює існування культури як створення й опанування цінностей і вироблення ставлення до них. Культура передбачає певну ієрархію цінностей, з розвитком суспільства, матеріальної та духовної культури ця ієрархія теж змінюється. Отже, виникають нові критерії оцінки і нові оцінки (наприклад, у ХХ ст. еталоном жіночої краси вважалася надмірна худорлявість, сьогодні це оцінюють негативно, забороняють занадто худорлявим моделям з'являтися на подіумі).

Цінності, пов'язані з художнім, творчим освоєнням дійсності, сконцентровані в естетиці. Головною естетичною цінністю проголошено прекрасне як «показник духовності і гуманності, досконалості і свободи» [Сморж 2005: 86]. Прагнення до прекрасного є однією з особливостей людини. Естетична оцінка являє собою встановлення естетичної цінності об'єкта, що сприймається, і передбачає «свідоме або неусвідомлене зіставлення тих чи інших явищ з ідеалом естетичним» [Естетика 1989: 97].

У лінгвістичній класифікації оцінок, за Н. Арутюновою, теж виокремлюють етичні (*Але ж негарно – видавати товариша, бути зрадником* (З. Легкий. Кентавр)) й естетичні (*Була така гарна й молода під тим сонцем!* (В. Шевчук. Дім на горі)) оцінки.

Вчення про цінності знаходить розвиток у сучасних науках, зокрема в акмеології (від грец. *акме* – вищий ступінь чого-небудь) – науці про вершини розвитку окремої людини та спільноти людей і умови їх діяльності. Однією з умов досягнення «акме» (піку розвитку) вважається «потужний розвиток у людини загальних здібностей і перетворення загальнолюдських цінностей на її власні цінності, що означає морально-етичну

вихованість її особистості» [Акмеологія 2004: 57]. Акмеологія проголошує найвищою цінністю особистість і ґрунтується на формуванні оптимальних ціннісних орієнтирів (здоров'я, працездатність, оптимізм).

У психології оцінку вивчають у зв'язку з процесом відображення: людина не лише відображає дійсність, а й відображає своє ставлення до неї. Тобто відображення дійсності можна розглядати як єдність пізнання й оцінювання. Процеси сприйняття та мислення пов'язані: пізнаючи щось, ми це осмислюємо, формуємо власне ставлення. Оцінка становить невід'ємну частину людської діяльності (як повсякденної, так і професійної), необхідну індивіду для організації взаємодії з навколишнім світом, з іншими людьми, з суспільством.

В оцінці знаходить вияв людська свідомість, що аналізує навколишню дійсність, є її відображенням. Ми пізнаємо світ, кваліфікуємо його, здійснюємо оцінку. Втілення цих процесів у мові дозволяє розглядати оцінку як універсальну мовну категорію.

Різні науки вивчають явище оцінки в багатьох аспектах, проте всі вони роблять внесок у загальнотеоретичну розробку проблеми оцінки. Синтезуючи уявлення про оцінку в різних дисциплінах, ми зможемо осмислити всі її площини. Поєднання досліджень, присвячених оцінці, у галузі філософії, логіки, психології, акмеології тощо постає плідним ґрунтом для подальших філософсько-лінгвістичних пошуків.

Література

- Акмеологія 2004: Акмеологія: Учебник / Под общ. ред. А.А. Деркача. – М.: Изд-во РАГС, 2004. – 688 с.
- Арутюнова 1988: Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
- Бачинин 2005: Бачинин В.А. Философия. Энциклопедический словарь. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2005. – 288 с.
- Бессонова 2002: Бессонова О.Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивно-гендерні аспекти. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – 362 с.
- Введение 2004: Введение в философию: Учеб. пособие для вузов / Авт. колл.: Фролов И.Т. и др. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Республика, 2004. – 623 с.
- Гоббс 1991: Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. – Т. 2 / Сост., ред., авт. примеч. В.В. Соколов; Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1991. – 731 с.
- Горский 1991: Горский Д.П. и др. Краткий словарь по логике / Д.П. Горский, А.А. Ивин, А.Л. Никифоров / Под ред. Д.П. Горского. – М.: Просвещение, 1991. – 208 с.
- Ивин 1970: Ивин А.А. Основания логики оценок. – М., 1970. – 230 с.
- Локк 1985: Локк Дж. Сочинения: В 3-х т. – Т. I / Ред.: И.С. Нарский, А.Л. Субботин; Ред. I т., авт. вступит. статьи и примеч. И.С. Нарский; Пер. с англ. А.Н. Савина. – М.: Мысль, 1985. – 621 с.
- Кант 1965: Кант И. Сочинения: В 6 т. / Под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. – Т. 4. – Ч. I. – М.: Мысль, 1965. – 544 с.
- Кант 1965а: Кант И. Сочинения: В 6 т. / Под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. – Т. 4. – Ч. 2. – М.: Мысль, 1965. – 478 с.
- Риккерт 1998: Риккерт Г. Философия жизни. – К.: Ника-Цент, 1998. – 512 с.
- Семенець 2004: Семенець О.О. Синергетика поетичного слова. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
- Серебренников 1988: Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: язык и мышление. – М.: Наука, 1988. – 242 с.
- Словарь 2005: Словарь философских терминов / Науч. редакция проф. В.Г. Кузнецова. – М.: ИНФРА-М, 2005. – XVI, 731 с.
- Сморж 2005: Сморгж Л.О. Эстетика: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2005. – 334 с.
- Эстетика 1989: Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А.А. Беляева и др. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
- Юм 1995: Юм. Д. Трактат о человеческой природе. Книга вторая. Об аффектах. Книга третья. О морали / Пер. с англ. С.И. Церетели, примечания И.С. Нарского. – М.: Канон, 1995. – 416 с.

The article is devoted to the study of philosophical, logical and psychological bases of estimation. An estimation is considered as an universal linguistic category, expedience of synergetic approach for its study is reasoned. The opinions of philosophers about estimation are compared, its features are selected. Social determinancy of estimation is outlined, its role in ethics and aesthetics is found out. The theory of values in acmeology and correlation of the estimation with a notion acme are analyzed. The status of estimation in psychology and its relation with process of reflection are characterized.

Keywords: estimation, cognition, value, axiology, logic of estimations.

Надійшла до редакції 20 жовтня 2008 року.

ББК Ш12=411.4*31
УДК 811.161.2'37

АНТРОПОЦЕНТРИЧНІ ТА ЕГОЦЕНТРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ В ЛІНГВІСТИЦІ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з виявлення в українській мові егоцентричного принципу відображення дійсності, зокрема присутність лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' в семантико-прагматичній структурі мовних одиниць і висловлень. При цьому автор намагається дати теоретичне обґрунтування своїм попереднім практичним розвідкам, розглянувши поняття антропоцентризм та егоцентризм як принципи сучасних семантико-прагматичних досліджень.

Ключові слова: антропоцентризм, егоцентризм, суб'єктивність, лексико-семантична опозиція.

Розгляд семантики мовних одиниць поза постаттю мовця як творця мовного повідомлення є неповним, недостатнім. Цей факт обумовлює введення в семантичні дослідження прагматичного аспекту, пов'язаного з вивченням вираження точки зору мовця в семантиці мовних одиниць, його відношення до повідомлюваного (О.В. Падучева, Ю.С. Степанов, М.О. Шелякін та ін.).

Вивчення семантико-прагматичних аспектів функціонування мовних одиниць є однією з провідних тенденцій сучасних мовознавчих досліджень. Значення витворюється через оцінювання, судження про актанти ситуації, що передбачає, крім об'єкта, обов'язкову наявність суб'єкта, який сприймає певні відношення. У значенні суб'єкт мовлення виступає як організатор, визначає ситуацію мовлення, оцінює факти об'єктивної дійсності і є основним елементом акту мовлення. Тому вивчення семантики мовних явищ та їх функціонування у зв'язку з виявленням людського чинника в мові, суб'єктивної позиції мовця є актуальним у наш час. Теорії, що спираються на принцип дослідження системи мови і функціонування мовних одиниць у зв'язку з людиною-мовцем, називаються "антропо-" чи "егоцентричними" (І.В. Арнольд, К.Бюлер, Е. Бенвеніст, С.Д. Кацнельсон, М.О. Луценко, Ю.С. Степанов, М.О. Шелякін).

Метою нашої статті є дослідження витоків основних антропоцентричних та егоцентричних лінгвістичних концепцій та їх аналіз, визначення на основі цих концепцій понять антропоцентризм та егоцентризм, виявлення специфічних ознак кожного з цих термінологічних понять.

З давніх часів перед мовознавством постала проблема взаємообумовленості мови і людини як фундаментальна для усвідомлення сутності мовних процесів і ролі в них людини як істоти вербальної природи. В античності цю проблему розглядали в аспектах походження мови (природний шлях чи за домовленістю), зв'язку мови і мислення, відношення мовних знаків з об'єктивною реальністю.

З появою структуралізму в лінгвістиці довгий час панувала тенденція відчуження мови від людини і розуміння її лише як форми вираження логічних процесів, чітко системного і замкнутого явища. Посилили цю теоретичну установку і положення Ф. де Сосюра, який вважав, що "єдиним і істинним об'єктом лінгвістики є мова, яка розглядається в самій собі і для себе" [Сосюр 1977, с. 269].

Однак ще задовго до Ф. де Сосюра В.фон Гумбольдт трактував мову як антропологічне явище – невід'ємне від суб'єктивного світу і мислення людини. Вивчення мови "не є кінцевою ціллю, а разом з іншими науками слугує найвищій і загальній меті людського духу, меті пізнання людиною самої себе і свого ставлення до всього баченого і небаченого навколо себе" [Гумбольдт 1985, с. 283]. Мова інтерпретується В. фон Гумбольдтом як конструктивна властивість людини, а людина є людиною саме через посередництво мови, тобто мова є "людиноутворюючою" силою [Гумбольдт 1984, с. 314, 349].

З 50-60-х років ХХ століття почав розвиватися антропологічний напрям в мовознавстві, предметом розгляду якого стало: 1) визначення того, як людина впливає на мову і 2) визначення того, як мова впливає на людину, її свідомість, культуру [Роль человеческого фактора в языке 1988, с. 8]. Антропологічне вивчення мови може здійснюватися у таких варіантах: 1) мова одухотворюється, наділяється рисами людини, але сама людина в теорію мови не вводиться [Караулов 1987]; 2) мова розглядається не в самій собі, а як "частина людини" [Альбрехт 1967]; 3) мова – конструктивна властивість людини [Бенвеніст 1974; Гумбольдт 1985].

Сприйняття людиною себе як центру всесвіту обумовлює появу антропоцентризму, що усвідомлюється як особливий спосіб пізнання та осмислення суб'єктом оточуючої дійсності. Він полягає у баченні першооснов всього в собі – людині, пояснення явищ об'єктивної реальності через свої особливості. Теоретичну розробку поняття антропоцентризм, дослідження його еволюції з "природної автоцентричності живих істот" спостерігаємо лише зараз [див. Михасів 2004, с. 271].

Антропоцентризм пронизує усі сфери духовного і соціального життя людини. У формах духовної культури антропоцентризм фіксується у міфології, філософії, релігії, мові і мовленні. Відомий антропоцентризм епохи Відродження, коли людина позиціонувалася в центрі світу, що поставав у нових наукових теоріях; вважалася першоосновою всього сущого.

Категорія антропоцентризму викликає інтерес і в лінгвістиці. Терміни антропоцентризм, антропоцентричний принцип, антропоцентричність в мові лінгвістики з'явилися нещодавно [Арнольд 1999; Степанов 2003]. Проте застосування антропоцентричного та егоцентричного принципів дослідження мовних

явищ простежується вже в роботах К. Бругмана, К. Бюлера, Е. Бенвеніста, Ш. Баллі, Г. Гійома, О. Есперсена, які проявляли інтерес до людського чинника в мові, до людини як мовної особистості [Brugmann 1904; Бюлер 2000; Бенвеніст 1974; Баллі 1955; Guillaume 1971; Есперсен 2002]. На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки проблемою мовця в мові і мовленні цікавляться А. Вежицька, О.В. Падучева, Ю.С. Степанов, Т.В. Цив'ян, М.О. Шелякін та інші [Wierzbicka 1980; Падучева 1993; Падучева 2003; Степанов 2004; Цив'ян 2005; Шелякін 2005].

Виділення людиною себе з оточуючого світу, усвідомлення нею свого особливого місця в цьому світі на протигагу іншим нелюдським істотам чи неживим явищам, предметам породило антропоцентричність мислення і мови. Антропоцентричність являє собою концептуалізацію людською свідомістю мовних категорій відповідно до своєї людської будови, менталітету [Шелякін 2005, с. 186]. До фактів виявлення антропоцентричного принципу в мові можна віднести: 1) різні лексеми на позначення реалій, що властиві і людині, і тваринам (*обличчя / морда, нігті / кігті, рот / паща, рука / лапа, вмерти / здохнути, народжувати / окочуватися* і ін.); 2) протиставлення антропоцентричного займенника *хто* і неантропоцентричного *що*; 3) виділення категорії істот / неістот, серед істот – чоловічий і жіночий рід, серед неістот – середній рід; 4) перенесення людиною властивостей свого внутрішнього світу на реалії зовнішнього світу (антропоморфізм семантичної системи мови), що О.О. Потебня називав “людинообразністю людської думки” [Потебня 1968, с. 461]. Ця властивість антропоцентризму мови проявляється в численних антропоморфних метафорах: *ручка дверей, підніжжя гори, ніс корабля, сніг іде, час біжить, сипати сіль на рану, сумні часи* і т. ін.

Орієнтацію на людський фактор спостерігаємо у А. Вежицької під час лексикографічного опису таких іменників, як *яблуко, собака*, причому сама авторка називає свій підхід до тлумачення слів антропоцентричним. Наприклад, визначаючи розмір собаки, А. Вежицька вводить семантичні компоненти значення ‘однією рукою не піднімеш’, ‘встаючи на задні лапи, може бути на рівні з людиною’ [Wierzbicka 1980, с. 168]. Згідно з концепцією А. Вежицької, щоб описати концепти типу ‘стіл’, ‘кішка’, ‘собака’, ‘яблуко’, треба враховувати ситуацію, за якої вони пов’язані з людською діяльністю.

Більш вузько інтерпретований антропоцентризм спостерігаємо, коли досліджується не людський чинник загалом, а саме мовець як суб’єкт мовленнєвого акту, його вияви і особливості вираження в мові і мовленні. Конкретно-індивідуальний аспект антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ можна визначити більш точним терміном “егоцентризм” як виявлення *его* (‘я’) суб’єкта мовлення.

Категорії антропоцентризму та егоцентризму переплітаються з категорією суб’єктивності як вияву суб’єкта в мові, з самим висловленням, з комунікативною функцією мови.

У лінгвістичній науці питання про суб’єктивність та її вияви у мовленні набуло актуальності у зв’язку з розвитком ідей функціоналізму – аналізу функціонування мовних одиниць з урахуванням комунікативно-прагматичних та смислових потреб мовця. Синтезом функціонального аналізу з виявленням суб’єктивних смислів у прагматичному розумінні стали дослідження Празького лінгвістичного кружка. Сформулювавши теорію темо-ремного членування речення як одну з найголовніших ознак присутності, участі мовця у процесі творення висловлювання, В. Матезіус акцентував увагу на суб’єктивному складнику, за допомогою якого мовець індивідуально інтерпретує повідомлюваний факт об’єктивної дійсності [Ніка 2000, с. 18]. Окресливши коло мовних явищ, що співвідносяться з суб’єктивністю, філологи Празького лінгвістичного гуртка з позицій функціоналізму визначили комунікативно-прагматичний напрямок дослідження, що звернений в своїй основі до мовної особистості як категорії антропоцентризму.

Виявлення суб’єктивних смислів у висловлюванні знайшло системне представлення у диктумно-модусній концепції Ш. Баллі [Баллі 1955]. Специфіку висловлення, що містить диктумну і модусну частини, Ш. Баллі виводить з фундаментальної характеристики людської психіки протиставляти план “я” (сферу суб’єктивного, індивідуального, часткового, егоцентричного, властивого висловленню як результату мисленнєвої діяльності суб’єкта-мовця) плану “не-я” (сфера онтологічного, об’єктивного, загального). У модусі виявляється суб’єктивність в інтересах мовця: відношення та оцінки мовця, основою для яких служить ставлення автора до описуваних подій, його уявлення про достовірність інформації.

Думки про те, що сутність мови – це діяльність людини (мовця і слухача), зусилля передачі думок і їх адекватного сприйняття, представлені у О. Есперсена [Есперсен 2002, с. 15]. Тим самим стверджується антропоцентрична природа мови, зрозуміти яку можна шляхом вивчення постатей мовця і адресата мовленнєвого повідомлення.

У французькій лінгвістичній школі антропоцентричний принцип простежується уже у Г. Гійома, “значення ролі якого лише зараз починає усвідомлюватися в повній мірі” [Степанов 2003, с. 50]. Його концепція структуралізму прямопротилежна традиційному позасуб’єктному структуралізму, в якому об’єктом спостереження є об’єктивний світ, поза мовцем. Г. Гійом писав: “... мова не має іншої об’єктивності, крім тієї, яка встановлюється в глибинах суб’єктивного” [цит. за: Степанов 2003, с. 50].

Егоцентричний характер має теорія Е. Бенвеніста про суб’єктивність в мові, репрезентована в його курсі “Загальної лінгвістики” (розділи “Людина в мові” та “Суб’єктивність в мові”). Пов’язавши суб’єктивність із виявом поняття “ego – моє я”, Е. Бенвеніст визначає, що “саме в мові і завдяки мові людина конститується як суб’єкт, бо тільки мова надає реальність, яка є властивістю бути, поняттю “ego” – моє я” [Бенвеніст 1974, с. 293]. З іншого боку, “ego” мовця, матеріалізоване і індивідуалізоване у процесі творення висловлювання,

увиразне суб'єктивні "відбитки присутності" мовця, і "ця суб'єктивність... є не що інше, як вияв у людині фундаментальної властивості мови. Той є "ego", хто говорить "ego" [Бенвенист 1974, с. 294].

Словесно оформлений феномен мови перетворює абстрактного мовця на суб'єкта-індивіда, який вносить суб'єктивні смисли у висловлювання, і тим самим він продукує антропоцентричність висловлення.

Показники суб'єктивності, що групуються навколо особи мовця "Я", виявляються у вигляді сукупності координат, які актуалізуються учасниками спілкування в конкретній ситуації мовлення. Ці актуалізаційні ознаки співвідносять інформаційно-диктумний план із модифікаційними персонально-темпорально-локативними характеристиками висловлення. Актуалізатори подані Е. Бенвенистом як "це" – "тут" – "зараз", що є порожніми формулами, заповнюються кожного разу по-іншому залежно від кожного індивідуального процесу породження висловлення. Через це мова перетворюється на мовлення, відображається суб'єктивність мови як вияв "природної мовленнєвої егоцентричності" [Бенвенист 1974, с. 296-297]

Таким чином, "суб'єктивність" (за Е. Бенвенистом) і модус (за Ш. Баллі) мають спільну особливість – централізація позиції мислячого суб'єкта мовлення у процесі породження висловлення. Акцентування "ego" суб'єкта дозволяє Е. Бенвенисту розширити коло мовних явищ, що співвідносяться з егоцентричністю в мовленні. Усвідомлення мовця як суб'єкта проявляється в категоріях особи, в особових займенниках та в інших класах займенників (вказівні), прислівниках, прикметниках, що організують "просторові та часові відношення навкруги суб'єкта, що береться за орієнтир: *це, тут, тепер, завтра*, в категорії часу, яка виражає час по відношенню до акта мовлення, а також в перформативних дієсловах, що є при вживанні одночасно актом виконання дії мовцем "я": *я обіцяю, клянусь, гарантую*" [Бенвенист 1974, с. 296-299].

Одна з мовних аксіом австрійського лінгвіста К. Бюлера стверджує, що мовний знак – це інструмент, через який "одна людина повідомляє іншій (людині – В. П.) дещо про річ" [Бюлер 2000, с. 41]. Цим окреслюється канонічна модель мовленнєвої ситуації, необхідними елементами якої є мовець, слухач і речі, про які йде мова. При цьому мовець і слухач в концепції К. Бюлера не є другорядними елементами, частиною того, про що повідомляється. Вони займають в мовленнєвій ситуації свої власні позиції, що певним чином відображається у висловлюванні, а в деяких випадках виступають на перший план (ситуація дейксису). Стає зрозуміло, що ця концепція співвідноситься і з вище описаними ідеями Е. Бенвениста про суб'єктивність, яка пронизує всю мову, і з сучасними лінгвістичними уявленнями про роль особи в комунікації.

Концепція відображення в мові і мовленні антропоцентричного принципу, отримали розвиток в роботах Ю.С. Степанова [Степанов 1985; Степанов 2003; Степанов 2004]. Однією з радикальних ознак, що відрізняє нову філософію мови (прагматичну) від традиційної, він вважає ту, згідно з якою "вся мова співвідноситься з суб'єктом, який її використовує, – з "Я" [Степанов 1985, с. 216]. Ю.С. Степанов абсолютизує ідею Е. Бенвениста про особу "ego"-мовця, впроваджуючи принцип егоцентричності висловлювання.

Егоцентричний принцип Ю.С. Степанов продемонстрував на прикладі теорії трьох типів граматичної абстракції – номінація, предикація і локація, що характеризують граматичну систему мови і мову в цілому, тому що остання виконує три функції: називає і класифікує (номінація), взаємозв'язує назване (предикація), локалізує назване і взаємопов'язане в просторі і часі (локація) [Степанов 1975, с. 122]. В концепції Ю.С. Степанова представлено принцип егоцентричності системи мови, наявність глибинних суб'єктивних компонентів в семантиці основних граматичних категорій. Так, наприклад, у системі відмінків виникають первинні просторові значення (згідно з локалістичною теорією відмінків): координати 'тут', 'там' (де?) пов'язуються з місцевим відмінком (в лісі), 'сюди', 'туди' (куди?) – знахідний відмінок (в лісі), 'звідси', 'звідти' (звідки?) відповідає родовому відмінку (з лісу). Крім того, координата 'тут' лежить в основі вказівних прислівників *тут, сюди, звідси – там, туди, звідти* та особових займенників *я, ти ('тут') – він* [Степанов 1975, с. 139-141].

Тенденція досліджувати мову у зв'язку з людиною-мовцем стає все більше популярною на сучасному етапі розвитку лінгвістики. Мовець як суб'єкт будь-якого мовного явища з його мотивами, прагненнями, ставленням до дійсності стає визначальним компонентом при розгляді проблеми взаємозв'язку мови і мислення, мовної картини світу [Загнітко 2007; Цивьян 2005], під час аналізу змісту граматичних категорій: "... в мові (на граматичному та інших рівнях) відображається не лише дійсність, але й позиція суб'єкта, що її пізнає, по відношенню до дійсності" [Луценко 2003, с. 13].

М.О. Шелякін, розуміючи егоцентризм як будь-яке вираження в мовних значеннях позиції мовця, відсилки до нього, пропонує виділяти типи і підтипи виявлення егоцентричного принципу в семантичній системі мови [Шелякин 2005, с. 208-260]. Відповідно до певного аспекту виявлення особи мовця у висловленні виділяється 1) орієнтаційний егоцентризм (усвідомлення і вираження мовцем свого місця по відношенню до "не-я" в акті комунікації, який в свою чергу поділяється на: а) комунікативно-особистісний (3-х членна система особових і присвійних займенників однини і множини: *я / ти – ми / ви – він / вони, мій / наш – твій / ваш – його / їх*), б) етикетно-комунікативний, що виражає характер соціальних і особистісних стосунків мовця (*Катерина – Катеринка – Катюха*), в) просторово-локалізуючий, що виражається у визначенні мовцем ступеня просторової віддаленості предметів, явищ, подій дійсності або їх переміщення по відношенню до свого місцезнаходження (дейктичні слова); 2) подійно-інтерпретуючий егоцентризм, що виражається в характеристиці мовцем повідомлюваної події щодо її а) правдивості / неправдивості, б) відомості / невідомості мовцю, в) реального / уявного існування і т.д. [Шелякин 2005, с. 208-232]. Докладна класифікація егоцентричних проявів в

семантичній системі мови виявляє обумовленість їх прагматичними чинниками мовних одиниць, мотивами "я"-суб'єкта мовлення. Робота М.О. Шелякіна стимулює подальші виявлення і дослідження прагматичних смислів в семантиці мовних одиниць у мовленні та системі мови.

Актуальність і перспективність антропоцентричного та егоцентричного підходів у лінгвістиці підтверджуються активними дослідженнями інших авторів, спрямованими на вивчення питання суб'єктивної оцінки в семантиці мовних одиниць, виявлення авторської (суб'єкта мовлення) позиції на рівні художнього тексту, визначення теоретичних основ антропоцентризму та егоцентризму в мові і мовленні [Гетман 1998; Михасів 2004; Нешерет 1998; Ніка 2000].

Розглянувши основні антропоцентричні та егоцентричні концепції в лінгвістиці, можна припустити, що антропоцентризм – це виявлення в мовній системі загального людського фактору, що обумовлює наявність в лексичній, семантичній, морфемній, граматичній системах мови утворень з орієнтацією на людину як центр об'єктивної дійсності, створених свідомістю мовця за зразком до себе, а в своїй особі до людини загалом (її фізичних, психічних, духовних властивостей).

Егоцентризм є більш вузьким по відношенню до антропоцентризму, але і більш конкретним, регулярним явищем в мовній системі і мовленнєвій діяльності людини. Оскільки є виявленням у мовних значеннях вказівки на мовця як творця мовного повідомлення, центра мовного акту, на його "я". Більш точно принцип егоцентризму можна визначити, враховуючи те, що мовець – це перш за все суб'єкт свідомості. Тому егоцентризм семантичної системи – це вияв у мовних значеннях вказівки на людину як суб'єкт свідомості, що виступає в якості мовця (суб'єкта мовлення). Орієнтація мовця на своє "я" (бажання, приховані смисли, оцінки, ставлення), його самовизначення щодо оточення ('я' – 'не я'), місця ('тут' – 'не тут' = 'там'), часу ('тепер' – 'не тепер') виражається в різноманітних семантичних і прагматичних відтінках, компонентах значення мовних одиниць і в конкретній ситуації мовлення. Це дає можливість аналізувати значення мовних одиниць не лише у відповідності до об'єктивної дійсності (модель мовний знак – денотат, референт), але й відповідно до егоцентричного принципу (модель мовний знак – мовець, "я"). Тому егоцентричний принцип пов'язаний з семантико-прагматичним розумінням мовних одиниць в системі мови та в мовленні, з трактуванням їх значення із врахуванням позиції суб'єкта мовлення як центральної семантичної категорії висловлення.

Будь-яке висловлення будується мовцем у відповідності зі своїм власним "я", він переносить в мовну систему і в мовлення семантичні мисленнєві категорії (відчуття простору, часу і т. д.), за допомогою яких людина самовизначається і орієнтується з давніх-давен у реальній дійсності. Основними мисленнєвими координатами людини-мовця є дійктичні координати 'я' – 'тут' – 'тепер' [Степанов 1975, с. 135], що обумовлюють егоцентричний характер сприйняття людиною явищ дійсності та людської мови і мовлення.

Однією з головних семантичних мисленнєвих категорій, що визначає орієнтацію людини в реальному світі, є категорія простору ('тут' – 'там'), яка разом з категоріями персональності ('я' – 'він') і часу ('тепер' – 'тоді'), присутня в системі будь-якої мови, виявляючись в ній за егоцентричним принципом.

Наявність в семантиці мовних одиниць і висловлень такої глибокої семантичної опозиції, як 'тут' – 'там', що є одним з показників співвідношення мовцем всіх явищ і об'єктів дійсності відносно своєї особи, свідчить про їх егоцентричність.¹

Опозиційність та егоцентричність людського мислення, мови і мовлення є одним з основних принципів формування мовної картини світу. Спираючись на цей принцип, що послідовно виявляється у роботах С.Д. Кацнельсона, А.В. Кравченко, М.О. Луценка, О.Б. Пеньковського, ми встановили, що лексико-семантична опозиція 'там' – 'тут' характерна для лексичного, фразеологічного, морфологічного [Пилипак 2004а, 2004б, 2007б] текстуального [Пилипак 2006а, 2006б, 2007а] рівнів української мови. Надалі плануємо поглибити дослідження щодо вияву глибокої семантичної опозиції 'там' – 'тут' на лексичному, морфемному, граматичному рівнях української мови, залучаючи новий фактичний матеріал, в тому числі лексикографічний.

Література

- Альбрехт 1967: Альбрехт Э. Критика современной лингвистической философии. – М.: Прогресс, 1967. – 160 с.
- Арнольд 1999: Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербург. ун-т, 1999. – 444 с.
- Балли 1955: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с.
- Бенвенист 1974: Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 448 с.
- Бюлер 2000: Бюлер К. Теория языка: Репрезентативная функция языка. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 2000. – 528 с.
- Гетман 1998: Гетман Л. Диалогичность и антропоцентричность художественного текста // Антропоцентричний підхід у дослідженні мови: Матеріали VII між нар. Карських читань, 13-14 травня 1998 р. – Ніжин: ТОВ Наука-сервіс, 1998. – С. 169-171.

¹ Про статус лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' серед інших семантичних опозицій ('я' – 'він', 'тепер' – 'потім', 'свій' – 'чужий' та ін.) див. [Пилипак 2006в].

- Гумбольдт 1984: Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
- Гумбольдт 1985: Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
- Есперсен 2002: Есперсен О. Философия грамматики. – 2-е изд., стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 403 с.
- Караулов 1987: Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
- Нещерет 1998: Нещерет Е. Суффиксы субъективной оценочности в языке // Антропоцентричний підхід у дослідженні мови: Матеріали VII між нар. Карських читань, 13-14 травня 1998 р. – Ніжин: ТОВ Наука-сервіс, 1998. – С.130-133.
- Ніка 2000: Ніка О.І. Аспектологія аналізу суб'єктивного в лінгвістиці // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наук. праць. Випуск VII. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 2000. – С. 15-22.
- Падучева Е.В. Говорящий как наблюдатель: об одной возможности применения лингвистики в поэтике // Изв. РАН. Серия Литературы и языка. – 1993. – Т.52. – №3.
- Падучева Е.В. Дейктические компоненты в семантике глаголов движения // Динамические модели в семантике лексики. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 373-390.
- Пилипак 2004а: Пилипак В.П. Семантика та вживання прономінатива *там* в українській мові // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 12. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 217-134.
- Пилипак 2004б: Пилипак В.П. Вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' у фразеологізмах української мови // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – №1 (2). – С. 153-161.
- Пилипак 2006а: Пилипак В.П. Особливості вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' в українських літературних казках та байках // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Луганськ: Альма-матер. – 2006. – №2 (8). – С. 155-166.
- Пилипак 2006б: Пилипак В.П. Вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' у прислів'ях і приказках української мови // Актуальні проблеми дослідження граматики та лексикології: Матеріали міжнар. наук.-теорет. Конференції 4-5 жовтня 2006. – Вінниця: ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, 2006. – С. 177-183.
- Пилипак 2006в: Пилипак В. Лексико-семантична опозиція 'там' – 'тут' в контексті сучасних досліджень про семантичні опозиції // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 14. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 39-49.
- Пилипак 2007а: Пилипак В.П. Вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' у рекламних текстах // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 15. – Донецьк: Дон НУ, 2007. – С. 67-75.
- Пилипак 2007б: Пилипак В.П. Вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' одиницями українського дейксісу // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах: Зб. наук. праць. Вип. 15. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 82-93.
- Потебня 1968: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1968. – Т.3. – 549 с.
- Роль человеческого фактора в языке 1988: Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебрянников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова, В.Н. Телия, А.А. Уфимцева. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
- Соссюр 1977: Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.
- Степанов 1975: Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М.: Просвещение, 1975. – 273 с.
- Степанов 1985: Степанов Ю.С. В трёхмерном пространстве языка (Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства). – М.: Наука, 1985. – 335 с.
- Степанов 2003: Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – изд. 4-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 312 с.
- Степанов 2004: Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. – изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2004. – 992 с.
- Цивьян 2005: Цивьян Т. В. Модель мира и её лингвистические основы. – М.: КомКнига, 2005. – 280 с.
- Шелякин 2005: Шелякин М.А. Язык и человек: К проблеме мотивированности языковой системы: учеб. пособие. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 296 с.
- Brugmann 1904: Brugmann K. Die Demonstrativa – pronomena der indogermanischen Sprachen. – Leipzig, 1904. – 150 S.
- Guillaume 1971: Guillaume G. Lecons de linguistique, publees par Roch Valin, Klincksick Paris, 1971.
- Wierzbicka 1980: Wierzbicka A. Lingua Mentalis: The semantics of natural language. – Sydney, ect.: Academics Press, 1980. – XI. – 367 p.

The article is the sequential of the author's series of publications on revealing ego centering principle of expressions of the reality. Author is trying to give theoretical foundation his preceding practical investigations.

Keywords: Anthropol centering and ego centering conceptions.

Надійшла до редакції 24 жовтня 2008 року.

ББК Ш12=411.2*008.2
УДК 811.161.1:81`06

ИНТЕЛЛЕКТУАЛИЗАЦИЯ ЯЗЫКА КАК ОДИН ИЗ ПУТЕЙ ЕГО РАЗВИТИЯ

У статті розглядається проблема напрямку еволюції мови на всіх рівнях її системи у зв'язку з розвитком пізнавальної діяльності людини. Доводиться, що інтелектуалізація мови як на діахронному, так і на синхронному зрізі виявляється в тенденції до смислової точності.

Ключові слова: розвиток мови, інтелектуалізація, рівень мови, тенденція, смислова точність.

Период глубинных общественных изменений – время активизации многих языковых процессов, детерминирующих интерес лингвистов к проблеме развития языка. На рубеже XX-XXI веков обострилось внимание исследователей к причинам изменений в русском языке, их источникам, механизмам, движущим силам, тенденциям, направлениям и т.д.

Судьба языка как явления кодового связана с изменениями языкового знака, который билатерален по своей природе. И содержательная сторона, и экспонент знака меняется в зависимости от степени развитости мышления. Поэтому в поступательном движении языка следует различать частные языковые процессы, обусловленные развитием нашего мышления, духовной и материальной жизни общества, направленные на сохранение языка в состоянии коммуникативной пригодности, и процессы, способствующие выражению содержания, которые относятся к языковой технике [Серебренников 1968]. Эти процессы постоянно пересекаются, дополняя друг друга или вступая в противоречие. В настоящей статье предпринимается попытка проследить реализацию изменения в языке, связанного с первой группой языковых процессов.

Движение в языке сопряжено с усложнением процессов мышления. Само возникновение языка предполагает высокую степень развития мышления, но и язык является мощным фактором изменения мышления и связанных с ним психологических и логических процессов. Эволюция характера первобытного мышления от эмоционального к логическому, концептуальному в обществах с высоким культурно-экономическим уровнем сопряжена с линиями развития лингвистического мышления, которые обсуждались в А.А.Потебнѣй, Л.П.Якубинским, А.Мейе, В.А.Богородицким, Г.Паулем, В.Н.Мигириним и др. Исходя из тесной связи между языком и мышлением и в генезисе, и в процессе функционирования, логично предположить детерминированность направлений движения в языке формами мышления – чувственной и абстрактной. С первой связывают усиление эмоционального начала в языке, а со второй – интеллектуального. Ещё в Тезисах Пражского лингвистического кружка находим указание на необходимость исследовать, с одной стороны, роль эмоциональных факторов и, с другой стороны, всё возрастающую интеллектуализацию языка [Тезисы 1967, с.23]. В коллективной монографии «Русский язык и советское общество», анализирующей изменения в русском языке к середине XX века, об антиномии информационной и экспрессивной функции языка говорится как о стимуле динамических процессов в языке, т.к. в борьбе противоположностей проявляется саморазвитие языка [РЯСО1 1968, с.31-32]. Актуальность этого наблюдения подтверждается и исследователями изменений в русском языке конца XX века [РЯ XX 1996, Валгина 2001 и др.].

Рассмотрение антропогенеза и филогенеза даёт возможность проследить усложнение мыслительных операций и связанную с этим интеллектуализацию языка, проявившуюся, например, в эволюции предложения из первобытного нерасчленённого слова-предложения в расчленённое грамматически оформленное на основе связи прежде всего субъекта и предиката. Дальнейшее развитие системы сложносочинённых и сложноподчинённых предложений – логичное продолжение отражения в языке усложнения мыслительных возможностей. Необходимость выражать взаимозависимые и сложные мыслительные операции в современном языке выразилась в предикативной осложнённости предложения. Предикативные единицы замещают позиции членов предложения (ср.: *Живём по принципу «человек человеку друг»*), включаются в ряды однородных членов предложения (*Была у него на этот счёт особенная мысль, скрытая ото всех и которую он очень боялся*, Н.Гоголь) [Мигирин 1973, Акимова 1990, Валгина 2001].

Становление частей речи А.А.Потебня связывал с общей эволюцией человеческого мышления в направлении от категорий субстанции к категории действия (процесса) [Потебня 1958]. Универсалией в области исторических сдвигов в системе языка В.Н.Мигирин называет движение от знаменательных частей речи к служебным, от имён к наречиям, а затем к частицам [Мигирин 1973, с.186-189]. Не случайно в составе частей речи последними выкристаллизовались частицы. Именно они служат передаче тончайших оттенков отношения высказывания или его автора к окружающему, маркируют коммуникативный статус высказывания (отрицательность, вопросительность), усиливают грамматическое значение или участвуют в создании словоформ отдельных морфологических категорий. Расширение состава частей речи и членов предложения усматривают в развитии лингвистического мышления от субстанциональных признаков первой степени (прилагательные, глаголы, числительные) к признакам второй (наречие при глаголах и прилагательных) и третьей степени (наречия при прилагательных или приаждективных наречиях). Ср.: *Собака ест мясо* –

Большая собака ест мясо – Большая собака быстро ест мясо – Большая собака очень быстро ест мясо [Мигирин 1973, с.201].

Поступательное познание действительности обуславливает количественный рост словарного состава языка. На различных этапах развития языка наблюдалось пополнение разных семантических групп лексики в зависимости от потребностей общества в данный период. Исследователи русского языка конца XX – начала XXI века отмечают активное производство имён лиц в угоду жизненной потребности нового времени: *оборонщик, компьютерщик, теневик, льготник, бюджетник*, и проч. Одной из универсалий в области исторических сдвигов в системе языка называют движение от конкретных существительных к отвлечённым. Нынешний рубеж тысячелетий отмечен активным ростом класса абстрактных существительных, именующих новые представления, которые появились в результате ломки политических, идеологических, социальных и психологических установок в этот период. Особенно активными оказались суффиксы *-ость-, -изм-, -изация-*: *фермеризация, компьютеризация, совковость, кришнаизм, разбалансированность, разбольшевизация, транссексуализм* и проч. Лавинообразный рост терминологии отражает результаты научно-технической революции последних десятилетий и соответствует тенденции «стать точным и полным» [Тезисы 1967, с.25].

Современные тексты демонстрируют эволюцию образности, её характера и содержания. Так, исследователи отмечают, что метафора современной массовой печати социальна, это скорее способ мышления, а не только приём изображения. Такая метафора вскрывает общественно-политические и идеологические изменения в обществе [Валгина 2001, с.95].

Интеллектуализацию языка связывают и с возрастающим контролем над эмоциональными элементами [Тезисы 1967, с.27]. Необходимость вуализирования нежелательного смысла слова вызывается политическими, морально-нравственными, этическими соображениями. Ср.: *непопулярные меры, этнические чистки, высшая мера наказания, ночная бабочка* и т.п. Поиск психологически приемлемой, корректной формы требует достаточного уровня развития не только мышления, но и нравственного состояния общества.

«Различия в степени познания действительности или отдельных её участков... отражается в словарном составе языка в большей степени, чем в системе грамматических категорий. Концептуальных универсалий больше в грамматике, чем в словаре» [Мигирин 1973, с.184]. В ходе рассмотрения категорий, организующих мыслительную деятельность и проявляющихся в языке, лингвисты заговорили о теории языковых смыслов [Шведова 1998, Воротников 2004, Сидоренко 2002] и соответствующих им единицах именования. При этом обнаруживаются недостающие звенья языковой цепи, которые могут появиться в будущем. К примеру, оформившиеся на синтаксическом уровне категории условия, уступки, следствия предполагают в потенции возникновение специальных местоименных средств как категоризаторов смысла [Мигирин 1973, с.219-226]. Открытие объектов, существование которых раньше не замечалось, становится возможным только на определённом этапе осмысления внеязыковой и языковой действительности. Прогнозирующие классификации в лингвистике позволяют выявить «пустые грамматические и семантические клетки» [Мигирин 1973, с.219] при наблюдении за современным состоянием языка, проследить за их заполнением в зависимости от потребностей общества, пользующегося этим языком. Возникшая ещё в XI веке необходимость в разграничении одушевлённых и неодушевлённых имён привела к последующей дифференциации форм винительного, родительного, именительного падежей. Сложность процесса утверждения новой нормы консервативной грамматической системой ощущается до сих пор, проявляясь в виде вариантов этих падежей (*ждать письмо – ждать письма, изучать вирусы – изучать вирус, не давать разрешения – не давать разрешение, документов не сохранилось – документы не сохранились*) [Граудина 2004, с.42-58]. Исчезновение в современном русском языке звательного падежа вступило в противоречие с коммуникативной потребностью. В результате в разговорной речи появились новые вокативы типа *па!, ма!, Люсь!, Петь!* и проч. Яркой иллюстрацией влияния экстралингвистического фактора на формирование нового класса категорий лексем служит группа модальных слов. Причиной, вероятно, стало усиление личностного начала в ходе преобразования общества. Наблюдения за речью СМИ позволяют говорить об упрочении позиции вставных и вводных конструкций в синтаксических образованиях последнего времени. Такие построения позволяют не только детализировать мысль, но и выразить своё отношение к высказыванию. Однако известно, что движение происходит в результате борьбы противоположностей. Так, исследователями замечена активизация безличных конструкций в ходе эволюции языковой системы, отмечается формирование категории безличности как показатель реализации в обществе индифферентности к событиям в общественной и политической жизни, продиктованной гиперболизированной централизацией государства [РЯС 2, с.357].

Языковые явления такого рода демонстрируют протекание процессов концептуализации и категоризации мира в сознании современного человека. Как видим, интеллектуализация языка является отражением тенденции к смысловой точности. Действительность этой тенденции можно наблюдать на всех уровнях языковой системы как в диахронном, так и в синхронном плане.

Лексический ярус наиболее подвижен в языковой системе в силу непосредственной обращенности к действительности. Поэтому он мобильно отражает те изменения, которые происходят в жизни общества. Если учесть, что объём знаний, которыми располагает человечество, удваивается каждые десять лет, то будет понятен стремительный рост словаря [Валгина 2001, с.75]. Для адекватного отражения изменений, происходящих в конце XX – начале XXI веков в экономическом, политическом, психологическом состоянии

общества, в языке появляются новые слова и сочетания, которые позволяют проследить усложнение семантических отношений между близкими по значению (исконными или заимствованными) лексемами. Весьма характерны для этого периода специализирующие, уточняющие номинации, вызванные необходимостью в разграничении новых и уже существующих явлений: *спонсор – меценат – продюсер – импресарио – промоутер – атренпёр, магазин – лавка – шоп – бутик, запись – фонограмма – саундтрек* и т.п. Происходит распределение членов таких рядов по сферам деятельности и сферам общения: *дорога – шоссе* (дорога с твёрдым покрытием) – *автострада* (дорога с твёрдым покрытием без поперечных наземных переездов и переходов) – *автобан* (дорога с твёрдым покрытием без поперечных наземных переездов и переходов для скоростного движения автомобилей) – *хайвей* (дорога с твёрдым покрытием без поперечных наземных переездов и переходов для скоростного одностороннего движения автомобилей); *убийца – киллер* (профессиональный убийца); *профессионал – профи* (только в спорте); *фанатик – фанат* (в футболе) – *фан* (преимущественно в музыкальной жизни) и проч. [СРЯ АП 2008, с.174].

В ходе наблюдения над семантическими преобразованиями словообразовательных средств прежде всего обращают на себя внимание суффиксы. Повышенная интенсивность использования одних и тех же суффиксов приводит к перегруженности их значениями. Стремление языка выйти из нежелательной ситуации проявляется в специализации, закреплении за суффиксом одного из значений. Так, в русском языке для обозначения лица от глаголов и существительных зафиксировано ряд суффиксов: *-тель-, -арь-, -тер-, -ец-, -ист-, -ник-, -лог-, -ун-, -ок-, -щик-, -тор-* и др. При общем значении лица каждый отдельный суффикс (или несколько суффиксов) образуют название лица по определённому признаку: по географическому названию (*волжанин*), местности (*орловец, курянин*), национальности (*англичанин, китаец*), по профессии, специальности (*банищик, мясник, лётчик, трубач, филолог, историк*), по поступкам (*шутник, ударник*), по отношению к животному (*псарь, кошатница*), по характерному признаку (*критикан, бородач*), по отношению к организации, направлению (*динамовец, марксист*) и т.п. Существительные, дифференцирующие именование лиц мужского и женского пола, могут иметь специфические суффиксы, например, в отчествах (*Павлович, Васильевич – Ивановна, Дмитриевна*); названиях профессий, рода занятий (*вязальщик, ключник – ткачиха, поэтесса, певица*); наименованиях по месту жительства, национальности (*киевлянин, американец – ростовчанка*) и т.п. Показательно использование суффикса *-щик/-чик-*, который традиционно использовался для обозначения лица (ср. давнишнее размежевание *купальник – купальщик*), а затем приобрёл значение предмета. В современном языке один словесный комплекс может обозначать и лицо, и предмет: *погрузчик, счётчик, тральщик, выемщик*. Но во вторичной номинации этот суффикс чётко сохраняет значение лица *перфоратор* (предмет) – *перфораторщик* (лицо), *классификатор* (предмет) – *классификаторщик* (лицо).

Сложные процессы семантического размежевания словообразовательных дублетов можно наблюдать между научно-техническими терминами и общеупотребительными прилагательными типа *яркостный – яркий, мощный – сильный, усталостный – усталый, жидкостный – жидкий, вероятностный – вероятный*. Словари трудностью акцентируют внимание на параллельных образованиях, у которых носители языка слабо улавливают оттенки смысла, см. *туристский – туристический, комфортный – комфортабельный, инкубаторный – инкубационный, элитный – элитарный, очистной – очистительный, термальный – термический* и под.

Достижение семантической точности высказывания средствами грамматики связаны с различительной силой вариантов [Тезисы 1967, с.41]. К примеру, субстантивные флексии падежей несут различную семантическую нагрузку в случаях *в саду – в «Вишнёвом саде», в быте деревни – в семейном быту, на ходу поезда – в ходе событий, на краю села – на переднем крае; о пруде – в пруду, о снеге – в снегу, о тыле – в тылу* [Ефремова 2000, Граудина 2004]. Отсутствие словоизменения или иная модель словоизменения помогает разграничить собственные и нарицательные субстантивы (ср. у жука – у бригадира Жук, без воробья – без Воробья), носителей мужской или женской фамилии (*к Марии Матвейчук – к Сергею Матвейчуку*). Флексии множественного числа именительного падежа однокоренных слов также служат маркерами, дифференцирующими различные по значению лексемы: *хлебы – хлеба, тоны – тона, лагеря – лагерь, токи – тока, корпусы – корпуса*.

Смыслоразличительной силой обладают атрибутивные и предикативные формы имён прилагательных, специализировавшиеся в ходе исторического развития на обозначении переменных или постоянных признаков предметов: *красивый поступок – поступок красив, узкий проход – проход узок, добрый сосед – сосед добр*.

Личные формы глаголов настоящего времени могут выступать дифференциаторами различного смысла: *мечет – мечет, двигает – движет, брызгает – брызжет*. Сформировавшаяся в русском языке структурно-семантическая группа глаголов движения (*плыть – плавать, вести – водить, бежать – бегать, лезть – лазить, везти – возить* и проч.) отражает представление современного носителя русского языка о кратности/некратности, однонаправленности/разнонаправленности перемещения в пространстве.

Коммуникативной потребностью можно пояснить и появление в устной и письменной речи форм причастий будущего времени типа *закроющий, напишущий, пожелающий* и под. Исследователи говорят об этом явлении как о явно развивающемся участке. См.: *Наверняка заинтересующая вас статья; Найдётся человек, сделавший первый практический шаг; Захочет ли он провоцировать широкомасштабный кризис, поставящий*

под угрозу претворение в жизнь ключевого договора [СРЯ–АП 2008, с.209-216]. Суженость этого процесса объясняется возможностью относительного употребления времён в русском языке.

Поиски адекватных способов дифференциации значений можно наблюдать и на синтаксическом уровне в пределах словосочетаний и предложений. Наглядной иллюстрацией тенденции к более точной передаче информации служат варианты беспредложного управления типа *ждать поезда – ждать поездов*. Выбор падежа существительного зависит от значения определённости (винительный падеж) или неопределённости (родительный падеж) предмета, называемого управляемым существительным. Словоформа винительного или родительного падежа у вещественных существительных также определяется их семантической нагрузкой: винительный падеж используется при отсутствии необходимости указания на количественный параметр вещества (*выпей чая*), а родительный – при распространении действия на часть объекта (*выпей стакан чаю*).

Смысловая точность высказывания достигается не только уточнением значений падежных форм, но и ростом предложных конструкций, часто приходящих на смену беспредложному управлению (ср. у А.С.Пушкина: *Её постели сон бежит*). Дифференциация передаваемых предложно-падежными формами значений, безусловно, отражает интеллектуализацию современного русского языка по сравнению с более ранними этапами его существования. Ср.: *постели – от постели, у постели, возле постели, для постели*. Предлоги помогают преодолеть полисемичность падежей и служат для выражения новых отношений, ср. *Религия – опium народа* (активная роль) и *Религия – опium для народа* (пассивная роль). Отмечаемый исследователями рост класса предлогов за счёт знаменательных частей речи позволяет использовать для передачи искомого смысла более точные предложно-падежные формы.

Порядок слов в словосочетании также может выполнять смысловозначительную функцию. Так, в русском языке препозиционное расположение числительного перед субстантивом называет точное количество названных предметов (*пять книг*), а постпозитивное – приблизительное (*книг пять*).

Становится более устойчивой и нейтральной неформальная числовая связь между подлежащим и сказуемым в предложении. Согласование по смыслу начинает превалировать над кодифицированной, но колеблющейся нормой в тех случаях, когда подлежащее выражено количественным сочетанием: *Трое юношей пришли вовремя; Несколько студентов проявили инициативу; Более двадцати человек помогли мне* [Валгина 2001, с.224-227]. Под напором смысла формальное уподобление словоформ отступает в случаях необходимости координации со сказуемым или согласования определений, выраженных прилагательными, причастиями, местоимениями, с двуродовыми существительными, когда возникает потребность назвать лицо женского пола: *кутюрье произвела на нас сильное впечатление; эта композитор; хорошая гид; победившая в конкурсе космонавт* [Граудина 2004, с.127-134, 147-150]. Хотя выравнивание по смыслу в ходе согласования иногда возможно только в именительном падеже, налицо поиск адекватных способов дифференциации значений, детерминируемых новыми социальными условиями – сугубо мужские профессии становятся женскими.

Замечено, что чем ниже уровень языка в иерархическом ряду его уровней, тем более отдалённой и опосредованной оказывается связь соответствующих языковых явлений с мышлением [Мигирин 1973, с.186]. Однако язык «служит для выражения умственной жизни» [Тезисы 1967, с.41] не только лексическими и грамматическими средствами, но и с помощью своих фонетических возможностей. Общеизвестна смысловозначительная функция звуков, ср. *дом – том, [м`э]тр – [мэ]тр, бо[к] – Бо[h], моло[шн]ный ряд – Мле[чи]ый Путь* и т.п. На службу дифференциации смыслов в русском языке поставлено ударение, способное разграничивать различные по семантике лексемы (*электрик – электрИк, броня – бронЯ*), слова разных лексико-грамматических разрядов (*борЕц – БОрец, запАсник – запаснИк*), грамматические формы одного слова (*руки – руки, рассыпАть – рассыпАть*) и разных слов (*кружкИ – круЖки, плачу – плачу, токов – токов*). Интонация в русском языке активно применяется не только в синтаксисе для маркировки предложений по цели высказывания (*Листопад. Листопад?*) и эмоциональности (*Листопад!*), но и выступает релевантным признаком частей речи (*А!, Дом, а не вилла; О!, Сказал о том*) или грамматических форм (*идём – индикатив, идём! – инклюзивная форма для передачи императивного значения*).

Дифференцирующие написания – ещё одна сфера, помогающая разграничивать языковые смыслы: *балл – бал, обезлесить – обезлесеть, ожёг – ожог, Роман – роман, компания – кампания, москвич – «москвич»*. В ряде случаев используется целый комплекс различных средств для размежевания слов по значению, ср. *нора – НОра, козёл – КОзел, котЁнок – КотенОк, МерсЕдес – мерседЕс* и проч.

Как видим, процесс интеллектуализации языка, тесно связанный с этапами познавательной деятельности человека, степени познания окружающей действительности, на рубеже тысячелетий получает дальнейшее развитие в связи с активным влиянием экстралингвистических факторов. Реализация тенденции к достижению смысловой точности, действующая на всех уровнях языковой системы, наглядно иллюстрирует этот путь эволюции русского языка. Антиномия интеллектуализации и экспрессивизации как движущая сила развития языка может быть рассмотрена в дальнейших разысканиях в рамках исследуемой проблемы динамических процессов изменения в русском языке.

Литература

- Акимова 1990: Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. - М., 1990 -168с.
Валгина 2001: Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. - М., 2001.-304с.

- Воротников 2004: Воротников Ю.Л. Языковой смысл как лингвистическая категория // XI Международная конференция по функциональной лингвистике «Функциональное описание естественного языка и его единиц»: Сборник научных докладов. Ялта, 4-8 октября 2004г.- Симферополь, 2004. – С.70-72.
- Граудина 2004: Граудина Л.К., Ицкович В.А., Катлинская Л.П. Грамматическая правильность русской речи. Стилистический словарь вариантов. – М., 2004. – 555с.
- Ефремова 2000: Ефремова Т.Ф., Костомаров В.Г. Словарь грамматических трудностей русского языка. – М., 2000. - 347с.
- ЖЯ 2001: Жизнь языка: Сборник статей к 80-летию М.В.Панова. – М., 2001. – 544с.
- Мигирин 1973: Мигирин В.Н. Язык как система категорий отображения. – Кишинёв, 1973. - 237с.
- Потебня 1958: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.1-2. – М., 1958.- 536с.
- РЯСО 1968: Русский язык и советское общество. Кн.1-4. – М., 1968.
- РЯ XX 1996: Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М., 1996. - 480с.
- РЯС 2 2003: Русский язык сегодня. Вып. 2. Активные языковые процессы конца XX века: Сборник статей. – М., 2003.- 634с.
- РЯС 4 2006: Русский язык сегодня. Вып. 4. Проблемы языковой нормы: Сборник статей. – М., 2006. – 653с.
- Серебренников 1968: Серебренников А.Б. Об относительной самостоятельности развития системы языка. – М., 1968.
- Сидоренко 2002: Сидоренко Е.Н. Морфология современного русского языка. В 2 ч. – Симферополь, 2002.
- СРЯ – АП 2008: Современный русский язык. Активные процессы на рубеже XX-XXI веков. – М., 2008. – 712с.
- СРЯ – СФД 2003: Современный русский язык. Социальная и функциональная дифференциация. – М., 2003. - 568с.
- Тезисы 1967: Тезисы Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок: Сборник статей. – М., 1967. – С. 17-41.
- Шведова 1998: Шведова Н.Ю. Местоимение и смысл. Класс русских местоимений и открываемые им смысловые пространства. – М., 1998. – 176с.
- ЯД 2007: Язык в движении: К 70-летию Л.П.Крысина. – М., 2007. – 664 с.

The problem of the language evolution direction in the all levels of its system have been discussed in connection with the development of human being cognitive activities. The author put out that the intellectualization of language in diachronic as well as in synchronous period becomes apparent in the tendency to semantic accuracy.

Key words: language development, intellectualization, language level, tendencies, semantic accuracy.

Надійшла до редакції 17 жовтня 2008 року.

Наталя Ясакова

ББК Ш 141.14 - 22
УДК 81' 366.56 (045)

СЕМАНІЧНА КАТЕГОРІЯ ПЕРСОНАЛЬНОСТІ У СВІТЛІ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ ОПОЗИЦІЇ Я–ТИ–ВІН

У статті узагальнено результати філософського аналізу категорій Я, ТИ, ВІН, що можуть бути використані під час вивчення семантичної категорії персональності у когнітивному і функціональному аспектах.

Ключові слова: семантика, категорія персональності, особа.

Семантична категорія персональності характеризує учасників позначуваної ситуації щодо учасників ситуації мовлення та конкретизує їх у просторі й часі. Персональний статус учасників описуваної ситуації виражається через взаємодію лексичної і граматичної семантики предиката, суб'єкта й об'єкта. Семантика особи здавна привертала увагу лінгвістів і ставала предметом численних досліджень, присвячених проблемі кваліфікації займенників, вивченню семантики й морфологічних категорій іменників та дієслів, інтерпретації семантико-синтаксичної структури двоскладного й односкладного речення. В українському мовознавстві окремі аспекти категорійних відношень особовості розглядали Н. Н. Арват, О. В. Боллох, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, П. С. Дудик, С. Я. Єрмоленко, А. П. Загнітко, О. В. Кितिця, М. В. Мірченко, М. Я. Площ, Л. Г. Погиба, С. І. Терехова. Однак досі немає комплексного дослідження семантичної категорії персональності, не сформоване цілісне уявлення про складові цієї категорійної семантики, її природу, не виявлений механізм вираження й модифікації персонального значення в структурі речення.

Оскільки персональність належить до категорій, що організують мовлення і відображають способи пізнання світу, національну специфіку лінгвістичних способів відображення і категоризації дійсності, її варто досліджувати з когнітивного погляду, що передбачає залучення набутоків інших гуманітарних наук: філософії, логіки, психології, соціології, теорії пізнання тощо.

Мета нашого дослідження – узагальнити філософські спроби осмислення природи персональних відношень у зв'язку з їх мовним вираженням.

Філософське осмислення мови має давні традиції, проте в кінці XIX – на початку XX століть у філософії спостерігаємо особливий інтерес до мови. У центрі філософського аналізу перебувають питання вияву буття в мові, онтологічного статусу мовних значень, співвідношення мови й мислення, функціонування мови в соціокультурному контексті, статусу мови в онтології людського існування тощо.

Факти мови допомагають філософії встановити сутнісні характеристики людини, осмислити її буття у світі й соціумі, осягнути світ людини. «У кожному разі мова перебуває у найближчому сусідстві з людською сутністю. Мова повсюдна. Тому людина, тільки-но вона мислячи розглядається в тому, що є, одразу ж натикається на мову...», – зазначає М. Гайдеггер [Гайдеггер 2007: 21]. Намагання вирішити філософські проблеми через аналіз мови й мовної діяльності зумовлює осмислення й залучення для потреб філософського аналізу фактів мовної семантики, синтактики й прагматики. Терміни граматики, її категорії, зокрема розрізнення першої, другої і третьої особи, залучаються у філософські дослідження, видозмінюючись і набуваючи нових значень.

Філософія оперує категоріями *Я, Ти, Інший, Воно* для осмислення сутності особистості, міжособистісних стосунків, розв'язання питань етики й моралі. При цьому висновки можуть базуватись на лінгвістичних даних. Наприклад, відсутність у певній мові займенника першої особи однини вважається яскравим свідченням нерозвиненості Я як соціокультурного феномену [Можейко 1998: 862]. Досягнення філософської думки щодо основ самоусвідомлення і соціалізації людини, осмислення відповідних філософських категорій у свою чергу може бути використане і для лінгвістичного аналізу мовної категорії персональності.

Центром семантичного поля персональності виступає Я (суб'єкт мовлення), який є найчіткіше окресленим і найбільш індивідуалізованим у разі вираження відповідним займенником у називному відмінку. Вершинність першої особи у семантиці персональності визнають універсальним явищем, властивим мовам різних типів. «Основним пунктом відліку в описі мовленнєвого спілкування будь-якою природною мовою є суб'єкт мовлення – мовець», підкреслює В'ячеслав Іванов [Іванов 1998: 541].

У філософії Я розглядають як початок світобачення, який є постійним і водночас змінним, однак не втрачає рис, що дозволяють людині самоідентифікуватись у світі. Сутність цього феномену з'ясовується в різних аспектах. У знаменитому декартівському *cogito ergo sum* усвідомлення наявності Я, мислячого суб'єкта, є підтвердженням існування взагалі. Суб'єкт Декарта – це Я, що включає тільки свідомість і не сумісне з поняттям позасвідомого, воно протиставлене всім іншим суб'єктам, всьому світу, від яких жорстко відмежоване. Монологічним процес пізнання світу бачить і Кант, який, на відміну від Декарта, вводить ідею структурованості Я [Озадовська 2007: 6-9].

Тільки у XX ст. проблематика Я та Іншого, Я – Ти набуває особливого значення. Не відмовляючись від ідеї Я як засобу самоідентифікації людини у світі, ряд філософів обстоюють ідею діалогічності мислення [Озадовська 2007: 10]. За Ж. П. Сартром, усвідомлення себе є єдиним модусом існування, який можливий для усвідомлення будь-чого [Сартр 2000: 28]. «У потоці свідомості, який складає наше життя, Я утримується як щось ідентичне в мінливій множинності становлення... Я залишається на своєму місці, зв'язуючи різнокольорові нитки нашого існування», – зазначає Е. Левінас [Левінас 2000: 54]. Аналіз, здійснюваний з філософських позицій, приводить ученого до висновків, пов'язаних із самовизначенням особистості, етичними проблемами, зокрема, й до висновків про неможливість Я не бути самим собою, трагізм Я, прикутого до свого буття [Левінас 2000: 52].

Самоусвідомлення відбувається за участі іншого. За словами Ж. П. Сартра, «...Я повинен отримати від іншого *визнання* мого буття» [Сартр 2000: 260]; «Буття-для-іншого виявляється необхідною умовою мого буття для мене» [Сартр 2000: 261]. Отже, Я нерозривно пов'язане з Ти. «Якщо сказано Ти, то разом з цим сказано Я пари Я – Ти» [Бубер 1993: 6], «Через Ти людина стає Я» [Бубер 1993: 21], – підкреслює М. Бубер, аналізуючи «основні слова», які виступають як словесні пари Я – Ти, Я – Воно. Проте важливість буття іншого для самоусвідомлення не свідчить про те, що саме Ти є центром світобачення людини.

Хоча будь-яке висловлювання спрямоване до адресата, це не дозволяє визначати другу особу як центр функціонально-семантичної категорії персональності. Таку думку актуалізує, зокрема, російський мовознавець І. Д. Чаплигіна [Чаплигіна 2001: 17]. Уважаємо такий підхід невиправданим навіть за умови широкого трактування категорії персональності, вивчення її з позицій комунікативного синтаксису і розгляду у межах Ти-категорії всього комплексу різнорівневих засобів спрямованості висловлювання до адресата.

Чітко виражена чи прихована присутність мовця виявляється в кожному реченні. Суб'єкт речення й думки можуть збігатися, коли предикативна ознака приписується першій особі. Мовець може бути адресатом дії або її об'єктом. Його присутність може виявлятися на рівні вставних і вставлених компонентів, часток тощо. Якщо суб'єктом речення виступає співрозмовник або третя особа, мовець «залишається за кадром», проте встановлення персональних відношень відбувається тільки за його участі, друга й третя особи нерозривно

пов'язані з першою. Ми бачимо описувану реченням ситуацію очима мовця. В цьому аспекті речення не може уникнути вияву його присутності й позиції, як людина не може звільнитись від власного Я.

Сутність семантичної категорії персональності полягає у протиставленні першої, другої й третьої особи, які перебувають у тісному зв'язку, не можливі одна без одної. Ця категорія відображає структурованість світу і водночас засвідчує його єдність завдяки постійному зв'язку між членами опозиції. Мовець і співрозмовник конкретизуються у просторі й часі відносно одне одного й третьої особи (предмета).

Під час дослідження персональних відношень у мові слід враховувати висновки М. Бубера про природу Я і Ти. Філософ підкреслює, що Я людини має подвійну природу, бо «Я основного слова Я – Ти інше, ніж Я основного слова Я – Воно» [Бубер 1993: 6]. Я людини, за М. Бубером, перебуває в центрі двох опозицій: є суб'єктом спілкування, основою якого виступає взаємність (опозиція Я – Ти), і суб'єктом пізнання (опозиція Я – Воно). Суб'єкт, наділений свідомістю, описує, розчленовує і класифікує світ Воно, якого стосуються просторово-часові відношення. Натомість Ти «не знає системи координат», виявляється у часі інакше, перебуваючи тільки в межах «замкнутої в собі події», не може бути об'єктом свідомого пізнання, класифікації й опису. Сфери Ти і Воно для філософа не є взаємнепроникними: окреме Ти приречене, після завершення події-відношення, перетворитися у Воно, окреме Воно може, через входження до події-відношення, перетворитися на Ти [Бубер 1993: 23-24]. Суголосні думки висловлює Ю. Хабермас. Він зазначає, що формування в людини «комплексної системи перспектив» має два джерела: 1) перспективу спостерігача, яка формується в процесі сприйняття і маніпуляцій з навколишнім фізичним середовищем, і 2) взаємно співвіднесені перспективи стосунків Я – Ти, які дитина засвоює у процесі спілкування. «Повноцінна система перспектив мовця», на думку філософа, постає внаслідок «уведення перспективи спостерігача до сфери інтеракції і поєднання її з перспективами Я – Ти», отже, комунікативні ролі першої, другої і третьої особи поєднуються [Хабермас 2000: 208-209].

Семантика речення відображає перебування людини у системі відношень Я – Ти, Я – Воно (навколишній світ), які не є ізольованими світами, а складають єдину систему. Характерні риси цих опозицій виражаються у мові в тому числі через семантичну категорію персональності, що виступає основою відповідного функціонально-семантичного поля. Семантика персональності виражається в мові на рівні лексики й граматики, носіями відповідного значення виступають різні формально-змістові компоненти речення. Відношення до особи виражається насамперед за допомогою займенників, іменників і особових форм дієслів, які зумовлені відповідною категорією займенника чи іменника у функції підмета. Граматичний характер центральних засобів вираження семантики персональності свідчить про її фундаментальний характер, особливу важливість для світобачення народу. На думку В. ф. Гумбольдта, саме в поєднанні найпростіших понять, які пронизують всю мову, виявляються справжні глибини мовної інтуїції; саме особа і просторові відношення відіграють найважливішу роль і є співвіднесеними одне з одним [Гумбольдт 1984: 104]. Загалом, відношення до особи є частиною просторово-часової системи координат, а комунікативний акт завжди зіставляється з певною просторово-часовою ситуацією [Терехова 2007: 51].

Опозиція „І особа – не І особа”, яка чітко простежується у семантичній категорії персональності, відображає поділ концептуального світу на Я (суб'єкт пізнання) і не-Я (все, що виступає об'єктом сприйняття, навколишній світ). Водночас Я особливо протиставлене Ти, другій особі, що бере участь у діалозі і може перебирати на себе функції Я. Протиставляючись Я, Ти може перетворюватися на нього. На думку Б. А. Успенського, можливість позначення учасників комунікації одними словами (*я* і *ти*) виражає уявлення про однаковий екзистенційний статус співрозмовників [Успенский 2007: 49]. Як учасники діалогу, перша і друга особа протиставляються третій, перебувають ніби в іншій площині. Отже, Я позначає актуального мовця в актуальному дискурсі, Ти – потенційного мовця в актуальному дискурсі, а Він, Вона, Воно у разі віднесеності до особи – потенційного мовця в потенційному дискурсі [Успенский 2007: 17].

Аналіз функціонування мовних одиниць на позначення першої, другої і третьої особи допоможе зробити висновки про роль відповідних категорій у процесі мислення, з'ясувати їх універсальні та етноспецифічні риси. Першій особі в українській мові, як і в багатьох інших мовах, властива семантична унікальність. Вона виявляється, зокрема, у відсутності множинної форми ($Ми \neq Я + Я$); можливості вираження особливого перформативного значення тільки предикатом у формі першої особи однини теперішнього часу; наявності особливої семантики у предикатів, що вказують на фізичний і ментальний стан Я-суб'єкта. *Я кохаю* є констатацією відповідного стану, *Ти кохаєш* – висновок, який робить мовець на основі зовнішніх ознак, поведінки співрозмовника. Я-суб'єкт не поєднується з предикатами, що вказують на дії, стан неістот та сприйняття віддаленого об'єкта тощо. Згадані особливості значною мірою відбивають загальну специфіку світобачення людини, які й виступають предметом вивчення філософії. Проте кожній мові властиві свої засоби вираження й модифікації відношення до особи.

Семантичні особливості речень із Я-суб'єктом можуть свідчити про ставлення мовця до себе та інших, окреслювати структуру особистості, фіксувати риси, властиві національному світобаченню, та індивідуальні особистісні характеристики мовця. В цьому аспекті цікавим є дослідження випадків, коли мовець звертається до себе як до співрозмовника чи вказує на себе як третю особу. Наприклад, у повісті Б. Антоненка-Давидовича «Смерть» головний герой звертається до себе: *Ти, Горобенко, вже не той. Розстріляй кулеметним сміхом в самому собі всі інтелігентські упередження* (Б. Антоненко-Давидович). Ці мовні факти підтверджують думку

Е. Левінаса про те, що «Я володіє собою (soi), в якому не тільки відбивається, але з ким має справу як зі супутником або партнером...» [Левінас 2000: 15]. Можливість звертання до себе як співрозмовника свідчить про діалогічний характер самосвідомості. Представлення себе через форму третьої особи сприймається як відсторонення від себе, намагання подивитися на себе збоку, яке, однак, не є об'єктивним поглядом. «Я» в якості іншого не є Інший, підкреслює Е. Левінас [Левінас 2000: 76]. О. Потебня, розглядаючи акт самосвідомості, зауважує, що в самосвідомості душа не розділяється на дві частини, а «переходить від однієї думки до думки про цю думку» [Потебня 1993: 119].

Ти, що різко вирізняється з навколишнього світу через залучення до діалогу, має спільні риси з Я. У реченні Ти-суб'єкт відрізняється від Я-суб'єкта і Він-суб'єкта засобами вираження і особливостями сполучення з предикатами різної семантики. Сферу другої особи в українській мові обслуговує особливий кличний відмінок. У формі другої особи переважно не вживаються предикати, що характеризують предметний світ. Таке їх використання виступає як засіб уособлення, допомагає висловити позитивне чи негативне ставлення мовця до адресата. Щодо Я така конотація не завжди сприйматиметься природно, пор.: *Ти розквітнеш – Я розквітну*. Односкладні речення з дієслівним предикатом у формі другої особи однини можуть мати узагальнену семантику. У такому разі позначувані предикатом дія чи стан сприймаються як типові для людей взагалі або типові для певної групи людей.

Сфера другої особи особливо залежить від умов спілкування: соціального статусу співрозмовників, ступеня їх близькості, характеру дискурсу. Деякі особливості модифікації семантики другої особи є поширеними в багатьох мовах, інші є специфічною рисою української мови. Наприклад, форма пошанної множини характерна для багатьох мов. Основою такого вживання, очевидно, є твердження, що співбесідник за своєю силою чи значенням подібний до багатьох людей, перевищує мовця [Успенский 2007: 24]. Для українців природним було вживання пошанної множини не тільки до незнайомих, старших за віком людей, але й до батьків. При цьому форма множини поширюється не тільки на другу особу, але й на третю, а також на дієслівні форми минулого часу, наприклад: – *Хіба ж ви, мамо, не чули?* (І. Нечуй-Левицький); – *Ну, тату, заспокойтись, тату!* – *знову кинулась до батька Христа* (О. Довженко); – *Як мати скажуть.. – одмовляє [Мотря] батькові* (Панас Мирний); *У вільний час я дуже любив книжки читати, отож завжди надокучав батькові, щоб купили мені в Києві яку-небудь книжку...* (Г. Косинка). Водночас дії батьків мовець може оцінювати і негативно, так що множинна форма виступає своєрідною даниною традиції, відображає прийнятий у суспільстві стереотип, якому суперечить семантика або конотація предиката: – *І чого вони шастають раз у раз? – сам себе поспитав. Нічого, здається, не бояться так мати, як їхнього парубкування!* (Г. Косинка).

Суттєва відмінність займенника третьої особи від Я і Ти, можливість указувати не тільки на особу, а й предмет дали підстави деяким мовознавцям уважати, що третя особа насправді не має особового значення (К. Аксаков, Е. Бенвеніст). Однак, як справедливо зауважує О. В. Бондарко, для розгляду відношень персональності «суттєвості є не тільки включення, але й виключення певних осіб» [ТФГ 1991: 34]. Третя особа, що протиставлена першій та другій, усе ж не може бути вилучена з розгляду персональної семантики, оскільки наявні тісні зв'язки між усіма трьома особами. Онтологічний зв'язок між першою, другою і третьою особою засвідчують і дослідження з філософії, зокрема, праці М. Бубера [Бубер 1993] і Ю. Хабермаса [Хабермас 2000].

В українській мові третя особа залучається до сфери функціонування першої та другої особи у разі вживання ексклюзивної множини, коли *ми* позначає мовця і третю особу (осіб), *ви* вказує на співрозмовника й особу, що не бере участь у комунікації. За певних умов займенник третьої особи та повнозначні іменники можуть вказувати на першу і другу особу. Звичайно, не можна ігнорувати особливий статус третьої особи, який виявляється в багатьох аспектах. По суті всі повнозначні іменники перебувають у сфері дії саме третьої особи, є результатом пізнання, а отже, розчленування й класифікації людиною навколишнього світу. За словами М. Бубера, «.Кожне Воно межує з іншим Воно. <...> Ти безмежне» [Бубер 1993: 7].

Означеність, виокремленість Він-суб'єкта із навколишньої дійсності може бути виражена більшою чи меншою мірою. Найвищий ступінь індивідуалізованості у цій сфері характерний для власних назв осіб. Речення із суб'єктом третьої особи можуть мати неозначену і узагальнену семантику різного характеру. Суб'єкт у такому разі може називатися (*людина, кожний, хтось, щось*) або встановлюватися завдяки семантиці й граматичній формі предиката. Найбільша невизначеність суб'єкта властива так званім безособовим реченням, де предикат вказує на фізичний стан навколишнього середовища.

На думку Ю. С. Степанова, в семантиці процес освоєння світу простежується саме за лінією категорії особовості – безособовості, від визначеності Я до максимальної невизначеності імперсонального значення [Степанов 1994: 7-8]. Невизначеністю безособовість також привертала увагу філософів. Наприклад, Е. Левінас, щоб усвідомити сутність небуття, порівнює його зі значенням займенника третьої особи в безособових дієслівних формах. Таку повну невизначеність учений протиставляє свідомості, наявності суб'єкта існування. «Бути свідомістю означає вирватися з її у а, тому що існування свідомості породжує суб'єктивність...» [Левінас 2000: 34-36].

Різноманітність стосунків між людьми, їх зумовленість обставинами спілкування, віком, соціальним статусом тощо знаходить свій вияв у різноманітних модифікаціях персонального значення, уживаннях одних особових форм замість інших, заміні однини на множину й навпаки. Саме у цій царині найяскравіше виявляються національно специфічні риси мовної категорії персональності.

Установлення способу мовної інтерпретації ситуації дійсності з погляду персональності/імперсональності передбачає з'ясування онтологічної суті відповідної семантичної категорії. У цьому аспекті важливим є залучення до лінгвістичного аналізу досягнень філософської думки. Універсальні закономірності співвідношення першої, другої і третьої особи були предметом вивчення філософії у зв'язку із встановленням сутності й структури особистості, дослідженням особливостей самосвідомості людини. Філософське осмислення феномену людини, її місця у світі й суспільстві відбувається за напрямками (векторами), які відбивають опозиції, наявні у семантичній категорії персональності: Я – не-Я; Я – ТИ. Семантичною домінантою категорії персональності виступає перша особа однини. У філософії Я розглядають як початок світобачення, засіб самоідентифікації, позначення сутності людини як окремої особистості. Я людини має подвійну природу, перебуває в центрі опозицій Я – Ти, Я – Воно (навколишній світ), є залученим в комплексну систему перспектив. Розгляд персональних відношень у філософських працях засвідчує фундаментальний характер відношень особовості, їх важливість для встановлення сутності людської особистості. Дослідження семантичної категорії персональності і відповідного функціонально-семантичного поля на матеріалі української мови дозволить встановити важливі особливості мовної картини світу українців. Таке вивчення повинно враховувати зв'язок цієї категорії з мисленням людини, її універсальний характер, засоби вираження персональної семантики і в українській, і в споріднених мовах.

Література

1. Бубер 1993: Бубер М. Я и Ты / Пер. с нем. Ю. С. Терентьева, Н. Файнгольда. – М.: Высшая школа, 1993. – 175 с.
2. Гайдеггер 2007: Гайдеггер М. Дорогою до мови / В. Кам'янець (пер. з нім.). – Л.: Літопис, 2007. – 232 с.
3. Гумбольдт 1984: Гумбольдт В. ф. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Гумбольдт В. ф. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 37 – 298.
4. Иванов 1998: Иванов Вяч. Вс. Избранные труды по семиотике и истории культуры. Том. I. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 912 с.
5. Левинас 2000: Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечность. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 416 с.
6. Можейко 1998: Можейко М. А. Я // Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. – Минск: Изд. В. М. Скакун, 1998. – С. 862 – 863.
7. Озадовська 2007: Озадовська Л. В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні: Монографія. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2007. – 164 с.
8. Сартр 2000: Сартр Ж. П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / пер. с ф., предисл., примеч. В. И. Колядко. – М.: Республика, 2000. – 639 с.
9. Степанов 1994: Степанов Ю. Пространства и миры – «новый», «воображаемый», «ментальный» и прочие // Философия языка: в границах и вне границ. – Х.: Око, 1994. – [Т.2]. – С. 3-18.
10. Терехова 2007: Терехова С. І. Система орієнтаційних координат у мові і мовленні (на матеріалі української, російської та англійської мов): Монографія. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2007. – 400 с.
11. ТФГ 1991: Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость / Бондарко А. В., Булыгина Т. В., Вахтин Н. Б. и др. – СПб.: «Наука» С.-Петербургское отделение», 1991. – 670 с.
12. Успенский 2007: Успенский Б. А. Ego Loguens: Язык и коммуникативное пространство. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2007. – 320 с.
13. Хабермас 2000: Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева. – СПб.: Наука, 2000. – 380 с.
14. Чаплыгина 2001: Чаплыгина И. Д. Средства адресованности: Ты-категория в современном русском языке. Монография. – М.: МПУ, 2001. – 270 с.

The article summarizes the results of the philosophical analysis of the I, You, the Other categories, which can be used in further studies of the semantic category of personality in cognitive and functional aspects.

Keywords: semantics, category of personality, person.

Надійшла до редакції 16 жовтня 2008 року.

РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ

Ірина Носенко

ББК 81.411.4 – 212

УДК 81'367.622:81'367.623

ОСОБЛИВОСТІ ПРИСУБСТАНТИВНОГО ВЖИВАННЯ ВІДНОСНИХ АД'ЕКТИВІВ,
УТВОРЕНИХ ВІД ІМЕННИКІВ – НАЗВ МЕТАЛІВ

У пропонованому дослідженні розглядаються особливості вживання відносних прикметників, утворених від іменників – назв металів із субстантивами різних семантичних груп. Особлива увага приділена ідентифікації зазначених ад'єктивів у контекстах, що зумовлюють їхню міграцію із лексико-семантичного розряду відносних до функціонально-якісних прикметників.

Ключові слова: ад'єктив, відносний прикметник, функціонально-якісний прикметник, субстантив, семантичні групи іменників.

Предмети позамовної дійсності номінуються іменниками, семантична ж основа прикметника – поняття ознаки, що завжди супроводжує предмет і є його атрибутом. Своєю семантикою прикметники зорієнтовані на приїменну залежність, насамперед субстантивну. Саме поняття ознаки «створюється передусім через усвідомлення відношень між двома предметами – предметом означуваним і предметом, що має якусь спільну з ним рису або якоюсь властивістю зв'язаний з ним» [СУЛМ 1969, с.142]. Основними критеріями розподілу ад'єктивів за розрядами є вираження ними 1) невіддільної від суті самого предмета ознаки, або 2) опосередкованої ознаки – результату взаємодії в об'єктивній реальності двох предметів, відображення опосередкованого зв'язку об'єкта з іншими об'єктами, обставинами, явищами тощо. За типами семантики прикметники об'єднуються в лексико-семантичні розряди – якісні та відносні.

Більш-менш чітко можна диференціювати прикметники за розрядами поза контекстом і текстовим оточенням, адже «у художньому мовленні слово [і ад'єктив також – І.Н.] зазнає багатогранних трансформацій: збагачується його смисловий обсяг, ускладнюється емоційно-оцінне життя, змінюються взаємовідношення з іншими словами, виявляються нові образні можливості» [Штонь 1997, с.13]. Межі семантичних груп прикметників не завжди чіткі, і приналежність конкретної ад'єктивної одиниці до того чи того семантичного розряду може змінюватися залежно від особливостей її лексичного оточення, оскільки значення окремих слів існують в мові не ізольовано, а в тісних зв'язках із семантикою інших лексичних одиниць. Є.М. Галкіна-Федорук слушно зауважує, що план змісту слова містить у собі лексичне, логічне, граматичне, емоційне та експресивне значення [1956, с.41]. В ад'єктивній системі окрему підсистему утворюють лексеми, що входять до різних семантичних груп. У пропонованій статті аналізуються відносно-якісні (або якісно-функціональні) прикметники, тобто ті лексичні одиниці, що можуть вживатися як з якісним, так і з відносним значенням. «У природі кожного відносного прикметника певною мірою закладені якісні потенції, міститься та чи інша оцінка <...> Закладений у семантиці відносного прикметника якісний відтінок може трансформуватися в окреме значення» [Степаненко 1997, с.62]. Семантична структура відносного ад'єктива членується на окремі лексико-семантичні варіанти, що впливає на валентні можливості цього прикметника. Проблему міграційних процесів в ад'єктивній системі мови порушено в працях багатьох мовознавців, зокрема В.Виноградова, Л. Катлінської, Б. Ісмагулової, Т. Архангельської, В. Чернова, О. Гориної, О. Штонь, М. Степаненка. На думку В. Чернова, «проведення основної лінії розподілу між якісними та неякісними прикметниками нерідко не вважається необхідним або доцільним» [1973, с.82]. Т. Архангельська зазначає, що процес розвитку якісності в семантиці відносних прикметників це не що інше, як вияв системності не лише в лексиці, але і у взаємозв'язках різноманітних значень полісемантичних слів [1973, с.4]. Відносні ад'єктиви, переходячи до розряду функціонально-якісних, переживають метафоричну та метонімічну еволюцію. Основну масу лексичного фонду функціонально-якісних прикметників становлять ад'єктиви 1) утворені від власних імен та 2) ті, що позначають ознаку до речовини. Розглянемо особливості функціонування прикметників *золотий, срібний, мідний, залізний, свинцевий, сталевий* у контекстах, які надають їм здатність трансформуватися від основного первинного відносного значення до функціонально-якісного, зумовленого детермінативними зв'язками з іншими компонентами та спробуємо з'ясувати семантичний характер цих компонентів.

Аналізовані прикметники поза будь-яким контекстом мають конкретне значення, чітко зафіксоване у лексикографічних джерелах [Бусел 2007]: 1) який має в собі зазначений метал як складник чогось, напр.: Закінчивши навчання зі *срібною медаллю*, дівчина дебютувала в театрі в операх «Фаворитка» та «Сільська честь» (Л. Громовенко); 2) зроблений із металу або покритий, оздоблений ним, напр.: Лавошник перебирав монети, й пальці в чоловіка тремтіли, немов корчилились на *золотих жаринах*, на *срібних жаринах*, на *мідних жаринах*, на *бронзових, алюмінієвих, залізних* (Є. Гуцало); 3) призначений для обробки металу, напр.: Основними *залізними інструментами* для занять художнім ковальством є: кувалда, ручник, фасонні молотки

(В. Корженко); 4) затканий, витканий, вишитий, гаптований нитками з додаванням металу (стосується прикметників золотий, срібний), напр.: З-за рогу впливло щось, сяючи *золотим шитвом*, здалося, що ведуть попа в празниковій ризі (Ю. Яновський). Відносні ад'єктиви, утворені від назв металів, регулярно сполучаються із субстантивами на позначення назв конкретних предметів: 1) знарядь праці: Кузька хутко обнишпорює темні покутки й натрапляє на своїх давніх знайомих: *залізні граблі, лопату, сапу* (Г. Тютюнник), 2) хатніх предметів: Нарешті – вдарилась вона в *срібну жирандолю* і впала на оксамитовий турецький килим (М. Хвильовий), 3) елементів одягу, прикрас, тканин: ...поверх такої-то шиї на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, *золотий єднус* і у кільці зверху камінець червоненький (Г. Квітка-Основ'яненко), Міцно зшив нашу державу Мухаммед Завойовник, ще краще одягнув її в *золоту парчу* Сулейман Законодавець (Р. Іваничук), 4) зброї та військового спорядження: Два десятки закованих у *сталеві панцирі* сейменів ішли поруч з ханським достойником (Р. Іваничук), Тапур наздогнав Ольвію і на скаку ткнув їй у руки гнучку плетеницю, скручену із сталок волячої шкіри, з важкою *свинцевою кулею* на кінці (В. Чемерис), 5) механізмів та їх частин: Данило прив'язав його до міцної та довгої мотузки, почепив недалеко від ганка *свинцеве грузило* (Г. Тютюнник), ...я дотепер пам'ятаю ті плацкарти, вогкі, як намоклий папір, простирадла радянських *сталевих колій* (С. Жадан), 6) музичних інструментів: Музиканти покійно дмухають у *мідні свої страховища* (Ю. Яновський), 7) будівель, споруд та їхніх частин: ...духи всіх дітей ...на Святий Вечір злітаються до своїх матерів на таємну вечерю, і ніякі віддалі, кордони, кам'яні мури і *залізні брами* цьому перешкодити не можуть (О. Воропай), 8) грошових одиниць: Вже за часів Київської Русі карбувалися *золоті й срібні монети* з княжим портретом та зображенням тризуба на зворотньому боці (Ю. Щегельська).

На відміну від іменників, які є назвами конкретних понять, прикметникам властиве узагальнене значення. Відносні ад'єктиви не містять модальних ознак (на відміну від якісних) і характеризуються вищим ступенем семантичної залежності від мотивувальних слів. Вони вільно сполучаються як валентні партнери з іменниками-носіями валентності, що називають неоднакові але подібні якоюсь рисою предмети (мідний казан, мідна грива, мідна жарина, мідні гроші). Семантичну структуру відносного прикметника визначає система його типових лексичних дистрибуцій, обумовлених двома чинниками: тематичним класом похідної основи та тематичним класом означального іменника. Відносним прикметникам, утвореним від субстантивів-назв металів, «властива як образність твірного іменника, так і чітка настанова на характеристику, а не на номінацію, емоційність переносного значення» [Штонь 1997, с.13]. Отже, переходячи до розряду функціонально-якісних, такі ад'єктиви набувають насамперед експресивного, образного значення. Спектр іменників, з якими ці прикметники сполучаються, значно ширший у порівнянні з відносними ад'єктивами. Його формують субстантиви таких тематичних груп:

- Найменування механізмів та їхніх частин, напр.: *Золоте кермо* заснулої хмарини понад полем (М. Вінграновський); Чи вас не переконує цей *залізний* причинно-наслідковий *ланцюг*, пане Можар? (Ю. Щербак).

- Назви речовин, напр.: ...а тут і увесь путь став мов *золотим піском* по червоному полю посипаний (Г. Квітка-Основ'яненко).

- Фігоніми, напр.: ...і починається місяць квітень, коли все зацвітає – біла береза і проліски, *золотий горицвіт* та срібно-бузковий сон (Ю. Яновський); І солодко торкнуло білоту - не видихай – вона тонка як небо, стікає з тебе, витікає з тебе, виказуючи *бруньку золоту* (І. Андрусак); *Остюки* в ковилі шовковисті, *срібні* (В. Чемерис)

- Зооніми, орнітоніми, ентомоніми, напр.: А котра [абрикоса] й сама за пазуху впаде, полоскоче *золотою мишкою* і пригріється, і вже її не чути (Г. Тютюнник); Кінь ірже, сміється сурмистими очима, б'є копитом по воді так, що *срібна риба* з бризками-жуками віялом спалахує над річкою (Є. Гуцало);

- Соматизми, напр.: ...а Половчиха тримала хату в *залізному кулаці* (Ю. Яновський); ...наказую шанувати його *золоті руки*, його похилий вік і звання робітника вчителя (Г. Тютюнник); ...бери ту сонячну щітку до рук – і мий кінські здухвини та груди, мий *мідну гриву* та ноги точені! (Є. Гуцало); ...і молодий поручик, що в ладанці носить віхтик вашого вельможного *золотого волосся* (Ю. Щербак).

- Антропоніми, найчастіше за такими ознаками: професія та рід занять - Тоді святили царини, і *золоті попи* вимахували кадилами (Ю. Яновський); родинні стосунки - *Золота моя жінко*, золота моя муко, я до неба злітав, я тинявсь, як мана (А. Кичинський); типові зовнішні та внутрішні ознаки – Видно, згадав Сокіл славу *залізного кульгавця* Тімура (Р. Іваничук).

- Назви сукупності подібних або однакових предметів, істот, осіб, напр.: Може, всьому цьому надали іншого смислу зірки, що сповнили твою душу тим відчуттям полегкості, від якого ти начебто опинився отам, серед *золотих роїв*, і якого ще не встиг розтратити (Є. Гуцало).

- Назви природних явищ, напр.: Луги, струшуючи *срібну росу*, розлягалися співами своїх соловейків (Панас Мирний); З-за лісу, над сахарнею, тихо зійшла зірка, миготючи *срібним світлом*, наче веселими очима (І. Нечуй-Левицький); І *золоті промені* від нього обсіпали усю землю, і самії небеса стали ніби краще (Г. Квітка-Основ'яненко).

- Назви фактів, подій, явищ, напр.: Густо й багато їх [віт] напало – мабуть давно горить *золота пожежа* (С. Васильченко).

• Назви водних об'єктів, рельєфу, напр.: Зайві тут чудеса: під стопою не прогнеться *залізна ріка* (І. Римарук); Не йшла [Маланія], а ніби напливала із *золотого* духмяного моря, гордо випроставшись, легко і ритмічно подзвонюючи у свої золоті литаври (О. Гончар)

• Астрономічні назви, напр.: *Срібні зорі* пишно стояли в чистому небі, миготіли й бризкали світлом у сухому прозорому повітрі (І. Нечуй-Левицький); Його [Сахарова] позбавили трьох *золотих зірок* Героя Соціалістичної праці, інших нагород (В. Шияєв).

• Назви темпоральних понять, напр.: Вечорами тихими, коли спадала літня спека, мальви стояли урочисті серед *золотого надвечір'я* (І. Цюпа).

• Назви локативних понять, напр.: Із глибини *золотих плантацій* білою чаєчкою виринула чиясь косинка (О. Гончар).

• Назви явищ духовного життя, психічної діяльності, напр.: Ти сам себе зірвав, каже баба Килина, сам понівечив свою *золоту думку* (Є. Гуцало); ...але ж мав *залізне правило*, якого ніколи не порушував (Є. Гуцало); О мелодіє молода, я повірю, що ти незвичайна, я зйду, як під землю вода, - лиш твоє освітила б звучання *золота коляда* (І. Римарук).

• Назви дій, станів, ознак, напр.: Зима на Княжій горі сміялась безмежною *срібною усмішкою* (Є. Гуцало); Нас зостанеться двоє і *життя золоте* і настояна хвоя наші сни обплете (І. Андрус'як); Ти проходила мимо *золотою ходою*, зачепила крилом золотим (А. Кичинський); Затріщали баляси, і повалився Пегас зі своїм хазяїном у прірву, у *свинцевий плин* Богунки (Ю. Щербак).

Як бачимо, розглядувані прикметники мають здатність сполучатися з іменниками найрізноманітнішої семантики (особливу активність виявляє лексема золотий), вільно їх характеризувати шляхом образного перенесення й метафоричного осмислення. Розвиток якісного значення в семантиці відносних прикметників являє собою перманентний процес, відтінки якісності можуть розвиватися в цілий спектр самостійних значень, пов'язаних семантично з основною базовою якістю. З одного боку, прикметник, ужитий при іменнику, звужує і конкретизує його зміст, з іншого боку – десемантизований ад'єктив розшифровується словом-конкретизатором, як зазначає М. Степаненко: «функціонально-якісні прикметники <...> не можуть виражати набуте ними переносне метафоричне значення ізольовано, без сполучення з іншими компонентами» [1997, с.65], напр.: Уві сні йому вживався великий чорний птах, що підступився до нього покрадьки й цілвився своїм *залізним дзьобом* просто в око (Г. Тютюнник); ...з острахом подумав Степан, ніби *залізні зуби* тварини вже зімкнулись на його горлі (Є. Гуцало); Чубенко стояв і стояв, а загонові здалося, що *він* весь *залізний* (Ю. Яновський). Як бачимо, усі речення містять словосполучення з лексемою *залізний*, ужитою в переносному значенні в поєднанні з відповідними іменниками. Однопланові асоціації, що виникають унаслідок цього сполучення, утворюють відповідні значення: залізний дзьоб, залізні зуби – дуже міцні, сильні; залізний Чубенко – людина, що відзначається непохитністю, твердістю, незламністю. Широким спектром переносних значень вирізняється також лексема *золотий*, напр.: Ще раз окиньмо поглядом ці прекрасні далі, *золоті хліба*, що тануть у мареві, рясні сади (О. Гончар); Вогонь через відчинені дверцята плити щось розкажує аж десятком *золотих язиків* (Є. Гуцало); *Золота моя птахо, золота моя осене*, так ніхто ще не міг золотити мені (А. Кичинський); ...на місці сонця вирує в небі тільки жовто-бура гаряча туманність, сповнена пахоців цвіту й *золотої бджолиної музики* (О. Гончар). У поданих контекстах ад'єктив *золотий* є носієм різнопланових значень: золоті язика (полум'я) – своїм кольором і блиском нагадують золото; золоті хліба – значення формується за допомогою комплексної асоціації [Штонь 1997, с.13] за кольоровою схожістю й наявністю оцінного, вартісного елемента (традиційне сприйняття хліба людською свідомістю); золота птахо, золота осінь – прекрасна жінка, об'єкт кохання, що дарує щастя, радість (переважає оцінний компонент); золота (бджолина) музика – комплексне значення, що складається з кількох елементів: кольорова схожість (характерне бджолине жовто-чорне забарвлення) та оцінне значення «дає людям радість, щастя; прекрасний, щасливий».

Отже, прикметники, утворені від назв металів, надзвичайно активно функціонують в сучасній українській літературній мові. Їхнє присубстантивне вживання характеризується специфікою значення ад'єктива, приналежністю його до групи відносних чи функціонально-якісних прикметників. Відносні ад'єктиви сполучаються з іменниками-назвами конкретних предметів (золота прикраса, срібна намистина, залізна руда), прикметникові одиниці у функціонально-якісному статусі мають значно ширші сполучувальні властивості, здатні вступати в синтагматичні зв'язки із семантично неоднорідними субстантивами майже всіх семантичних груп. Такі ад'єктивні одиниці завжди несуть певне стилістичне навантаження, експресивно доповнюють і прикрашають художнє мовлення, породжуючи нові значення й асоціації.

Література

Архангельская 1973: Архангельская Т. Развитие лексико-грамматических свойств качественности у относительных прилагательных в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1973. – 23с.

Бусел 2007: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., 2007. – 1736с.

Галкина-Федорук 1956: Галкина-Федорук Е. Слово и понятие. – М., 1956. – 56с.

Степаненко 1997: Степаненко М. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення. – К., 1997. – 216с.

СУЛМ 1969: Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583с.

Чернов 1973: Чернов В. О функциональном аспекте лексико-грамматической классификации имен прилагательных // Русский язык в школе. – 1973. - №5. – С.82-87

Штонь 1997: Штонь О. Семантика відносних прикметників, утворених від іменників-назв металів // Дивослово. – 1997. – №8. – С.13-15

The subject matter of the article is the peculiarities of usage of relative adjectives, which were formed from nouns – names of the metals with the nouns of different semantic groups. The main attention was paid by identification of such adjectives as a relative or functional-qualitative.

Keywords: adjective, relative adjective, functional-qualitative adjective, noun, semantic groups of noun.

Надійшла до редакції 16 жовтня 2008 року.

Фёдор Панков

ББК Ш81.2-2
УДК 81'367.7

К ВОПРОСУ О СООТНОШЕНИИ КАТЕГОРИАЛЬНЫХ КЛАССОВ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ НАРЕЧИЙ И ПРЕДЛОГОВ)¹

У статті розглянуто проблему співвідношення самостійних і службових частин мови на матеріалі прислівників і прийменників. Співвідношення цих категорійних класів слів є багатограним і включає кілька рівнів: «рівень верифікації», «рівень обсягу» і «рівень позиції».

Ключові слова: прислівник, прийменник, категорійний клас слів.

Хотя современная лингвистика, и русистика в частности, всё больше внимания уделяет содержательному пространству языка, по-прежнему актуальными являются вопросы, связанные с функционированием формальных категориальных классов слов. Основные морфологические, словоизменительные свойства лексических единиц хорошо известны, тем не менее и в грамматиках, и в словарях наблюдается разногласие в определении их (слов) категориального статуса. Так, в «Новом словаре русского языка», а также в «Толковом словаре служебных частей речи русского языка» Т. Ф. Ефремовой морфологическая характеристика лексемы *безотносительно* ограничивается указанием на то, что это наречие, однако мы наблюдаем, что, управляя существительным, данная словоформа регулярно употребляется как предлог: *безотносительно к чему, безотносительно чего*. Возможность управления, кстати, отражена и в толковании лексемы: «*независимо от чего*» [НСРЯ 2001, I: 80]. Мало того, возможно, что, функционируя и самостоятельно, данный предлог выступает не как наречие, а как предлог с нулевой формой анафорического имени или его субститута (например, местоимения): *Он постоянно в движении – безотносительно, без сравнений*. Кроме того, Т. Ф. Ефремовой присуще расширительное понимание наречий как категориального класса слов. Так, в «Новом словаре» в качестве наречий отмечено множество отыменных словоформ на букву Б без предлога и с предлогом такого типа: *баллотировкой, бандеролью, без аппетита, без боя, без выбора, без выражения, без движения, без дела, бездорожьём, без души, без зазрения совести, без запинки, без излишеств, без интереса, без конца, без надобности, без намерения, без остатка, без отказа, без памяти, без передышки, без предисловий, без преувеличения, без промаха, без рассуждений, без свидетелей, без следа, без смеха, без смысла, без сознания, без сомнения, без счёта, без труда, без торга, без уважения, без ума, без ущерба, без чинов, без числа, без чувств, без шапок, без языка, бесом, броском, бумерангом, бухтами, бухтой* и мн. др. На наш взгляд, это не соответствует действительности: во всех приведённых примерах представлены предложно-падежные и беспредложные формы имени существительного. Как видим, проблема разграничения частей речи стоит подчас очень остро. Создаётся впечатление, что границы между ними вообще размыты. Основная цель данной статьи – рассмотреть вопросы соотношения самостоятельных и служебных категориальных классов слов (ККС) на примере наречий и предлогов, что позволит решить ряд как собственно научных задач, связанных с выделением объективных, а не интуитивных критериев верификации частей речи, так и прагматических задач, связанных с практикой преподавания русского языка как родного и иностранного, так как создаст основу для развития речевой деятельности учащихся на русском языке.

¹ Статья написана по материалам доклада, прочитанного 24 сентября 2008 г. на филологическом факультете Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова в рамках международного семинара «Предлоги и их эквиваленты в славянских языках: результаты и перспективы анализа».

Соотношение классов наречий и предлогов многогранно и включает несколько уровней, которые условно назовём «уровень верификации», «уровень объёма» и «уровень позиции».

1) Уровень верификации – это ответ на вопрос о категориальной принадлежности той или иной спорной языковой единицы: что это – наречие или предлог? Речь идёт в первую очередь о бифункциональных единицах типа *мимо, вокруг, кругом, после, накануне, вслед, вплоть, рядом* и др. Иногда их рассматривают как предлоги, иногда – как наречия.

2) Другим уровнем является соотношение объёмов (или, может быть, лучше сказать – размеров) той или иной конкретной наречной или предложной единицы: может ли предлог быть частью наречия, как, например, он может быть частью именной синтаксемы (*до урока*), и может ли наречие быть частью предлога, подобно тому как сам предлог может входить в состав подчинительного союза (*несмотря на то что, ввиду того что, вследствие того что* и др.)?

3) Третий уровень соотношения предлогов и наречий тесно связан с первыми двумя и опирается на понятие синтаксической позиции: способно ли наречие занимать позицию при предлоге и способен ли предлог занимать позицию при наречии?

Рассмотрим каждый из этих уровней последовательно.

1. Уровень верификации.

Сопоставим грамматические признаки наречий и предлогов. Сразу оговоримся, что для отнесения слов к тому или иному ККС следует учитывать только их грамматические особенности, релевантные для выделения наречий и предлогов, а не семантику:

- 1) самостоятельность / служебность;
- 2) изменяемость / неизменяемость;
- 3) способность / неспособность к сильному управлению существительными и его субститутами²;
- 4) возможность / невозможность примыкания к глаголам, прилагательным, наречиям и существительным;
- 5) способность / неспособность нести ударение: а) словесное; б) главное фразовое;
- 6) способность / неспособность занимать позицию вводного слова;
- 7) способность / неспособность употребляться с согласованным определением.

Рассмотрим эти признаки.

1) «Самостоятельность / служебность» включает в себя более конкретные признаки:

- а) способность / неспособность быть членом предложения;
- б) способность / неспособность выступать самостоятельно в качестве ответа на частный или альтернативный вопрос, т. е. занимать позицию диктальной ремы;
- в) способность / неспособность выступать самостоятельно в качестве ответа на общий вопрос, т. е. занимать позицию модальной ремы;
- г) способность / неспособность самостоятельно составлять отдельную синтаксему.

а) Что касается **способности / неспособности быть членом предложения**, то предлог как отдельное слово не способен быть членом предложения, наречие – способно. Например, в предложении (1а) словоформа *согласно* – наречие, т. к. является обстоятельством образа действия и отвечает на вопрос *как?* В примере (1б) та же словоформа *согласно* – предлог, так как она выполняет синтаксическую функцию обстоятельства не в качестве отдельного слова, а как составная часть предложно-падежной формы имени:

- (1) а) *Все члены большой семьи живут согласно.*
- б) *Все члены большой семьи живут согласно распорядку дня.*

Правда, возможно окказиональное употребление предлогов с нулевой формой имени, например в публицистической (2а) или поэтической (2б) речи:

- (2) а) *Жизнь до. Жизнь после* (Округа-запад, 30.10.04).
- б) *Всё было до, всё будет после* (М. Дудин).

В этом случае предлог является манифестантом предложно-падежной формы и в составе синтаксемы способен быть членом предложения, в данном случае обстоятельством. Ср. также пример из анекдота, где врач рекомендовал своей пациентке в качестве средства для похудения стакан воды:

- (3) а) Женщина спрашивает: – *А воду пить до или после?* (имея в виду еду).

Врач отвечает: – **Вместо**.

б) Следующий признак – **способность / неспособность выступать самостоятельно в качестве ответа на частный или альтернативный вопрос**. С одной стороны, в таком ответе самостоятельное употребление предлога как служебной части речи невозможно (4а):

- (4) а) – *Когда ты наконец займёшься курсовой?* – ***Через**.

Не употребляются в качестве реплики-реакции и предлоги **до, *в, *на, *в течение* и нек. др. Ср. возможность употребления в качестве реплики-реакции наречий: *потом, завтра, не сейчас*.

² Вслед за Е. С. Скобликовой мы понимаем управление как формальный способ включения имен существительных в синтаксические построения. Однако мы различаем мотивированное, обусловленное и немотивированное управление [Всеволодова 2000: 380].

С другой стороны, если предположить возможность функционирования предлога с нулевой формой анафорического имени, то такое употребление отмечено (4б):

(4) б) – *Когда ты наконец займёшься курсовой?* – *После.*

Способность выступать самостоятельно в качестве ответа на частный или альтернативный вопрос означает, что наречие может занимать позицию диктальной ремы (4в, 5а):

(4) в) – *Когда ты наконец займёшься курсовой?* – *Завтра.*

(5) а) – *Когда у тебя экзамены?* – *Скоро.*

Однако здесь следует оговориться, что не все наречия могут занимать позицию диктальной ремы (5б):

(5) б) – *Когда у тебя экзамены?* – **Близко.*

В этом случае мы имеем дело с наречиями, имеющими ограниченный коммуникативный статус.

в) Следующий признак – **способность / неспособность выступать самостоятельно в качестве ответа на общий вопрос** – явный или латентный (скрытый). Способность означает, что наречие может занимать позицию модальной, или верификативной ремы (5в):

(5) в) – *У тебя экзамены бли³зко?* – *Бли¹зко.*

Казалось бы, в ответе на общий вопрос самостоятельное употребление предлога невозможно. Однако в разговорной диалогической речи, когда смысловые связи реплик в контексте позволяют однозначно выявить нулевую форму имени, самостоятельное употребление предлога в качестве реплики-реакции оказывается допустимым:

(6) – *Тебе чай с са³харом?* – *Бе¹з.*

(7) – *Встретимся до³ урока?* – *По¹сле.*

Ср. также шутку, построенную на языковой игре:

(8) – Официант обращается к изрядно подвыпившему клиенту:

– *Вам кофе с коньяком?* – *Без.* – *Без коньяка?* – *Без кофе!*

г) Ещё один признак – **способность / неспособность самостоятельно составлять отдельную синтаксему**. Любая самостоятельная часть речи способна составлять синтаксему, и наречие в том числе. Что касается предлога, то он является составляющей синтаксической формы слова – синтаксемы. Однако в разговорной речи (9а) отмечены употребления предлога с нулевой формой анафорического имени (или его субститута – местоимения), которая может быть эксплицирована (9б):

(9) а) *И я стала актрисой – вопреки и несмотря.*

б) *И я стала актрисой – вопреки всему и несмотря ни на что.*

Таким образом, следует банальный вывод: наречие – самостоятельный ККС, предлог – служебный.

2) Изменяемость / неизменяемость означает а) склоняемость / несклоняемость, б) спрягаемость / неспрягаемость, в) согласуемость / несогласуемость.

По всем этим параметрам и предлог, и наречие – неизменяемые части речи. Правда, у предлога возможны чередующиеся варианты: *в / во* (*в понедельник – во вторник*), *с / со* (*с ковра – со стола*), *о / об / обо* (*о матери – об отце – обо мне*), *из / изо* (*из гордости – изо всех сил*), *под / подо* (*под тобой – подо мной*), *над / надо* (*над тобой – надо мной*).

У наречия же есть формы степеней сравнения – компаративы: *поздно – позже / по-позже / позднее / попозднее / поздней / попоздней*. Однако вопрос о грамматическом статусе компаратива как отдельной лексемы или как формы наречия или прилагательного в русском языке остается ещё открытым. Наша точка зрения: компаратив – отличный и от наречий, и от прилагательных ККС с присущими ему индивидуальными свойствами.

3) Способность / неспособность к сильному управлению другими словами: существительными и его субститутами.

Для предлогов характерно сильное управление как вид синтаксической связи: *благодаря* + дат.пад., *навстречу* + дат.пад., *вразрез с* + тв.пад., *след за* + тв.пад. Здесь налицо так называемое немотивированное управление, когда в рамках современного языка нельзя мотивировать употребление данной падежной формы [Всеволодова 2000: 380].

Для наречий сильное управление не характерно. Однако возможно слабое управление: *фальшиво до безобразия*, *красиво до ужаса*. Здесь налицо так называемое мотивированное управление, когда мотивируется смысл синтаксемы, но не всегда задается её форма [Всеволодова 2000: 380]. В данном случае мотивируется не форма существительного, а смысл «интенсивность», «мера и степень». Ср.: *безобразно фальшиво, ужасно красиво*.

4) Возможность / невозможность примыкания к глаголам, прилагательным, наречиям, существительным и числительным.

Для наречий характерно примыкание как вид подчинительной связи: *быстро бежать*. Для предлогов примыкание нехарактерно.

5) Способность / неспособность нести ударение: а) словесное; б) фразовое, которые тесно связаны друг с другом.

а) **Словесное** ударение. Любое наречие как отдельная синтаксема, составляющая фонетическое слово, несёт словесное ударение. Предлоги же, являясь частью именной синтаксемы, словесное ударение могут иметь

или не иметь. Это зависит от разных факторов. Естественно, что не составляющие слога предлоги в принципе не способны нести ударение: *в столе, с маслом*. Правда, на самом деле данное утверждение не должно быть столь категоричным, если учитывать слоговые согласные, особенно при выражении контраста: *Не на столе, а в столе; Не без масла, а с маслом*. Первообразные (непроизводные) односложные предлоги обычно не несут словесного ударения: *у города, *за окном. Однако оно возможно:

– при употреблении с энклитиками³ (видимо, это ограниченный список употреблений), часть предлогов такое ударение содержать могут:

- *на* (*двое на двое, на год, на ночь, на день*), однако ср. невозможность: *на утро, *на неделю, *на месяц или сомнительность в современном языке: ?на вечер, хотя в поэзии XIX такое употребление отмечено: *Что, приглашенья? В самом деле: три дома на вечер зовут* (А. Пушкин);
- *по* (*по полю, по лесу, по небу, по двое, по воду*), однако ср. невозможность: *по земле, *по воздуху, *по грибы, *по ягоды;
- *за* (*за полночь, за ночь, за город, за руки, за ноги, за спину, за голову, за нос*), ср.: *за палец, *за утро, *за село;
- *под* (*под гору, под руку, под ноги*), ср.: *под стол, *под спину, *под книгу;
- *без* (*без году неделя*), ср.: *без нас, *без малого, *без пяти;
- *из* (*из лесу, из дому*), ср.: *из стола, *из комнаты;
- *о* (*бок о бок*), ср.: *вытереть руки о полотенце, *спина о спину (возможно, ограничения связаны с некоторой идиоматичностью, фразеологизированностью сочетания *бок о бок*);
- *от* (*час от часу не легче*), ср.: *от Москвы до Петербурга;
- *со* (*умирать со смеху*), ср.: убирать со стола;
- *до* (*до смерти*), ср.: *смеяться до упаду;

– в диалогической речи:

(10) – *Вам чай с са³харом? – Бе¹з сахара.*

(11) – *Ты в униве³р? – И¹з универа.*

– при контрасте, противопоставлении (в том числе имплицитном, подразумеваемом), всякого рода переспросах, уточнениях, поправках: *Не на³ столе, / а по²д столом; Не до³, / а по²сле урока; Мне, пожалуйста, бе²з сахара⁴.*

Неодносложные простые предлоги регулярно принимают словесное ударение: *около стола, после урока, вокруг стадиона*. Составные предлоги способны нести словесное ударение, так же как и самостоятельные слова: *Несмотря на (дождь), в силу (обстоятельств), в течение (урока), на протяжении (недели), с целью (отдохнуть)* и т. д.

б) Кроме того, наречия, естественно, способны нести главное фразовое ударение, быть центром ИК. Этот вопрос тесно связан с актуальным членением высказывания и коммуникативной ролью той или иной словоформы (подробнее о коммуникативных ролях наречий см. [Панков 2007]). Предлоги обычно не несут главное фразовое ударение, но способны его нести, употребляясь с энклитиками (12). Ср. также (13, 14):

(12) *Завтра едем за¹ город.*

(13) – *Встретимся до³ урока? – По¹сле.*

(14) *Вам чай с лимо³ном / или бе²з?*

б) Шестой признак – способность / неспособность занимать позицию вводного слова.

Позицию вводного слова занимают, как правило, самостоятельные ККС, однако она возможна также для некоторых союзов (*однако, тем не менее*) и частиц (*дескать, мол*). Наречия способны выступать в качестве вводного слова:

(15) *Это задание, очевидно, невыполнимо⁵.*

Предлоги в этом качестве никогда не употребляются. По крайней мере нами не найдено ни одного такого примера.

7) Способность / неспособность употребляться с согласованным определением.

Наречия с согласованным определением обычно не употребляются. Действительно, реально ни о каком согласовании с наречием речи быть не может, однако субстантивированные наречные словоформы, например *сегодня* и *завтра*, нередко с согласованным определением употребляются, особенно в заголовках статей периодических изданий: *Наше сегодня; Светлое завтра*. Наречия здесь используются как существительные среднего рода единственного числа, что и отразилось в согласуемых адъективных словоформах *наше, светлое*. При этом словоформы *сегодня* и *завтра* употребляются как существительные среднего рода (хотя подразумеваться может и *день*), видимо, по трём причинам. Во-первых, субстантивированные *сегодня* и *завтра*

³ Мы различаем фонетические и морфологические клитики. Ср. др. точку зрения в [Плунгян 2000: 29]. В данном случае речь идет о клитиках фонетических.

⁴ Подобное явление отмечено даже для аффиксов: – *Вас обсудили? – Не об-, а о-*. См. об этом, в частности, в [Земская 1973: 458; Плунгян 2000: 19].

⁵ Подробнее о наречиях в функции вводного слова см. [Панков 2003].

функціонують в якості нарицательного незмінюваного неодушевленого імені, а такі існуючі в російському мові бувають, як правило, середнього роду (крім *кофе*): *осеннее пальто*, *свободное купе*, *маршрутное такси* [Розенталь 1988]. Во-вторых, в даному випадку нареччя виступає в функції існуючого *singularia tantum* (ср.: *будущее, прошлое, настоящее*). Ср. неможливість: **светлый завтра*, **светлая завтра* або **светлые завтра*. В-третьих, форма середнього роду взагалі є в російському мові немаркированою, «початковою», ср.: *Самое главное – не опоздать* і др.

Предлоги, на перший погляд, як службовий ККС з узгоджаним визначенням теж не використовуються. Однак існують предложні утворення, включаючи в свій склад в якості обов'язкового або факультативного компонента узгоджане визначення. В одних випадках визначення не може бути опущено: *по правую сторону от (чего)* (ср. неможливість: **по сторону от чего*), в інших опущення або заміна узгоджаного визначення взагалі допустимі: *в непосредственной близости от (чего)*, ср. можливість: *в некоторой близости от (чего)*, *в опасной близости от (чего)*, *в недопустимой близости от (чего)* і навіть просто *в близости от чего* [Всеволодова і др. 2003; Валуєва 2008]).

Для верифікації предлогів і нареччя існують операціональні методи, або способи перевірки ступеня предложності або адвербіалізованості омонімічних слівформ – як об'єктивні, так і суб'єктивні. Розглянемо в першу чергу об'єктивні параметри аналізу, які пов'язані з синтаксическими властивостями слів.

1. Перевірка слівформ на наявність або відсутність управління падежною (предложною або беспредложною) формою імені існуючого або іншого ККС.

1) Якщо незмінювана слівформа не керує визначеною падежною формою, значить, це тільки нареччя. Наприклад, слівформа *скоро* не керує визначеним падежем: *Мы скоро приедем*. Тому, безумовно, *скоро* – нареччя.

2) Якщо незмінювана слівформа керує визначеним падежем, то це може бути або предлог, або нареччя. Наприклад, слівформа *вскоре* керує предложно-падежною формою існуючого: *вскоре после кого, после чего: Мы приедем вскоре после праздников*. Значить, це може бути або нареччя, або предлог.

2. Якщо незмінювана слівформа керує визначеним падежем, то тут враховується другий параметр – обов'язковість / факультативність позиції керуючої слівформи.

1) Якщо позиція незмінюваної керуючої слівформи є факультативною, то це тільки нареччя. Наприклад, слівформа *вскоре* є факультативною. Ср.: *Мы приедем (вскоре) после праздников*. Значить, *вскоре* – це нареччя, яке виконує функцію конкретизатора при предлозі *после*.

2) Якщо позиція незмінюваної керуючої слівформи є обов'язковою, то ми маємо справу з складним предлогом. Наприклад:

а) слівформи з семантикою близькості / віддаленості *близко от кого, от чего, далеко от кого, от чего* є обов'язковими: *Мы живём близко (далеко) от метро*. Ср. неможливість: **Мы живём от метро*. Слівформи *близко, далеко* обов'язкові, значить, *близко от, далеко от* – це єдині складні предлоги;

б) слівформи з семантикою близькості *близко к кому (к чему), поближе к кому (к чему)* теж є обов'язковими: *Мы живём близко к метро. Наши друзья тоже хотели бы снять квартиру поближе к метро*. Ср. неможливість: **Мы живём к метро. *Наши друзья тоже хотели бы снять квартиру к метро*. Слівформи *близко, поближе* обов'язкові, значить, *близко к, поближе к* – це теж складні предлоги. Тут первинні антонімічні предлоги *к – от* в постпозиції по відношенню до нареччя предлозі *близко* фактично стають синонімічними⁶: *близко к метро = близко от метро*. Інтересно, що подібна пара предлогів з семантикою не близькості, а віддаленості не позначена, ср. відсутність кореляції: *далеко от метро – *далеко к метро: *Мы живём далеко к метро (*дальше к метро, *подальше к метро)*.

Вспомогательним операціональним методом верифікації граматического статусу мовних одиниць може бути переклад. Так, в російському мові є біфункціональні нареччя-предлоги, які функціонують і як нареччя, і як предлоги, зберігаючи зв'язок з кожним з цих категоріальних класів: *после, накануне, мимо, навстречу, возле, около, вокруг, кругом, вслед, рядом, внутри, вместе* і др. Традиційно такі лексеми розглядаються як предлоги, якщо керують падежами, і нареччями, якщо не керують. Ср.: *Возле меня улеглась кошка* (предлог) – *Возле улеглась кошка* (нареччя). Однак, як ми вже говорили вище, відомі випадки використання предлогів з нульовою формою імені: *Всё было до, всё будет после* (Дудин); *Вам чай с сахаром или без?* Вель не можна ульчесь просто «возле»: **Кошка вернулась с прогулки и улеглась возле*. Можна ульчесь тільки «возле когось-то або чогось-то»: *Я уселся на диван. Возле (меня) улеглась кошка*. Дані порівняльного аналізу показують, що в подібних випадках анафорический елемент, в російському мові представлений нульовою формою, в перекладах на інші мови часто експліцирується⁷. Це також одне з підстав вважати ці лексеми предлогами.

⁶ На це звернула наше увагу М. В. Всеволодова.

⁷ Наприклад, в корейському мові. Правда, в деяких мові, наприклад в англійському, подібне явище (наявність біфункціональних предлогів-нареччя) теж відомо: це «prepositional adverbs», або «preposition-like-adverbs» [Ахманова 1966: 253].

2. Уровень объёма. Наречие как конкретизатор предлога.

Другим уровнем соотношения наречия и предлога является соотношение объёмов той или иной конкретной наречной или предложной единицы: т. е. может ли предлог быть частью наречия, как, например, он может быть частью именной синтаксемы, и может ли наречие быть частью предлога. Здесь необходимо рассмотреть два вопроса: предлог как составная часть наречия и наречие как составная часть предлога.

1) **Предлог как составная часть наречия.** На наш взгляд, предлог, становясь составной частью наречия, переходит из разряда собственно грамматических единиц (морфологических и синтаксических) в разряд единиц морфемики, т. е. в префикс, причем независимо от того, орфографически слитно или раздельно наречие пишется. Это, например, наречие *на ощупь*, в составе которого имеется префикс *на* (орфографически раздельное написание). Ср. аналогично: *нараспев* (орфографически слитное написание). Орфография – исключительно конвенциональный вопрос, который не может служить критерием верификации категориального статуса словоформ.

2) **Наречие как составная часть предлога.** Интересно, что наречие как самостоятельный ККС способно включаться в состав предлога как служебного ККС. В этом случае мы имеем дело с наречным конкретизатором предлога – семантически обусловленным компонентом предложной единицы. Например, в предлогах *вплоть до*, *задолго до* слова *вплоть* и *задолго* являются конкретизаторами, то есть предлог *до* может употребляться не только самостоятельно, но и с дополнительным компонентом, обусловленным не грамматически, а семантически.

В роли конкретизатора могут выступать разные части речи: наречие (*задолго до рождения сына*), местоимение (*в этом качестве*), имя прилагательное (*в полном соответствии с законом, в непосредственной близости от метро*), компаратив (*ближе к вечеру*). Здесь мы говорим только о наречном конкретизаторе.

Как правило, с точки зрения коммуникативной роли конкретизатор не несёт центра ИК, он безударен и обычно выполняет роль парентезы, атонической темы или ремы. Наречные конкретизаторы предлога могут быть сгруппированы по некоторым признакам.

1. Признак «способность / неспособность употребляться вне сочетания с предлогом». В зависимости от того, способен ли конкретизатор употребляться и вне сочетания с предлогом, мы вслед за М. В. Всеволодовой различаем свободные и связанные конкретизаторы:

1) свободный конкретизатор: *почти до сорока лет* (ср.: *почти 100, почти лауреат, почти закончил*);

2) связанный конкретизатор (вне сочетания с предлогом не употребляется): *вплоть до сорока лет, незадолго перед уроком, аккуратно после президентских выборов*.

2. Признак, условно названный «семантика-1», на основе которого различаются качественные и количественные конкретизаторы:

1) качественные:

а) образа действия: *в обнимку (с кем), наедине (с кем)*: *Наедине со всеми хотел бы я побыть*;

б) комитативные: *вместе (с кем), совместно (с кем), вкупе (с кем)*;

в) сравнительные: *наравне (с кем)* и др.: *Наравне со всеми*;

2) количественные:

а) темпоральные *задолго (до кого, до чего), незадолго (до, перед чем), вскоре (после чего), одновременно (с кем, с чем), вдогонку (за кем, за чем), сразу (же) (за кем, за чем), сразу (же) (после кого, после чего), тотчас (же) (после кого, после чего)*: *Экипаж «Курска» погиб моментально после аварийного взрыва*;

б) локативные: *близко (к кому, к чему; от кого, от чего), вдогонку (за кем), слева (от кого, от чего), справа (от кого, от чего), сбоку (от кого, от чего), сверху (от кого, от чего), вплотную (к чему), вровень (с чем), вплотную (к чему), вне (за чем)*:

(16) *Прилавки с носками стоят вплотную к трамвайным путям, и это никого не волнует* (Московская среда, 2008, № 4).

(17) *Почти вплотную к метро есть огромный магазин «Универ-Сити»* (Московская среда, 2008, № 4).

(18) *А Пётр стоял вне за дверями* (Иоанн XVIII, 16).

Существуют, видимо, некоторые другие семантические разряды наречных конкретизаторов.

3. Признак, условно названный «семантика-2». Кроме того, по семантике различаются конкретизаторы-векторы, конкретизаторы-скаляры, а также авторизационные конкретизаторы:

1) конкретизатор-вектор указывает направление действия признака. Например, *справа от, слева от, сверху от* – конкретизаторы-векторы;

2) конкретизатор-скаляр указывает отрезок как сферу действия признака. Ср., например: *Непосредственно перед, сразу после, вплоть до* и др. – конкретизаторы-скаляры;

3) авторизационные конкретизаторы указывают отношение говорящего к сказанному. Это, как правило, наречия с частицей *же*: *сразу же (после кого, после чего), тотчас же (после кого, после чего)*.

Иногда возможны употребления, когда эксплицированным остаётся только наречный конкретизатор (а собственно предлог представлен нулевой формой), однако не перестающий быть составной частью предложного образования: *Мы шли вместе. Я долго смотрел ей вслед*.

3. Уровень позиции.

Здесь необходимо рассмотреть два вопроса: возможно ли употребление предлога при наречии и возможно ли употребление наречия при предлоге?

1) **Употребление предлога при наречии.** Помимо прототипического употребления предлога при существительном и его субституатах возможна конъюнкция предлогов и с другими самостоятельными ККС, в частности с наречиями: *отложить на завтра, перенести на потом, запланировать на сегодня, сдать на отлично, До завтра!, До завтра не успеть, Метро уходит в завтра* (газ.)⁸.

2) **Употребление наречия при предлоге.** Помимо традиционно выделяемых среди присловных приглагольной, приименной, приаждективной и приадвербиальной позиций наречие способно занимать также приноммеральную (*трижды пять*), прикомпаративную (*гораздо выше*), приместоименную (*абсолютно все*) и даже припредложную позиции. Так, если есть предлог *близко от*, то вполне возможно и употребление *очень близко от: Мы живём очень близко от метро*. Думаю, что сюда можно отнести и практически все случаи употребления наречных конкретизаторов при предлоге, о которых мы говорили выше: *вскоре после, сразу после, незадолго до, почти вслед за* и др.

Таким образом, мы рассмотрели три уровня соотношения русских наречий и предлогов. С одной стороны, действительно, границы между самостоятельными и служебными ККС подчас не столь очевидны и жестки, как может показаться на первый взгляд. С другой – объективные операциональные методы верификации категориального статуса тех или иных слов позволят избежать досадных неточностей в лексикографической и грамматической теории и практике.

Литература

1. Ахманова 1966: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966.
2. Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000.
3. Всеволодова и др. 2003: Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 2003. – № 2. – С. 17–59.
4. Ефремова 2004: Ефремова Т.Ф. Толковый словарь служебных частей речи русского языка: Ок. 15 000 словарных ст.: Ок. 22 000 семантических единиц. 2-е изд., испр. – М.: ООО «Изд-во Астрель»: ООО «Изд-во АСТ», 2004.
5. НСРЯ 2001: Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. 2-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 2001. Интернет-версия – www.rubricon.com.
6. Земская 1973: Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование. – М.: Просвещение, 1973.
7. Панков 2003: Панков Ф.И. Ещё раз о грамматике и семантике модальных слов (фрагмент лингводидактической модели русской морфологии) // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. 2003. – № 2. – С. 59–74.
8. Панков 2007: Панков Ф.И. Синтаксические позиции русских наречий. Статья 3. Коммуникативные роли и коммуникативная парадигма адвербиальных словоформ // Слово. Грамматика. Речь. Вып. IX: Сборник научно-методических статей по преподаванию РКИ. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2007. – С. 4–17.
9. Плуноян 2000: Плуноян В.А. Общая морфология: Введение в проблематику: Учебное пособие. – М.: Эдиториал УРСС, 2000.
10. Розенталь 1988: Розенталь Д.Э. Пунктуация и управление в русском языке: Справочники для работников печати. – М.: Книга, 1988.

The article analyses the problem of correlation of Russian adverbs and Russian prepositions as invariable parts of speech. Correlation of these grammatical classes of words includes three levels: verification, size and position.

Keywords: adverb, preposition, categorical class of words.

Надійшла до редакції 20 жовтня 2008 року.

⁸ Иногда удивляют утверждения некоторых современных справочных изданий: «Наречия, образованные от наречий, пишутся слитно. Например: *послезавтра, задаром, донельзя, навсегда, откуда, наавтра, наутро, поутру*. Исключения: *до завтра, под утро, на сегодня, на потом*» [Полный справочник по орфографии и пунктуации. Под ред. О. Л. Соболевой. – М.: АСТ-ПРЕСС, 1999, с.157]. *Под утро* – никак не наречие, а существительное с предлогом, как и *под вечер*. Кроме того, вряд ли наречия *наутро* и *поутру* можно считать образованными от наречий, так как *утро* – существительное, а наречие с предлогом, скажем *отложить на завтра*, пишется все-таки раздельно. Впрочем, далее идет примечание, не менее странное, чем правило: «Наречия *наавтра, наутро, поутру* нужно отличать от сочетаний существительных с предлогом *на завтра, на утро, по утрам*» [Там же, с.158]. Думается, во-первых, что *на завтра* – это не существительное с предлогом, а наречие с предлогом, и, во-вторых, что обилие неточностей не украшает лингвистический справочник.

ББК 81. 411. 4 – 212

УДК 811.161.2:81'367.635

ЧАСТКИ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТИ ВОЛІТИВНИХ СУБКТЕГОРІАЛЬНИХ СУБ'ЄКТИВНО-МОДАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ

У пропонованій статті з'ясовано роль і місце спонукально-оптативних часток у системі засобів вираження волітвнї модальностї. Основну увагу зосереджено на характеристичї семантико-функціональних особливостей цих слїв.

Ключовї слова: спонукально-оптативнї частки, волїтвн модальнїсть, оптативне субкатегорїальне суб'єктивн-модальне значення, волюнтативне субкатегорїальне суб'єктивн-модальне значення.

Актуальною проблемою сучасної граматичної науки є питання реалїзацї волїтвнх субкатегорїальних модальних значень у семантичній структурї речення. Ця проблема, у свою чергу, вимагає з'ясування таких важливих аспектів, як окреслення статусу категорїй “спонукальнїсть”, “оптативнїсть”, “волюнтативнїсть”, “волїтвнїсть” тощо, визначення функціонально-семантичних особливостей репрезентантів волїтвнї семантики, зокрема спонукально-оптативних часток.

У лїнгвїстичї питанню співвїдношення категорїй модальностї та настанови придїляється немала увага, однак критерїїв їхнього розмежування до цього часу не вироблено. Однї мовознавцї розповїднїсть, питальнїсть і спонукальнїсть зараховують до об'єктивн-модальних субкатегорїальних значень [Виноградов, 1972], інші, розглядаючи модальнїсть як категорїю, що функціонує на основї протиставлення розповїдного, спонукального й питального значень, ототожнюють її з комунїкативною установкою висловлення [Распопов 1957, Мельничук 1966, СУЛМ 1972]. Прихильникн комунїкативно-прагматичного погляду на модальнїсть виокремлюють три її основнї типи (у широкому розуміннї), кожен з-помїж яких корелює з певним аспектом ілюктивного акту: об'єктивну, суб'єктивну та комунїкативну модальнїсть [Кобозева, Сунь Шуфан 2004]. На нашу думку, нерозрїзнення означених категорїй зумовлено подїбнїстю їхньої прагматичної спрямованостї. Однак, якщо комунїкативна установка мовлення зорїєнтована переважно на реципїєнта, то модальнїсть – на суб'єкт мовлення, його прагнення, ставлення до дїйсностї, бачення свїту й себе в цьому свїтї. Вона як модусна категорїя обїймає широкий спектр “реально наявних у мовї рїзноманїтних та рїзнохарактерних способїв квалїфїкацї повїдомлюваного” [Шинкарук 2003, с. 78], що структуруються в систему субкатегорїальних модальних значень, якї, на переконання бїльшостї мовознавцїв, диференцїюються на об'єктивнї (вїдношення змїсту висловлювання до дїйсностї з погляду його реальностї / ірреальностї) та суб'єктивнї (ставлення мовця до повїдомлюваного). До суб'єктивн-модальних (персуазивних) зараховуємо епїстемїчно-модальнї (проста, проблематична, категорична достовїрнїсть), волїтвн-модальнї (оптативнїсть і волюнтативнїсть) та аксіологїчно-модальнї (раціональна й емоцїйна оцїнки) значення. Зважаючи на те, що модальнїсть – надзвичайно широке та складне мовне явище, структурнї елементи якого не зазнають звичайної операцї подїлу, зауважимо, що суб'єктивн-модальнї волїтвнї семемнї частини нашаровуються на об'єктивн-модальнї ірреальнї значення бажальностї та необхідностї. Для запобїгання сплутування термїнів “оптативнїсть” та “бажальнїсть” у лїнгвїстичній лїтературї оптативнїсть визначається як суб'єктивн-модальне значення, а бажальнїсть як об'єктивн-модальне (див.: [Доценко 2006]).

Опрацьований нами великий за обсягом фактичний матерїал потверджує невиправданїсть ототожнення категорїй модальностї й настанови, оскїльки вони належать до рїзних рївнїв речення – семантичного та комунїкативного. Так, субкатегорїальнї волїтвнї значення можуть бути реалїзованї в рїзних за метою спїлкування висловлюваннях, напр: – *Мамо, а чи не принесли б ви менї мисочку узвару?* – звернувся вїн до своєї матерї. – *Так чогось у животї пече!* (О. Довженко) – волюнтативне суб'єктивн-модальне значення (прохання); *То нехай в пам'ятї про те кохання, про силу його і пристрасть невгамовну б'є джерело життя!* (Ю. Покальчук) – оптативне суб'єктивн-модальне значення (заклик-побажання); *Анелка, Анелка, Анелка... Мила і неависна. Замилував би і розтоптав би ногами* (М. Коцюбинський), *Не видно!.. О господи! Що з ним трапилось, хоч би довідатись... Що ти там, доню, пишеш?* (І. Карпенко-Карий) – оптативне суб'єктивн-модальне значення (власне бажання). Попри недоцїльнїсть уведення до кола модальних значень комунїкативної установки мовлення, необхідно визнати обов'язковїсть їхньої взаємодїї із засобами вираження спонукальностї у висловлюваннї, що уможливорює виникнення додаткових модально-експресивних вїдтїнкїв.

У системї засобїв (морфологїчних, синтаксичних, лексичних, словотворчих, просодичних), що реалїзують волїтвнну функцїю в семантичному просторї категорїї модальностї, репрезентацїйну основу, окрїм дїєслївних імперативних форм, становлять спонукально-оптативнї частки. З-помїж них виокремлюємо модальнї маркери, для яких волїтвнна сема є ідентифїкувальною (**хай, нехай, дай, давай, б (би), аби, щоб, хоч би, коли б, якби, бодай**) та модальнї модифїкатори, для яких вирїзнене значення є диференцїальним – семою другого порядку (**ну, ану, чи не, тїльки, лише (лишень, лиш), же (ж), менї, собї** тощо).

Частки **хай, нехай** як значеннево облігаторнї компоненти, займаючи припредикатну позицїю, ускладнюють семантичну структуру речення додатковими модальними характеристиками. За їхньою участю

експлікуються, зокрема, такі додаткові значення: пом'якшене спонукання: *Хай станцює та жінка так, як ти скажеш* (Н. Зборовська); заклик-побажання: *Нехай серця не знають супокою, Хай обганяють мрії часу біг, І наша юність буде хай такою, щоб їй ніхто не заздрити не міг* (В. Симоненко); застереження (у поєднанні з заперечною часткою): – *Переб'ю ребра і другу ногу вирву. Хай не лізе* (У. Самчук); згода: *Я вибралася через низенькі дверці, примружилася від світла факела. Нехай уже ведуть мене, куди хочуть. Нехай* (Марина та Сергій Дяченки); осуд: *Хай вони поїдуть лише самі до того сталінського "раю" та побудують там пару років. А тоді вже, якщо віліють, хай забирають слово* (І. Багрянний); власне бажання: *Нехай я заплачу, Нехай свою Україну Я ще раз побачу, Нехай ще раз послухаю, Як те море грає, Як дівчина під вербою Гриця заспіває* (Т. Шевченко); порада: *Головне – ніякого вибору! Не треба вибирати шлях! Нехай шлях вибере тебе!* (Н. Зборовська) тощо. Зауважимо, що розглядувані слова не є автосемантичними, їхні ідентифікувальні та диференціальні семи виявляють свою специфіку лише в певному контекстно-ситуативному оточенні. Показовими в цьому зв'язку є випадки, коли спонукально-оптативні партикулятивні фразеологізуються, реалізуючи разом з іншими компонентами стійкої сполуки, крім волітивних, ще й аксіологічно-модальні значення (емоційну оцінку як специфічне переживання, ставлення мовця до дійсності), напр.: – *Забуду? Хай грім мене уб'є, коли забуду* (У. Самчук); *Хай Бог простить, зловісником стаю. Не буду більше, вчасно схаменувся* (Л. Костенко); *Пробігши вибалок, Первінка задихалась, задихався і Микола – хай йому грець!* (М. Вінграновський); – *Чуєш, матросе, – тихо сказав Альоша, – хай він згорить, самий Пувичка* (І. Микитенко); – *Та в трест викликали, хай би йому тряця, – зі злом сказала вона, ніби Арсен тут у чомусь завинив* (Є. Гуцало).

У діалектному мовленні трапляється фонетико-стилістичний варіант аналізованих часток – **най**, що найчастіше поєднується з транспонованою з умовного способу партикулою **б (би)**: *Юр'яні жаль за ними. Бо най би собі думали по-своєму, як хотіли. Але нащо про те було говорити на дослух, на все село?* (М. Матіос); *Марто, вип'ємо за Хому. Щоб він швидше женився, най би його нагла кров заляляла* (Ю. Андрухович); *Най біг прийме й так!* (Л. Мартович). Регулярна сполучуваність з часткою **би** характерна й для стилістичного варіанту розглядуваних слів – частки **бодай**, що є лексикалізованим утворенням від **бог дай** [Історія української мови 1978, с. 498]. Сфера її функціонування – розмовно-побутове мовлення, інтерпретацію якого знаходимо передусім у художніх дискурсах. Фактичний матеріал засвідчує високу частотність уживання цього слова в складі експресивно конотованих фразем-прокльонів на зразок *бодай тобі ноги повсихали, бодай би ти не встав, бодай тебе пранці з'їли, бодай би він скис, бодай би тебе грім улупив, бодай би воно тобі попухло, а бодай вас усіх лиха година забрала, бодай ти скрутився і кругом світу пішов*. Такі вислови не передбачають безпосереднього здійснення “побажання”, а репрезентують аксіологічно-модальні семи невдоволення, обурення, досади, подиву, гніву тощо: – *Чого ти ревеши, бодай тобі кістка в горло?!* (О. Довженко); *А самі регочуть, бодай би вас Бог мав у своїй ласці* (М. Коцюбинський); *Дивиться, собака душа, відгодований на зайцях та на куріпках. А бодай ти здох!* (М. Вінграновський); *Бодай би не родився! Люцифер. Живеш і вічно житимеш. Не думай, Що в сій земній подобі все життя...* (Леся Українка); *Бодай би вас, москалики, земля не прийняла: Через вас ся Степанівна в неволю дістала* (Нар. тв.); – *Стань ялинкою, будь ласка, а бодай ти дубом став!* (О. Ірванець).

Характерними ознаками віддієслівних транспозитів **дай, дай** (**даваймо, давайте**) є позиційна сталість (припредикатна позиція), збереження дієслівної семантики, функціональна одноманітність та фонетична, лексична, граматична близькість до першоджерела, вибірковість у поєднанні з певними граматичними формами: *Дай подивлюся, – лізе своїми в'юнкими пальцями Лорна* (Любка Дереш); *Давай напишемо з тобою коліскову, Щоб тихий вечір опустити на коліна* (О. Сурм'як-Козаренко); *Давайте, братці, збудуємо собі хату, перебудемо в ній до тепла, а потім далі* (Нар. тв.). Як бачимо, ілокутивна сила таких висловлювань скерована не на вимогу виконати ту чи ту дію або набути тієї чи тієї ознаки (стану), а на запрошення до спільного її виконання. Не слід сплутувати згадані частки з однозвучними дієсловами, які виконують функцію предиката в реченні. Пор.: *Давай штовхнемо Януковича в лапи Путіна, і хай Путін керує державою* (Газета по-українськи, 10 жовтня 2006) – *Малінін, коні давай!* (Газета по-українськи, 12 грудня 2005). Прикметно, що партикула **дай**, уживаючись з дієсловом майбутнього часу 1-ої ос. однини та модальним оператором “**думаю**”, маркує модальне тло висловлення не волонтеративним, а оптативним субкатегоріальним модальним значенням бажання, спрямованого на самого мовця (власне бажання): *Дай, – подумав Микола, – сяду та відпочину, бо не маю вже сил так теплітися, та й Первінці щось треба дати* (М. Вінграновський); *Як дома сидіти, дай, думаю, поїду пошукаю* (В. Нестайко); *Дай, думаю, зайду, може, Микити якраз дома нема* (Олесь Гончар).

Як відомо, суб'єктивна модальність волевиявлення виражає позицію мовця щодо необхідності чи бажаності встановлення певного об'єктивного зв'язку між суб'єктом та предикатом пропозиції. Її суть – не інтелектуально-оцінна, а волева, спрямована на зміни екстралінгвальної реальності [Беляєва 1985, с. 74]. В основі будь-якого волітивного значення (побажання, заклику, прохання, пропозиції тощо) лежить ментальний концепт “бажання”. Фактичний матеріал, який є в нашому розпорядженні, дозволяє твердити, що інваріантним показником оптативності є віддієслівна частка **б (би)**, яка транспонована з умовної функції. У поєднанні з незалежним інфінітивом вона утворює особливу аналітичну форму, значення якої можна окреслити як умовно-бажальне: *Про цю трагедію написати б роман на три тисячі градусів температури і вилити в ньому увесь свій біль...* (О. Довженко); *І ще – Зоря. Знайти б її. Для поета Володимира Івасюка – це зноау ж таки його пісня,*

його пісенна творчість (Н. Гуйванюк); Залишити б її у спокої на кілька років, і потреба на штучні вольєри відпала б сама по собі (Україна молода, 25 травня 2007). Назване значення посилюється, якщо інфінітивна форма ускладнюється модусом “хотіти”, напр.: *Хотів би зіграти Григорія Сковороду – вільну людину в жорстокому світі* (Молодий буковинець, 7 червня 2007); *Я хотів би взяти в руки твоє лице. Я хотів би одягти його, наче маску* (М. Леонович); *Хотіла б я тебе, мов плуц, обняти, Так міцно, щільно, і закрить од світа* (Леся Українка). Крім того, в інших позиціях партикулятив **б (би)** виявляє спроможність транслювати волітивну семантику “некатегоричного, делікатного спонукання до якоїсь дії” [Вихованець 2004, с. 360]: *Ішов би ти, Павле, додому, а то ще хлів спалиш* (Г. Тютюнник); – *Ти б геть пішла, Мотре, від вікна. Вітер віє...* (Панас Мирний); – *Мовчали б краще, діду, спересердя обернувся Корж* (З. Тулуб); – *Я радив би тобі, Левку, подумати про свою зарубку...* (В. Земляк).

Частка **б (би)** виступає компонентом цілої низки похідних спонукально-оптативних партикулятивів, найуживанішими з-поміж яких є **аби, щоб, коли б, якби, хоч би**: *Аби так моїм ворогам конати, як мені було із своєї хати відступати!* (В. Стефаник); *І щоб три дні дзвонили в усі дзвони з приводу народження нашої державності* (О. Довженко); *Хоч би вже скоріше ця весільна ніч минала!* (М. Матіос). Більшість мовознавців вважають їх партикульованими сполучниками, що трансформувалися в модальні частки внаслідок еліпсування модусних частин об’єктно-з’ясувальних висловлень із предикатами на позначення бажань, прагнень тощо (хочу, бажаю, прагну, волю) [Бондаренко 2005]. Пор.: *Аби ж Рекс був мій собака* (В. Близнець) – *Я хочу, аби Рекс був мій собака*; *Щоб ти вже смоли гарячої напився!* (Н. Зборовська) – *Я бажаю, щоб ти гарячої смоли напився*. Специфічною особливістю партикули **щоб**, порівняно з іншими відсполучниковими частками, є здатність реалізувати, крім оптативних, волонтактивні суб’єктивно-модальні значення, зокрема категоричне прохання: *Я такого слова щоб більше не чув від тебе* (Марко Вовчок), наказ: *Щоб на світанку був тут!* (Г. Тютюнник).

Діапазон репрезентантів волітивних значень поповнюють частки, що не мають інваріантного значення спонукальності, проте наділені значним імплікаціоном, тобто набором потенційних сем, кожна з яких виявляється в певному контекстному оточенні. Засоби модифікаційно-супровідного рівня забезпечують висловленню узгоджену з ситуацією та індивідуально-суб’єктивною настановою мовця інформаційну повноцінність. Особливою експресивністю з-поміж них вирізняється частка **ну**, яка увиразнює волонтактивне значення такими модальними відтінками: підсилене спонукання: *Ну, Мотре, покажуй своїх гостей...* (Є. Гуцало); нетерпіння: *Ну, хай хоч раз помститься мені мій квартирант Граса!* (М. Куліш); заохочення до дії: *Чугайстир поклав волохаті руки на боки і вже хитався. – Ну, починай!* (М. Коцюбинський); упрощування: *“Скажи, – допитувалася у Богдана Дзвінка, прокинувшись серед ночі, – а в тебе була перша любов?” “А що?” “Ну скажи!”* (Н. Зборовська). Найвищий емоційно-експресивний ступінь репрезентує самостійно ужита партикула **ну**: *Але це тобі хоч купити я! Щоб ти мав цюсь і від мене!.. Візьми собі шоколадку! Ну!..* (І. Чендей). Подібну функцію спроможні виконувати й деякі інші спонукально-оптативні частки, зокрема хай, нехай, давай, ану: *Але Тодосиха до неї ходить, бо криниця в Ганни. Тягне її воду й тягне, носить її воду й носить. Хай* (Є. Гуцало); *Давай звідси тікати. – Давай* (В. Близнець); *Ану, ану! – кинувся Данилко. Семенець поспішно одклав убик цигарку і собі схопивсь...* (В. Винниченко); *Нехай, нехай! – захищали кажани, закудахкали курки, закричав півень* (Нар. тв.). Мовознавці потрактовують такі конструкції як комунікативи, релятиви, слова-речення, нечленовані речення, нечленовані структури, еквіваленти речень, неповні речення.

Партикулятив **ану**, попри фонетичну близькість з розгляданою вище часткою, не є її варіантом. Функціонально-комунікативне навантаження в цих слів різне. Якщо **ну** модифікує ті висловлювання, у яких репрезентоване спонукання до дії вже названої мовцем або зрозумілої з конситуації, то **ану**, реалізуючи волонтактивне субкатегоріальне модальне значення наказу, спонукає до дії, що адресатові ще не відома: – *Ану покажи, що там у тебе* (О. Гончар); *Ану, дайте йому тисячу карбованців, побачите, чи злякається він зради?* (В. Винниченко); *Ану прикиньте розумом: яке словечко водночас республіка і озеро* (Д. Білоус).

Вказівні (**то, от, ось, оце**), обмежувально-видільні (**лиш, тільки**), підсилювально-видільні (**же, собі**) частки, займаючи припредикатну позицію, увиразнюють експліковані у висловлюванні суб’єктивно-модальні значення, підкреслюючи категоричність наказу, заклику або нівелюючи їх семами прохання, рекомендації, побажання, застереження тощо: – *А от угадай! – вигукнула Віра виразно, ніби її кольнули* (У. Самчук); *Навіть матері в очі важко глянути: вони так люблять мене, так побиваються, – а у мене в думках – одно та одно: тільки б його побачити, тільки б його послухати...* (М. Старицький); *Дмухнім лиш, братця, ми до неї [Сицилії] збувати горесті своєї, там добрий цар живе Ацест* (І. Котляревський); *Згадай же хто-небудь її на сім світі, – Безславному тяжко сей світ покидать* (Т. Шевченко). Специфічною особливістю партикул **тільки, собі**, що функціонують у складі спонукальних конструкцій, є в більшості випадків облігаторність їхнього сполучення з маркерами волітивної модальності, напр.: *Хай собі кружляє, обертається...* (М. Рильський); *Посіяно, заволочено – хай собі росте* (Ю. Збанацький); *Нехай тільки про це знає твоя кума, а більш ніхто* (Нар. тв.); *Панасу Омеляновичу вона, звичайно, не сказала про це, навпаки, приспокоїла, що, може ж, таки обійдеться, двоє найжачених якое порозуміються, хай тільки ось він приїде, як обіцяв* (О. Гончар); *Хай тільки ворон тричі десь прокряче, Що вже похований ти, неповторний ти, Осьмаче-символе, як Вій від мук незрячий* (Є. Маланюк). Прикметно, що партикула **тільки** у припредикатній позиції маркує волітивне висловлювання значенневими відтінками перестороги, попередження, погрози: *Але хай тільки спробує*

(О. Гончар); *Хай тільки зачеплять мого чоловіка...* (Україна молода, 6 липня 2005). Інші частки модифікаційно-супровідного рівня виявляють здатність функціонувати в досліджуваних висловлюваннях як самостійно, так і в поєднанні з іншими лексемами, утворюючи з ними так звані партикулятивні комплекси: *То нехай в пам'ять про те кохання, про силу його і пристрасть невгамовну б'є джерело життя* (Ю. Покальчук); *Хай же плине її човен, музики повен, серед цієї тривожної, вітром збуреної, вітром розореної, чорної ночі!* (М. Куліш); *Нехай лишень послухають і того, що їм скажу* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Отже, спонукально-оптативні частки як реалізатори волітивної модальності відіграють важливу роль у формуванні семантичної структури речення. З-поміж них виокремлено дві групи партикулятивів: модальні маркери (*хай, нехай, дай, давай, б (би), аби, щоб, хоч би, коли б, якби, бодай*), для яких волітивне значення є ідентифікувальним (семою першого порядку), і модальні модифікатори (*ну, ану, чи не, тільки, лише (лишень, лиш), же (ж), мені, собі* тощо), які виявляють диференціальні й оптативні й волонкативні значення (семи другого порядку) лише в певному контекстному оточенні, наповнюючи висловлювання модально-експресивними відтінками. У перспективі – детальне вивчення семантико-функціональних параметрів кожної з виділених часток, особливостей їхньої взаємодії з іншими репрезентантами волітивно-модальних значень.

Література

Беляева 1985: Беляева Е.И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 180 с.

Бондаренко Л.В. Склад та комунікативні функції вторинних часток: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2005. – 193 с.

Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.

Вихованець 2004: Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська; За ред. І.Р. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.

Доценко 2006: Доценко О.Л. Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності: Монографія. – К.: Міленіум, 2006. – 226 с.

Історія української мови: Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова та ін. – К.: Наукова думка, 1978. – 540 с.

Кобозева, Сунь Шуфан 2004: Кобозева И.М., Сунь Шуфан. Иллокутивная функция высказывания и модальность предложения // Вестник Московского университета. – Сер. 9. – Филология. – 2004. – № 5. – С. 129-140.

Распопов 1957: Распопов И.П. К вопросу о модальности предложения // Уч. записки Благовещенского гос. ин-та. – 1957. – Вып. VIII. – С. 197.

СУЛМ 1972: Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 515 с.

Мельничук 1966: Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наукова думка, 1966 – 324 с.

Шинкарук В.Д. Модус і диктум у структурі речення: Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. – К., 2003. – 463 с.

The subject matter of the article is the elucidation of role and place of impellent and optative particles in the system of expressive meanings of volitional modality. The main attention was paid by characteristic of the semantic and functional peculiarities of this words.

Keywords: impellent and optative particles, volitional modality, optative subcategorical subjective and modal meaning, volitional subcategorical subjective and modal meaning.

Надійшла до редакції 23 жовтня 2008 року.

Марта Петришин

ББК П30=81.45

УДК 811.14'01

ПРИКМЕТНИКИ ТИПУ БАХУВРІХІ У ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ МОВІ (на матеріалі параметричних прикметників гомерівського епосу)

У статті на матеріалі гомерівського епосу розглядаються прикметники типу бахувріхі у давньогрецькій мові з урахуванням їх словотворення, семантики, стилістичного навантаження.

Ключові слова: композит, бахувріхі, параметричний прикметник.

Сучасний етап лінгвістичних досліджень характеризується підвищеним інтересом до проблеми композитології. Лінгвістичні традиції опису складних слів було закладено ще граматикою Паніні, в якій

представлена перша класифікація композитів у санскриті, що послужила основою дериватологічних досліджень різних мов і досі не втратила своєї актуальності. Дослідження складних слів на матеріалі різних мов має давні і стали традиції. У сучасній лінгвістиці семантичну та дериваційну природу складних слів описано у працях І. Ковалика [Ковалик 1961], Н. Клименко [Клименко 1984], М. Доленко [Доленко 1956], О. Кресан [Кресан 2001], Л. Азарової [Азарова 2000] та інших мовознавців. Проблема дослідження і порівняння механізмів композитної номінації як особливого типу творення знака у різних мовних системах присвячено дослідження О. Селіванової [Селіванова 1996]. Проте основні питання функціонування складних слів у художній літературі тривалий час залишалися поза увагою дослідників, незважаючи на те, що композити – чи не найцікавіше явище як у лінгвістичному, так і в естетичному плані. Кожен такий ад’єктив, як правило, мовленнєва знахідка, художній образ, що акумулює у собі емоційні та інтелектуальні інтенції автора. Тому закономірно викликають інтерес складні слова, одним із компонентів яких виступає параметричний прикметник.

Давньогрецькій мові, як і низці інших індоєвропейських мов, притаманне часте вживання складних слів. Підтвердженням цього служить наявність композитів вже у мові критомікенських написів [Казанскене, Казанский 1986, с.85]. Саме грецька мова, на думку Р. Кюнера [Kühner 1869, с.732], виявляє при утворенні складних слів справжню мистецьку майстерність та надзвичайне почуття міри, яке не можна знайти у жодній іншій мові. На схильність давньогрецької мови до використання складних слів у мові епосу неодноразово вказував і Й. М. Тронський [Тронский 1973, с.152]. Завдяки словоскладанню розширюються можливості творення нових слів, збагачується словниковий склад мови.

Отже, актуальність нашого дослідження визначається продуктивністю вживання складних слів у давньогрецькій мові, а також недостатністю вивчення цього класу слів у мові гомерівського епосу.

Метою статті є аналіз природи лексем типу бахувріхі з урахуванням їх словотворення, семантики, стилістичного вживання.

Матеріалом для дослідження слугував аналіз композитів, одним з компонентів яких виступає параметричний прикметник, у гомерівському епосі.

У статті ми виходимо з передумови, що теоретично прикметник може поєднуватися з будь-якою частиною мови. Аналіз складних слів, одним з компонентів яких виступає параметричний прикметник показує, що вони можуть утворюватися за різними структурними моделями та мають різну семантику. Аналоги складних слів з основою прикметника в першій позиції, виявлених в результаті суцільної вибірки, можна подати у вигляді моделей A+S та A+V. Слід зазначити, що у вокабулярі Гомера переважають складні слова з основою прикметника в першій позиції (24 лексеми або 87% від загальної кількості складних прикметників, одним з компонентів яких виступає параметричний прикметник). Це, на нашу думку, пояснюється дією закону розташування частин мови у синтагматичному ланцюгу, де препозитивне вживання прикметника в іменниковому словосполученні більш показове, ніж його постпозитивне вживання. У ролі другого компонента складних слів виступають здебільшого іменники конкретної, рідше абстрактної семантики. Це, безумовно, пояснюється загальнокатегоріальним значенням прикметника – здатністю означати властивості предмета, вираженого іменником. Крім того, дослідження показали, що складні прикметники могли утворюватися шляхом складання двох основ, а частіше повної (усіченої) основи з цілим словом або двох слів. Щодо стосується семантики композитних прикметників, то семантика твірного слова може повністю відбиватися в похідному і тоді значення деривата становить суму значень його компонентів, як, наприклад, у прикметнику *εὐρυμέτοπος, δολιχόσκιον* etc.. Але у деривата можуть бути “приховані” значення, які не вкладаються в суму значень його компонентів, виходять за її межі. Їх компоненти з’єднуються за принципом підпорядкування, перший компонент визначає другий, тобто вони перебувають в атрибутивних відношеннях.

Значну частину композитів, одним із компонентів яких виступає параметричний прикметник, становлять ексцентричні прикметники на зразок бахувріхі. Під бахувріхі, за вченням К. Бругмана, ми розуміємо слова із значенням приналежності, володіння, між компонентами яких існують означальні відношення (перший компонент визначає, конкретизує значення другого компонента, виражаючи його ознаку) [Brugmann 1902, с. 365]. Виділені в окрему групу серед інших складних слів і названі бахувріхі, вони пізніше позначалися також іншими термінами. К. Бругман називав їх ексцентричними складними словами [Brugmann 1902, с.71], Ф. Бопп посесивними складними словами [Ворр 1861, с. 455]. Дотримуючись погляду, що все нове у мові створюється на основі синтаксису, кожний тип складних слів, зауважує Е. Бенвенист, треба вивчати як трансформацію якогось типу синтаксично вільного висловлювання [Бенвенист 1974, с. 241]. При цьому ми погоджуємося з думкою тих лінгвістів, які розглядають бахувріхі як трансформи препозитивних означальних речень [Гамкрелідзе, Иванов 1984, с. 351]. Словотвірне значення моделі можна визначити так: “той, що має те, на що вказує другий компонент”. Таким чином, значення другого компонента виражає загальне поняття, яке лежить в основі слова, а семантика основи першого компонента обмежує загальне поняття якісною характеристикою.

Аналіз складних прикметників типу бахувріхі, проведений на основі словників давньогрецької мови, показує їх різноманітну структуру. Прикметники типу бахувріхі можна поділити на два структурні типи: безсуфіксальні та суфіксальні бахувріхі. Залежно від частини мовної приналежності першого компонента виділяємо бахувріхі з першим компонентом прикметником, іменником, числівником, прислівником, дієсловом, прийменником. Другим компонентом прикметників типу бахувріхі у давньогрецькій мові найчастіше виступають іменники.

В аналізованому матеріалі перший компонент складних прикметників означає розмір, що характеризує величину предмета при направленому вимірюванні і включає прикметники зі значенням ширини (12 складних прикметників), довжини (4 бахувріхі) і глибини (7 лексем), а також величину предмета незалежно від спрямованості вимірювання (3 бахувріхі). Наприклад, *μεγάθυμος* (*μεγας* – великий), *δολιχόσχιον* (*δολιχας* – довгий). У ролі другого (означуваного) компонента виступають іменники конкретної семантики, що означають частини тіла тварин або людей, споруди, предмети побуту, зброю, рослини тощо. Наприклад, *εὐρυμέτωπος* (*τὸ μέτωπον* – чоло), *δολιχέγχης* (*τὸ ἔγχος* – спис). Значно рідше в ролі другого компонента виступають абстрактні іменники *ὁ θύμος* (дух) та *τὸ σθένος* (сила): *μεγάθυμος*, *εὐρυσθένης*.

Найпродуктивнішою для гомерівського епосу є модель А+S типу *μεγάθυμος* (90% від загальної кількості складних прикметників, одним з компонентів яких виступає параметричний прикметник). Складні прикметники цієї моделі – це класичний, найбільш архаїчний та продуктивний тип бахувріхі в історії індоєвропейських мов. Підтвердженням цього, як зазначає В.Г.Рудий, може служити те, що “бахувріхі за своєю природою означають особу чи предмет за якоюсь характерною ознакою, властивістю, а властивості виражаються в мові прикметниками” [Рудий 1965, с. 105].

Розгалужену сітку утворюють у гомерівському епосі композитні прикметники, перші компоненти яких зіставляються з елементами *εὐρυ-*, *δολιχ-*, *βαθυ-*. Цю групу складних слів, що характеризують величину предмета при направленому вимірюванні, називають в лінгвістиці кількісно-оцінними [Клименко 1984, с. 191], оскільки вони в той чи інший спосіб запроваджують поняття норми та її виміру, оцінки якого-небудь явища, здійснюваного у певному діапазоні.

Група ад’єктивів типу бахувріхі з першим компонентом *εὐρυ-*, що виражає міру ширини, представлена у епосі прикметниками *εὐρύαγια* (той, що має широкі вулиці), *εὐρυμέτωπος* (той, хто має широке чоло), *εὐρύοπα* (той, хто має широкий погляд), *εὐρυχορος* (той, що має широку переправу.) Найчастіше в гомерівському епосі вживається складний прикметник *εὐρύοπα* (24 вживання), утворений шляхом складання повної основи прикметника та знахідного відмінка іменника *η οψ* (зір, погляд). Поетична традиція зумовлює вживання цього ад’єктива з іменем верховного бога давніх греків: “*εὐρύοπα Ζεύς ἔζετο* (II. VIII, 442; IX, 419, 686; XV, 724; Od. II, 146; III, 288 etc.)”. Крім того, прикметник *εὐρύοπα* має високий образно-естетичний потенціал, виступаючи одним із численних особисто-постійних епітетів Зевса.

Композит *εὐρύαγια*, утворений шляхом складання основи прикметника та повної форми іменника *ἀγία* (вулиця), служить детермінатором географічних назв та лексеми *πόλις* (місто), актуалізуючи значення “просторій”: “*Σπάρτη τέ καὶ εὐρύαγια Μυκῆνη* (II. IV, 52) - Спарта та просторі Мікени”.

Прагнучи відтворити красу та велич міст Стародавньої Греції, Гомер використовує композити-епітети *εὐρύχωρος* (той, що має широку переправу), *εὐρυοδεία* (той, що має широкі дороги), які у епосі набувають значення “просторій”. Контекстним партнером прикметника *εὐρύχωρος* (10 вживань) виступають здебільшого власні назви. Просторими зображені у епосі Еллада (II. IX, 478), Еліда (Od. IV, 635), Фіви (Od. XI, 265), Спарта (Od. XIII, 414; XV, 1), місто Мікалес в Беотії (II. II, 498), Сікіон (II. XXIII, 299) – місто у північно-східній частині Пелопонесу, Гіперія (Od. VI, 4), Іолк (Od. XI, 256): “*οἱ ἐνέμοντο καὶ Ἀλλίδα... καὶ εὐρύχωρον Μυκαλησσόν* (II. II, 498) – жили в Авліді... та просторому Мікалесі”. Значення “просторій” реалізує і прикметник *εὐρυοδεία* (4 вживання): “*ἀπὸ χθονὸς εὐρυοδείης* (Od. III, 453) – по просторій землі”. Синонімічного значення набуває у Гомера прикметник *εὐρύτορος* “той, що має широкі переправи; просторій”, що виступає контекстним партнером іменника *ἡ θάλασσα* (море). У II книзі “Одіссеї” читаємо, що Одіссеї “*ἀπὸ δ’ ἴκετο κῆμα θαλάσσης εὐρυπόροιο νῆσόν τ’ Αἰαίην* (Od. XII, 2) – по хвилях просторого моря прибув на острів Еею”. Прикметник *εὐρυμέτωπος* виступає означенням до іменника *ὁ βοῦς* (бик), реалізуючи значення “широкочолоий”. Так, Діомед просить Афіну подбати про нього і обіцяє: “*σοὶ δ’ αὖ ἐγὼ ρέξω βοῦν ἦν εὐρυμέτωπον* (II. X, 292) – я заколю в жертву широкочолого бика”. З таким самим проханням та обіцянками звертається до Афін і Нестор (Od. III, 382). Широкочоломи постають перед читачем у епосі і корови Геліоса (Od. XII, 262).

У ролі другого компонента прикметників типу бахувріхі з елементом *δολιχ-* виступають іменники конкретної семантики, що позначають назви зброї (*τὸ ἔγχος*), частин тіла (*ἡ δείρα*), предметів (*τὸ ἐρετμόν*). Найчастіше зустрічаємо у епосі прикметник *δολιχόσκιος* (16 вживань) – “довготінний”, що виступає постійним епітетом іменника “спис”: “*Αἴας διογενῆς προΐει δολιχόσκιον ἔγχος* (II. VII, 249) – могутній Аякс метнув довготінний спис”. Складний прикметник *δολιχαῦλος* у сполученні з іменником *ἡ αἰγανή* (спис) (Od. IX, 156) набуває значення “з довгою трубою”, а прикметник *δολιχῆρετος* (6 вживань), виступаючи контекстним партнером іменників *ἡ ναῦς* та *οἱ Φαίηκες*, актуалізує значення “той, що має довгі весла; довговесельний”: “*ἐπὶ νηὸς ἰὼν δολιχῆρετος* (Od. XIX, 339; XXIII, 176) – відходячи на довговесельному човні”. Усі композити з компонентом *δολιχ-*, як і більшість складних слів з компонентом *εὐρυ-*, підкреслюють у епосі такі ознаки міфічних істот і предметів, які впадають у вічі. Тому їх можна вважати “епітетами зовнішньої ознаки”.

До кількісно-оцінної лексики належать і бахувріхі з елементом *βαθυ-*, що виражає міру глибини. За способом поєднання компонентів вони належать до атематичного типу словоскладання, за частотою вживання у поемах Гомера їх можна зарахувати до маловживаної лексики. Прикметник *βαθυδίνης* (2 вживання) та *βαθυδίνης* (6 вживань) утворені шляхом поєднання повної основи прикметника *βαθύς* (глибокий) та прикметника *δίνης* (бурхливий). Модель типу А+А не є характерною для гомерівського епосу. Такою, що

має глибокі вододерті постає перед нами ріка Ксанф (II. XX, 73; XXI, 329); Аксиї (II. XXI, 143), Скамандр (II. XXI, 603), Океан (Od. X, 511): “*ἄντα δ’ ἄρ’ Ἠφαίστιο μέγας ποταμὸς βαθυδίνης, ὃν Ξάνθον καλέουσι θεοὶ* (II. XX, 73) – проти Гефеста (виступила) велика, з глибокими вододертями ріка, яку боги називають Ксантом”. Складний прикметник *βαθύκολπος* (модель A+S) виступає контекстним партнером і постійним епітетом іменника *αἱ Τρωαί* (троянки), набуваючи композитного значення “повногрудий”: “*ἄμφι δὲ σὲ Τρωαί καὶ Δαρδανίδες βαθύκολποι* (II. XVIII, 339) – навколо повногруді троянки та дарданки”. Крім того, у поемах Гомера виявлено поодинокі випадки вживання композитів *βαθυλήος* (II. XVIII, 550) – “з глибокою нивою”, який реалізує переносне значення “родючий” та *βαθυκλήης* (II. XVI, 594) – “той, що має велику славу”.

Лексичним одиницям з компонентом *μεγά-*, утвореним способом словоскладання, притаманне метафоричне переосмислення всієї лексики або одного з її компонентів. Бахувріхі такого типу є інформаційно насиченими, що пояснюється їх складною морфологічною структурою, з іншого боку, метафоричне переосмислення гарантує розширення ролі конотативного компонента в їх значенні та отриманні ними яскравого експресивного забарвлення. Прикладом таких композитів у гомерівському епосі є лексеми *μεγάθυμος* (75 вживань) та *μεγαλήτωρ* (66 вживань). Вказані прикметники утворені шляхом складання повної основи з цілим словом: *μέγα* + *ὁ θυμός* або *μέγα* + *τὸ ἦτορ*. При цьому значення цілого бахувріхі стосовно значень його складових частин виступає як переносне, що не є характерним для прикметників такого типу архаїчного періоду давньогрецької мови. Так, *μεγαλήτωρ* має значення “хоробрий” при дослівному – “той, хто (який) має велике серце”, а *μεγάθυμος* – “відважний” при дослівному – “той, хто (який) має велику душу”. Ці композити вказують на загальну позитивну оцінку і є нормативними у складі композитних епітетів при змалюванні рис характеру, вдачі героїв. Утворення досліджуваного зразка сполучаються з досить вузьким колом слів, виступаючи означенням до групи іменників, що означають людей за віком, етнічною ознакою, власними іменами. Так, прикметник *μεγάθυμος* виступає контекстним партнером іменника, що характеризує людину за віком. Агамемнон, наприклад, скликавши всіх на збори, “*πρῶτον μεγαθύμων ἔε γερόντων* (II. II, 53) – спочатку посадив хоробрих літніх людей”. Складний прикметник сполучається у епосі з іменниками, що означають назви народів: “*ἀλλ’ εἰ μὲν δάσσοσι γέρας μεγάθυμοι Ἀχαιοὶ* (II. I, 123; 135) – нехай дадуть нагороду відважні ахейці”. Відважними постають перед читачем і троянці: “*ἔρυνθε, Τρῶες μεγάθυμοι* (II. V, 102) – будьте бадьорі відважні троянці”. Ця група поповнюється назвами окремих племен, які трапляються у Гомера: абантів (II. II, 541; IV, 464), кефаленян (II. II, 631), етолійців (II. XXIII, 633), пафлагонців (II. V, 577), кавконців (Od. III, 366), феаків (Od. VII, 16): “*Αὐτὰρ Ὀδυσσεὺς ἦγε Κεφαλλήνας μεγαθύμους* (II. II, 631) – Одиссей стояв на чолі відважних кефаленян”. Крім того, прикметник *μεγάθυμος* виступає єдиним узагальненим означенням цілої галереї володарів та героїв Троянської війни: Ахілла (II. XX, 498; XXIII, 168; Od. III, 189), Нестора (II. V, 565; XIII, 400; XVII, 653; XXIII, 541; 596), Патрокла (II. XVI, 818), Тідея (II. V, 25, 235, 335; VI, 145; X, 509), Менестея (II. XII, 373; XV, 331), Аянта (II. IV, 479; XVII, 303) та багатьох інших. Цей епітет служить для характеристики внутрішньої ознаки, рис їх характеру. Слід зазначити, що епітетам-композитам, які характеризують внутрішній стан людини, властива у Гомера одноманітність. Підтвердженням цього служить те, що епітетом *μεγάθυμος* наділяє Гомер і Ахілла, і Нестора, і Гектора і багатьох інших. Синонімічного значення у епосі набуває прикметник *μεγαλήτωρ*, що також служить означенням цілої галереї епічних героїв та персонажів. Епітетом *μεγαλήτωρ* наділені у Гомера Одиссей (Od. IV, 143; V, 233; VI, 14; VIII, 9; V, 81; 149; II. V, 674), Аянт (II. XVII, 626, 166; XV, 674), Еней (II. XX, 175, 263, 293, 323). Відважними постають перед нами троянці, мірмідонці, пафлагонці: “*τὸν μὲν Παφλαγόνες μεγαλήτορες ἀμφεπέοντο* (II. XIII, 656) – навколо метушилися хоробрі пафлагонці”; “*ἄδ’ ἔστω, Τρῶες μεγαλήτορες, ὡς ἀγορεύω* (II. VIII, 523) – так буде, хоробрі троянці, як я говорю”.

Отже, наявність у гомерівському епосі складних прикметників типу бахувріхі є явищем, яке заслуговує на увагу, оскільки воно свідчить про появу в мові тенденції до заміни словами більш складних синтаксичних конструкцій. Сполучення в одному слові двох різних компонентів із своїм самостійним значенням дає можливість виразити в єдиній словесній формі багатий зміст, передати нове складне уявлення. Основна функція складних слів – образотворча, спрямована на створення поетичного образу. У мові гомерівського епосу прикметники типу бахувріхі яскраво і стисло характеризують особу або предмет, по-новому розкривають їх властивості, часто дають індивідуально-авторську оцінку. Кожен такий ад’єктив, як правило, мовленнєва знахідка, до якої автор звертається щоразу, коли необхідно надати зображуваному максимальної змістовної смності та емоційного навантаження.

Література

Азарова Л.Є. Складні слова в українській мові: структура, семантика, концепція “золотої” пропорції. Монографія. – Вінниця: УНІВЕРСУМ. – Вінниця, 2000. – 222с.

Бенвенист 1974: Бенвенист Э. Общая лингвистика. - М.: Просвещение, 1974. – 447с.

Гамкрелидзе, Иванов 1984: Гамкрелидзе Г. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ протоязыка и протокультуры. – Тбилиси, 1984. – Т. 1 – 428 с.; Т. 2 – 439 с. – 867 с.

Доленко 1956: Доленко М. Г. Сложные прилагательные в современном украинском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1956. – 16с.

- Казанскене, Казанский 1986: Казанскене В. П., Казанский Н. Н. Предметно-понятийный словарь греческого языка. Крито-микенский период. – Л.: Наука, 1986. – 208 с.
- Клименко 1984: Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 251 с.
- Ковалик 1961: Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Вип. 2. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1961. – 83 с.
- Кресан 2001: Кресан О.Я. Функції композитної ономазіологічної структури в англійській художній прозі. – Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – Одеса, 2001. – 20 с.
- Рудий 1965: Рудий В. Г. Складні слова типу бахувріхі в сучасній німецькій мові // Іноземна філологія. – Вип. 2. – Львів, 1965. – С. 101 – 106.
- Селіванова 1996: Селіванова О.О. Складне слово: мовні моделі світу. Монографія. – Черкаси, 1996. – 297 с.
- Тронский 1973: Тронский Й. М. Вопросы языкового развития в античном обществе. – Л.: Наука, 1973. – 205 с.
- Bopp F. Vergleichende Grammatik. – Bd. 3. – Berlin, 1861. – 718 S.
- Brugmann 1902: Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. – Strassburg, 1902. – 583 S.
- Kühner 1869: Kühner R. Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache. – Hannover, 1869. – 976 S.

Джерела

- Homers 1911: Homers. Ilias. Text. – Leipzig und Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1911. – 333 s.
- Homers 1909: Homers. Odyssee. Text. – Leipzig und Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1909. – 248 s.

In the article on material of Homeric epos the adjectives of type of bahouvrihi in the Old Greek language taking into account their word-formation are examined, semantics, stylistic function.

Keywords: composit, bahouvrihi, parametric adjectiv.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2008 року.

Вікторія Рибенюк

ББК Ш12=411.4*2
УДК 801.25

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ ДІЄСЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Комунікативне вживання слова зумовлює формування того чи іншого актуального змісту, визначає те чи інші семантичне значення слова. Розгляд дієслівної лексики в аспектуальній ситуації сприяє розмежуванню та співвіднесеності семантичних елементів, що виражаються видовою формою, з одного боку, та аспектуальним контекстом, з іншого.

Ключові слова: імперфектив, перфектив, аспектуальна ситуація, адинамічні дієслова, динамічно-поступові дієслова, динамічно-моментальні дієслова, нова ситуація.

Категорійне значення граматичної категорії (ГК) виду становить основу її частиномовного статусу, а функція, яка ґрунтується на цій основі, вміщує в собі специфічні ознаки, пов'язані з метою та умовами комунікації. Метою статті є дослідження семантичної і функціональної парадигми дієслів. Значущість роботи полягає в тому, що розгляд дієслівних форм здійснюється у когнітивно-комунікативному вимірі з проведенням їх семантичного аналізу та з урахуванням функціональних особливостей.

Говорячи про взаємозв'язок лексичної семантики та ГК виду, необхідно з'ясувати, яким чином семантика дієслова впливає на функціонування його форм. На основі особливостей функціонування дієслів тієї чи іншої семантичної групи у різних контекстах, усі дієслова поділяються на три групи: 1) адинамічні; 2) динамічно-поступові; 3) динамічно-моментальні [Гиро-Вебер 1990].

Поділ на три групи видової співвіднесеності дієслів ґрунтується на аспектах, яким притаманний лексико-семантичний характер.

Перший аспект пов'язаний з впливом на видову співвіднесеність категорії граничності / неграничності. Неграничними виступають одновидові дієслова недоконаного виду (НДВ). Межовані (граничні) дієслівні форми можуть входити як до групи динамічно-поступових, так і до групи динамічно-моментальних дієслів. Це залежить від характеру граничності, вираженої дієсловами, яка, у свою чергу, пов'язана з процесом творення дієслів. Так, одні з них виступають вихідними (*сісти, дати, купити* тощо) та похідними (*писати – переписати, підписати, записати* і под.) щодо безпрефіксного граничного дієслова НДВ; інші утворюються від вихідних

неграничних дієслів (*співати – відспівати, переспівати, наспіватися* та ін.), які вказують на фазовість або інтенсивність дії й утворюють одновидові групи акціональних родів дієслова (АРД).

Другий аспект перебуває у зв'язку з першим і визначається “ступенем самої граничності / неграничності” [Шелякин 1983, с.144]. Цей аспект впливає на неоднакову частоту видової парності у граничних дієслів, утворених від неграничних. У контексті окремі дієслова “порушують ту чи іншу регулярність у видовій співвіднесеності дієслів одного семантичного типу” [Шелякин 1983, с.145], пор.: *пролежати – пролежувати*, але *проспати; зацвісти – зацвітати*, але *засиніти* і под.

З третім аспектом пов'язані значення окремих АРД. Так, семельфактивна група АРД не має видового відповідника НДВ, оскільки пари типу *стукати – стукнути, кричати – крикнути* та ін. протиставляються за значенням багатоактності / одноактності, тому дієслова, що входять до їх складу, являють собою неспіввідносні одновидові НДВ та доконаного виду (ДВ).

Наступний аспект ґрунтується на емоційно-експресивній ознаці дієслова. Так, перфективи *згамати, жжертити* і т.ін. постають одновидовими ДВ, тоді як пара *їсти – з'їсти* є прикладом первинної видової кореляції. Аналогічне явище простежується в групах динамічно-поступових та динамічно-моментальних дієслів: *замовкати – замовкнути*, але *занишкнутити; розцвітати – розцвісти*, але *запишати; набридати – набриднути*, але *остобісити, остогидіти, насточортити; кидати – кинути*, але *пошпурити* і под.

На функціонування різних груп дієслів та утворення видової пари впливають переносне значення та омонімія. Так, парі *зайдати – зайсти* притаманні три прямих і одне переносне значення: 1) позбавляти життя, гризучи, кусаючи; загризати; 2) їсти що-небудь після чогось випитого або з'їденого; закушувати; 3) затискати, стискувати, зачіплювати чим-небудь, перешкоджаючи вільному рухові 4) (перен.) замучувати докорами, лайкою, поганим ставленням і т. ін. [СУМ 1972, с. 130]. Аналогічно: *ламати – зламати* (гілку, стіну) і *голову (руки) ламати; скинути – скидати* (що-небудь вниз, одяг) і *скинути з п'єдесталу; пролити – проливати* (рідину) і *проливати світло на що-небудь, проливати сльози* і под.

Омонімія поширена серед префіксальних дієслівних утворень: *заїздити* = почати їздити і *заїздити* = довести об'єкт до небажаного стану (*заїздити коня*); *прокричати* = сказати голосно і *прокричати* = кричати протягом певного часу (*прокричати годину*); *перепиляти* = розділити на дві частини і *перепиляти* значну кількість чого-небудь (*перепиляти всі дерева*) і под.

В основу поділу дієслів на три групи покладено два критерії, які відповідають семантичним ознакам, притаманним дієслівній дії, і характеризують її перебіг: 1) наявність нової ситуації, зумовленої самою дією; 2) поступовість здійснювання дії.

Динамічні дієслова

Більшість адинамічних дієслів – це одновидові дієслова НДВ, до яких входять групи сталатальних (дієслова буття, фізичного та психічного стану), релятивних та багатоактних (дієслова різноспрямованого руху, роду занять, звуків) дієслів: *існувати, жити, бути, сидіти, любити, нервувати, бачити, чути, мати, належати, коштувати, махати, їздити, капати, стукати, ревіти, вчителювати* та ін. Ці імперфективи позначають стан чи процеси, які не передбачають ніякого розвитку, тому не спрямовані на досягнення межі, а отже, не пов'язані з появою нової ситуації, яка б вказувала на зміну об'єкта чи суб'єкта дії. Так, висловлювання типу *Я сиджу на лаві* (В.Рибенюк); *Хлопець махає рукою* (В.Рибенюк); *Дитина любить малювати* (В.Рибенюк) і под. не можуть розглядатися як ситуації, спрямовані на досягнення результату або межі. Щоб дія мислилася результативно “необхідно не тільки, щоб ситуація, яка існує після закінчення дії, відрізнялася від ситуації, що передувала дії, але й щоб зміна ситуації заздалегідь передбачалася самою дією й неминуче наставала після її завершення” [Гиро-Вебер 1990, с.105]. Отже, ситуації з адинамічними дієсловами не вказують на виникнення нової ситуації (ВНС) і не передбачають поступовості, оскільки під ВНС розуміється поява нової ситуації (зміни), яка раніше не існувала, але з'явилася шляхом включення дієслова та його оточення у певну часову вісь, що відбулося у певний момент.

Дві наступні групи безпосередньо пов'язані з ВНС, яка певним чином впливає на зміну об'єкта чи суб'єкта.

Динамічно-поступові дієслова

Динамічно-поступові дієслова означають ситуації, які “наближаються до своєї внутрішньої межі” [Гиро-Вебер 1990, с.106], після досягнення якої дія вичерпує себе, завершується. Сюди належать видові кореляції, що утворюють ядро категорії виду: *сідати – сісти, бити – побити, малювати – намалювати, переріза́ти – перері́зати, роздавати – роздати* і т.д.

Ознака ВНС пов'язана із значенням: 1) конкретного результату дії: видові кореляції протиставляються за змістом “процес, спрямований на досягнення межі” (НДВ) – “межа, що супроводжується переходом об'єкта / суб'єкта в якісно новий стан” (ДВ), пор.: (...) *я буду з тугою вчитись тайни самому запалювати їх (іскри сонця – В.Р.)* (...) (І.Багрянний) і (...) *їх власним вогнем я запалив їх сльози* (...) (В.Винниченко). Перфективи окремих семантичних груп не виключають можливості сполучатися з прислівниками на означення повноти дії (*повністю, напововину* і т.д.) та поступовості її виконання (*поступово, мало-помалу* та ін.): *Євменові очі поступово призвичаїлись до півтемряви* (Ю.Збанацький); 2) набуття нової ознаки суб'єктом: *біліти – побіліти, сивіти – посивіти, синіти – посиніти, засихати – засохнути, намокати – намокнути* і под. Імперфективи вказують на процес становлення конкретної ознаки, а дієслова ДВ – на набуття цієї ознаки і на перехід до

нового стану. Так, у реченні *Дерево засохло* (В.Рибенюк) перфектив вказує, що суб'єкт дії не лише набув конкретної ознаки, але й перебуває у певному новому стані. Пари типу *червоніти – почервоніти* і под. відрізняються від омонімічних імперфективних форм, які вказують на статичну ознаку об'єкта / суб'єкта; пор.: *Задивилася хмарка на сонце і вся зчервоніла* (...) (М.Вороний) і *Малесенькі хмарки* (...) мляво *червоніли над землею* (І.Нечуй-Левицький); 3) становлення певної ознаки: *підвищувати(ся) – підвищити(ся), зменшувати(ся) – зменшити(ся), збільшувати(ся) – збільшити(ся), скорочувати(ся) – скоротити(ся)* і под. Перфективи характеризуються наявністю відносної межі, оскільки дія, виражена ними, може бути продовженою: *А Ліхтаренко ніби ціну зменшив і тільки половину людей взяв на роботу* (І.Карпенко-Карий); 4) руху / переміщення у певному просторі: *нести – принести, переїжджати – переїхати, йти – прийти, їхати – приїхати* і под.; напр.: *Микола й його товариші прийшли в контору* (...) (І.Нечуй-Левицький). Нова ситуація повідомляє про те, що суб'єкти дії знаходяться у певному місці, де їх чекали або куди вони хотіли потрапити (*Микола з товаришами зараз у конторі* (В.Рибенюк); 5) інтенсивності виконання дії: *прилягати – прилягти, притихати – притихнути, підливати – підлити, надбавати – надбати, надцерблювати – надцербити, промокати – промокнути* та ін.; напр.: *Крило надцербив (журавлик – В.Р.) об серпень* (...) (В.Яворівський); *За ці дні притихла гнівна душа Івана Дуная* (...) (М.Стельмах); *Усі похнюпилися, промокли до тіла* (А.Чайковський).

Отже, ознака ВНС динамічно-поступових дієслів пов'язана з відношенням “спрямованість – досягнення результату” і характеризується як тендентивне (тенд.) ВНС [Бондарко 1996, с.145]. Його особливістю є те, що в реченні актуалізуються обидва елементи єдності “межа – ВНС”, тобто досягнення межі пов'язане з появою нової ситуації. Особливо яскраво ВНС (тенд.) виявляється у ситуаціях типу “спрямованість на досягнення результату – реальна межа і перехід до нової ситуації”: (...) *оті очі, до яких я стільки йшов і прийшов, і яких тепер не побачу* (...) (П.Загребельний); *Якби їй (Роксолані – В.Р.) дано було вибирати, вона вибрала б тільки вічне блаженство* (...) (П.Загребельний).

ВНС (тенд.) виявляється також у контекстах з імпліцитно чи лексично вираженим елементом попереднього тривання: *До всякої справи треба звикнути* (...) (Ю.Збанацький); *Спочатку я просто жахався цієї картини, а потім поволі звик* (...) (О.Довженко).

Отже, всі динамічно-поступові дієслова визначаються наявністю ознак ВНС (тенд.) та поступовості виконання дії.

О.В.Бондарко [1996, с. 139, 163-165] зауважує, що ознака ВНС у певних контекстах пов'язана з формою НДВ. Здатність імперфективів сполучатися з ознакою ВНС найчастіше виявляється у теперішньому історичному часі та при вказівці на повторюваність дій: *Рантом дзвонить телефон* (В.Рибенюк); *Нарешті літак приземлюється* (В.Рибенюк).

Проте наявність імпліцитно вираженої ознаки ВНС пов'язана зі смыслом кожного члена кореляції окремих лексико-семантичних груп (ЛСГ) дієслів. Якщо застосувати тлумачення форм дієслів НДВ та відповідних перфективів, можна дійти висновку, що значення обох видів перетинаються, оскільки тлумачення дієслова одного виду може входити до тлумачення іншого. Так, у парах *писати – написати, вирішувати – вирішити* і под. дієслово НДВ тлумачиться як таке, що вказує на дію, виконувану певним чином з метою, щоб у результаті цієї дії з'явилася нова ситуація. Перфектив, у свою чергу, інтерпретується як поява нової ситуації в результаті попередньої дії. Тобто тлумачення першого елемента (імперфектива) входить до тлумачення другого (перфектива). Тут дієслово ДВ є безпосереднім носієм ознаки ВНС. В опозицій, що вказують на становлення ознаки (*збільшувати(ся) – збільшити(ся)* і под.), члени протиставляються за значенням: “у якийсь момент X набуває певного значення ознаки Р, в один з наступних моментів X набуває більшого або меншого значення ознаки Р” (НДВ) – “У якийсь момент часу X притаманне певне значення ознаки Р, у кожен з наступних моментів X має більше чи менше значення ознаки Р, ніж у кожен з попередніх” (ДВ) [Гловинская 1982, с.86]. Отже, у протиставленні елементів “ставати – стати” перший “повністю включає в себе другий” [Гловинская 1982, с.89]. Якщо тлумачення дієслова ДВ входить до смислу імперфектива, то останній вже якоюсь мірою пов'язаний з перфективом, а отже, і з ознакою ВНС: *Ціни на хліб підвищуються* (В.Рибенюк) і *Ціни на хліб підвищилися* (В.Рибенюк).

Такі особливості співвідношення дієслів НДВ з дієсловами ДВ помічаються у видових кореляціях, перфективи яких вказують на відносну межу дії, тобто дія, виражена ними, може бути продовженою, пор.: *Ціни підвищилися, продовжують підвищуватися і будуть підвищуватися* (В.Рибенюк) і *Я написала статтю, продовжую писати і буду писати* (В.Рибенюк). Друге речення не може функціонувати у поданому вигляді.

Динамічно-моментальні дієслова

Динамічно-моментальні дієслова також означають дії, пов'язані з ВНС, але вони не можуть бути подані в розвитку, оскільки “не розгортаються в часі” [Гиро-Вебер 1990, с. 106]. Дія, позначувана ними, виявляється як результативний, здійснений акт. Динамічно-моментальні дієслова охоплюють як парні (йдеться про кореляції, що знаходяться на периферії видотворення (умовно утворюють видові кореляції) типу *виносити – винести, говорити – проговорити* тощо), так і одновидові перфективи АРД.

Парні дієслова включають: 1) дієслова переміщення та пересування (пара ґрунтується на протиставленні “повторюваний рух / переміщення – результат цього руху / переміщення”): *виходити – вийти, залітати – залітати, підносити – піднести* і под.; 2) опозиції, що позначають випадкові та мимовільні дії: *зустрічати –*

зустріти (кого-небудь на вулиці), губити – загубити, знаходити – знайти (що-небудь конкретне) і т. ін.; 3) дієслова відчуття та говоріння (дієслова “безперервного ефекту” [Маслов 1984, с. 62]): бачити – побачити, чути – почути, нюхати – понюхати, радити – порадити, дякувати – подякувати тощо; 4) дієслова психічного стану: радіти – зрадіти, ненавидіти – зненавидіти і под.

Дія, виражена цими дієсловами, може тривати дуже довго і може виражатися як один миттєвий акт. На думку Ю.С.Маслова, дієслова говоріння та відчуття “аналогічні видовому протиставленню типу *ловив, але не впіймав*” [Маслов 1984, с. 63]. Однак у цьому випадку недостатнім є саме протиставлення НДВ – ДВ (*говорила, але не сказала*), тому необхідно ввести до контексту другий додаток, який не збігається з додатком першого дієслова: *Про все говорила, але головного не сказала* (В.Рибенюк) тощо. Речення типу *Дякувала, але не подякувала* (В.Рибенюк); *Віталася, але не привіталася* (В.Рибенюк) і под. в українській мові практично не зустрічаються, однак динамічно-поступові дієслова вільно функціонують у таких типах ситуацій, пор.: *Микола пізнавав дівчину і не впізнав: вона була не вербівська* (І.Нечуй-Левицький) і *Вчився (незнайомець – В.Р.) в коледжі і хоч не довчився, проте вільно володіє кількома європейськими мовами (...)* (О.Гончар). Імперфектив майже завжди вказує на повторюваність дії, потрібен лише відповідний контекст: *Завжди дякувала (віталася і под.), а сьогодні – ні* (В.Рибенюк); проте його вживання у значенні тривалої дії обмежене: *Я бачила, як дівчина заходила в хату* (В.Рибенюк).

У парах типу *вносити – внести, заходити – зайти* і под. імперфектив вказує на повторюваність дії, а перфектив – на набуття нового стану, ВНС: *Уходники блукали по майдані, заходили до хат (...)* (А.Чайковський) і *Двері відчинились, і до кабінету зайшов невисокий худорлявий будівельник* (І.Прищепа).

Особливістю динамічно-моментальних дієслів у плані функціонування є відсутність значення тривалості. Імперфективи не вживаються для позначення як теперішнього актуального, так і тривалих минулого та майбутнього часів, які вказують на процесуальність. Такі дієслова не сполучаються з прислівником *довго*, а для того, щоб передати конкретно-процесне значення, вони замінюються сполуками цілеспрямованих імперфективів руху / переміщення (*йти, нести, везти, повзти* і под.) з “орієнтаційними словами” [Маслов 1984, с.63], які вказують на наближення: *Довго лежав (Ярема – В.Р.) серед городу, довго зводився й довго навкарачки повз до хати* (В.Яворівський); *І слава йшла до мене поволі, покрадьки, вагаючись і заточуючись, як п’яна дівка (...)* (П.Загребельний). На цій підставі ознака ВНС відрізняється від тієї, що виражають динамічно-тривалі дієслова тим, що вона пов’язана з непідготовленим попереднім процесом [Бондарко 1996, с.145], тобто дія виражає свою межу, яка не пов’язана з елементом “спрямованість процесу на досягнення результату”. Така ознака називається нетендентивною (ВНС (нетенд.)) [Бондарко 1996, с. 145]; пор.: 1) *сивіти – посивіти* (процес, виражений імперфективом, спрямований на досягнення межі, оскільки *сивіти* – граничне дієслово) і 2) *бачити – побачити* (імперфектив пари виражає звичайну властивість суб’єкта, яка не може змінюватися).

Отже, відмінність між ВНС (тенд.) та ВНС (нетенд.) полягає в актуалізації різних боків аспектуальної семантики. Відношення “спрямованість – результат” пов’язане з процесуально підготовленим переходом до нового стану і постає “внутрішньою характеристикою різних етапів аспектуальної ситуації – тендентивного процесу, його результату і зумовленого ним переходу до нової ситуації” [Бондарко 1996, с.146]. Ознака ВНС (нетенд.) відноситься до тих випадків, коли для висловлювання актуальним є саме початок, настання нового стану.

З-поміж динамічно-моментальних дієслів вирізняється група перфективів АРД. Відсутність видового відповідника НДВ пов’язана з неможливістю виражати значення тривалої дії [Гиро-Вебер 1990, с.107] цими дієсловами. Одновидові перфективи поділяються на дві підгрупи.

До першої входять дієслова, для яких взагалі неможливо підібрати відповідну імперфективну форму: *ринуть (хлинуть), збагнути, спіткати*, а також дієслова розмовного стилю та діалектизми: *внадитися, околіти, спекатися, наріпитися, осипнути (=охрипнути)* і под.; напр.: (...) *він (Лазар – В.Р.) краще збагнув силу начальства (...)* (М.Коцюбинський); *Внадився журавель до бабиних конопель* (Нар. тв.). Такі перфективи переважно означають раптову або різку дію. Саме ця особливість і впливає на те, що одновидові перфективи не мають видового відповідника, бо він у цьому випадку зайвий, оскільки “виникнення раптової події не потребує попереднього процесу” [Гиро-Вебер 1990, с. 107]. Отже, дії, виражені такими перфективами, здійснюються раптово і не пов’язані з будь-яким процесом, що їм передуює.

Друга підгрупа – це перфективи АРД, які співвідносяться з вихідними безпрефіксними дієсловами НДВ. Носіями ЛЗ виступають афікси (префікси фазовості та інтенсивності: *за-, по-, про-, пере-, від-, на- попо-*; суфікси одноактності *-ну-, -ону-*; конфікси інтенсивності: *за-+-ся, до-+-ся*; моделі: *за-, про-, по- + -отати / -отіти* і т.д.): *закричати, поїхати, посидіти, простогнати, перелітувати, відшуміти, наносити, попоходити, каркнути, стукнути, загратися, догосподарюватися, застукотати, прогуркотіти* і под.; напр: *Мелашка посиділа в батьків до вечора (...)* (І.Нечуй-Левицький); *Не встигнеш озирнутись, а вже крига на Десні відшуміла (...)* (Ю.Збанацький); *Ворона (...) невдоволено каркнула (...)* (М.Стельмах); *Догосподарювався до дідівської торби* (Нар. тв.).

Наявність афіксів, що вказують на часове обмеження (фазовість) та інтенсивність, перешкоджає творенню відповідних імперфективів (за винятком кількох пар типу *зацвісти – зацвітати, пролежати – пролежувати* і под.). Семантика цих перфективів тісно пов’язана з ознакою ВНС (нетенд.), оскільки дії, виражені ними, вже самі по собі являють появу зміни, перехід до нової ситуації. Так, висловлювання

Білокобилка *постояв ще якусь мить (...)* (Ю.Мушкетик) подає інформацію про те, що дія продовжувалася недовго (якусь мить), а до неї та після неї суб'єкт був зайнятий іншою дією або діями. Таким чином, ця ситуація вказує на ознаку ВНС у порівнянні з тим, що передує дії та слідує за нею.

Динамічно-моментальні дієслова вживаються у ситуаціях на позначення дій, які виконуються кілька разів або час від часу повторюються: *Світ двічі спалахнув червоно й погас* (Ю.Мушкетик); *Рак-неборак, де вищипне, там і знак* (Нар. тв.).

Отже, будь-який перфектив пов'язаний з "точечним" включенням дії до часового плану. Визначеним моментом постає не вся дія, а її межа, яка і є експлікатором виникнення нового стану, переходу до нової ситуації, тому ознака ВНС фіксує увагу на відношенні існуючої (поданої) ситуації і того стану, що за нею наступає. Наявність чи відсутність зміни ситуацій "залежить від того, чи є межованою дія, виражена дієсловом" [Бондарко 1990, с.12]. Значення внутрішньої (для перфективів АД – зовнішньої) обмеженої дії виступає інваріантним значенням форми ДВ і тісно пов'язане з ознакою ВНС, чия функція полягає у характеристиці межі дії та появі нового стану як результату цієї межі.

Таким чином, виокремлення трьох функціонально-семантичних груп дієслів (адинамічні, динамічно-поступові та динамічно-моментальні дієслова), пов'язане, по-перше, з граничністю / неграничністю дієслівних основ; по-друге, зі співвідношенням дієслова з групами АД; по-третє, з його емоційним забарвленням; по-четверте, з полісемією та переносним вживанням дієслівної форми. Основними критеріями, за яким розмежовуються ці групи, постають наявність ознаки ВНС та поступовість здійснювання дії, вираженої дієсловом.

Подальші дослідження цієї проблеми можуть стосуватися глибшого аналізу спектру дієслівно-предикатних властивостей дієслова, що знаходить своє відображення у категорії валентності, та розкриття особливостей взаємодії різних семантичних елементів, які охоплюються поняттям аспектуальності (функціонально-семантичне поле лімітативності, тривалості, кратності, перфектності і т.д.), на функціональному рівні.

Література

1. Бондарко 1990: Бондарко А.В. О значениях видов русского глагола // Вопр. языкознания. – 1990. – № 4. – С. 5-24.
2. Бондарко 1996: Бондарко А.В. Проблемы грамматической семантики и русской аспектологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1996. – 220 с.
3. Гиро-Вебер 1990: Гиро-Вебер М. Вид и семантика русского глагола // Вопр. языкознания. – 1990. – № 2. – С.102 - 112.
4. Гловинская 1982: Гловинская М.Я. Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола. – М.: Наука, 1982. – 155 с.
5. Маслов 1984: Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 263 с.
6. СУМ 1972: Словник української мови: В 11 т. / Ред. кол. І.К.Білодід та ін., Т 3 – К.: Наук. думка, 1972.
7. Шелякин 1983: Шелякин М.А. Категория вида и способы действия русского глагола: Теоретические основы. – Таллин: Валгус, 1983. – 216 с.

Список умовних скорочень

АД – акціональні роди дієслова
 ВНС – виникнення нової ситуації
 ГК – граматична категорія
 ДВ – доконаний вид
 ЛСГ – лексико-семантичні групи
 НДВ – недоконаний вид
 СУМ – словник української мови

The article deals with the problem of functional-semantic verbal groups in Ukrainian. The communicative use of a word causes the formation of a particular actual content defines the particular semantic meaning of the word. The investigation of a verbal lexeme in the aspectual situation contributes the differentiation and correlation of semantic elements which are expressed by means of an aspective form from the one hand and aspectual context from the other.

Keywords: imperfective, perfective, aspectual situation, non-dynamic verbs, dynamic-progressive verbs, dynamic-instant verbs, new situation.

Надійшла до редакції 17 жовтня 2008 року.

ББК Ш 81.2-4
УДК 801.311

К ВОПРОСУ О СОСТАВЛЕНИИ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СЛОВАРЯ НАРЕЧИЙ

У статті розглянуто категорійний клас прислівника в аспекті функційно-комунікативної граматики. Запропоновано проект нового практичного словника на матеріалі російських темпоральних прислівників.

Ключові слова: функційний словник, прислівник, синонім, синоніміко-варіативний ряд, лексема, ЛСВ.

Функционально-коммуникативный аспект грамматики в последнее время приобретает всё большее значение в практике преподавания русского языка как иностранного. Практическая (функциональная, коммуникативная) грамматика описывает грамматические явления языка не только от формы к смыслу, но и от смысла к выражающей этот смысл форме, сочетает семасиологический и ономазиологический подходы к изучению языковых явлений и в первую очередь адресована иностранным учащимся с целью практического овладения языком. При рассмотрении языка в функционально-коммуникативном аспекте акцент делается не на разграничении уровней языка, а на их взаимодействии. Особенно тесная, непосредственная связь существует между грамматикой и лексикой. Так, Г. А. Золотова обращает особое внимание на «динамику межуровневых взаимодействий» для обучения языку, отмечая при этом, что «разделение языковых явлений «по уровням» схематически упрощает действительную картину...» [Золотова 2001, 122]. Именно этот аспект грамматики изучает, как слово (лексическая единица), его конкретный лексико-семантический вариант (ЛСВ) функционирует в языке.

В связи с этим возникает необходимость создания функционального словаря русского языка, который существенно облегчит процесс усвоения иностранцами морфологических форм и синтаксических конструкций с целью выбора правильного слова, адекватного контексту и позиции в речи, с учётом его коммуникативного статуса. Функциональный словарь «предназначен для практического использования в процессе преподавания и/или изучения русского языка и характеризует функционирование слов в речи, т.е. даёт «описание лексики в целях синтаксиса... и является продуктом грамматической лексикографии» [Панков 1999, 89]. Сегодня существует немало словарей и справочников, которые не столько помогают иностранным учащимся, сколько дезориентируют их, зачастую провоцируя ошибки в устной и письменной речи.

Возникает необходимость адекватного лексикографического описания синонимико-вариативных рядов (СВР) слов русского языка. Объектом нашего исследования на данном этапе являются русские наречия с обстоятельством значением времени. Наречие как часть речи долгое время не вызывало особого интереса в лингвистике и сегодня остаётся, пожалуй, наименее изученным среди самостоятельных категориальных классов слов (ККС). Практика показала, что употребление темпоральных наречий вызывает особые трудности у иностранных учащихся. В системе категориальных значений русских наречий темпоральные и локативные лексемы занимают лидирующее положение по частотности употребления как в устной, так и в письменной речи, с одной стороны, и по количеству допускаемых иностранцами ошибок – с другой. В связи с этим можно говорить о необходимости создания самостоятельного функционального словаря наречий русского языка для иностранных учащихся.

Отметим среди темпоральных наречий, в частности, такие СВР:

- 1) *вмиг, мигом, мгновенно, моментально, моментом, быстро, стремительно, оперативно, молниеносно;*
- 2) *долго, давно, давным-давно, долгонько, долго-долго;*
- 3) *часто, зачастую, нередко, частенько;*
- 4) *редко, изредка, нечасто;*
- 5) *внезапно, неожиданно, вдруг, сразу;*
- 6) *вечно, всегда, постоянно, неизменно, бесконечно;*
- 7) *скоро, вскоре, близко, вот-вот, вскорости* и т. д.

Цель нашей работы – функционально-коммуникативный анализ данных наречий, поиск черт сходства и различия в их семантике и функционировании.

Достижение общей цели работы предполагает решение следующих конкретных задач:

- 1) анализ семантической структуры каждой лексемы;
- 2) выявление конкретных ЛСВ слов;
- 3) выработка их атрибуции и лексикографических параметров описания;
- 4) выявление коммуникативного статуса словоформ, реализующих тот или иной ЛСВ слова;
- 5) выявление позиционного потенциала адвербиальных синтаксем;
- 6) в итоге – составление словарной статьи («лексикографического портрета») каждого из названных наречий.

Проблемам синонимии уделяется значительное внимание как в отечественной лингвистике, так и в зарубежной. Сегодня существует большое количество синонимических справочников и словарей. Одним из лучших среди словарей синонимов русского языка является двухтомный словарь под редакцией Евгеньевой А. П. Объекты описания в нём в большинстве случаев соответствуют значениям слов в толковом словаре, и при довольно кратких пояснениях к синонимическим рядам данный словарь содержит хороший иллюстративный материал.

Много различных более сжатых и специализированных словарей синонимов используется в школьной практике на уроках русского языка: Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка: Практический справочник; Зимин В. И., Алекторова Л. П., Ким О. М., Колесников Н. П., Шанский В. Н. Учебный словарь синонимов русского языка, Горбачевич К. С. Русский синонимический словарь и др.

Появляются и новые словари синонимов, использующие интересные критерии и принципы организации материала. Совсем недавно вышел Словарь-тезаурус синонимов русской речи под редакцией Л. Г. Бабенко. Это издание содержит 600 ключевых понятий, 8000 синонимических рядов, 47 000 слов-синонимов. Материал группируется не по алфавитному принципу, а по тематическому. Так, наречия времени, интересующие нас, попадают в раздел 15 «Восприятие окружающего мира», далее 15.9 «Время» и далее, конкретные наречия распределяются ещё по более дробным группам, типа: «Оценка факта, события, явления относительно времени» – *быстро, миг, мгновенно, моментально, стремительно*, разг. *мигом*, разг. *моментом*, разг.-сниж. *шибко*.

Наиболее полным словарём английских синонимов является Webster's New Dictionary of Synonyms (1968). В нём не только представлен богатый материал, но и предпринята необычная попытка его теоретического осмысления: сходства и различия синонимов описываются по смысловым, ситуативно-сочетаемым и коннотативным признакам (implications, applications, connotations).

Этот список словарей можно продолжать. Но в основном все они строятся по сходным основаниям. Отдельно следует рассмотреть Новый объяснительный словарь синонимов русского языка под редакцией (НОССРЯ) Ю. Д. Апресяна. Этот словарь принципиально отличается от всех предыдущих по многим параметрам. Его базовым принципом является активность; это проявляется в том, что словарь должен содержать по возможности исчерпывающую информацию о каждой лексеме, необходимую не только для её понимания в произвольном тексте, но и для её правильного использования в своей собственной речи говорящим. Смысловая адекватность речи говорящего – основной показатель его активного владения языком. Словарь строится по традиционному алфавитному принципу и зачастую содержит в рамках одного синонимического ряда (СР) слова разных частей речи. Каждый ряд открывает доминанта, т. е. та лексема, которая имеет наиболее широкое значение в данном ряду, является наиболее употребительной и стилистически нейтральной. Как и в других словарях синонимов, статья содержит информацию о стилистической принадлежности лексем (только представлена значительно более полная стилистическая градация; Ю. Д. Апресян предлагает использовать пометы: «нарративное», «необходное», «обиходное», «потенциальное», «разговорно-сниженное», «сленг», «советское», «уходящее»). Также важно, что автор упорядочивает синонимы внутри группы и по возможности выделяет семантические группы внутри ряда; а далее даёт общее толкование ряда, т. е. толкование пересекающейся части значения лексем или, если ряд чересчур неоднороден, толкование, ориентированное на доминанту. Ю. Д. Апресян не просто выделяет синонимические ряды, но и вводит конкретный ряд в круг близких ему лексем или других синонимических рядов. Статьи в этом словаре составлены очень подробно и максимально полно описывают все содержательные (семантические, референциальные, прагматические, коммуникативные) сходства и различия между синонимами, коммуникативные свойства и даже просодические. Отдельно рассматриваются случаи нейтрализации синонимов, что очень ценно, и даже анализируется семантическая, синтаксическая или иная специализация форм и конструкций, включающих ту или иную лексему ряда (вплоть до анализа лексико-семантической, морфологической, коммуникативной и просодической сочетаемости). Иллюстративный материал в статье очень богатый, включает примеры из различных источников, по возможности приводятся фразеологические синонимы, аналоги, точные и неточные конверсивы и дериваты лексем, входящих в ряд. Таким образом, словарная статья одного синонимического ряда в среднем занимает 6-8 страниц. Например, статья ряда синонимичных наречий *близко – недалеко – поблизости – неподалёку – неведалеке – близи* занимает 10 страниц, включает в себя отдельный анализ ЛСВ: *близко 1.1 – недалеко 1.1, близко 1.2 – недалеко 1.2, близко 1.3 – недалеко 1.3*.

Если в первом издании НОССРЯ представлено всего 9 СР, включающих различные наречия, то в последнем издании 2004 г. уже 40 СР с наречиями. Но всё равно очень большое количество синонимичных наречий остаётся за рамками лексикографического анализа и не имеют своих статей ни в одном словаре. Также важно отметить, что НОССРЯ несмотря на то, что имеет очень подробное описание различий синонимичных единиц и условий их употребления, зачастую оказывается очень сложным для восприятия особенно для иностранных учащихся, так как статья представляет собой практически единый связный научный текст, в котором довольно трудно найти определённые параметры и чётко проследить разницу в употреблении тех или иных единиц. То есть основной адресат этого словаря – это филолог, имеющий хорошую лингвистическую базу.

Планируемый функциональный словарь строится несколько на иных основаниях, с другими целями и ориентирован, как уже было отмечено, на иностранных учащихся и на преподавателей РКИ, а также может быть интересен и филологам различных других направлений. В 70-ые годы в МГУ вышла серия функциональных словарей-справочников для иностранцев. Они были сгруппированы по описываемым частям речи: существительное, прилагательное, наречие и глагол. Э. И. Амиантова, И. Д. Горячева, Л. Т. Калинина, Н. А. Лобанова, И. П. Слесарева, Л. В. Степанова одними из первых в грамматико-лексикографической практике использовали семный анализ слов. Но набор анализируемых лексем был довольно ограниченный, и, как отмечает Ф. И. Панков, «с тех пор появились очень интересные наблюдения над “поведением” слов в зависимости от их позиции в коммуникативной структуре высказывания, было введено понятие коммуникативного статуса, выяснилось, что есть так называемые оценочные слова, накопился материал, позволяющий сделать некоторые обобщения, были найдены и открытые неточности в старом словаре» [Панков 1999, 89]. Таким образом, сегодня эта серия справочников во многом устарела и уже не отвечает современным потребностям иностранных учащихся, так как не может ответить на многие их вопросы. А преподаватели нередко становятся в тупик, руководствуясь при ответе одной лишь интуицией. Соответственно, возникла необходимость в новом словаре.

Важно и то, что в новом словаре основной единицей мы выбрали не просто синонимические, а СВР темпоральных наречий. А это значит, что эти ряды основываются не только на синонимии (денотативный уровень), но учитывают условия дополнительной дистрибуции единиц (формальный механизм). Если ранее понятие ряда употреблялось либо в связи с лексическими синонимами [Апресян 1997, 2000, 2003, 2004], либо в связи с вариантами, употребляющимися в определенной коммуникативной или грамматической позиции [Безьева 2002], то в ФКГ в понятии СВР объединяются два этих аспекта [Всеволодова 2000]. Речь идёт не только о лексических синонимах, но и так называемых грамматических (или синтаксических) синонимах. Так, синонимичные наречия зачастую могут занимать разные позиции именно по формальным основаниям, но могут и нейтрализоваться (тогда они являются свободными вариантами).

Основной нашей задачей на данном этапе работы стало выделение атрибуции наречий с целью их лексикографического описания в функционально-коммуникативном аспекте и непосредственно построение самой словарной статьи лексемы для функционального словаря русских наречий (в дипломной работе 2007 г. это было сделано на материале лексем *вмиг – мгновенно – моментально*, а также см. Рубан 2006). Были выделены основные параметры анализа наречий:

- 1) Этимология. Соотнесённость с другими ККС.
- 2) Семантика.
- 3) Сочетаемость. Синтаксические позиции словоформ.
- 4) Коммуникативный статус словоформ.
- 5) Стилистическая отмеченность.
- 6) Сопоставление с другими языками, в частности с английским.

При составлении словарной статьи учитывалась многофакторность языка. Важно было определить, какие аспекты функционирования лексемы необходимо включить в состав статьи. Задача нового словаря – не просто описать значение и разницу значений синонимичных единиц, но и дать подробный анализ условий употребления каждого из ЛСВ наречий. Была предложена следующая структура статьи:

1. Семантика.
 - 1.1. Лексическое значение.
 - 1.2. Место в системе темпоральных значений.
 - 1.3. Синонимика.
 - 1.4. Антонимика.
 - 1.5. Оценочность.
2. Соотнесённость / несоотнесённость с ККС.
 - 2.1. Соотнесённость / несоотнесённость с ИС.
 - 2.2. Соотнесённость / несоотнесённость с ИП.
3. Словообразовательный потенциал.

Словообразовательная структура: мотивированное / немотивированное.

Формо- и словообразовательные потенции.
4. Синтаксические позиции и сочетаемость.
 - 4.1. Синтаксические позиции.
 - 4.2. Сочетаемость с видом глагола.
 - 4.3. Сочетаемость с временными формами глагола.
 - 4.4. Сочетаемость с формами наклонения глагола.
 - 4.5. Возможность / невозможность употребления в отрицательной модификации предложения.
 - 4.6. Возможность / невозможность употребления с наречиями степени.
 - 4.7. Употребление в ряду однородных членов.
5. Коммуникативный статус.
 - 5.1. Позиция собственно темы.

- 5.2. *Позиция собственно ремы.*
- 5.3. *Позиция модальной ремы.*
- 5.4. *Позиция диктальной ремы.*
- 5.5. *Позиция парентезы.*
6. *Сопоставление с иноязычными коррелятами.*
7. *Стилистические особенности.*

В моей дипломной работе на примере небольшого фрагмента одного из СВР (*вмиг – мгновенно – моментально*) темпоральных наречий мы представили возможный вариант функционально-коммуникативного описания наречия и проект новой словарной статьи для экспериментального функционального словаря. Наше исследование носит комплексный характер. Язык – явление многофакторное, а, следовательно, необходим интегрирующий подход в изучении его единиц. Особенно это важно для преподавателей РКИ. То, что доступно и просто для носителей языка, зачастую оказывается непонятно и сложно для иностранных учащихся. Это послужило основной мотивацией при выделении параметров описания членов СВР наречий. Как и в НОССРЯ, в нашей работе также уделено значительное внимание семантической структуре словарных единиц. При анализе других словарей выяснилось, что, с одной стороны, большинство наречий не имеет собственных словарных статей в толковых словарях, а с другой – имеющиеся толкования не содержат информации о том, как употребляется это наречие, и зачастую не передаёт всех его значений. Можно говорить о новых критериях выделения ЛСВ слов, когда учитывается не только их значение, но и их употребление, а именно режим интерпретации языка, синтаксический потенциал, коммуникативный статус и стилистическая маркированность. При выделении ЛСВ наречий *вмиг, мгновенно, моментально* мы постарались учесть все эти аспекты. В итоге каждый из определённых ЛСВ имеет синонимику, антонимику, оценку, а также занимает определённые синтаксические позиции, характеризуется особенностями сочетаемости, имеет коммуникативную парадигму, стилистическую принадлежность и соответствующие корреляты в иностранном языке (на примере английского языка), что было проиллюстрировано в словарных статьях, представленных в дипломной работе.

Это только начало работы над потенциальным функциональным словарём русского языка (см. также [Панков 2008]). Но как показывает практика преподавания РКИ, такой словарь необходим. Функциональный словарь является экспериментальным. Цели и задачи словаря, объект и способ подачи материала отличаются от всех предшествующих и могут быть полезны не только для лексикографии, но для составления грамматики наречия и в целом для преподавания 'русского языка как иностранного'.

Литература

- Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка: Практический справочник. – М., 1968; 2-е изд. – М., 1969; 4-е изд. – М., 1975; 5-е изд. – М., 1986; 6-е изд. – М., 1989; 7-е изд. – М., 1993.
- Апресян 1979: Апресян Ю.Д. Англо-русский синонимический словарь. - М., 1979.
- Апресян 1995: Апресян Ю.Д. Английские синонимы и синонимический словарь // Интегральное описание языка и системная лексикография. – Т. 2. – М., 1995.
- Безяева 2002: Безяева М.Г. Семантика коммуникативного уровня звучащего языка. – М.: МГУ, 2002.
- Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. - М.: МГУ, 2000.
- Зимин В.И., Алекторова Л.П., Ким О.М., Колесников Н.П., Шанский В.Н. Учебный словарь синонимов русского языка. – М., 1994.
- Золотова 2001: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. - М., 2001.
- Горбачевич К.С. Русский синонимический словарь. – СПб., 1996.
- НОССРЯ: Новый объяснительный словарь синонимов русского языка» / Под рук. Ю. Д. Апресяна. М.: «Языки русской культуры». Вып. 1, 1997. Вып. 2, 2000. Вып. 3, 2003. Второе издание, исправленное и дополненное (в одном томе): М.: «Языки русской культуры», 2004.
- Панков 1999: Панков Ф.И. О функциональном словаре русских наречий. Актуальные проблемы современной лексикографии. – М., 1999.
- Панков 2005: Панков Ф.И. Функционально-семантическая категория наречной темпоральности и система значений наречий времени в русском языке // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 2005. – № 1.
- Панков 2008: Панков Ф.И. Опыт функционально-коммуникативного анализа русского наречия: на материале категории адвербиальной темпоральности. – М.: МАКС Пресс, 2008. – 448 с.
- Рубан 2006: Рубан А.Е. Структура словарной статьи функционального словаря русских наречий (на примере лексемы *моментально*) // МАПРЯЛ 2006. Девятый международный симпозиум. Доклады и сообщения. – Велико-Тырново, 2006. – С.259-262.
- Рубан 2007: Рубан А.Е. Функционально-коммуникативный анализ синонимико-вариативных рядов русских наречий с целью их лексикографического описания (на материале лексем *вмиг, мгновенно, моментально*). Дипломная работа. – М., МГУ, 2007.
- Словарь синонимов русского языка под ред. А.П. Евгеньевой. –Л.: Наука, 1970. – Т. 1; 1971. – Т. 2.

Словарь-справочник по русскому языку для иностранцев. Выпуск 3. Наречие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972.

Словарь-тезаурус синонимов русской речи / Под общей редакцией Л.Г. Бабенко. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2007. – 512 с.

Webster's New Dictionary of Synonyms, 1968.

The article is devoted to the investigation of the Russian temporal adverbs in the context of practical grammar (functional and communicative) that is focused on the teaching Russian for foreigners. In this connection emerges the necessity of compiling the functional dictionary of Russian adverbs, that will essentially make easier the process of learning different morphologic forms, syntactic constructions for foreign students. As it will help to choose the right word and appropriate form corresponding to the context and taking into consideration its communicative status and position of speech. In fact this dictionary is a product of grammatical lexicography. Here we describe new principles of making lexicographical description of synonymic and varied lines of Russian words.

Keywords: functional grammar, functional dictionary, adverb, synonym, lexem.

Надійшла до редакції 30 жовтня 2008 року.

Ольга Сікорська

ББК 81.411.4-2-212

УДК 811.161.2'366.593'367.625

ФОРМИ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ В НЕІМПЕРАТИВНОМУ ВИКОРИСТАННІ

У статті зроблено спробу простежити семантичні можливості форм наказового способу і з'ясувати їх роль у вираженні функцій необхідності.

Ключові слова: наказовий спосіб, дійсний спосіб, метафора, необхідність.

У лінгвістичних дослідженнях з питань способу дієслова (В. М. Русанівський, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, А. П. Грищенко, Л. І. Мацько) традиційно йдеться або про конкретні значення, що передаються імперативними словоформами, або про відтінки єдиного значення волевиявлення. У складі речення значення форм наказового способу може конкретизуватися як вимога, прохання, порада, умовляння. Усі ці відтінки спонування створюються інтонацією, лексичним значенням дієслова, контекстом (ситуацією) і спеціальних граматичних засобів для свого вираження не мають. Тому проблема транспозиції дієслівних способів в українській мові спонукає до подальших роздумів та пошуків. Мета статті – розширити уявлення про арсенал засобів вираження категорії потенційності в українській мові. Для цього необхідно дослідити й описати специфіку способової транспозиції дієслівних форм і з'ясувати їх роль у вираженні функції необхідності.

У системі українського дієслова широко представлена функціональна транспозиція: наказовий спосіб → дійсний спосіб [Блик 1997:285; Шкурятяна 2000:380; Плющ 2000:282; Леонова 1983:192]. Взаємодія семантики наказового та дійсного способів зумовлює поширеність транспозиції в сферу значень індикатива, особливо дебітвності й можливості, які пов'язані з будь-якою темпоральною характеристикою. Найвиразнішою способовою метафорою в цьому випадку виступає незмінний дебітивно-оцінний імператив: *Вони над ними знуцаються, а ми їх пальцем не зачепи*. Близьким до цього типу є імператив із значенням емоційної актуалізації дії [Піддубська 2001:10-11]: *Вона верещить на дитину, на крихітку, а я мовчи*. Відповідні форми, вживані у функції дійсного способу, мають додатковий значеннєвий відтінок негативного ставлення мовця до тих або інших дій чи станів [Грищенко 1997:422]. Саме незмінний дебітивно-оцінний імператив й імператив із значенням емоційної актуалізації дії передають негативне ставлення суб'єкта до дії або іншої особи. На імперативну транспозицію вказує і А. В. Ісаченко [Ісаченко 1957:10]. Відірваний від граматичного контексту імператив сприймається вже не як наказ або заборона, а як вираження примусу або змушення, яке існує незалежно від мовця, необхідності, яка зумовлена зовнішніми обставинами: *Вам добре, а я сина в університеті виховуй, менших в гімназії вчи*. Таким чином, із зміною семного складу змінюється і модальне значення імперативної конструкції. Які ж конструкції можуть назватися конструкціями неімперативного вживання форм наказового способу? З одного боку, форма 2-ої особи однини наказового способу вживається в цілому ряді значень, які далекі від власне спонування, в тому випадку, коли відбувається „відрив дії від її безпосереднього виконавця” і спостерігається ”можливість адресувати наказ чи спонування іншій особі” [Русская грамматика 1980:624]. Однак форма спонукального способу набуває нових значень не тільки у випадку зникнення/відсутності „безпосереднього виконавця”. Важливо враховувати, яку позицію займає мовець, чи є він джерелом волевиявлення, чи воно зовсім відсутнє. З іншого боку, транспозиція імператива можлива тоді, коли відсторонені обидва учасники діалогу. Крім того, один із учасників діалогу — мовець — може бути „усунений” не як учасник факту повідомлення, а як учасник події. У ролі першого мовець завжди присутній, важливо визначити його позицію. Другого учасника діалогу, адресата, може і не бути. На нашу думку, підхід до

визначення неімперативного вживання форми наказового способу ґрунтується на тому, які диференційні семантичні ознаки втрачають своє значення і що з'являється замість них. Суттєвим тут є, яку позицію займає мовець і яка є об'єктивна модальність конструкції (реальна чи ірреальна).

Транспоноване вживання імператива вказує або на будь-яку, довільно нав'язану виконавцю дію, або повинність, зумовлену одиничною ситуацією: *Ви гуляєте, а я працюю* (розм.). „Довільність”, яка виражається імперативом по відношенню до мовця, означає не тільки те, що мовець вільно розв'язує питання про надання якої-небудь дії деякому суб'єкту, „довільність” імператива стосується також плану вираження, причому в тому сенсі, що мовець вживає імператив у контексті, в якому звичайним є вживання іншого способу — або кондиціонала, або індикатива. Однак, вживаючи імператив, мовець досягає більшої експресивності повідомлюваного, виражає своє суб'єктивне, зокрема, оцінне ставлення до дії. Мовець може вжити імператив або для вираження своєї волі, або для надання особливого колориту, що свідчить про „довільність” у виборі мовних засобів [Грабьє 1983:106].

В реченнях з дієсловами у формі наказового способу із значенням дійсного загальна модальність є реальною. Разом з тим важливо відзначити внутрішньосинтаксичне значення повинності, необхідності у відношеннях між дією, позначуваною даним дієсловом, і її суб'єктом [Белошарова 1977:11]. Віднесеність до певного часового плану створюється синтаксичним оточенням, тобто впливає із синтаксичного контексту. Отже, розглянуті синтаксичні умови вживання наказової форми створюють деяку її синкретичність: поряд з елементами наказовості, у ній чітко відчуваються потенційні елементи або повинності, або умови [Мучник 1955:23]. Незмінний дебітивно-оцінний імператив визначається як член парадигми речення, тобто як самостійна синтаксична форма, що має свої власні граматичні характеристики і своє власне значення. Загальним категоріальним значенням форми є значення повинності, необхідності: те, про що повідомляється, стає як приписуване, обов'язкове, необхідне і досить часто поєднується із змушеністю і, відповідно, набуває негативного ставлення суб'єкта, що є повинним. Відтінок змушеності, внутрішньо відхиленого припису „ззовні” у значенні самої форми не міститься, а лише нашаровується на нього, і цим чинником створюється основне протиставлення всередині речень із значенням повинності. Дебітивно-оцінний імператив означає: те, про що повідомляється, є обов'язковим для здійснення незалежно від волі мовця. Синтаксична форма дебітивно-оцінного імператива утворюється за участю форми 2-ої особи наказового способу дієслова. У двоскладних дієслівних реченнях ця форма сполучається з підметом будь-якої особи чи неособи; часто нею представлена узагальнена особа; у недієслівних реченнях повинність оформлюється за допомогою форми *бути*. Утворення синтаксичної форми дебітивно-оцінного імператива можливе не для всіх типів речень, обмеження можуть створюватися і граматичною схемою речення, і його семантичною структурою [Шведова 1974:110-111]. Виходячи з цього, можна виділити такі різновиди речень із значенням повинності:

1) речення, що позначають повинність як змушеність: *Всі пішли, а я сиди вдома і працюю; Ти розважаєшся, а я пишу*, або повинність, що диктується звичаєм, тим, що прийнято. В середині кожної із груп можна встановити ті чи інші відтінки, з більшою або меншою визначеністю, що виявляються в констигації.

Такі конструкції диференціюються залежно від характеру „суб'єкта, що змушує”; з цим безпосередньо пов'язана градація „суб'єктивного ставлення” того, хто „повинен”. Це ставлення може бути конкретно спрямованим проти того, хто змушує, приписує щось, і тоді воно може вилитися в „обурення і протест”. Функціонування цих конструкцій: суб'єкт дії змушений діяти певним чином; джерелом цього примусу є зовнішні обставини або якась не названа особа, з точкою зору якої мовець не погоджується. Протиставлення позиції мовця позиції іншої особи є характерною ознакою даного способу вираження повинності: *Він повинен писати конспект — Він пиши конспект*. Дана конструкція виражає цілий комплекс модальних значень: об'єктивно-модальне значення реальності, внутрішньосинтаксичне значення повинності і протиставлення позиції двох носіїв оцінки даного значення [Филипповская 1978:21]. „Примушувачем” іноді є окрема особа або особи: з чіткої точки зору необхідно, потрібно або чияюсь поведінкою спровокована дія (діяльність, стан) повинним суб'єктом внутрішньо відкидається, не сприймається. Таке внутрішнє несприйняття не пов'язане обов'язково з невиконанням: протест може бути спрямований проти стосунків, що склалися, діяльності, що нав'язується: *Ви мене покинули, а я знову йди до цих царів* (М. Соколян). *Вони телевізор дивляться. А ти все кидай і розповідай казку їхнім дітям* (розм.); — *Ми пішли, а ти сиди тут! Охороняй!; Ти диви, який великий пан прийшов. Вставай! Відчиняй йому двері! Зустрічай його!* (розм.); *Ви розважаєтесь, а я за вас відповідай*. Речення, де форма наказового способу позначає змушену, небажану для суб'єкта дію, сполучається із суб'єктом 1-ї або 2-ї особи і часто функціонує у складі протиставних конструкцій [Шмелёв 1961:51]. Таким реченням, зазвичай, притаманна інтонація обурення, образи, протесту: *Братва відпочиває, а я працюю!; — Де мої книжки, рукописи, забрані під час арешту? Поцікавились: справді вилучено Грушевського, Винниченка, Хвильового... Вожді, ідеологи самостійної і незалежної. А йому повертай!* (М. Олійник). *Самі не знають куди йдуть. А я — пам'ятай за всіх* (розм.). „Нав'язана” ситуація в протиставних конструкціях зазвичай слідує за об'єктивною ситуацією, але в поодиноких випадках порядок може змінюватися і протиставний сполучник *а* вводить об'єктивну ситуацію [Храковский 1986:238]: *Я — збирай підписи, а вони сидять, язики чешуть* (розм.). У випадку, коли „примушувачем” є не особа, а зовнішні обставини, події, ситуація, що склалася, тобто, коли немає сутички індивідуальних воль, ступінь конкретно не спрямованого протесту виявляється послабленим і з'являється суб'єктивно-модальний відтінок „невдоволення”, небажання або навіть оцінки ситуації, як складної,

що потребує зусиль. У реченнях цього значення трапляються випадки суб'єктивної детермінації давальним відмінком: *Відчули себе героями! Дякували б, сиділи тихо, так ні, повертай їм звання, титули, громадянську честь, мало не вибачайся. В партії поновлюй!* (М. Олійник). *А що це мені все копай, поливай!; Самі понативаються, а мені розвозь!* (розм.).

Безпосередні значеннєві співвідношення таких речень — співвідношення з предикативним прикметником повинен, а при запереченні — з не повинен: *А я за вас відповідай — А я повинен за вас відповісти* (розм.);

2) речення, у яких змушеність зумовлюється обов'язковістю офіційності посади: *Таке життя вчителя: з ранку до вечора перевіряй зошити* (розм.); *Розберися сам. Потім поговоримо. Моя консультація, чи як її назвати, буде упереджена. Як юрист, правник вирішуй* (М. Олійник). *Хто відповісти за це буде? Максим за все відповідай. І за порядком слідкуй, і суботники проведь* (розм.). Такі речення співвідносяться з реченнями з предикативним прикметником зобов'язаний: *Він за всіх відповідай — Він зобов'язаний за всіх відповісти*;

3) речення, у яких змушеність зумовлюється перебуванням десь, належністю до якогось певного місця, групи, середовища, сфери діяльності, суспільного статусу: *Я не люблю міського життя. — Тут живи не як хочеш, а як бабки хочуть* (розм.); *Ти чоловік — ти і заробляй!* (розм.); *Робота продавця кропітлива. Тому подай, покупки запакуй, та ще й усміхайся кожному* (розм.); *І народи — плати, і хорони — плати!* (розм.). Тут наявне співвідношення з предикативним прикметником змушений та предикативами треба, доводиться, мусити: *Живи не як хочеш — Треба (доводиться, змушений) жити не як хочеш*;

4) речення, у яких змушеність зумовлена конкретною ситуацією або подією: *Скільки засуджено невинних і скільки різних злочинців вештаються світом. От і візьмися, виведи на чисту воду бодай одного — двох* (М. Олійник). *Хочеш жити — викручуйся. Владі ти потрібен тільки як робоча сила, постачальник* (М. Олійник). *Бігай через тебе* (розм.). Функціонування даного значення здійснюється і у складі протиставних конструкцій: *Одні бігають по магазинах, а інші за них план виконуй* (розм.). Спостерігається співвідношення з лексемами змушений, доводиться: *Інші за них план виконуй — Доводиться виконувати*.

Таким чином, у реченнях, які описані вище, в конситуації обов'язково присутній суб'єкт, що змушує, або наявна ситуація, що змушує.

Подибуємо речення, що позначають повинність, зумовлену звичаєм, тим, що прийнято, або повинність, що диктується узусом, тобто імператив із значенням емоційної актуалізації дії. Речення з незмінним дебітивно-оцінним імперативом відрізняються від конструкцій із значенням емоційної актуалізації дії тим, що в них відсутня функція змушеності. Загальною, з'єднуючою є функція „належить, годиться, слід”: *Я знав: крутись білкою, змією повзай.; Спочатку вивчись, знаннями заволодій.; Ти молодий, значить співай, веселись.; Не годиться вам ходити. Я учень, я і ходи.; Від тюрми та від суми не зарікайся* (розм.). В таких реченнях відношення суб'єкта до дії залишається невиявленим. Функція узуальної зумовленої повинності перетинається із суб'єктивно-модальною: а) незадоволення з приводу невідповідності узусу, що диктується (=треба дотримуватися того, що прийнято): *Якщо винна, так вивзи, невідни, допоможу* (розм.). *Взявся навчати, так і вчи* (розм.); б) оцінка ситуації як складної: *Завчи звички пташині, пам'ятай час прильоту, різним посвистом свисти* (розм.); в) оцінка дії як простої, доступної, такої, яка легко здійснюється (=треба тільки): *За словами директора, у них під руками золоте дно: гребти та гребти* (розм.) В пропонуваніх конструкціях зв'язок дії з суб'єктом встановлює мовець. Л. А. Бірюлін [Бірюлін 1990:243] називає такі конструкції ”імперативи-цитати” і зазначає, що при цитуванні в одному акті мовлення прескрипції з іншого (який передую) акту мовлення утворюється висловлення, що більшою мірою виражають значення повинності, ніж значення припису певної поведінки. Хоча останнє не зникає зовсім, воно лише виявляється „вставленим” у новий акт мовлення. Такого роду імперативи-цитати вчений розглядає як проміжну групу між прямими імперативами та імперативами з нестандартною семантикою.

Всі вказані функції (варіанти функцій) виражаються у контексті і лексично, і за допомогою інтонації. У конструкції типу: *Викликає мене вчитель до дошки і диктує. Через тиждень знову до дошки, і знову пиши* — слово *пиши* можна вимовити з типовою наказовою інтонацією, тоді буде представлено просте відтворення чужого наказу, а можна вимовити з інтонацією протесту або незадоволення, що є найбільш типовою для таких форм. У цьому разі це буде висловлення, яке трактується з точки зору особи, до якої адресується імператив. Характерною особливістю імператива є його реалізація тільки за наявності двох учасників: мовця (особи, що виявляє волю) і слухача (адресата волевиявлення). При цьому зміст імператива не є тотожним для особи, що наказує, та для об'єкта волевиявлення. Такі випадки вживання імператива подаються не як „розпорядження”, а як „виконання”. Форми незмінного дебітивно-оцінного імператива та імператива із значенням емоційної актуалізації дії об'єднують в собі ряд приватних значень повинності, змушеності, узуальної зумовленості.

Вживання конструкцій з формами наказового способу для опису ситуацій необхідності найчастіше виявляються синтагматично пов'язаними: а) передається ряд однорідних дій одного суб'єкта: *Так з ранку до ночі: і посуд мий, і дитину годуй, і на городі порпайся* (розм.); б) або двох дій різних суб'єктів, що знаходяться у відношенні контрасту: *Вони наплутали, а ти розплутуй* (розм.); в) опис окремої дії одиничного суб'єкта (в особливих контекстних умовах): *Ну і життя: з ранку до вечора їсти готуй* [Цейтлін 1990:150]. За допомогою імперативних конструкцій можна описати як реалізовані, так і нереалізовані ситуації: *Вони пішли, а я сиди тут, думай!* (розм.) (реалізована ситуація); *Ти батько — ти і забезпечуй* (розм.) (прихований докір, що дія не здійснюється).

Функція повинності існує і проявляється в наборі декількох більш приватних, конкретних варіантів. Це свідчить про те, що ця функція виникає не в результаті мовленнєвої транспозиції наказовості, а належить граматичній формі як її категоріальна характеристика. Функція ця регулярно виявляється за певних синтаксичних умов, у системі парадигматичних протиставлень у реченнях, які будуються за різними структурними схемами. Все це дає підстави вважати функцію повинності окремою і самостійною об'єктивно-модальною функцією, що посідає особливе місце в ряду синтаксичних ірреальних способів. Як одна з форм речення форма дебітивно-оцінного способу має свої власні ознаки і характеристики — граматичні, смислові, інтонаційні, які протиставляють її іншим формам речення: 1) наявність власного граматичного (синтаксичного) упорядкування, яке не збігається з граматичним упорядкуванням наказового способу; 2) наявність власних інтонаційних характеристик, своїх власних співвідношень інтонаційних варіантів, що не збігаються з інтонаційними варіантами форм синтаксичного наказового способу; 3) наявність власного інваріантного значення, що послідовно виявляється в системі більш приватних значень; 4) наявність власних функціонально-змістових співвідношень з реченнями інших граматичних структур, що позначають повинність; 5) за певних синтаксичних умов — можливість сполучення з суб'єктивним детермінантом у формі давального відмінка. З цього приводу існує інша точка зору, що зарахування таких форм до числа синтаксичних способів приведе до неправомірного розширення меж об'єктивної модальності як формальної категорії, оскільки наявність функції повинності (поруч із значенням необхідності і можливості) не є регулярною і обов'язковою, а перетин її з функцією змушеності і протиставленням позицій двох осіб — тим більше [Филипповская 1978:21]. В такому вживанні імперативної форми варто бачити „перехідні”, „гібридні” або „проміжні” [Шмелёв 1961:51] випадки, що приєднуються до системи наказового способу.

Отже, можна констатувати, що функції повинності, неминучості передаються формами наказового способу у значенні дійсного найчастіше в експресивному мовленні. Форми наказового способу позначають реальну модальність речення і виражають внутрішньосинтаксичну функцію повинності між дією та її суб'єктом. Вони виступають контекстуальними синонімами форм дійсного способу, відрізняючись від них особливою експресією змушеності, протесту. Речення із функцією повинності, зазвичай, мають обов'язкові компоненти: мовець+причина, що змушує до дії,+суб'єкт (агєнс)+дія. Результати дослідження можуть сприяти подальшому вивченню і розв'язанню проблем, пов'язаних із категорією потенційності.

Література

- Белошапкова 1977: Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис. — М.: Высшая шк., 1977. — 248 с.
- Бирюлин 1990: Бирюлин Л. А. Побуждение к действию в актах речи // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. — Л.: Наука, 1990. — С. 185-244.
- Блик 1997: Блик О. П. Українська мова: Фонетика, орфографія, лексика і фразеологія, будова слова (морфеміка), словотвір, морфологія. — К.: Четверта хвиля, 1997. — Ч. 1. — 397 с.
- Грабье 1983: Грабье Вл. Семантика русского императива // Сопоставительное изучение русского языка с чешским и другими славянскими языками. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — С. 105-128.
- Грищенко 1997: Грищенко А. П. Дієслово // Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К.: Вища шк., 1997. — С. 403-446.
- Исаченко 1957: Исаченко А. В. К вопросу об императиве в русском языке // Русский язык в школе. — 1957. — № 6. — С. 7-14.
- Леонова 1983: Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. — К.: Вища школа, 1983. — 264 с.
- Мучник 1955: Мучник И. П. О значениях форм повелительного наклонения в современном русском литературном языке // Учен. зап. Моск. обл. пед. ин-та. — 1955. — Т. 32. — Вып. 2. — С. 13-35.
- Піддубська 2001: Піддубська І. В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Донецьк, 2001. — 19 с.
- Плющ 2000: Плющ М. Я. Грамматика: Морфологія // Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. — К.: Вища шк., 2000. — С. 198-310.
- Русская грамматика 1980: Русская грамматика: В 2-х т. — М.: Наука, 1980. — Т. 1. Морфология. — 783 с. — Т. 2. Синтаксис. — 710 с.
- Филипповская 1978: Филипповская И. А. Модальность предложения. — Душанбе: Б. и., 1978. — 51 с.
- Храковский 1986: Храковский В. С., Володин А. П. Семантика и типология императива. Русский императив. — Л.: Наука, 1986. — 270 с.
- Цейтлин 1990: Цейтлин С. Н. Необходимость: Общая характеристика семантики необходимости // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. — Л.: Наука, 1990. — С. 142-156.
- Шведова 1974: Шведова Н. Ю. О долженствовательном наклонении // Синтаксис и норма. — М.: Наука, 1974. — С. 107-121.
- Шкурятяна 2000: Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова. — К.: Літера, 2000. — 688 с.

Шмелев 1961: Шмелев Д. Н. Внеимперативное употребление формы повелительного наклонения в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1961. – № 5. – С. 50-55.

In the article was attempted to trace semantic possibilities of forms of imperative mood and find out their role in expression of functions of necessity.

Keywords: imperative mood, indicative mood, metaphor, necessity.

Надійшла до редакції 21 жовтня 2008 року.

Оксана Халіман

ББК 81.411.1-21.
УДК 81'366.5

«НУЛЬОВЕ» ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЯК НАСЛІДОК НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ (на матеріалі граматичного значення множини)

У статті репрезентовано опис процесу нейтралізації граматичних значень як передумови виникнення оцінки, мотивовано необхідність виділення «нульового» граматичного значення як наслідку нейтралізації.

Ключові слова: оцінка, «нульове» граматичне значення, множина, комунікація, українська мова.

Сучасні лінгвісти зосереджують увагу на комунікативній природі мови, функціональних можливостях її одиниць, виявленні у мові та мовленні людських чинників, передусім того, як людина використовує мову як засіб спілкування, а також того, як у мовних одиницях відобразилася сама людина. Одна з центральних категорій прагмалінгвістики — науки, що вивчає мову у відношенні до тих, хто її використовує, — категорія оцінки, що, безумовно, найбільш повно виражається у процесі комунікації. «Світ, який пізнається, завжди оцінюється, оцінка — свідчення ступеня пізнаності світу» [Космеда 2000: 92]. Мовні засоби вираження оцінки здавна привертають увагу вчених. Їх систематизація в українській мові дала змогу надати оцінці статус лінгвістичної категорії, яка виражається одиницями всіх мовних рівнів. Мовне вираження оцінних значень досліджували вітчизняні й зарубіжні мовознавці, зокрема такі, як Н. Арутюнова, І. Беляєва, О. Бессонова, А. Бурячок, Т. Вільчинська, О. Вольф, Г. Золотова, В. Іващенко, І. Кононенко, Т. Космеда, В. Лопатін, Т. Маркелова, В. Никитевич, І. Онищенко, О. Петрищева, С. Проскуркіна, М. Ретунська, О. Селіванова, О. Семенюк, Ж. Соколовська, О. Столярова, Б. Хричиков, В. Шинкарук, І. Шкіцька та ін. Утім, граматичні засоби вираження категорії оцінки вивчені в українському мовознавстві недостатньо і фрагментарно, механізми виникнення таких значень послідовно не описані.

У мовленні один і той самий зміст може виражатися різними формами, з іншого боку, певна форма може використовуватися для вираження різного змісту [ЛЭС/Ярцева 2002: 47]. Морфологічні форми у певних контекстах можуть утрачати здатність виражати задане категорійною парадигмою значення і передавати інші значення, тобто набувати вторинних функцій.

Мета цієї наукової розвідки — подати теоретичний опис процесу нейтралізації граматичних значень як передумови виникнення оцінки, аргументувати правомірність виділення «нульового» граматичного значення як наслідку нейтралізації. Відповідно базою дослідження стали теоретичні праці С. Кацнельсона, Є. Шендельс, В. Солнцева, М. Шелякіна, Ю. Князева, Т. Космеда, З. Волоцької та академічні граматики.

При вживанні виразників морфологічної категорії у контекстах, як відомо, відбувається конкретизація і уточнення певних значень, їх актуалізація. З іншого боку, контекст може виконувати й протилежну функцію — функцію «пригнічення» відмінностей між членами категорії, що є неминучим у тих випадках, коли ці відмінності несумісні зі смислами, які мають місце у заданих контекстах. Уплив контексту призводить до того, що в деякій позиції відмінності між членами граматичного протиставлення перестають бути комунікативно значущими і потреби комунікації зумовлюють вибір одиниць, нетипових для конкретного контексту. Це засвідчує нейтралізацію опозиції — «позиційне зняття протиставлення елементів мовної структури» [ЛЭС 2002: 328]. Явище нейтралізації не тільки не заперечує відмінностей між елементами, що вступають у відношення нейтралізації, а й, навпаки, передбачає їх. Власне, саме поняття нейтралізації можливе лише за умови, якщо існують відмінності, які необхідно нейтралізувати [Солнцев 1971: 89]. М. Шелякін чинником нейтралізації граматичних значень вважає ситуативність розмовного мовлення, зокрема несумісність граматичних значень з комунікативним змістом висловлювання, що звільняє форми граматичних значень від їх актуалізувальних функцій, перетворюючи в суто прагматичні засоби [Шелякін 1979].

Усупереч поширеним думці, що нейтралізація в морфології — явище надзвичайно рідкісне (Е. Кржижкова), все ж вона не може не бути властивою будь-якій граматичній опозиції [Князев 1979: 270-271]. Як зауважує Є. Шендельс, опозиції існують, тому що один член заперечує ознаку свого «протичлена» через ствердження іншої ознаки. При функціонуванні такі протичлени можуть за певних умов утрачати свої відмінні ознаки і зближатися аж до перетворення в синоніми. Не існує жодної опозиції, члени якої не могли б за певних

умов «зблизитися». Потенційна основа нейтралізації закладена вже в самих опозиціях: «протичленам» притаманні спільні ознаки, завдяки чому вони й об'єднуються в опозицію [1970: 16].

Морфологічна категорія числа, обов'язкова для кожного субстантива, в сучасній українській мові характеризується бінарною опозицією однини і множини. Ще О. Потебня звернув увагу на можливість форм числа виражати вторинні значення, відмінні від тих, що притаманні власне категорії числа, зокрема від простої множинності [Див. про це Потебня 1888: 1]. Як зазначено в академічній праці «Сучасна українська літературна мова: Морфологія» за редакцією акад. І. Білодіда, «форми однини і множини іменників протиставляються не тільки чистим значенням кількості: з цими формами нерідко пов'язуються й інші семантичні відтінки» [Сучасна українська літературна мова 1969: 69]. Серед них автори академічного видання розглядають форми однини іменників, які позначають сукупність предметів, а також назви речовин, матеріалів, що не підлягають кількісному або числовому виміру, та форми множини іменників – назви одиничних предметів, що складаються з парних частин [Сучасна українська літературна мова 1969]. В академічній праці «Теоретична морфологія української мови» за редакцією І. Вихованця наголошено на тому, що «морфологічна форма числа може не збігатися з реальним числовим значенням словоформи» [2004: 94]. Дослідники розглядають випадки, коли морфологічна форма і реальне значення числа збігаються у системі мови, але в мовленні словоформа набуває протилежного, невластивого їй в системі мови числового значення, наприклад, словоформа *людина* має граматичну форму однини, позначає одиничний предмет: *Ця людина мені подобається*. Проте в реченні *Людину пізнають у праці* ця ж словоформа позначає не одиничний предмет, а множинність предметів. У цьому разі, як уважає І. Вихованець, у мовленні під впливом відповідного контексту відбувається нейтралізація закріпленого в мові числового значення [2004: 94]. Отже, граматичне значення числа, що не збігається з реальним числовим значенням певної словоформи, може виражати специфічні семантичні відтінки.

Унаслідок суцільної вибірки речень-прикладів з художніх творів українських письменників було виявлено такі типи використання форм множини для вираження оцінних значень:

1) зображення одиничних предметів чи явищ як множинності (множина гіперболічна): — *Що це ти по церквах до полудня товчешся?* (про одну церкву) [Вишня 2006: 207];

2) форми множини власних назв: — *Йй то йй, а що решта? У них там «гем-консерви» з Чикаго, у них там всілякі моргенхвости з Нью-Йорка, доба, коли їх батько годував, як гусей, гречаною половою, минулася. А он як дійдуть до Берліна — побачите, що з того виросте! Вони вам загнуть параграфа, що й сам Рузвельт здивується.*

— *Тій решті так і треба! Моргенхвостам так само набридли колачі, як цим гречана полова, — подавай, значить, полову!* [Самчук 1994: 192];

3) форми множини сингулятивів: *Не потрібні мені твої чуйності* (з розмовного мовлення);

4) узагальнювальна множинність: — *Наступного разу він розплющив очі, коли товариство вже галасливо виходило з кнайпи, хтось іще допивав, хтось доцілювався, іменинницю вели під руки до дверей, Карл-Йозеф устиг побачити брудні блювотинні патьоки на її білому блузоні, надворі вони ще якийсь час кричали, хтось повертався, доплачував якісь гроші господареві, потім довго заводилися всілякі "джипи" та "ниви", а потім Карл-Йозеф поклав змучену голову на стіл* [Андрухович 2003: 93].

Нейтралізація значення множини відбувається, коли іменник, завдяки своїй семантиці, не може означати великої кількості, тобто значення слова співвідносить його тільки з одним об'єктом (це стосується власних назв і сингулятивів), а також коли формою множини номінується одиничний предмет чи явище.

Вибір форми, яка не відповідає контексту, що й призводить до нейтралізованого вживання грами, відбувається не через необізнаність мовця щодо кількості осіб чи предметів. Зазвичай подібне функціонування викликано навмисним зняттям кількісної визначеності. Вибір саме такої форми диктують інтенції комунікантів, оскільки обраний варіант визначає і зумовлює з'яву певної прагматичної інформації, зокрема оцінної.

А. Загнітко вбачає причину появи у форм числа інших значень у тому, що протиставлення «одиничність / множинність» оточене окремими додатковими опозиціями, які створюють потенційні семи, здатні актуалізуватися за певних умов [1996: 333-336]. Отже, А. Загнітко поділяє думку С. Кацнельсона: як і лексичні переносні значення, переносні значення у граматиці не створюються контекстом, а лише виявляються в ньому, вони завчасно задані мовною системою [1965: 47-55].

За своїм механізмом, на думку Ю. Князева, нейтралізації в граматиці однотипні, незважаючи на різноманітність нейтралізацій морфологічних опозицій і їх явну функціональну нерівноцінність [1979: 274]. Проте елементи мови, які мають менше відмінностей, легше і частіше піддаються нейтралізації. При нейтралізації у тричленних і багаточленних опозиціях об'єднуються декілька членів у їх протиставленні іншому члену, наприклад, при нейтралізації граматичних значень категорії роду в одному випадку може зніматися протиставлення між грамемами чоловічого і жіночого роду, в іншому — їх протиставлення середньому (оскільки таке протиставлення існує при типовому вживанні форм: іменники чоловічого та жіночого родів позначають осіб відповідної статі, іменники середнього роду — істот без диференціації статі).

Як зазначено у «Лінгвістичному енциклопедичному словнику», необхідно розрізняти нейтралізацію одиниць плану змісту і плану вираження [2002: 328]. При функціонуванні числових форм нейтралізується їх план змісту: слово виступає у формі множини, але не виражає її. Прагматичне значення нейтралізованої

одиниці формується в залежності від контексту, намірів мовців, їх обізнаності поточними справами, екстралінгвістичних та інших чинників.

Поняття нейтралізації відмінностей спочатку було розроблене, як відомо, у фонології, де одиниця, з якої «зняті» відмінності між фонемами, отримала назву архіфонема (Р. Якобсон) [Солнцев 1971: 87]. При нейтралізації графем однієї категорії, як уважає З. Волоцька, утворюються архіграфеми. Все ж, видається, це поняття найбільш доцільно вживати для такого розуміння нейтралізації, яке пропонує названий автор: «нейтралізація протиставлення графем відбувається у парадигматиці, тобто в усіх тих випадках, коли наявний зовнішній збіг графематичних морфів» [1964: 44], нейтралізація завжди має місце там, де простежуємо омонімію графематичних морфів чи форм, наприклад, на думку З. Волоцької, графеми роду нейтралізуються при утворенні форм множини. Більш прийнятною видається думка Є. Шендельс, за твердженням якої нейтралізація — «процес, при якому у певних синтагматичних умовах знімаються смислові диференційні ознаки протичленів опозиції» [1970: 15]. Отже, нейтралізацію графематичних значень необхідно відрізнити від явищ, описаних З. Волоцькою.

Коли йдеться про нейтралізацію значень у процесі функціонуванні певних мовних одиниць, видається правомірним виділення «нульового» значення числа для одиниць, у яких числове графематичне значення не виражене. Як відомо, «нульові» одиниці мають місце у мові практично на всіх рівнях: «нульові» звуки, «нульові» афікси, «нульові» зв'язки, «нульові» члени речення, «нульові» одиниці комунікативного рівня (див. про це [Космеда 2002: 190-192]. Т. Космеда аргументує доцільність виділення «нульової» одиниці на лексико-семантичному рівні (денотативно-сигніфікативне «нульове» значення, нейтралізація якого відбувається при заповненні прагматичною інформацією) [2002: 189, 219]. І числова форма у процесі функціонування може втрачати значення одиничності чи множинності (тут доцільно говорити про «нульове» графематичне значення числа), наповнюючись оцінним змістом. Отже, як бачимо, при семантичному впливі контексту змінюється і лексичне (поява оцінки), і графематичне (нейтралізується) значення слова. Проте у лінгвістичних дослідженнях є й інша точка зору: при нейтралізації, що зумовлюється впливом контексту, «змінюється не сама морфологічна одиниця, а лише спосіб її вживання» [Князев 1979: 287].

Отже, при функціонуванні форм числа їх семантичний зміст нерідко виявляється ширше категорійної семантики. Залежно від контексту, комунікативно-прагматичних завдань, від лексичного складу іменників та інших умов реалізується цілий комплекс різноманітних властивостей категорії числа, що не зводяться до суто кількісного значення одиничності чи множинності.

Відповідно до вимог певної сфери комунікації у слові нейтралізуються чи актуалізуються відповідні семи та графематичні значення і, як наслідок, по-різному виявляється прагматичний аспект висловлювання, що містить слово, у якому й відбувається зазначений процес. При аналізі категорії числа необхідно враховувати, по-перше, специфіку самих графематичних форм і лексичних значень слова, а по-друге, роль контекстів, у яких розкривається їх вторинний зміст, тобто прагматику. При наповненні прагматичною інформацією первинні числові значення форм нейтралізуються, у таких контекстах проявляється «нульове» графематичне значення. Нейтралізація відбувається як наслідок транспозиції одного члена опозиції у сферу вживання іншого. При цьому нівелюються відмінні ознаки і зберігаються лише спільні, що слугують основою їх об'єднання.

Дослідження мовної системи у функціональному аспекті є актуальним завданням сучасної лінгвістики, яка, детально описавши морфологічну систему в статичі, з огляду на класифікативність, звертається до її динамічного аспекту, тісно пов'язаного з комунікацією, прагматикою мовлення. Опис потенціалу української морфології дає змогу співвіднести українську граматику, що має велику креативну спроможність, і мовленнєву діяльність. Графематична варіативність морфологічних форм робить їх прагматично значущими. Потреби спілкування змушують комунікантів використовувати креативний потенціал української морфології. Безперервний розвиток мови сприяє появі нових її функціональних особливостей, зокрема оцінних значень, зумовлених функціональними особливостями графематичних засобів. Недослідженим є питання використання форм множини для вираження оцінки у певних мовленнєвих жанрах, що викликає необхідність подальших досліджень.

Література

1. Андрухович Ю. Дванадцять обручів: Роман. — К.: Критика, 2003. — 317 с.
2. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. — К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 400 с.
3. Вишня Остап. Мисливські усмішки / Художник-оформлювач А.С. Ленчик. — Харків: Фоліо, 2006. — 255 с.
4. Волоцька З.М., Молошная Т.Н., Николаева Т.М. Опыт описания русского языка в его письменной форме. — М.: Наука, 1964. — 185 с.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія: Монографія. — Донецьк: ДонДУ, 1996. — 437 с. — Бібліогр.: с. 383-420; с. 422-432.
6. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. — М.-Л.: Наука, 1965. — 109 с.

7. Князев Ю.П. Нейтрализация морфологических противопоставлений в ряду смежных явлений грамматики (на материале русского языка) // Категория определенности-неопределенности в славянских и балканских языках. — М.: Наука, 1979. — 364 с.

8. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки: [Моногр.]. — Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2000. — 349 с. — Бібліогр.: с. 312-335.

9. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. — 2-е изд., доп. — М.: БРЭ, 2002. — 709 с.

10. Потєбня А.А. Значенія множественнаго числа в русскомъ языкѣ. — Воронежъ, 1888. — 76 с.

11. Самчук У. Чого не гоїть огонь: Роман. — К.: Український письменник, 1994. — 233 с.

12. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. — М.: Наука, 1971. — 292 с. — Бібліогр.: с. 276-282.

13. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1969. — 588 с.

14. Шелякин М.А. Ситуативность устной речи как фактор нейтрализации грамматических значений // Ученые записки Тартуского университета. — 1979. — Вып. 481: Семиотика устной речи. Лингвистическая семантика и семиотика. — С. 3-24.

15. Шендельс Е.И. Многозначность и синонимия в грамматике. — М.: Высшая школа, 1970. — 204 с. — Библиогр.: с. 194-201.

The article represents the description of the process of neutralization of grammatical meanings as the precondition of appearing of the estimation, also the necessity of selection of «zero» grammatical meaning as the result of neutralization is motivated.

Keywords: estimation, «zero» grammatical meaning, plural, communication, Ukrainian language.

Надійшла до редакції 29 жовтня 2008 року.

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

Катерина Виноградова, Ганна Ситар

ББК Ш12=411.2*221+Ш12=411.4*221

УДК 81'367=161.1=161.2

ТИПОЛОГІЯ МОДЕЛЕЙ МОДАЛЬНИХ МОДИФІКАЦІЙ РЕЧЕНЬ
В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ. СТАТТЯ 1: ЕКСПЛІЦИТНІ МОДЕЛІ

У статті запропоновано типологію модальних модифікацій речень в українській та російській мовах. Виділено експліцитні моделі, спільні для трьох основних типів модальності – бажання, можливості, необхідності, та моделі, за якими будуються модифікації одного з указаних типів. Здійснено спробу зіставного аналізу моделей модальних модифікацій у двох мовах.

Ключові слова: модальність, модель речення, модифікація речення, парадигма речення, структурна схема речення.

Пропоноване дослідження є частиною спільної роботи українських і російських лінгвістів у межах міжнародного проекту «Моделі слов'янських простих речень з урахуванням їх типових значень і мовленнєвих реалізацій» (про завдання й перспективи проекту див. [Всеволодова 2005]). Головними завданнями проекту є виділення типів простих речень у слов'янських мовах і з'ясування особливостей їх реалізацій у мовленні (визначення граматичних і структурно-семантичних модифікацій, простеження актуалізаційних та інтерпретаційних перетворень)¹.

Аналіз модальних модифікацій із позицій теорії моделі речення й системи парадигм речення є актуальним і на сьогодні нерозв'язаним завданням граматики. Окремих аспектам категорії внутрішньосинтаксичної² модальності в російській мові присвячені дослідження [Слесарева 2004, 2004а, 2004б; ТФГ 1990; Федорова 2000]. Українські модальні модифікації, а також їх зіставлення з російськими, досі не були предметом спеціальних досліджень.

Аналіз засобів вираження різних типів внутрішньосинтаксичної модальності в українській і російській мовах дає підстави диференціювати їх за такими критеріями: наявність / відсутність спеціальних лексем, тобто експліцитність / імпліцитність вираження модальності, синтаксично незмінений / змінений суб'єкт, частини мовна належність модального компонента, частини мовний статус залежного від модального компонента та ін.

Моделі речень з експліцитним модальним компонентом (власне-модальні моделі) характеризуються наявністю слів із модальним значенням: укр. *Я можу / хочу / мушу працювати; Можна / бажано / треба працювати*; рос. *Я могу / хочу / должен работать; Можно / желательно / нужно работать*. Такі речення становлять ядро функціонально-семантичного поля внутрішньосинтаксичної модальності, оскільки передають значення можливості, бажання або необхідності найбільш точно й однозначно, мають велику частоту вживання.

Імпліцитним модальним моделям властива відсутність спеціальних модальних компонентів, такі речення належать до периферії функціонально-семантичного поля внутрішньосинтаксичної модальності: укр. *Бо то, пане добродію, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти муши!* (М. Коцюбинський) (імперативна модель: *Комірне плати = Треба комірне платити*); рос. *Ты – заинтересованное лицо, тебе и платить, дражайший* (М. Веллер) (інфінітивна модель: *Тебе платить = Ты должен заплатить*). Розгляду особливостей моделей імпліцитного типу буде присвячено окрему розвідку (див. статтю 2 у наступному випуску «Лінгвістичних студій»).

У цьому дослідженні ми ставимо за мету виділити типи експліцитних модальних модифікацій речень в українській і російській мовах. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначення максимально повного списку модальних моделей експліцитного типу в українській і російській мовах; 2) класифікація виявлених моделей; 3) порівняння моделей, які виражають основні семантичні різновиди модальності – необхідність, бажання, можливість; 4) зіставлення моделей модальних модифікацій в українській і російській мовах; 5) виявлення інтерпретаційної парадигми модальних модифікацій. Матеріалом дослідження

¹ Аналіз простого речення і його парадигматики ґрунтується на понятті синтаксичного поля речення [Золотова 1973; Золотова, Онипенко, Сидорова 1998], або системи парадигм речення [Всеволодова 2000].

² Розмежування зовнішньо- і внутрішньосинтаксичної модальностей запропоновано Г.О. Золотовою [Золотова 1973].

стали речення з акціональними предикатами³, почерпнуті з різних функціональних стилів сучасних української й російської мов.

Такому узагальненню передували дослідження окремих типів модальних значень (необхідності, бажання, можливості) та окремих груп моделей (зокрема, експліцитних та імпліцитних), здійснені протягом останніх чотирьох років (детальніше див. [Виноградова, Ситар 2005а; Виноградова, Ситар 2005б; Виноградова, Ситар 2006; Виноградова, Ситар 2007 та ін.]).

Загальну типологію моделей речень з експліцитним модальним компонентом можна подати у вигляді дихотомії:

1. Моделі із синтаксично незмінним суб'єктом.
 - 1.1. Моделі з дієслівним модальним компонентом.
 - 1.1.1. Моделі, у яких модальне дієслово приєднує інфінітив.
 - 1.1.2. Моделі, у яких модальне дієслово приєднує іменну групу.
 - 1.2. Моделі з недієслівним модальним компонентом.
 - 1.2.1. Моделі з іменним модальним компонентом.
 - 1.2.1.1. Моделі з модальним компонентом-іменником.
 - 1.2.1.1.1. У складі описових предикатів (далі ОП).
 - 1.2.1.1.1.1. Речення, у яких модальний іменник приєднує інфінітив.
 - 1.2.1.1.1.2. Речення, у яких модальний іменник приєднує іменну групу.
 - 1.2.1.1.2. Без ОП.
 - 1.2.1.2. Моделі з модальним компонентом-прикметником.
 - 1.2.1.2.1. Речення, у яких модальний прикметник приєднує інфінітив.
 - 1.2.1.2.2. Речення, у яких модальний прикметник приєднує іменну групу.
 - 1.2.2. Моделі з неіменним (прислівниковим) модальним компонентом.
2. Моделі із синтаксично зміненим суб'єктом.
 - 2.1. Моделі з дієслівним модальним компонентом.
 - 2.1.1. Моделі, у яких модальне дієслово приєднує інфінітив.
 - 2.1.2. Моделі, у яких модальне дієслово приєднує іменну групу.
 - 2.2. Моделі з недієслівним модальним компонентом.
 - 2.2.1. Моделі з іменним модальним компонентом.
 - 2.2.1.1. Моделі з модальним компонентом-іменником.
 - 2.2.1.1.1. У складі ОП.
 - 2.2.1.1.1.1. Речення, у яких модальний іменник приєднує інфінітив.
 - 2.2.1.1.1.2. Речення, у яких модальний іменник приєднує іменну групу.
 - 2.2.1.1.2. Без ОП.
 - 2.2.1.2. Моделі з модальним компонентом-прикметником.
 - 2.2.2. Моделі з неіменним (прислівниковим) модальним компонентом.

Розглянемо докладніше виділені моделі.

1. Моделі речень із синтаксично незмінним суб'єктом. У межах цієї групи подальша диференціація здійснюється за частиномовним статусом модального компонента. На цій підставі розмежовуємо:

1.1. Моделі речень із дієслівним модальним компонентом, які охоплюють дві підгрупи:

1.1.1. Моделі речень, у яких модальне дієслово приєднує інфінітив. Ці речення мають структурну схему $S_1V_{\text{mod}}\text{Inf}$, пор.:⁴

- необхідність (модальними дієсловами зі значенням необхідності в українській мові є *мати*, *мусити*, у російській мові ця модель не реалізовано): укр. *Ще не пізно. Я мушу будь-що побачити її. Я мушу сказати їй...* (Ю. Мушкетик);

- бажання (укр. *хотіти*, *хтіти*, *бажати*, *воліти*, *прагнути*, *жадати*, *мріяти*; *думати*, *наміряться*, *збиратися*, *пориватися*, розм. *намылитися*; рос. *хотеть*, *желать*, *стремиться*, *жаждать*, *мечтать*; *думать*, *намереваться*, *собираться*, *порываться*, *грозить*, розм. *намылиться*, *наострится*⁵): укр. ...вони хочуть

³ Термін «акціональний предикат» об'єднує предикати власне дії і предикати процесу (детальніше див. [Всеволодова 2000: 136-137]). Свідоме обмеження тільки одним типом предиката зумовлено тим фактом, що, як засвідчують наші спостереження, речення з різними типами предикатів можуть реалізувати модальне значення через різні моделі, що може стати предметом спеціальних студій.

⁴ Символом S у структурній схемі позначаємо суб'єкт з метою наочної репрезентації суб'єктної синтаксеми і розмежування формально тотожних моделей з різним значенням, $N_{\text{непр}}$ – іменник у непрямому відмінку (за умови, що різні дієслівні предикати в межах однієї моделі мають відмінності в керуванні, тобто передбачають іменний компонент у різних відмінкових формах), індексом mod – модальний компонент, дужками – факультативність компонента.

⁵ У цій статті ми не розмежовуємо власне модальні дієслова і дієслова, які виступають у цьому значенні [Всеволодова 2000: 219-220], оскільки: 1) вони вживаються в однакових моделях; 2) таке розмежування було здійснене під

зіпхнути нас звідси, щоб вирватись на шосе, – пояснював сержант ... (О. Гончар); рос. *Повесть – это то, что чаще всего у нас гоняется называют романом...* (А. Солженицын);

- можливість (укр. *могти / змогти, уміти / вміти, спромогтися, приловчитися, примудритися, умудритися, ухитритися*; рос. *мочь / смочь, уметь / суметь, изловчиться, умудриться, ухитриться*): укр. *Проте заспокоював її – весною справ зразу поменшає, він буде вільніший, потім і кімнату цю вони зможуть покинути, перебравшись у природу, де їх не зв'язуватимуть години* (В. Підмогильний); рос. *Я могу оплатит в таком случае самолет* (А. Вампилов);

1.1.2. Моделі речень, у яких модальне дієслово приєднує іменну групу. Структурна схема цих речень має вигляд $S_1 V_{\text{mod}} (\text{Prep}) N_{\text{непр}}$:

- необхідність (речення з українським дієсловом *потребувати* мають структурну схему $S_1 V_{\text{mod}} N_2$, з російським *нуждаться* – $S_1 V_{\text{mod}} \text{ в } N_6$): укр. *Загатний потребував слухачів і надібав мене* (В. Дрозд); рос. *... и он почувствовал, что слаб, что нуждается в совете* (М. Булгаков);

- бажання (укр. *хотіти, хтіти, бажати, воліти, жадати* ($S_1 V_{\text{mod}} N_2$), *прагнути* ($S_1 V_{\text{mod}} (\text{до}) N_2$), *тягнути* ($S_1 V_{\text{mod}} (\text{до}) N_2$), *мріяти, думати* ($S_1 V_{\text{mod}} (\text{про}) N_4$), *гнатися, ганятися* ($S_1 V_{\text{mod}} (\text{за}) N_5$); рос. *хотеть, желать, жаждать* ($S_1 V_{\text{mod}} N_2$), *мечтать, думать* ($S_1 V_{\text{mod}} \text{ о } N_6$), *стремиться, тянуться* ($S_1 V_{\text{mod}} \text{ к } N_3$), *гнаться* ($S_1 V_{\text{mod}} \text{ за } N_5$))⁶: укр. *Вони жадають розправи* (О. Гончар); *Будь-який артист тягнеться до великих ролей* (Дзеркало тижня. – 12-18.04.2008 (№ 14 (693))); рос. *... бедная жертва своего легкомыслия и страсти к нарядам ... мечтала только об одном – провалиться сквозь землю* (М. Булгаков);

- можливість (укр. *домогтися, спромогтися* ($S_1 V_{\text{mod}} (\text{на}) N_{2/4}$)), рос. *добиться* ($S_1 V_{\text{mod}} N_2$): укр. – *Кіно, – тільки й спромоглася на слово серед скандальної тиші Шпачиха* (О. Гончар); рос. *... органы власти Ленинградской и Костромской областей... добились снижения количества посягательств из расчёта сто рублей за человека* (НКРЯ)⁷.

1.2. Моделі з недієслівним модальним компонентом.

1.2.1. Моделі з іменним модальним компонентом об'єднують дві групи.

1.2.1.1. Моделі з модальним компонентом-іменником. До них зараховуємо:

1.2.1.1.1. Речення з описовими предикатами, у яких модальним компонентом є іменник. Такі моделі утворюють дві групи:

1.2.1.1.1.1. Речення, у яких модальний іменник приєднує інфінітив (структурна схема $S_1 V_{\text{expl}} (\text{Prep}) N_{\text{мод непр}} \text{ Inf}$):

- необхідність (укр. *відчувати потребу, мати потребу, відчувати необхідність, мати необхідність*; рос. *чувствовать потребность, ощущать потребность, иметь потребность, чувствовать необходимость, ощущать необходимость, иметь необходимость* (структурна схема $S_1 V_{\text{expl}} N_{4 \text{ мод}} \text{ Inf}$): укр. *Моя рана майже загоїлася, я відчуваю потребу подякувати Вам за Вашу щирсерду турботу* (Дзеркало тижня. – 9-15.11.2002 (№ 43 (418))); рос. *Я иду, например, по улице и вдруг чувствую острую потребность оглянуться* (НКРЯ); *Со вчерашнего дня Зина ощущала настойчивую потребность встретиться с Ксенией Павловной и Лерой* (НКРЯ);

- бажання (укр. *відчувати бажання, мати бажання, горіти / згорати від бажання, палати бажанням / від бажання, мліти від бажання*; рос. *испытывать желание, чувствовать / почувствовать желание, ощущать / ощутить желание, иметь⁸ желание, гореть / сгорать желанием / от желания, изнемогать от желания, ловить себя на желании⁹*): укр. *Термінатор особисто мене не кликав. Але решта є чистою правдою – зокрема, те, що я мрію підкорити Голлівуд. Принаймні палаю великим бажанням продемонструвати свої здібності* (Україна молода. – 01.03.2007 (№ 39)); рос. *А я ... испытываю желание закусить и выпить большую ледяную кружку пива* (М. Булгаков);

- можливість (укр. *мати змогу, мати можливість¹⁰, мати час, мати навички, мати право, мати привілей, мати сили, мати здібності, мати шанс, здобути можливість*; рос. *иметь возможность, иметь*

час окремих досліджень моделей необхідності, бажання, можливості [Виноградова, Ситар 2005а; Виноградова, Ситар 2005б; Виноградова, Ситар 2006; Виноградова, Ситар 2007].

⁶ Порівняно з реченнями, у яких модальне дієслово керує інфінітивом (див. п. 1.1.1), у цій моделі є деякі обмеження, пов'язані з індивідуальними характеристиками слів, що виявляються на рівні синтаксичної валентності. Дієслова укр. *хотіти, хтіти, бажати, воліти, жадати, мріяти, думати, прагнути, пориватися*, рос. *хотеть, желать, стремиться, жаждать, мечтать, думать* керують як інфінітивом, так і іменною групою, а дієслова укр. *збиратися, намитися* (розм.), рос. *намереваться, собираться, порываться, намылиться* (розм.), *наостриться* (розм.) – тільки інфінітивом, укр. *гнатися, ганятися*, рос. *гнаться, гоняться* – тільки іменниково-прийменниковим комплексом.

⁷ Приклади, позначені аббревіатурою НКРЯ, почерпнуто з Національного корпусу російської мови (www.ruscorgpora.ru).

⁸ У російській мові ОП *иметь желание* є непродуктивним. Він використовується переважно в заперечній модифікації: *Впрочем, я-то еще мог бы чем-нибудь заняться. Но я не хочу. Желания не имею* (А. Вампилов).

⁹ Інші іменники, наприклад, укр. *жага*, рос. *жажда*, в описових предикатах використовуються рідко: укр. *Гафійка відчула жагу до цих занять* (І. Фарина); *І саме в цей момент вона відчула жагу до життя, жагу до незалежності від програмного забезпечення* (slix-noor.by.ru/index-2.html).

¹⁰ Дієслівно-іменна конструкція *мати можливість* кваліфікується як російська калька [Вихованець 2003].

время, иметь навыки, иметь право, иметь привилегию, иметь силы, иметь способность, иметь шанс, обладать навыками, обладать умением, добиться возможности (структурна схема укр. $S_1 V_{f\text{expl}} N_{4\text{mod}} \text{Inf}$; рос. $S_1 V_{f\text{expl}} N_{2/4/5\text{mod}} \text{Inf}$): укр. *Натомість держава велика має змогу належно покарати зрадливих порушників світового порядку, провчивши і їх, і всіх тих, кому б запряглося наслідувати нечестивців* (П. Загребельний); рос. *Но в этом году в связи с необычной для этого времени бесснежной погодой животные имеют возможность полакомиться паданцами* (НКРЯ).

1.2.1.1.2. Речення, у яких модальний іменник приєднує іменну групу (структурна схема $S_1 V_{f\text{expl}} (\text{Prep}) N_{\text{mod непр}} (\text{Prep}) N_{\text{непр}}$):

- необхідність (укр. *відчувати потребу, мати потребу, відчувати необхідність, мати необхідність*; рос. *чувствовать потребность, ощущать потребность, иметь потребность, чувствовать необходимость, ощущать необходимость, иметь необходимость*, структурна схема укр. $S_1 V_{f\text{expl}} (\text{Prep}) N_{4\text{mod}} N_2 / у / в N_6$, рос. $S_1 V_{f\text{expl}} (\text{Prep}) N_{4\text{mod}} N_2 / в N_6$): *...Медіатори руху в Степаниди накопичувалися продовж тривалого часу, відтак вона відчувала потребу кипучої діяльності і вносила в професорове життя такий розгардіяш, що він зрештою почав її боятися* (Р. Андріяшик); *Якщо ж влада відчувала потребу у створенні площі загальнодержавного значення, то потрібно було створювати її з нуля й, очевидно, в іншому місці* (Дзеркало тижня. – 25-31.05.2002 (№ 19 (394))); рос. *Именно в это утро, более чем когда-либо, император ощуцал потребность в государственной деятельности* (НКРЯ); *Проделав и конкретно пережив это, вы чувствуете потребность в дальнейшем его развитии* (НКРЯ);

- бажання: моделей, що містять ОП із залежною іменною групою, на позначення бажання в нашому матеріалі не зафіксовано;

- можливість (укр. *мати дозвіл, мати здібність, мати змогу, мати можливість, мати навички, мати право, мати привілей, мати сили, мати час, мати шанс*; рос. *иметь возможность, иметь время, иметь навыки, иметь право, иметь привилегию, иметь силы, иметь способность, иметь шанс, обладать навыками, добиться возможности* (структурна схема укр. $S_1 V_{f\text{expl}} N_{4\text{mod}} (\text{Prep}) N_{\text{непр}}$; рос. $S_1 V_{f\text{expl}} N_{2/4/5\text{mod}} (\text{Prep}) N_{\text{непр}}$): укр. *Закордонний українець має право на оформлення візи для тимчасового перебування в Україні у приватних або службових справах на період до трьох років без подання будь-яких запрошень Української сторони* (Про правовий статус закордонних українців. Закон України); рос. *Потом он играл хотя и очень интересно, во всех партиях имел шансы на победу, но не выигрывал* (НКРЯ).

Для вираження модальних значень зафіксовано ОП двох різновидів. Описовим предикатам першої групи (власне ОП) відповідають однослівні кореляти: укр. *мати змогу – могли*; рос. *обладать умением – уметь, обладать способностью – (быть) способным* та ін. За моделлю таких ОП утворюються конструкції, що не мають однослівних відповідників: укр. *мати шанс, мати час*; рос. *обладать навыками* і под. На наш погляд, конструкції другого типу є аналогами ОП.

1.2.1.1.2. Моделі без описових предикатів. Речення із предикатами, вираженими поєднанням іменника з модальним значенням (укр. *право, сила, змога*¹¹; рос. *право, сила, состояние*) і дієслова-зв'язки. Такі речення побудовані за структурною схемою укр. $S_1 \text{Cor}_f у / в N_{6\text{mod}} \text{Inf}$, рос. $S_1 \text{Cor}_f в N_{6\text{mod}} \text{Inf}$, вони реалізують тільки значення можливості: укр. *Дорогий Андріє Самійловичу! Звертаюсь до Вас за порадою. І прошу – коли Ви в змозі це зробити – зарадьте, будь ласка* (В. Стус); рос. *В этом случае вы не только в праве игнорировать такое требование заказчика, но и ...* (НКРЯ).

1.2.1.2. Моделі з модальним компонентом-прикметником:

1.2.1.2.1. Речення, у яких модальний прикметник приєднує інфінітив (структурна схема $S_1 \text{Cor}_f \text{Adj}_{1\text{mod}} \text{Inf}$ для обох мов).

- необхідність (укр. *повинен, змушений, вимушений, зобов'язаний*, рос. *должен, вынужден, обязан*)¹²: укр. *Великі пани з Речі Посполитої дають мені пізнати, що це я повинен зробити своїм коштом* (А. Чайковський); рос. *... Бенгальский ... службу в Варьете вынужден был покинуть...* (М. Булгаков);

¹¹ На відміну від російської, в українській мові речення з прийменниково-відмінковими комплексами у *змозі*, у *праві* є нечастотними і ненормативними, вони з'являються під впливом відповідних російських конструкцій. У зібраному матеріалі зафіксовано тільки одиничні приклади: *Сучасна людина, в бутті якої домінують її цивілізаційні потреби, у змозі перебороти становище відчуженості від іншої людини, світу в цілому* (Артеменко Я.І. Імпресіональні модули людської присутності. Філософсько-культурологічне осмислення: Автореф. дис. ... канд. філос. наук, Харків, 2001); *Будь-яка людина у праві заявити, що повною мірою вона не дотримується жодного з вище згаданих стереотипів* (Дзеркало тижня. – 15-21.09.2001 (№ 36 (360))). На позначення подібних ситуацій в українській мові використовується модель з ОП, пор.: *Сучасна людина має змогу перебороти становище відчуженості...; Будь-яка людина має право заявити...* Більш продуктивними виявилися речення з модальним комплексом *у/в силі, у/в силах*, але переважно в контамінації із заперечними модифікаціями: *У плитках потоплять, у брутальнощах. Ніхто не в силі спинити потік – ні голова, ні подруги. Оганьблена, легковажна постане в його очах, найгірша в селі...* (О. Гончар); *Що з неї за хосен, коли вона уже не в силі допомогти його державі, яку він сам споруджував, зміцнював, вірячи в її велике призначення на землі* (Р. Іванчук).

¹² Зауважимо, що наявність в іменних та прикметникових моделях дієслова-зв'язки визнається не всіма вченими, це питання залишається дискусійним та остаточно не розв'язаним.

- бажання (рос. *намерен*): рос. *Народные избранники вновь намерены поправит закон о рекламе* (НКРЯ); у зібраному фактичному матеріалі українських речень, побудованих за цією структурною схемою, на позначення бажання не зафіксовано;

- можливість (укр. *годний, готовий, здатний, спроможний, вільний*, а також короткі форми *годен, здатен, спроможен*; рос. *готов, годеи, способен, волен*): *Це чудово, але далеко не кожна дитина здатна витримати таке навантаження* (Дзеркало тижня. – 6-12.07.2002 (№ 25 (400))); рос. *Вот об этом говорил Сергей Шаталов, первый зам. министра финансов, как раз, и говорил в частности, что Минфин готов пойти на снижение этой ставки...* (НКРЯ).

1.2.1.2.2. Речення, у яких модальний прикметник приєднує іменну групу (структурна схема $S_1 \text{ Cop}_f \text{ Adj}_{1\text{mod}} (\text{Prep}) N_{\text{непр}}$):

- необхідність (прикметникові речення цього типу функціонують тільки в українській мові, вони мають структурну схему $S_1 \text{ Cop}_f \text{ Adj}_{1\text{mod}} \text{ до } N_2$): укр. *Окрім того, з огляду на військовий час я змушений був до маскування* (П. Загребельний); ... *окрім самовдосконалення, задля перспективи вічного життя особистість зобов'язана до ушляхетнення свого земного існування з огляду його корисності для суспільства, нації і Церкви* (Мишишин І.Я. Моральне виховання української молоді в процесі співпраці школи, греко-католицької Церкви і громадськості (Галичина, кін. XIX – 30-і роки XX ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Тернопіль, 1999);

- бажання: ця модель в обох мовах не реалізовано;

- можливість (укр. *годний, готовий, здатний, спроможний, вільний*, а також короткі форми *годеи, здатен, спроможен* (структурна схема $S_1 \text{ Cop}_f \text{ Adj}_{1\text{mod}} \text{ до } N_2 / \text{ на } N_4 / \text{ для } N_2$), рос. *готов, годеи, способен, волен* ($S_1 \text{ Cop}_f \text{ Adj}_{1\text{mod}} \text{ к } N_3 / \text{ на } N_4 / \text{ для } N_2 / \text{ в } N_6$): укр. *Вона ж здатна на все, рішуче на все* (В.Винниченко); *Женщина – істота недорозвинена й не здатна до творчої роботи* (Майк Йогансен); *Українська мова найбільш здатна для передачі епічного типу цих дум* (М.Старицький); рос. *Правда, продолжал настаивать на том, что отдельно взятый немец хорош и годеи к пользованию, вместе же собранные – ужасны, в большом количестве – невыносимы* (НКРЯ); *То есть он не годеи на роль бандита и мозгового центра* (НКРЯ); *Компот с разварившимися плодами годеи для потребления, но отличается более низкими вкусовыми качествами* (НКРЯ). Про відмінності у сполучуваності наведених прикметників див. [Виноградова, Ситар 2007].

1.2.2. Модель із прислівниковим модальним компонентом, побудована за структурною схемою $S_1 \text{ Cop}_f \text{ Adv}_{\text{mod}} \text{ Inf}$, виявилася характерною для російської¹³ мови (модальним компонентом виступає російський прислівник *вправе*¹⁴): рос. *При возникновении у налогоплательщика вопросов о порядке применения закона, он вправе получить от уполномоченных государственных органов необходимую информацию* (Бизнес-журнал. – 2004.08.17 (НКРЯ)). Ця модель передає можливість дії, на позначення бажання й необхідності вона не вживається.

2. Моделі речень із синтаксично зміненим суб'єктом. Як і в попередній групі, подальше членування здійснюється на підставі частиномовної належності модального компонента.

2.1. Моделі речень із дієслівним модальним компонентом.

2.1.1. Моделі, у яких модальне дієслово приєднує інфінітив:

- необхідність (укр. *доводиться, належить*; рос. *приходиться, следоват, требоваться* (структурна схема $S_3 V_{\text{mod}} \text{ Inf}$): укр. *Йому знайомий цей стан – то інстинкт самозахисту зумисне притуплює нерви, заощаджуючи їх, бо ж їм належить витримати занадто великі іспити, перед ними будуть занадто реальні жахи і небезпеки ...* (І. Багрянний); рос. *Поэтому Варфоломеечу пришлось платить высокие страховые взносы* (И. Ильф и Е. Петров);

- бажання (укр. *хотітися, бажатися, жадатися, кортіло*; рос. *хотеться*¹⁵ (структурна схема $S_3 V_{\text{mod}} \text{ Inf}$); укр. *тягнути, потягнути, поривати*; рос. *тянуть, потянуть, порывают* (структурна схема $S_4 V_{\text{mod}} \text{ Inf}$): укр. ... *усім зараз кортіло женитись, хвороба така, чи що?* (О. Забужко); *Великий жаль вхопив Івана за серце. Зразу його тягло скочити з скелі у крутіж: «На, жери і мене!»* (М. Коцюбинський); рос. ... *мне*

¹³ Аналіз досліджуваного матеріалу засвідчив, що в українській мові подібні речення нечастотні і зафіксовані переважно в офіційно-ділових текстах: *Дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах неповнолітніх, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів* (Про охорону дитинства. Закон України); *Для проведення митного контролю митні органи вправі одержувати від банків та інших фінансово-кредитних установ відомості і довідки про фінансові операції та стан рахунків осіб, що переміщують товари і транспортні засоби через митний кордон України, а також осіб, що провадять діяльність, контроль за якою покладено на митні органи* (Митний кодекс України).

¹⁴ Наголосимо тут на перехідному характері російського прислівника *вправе*: йому відповідає прийменниково-відмінкова група *в праве*. На наш погляд, відмінність між цими двома формами обмежується тільки написанням – разом або окремо.

¹⁵ А також похідні від них префіксальні дієслова типу укр. *забажалося*, рос. *захотелось*.

хотелось повидать москвичей в массе, а удобнее всего это было сделать в театре (М. Булгаков); *Неживое все кругом какое-то и до того унылое, что так и тянет повеситься на этой осине у мостика* (М. Булгаков)¹⁶;

- можливість (укр. *вдатися, поталанити, пофортунити, пощастити*; рос. *удаться, повезти, пощастливиться, пофартить* (структурна схема $S_3 V_{\text{mod}} \text{Inf}$); укр. *вийти*; рос. *получиться, выйти* (структурна схема укр. $y/\text{в} S_2 V_{\text{mod}} \text{Inf}$; рос. $y S_2 V_{\text{mod}} \text{Inf}$): укр. *Володькові та його товариству вдалося зайняти добре місце* (У.Самчук); «*Своєю відмовою Янукович також зняв гору з плечей тих членів Альянсу, для яких важливо зберегти якнайкращі відносини з Росією та які готові визнати пострадянський простір винятковою сферою російського впливу. Цього разу вийшло зробити все акуратно, руками самої України. Не довелося її обманювати, водити околясом, вдаватися до дипломатичних виправдань або прийомів*», – написала польська газета *Gazeta Wyborcza* (День. – 5.10.2006 (№169)); рос. *Ему посчастливилось открыть золотые россыпи* (НКРЯ); *И взяла с собой несколько своих работ, думала, вдруг получится показать кому-то в какой-нибудь галерее* (НКРЯ). Зазначимо, що в цих моделях уживаються дієслова виключно докожаного виду.

2.1.2. Моделі речень, у яких модальне дієслово приєднує іменну групу:

- необхідність (рос. *требуется* (структурна схема $S_3 V_{\text{mod}} N_1$): *Но для этого требуется согласие бюро – уполномоченного постоянно действующего органа* (НКРЯ). Відзначимо, що в російській мові ім'я приєднує тільки одне з модальних дієслів, наведених у пункті 2.1.1, для української мови ця модель виявилася не характерною.

- бажання (укр. *хотітися*, рос. *хотеться* (структурна схема $S_3 V_{\text{mod}} N_2$)¹⁷; укр. *тягнути*, рос. *тянуть* (структурна схема укр. $S_3 V_{\text{mod}} \text{до} N_2$, рос. $S_3 V_{\text{mod}} \text{к} N_3 / \text{на} N_4$): укр. *Хотілося свята* (Смолюсип. – 2005. – № 11); *Тягне до моря, дачної малини і спокійного відновлення знехтуваних колись конституційних норм* (Дзеркало тижня. – 16-29.07.2005 (№ 27 (555))); рос. *Однако тянуло к спору одного Солодина: у него сегодня был день побед, они бурлили в нем, не улегались* (А. Солженицын); – *Поэтому и вы тоже решили вернуться к родным пенатам? – Хочется тишины и покоя* (НКРЯ);

- можливість: речень, у яких модальне дієслово приєднує іменну групу, на позначення можливості в обстеженому матеріалі не зафіксовано.

2.2. Моделі з недієслівним модальним компонентом поділяються на дві групи (з подальшою диференціацією у їх межах підгруп).

2.2.1. Моделі з іменним модальним компонентом.

2.2.1.1. Моделі з модальним компонентом-іменником.

2.2.1.1.1. Речення з ОП утворюють дві групи:

2.2.1.1.1.1. Речення, у яких модальний іменник приєднує інфінітив:

- необхідність (укр. *є потреба, є необхідність*; рос. *есть потребность, есть необходимость* (структурна схема укр. $y/\text{в}+S_2 V_{\text{expl}} N_1 \text{mod} \text{Inf}$, рос. $y+S_2 V_{\text{expl}} N_1 \text{mod} \text{Inf}$): укр. *У нас є потреба визначитися з низки питань...* (Дзеркало тижня. – 9-15.09.2008 (№ 29 (708))); рос. *И у него врожденная потребность помогают* (НКРЯ);

- бажання (серед цих ОП розмежовуємо два підтипи:

- так звані зображувальні ОП – укр. *охоплювало / охопило бажання, полонило / заповонило бажання, душило бажання, мучило бажання, охоплювала / охопила охота, взяла охота*; рос. *охватывало / охватило желание, душило желание, томило желание, мучило желание* (структурна схема $S_4 V_{\text{expl}} N_1 \text{mod} \text{Inf}$, де в ролі $N_1 \text{mod}$ в українській мові вживаються іменники *бажання, охота*, у російській – *желание*): укр. *Його полонило бажання довідатися, «чи можна якось так, щоб і мужик в одній хаті з паном сидів»* (Б.Грінченко); *Молодого Радюка взяла охота піти по селі, подивиться на людей* (І.Нечуй-Левицький); рос. *Его охватило паническое желание не дать этому замкнуться ..., желание применить все это к себе...* (В.Набоков);

- дієслівно-іменні комплекси укр. *є бажання*, рос. *есть желание* (структурна схема укр. $y/\text{в}+S_2 V_{\text{expl}} N_1 \text{mod} \text{Inf}$, рос. $y+S_2 V_{\text{expl}} N_1 \text{mod} \text{Inf}$): укр. *У нас є головне бажання – створити єдиний економічний простір* (Дзеркало тижня. – 2003. – 1-7.03.2003 (№ 8 (433))); рос. *У меня было острое желание ударить его под столом мыском ботинка...* (А. и Г. Вайнеры));

- можливість (укр. *є змога, є можливість, є нагода, є час, є шанс*; рос. *есть возможность / время / шанс* (структурна схема укр. $y/\text{в}+S_2 N_1 \text{mod} V_{\text{expl}} \text{Inf}$, рос. $y+S_2 N_1 \text{mod} V_{\text{expl}} \text{Inf}$): укр. *Я чесно відказав, що нічим не відрізняюся від інших, але коли є змога зекономити сто двадцять карбованців у рік, то тут не зупинишся ні перед якими страхами* (Валерій Шевчук); рос. *Теперь у него есть время отдохнуть ...* (НКРЯ);

¹⁶ Окрему підгрупу утворюють речення з частками укр. *би / б*, рос. *бы*, зафіксовані з дієсловами укр. *хотітися*, рос. *хотеться* (структурна схема $S_3 V_{\text{mod}} \text{би} / \text{бы} \text{Inf}$): укр. *Кажучи відверто, мені хотілося б замінити директорів нашими корінними кадрами* (Валерій Шевчук); рос. *Но мне хотелось бы выяснить...* (А. Вампилов).

¹⁷ Окрему підгрупу утворюють речення з частками укр. *би / б*, рос. *бы* (структурна схема $S_3 V_{\text{mod}} \text{би} / \text{бы} N_2$): укр. *Можливо, це і добре – не кожному хотілося б втручання в особисте життя* (www.photo.utro.ua/ukr/articles/2007/01/25/35513.shtml); рос. *...в принципе мой вклад (денежный) в авто тоже велик, поэтому хотелось бы равноправия* (НКРЯ).

2.2.1.1.1.2. Речення, у яких модальний іменник приєднує іменну групу:

- необхідність (укр. *є потреба, виникає потреба, є необхідність, виникає необхідність*; рос. *есть потребность, возникает потребность, есть необходимость, возникает необходимость* (структурна схема $y+S_2 V_{f\text{expl}} N_{1\text{mod}} \text{ в } N_6$): укр. *В мене є потреба передавати різні форми, виражати їх через живопис* (Українська газета ПЛЮС. – 17-23.05.2007 (№ 17)); *Якщо внаслідок оскарження виникає потреба в проведенні додаткових експертних робіт, що були передбачені договором, такі роботи терміново виконуються експертною установою без додаткового оформлення та проведення їх оплати* (Про кримінологічну експертизу. Закон України); рос. *Там, где у судьи возникает потребность в помощи специалиста (консультация), он вовлекается по инициативе суда* (НКРЯ);

- бажання (укр. *є бажання, виникає бажання* (структурна схема $y/\text{ в } +S_2 V_{f\text{expl}} N_{1\text{mod}} \text{ до } N_2$): укр. *У нас є бажання до створення широкої політичної коаліції, яка б консолідувала всі здорові демократичні політичні сили і привела до нашої перемоги на парламентських виборах* (Офіційний сайт Народного Руху України: www.nru.org.ua/leader/?id=18);

- можливість (рос. *есть возможность, есть время, есть шанс* (структурна схема $y+S_2 N_{1\text{mod}} V_{f\text{expl}} \text{ на } N_4/\text{ для } N_2$): рос. *У «семьи» олигархов еще вроде бы есть время на размышление* (Московский комсомолец. – 2003.01.15 (НКРЯ)); *Тогда есть шанс на быстрое и рациональное решение наших общих проблем* (Известия. – 2002.09.24 (НКРЯ))¹⁸.

2.2.1.1.2. Моделі без описових предикатів. Речення із предикатами, вираженими поєднанням іменника з модальним значенням і дієслова-зв'язки:

- необхідність (укр. *є обов'язок, є справа, є час*; рос. *есть время, есть дело, есть долг, есть обязанность* (структурна схема $S_2/\text{Pron}_{1/5\text{poss}}/\text{Adj}_{1/5\text{poss}} N_{1/5\text{mod}} \text{ Cop}_f \text{ Inf}$). У цій моделі модальний модифікатор субстантивується, при цьому він стає у відношення предикації з акціональним дієсловом у формі інфінітива. Це завжди неізоморфна й неізоморфна модель. Наскільки нам відомо, на сьогодні серед сформульованих ТЗ моделей не виділено ТЗ цієї моделі. На нашу думку, його можна сформулювати так: «модальний стан (субстантивованій модифікатор) суб'єкта і його дія»: укр. *І перший мій обов'язок був – врятувати вас для науки* (П. Загребельний); рос. *Во всяком случае, долг вице-консула это проверить* (Б. Акунин);

- бажання (укр. *є бажання / мета / завдання*; рос. *есть желание / цель / задача* (структурна схема $S_2/\text{Pron}_{1/5\text{poss}}/\text{Adj}_{1/5\text{poss}} N_{1/5\text{mod}} \text{ Cop}_f \text{ Inf}$): укр. *А головне моє бажання й завдання – зберегти й розвинути мистецтво сучасного українського танцю* (День. – 10.10.2008 (№ 182)); рос. *Первое мое желание было выпить стакан чего-то крепкого* (НКРЯ) (ця модель має ТЗ «модальний стан (субстантивованій модифікатор) суб'єкта і його дія»);

- можливість: для вираження можливості подібних речень не зафіксовано.

2.2.2.2. Модель із модальним компонентом-прикметником із синтаксично зміненим суб'єктом є нереалізованою.

2.2.2. Речення із прислівниковим модальним компонентом, побудовані за структурною схемою $S_3 \text{ Cop}_f \text{ Adv}_{\text{mod}} \text{ Inf}$:

- необхідність (укр. *варто, необхідно, потрібно, треба, пора, слід*; рос. *надо, нужно, необходимо, пора, в пору*): укр. *Мені треба писати про човен, а я забув і пишу про хмари* (О. Довженко); рос. *Ну что ж, сынок, и тебе пора собираться в путь* (А. и Г. Вайнеры);

- бажання (укр. *охота, не лінь, не ліньки*, рос. *угодно*¹⁹, *охота, не лень*²⁰): укр. *Охота була побавити Наталку...* (І. Багрянний); рос. *Дело понятное – всякому охота посмотреть, как оппонент на подвеске ножками прыгает* (А. и Г. Вайнеры);

¹⁸ Порівняно з російською мовою в українській ця модель є нечастотною: *Повірте, що в Коррі є шанс на перемогу* («Офіційний сайт братів Кличко»: www.klitschko.com/duels/duel_w_030308/ukr/inter_w_u.html), пор.: *Коррі має шанс на перемогу*.

¹⁹ У нашому матеріалі зафіксовано єдиний український приклад з прислівником *угодно*, що виражає бажання: *Я тоді працював уже головою районного суду і добре відчував вплив Мін'юста. Коли я як голова райсуду цоразу йшов до Мін'юста з простягнутою рукою і говорив: «Дайте!», то інколи я не міг відмовити прийняти рішення, яке було «угодно» там, адже завтра я знову піду туди просити все – від паперу до ставки друкарки* (Дзеркало тижня. – 16- 22.09.2000 (№ 36 (309)). У всіх інших випадках *угодно* має значення «за релігійними уявленнями – приймний богови, гідний заступництва бога» [СУМ, т. X: 377]: *Ми зі старим королем жили, як два брати, і, якщо угодно всемілостивому богу, ми житимемо з цим королем, як батько й син* (П. Загребельний).

²⁰ Аналіз зібраного матеріалу засвідчив, що прислівник укр. *бажано*, рос. *желательно* частіше вживається на позначення необхідності, пор.: укр. *... рівень естетичної вихованості курсантів НАПВУ бажано відобразити у службових характеристиках, а також при атестації випускників та офіцерів* (Джигун Л.М. Естетичне виховання курсантів Національної академії Прикордонних військ України засобами зарубіжної літератури: Автореф. дис. ... канд. пед. – Хмельницький, 2001) = «*треба відобразити*»; рос. *Старым собакам после болезни желательно провести курс реабилитационного лечения* (НКРЯ) = «*надо провести*».

- можливість (укр. *можна, можливо, вільно*, рос. *можно, возможно*, рос. *можно, возможно*): укр. *І це та щільна в залізній броні противника, в яку нам можна бити* (В. Винниченко); рос. *Тебе одной Свирепство их смягчит возможно, Спаси отца* (А. Пушкин).

Отже, внутрішньосинтаксична модальність має надзвичайно широкий спектр засобів вираження. На наш погляд, виділяти одну модель як вихідну, ізосемічну є не коректним. Видається логічним визнати наявність чотирьох вихідних моделей: $S_1 V_{\text{mod}} \text{Inf}$, $S_1 \text{Adj}_{\text{mod}} \text{Inf}$, $S_3 V_{\text{mod}} \text{Inf}$, $S_3 \text{Cop}_f \text{Adv}_{\text{mod}} \text{Inf}$.

Ядро функціонально-семантичного поля внутрішньосинтаксичної модальності становлять власне-модальні моделі речень, які характеризуються наявністю слів із модальним значенням, є найчастотнішими, передають значення можливості, бажання або необхідності найбільш точно й однозначно. З-поміж цих моделей для всіх трьох типів модальності виділяємо дві групи: речення із синтаксично незмінним суб'єктом і речення із синтаксично змінним суб'єктом.

Диференціація в межах кожної із цих груп має специфіку для кожного різновиду модального значення. Так, найбільшою розгалуженістю характеризуються власне-модальні моделі речень зі значенням можливості, серед яких виділяються чотири групи із синтаксично незмінним суб'єктом (дієслівні, прикметникові, іменникові, прислівникові) та три групи із синтаксично змінним суб'єктом (дієслівні, іменникові, прислівникові).

Модифікації бажання із синтаксично незмінним суб'єктом репрезентовано тільки реченнями з дієслівним модальним компонентом та з ОП, що становить характерну особливість способів вираження значення бажання порівняно з іншими різновидами внутрішньосинтаксичної модальності.

Моделі із синтаксично змінним суб'єктом є спільними для всіх трьох значень (необхідності, можливості й бажання), вони об'єднують речення з модальним дієслівним, прислівниковим або іменним компонентом. Відмінності стосуються частотності окремих моделей. Зокрема, речення необхідності із прислівниковим компонентом укр. *треба, потрібно*, рос. *надо, нужно* є найбільш продуктивними, водночас зафіксовано одиничні приклади прислівникових речень на позначення бажання.

Отже, спільними для всіх трьох модальних модифікацій – необхідності, бажання, можливості – та найбільш продуктивними виявилися власне-модальні моделі дієслівного й прислівникового типу, побудовані за структурними схемами $S_1 V_{\text{mod}} \text{Inf}$, $S_1 V_{\text{mod}} N_2$, $S_3 V_{\text{mod}} \text{Inf}$, $S_3 \text{Cop}_f \text{Adv}_{\text{mod}} \text{Inf}$.

Загалом типологія моделей речень із модальним значенням в українській і російській мовах характеризується спільністю. Водночас системи засобів вираження внутрішньосинтаксичної модальності в цих мовах характеризуються низкою особливостей, серед яких варто наголосити на таких:

а) невідповідність частини мовного статусу модальних слів і відповідно моделі речення (напр.: *Вам слідует заплатить – Вам варто / слід заплатити; Что Вам угодно? – Чого бажаєте?*);

б) наявність однієї / кількох моделей для вираження відповідного модального значення, наприклад, російській моделі $y + S_2 V_{\text{expl}} N_1 \text{mod} \text{Inf}$ відповідають дві моделі в українській мові $y / \epsilon + S_2 V_{\text{expl}} N_1 \text{mod} \text{Inf}$ і $S_1 V_{\text{expl}} N_4 \text{mod} \text{Inf}$, при цьому перевага надається останній: рос. *У меня есть желание путешествовать*; укр. *У мене є бажання подорожувати* та *Я маю бажання подорожувати*;

в) реалізація окремих моделей в одній із мов, зокрема, моделі речень необхідності, у яких модальне дієслово приєднує інфінітив ($S_1 V_{\text{mod}} \text{Inf}$, див. пункт 1.1.1) і модальний прикметник приєднує іменну групу ($S_1 \text{Cop}_f \text{Adj}_{\text{mod}} (\text{Prep}) N_{\text{непр}}$, див. пункт 1.2.1.2.2), властиві тільки українській мові; дієслівна модель $S_3 V_{\text{mod}} N_1$ на позначення необхідності функціонує тільки в російській мові (див. пункт 2.1.2) і под.;

г) ненормативність і/або непродуктивність окремих моделей в українській мові: $S_1 \text{Cop}_f \epsilon N_{\text{mod}} \text{Inf}$, $S_1 \text{Cop}_f \text{Adv}_{\text{mod}} \text{Inf}$, $y / \epsilon + S_2 V_{\text{mod}} \text{Inf}$, $y / \epsilon + S_2 N_{\text{mod}} \text{Cop}_f \text{Inf}$, $y / \epsilon + S_2 N_{\text{mod}} \text{Cop}_f (\text{Prep}) N_{\text{непр}}$ та ін.

Аналіз зібраного матеріалу дає змогу констатувати наявність своєрідної інтерпретаційної парадигми речень, що виражають внутрішньосинтаксичну модальність. Ця парадигма побудована за тими самими законами, що й інтерпретаційна парадигма інших речень. У ній можна виділити такі складники:

1) ОП двох типів – конструкції непередикативного (укр. *Я відчуваю потребу у відпочинку*; рос. *Я ощущаю потребность в отдыхе*) і передикативного (укр. *Мене охопило бажання спробувати себе в цій галузі*; рос. *Меня охватило желание попробовать себя в этой отрасли*) типів²¹; крім цього, з-поміж ОП можна виділити власне синонімічні до відповідних дієслів (напр., укр. *мати бажання*; рос. *иметь желание*) і зображувальні ОП (укр. *палати від бажання*; рос. *гореть от желания*);

2) синонімічні перефразування. Речення, що передають модальне значення, можуть одягати «маски» інших типів речень. Для вираження внутрішньосинтаксичної модальності системно використовуються моделі речень із такими типовими значеннями:

а) «Суб'єкт і його актуальний стан»: укр. *Лише виконання цих умов зароджує надію у продовження існування життєвих форм в їх цілісності – від вірусів до людства, на яке покладено відповідальність, і в силах якого зберегти життя на Землі* (Воловик Г.В. Життя як цілісність: соціально-філософський аналіз: Автореф.

²¹ Виділення ОП передикативного і непередикативного типів обґрунтовано М.В. Всеволодовою і В.О. Кузьменковою [Всеволодова 2000; Всеволодова, Кузьменкова 2003; Кузьменкова 2000].

дис. ... канд. філос. наук. – Запоріжжя, 2001); рос. *Он в праве игнорировать это требование* (такі речення передають значення можливості);

б) «Модальний стан суб'єкта і його дія»: укр. *Мій обов'язок – відстоювати інтереси виборців* (Хрещатик. – 23.12.2005 (№ 192 (2791))); рос. *...главное желание ученика – угодить учителю* (НКРЯ) (речення з цим типовим значенням передають бажання або необхідність дії);

в) «Суб'єкт і його якість». У таких реченнях у присудковій позиції – показник ступеня інтенсивності стану: укр. *Можливості виголошення кимось своєї думки є необмеженими, але мають поважатись і думки інших* (www.referatbar.ru/referats/40D52-4.html); рос. *Желание работать сейчас огромное* (НКРЯ); *Доминиканская Республика – большая, богатая и красивая страна. Возможности для предпринимательства здесь неограниченные* (НКРЯ).

На наш погляд, інтерпретаційній парадигмі речень, що передають значення внутрішньосинтаксичної модальності, властиві такі особливості:

1) відсутність конверсивних перетворень (принаймні, можна впевнено констатувати відсутність формалізованих конверсивів);

2) наявність низки імпліцитних, у тому числі, фразеологізованих, конструкцій (див. про це статтю 2).

Наголосимо, що ОП забезпечує реалізацію структурно-семантичних модифікацій:

а) авторизаційна модифікація формується ОП типу укр. *висловити бажання/побажання, виявити бажання, виявити охоту, виявити наміри*; рос. *высказать пожелание, изъявить желание, изъявить намерение*: укр. *Директор департаменту вищої освіти МОН України Ярослав Болюбаш виявив бажання прокоментувати ситуацію, що склалася навколо нинішньої вступної кампанії* (Дзеркало тижня. – 26.01.-1.02.2008 (№ 3 (682))); *Я висловив побажання, щоб усі поставилися до мовних питань усвідомлено і згадували про них не лише перед виборами чи у критичних ситуаціях* (І.Вакарчук // Дзеркало тижня. – 2-8.02.2008 (№ 4 (683))); рос. *«Поскольку ситуация с выборами изменилась, и слишком высока цена стабильности в такой республике, как Татарстан, президент высказал пожелание, чтобы я остался еще на один срок», – сказал Шаймиев* (Российская газета. – 11.03.2005);

б) фазова модифікація реалізується в моделях укр. $y / \text{в} + S_6 V_{\text{expl fin}} N_1 \text{ Inf}$, рос. $y + S_6 V_{\text{expl fin}} N_1 \text{ Inf}$ (укр. *y / в кому спалахнуло бажання*, рос. *в ком зажглось желание*) і укр. $y / \text{в} + S_2 V_{\text{expl fin}} N_1 \text{ Inf}$, рос. $y + S_2 V_{\text{expl fin}} N_1 \text{ Inf}$ (укр. *y / в кого з'явилося бажання, з'явилась потреба, з'явилась змога, з'явилась можливість, виникло бажання, виникла потреба, виникла змога, виникла можливість*; рос. *у кого появилось желание, появилась необходимость, появилась возможность, возникло желание, возникла необходимость, возникла возможность*): укр. *Співаючи в його [Миколи Ляха] хорі, я вперше почув дивовижні за красою духовні твори композиторів Д. Бортнянського, М. Березовського, А. Веделя, обробки народних пісень М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, зарубіжну класику. Під враженням цих творів у мені спалахнуло бажання і самому творити* (М. Гринишин); рос. *Вскоре у каждого появилось желание произнести хотя бы краткую речь* (НКРЯ).

Крім системних негачій, утворюваних шляхом додавання частки *не*, реалізуються заперечні модифікації зі словами укр. *лінь, ліньки, неохота*, рос. *лень, неохота* (структурна схема $S_3 \text{ Cop}_f \text{ Adv}_{\text{mod}} \text{ Inf}$): укр. *А в його книжці, вибачай, таке, що й слухать неохота: про козлика, про котика та півника – нісенітниця, одно слово!* (І. Карпенко-Карий); *Сумно мені, коханий./– До праці берись, моя пані./– Ах, щось воно все мені ліньки...* (О. Забужко); рос. *Лень вспоминать, неохота помнить, все забыли все ...* (А. и Г. Вайнеры).

Очевидно, це далеко не весь перелік компонентів інтерпретаційної парадигми. Їх детальний аналіз може стати предметом окремих студій.

Перспективним для подальшого дослідження також є визначення семантичних підтипів у межах кожного типу модальності (необхідності, можливості й бажання) і з'ясування їх співвідношення з виділеними моделями речень.

Література

Виноградова, Ситар 2005а: Виноградова К.М., Ситар Г.В. Модальні модифікації необхідності: моделі імпліцитного типу // XII Международная конференция по функциональной лингвистике «Функционализм как основа лингвистических исследований»/ Сборник научных докладов (Ялта, 3-7 октября 2005 г.). – Симферополь, 2005. – С. 62-63.

Виноградова, Ситарь 2005б: Виноградова Е.Н., Ситарь А.В. К типологии модальных модификаций в русском и украинском языках // Е.Ф.Карский и современное языкознание: материалы X международных Карских чтений, 16-17 мая 2005 г., Гродно: В 2 ч. – Ч. 1 / Отв. ред. М.И.Конюшкевич. – Гродно: ГрГУ, 2005. – С. 187-193.

Виноградова, Ситарь 2006: Виноградова Екатерина, Ситарь Анна. Модальные модификации желания предложений с акциональными предикатами в русском и украинском языках // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 131-141.

Виноградова, Ситар 2007: Виноградова Катерина, Ситар Ганна. Моделі модальних модифікацій можливості речень з акціональними предикатами в українській і російській мовах // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 234-243.

Вихованець 2003: Вихованець І.Р. Що Ви маєте? Можливість? Чи змогу? // Українська мова. – 2003. – №1. – С.76.

Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 502 с.

Всеволодова 2005: Всеволодова Майя. «Модели славянских простых предложений с учетом их типовых значений и речевых реализаций». Задачи и перспективы межнационального проекта // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 13 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 142-146.

Всеволодова, Кузьменкова 2003: Всеволодова М.В., Кузьменкова В.А. Описательные предикаты как фрагмент русской синтаксической системы // Вестник МГУ. – Серия 9. Филология. – 2003. – № 5. – С. 7-29.

Золотова 1973: Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса. – М.: Наука, 1973. – 351 с.

Золотова, Онипенко, Сидорова 1998: Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка / Под ред. Г.А.Золотовой. – М.: Изд-во Моск. ун-та, Ин-та русского языка РАН, 1998. – 528 с.

Кузьменкова 2000: Кузьменкова В.А. Типология описательных предикатов и их аналогов в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 2000. – 202 с.

Слесарева 2004: Слесарева И.П. Выражение возможности и невозможности // Книга о грамматике: Русский язык как иностранный / Под ред. А.В. Величко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – С. 370-386.

Слесарева 2004а: Слесарева И.П. Выражение желательности / нежелательности и опасения // Книга о грамматике: Русский язык как иностранный / Под ред. А.В. Величко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – С. 403-418.

Слесарева 2004б: Слесарева И.П. Выражение необходимости и ненужности // Книга о грамматике: Русский язык как иностранный / Под ред. А.В. Величко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – С. 387-403.

СУМ: Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

ТФГ 1990: Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – 264 с.

Федорова 2000: Федорова И.Р. Модальность возможности в современном русском языке: (На материале газ.). – Калининград: Калинингр. гос. ун-т, 2000. – 85 с.

In article it's requested the typology modal modifications sentences in Ukrainian and Russian languages. It's allocated explicite model which are common to three main types modalities - desire opportunities necessity and model which construct modifications one specified types. It's undertaken an attempt comparative analysis models modal modifications in two languages.

Keywords: modality, model of sentence, modification of sentence, paradigm of sentence, structural scheme of sentence.

Олена Кульбабська

ББК 81.411.1-2

УДК 811.161.2'367.332.7

ВТОРИННІ ПРЕДИКАТИ: ЛІНГВАЛЬНИЙ СТАТУС, КЛАСИФІКАЦІЯ І РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті узагальнено погляди мовознавців щодо лінгвального статусу вторинних предикатів, запропоновано авторську класифікацію вторинних предикатних синтаксем, з'ясовано їх морфологічні та семантичні варіанти.

Ключові слова: вторинна предикація, валентність предиката, вторинна предикатна синтаксема, експліцитність / імпліцитність, непередикативна пропозиція.

У сучасному українському мовознавстві особливої ваги набуває послідовний розгляд текстотвірного потенціалу категорійних форм. Граматичне явище у таких дослідженнях, – підкреслює А.Загнітко, – репрезентовано в усіх своїх вимірах, простежено функціональну специфіку граматичних одиниць у системі мови й мовлення. Це уможливило аналіз первинних і вторинних функцій, їх поширення і трансформацію [Загнітко 2001: 8]. Перспективні напрямки вивчення функціональної природи синтаксичних явищ визначив І.Вихованець у праці “Нариси з функціонального синтаксису української мови” [Вихованець 1992],

встановивши такі головні завдання: 1) обґрунтувати теоретичні засади функціонального синтаксису (розгляд типології функціональних підходів до вивчення синтаксису, аналіз типів функціональних синтаксичних одиниць, дослідження формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структури речення); 2) простежити ієрархію предикатних / непередикатних синтаксем елементарного речення; 3) визначити семантичні процеси ускладнення синтаксем. Саме з таких позицій учені намагаються впорядкувати галузь синтаксису, що її традиційно називаємо “*ускладненням простого речення*”.

Істотною відмінністю нового семантико-синтаксичного підходу до вивчення структури простого ускладненого (неелементарного) речення є те, що він ґрунтується на *семантико-синтаксичній категорії валентності предиката* та понятті *синтаксеми* як мінімальної, неподільної, нечленованої на синтаксичні одиниці нижчого рівня семантико-синтаксичної одиниці. Синтаксема виділяється на ґрунті семантико-синтаксичних відношень, які організовує предикат як центральний компонент речення. Отже, сферою виявлення термінів “синтаксема” і “предикат” є речення як основна одиниця-конструкція.

Реалізація синтаксем залежить від граматичних форм вираження слів та їх лексичного наповнення. У цьому аспекті слушним є зауваження А.Мухіна про те, що синтаксема як найменша номінативна одиниця – складник (компонент) висловлення – відзначається тим, що досить часто представлена низкою співвідносних словоформ, які можуть бути схарактеризовані як її “лексико-комбінаторні” та “синтаксико-комбінаторні варіанти” [Мухин 1961: 52]. У цьому аспекті *семантично неелементарні речення* – це синтаксичні одиниці, у яких виділяємо основну (базову) структуру одного з вихідних елементарних речень і модифіковану структуру іншого елементарного речення [Вихованець 1993: 14; 129; Шульжук 2004: 190; Городенська 1991: 13]. Такі речення утворено внаслідок семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних трансформацій складних речень [Вихованець 1993: 264; Мірченко 2004: 35; Загнітко 2007: 126 – 130]. Напр.: *Після розлучення ходила з сином до театру* (Є.Кононенко); *При місяці блищали очі-гудзики* (С.Кохмат); *На відміну від Андрія-великого син був лагідний* (Н.Зборовська); *Ми пішли з Андрієм по пиво* (Н.Зборовська); *Мій дід занімів від інсульту* (О.Луцишина); *Треба жити наперекір нещастям* (Н.Зборовська: 204); *Я боюся дитячого плачу* (І.Карпа); *Художник пообіцяв їй [Дзвінці] зустріч у тому самому барі* (Н.Зборовська); *Тож вона [Рита] посміхнулася, мокрими руками допомогла Славі стягти з себе одяг і посадовила малого у ванну* (О.Луцишина); *У реальності зачайлися гострі пазурі постійного душевного болю* (О.Луцишина); *Люди йшли з-за муру з важкими ношами в руках* (І.Карпа); *За вікном політали дрібні сніжинки* (Є.Кононенко); *А потім з'явилася Світлана, нинішня невістка* (Є.Кононенко); *Десять там, на материку, залишилося маленьке сільце* (С.Майданська); *Виявляється, можна існувати одночасно у трьох місцях (і в той же час не існувати у жодному)* (О.Луцишина) тощо. Отже, наявність хоча б одного ускладнювального компонента засвідчує семантичну неелементарність простого речення, яке має таку модель: *Основне (немодифіковане, базове) семантично елементарне речення + Вторинна синтаксема (синтаксеми) з вихідного елементарного речення*.

Просте неелементарне з семантичного погляду речення має такі релевантні ознаки: 1) виражає складний об'єктивно-семантичний зміст [Вихованець 1993: 123]; 2) вказує на дві або більше ситуацій, тобто виражає значення, яке найвиразніше передають складні речення [Вихованець 1993: 58]; 3) є поліпропозитивною одиницею, оскільки репрезентує як мінімум дві пропозиції: одну – оформлену реченням, іншу – вторинним способом, тобто непередикативною конструкцією, що не становить собою окремого речення, а стає частиною ускладненого речення [Вихованець 1993: 122 – 123]; 4) репрезентує два ряди членів речення, виділених на ґрунті: а) синтаксичних зв'язків; б) семантико-синтаксичних відношень [Шульжук 2004: 190 – 193]; 5) містить базову предикатну синтаксеми і зумовлені її семантико-синтаксичною валентністю іменникові синтаксеми, а також синтаксеми невалентного характеру, утворені внаслідок різноманітних перетворень вихідних речень [Вихованець 1993: 135]; 6) структуровано валентністю предикатів вихідних речень; 7) містить вторинні синтаксеми – предикатні й іменникові (субстанціальні) [Вихованець 1993: 139 – 141]; 8) зумовлено семантико-синтаксичною спеціалізацією ускладнювальних компонентів [Вихованець 1993: 130]; 9) виражає не тільки типові для простих елементарних речень субстанціальні семантико-синтаксичні відношення, а й вторинні, що ґрунтуються на тотожних або суміжних відношеннях між частинами складного речення: адвербіальні, атрибутивні, модальні, еднальні, протиставні, зіставні й розділові [Вихованець 1993: 46 – 47; 246; Сучасна 1997: 273; Мірченко 2004: 38]; 10) презентує синтаксичну похідність від складних речень [Городенська 1991: 16 – 60]; 11) має неоднаковий ступінь близькості до складного речення, тобто існують градації глибини перетворень вихідних конструкцій [Вихованець 1993: 128]; 12) перебуває у формально-семантичних співвідношеннях з іншими типами речень – простих і складних [Гуйванюк 1999: 223 – 227]; 13) вирізняється асиметричністю семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структур [Вихованець 1993: 58]. “За формально-синтаксичними ознаками (найголовнішою з них є монопредикативність) вони входять до складу простих речень, за семантико-синтаксичними ознаками (семантична неелементарність, поліпредикатність) – до складних конструкцій” [Вихованець 1993: 246].

Отже, центральну групу синтаксем, що ускладнюють просте речення, становлять *вторинні предикати* [Вихованець 1993: 269], або *згорнені* [Городенська 1991: 20], *додаткові* [Золотова 1995: 101], *латентні* [Кубрякова 1981: 128], *імпліцитні* [Сильницький 2006 II: 105], *включені* [Богданов 1977: 77], *секундарні* [Мустайоки 2006: 78], *кванторні слова* [Падучева 1974: 79], *предикати різного ступеня віддалення від центра*

речення [Загнітко 2007: 126], знакові відповідники предиката [Селіванова 2006: 487], предикати другого порядку [Жинкин 1955: 72], предикатні актанти [Семантика 1981], вторинні присудки [Олійник 1994: 132] тощо. Наведені термінологічні номінації свідчать про відсутність усталеної концепції вторинної предикації, засоби якої економно, називаючи тільки найтиповіший компонент змісту, репрезентують позалінгвістичний зміст. Мета пропонованої роботи – узагальнити погляди синтаксистів щодо лінгвального статусу вторинних предикатів, запропонувати їх класифікацію та виокремити головні засоби вираження.

В історії вивчення вторинних предикатів можна виділити кілька підходів: 1. *Логіко-граматичний*. За норму та зразок учені брали ідеальний „повний” тип речення, найбільш наближений за своєю структурою до схеми судження (суб’єкт, зв’язка, предикат); натомість усі „відхилення” від цього типу пояснювали „скорочуваннями” (М.Греч, Ф.Буслаєв, М.Осадца, П.Залозний, В.Сімович, В.Мурський, С.Смаль-Стоцький, Ф.Гартнер та ін.). За спостереженнями дослідників, унаслідок скорочення утворюються форми зі значенням підмета, означення, додатка чи обставини. Це можуть бути окремі слова (іменники, дієприкметники, дієприслівники, інфінітиви) та цілі звороти [Буслаєв 1959: 281 – 282]. 2. *Психолого-граматичний*. Проти теорії скорочених речень виступив О.Потебня: „Розуміючи мову як діяльність, не можна розглядати граматичні категорії, якими є дієслово, іменник, прикметник, прислівник, як дещо незмінне, раз і назавжди виокремлене з постійних властивостей людської думки. Навпаки, навіть у відносно нетривалі періоди ці категорії істотно змінюються. І взагалі в мові, не тільки говорячи *a priori* („все тече”), не може бути, а й *a posteriori* немає жодної нерухливої граматичної категорії. Проте зі зміною граматичних категорій неминуче змінюється і те ціле, у якому вони виникають і видозмінюються, тобто речення” [Потебня 1958, I/II: 82]. Видатний опонент логістів окреслив своєрідну предикативну ієрархію частин мови та запровадив поняття „другорядний залежний присудок”, засобом вираження якого завжди є інфінітив. О. Шахматов услід за О.Потебнею називав дієприслівники то другорядними, то підрядними присудками, а придієслівні імена на зразок *Ходжу сумний* – додатковими присудками [Шахматов 1941: 45, 229, 471]. 3. *Формально-граматичний*. О.Пешковський, намагаючись розв’язати проблему скорочених підрядних речень, зважаючи на їх ритмомелодійні особливості, розвинув учення про відокремлені другорядні члени, які уподібнилися „щодо мелодії та ритму і – паралельно – щодо зв’язків своїх із навколишніми членами окремому підрядному реченню” [Пешковський 1933: 378]. Учення О.Пешковського набуло значного поширення і в українському мовознавстві (О.Синявський, І.Огієнко, Л.Булаховський, Б.Кулик, Н.Іваницька, А.Медушевський, О.Волох та ін.). Оскільки предикативні відношення відокремлених членів не зовсім такі, як між присудком і підметом, їх почали називати напівпредикативними, запозичивши цей термін в О.Пешковського, який так визначив зв’язок особливого орудного відмінка, близького до предикативного [Пешковський 1933: 244]. Поняття про напівпредикативність настільки поширилося, що її почали вбачати у зв’язках не тільки відокремлених членів, а й придієслівних атрибутивних форм, віддієслівних іменників, слів і словосполучень із обставинним чи модальним значенням тощо з огляду на їх додаткову (потенційну) предикативність і здатність розгортатися в окреме речення (О.Каминіна, А.Прияткіна, О.Сиротиніна). 4. *Структурно-семантичний*. Прибічники цього напрямку визначають предикатність як надкатегорію, яка посідає центральне місце в семантико-синтаксичних моделях речення (І.Вихованець, К.Городенська, А.Загнітко, Н.Гуйванюк, М.Мірченко та ін.). Її утворюють дві категорії – *категорія первинної предикатності* (прості елементарні речення) і *категорія вторинної предикатності* (складні речення, прості неелементарні речення). Семантику вторинної предикатності (ознаковості) найвиразніше передають специфічні синтаксичні елементи – синтаксичні слова – морфеми (сполучники, прийменники та ін.), які, об’єднуючи елементарні прості речення в складні речення або ускладнені прості речення, виконують роль предиката предикатів [Вихованець 2002: 257]. Ці синтаксичні елементи, як ілюструють наведені приклади, є показниками як синтаксичних зв’язків, так і семантико-синтаксичних відношень. У цьому аспекті *вторинні предикатні синтаксеми* – це мінімальні функціональні синтаксичні одиниці, що є репрезентантами синтаксем невалентного характеру, які утворено внаслідок різноманітних перетворень вихідних семантично елементарних речень [Вихованець 1993: 140; Масицька 2004: 153], точніше, за К. Городенською, “внаслідок згортання предиката підрядної частини, що спричиняється до появи відпредикатного іменника. Підрядні сполучники, що вказують на семантико-синтаксичні відношення підрядної частини до головної, замінюються прийменниками” [Городенська 1991: 132 – 133]. “Разом з відпредикатним іменником такі прийменники утворюють єдину синтаксему з детермінантною функцією, яка конденсує семантику згорненої підрядної частини і вказує на певний тип семантико-синтаксичних відношень між підрядною і головною частинами складнопідрядного речення” [Вихованець, Городенська, Русанівський 1983: 86]. Наведені теоретичні положення дають підстави виокремити з огляду на специфіку первинних (основних) предикатів головні ознаки вторинних предикатних синтаксем.

Первинний предикат як центральний елемент простого семантично елементарного / неелементарного речення – синтаксема, яка своєю семантико-синтаксичною валентністю зумовлює кількісно-якісний склад субстанціальних синтаксем (що передають значення реальної предметності) і окреслює семантичну структуру простих елементарних речень, в т. ч. і в складі неелементарних конструкцій” [Вихованець 1993: 250; 124; Шульжук 2004: 193]. Таку синтаксему вчені кваліфікують як “*основний предикат*” [Золотова 1995: 101; Шинкарук 2002: 166], або “*базовий предикат*” [Вихованець 1993: 140; Шульжук 2004: 200], “*первинний*

неоднорідний предикат”, чи “предикатор” [Сильницький 2006 II: 106], “примарний предикат” [Мустайоки 2006: 84; 186 – 187], “синтаксичну домінанту” [Кобченко 2007: 267] тощо.

У простому елементарному реченні функціонує тільки одна предикатна синтаксема, що моделює одну типову ситуацію та своєю семантико-синтаксичною валентністю зумовлює кількісно-якісний склад субстанціальних синтаксем (що передають значення реальної предметності), визначаючи їх функції, напр.: 1) *Дівчинка* (суб'єкт) *писала пером* (інструмент) *букви* (об'єкт) (К.Малицька). Ці синтаксеми, справедливо зауважує І.Вихованець [1993: 249], мають стосуватися елементарного значення і ґрунтуватися на первинному для них лексичному наповненні, пор.: 2) *Удар топора оживив цілий ліс* (О.Кобилянська) // *Ліс ожив, бо вдарив топор*.

Семантична природа предиката і зумовлені ним кількість і ролі актантів покладено в основу класифікації пропозицій [Вихованець 1993: 122], напр.: у першому реченні пропозиція репрезентована первинним способом її вираження – предикативною одиницею (реченням) – *Дівчинка писала*, а в другому прикладі – вторинним способом – неpredикативною конструкцією – *удар топора*.

Класифікують предикатні синтаксеми або за їхньою семантикою (предикати дії, стану, процесу, якості, локативні, кількості), або за *частиномовною належністю* (дієслова, прикметники, прислівники, числівники, іменники) [Шульжук 2004: 193; Вихованець 1993: 137 – 138], або *валентним потенціалом* (шести – одновалентні [Вихованець 1993: 248]; семи – одновалентні [Загнітко 2001: 285; Шинкарук 2002: 131]), або *характером валентності* (активні / статальні предикати) [Загнітко 2001: 286 – 287]). Відзначимо, що сутність предикатного слова з-поміж усіх частин мови найяскравіше відбивають дієслова як головні носії валентності в реченні [Вихованець 1993: 123].

Усі різновиди предикатних синтаксем формують *предикатну парадигму речення* [Вихованець 1993: 164].

Вторинні предикати становлять центральну групу синтаксем, що ускладнюють просте речення [Шульжук 2004: 200]. Таким чином, у семантичній структурі простого неелементарного речення представлено два і більше предикатних знаки [Загнітко 2001: 287], один із яких є базовим. Учені переконливо довели: вторинний предикат існує тільки тому, що є первинний предикат [Богданов 1977: 77], а його вторинність зумовлена тим, що така синтаксема не функціонує в семантично елементарному простому реченні [Шульжук 2004: 200]. Співвідношення первинного й вторинного предикатів моделюють у семантико-синтаксичній структурі речення макроситуації, напр.: *І дівчина аж стрибала з radoщів* (Б.Грінченко) // *Дівчина стрибала + Дівчина була весела*.

Вторинні предикати переважно не зумовлені валентністю первинного предиката (пор.: *Зінько бачив її давніше маленькою дівчинкою* (Б.Грінченко) // *Зінько бачив її + Вона була дівчинкою + Дівчинка була маленька + Це було давно; Для мого прощання ладять поїзди* (В.Вознюк) // *Я буду прощатися + Хтось ладить поїзди*), попри те можуть повністю чи частково зберігати свою валентність або зазнавати редукції та інших видозмін [Вихованець 1993: 125; Шульжук 2004: 200], як-от: *Незабаром перед Зіньком розіслалася прогайльовина, вся осяяна сонячним промінням* (Б.Грінченко); *Доц, напевне, самотній* (В.Вознюк); *День од бузку захмелів* (В.Вознюк); *Вітер сам став такий гарячий, мов з печі* (Б.Грінченко). Як носії валентності (напр., приєменники, прислівники та іменники) набувають валентних властивостей у зв'язку з дієсловом, тобто внаслідок їх переміщення у первинну для дієслова предикативну позицію [Вихованець 1993: 123], напр.: *А ви прийшли без дозволу і прав* (В.Вознюк); *Наші сліди безвідмовно у безвість підуть* (В.Вознюк); *Доц нагадав каблучків твоїх цокіт* (В.Вознюк).

Релевантними ознаками вторинних предикатів є також наступні: 1. У їх семантиці домінує семантика відношень, супроводжувана первинною для предикатів семантикою дії, процесу, якості і под. [Вихованець 1993: 269]; 2. Вони утворені внаслідок трансформацій вихідних семантично елементарних простих речень [Вихованець 1993: 265; Шульжук 2004: 200] і переважно зберігають тип семантико-синтаксичних відношень між елементарними простими реченнями – об'єктні, обставинні, апозитивні, атрибутивні, кількісні, модальні тощо; 3. Вони є похідним від підрядних частин складних речень [Городенська 1991: 132; Вихованець 1993: 265], з якими співвідносяться у плані формально-семантичних співвідношень [Гуйванюк 1999: 225], напр.: *Зінько й досі бачить перед себе ту першу зустріч із нею* // *Зінько й досі бачить перед себе, як вперше зустрів її* (Б.Грінченко); *Тільки хвиля од марних трудів росить берег сльозою* (В.Вознюк) // *Тільки хвиля росить берег сльозою, бо її труди є марними*; *А ось летить проміння золоте* (В.Вознюк) // *А ось летить проміння, яке є золоте*; *Дорош, Гайнчин дід, беріг пасіку* (Б.Грінченко) // *Дорош, що він – Гайнчин дід, беріг пасіку*; *Четверо дітей лагодились уже лягати спати на полу* (Б.Грінченко) // *Дітей – четверо, і вони лагодились уже лягати спати на полу*; *Напевне, на світі із нами щасливі усі* (В.Вознюк) // *Я припускаю, що на світі із нами щасливі усі*.

Класифікують вторинні предикати за: 1) *семантичними відношеннями* на адвербіальні, модальні, атрибутивні [Вихованець 1993: 140; Шульжук 2004: 192; Гандзюк 2004: 156]. Наприклад: *По бурі приходить красна погода* (Народна творчість) // *Коли буря минає, приходить красна погода*; *Скупа хазяйка дім соромить* (Народна творчість) // *Хазяйка дім соромить, якщо вона скупа*; *Бач, і сонце не всі гори освітлює* (Народна творчість) // *Ти подивись: і сонце не всі гори освітлює*. Крім того, можемо виокремити ще два різновиди – кількісні (напр.: *Один кілок плота не держить* (Народна творчість) // *Кілок плота не держить, якщо він один*)

та апозитивні (напр.: *З вуст-пелюсток спливають слова* (В.Вознюк) // *З вуст, що як пелюстки, спливають слова*). Зазначені типи вторинних предикатних синтаксем мають широкий спектр семантичних відтінків і допускають подальшу градацію; 2) за морфологічним виявом (відмінкові та прийменниково-відмінкові форми, прикметники, інфінітив, девербативи, декад'єктиви, дієприслівники, дієприкметники, прислівники) [Шульжук 2004: 200; Вихованець 1993: 269 – 278], напр.; *І плине час білим птахом* (В.Вознюк); *По обіді Гаїна побігла з дому до матері* (Б.Грінченко); *Синові порядки Дорошу не подобались* (Б.Грінченко); *Гаїнка вибігла з хати вхопити дровець* (Б.Грінченко); *Мовчанням уст ношу її ім'я* (В.Вознюк); *Але й річки глибінь никне бродом* (В.Вознюк); *Вона, сховавшись у пальто, пробігла повз моє авто* (В.Вознюк); *І прагнуть мого поцілунку сполохані Ваши вуста* (В.Вознюк); *І ми зачасно мовчали* (В.Вознюк).

Отже, семантико-синтаксичні параметри вторинного предиката виявляємо у зіставленні з базовим (основним) предикатом. Серед них найбільш суттєвими є такі: 1) існування семантичних і морфологічних варіантів (їх вияви обмежує система слівформ, словосполучень, предикативних одиниць, які є результатом синтаксичної транспозиції і мають ідіоматичний характер); 2) факультативність вживання; 3) пропозитивний потенціал; 4) необхідність мінімального / максимального за обсягом „вертикального” дискурсу для реалізації семантики та вияву їх валентності; 5) метатекстовий характер (за Анною Вежицькою); 6) збереження свого статусу за будь-якого актуального членування висловлення. Функціональне призначення вторинних предикатів полягає в тому, що вони: 1) актуалізують уміщену у висловленні інформацію; 2) підтверджують активізацію тенденції до економії мовних засобів; 3) сприяють експресивізації дискурсу; 4) слугують засобом інтелектуалізації мови, разом з тим, засвідчують посилення впливу розмовного синтаксису на писемне мовлення.

Дослідження репертуару вторинних предикатних синтаксем у структурі простого неелементарного речення є перспективним і сприятиме створенню типології простого речення у сучасній українській мові.

Література

- Богданов 1977: Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. – 206 с.
- Буслаев 1959: Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – 623 с.
- Вихованець, Городенська, Русанівський 1983: Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення: Монографія. – К: Наук. думка, 1983. – 219 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
- Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис (Підручник). – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
- Вихованець 2002: Вихованець І.Р. Навколо проблем предикативності, предикації і предикатності // Українська мова. – 2002. – №1. – С. 25–31.
- Гандзюк 2004: Гандзюк О.М. Частиномовна репрезентація умовних синтаксем // *Ucrainica I. Současná ukrajinistika: problémy yazyka, literatury, a kultury* (K 65. narozeninám prof. Josefa Anderše): Sborník článků. – 2. Olomoucké symposium ukrajinistů (26. – 28. Srpna 2004). Olomouc: Univerzita Palackého, 2004. – P. 156 – 159.
- Городенська 1991: Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / Ін-т мовознавства; Відп. ред. І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
- Гуйванюк 1999: Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
- Жинкин 1955: Жинкин Н.И. Вопрос и вопросительное предложение // *Вопросы языкознания*. – 1955. – № 3. – С. 70-75.
- Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: 553 – 613 с.
- Загнітко 2007: Загнітко А.П. Український інфінітив у структурі простого речення: типологія функцій і семантика // *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. – Вип. 34. – Ч.І. – Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С. 3 – 9.
- Золотова 1995: Золотова Г.А. Монопредикативность и полипредикативность в русском синтаксисе // *Вопросы языкознания*. – 1995. – № 2. – С.99 – 109.
- Кобченко 2007: Кобченко Н. Слабке керування й вільне поєднання у відмінковому вияві як реалізація валентної й не валентної сполучуваності // *Лінгвістичні студії: зб. наук. пр. / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.* – Вип. 15. – Донецьк: Дон НУ, 2007. – С. 265 – 269.
- Кубрякова 1981: Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 283 с.
- Масицька 2004: Масицька Т.Є. Термінологічні поняття українського функціонального синтаксису // *Ucrainica I. Současná ukrajinistika: problémy yazyka, literatury, a kultury* (K 65. narozeninám prof. Josefa Anderše): Sborník článků. – 2. Olomoucké symposium ukrajinistů (26. – 28. Srpna 2004). Olomouc: Univerzita Palackého, 2004. – P. 152 – 155.

- Мірченко 2004: Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій: Монографія. – Вид. 2-ге, переробл. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
- Мустайоки 2006: Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.
- Мухин 1961: Мухин А.М. Синтаксема как функциональная синтаксическая единица // Научн. докл. высшей шк.: Филол. науки. – 1961. – № 3. – С. 53 – 65.
- Олійник 1994: Олійник З. Диференційні ознаки вторинного присудка // Лінгвістичні студії: Тематичний зб. наук. пр. – Вип. I. – Донецьк: ДонДУ, 1994. – С. 129 – 133.
- Падучева 1974: Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. – М.: Наука, 1974.
- Пешковский 1956: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1933. – 511 с.
- Потебня 1958: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. I-II. – 536 с.
- Селіванова 2006: Селіванова О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля, 2006. – 716 с.
- Семантика 1981: Семантика и синтаксис конструкций с предикатными актантами: матер. Всесоюзной конф. – Л.: ЛО ИЯ АН СССР, 1981.
- Сильницкий 2006: Сильницкий Г.Г. Семантика. Грамматика. Квантитативная и типологическая лингвистика: в 2-х т. – Смоленск: ФГУ Смоленский ЦНТИ, 2006. – Т. I: 255 с.; Т. II: 362с.
- Сучасна 1997: Сучасна українська мова: підручник / О.Д.Пономарів, В.В.Різун, Л.Ю.Шевченко та ін.; За ред. О.Д.Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – 400 с.
- Шахматов 1941: Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – М.: Учпедгиз, 1941.
- Шинкарук 2002: Шинкарук В. Категорії модусу і диктуму у структурі речення: Монографія. – Чернівці: Рута, 2002. – 217 с.
- Шульжук 2004: Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Академія, 2004. – 408 с.

In this article sights of scientists about the linguistic status of secondary predicates are generalised. The author has offered the classification of secondary predicates syntaxems, has allocated their morphological and semantic variants.

Keywords: secondary predication, valency of predicate, second predicative syntaxem, explicit / implicit, nonspeech proposition.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2008 року.

Галина Кутня

ББК Ш12=411*22

УДК 811.161.2'367.332'37

ДО ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЙНИХ КРИТЕРІЇВ ПРЕДИКАТИВ У МОВОЗНАВЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті розглянуто різні концепції аналізу предикатів у зарубіжному та вітчизняному мовознавстві. Схарактеризовано класифікаційні критерії цих одиниць: виділено власне семантичний та функціональний підходи до оцінювання предикатних слів і проаналізовано часові та субстанційні ознаки.

Ключові слова: предикат, класифікація, дія, стан, процес, часові та субстанційні ознаки.

Розмежування предикатів має давню традицію. Установлюючи критерії для тієї чи іншої групи ознакових слів, мовознавці покликаються ще на Арістотелеву класифікацію. Давньогрецький філософ виділив три основні категорії, що охоплюють зв'язки реального світу: сутності, стани та відношення, – їх в логіко-лінгвістичній інтерпретації дослідники ототожнюють із предикатними знаками. Логічна сфера “становища речей” універсальна для всіх мов, але наповнюється реальним змістом лише в окремій мовній обкладинці. Предикатні значення засвідчують тісний зв'язок мовних функцій і поняттєвих категорій і знаходять своє вираження в лексичній, морфологічній і синтаксичній системах.

Класифікації предикатів присвячено цілу низку робіт як у зарубіжному (З. Вендлер, В. Богданов, Т. Булігіна, Л. Васильєв, Ф. Данеш, С. Дік, А. Залізняк, Т. Кільдібекова, Дж. Лайонз, Т. Ломтев, Є. Падучева, Г. Селівєрстова та ін.), так і у вітчизняному мовознавстві (І. Вихованець, М. Вінтонів, А. Загнітко, О. Леута, Т. Масицька, М. Мірченко, І. Пасічник, Г. Пірус, Г. Ситар, В. Тимкова та ін.). Мета таких досліджень – виділити спільні та відмінні риси ознакових слів, що дало б можливість систематизувати типологію значень і функцій реченневих структур, установити взаємозв'язок семантико-синтаксичного і формально-синтаксичного, а також комунікативного рівнів речення. У лінгвістичній практиці існує чимало підходів до оцінювання предикатів, у

результаті чого засвідчуємо і різну кількість виділених значень таких одиниць (від трьох до восьми) і розбіжності в їхній характеристиці. Тому видається доцільним прокоментувати і узагальнити відомі предикатні концепції.

Виділені в структурі знака субстанційні та несубстанційні семи є підґрунтям для аналізу будь-якого предиката. На основі їхнього синтезу і встановлюють синтаксично релевантні ознаки предикатних слів. У створених типологіях здебільшого однаковою мірою враховано обидва види сем, хоча існують класифікації, зорієнтовані на оцінку лише одного виду. Неоднозначні погляди на аналіз предиката зумовлені складністю цієї семантико-синтаксичної одиниці: різні принципи оцінювання пов'язані з рівневим характером його структури. Тому його оцінка залежить від урахованого спектра дослідження – власне семантичного, семантико-синтаксичного чи власне синтаксичного. Власне семантичний підхід до природи предиката здебільшого передбачає аналіз несубстанційних компонентів у структурі знака. Дослідження ж предикатної синтаксиси з позиції “макета” речення апелює до таких структурних елементів одиниці, які містять у змістовому плані потенційну синтагму, тобто до субстанційних сем.

Несубстанційні семи у структурі предикатного знака представлені морфологічними та лексичними особливостями одиниць, пов'язаними з часом. Такі атрибути фізичного часу, як лінійність, протяжність, векторність, сегментованість тощо відображені в ознаках, об'єднаних категоріями темпоральності та аспектуальності. Якщо в першій із них зосереджені “зовнішні” характеристики загального часу, то в другій – “внутрішні” часові особливості дії. Варто відзначити, що класифікації, зорієнтовані на аналіз таких властивостей предиката, часто відзначаються морфологізованим підходом – аналіз ознакового слова зводиться до оцінювання дієслова в цій функції, що засвідчує тісну взаємодію сфер лексики, морфології та синтаксису. Відтак у роботах окремих синтаксистів класи дієслів ототожнено з класами предикатів, а ті – з типами ситуацій, відтворених семантичними моделями речення [Mourelatos 1981], [Бульгіна 1982], [Арват 1984].

Традиційно предикати поділяють на два узагальнені класи – “дії” та “стану” [Вихованець, Городенська 1983: 85], або “процесу” і “стану” [Lyons 1979: 485]: *співати, бігти, вчитися / зеленіти, сумувати, кинути* тощо. Така класифікація відображає онтологію динамічних та статичних явищ і, опираючись на компонентний аналіз одиниць – виділення лексичних дієслівних сем різного ступеня узагальнення, може слугувати за підґрунтя для аналізу семантичної будови речення. Поділ предикатів на два класи, як відомо, пов'язаний і з розмежуванням дієслівної лексики: “У граматиках скрізь робиться спроба показати відмінність значень дієслів, що виражають “дію”, від тих, що означають “стан” (механічного руху й стану, в якому може перебувати особа чи предмет)” [Кучеренко 2003: 322]. Дихотомічне розмежування дієслів також проводять, урахувавши не лише лексичну, а й граматичну семантику. Виділені на таких засадах одиниці – “акціональні” та “неакціональні” [Васильєв 1990: 114] – майже співвідносні з класами “дій” і “станів”.

У межах узагальнених двох груп проводять подальше розмежування. Динамічні явища, відповідно до ознаки часової тривалості, поділяють на “процеси” та “події” [Бульгіна 1982: 84]. Процес відзначається протяжністю в часі, а подія її позбавлена: вона може бути описана як перехід від початкової ситуації до кінцевої. “Подія – це соціальний радикал процесу в широкому значенні”, – зауважує Н. Арутюнова [Арутюнова 1988: 176]. Цей поділ частково корелює з видовим протиставленням дієслів: форма недоконаного виду відповідає процесу (*навчатися, зеленіти*), доконаного – події (*навчитися, позеленіти*). Таке тлумачення процесу засвідчує істотність значення виду для синтаксичної площини (корелятивність категорій морфологічного і синтаксичного планів).

Ряд дослідників вважає “стан” (як статичне явище), “процес” і “подію” (як динамічні) онтологічною трихотомією, здатною розпадатися на окремі типи лише при реальному мовному наповненні. Вирішальну роль у такому разі відведено контексту – він виступає необхідним чинником розмежування вказаних значень [Mourelatos 1981: 200], [Vach 1986: 6], порівн.: *Червоні мак у житті / Андрій з кожним словом жінки дужче червоніє; Падає ціна / Падає дощ / Падає від несподіваного удару парубок; Горять очі / Горять хліба від спеки* [приклади наші].

Характеризуючи предикати за аспектуальною ознакою “часової протяжності”, лінгвісти часто апелюють до класифікації дієслів З. Вендлера [Vendler 1967]. Для угруповання предикатних значень цей мовознавець залучив основні ознаки дієслів у цій функції. Він оцінював одиниці на підставі таких критеріїв: їхньої можливості вживатись у тривалій формі (недоконаному виді) та здатності поєднуватись з обставинами часу (на зразок *через дві години*). Ці показники загалом відповідають аспектуальним характеристикам дієслів: подільності на фази (– +), скерованості до внутрішнього порогу (– +), тривалості (– +). Відповідно до зазначених ознак, динамічні ситуації (за термінологією З. Вендлера – процеси) поділено на “діяльність” (з ознакою націленості на межу: *бігти, пливти*) та “виконання” (з ознакою наявності межі: *намалювати, прочитати*). Статичні (“непроцеси”) розмежовано на “стан” (тривала часова ознака: *любити, хотіти*) і “досягнення” (миттєва ознака: *померти, народитися*) [Vendler 1967: 102].

Уважаємо, що недосконалість цієї класифікації для предикатної типології полягає насамперед у відсутності оцінки з боку дієслівних учасників дії. Для аналізу залучено лише предикати, суб'єктами яких виступає клас антропонімів. Окрім того, морфологізація предиката – зведення його до рангу дієслова – лишає поза увагою його інше формально-граматичне вираження. Зроблене розмежування дієслівної лексики є вагомим радше для дослідження явищ аспектуальності в різних мовах.

Функціонально-семантична класифікація дієслів З. Вендлера зазнала інтерпретації в багатьох дослідників. Використовуючи її як базову, мовознавці наблизилися до пізнання категорійно-лексичної

семантики дієслів, що стало істотним кроком для досліджень як лексичного, так і синтаксичного рівнів [Бульгіна 1982, Селиверстова 1982, Timberlake 1985, Vach 1986]. Вагомими в класифікаціях цього напрямку є такі особливості дії, як статичність / динамічність, тривалість / миттєвість, часова перспектива (перспективність для процесів, підготовленість попереднім процесом – для подій). У них також ураховано ознаки наявності / відсутності часової зв'язаності [Бульгіна 1982: 84] та фазовості [Селиверстова 1982: 93].

Окрім класифікацій, зорієнтованих на часові (аспектуальні) особливості предиката, існують і такі, в яких перевагу надають валентним параметрам знака. Аргументи при цьому нумерують або інтерпретують у термінах семантичних ролей [Bierwisch 1970; Чейф 1975; Богданов 1977; Степанова, Хельбиг 1978; Вихованець, Городенська 1983; Кацнельсон 1986; Вихованець 1990; Загнітко 1996]. Відповідно до відкритих місць виділяють одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти- та шестимісні предикатні одиниці.

Абстрагований характер валентності дозволяє поділити усю сукупність предикатів на абсолютні (одномісні) та відносні (багатомісні) [Алисова 1971: 37]. Відповідно до такого бачення, речення виступає організованою структурою, де кожна складова осмислюється на фоні й у взаємозв'язку з іншими компонентами. Універсальність категорійних ознак “абсолютності / відносності” досягається “зворотним” аналізом предикатних одиниць: від форми до змісту чи, інакше кажучи, від мовної семантики до концепту, наприклад: *гарнішати* → лексема, засвідчена семою “ставати якимось у більшій мірі” → одновалентне дієслово → одномісний предикат → абсолютна ознака (*Дівчина гарнішає*). Такий поділ апелює до сфери субстанційних характеристик предиката, отож стосується категорії валентності, а саме – її кількісного вияву. Проте валентність має морфологічні засади, її можемо розцінювати і як поняття, детерміноване синтагматичним компонентом лексичного значення предиката. Мовна ж форма логічного предиката не може бути обмежена якоюсь однією частиною мови. У контексті категорійних ознак відносності / абсолютності предикат виступає елементом-зв'язкою, оскільки відображає лише взаємовідношення елементів, що існують незалежно між собою. Його трактують як систему з відношенням, як смисловою структурою речення, або ж у термінах сучасної математичної логіки – як пропозиційну функцію речення, чи як структурну схему речення. Така позиція співвіднесена з логіко-семантичним підходом до сутності предиката.

Відповідно до “абсолютності” / “відносності” предикати можуть бути: 1) скеровані на суб'єкт (*Небо запало; Діти підросли*); 2) скеровані на функції інших синтаксем, (найчастіше на об'єкт: *Студентка повернула книжку; Батьки викопали картоплю*). Предикати першої групи функціонально “самодостатні” – вони наповнені словами абсолютної семантики. Друга група предикатів, функцію яких виконують слова релятивної семантики, відкриває обов'язкові правобічні позиції, що заповнюються словами-конкретизаторами. Виділена опозиція співвідноситься з іншою відомою класифікацією – протиставленням предикатів “інтранзитивних”, які відкривають лише одну позицію в реченні (одномісних), і “транзитивних”, які відкривають щонайменше дві позиції (багатомісних) [Lyons 1979: 469]. За цими ознаками усі предикати відображають два типи мовних ситуацій – “інтroversивного” (замкненого) чи “екстрaversивного” (розімкненого) характеру [Сильницький 1966: 252]. Така семантична опозиція корелує також із формально-граматичними категоріями – стану (актив / пасив) і перехідності / неперехідності.

Виділена дихотомія виступає універсальним смисловим кодом, який відображає позамовні ситуацій-денотати, тому її категорійні ознаки не відіграють особливої ролі в аналізі одиниці окремої мови. Водночас диспозиційність категорійних ознак – це перша універсальна сходинка розмежування предикатів. У її категорійних ознаках відображена реляційна природа предикатного знака – визначатися кількістю аргументів.

На основі якісних параметрів валентності предикати поділяють також на базові та небазові одиниці. Ю. Степанов тлумачить базовий предикат із позиції семантичних примітивів А. Вежбицької: “це завжди “одноактантний”, одномісний предикат, що означає стан чи властивість” [Степанов 1980: 312]. О. Москальська пропонує класифікацію на детермінантні та реляційні одиниці, у межах яких виокремлює і дрібніші значення [Москальська 1973: 42]. У мовознавчій літературі відомий і поділ предикатів на первинні / вторинні [Вихованець 1993: 269], чи матричні / нематричні [Богданов 1977: 59]. Усі вихідні класи можуть членуватися на дрібніші за умови аналізу семантичних функцій субстанційних компонентів.

Класифікація предикатів, зорієнтована на ролі аргументів у семантико-синтаксичній структурі, досить поширена в мовознавстві. При цьому одним із визначальних чинників розмежування предикатних значень виступає характер суб'єкта – активний чи пасивний. Помітною серед досліджень цього напрямку є класифікація У. Чейфа, про яку часто згадують лінгвісти. Розподіл предикатів у ній проведено на підставі аналізу суб'єктів і з урахуванням ознак динамічності / статичності. “Дію” мовознавець співвідносить із семантичною функцією активності (агенсом), “стан” і “процес” – із пасивністю (пацієнсом). Предикатні слова, що вказують на нерозчленований характер відображення буття (*Світає. Морозить. Вечоріє*), кваліфіковано “амб'єнтними”. Виділено і проміжний тип – “дію-процес” [Чейф 1975: 113-123].

Услід за У. Чейфом дослідники апелюють до “активності / пасивності” суб'єкта як до значущої ознаки предиката. Дж. Лайонз зауважує, що динамічна ситуація може бути моментальною чи тривалою, з різними темпоральними контурами, але найголовніше – з ознакою контролю (чи її відсутністю). Так, динамічну, протяжну в часі ситуацію кваліфіковано “процесом” за умови, якщо вона позбавлена контролю суб'єкта; якщо ж має агенса – “діяльність”; моментальну без ознаки контролю – “випадком”, а з ознакою контролю – “вчинком” [Lyons 1979:

483]. Фр. Данеш, виділяючи “статичні ситуації”, “події” та “процеси”, поділяє останні на активні, неактивні та неструктуровані [Daneš 1971: 202]. Схожими до таких класифікацій є предикатні типології, які запропонували С. Дік, Т. Булигіна, Л. Львов, С. Падучева та інші. Наприклад, С. Дік, залежно від поєднання параметрів “контролю” та “динамічності”, виділяє чотири типи предикатних ситуацій: дію, процес, стан і випадок [Dik 1980: 7]. Інші мовознавці серед контрольованих ситуацій називають: 1) дію, діяльність, вчинок [Булыгина 1980: 21]; 2) дію, діяльність [Львов 1985: 87]. “Неконтрольовані” ситуації представляють предикати: 1) процесу, якості, властивості, відношення, стану, події [Булыгина 1980: 22]; 2) події та процесу [Львов 1985: 88].

Важливість таких диференційних компонентів, як динамічність / статичність і активність / пасивність, відзначають усі відомі класифікації, щоправда, часом ототожнюючи їх. Наприклад, Н. Арват поділяє семантичні предикати на “статальні” (=статичні) та активні, виділяючи у межах цих груп окремі підкласи [Арват 1984]. Г. Селиверстова долучає до зазначених властивостей “фазовий характер існування”, притаманний предикатам “дії”, “процесу” і “стану”, на відміну від “якості” [Селиверстова 1990].

Українська граматики при виділенні предикатних типів стоїть на позиції залучення і часових, і субстанційних характеристик, із опорою на останні. Такий підхід є переконливим, адже непередикатним словам більш властиві парадигматичні семи, а предикатним – синтагматичні, як такі, що потенційно визначають валентну модель речення і характеризують в якісному плані його валентних партнерів. Важливою при цьому, як уже наголошувалося, виступає характеристика суб’єкта – центральної іменникової синтаксеми в семантико-синтаксичній структурі. Як відомо, предикатна типологія, що запропонував І. Вихованець, включає 6 типів предикатів – дію, процес, стан, якість, локатив та кількість [Вихованець 1990:250]. Згідно зі сполучувальним потенціалом, одиниці семантико-синтаксичного рівня займають відповідні місця: дії виступають предикатами першого рангу, процесу – другого, стану – третього, якості – четвертого тощо.

“Дії” – центральний клас дієслівних предикатів. Їх характеризують як динамічні, з часовими ознаками – локалізованістю, фазовістю. Прикметною особливістю цього типу є широкий сполучувальний потенціал, зумовлений активним характером суб’єкта: *Галля спинилась...* (В. Шевчук). *Галля прикрутила гніт* (В. Шевчук). *Галля витерла скло подолом того ж таки плаття...* (В. Шевчук).

“Процесам” також притаманна ознака динамічності, яка, на відміну від дії, позбавлена контролю з боку суб’єкта – носій цих предикатів пасивний. Така особливість відбивається в реченневих моделях: ознакові слова найчастіше формують елементарні речення з однією іменниковою синтаксею: *Город глушій, – Вже не проплюю* (Л. Костенко). *Люди закам’яніли* (В. Винниченко). *Ранок яснішав та виднішав* (І. Нечуй-Левицький). Означення предикатів процесу не суперечить філософському визначенню процесу як закономірної послідовної зміни явища, його переходу в інше явище. Однак предикатне значення є значно вужчим від загального граматичного поняття “процесу” як категорійної ознаки, якою наділені дієслова.¹

Стан – статична ознака, морфологічне вираження якої стосується сфери дієслів, прислівників та іменникових форм, які втратили зв’язок із парадигмою відмінювання: *Пахне липою медово* (В. Сосюра). *Щось сумно мені. Шкода, мамо! Нема по мені дівчат на селі* (Панас Мирний). Стани наділені ознаками часової локалізованості (оскільки співвідносяться з часовим планом) і статичності. Потенціал таких одиниць невисокий: як правило, вони поєднуються з однією суб’єктною синтаксею, за характером пасивною; рідше відкривають дві позиції – суб’єкта та об’єкта: *Місто, місто, я тебе не знаю і за це ненавиджу й люблю* (В. Сосюра).

Предикати якості суттєво відрізняються від попередніх типів. Вони позначають абсолютну ознаку предмета, тому позбавлені часових характеристик. Морфологічна презентація цих семантико-синтаксичних одиниць охоплює широкі лексико-семантичні групи прикметників, здатних формувати одно- чи двомісні структури: *Син високий. Син вищий за батька.*

До периферійної площини предикатності належить локатив. У категорійній граматиці виділення цих предикатів ґрунтується на особливих формально-синтаксичних і морфологічних ознаках – наявності в реченні локативного компонента, вираженого прийменниково-іменниковим комплексом: *А довкола падало осіннє листя з дерев, отже, була осінь...* (В. Шевчук). *Над шляхом стояла курава.*

Також зону периферії становлять предикати кількості, морфологічно оформлені числівниками та кількісними прислівниками, при яких типовою формою суб’єкта виступає родовий відмінок: *Хлопців було двоє. Тут багато яблук.*

Основні типи предикатів можуть субкатегоризуватися. Конкретизація значень відбувається на підставі виділення в межах предиката окремих лексико-семантичних груп. Наприклад, предикат стану може розпадатися на фізичний, психічний, емоційний, інтелектуальний, буттєвий тощо. Набір таких груп у дослідників по-різному деталізований. Наприклад, ознака “чуття” об’єднує часткові ознаки відчуття, бажання, сприйняття, уваги, емоцій, переживання [Васильев 1991: 16]. Зміст предиката при цьому розглядають як семантику дієслів, прикметників чи

¹ Також цей термін варто відрізнити від значення недоконого виду. Щоб усунути суперечливість у визначеннях, вважаємо за доцільне використовувати такі терміни: “процесний” – стосується значення предиката процесу (сигніфікативний аспект), “процесивний” – стосується функціональних виявів предиката процесу (денотивний аспект), “процесуальний” – стосується грами недоконого виду або всієї сукупності дієслів.

інших частин мови в цій функції. Деталізація дієслівних предикатів може здійснюватись і шляхом виділення “родів дії” [Русанівський 1971: 230], або “аспектів дії” [Загнітко 1996: 213], “способів дії” [Шелякин 1982: 21] – понять, підпорядкованих категорії аспектуальності та пов’язаних із словотвірними типами одиниць. Субкатегоризовані групи в цьому разі розцінюють як об’єднання семантично споріднених і морфологічно однотипних лексико-морфологічних розрядів дієслів. Роди дії можна вважати підгрупами аспектуальних класів слів, оскільки вони вказують на особливості перебігу дії в часі. Ця внутрішня ознака дії тісно пов’язана зі словотворчою активністю мовних одиниць – афікси моделюють їхній поняттєво-акціональний статус [Загнітко 1996: 213]. На цій підставі “родові” значення виступають похідними від первинних лексико-семантичних ознак (так званих “Т-категорій” [Падучева 1996: 103]). Так, дієслівні словоформи *зажовкнути*, *піджовкнути*, *пожовкнути* відображають різні аспекти дії (кількісно-якісні виміри) інваріанта *жовкнути*. У мовознавстві немає одностайності поглядів щодо кількості дієслівних груп, виділених на підставі спільності лексичного, граматичного і словотвірного значень. Виділяють термінативні (*процвісти*), комплексивні (*доцвісти*), інхотативні (*веселити*), інгресивні (*зблищати*), фінитивні (*відлітати*), еволютативні (*обідати*), кумулятивні (*назбирати*) та інші роди (аспекти, способи) дії [Русанівський 1971: 230; Шелякин 1982: 21; Загнітко 1996: 218]. Відсутність уніфікованого терміна та нечіткість установлених критеріїв родів дії зумовлена “прихованим” і багаторівневим характером цієї мовної категорії.

Субкатегоризація в межах предикатів, спрямована на деталізацію значення, відзначається вузьким структурно-семантичним підходом до одиниць. Виділення окремих лексико-семантичних груп і родів дії має парадигматичні підстави, тому такий поділ можна вважати “вертикальною” класифікацією. Виокремлення ж загальних типів предиката (дії, процесу, стану, якості) охоплює універсальний (широкий) “предикатний простір”. Акцент на вагомості зв’язку із субстанційними компонентами речення як наслідок синтагматичного підходу до аналізу предиката дає підстави вважати таке розмежування “горизонтальною” класифікацією. Із позиції семної структури предиката горизонтальна та вертикальна класифікації підпорядковані різним групам сем. Як відомо, предикатні ситуації дії, процесу, стану та якості формують семи вищого рангу – категорійні, а окремі групи в межах окреслених типів виділяють на підставі кваліфікаційних (диференційних) компонентів.

Намагаючись якнайточніше відобразити онтологічну сутність предикатного знака, мовознавці виділяють різну кількість предикатних значень, залучаючи субстанційні та часові ознаки. У створених предикатних класифікаціях переважає один із указаних аспектів – залежно від авторського підходу та від того, на матеріалі якої мови проведено дослідження. Утілення в структурі предиката чималої кількості семантичних ознак, які категоризуються, свідчить про багатогранність і складність природи цього мовного знака. Функціонально-семантичне поле предиката – це макроструктура, яка формується граматичними елементами мови у зв’язку з лексичними і словотвірними. Ознакове слово поєднує в собі універсальне та ідіотнічне, і зміст його стосується багатьох мовних рівнів. Це зумовлює певні труднощі при його характеристиці, унаслідок чого можна виділити чимало одиниць синкретичного характеру. Виявлення і характеристика останніх становить перспективу дослідження предикатної системи сучасної української мови.

Література

- Алисова 1971: Алисова Т. Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка (Семантическая и грамматическая структура простого предложения). – М.: Изд. Московского ун-та, 1971. – 293 с.
- Арват 1984: Арват Н. М. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища школа, 1984. – 159 с.
- Арутюнова 1988: Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений (Оценка. Событие. Факт). – М.: Наука, 1988. – 338 с.
- Богданов 1977: Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. – 204 с.
- Булыгина 1982: Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов / отв. редактор О. Н. Селиверстова. – М.: Наука, 1982. – С. 7-85.
- Васильев 1991: Васильев Л. М. Предикаты состояния в русском языке // Исследования по семантике (Семантика языка и речи). – Уфа: БГУ, 1991. – С. 32-49.
- Васильев 1990: Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высшая школа, 1990. – 176 с.
- Вихованець, Городенська 1983: Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 220 с.
- Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
- Загнітко 1996: Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437 с.
- Кацнельсон 1986: Кацнельсон С. Д. Общее и типологическое языкознание. – Ленинград: Наука, 1986. – 297 с.
- Кучеренко 2003: Кучеренко І. Дієслово // Кучеренко І. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Вид. 2. – Вінниця: Поділля-2000, 2003. – С. 303-330.

- Львов 1985: Львов Л. А. К определению основных типов глагольных предикатов // Семантика и функционирование английского глагола. – Горький: Изд. ин-та им. М. Горького, 1985. – С. 81-93.
- Москальская 1973: Москальская О. И. Проблемы семантических моделей в синтаксисе // Вопросы языкознания. – 1973. – № 6. – С. 33-43.
- Падучева 1996: Падучева Е. В. Семантические исследования: Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 9-191.
- Русанівський 1971: Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971. – 315 с.
- Селиверстова 1982: Селиверстова О. Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикативных типов русского языка // Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – С. 86-157.
- Сильницкий 1966: Сильницкий Г. Г. Семантические классы глаголов и их роль в типологической семасиологии // Структурно-типологическое описание современных германских языков. – М.: Наука, 1966. – С. 244-260.
- Степанов 1980: Степанов Ю. С. К универсальной классификации предикатов // Известия АН СССР: Серия л-ры и языка. – 1980. – Том 39. – № 4. – С. 311-323.
- Степанова, Хельбиг 1978: Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высшая школа, 1978. – 258 с.
- Чейф 1975: Чейф У. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 482 с.
- Шелякин 1982: Шелякин М. А. Об аспектуальном понимании способа, характера и типа глагольного действия // Ученые записки Тартуского ун-та. – Вып. 625. – Тарту, 1982. – С. 21-31.
- Bach 1986: Bach E. The Algebra of events // Linguistics and Philosophy. – Dordrecht, 1986. – Vol. 9. – P. 5-16.
- Bierwisch 1970: Bierwisch M. On Classifying Semantic Features // Progress in Linguistics. – Mouton: The Hague, Paris, 1970. – P. 27-49.
- Daneš 1971: Daneš Fr. Pokus o strukturní analyzu slovesných významu // Slovo a slovesnost. – 1971. – №3. – R. 193-207.
- Dik 1980: Dik S. C. Summary of Functional Grammar // Dik S.C. Studies in Functional Grammar. – London: Academic press Inc.Ltd, 1980. – P. 3- 20.
- Lyons 1979: Lyons J. Semantics and grammar // Semantics. – Cambridge: Cambridge university press. – Vol. 2. – 1979. – P. 373-597.
- Mourelatos 1981: Mourelatos A. P. D. Event, processes, and states // Syntax and Semantics. – New York, 1981. – Vol. 14. – P. 191-212.
- Timberlake 1985: Timberlake A. The Temporal schemata of Russian predicates // Issues in Russian Morphosyntax. – Columbus, Ohio, 1985. – P. 35-57.
- Vendler 1967: Vendler Z. Verbs and Times. Fact and events // Vendler Z. Linguistics in philosophy. – Ithaca, New York, 1967. – P. 97-146.

The different principles of predicate analysis in the Ukrainian and foreign linguistics have been examined in the article. The conceptions concerning classification of these units have been characterized. The semantic and functional approaches to the evaluation of predicate words, temporal and substantial features of predicates have been described.

Keywords: predicate, classification, action, state, process, temporal and substantive features.

Надійшла до редакції 18 жовтня 2008 року.

Оксана Мачак

ББК 81.2Укр
УДК 811.161.2'367

СЕМАНТИКА ТА ТИПОЛОГІЯ ПРЕДИКАТІВ СТАТАЛЬНИХ ІНТЕНСИВНО-ДОПУСТОВИХ КОНСТРУКЦІЙ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ МІСЦЯ

У статті розглянуто особливості семантичної структури речення, з'ясовано в ній місце та роль предиката, проаналізовано семантичні різновиди предикатів стательних інтенсивно-допустових конструкцій зі значенням місця.

Ключові слова: семантична структура речення, предикат, суб'єкт, стательне інтенсивно-допустове речення зі значенням місця, мікрополе активності, мікрополе пасивності.

Складний характер концесивності на мовному матеріалі української мови досліджували А. Квашук [Квашук 1975], Н. Ковальова [Ковальова 2005] та І. Чередниченко [Чередниченко 1959]. Учені-лінгвісти намагалися описати семантику та структуру складнопідрядних концесивних утворень загалом, однак окремі

різновиди таких синтаксичних одиниць, зокрема статальні кількісно-допустові конструкції зі значенням місця, жодного разу не стали об'єктом наукових розвідок. А як відомо, будь-який тип складнопідрядних реченнєвих утворень можна вважати дослідженим за умови, що будуть описані всі його семантичні та структурні різновиди, що й засвідчує *актуальність* обраної теми як для теоретичного, так і для прикладного мовознавства.

Зміст будь-якого речення має складну організацію: для її позначення учені-лінгвісти використовують терміни "семантична структура", "базова структура", "глибинна структура", "внутрішня структура" і под. Такі дефініції є віддзеркаленням логічно організованого змісту речення та його глибинного, внутрішнього статусу порівняно з висловлюваннями та їхніми синтаксичними схемами, які зазвичай називають "поверхневими" чи "зовнішніми" структурами.

Залежно від розуміння того, як організований зміст речення, тобто які змістові компоненти структурують його семантичну структуру та як вони взаємопов'язані, між лінгвістами існують суттєві розбіжності в трактуванні поняття семантичної структури реченнєвих утворень. Компоненти семантичної структури синтаксичних конструкцій у вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці у свій час досліджували такі учені, як А. Арутюнова [Арутюнова 1976], В. Богданов [Богданов 1977], І. Вихованець [Вихованець 1992], А. Загнітко [Загнітко 2006], Н. Ковальова [Ковальова 2005], Ч. Філлмор [Філлмор 1981] та ін.

Метою нашого дослідження є вивчення семантичної структури статальних інтенсивно-допустових утворень зі значенням місця. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких *завдань*: 1) розглянути поняття «семантичної структури речення»; 2) простежити підходи до витлумачення цієї дефініції; 3) з'ясувати роль предиката в семантичній структурі речення; 4) проаналізувати та класифікувати предикати статальних інтенсивно-допустових утворень зі значенням місця.

Поняття реченнєвої семантики гостро постало в українському мовознавстві порівняно нещодавно у зв'язку з інтенсивним розвитком синтаксичної семантики, основні тенденції якої пов'язані з розглядом об'єктивно-змістової сторони синтаксичних конструкцій, як відображень чи зображень певного явища об'єктивної дійсності. В. Богданов неодноразово наголошував на складності дослідження синтаксичної семантики, оскільки в ній «сфокусовані характеристики екстралінгвальної дійсності, світу думок, галузі мови та того, що можна було б назвати людським фактором» [Богданов 1977, с. 4].

Основи дослідження семантичної структури речення знаходимо ще в працях лінгвістів початку ХХ ст. Так, німецький лінгвіст К. Бругман виокремив вісім основних різновидів: 1) оклик, 2) бажання, 3) заклик, 4) допуст, 5) погроза, 6) відмова, 7) заява про уявлювану реальність, 8) питання [Brugmann 1904]. Для подібних кваліфікацій складних синтаксичних конструкцій неможливо сформулювати чіткий набір ознак, тому кількість класів речень може збільшуватися або зменшуватися. Так, О. Есперсен виділяє лише два основні класи речень, залежно від того, чи бажає мовець своїм висловленням вплинути на волю слухача чи ні. Групу конструкцій «впливу» автор класифікації розподіляє на утворення «прохання» і «питання». До іншого різновиду мовознавець відносить звичайні твердження, побажання й оклики, оскільки такі синтаксичні одиниці можуть бути вимовлені за відсутності співрозмовника [Есперсен 1958].

Однією з перших спроб аналізу семантичної структури був підхід одного з представників генеративної граматики Ч. Філлмора. Науковець зосередив увагу на універсально-логічних ознаках речення. Аналізуючи реченнєве утворення (S) Ч. Філлмор розбиває його на пропозицію (P), тобто позачасовий «набір відношень між дієсловами й іменами» і модальний комплекс (M), який уключає в себе заперечення, час, спосіб і вид. На наступному етапі аналізу семантичної структури речення дослідник зосереджується на описові пропозиції, що структурується дієсловом та його аргументами. Останній автор витлумачує за допомогою певної кількості семантичних функцій (ролей) – глибинних відмінків. Такі функції лінгвіст кваліфікує, опираючись на реальні ситуації, що відображаються у мові, «оскільки змісти відмінків утворюють набір універсальних, можливо, вроджених понять, що ідентифікують деякі типи суджень, які людина спроможна робити про події, що відбуваються навколо неї – суджень про речі такого характеру, як «хто зробив щось», «з ким щось сталося», «що зазнало якоїсь зміни» [Філлмор 1981б, с. 405]. На основі таких тверджень Ч. Філлмор виокремлює шість відмінкових функцій, що, на його думку, виступають достатніми для опису англійського речення: 1) агентив – відмінок позначення продуцента дії, позначеної дієсловом – істоти; 2) інструменталіс – відмінок позначення причинного продуцента дії або стану, позначених дієсловом; 3) датив – відмінок істоти, якої стосується дія або стан, позначені дієсловом; 4) фактив – відмінок предмета або істоти, які виникають внаслідок дії або стану, позначеної дієсловом; 5) локатив – відмінок, що вказує на місцезнаходження або просторову орієнтацію дії або стану, позначені дієсловом; 6) об'єktiv – відмінок чогось, що позначається іменником, роль якого у дії або стані, позначених дієсловом, зумовлюється або визначається безпосередньо семантикою дієслова [Філлмор 1981б].

На думку науковця, відмінки не слід ототожнювати з членами речення як одиницями поверхневої структури. А у відмінковій рамці конкретного речення той самий глибинний відмінок не повинен повторюватися. Окрім того, «типи ролей самі по собі не піддаються аналізу, вони відповідають елементарним людським сприйняттям», а також «створюють універсальний правильно визначений набір понять» [Філлмор 1981б].

Теорія відмінків, запропонована Ч. Філлмором, набула широкого застосування у лінгвістиці, за її допомогою описані різні мови, хоча викінчені прийоми і критерії визначення ролей і досі не встановлені.

Американський учений Л. Чейф наводить систему відмінків, подібну до тієї, яку розробив Ч. Філлмор, але вносить певні зміни. Так, наприклад, датив у нього набуває двох вимірів: експерієнцера (той, хто відповідно налаштований, для кого щось є бажаним) і бенефіціанта (той, хто має користь з того, про що повідомляється в іншій частині речення) [Чейф 1975].

Не можна не погодитися з твердженням А. Загнітка про те, що «зведення семантичної структури речення до набору логіко-семантичних понять, притаманних усім мовам, зумовлює відповідне ігнорування ролі мовних засобів у формуванні синтаксичної семантики, водночас не враховується значущість співвідношення формально-синтаксичного і семантичного компонентів речення. Денотативна структура висловлення відображає конкретну, унікальну реалізацію типової ситуації, тобто структуру конкретного факту, прототипової події реального життя, тому в неї можуть входити і додаткові ролі...» [Загнітко 2006, с. 192]. А на думку В. Богданова, «такий аналіз семантичної структури орієнтований на конкретну ситуацію, але не репрезентує її узагальнені параметри» [Богданов 1977].

Досить широко лінгвісти застосовують і денотативний (референційний) підхід до аналізу семантичної структури речення. Прихильниками референційної концепції стали такі учені, як В. Богданов [Богданов 1977], І. Вихованець [Вихованець 1992], К. Городенська [Городенська 1991]. Денотативний рівень розгляду семантичної структури реченнєвих утворень пов'язаний з реальними ситуаціями, структура яких розкривається і простежується за допомогою логічного аналізу. Видається цілком переконливою думка А. Загнітка про те, що різниця між логіко-семантичним і мовно-семантичним рівнями полягає в тому, що «перший пов'язаний безпосередньо зі значеннями, які є результатом логічного аналізу відображення у людській свідомості відношень між учасниками реальних ситуацій..., мовно-семантичний рівень корелює із значеннями, що виступають наслідком відображення за допомогою мислення цих самих відношень у конкретних мовах (таким чином вони пов'язані з формами певної мови, структуровані нею, реалізуються в них і через них)» [Загнітко 2006, с. 195].

Як зазначає послідовник референційного підходу Й. Андерш «логіко-семантичний аналіз структури реальної ситуації дозволяє встановити глобальну еквівалентність граматично по-різному оформлених фраз, але тільки семантичний аналіз синтаксичної структури речення здатний уточнити їх семантичні структури і відмінності між ними» [Андерш 1987, с. 14]. Отож, за словами прихильників такої теорії семантична структура речення – це сукупність семантичних відношень між реаліями об'єктивної дійсності, відображених у синтаксичних структурах. Це відношення на зразок: агенс – дія; носій стану – стан; дія – інструмент; агенс – дія – пацієнс та ін. Лінгвісти, що сповідують денотативний підхід до аналізу семантичної структури речення оперують поняттями «пряма» та «непряма» номінації: під першим учені розуміють ситуацію, коли структура речення прямо співвідноситься з відображуваною ситуацією, якщо ж в структурі речення є певні перетворення граматичного характеру, в результаті яких члени речення втратили пряме співвідношення з відображуваним явищем, таку структуру називають непрямою номінацією.

У світовій лінгвістичній науці існує так званий логічний напрям синтаксису. Його прихильниками є А. Арно, Н. Арутюнова, К. Лансло та менталісти-лінгвісти Ф. Брюно, Ш. Баллі, Ж. Дамурет, Г. Гійом, Е. Пішон та ін. Ця течія бере початок від А. Арно та К. Лансло. Досліджуючи семантичну структуру речення, вчені спираються на структуру думки та логічну систему предикатів. Провідна роль у реченні, за словами дослідників семантичної структури, належить дієслову, адже воно може виражати судження та водночас оформляти речення. Тож, дієслово – «це слово, яке виступає засобом ствердження, тобто для повідомлення про наявність-відсутність у суб'єкта ознаки» [Загнітко 2006, с. 199].

Якщо розглядати семантичну структуру речення в ономаціологічному аспекті, то факти слід кваліфікувати за спільністю вираження ними ідей. Г. Гійом окреслює іменник як такий, якому притаманна внутрішня інцидентія: він співвідноситься тільки з тим, що він виражає. На відміну від іменника, дієслову й прикметнику, на думку науковця, притаманна зовнішня інцидентія, адже вони співвідносяться з внутрішнім словом іменника. Тож, дієслово – це «вузол речення» [Загнітко 2006, с. 199]. Опираючись на теорію предикатів і специфіку вираження думки прихильники логіко-граматичного підходу розрізняють такі логіко-граматичні типи речень: 1) речення на позначення існування суб'єкта; 2) конструкції, що виражають відношення ідентифікації; 3) утворення, у яких предикат окреслює назву суб'єкта; 4) та синтаксичні одиниці-характеристики.

Аналізуючи семантичну структуру речення представники логіко-граматичного напрямку чітко розмежовують у ній два компоненти: субстанційний та екзистенційний. Різниця полягає у тому, що екзистенційний компонент речення – це здебільшого валентнозумовлювальний предикат, а аналізовані семантичні ролі валентнозумовлених компонентів належать до основного складу речення, що у мовленнєвій сфері зазнає певної модифікації чи інтерпретації, внаслідок чого семантично елементарне речення перетворюється на неелементарне. Носіями окремих пропозицій постають детермінанти, зв'язок яких з реченням ґрунтується на детермінантному зв'язку [Загнітко 2006, с. 200].

Таким чином, семантична структура становить певну конструкцію, що будується зі змістових одиниць (в ідеалі – елементарних), які пов'язуються одне з одним предикатно-аргументними відношеннями.

Речення, як елементарна синтаксична одиниця, яка характеризується своїми структурними та функціональними ознаками, будується за схемою, основу якої утворює предикативний тип синтаксичного зв'язку. Непоширене двоскладне речення зазвичай складається з двох конструктивних компонентів – предиката та суб'єкта.

Предикат як лексико-граматична категорія й досі продовжує залишатися у центрі мовознавчих студій. Цьому сприяють насамперед нові погляди на потрактування семантичної структури речення. Нові погляди на природу предиката та компоненти структур реченнєвих утворень сконцентровані на аналізові синтаксичних та семантичних одиниць, на з'ясуванні їхньої ролі та статусу.

До кваліфікації предиката як окремої синтаксичної чи семантичної категорії існують різні підходи, але загалом їх усі можна звести до основних чотирьох, які досить яскраво простежуються в європейській лінгвістиці. Предикат – це 1) формальна категорія синтаксису, тобто, те саме, що й присудок (граматичний предикат); 2) семантична категорія синтаксису (семантичний предикат); 3) основний зміст повідомлення, його ядро, рема (комунікативний предикат); 4) частина речення, яка корелює з предикатом судження (логічний предикат) [Загнітко 2006, с. 217].

У нашій науковій розвідці ми оперуватимемо терміном предикат у значенні окремої семантичної категорії синтаксису, тобто надалі будемо описувати та аналізувати семантичний предикат.

Предикат є основним компонентом в семантико-синтаксичній структурі речення, оскільки саме він є так званим «прогнозантом» характеру та якості цієї структури.

Предикат є окремою центральною синтаксею, яка формує семантико-синтаксичну структуру простого елементарного речення, указуючи на кількість субстанціальних синтаксем та їх функції. Таку властивість предиката кваліфікують як його валентність. Головним носієм валентності, за переконанням більшості граматистів (І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, Н. Іваницької, М. Мірченка та ін.), є дієслово, яке реалізує свій валентний потенціал у ролі предикатів. Розглядати семантичну структуру синтаксичних одиниць необхідно з обов'язковим урахуванням типу предиката, його лексико-семантичної природи, від якої безпосередньо залежить кількість учасників дії та їхній рольовий статус.

Тож, семантичний предикат – це центральний компонент семантичної структури, що позначає активну дію або статуральну ознаку. Такий предикат виражає ознаку, яка приписується суб'єкту в часовому й модальному плані, тобто те, «що стверджують або заперечують про предмет думки» [Загнітко 2006, с. 217].

У світовій лінгвістичній науці існують різні кваліфікації предикатів, але всі вони структуровані на основі семантичного та функціонального критеріїв. Так, наприклад, російська мовознавець Н. Арутюнова класифікує предикати за семантичними різновидами, вона виокремлює такі типи: таксономічний, реляційний, характеристичний. Авторка вказує на те, що таксономічні предикати описують входження предмета до класу, членам якого притаманна одна й та ж ознака, реляційні репрезентують відношення, що пов'язують предмети, а характеристичні вказують на постійні чи тимчасові ознаки об'єкта. Третій різновид предикатів, на думку лінгвіста, потребує окремої диференціації, тому в межах цього типу вона виокремлює чітко сформовані семантичні підкласи [Арутюнова 1976].

За умови іншого класифікаційного підходу, розмежовують предикати дії, стану, процесу, якості, кількості, локативності та ін.

Можлива кваліфікація семантичних предикатів за валентністю дієслова. Відповідно до такого підходу в окресленні різних типів предикатів, можна виокремити такі: 1) одномісні; 2) двомісні; 3) тримісні; 4) чотиримісні; 5) п'ятимісні; 6) шестимісні; 7) семимісні.

Складнопідрядні речення розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку з семантикою концесивності вважають найскладнішим та найменш дослідженим типом синтаксичних утворень, адже такі складні конструкції є наслідком взаємодії двох типів синтаксичного зв'язку – сурядності та підрядності: навіть на формальному рівні залежна та головна частини поєднуються за допомогою сполучних слів та протиставних сполучників сурядності, напр.: *Скільки б не знущалися над ним, а він своє...* (А. Малишко).

З-поміж інтенсивно-допустових конструкцій яскраво виокремлюється група речень зі значеннєвими відтінками локативності. Такі синтаксичні конструкції мають згадку про певну територію чи місцезнаходження суб'єкта. Аналізуючи зазначені синтаксичні одиниці, виділяємо з-поміж них окремих клас так званих статуральних інтенсивно-допустових конструкцій. Це складнопідрядні речення розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку, підрядна частина яких приєднується до головної за допомогою сполучнослівного з'єднання *де не* та протиставних сполучників, напр.: *Де не бував, у які грози не потрапляв, зблизка бачив електричні розряди такі, коли аж на палубу іскри сиплються із залізних снастей корабля, але ніде не чув він таких красивих громів, як у своїй Кураївці* (О. Гончар).

З'ясовуючи особливості семантичної структури концесивної предикативної частини, можемо стверджувати, що усі предикати є характеристичними, оскільки всі вони певним чином повідомляють про ознаку чи характеристику суб'єкта.

За семантичними різновидами в семантичній структурі статального інтенсивно-допустового речення з локативною семантикою виокремлюємо шість основних різновидів предикатів: 1) предикати дії; 2) предикати руху; 3) предикати процесу; 4) предикати сприйняття; 5) предикати місцезнаходження та 6) предикати стану.

Предикати дії в інтенсивно-концесивних утвореннях зазвичай мають фізичне, мовленнєве чи мисленнєве спрямування, напр.: *Де б не **заховався** – з-під землі знайдемо тебе* (М. Стельмах). Предикати руху в зазначених синтаксичних конструкціях виражені дієсловами, що позначають переміщення: *йти (ити), їхати, бігти, тягнутися, вештатися* та ін., напр.: *Де не **пиду**, й вони за мною* (Т. Шевченко). Дії неживих предметів, зокрема природних явищ, на підставі відсутності маркованості виконавця дає змогу розглядати предикати в таких реченнях, як предикати процесу, напр.: *Де б не **дощило**, де б не **сніжило**, а у нас у душах завжди сонячно та тепло* (З газ.). Найбільшого поширення з-поміж інших семантичних класів предикатів означених підрядних частин зазнали предикати місцезнаходження, напр.: *І де б не **була** співачка, але вона завжди залишалася українкою...* (В. Миркотан). В окремих підклас слід виокремлювати предикати стану, напр.: *Де б не **сумував**, де б не **хворів**, а тебе ніколи, мила, не забуду* (З газ.).

У контексті структурно-семантичного аналізу предиката допустової частини складнопідрядного речення однією з важливих його ознак є семантична характеристика активності чи пасивності суб'єкта. Відображений у цій опозиції загальний характер носія ознаки є важливим для семантико-синтаксичної структури концесивної предикативної частини. Виділена ознака є багатограним поняттям, аналіз якого передбачає апеляцію не лише змістових значень самого суб'єкта, а й особливостей семантики предикатного знака й усієї мовної ситуації загалом. Отож, можемо впевнено говорити про диференціацію предикатів на дві контрастні групи: предикати активні та пасивні. Такий розподіл предикатів зумовлений поділом іменників на дві функціонально нерівнозначні класи, які протиставляють за ознакою «наявності/ відсутності життєвої активності». Саме тому категорію активності предикатів вважаємо такою, що «виявляється у взаємозв'язку і взаємодії активних й інактивних начал» [Масицька 1998, с. 27].

Аналізуючи підрядну предикативну частину статальних допустових утворень з семантикою локативності, можемо однозначно стверджувати, що предикати дії є зазвичай активними, адже суб'єкт виступає безпосереднім каузатором подій, наприклад, у реченні *Де б не **заховався** – з-під землі знайдемо тебе* (М. Стельмах) суб'єкт дії повинен виконати самостійну, усвідомлену, можливо, навіть, заплановану дію – *заховатися*.

Однак не при всіх предикатах дії функціонують суб'єкти - активні діячі, наприклад, розглянемо речення: *Де б не **впав** малий Остап, а все рота роззявля та скиглить* (З газ.). У поданій конструкції предикат *падати* позначає дію, яка безпосередньо виконується суб'єктом – *Остапом*, але така дія не є цілеспрямованою та контрольованою, тому можемо говорити, що такий предикат не відзначається активністю. Хоча, з іншого боку, якщо трактувати, що *малий Остап* упав задля того, щоб привернути увагу, тоді предикат можемо кваліфікувати як такий, що належить до класу активних, тож бачимо, що оцінка активності чи пасивності предиката набуває суб'єктивного характеру, її аналіз може цілком залежати від інтерпретатора. Тож, можемо говорити, що такі сумнівні конструкції становлять периферію поля активності.

У складнопідрядних конструкціях розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку зі статальною семантикою локативності натрапляємо на предикати руху, які, на нашу думку, є близькими до предикатів дії, оскільки саме поняття «руху» передбачає активну та цілеспрямовану дію, тож такі предикати відносимо до групи активних, напр.: *Чекає на ката ганьба й домовина, де б **чоботом** він не **ступив*** (М. Бажан). Доказом вищезначеного є й той факт, що часто в означених синтаксичних утвореннях спостерігаємо поєднання однорідних допустових частин з предикатами руху та дії, напр.: *Де не **йду**, де не **служу**, тільки тебе бачу* (М. Стельмах).

Отож, мікрополе активності предикатів статальних допустових конструкцій зі значенням місця включає позитивні вияви таких властивостей дії, як «контроль», «керованість», «цілеспрямованість», «усвідомленість», «доцільність». У мікрополі пасивності зазначені компоненти мають негативні вияви.

Як нам видається, саме предикати процесу мають такі негативні вияви, тому їх можна зараховувати до класу пасивних, напр.: *Де б не **дощило**, де б не **сніжило**, а у нас завжди у душах тепло* (З газ.). Носій процесу неактивний, але ця інертність зумовлена його природою, він не стимулює свого існування, розвиток чи занепад продиктовані його сутністю. Отже, можемо зробити висновок, що компонент пасивності вносить елемент протиріччя в динамічну сутність предиката процесу. Предикати стану в статальних допустових конструкціях місця є близькими за своєю природою до предикатів процесу, оскільки суб'єкт стану здебільшого фігурує як носій якоїсь певної ознаки, напр.: *Де б не **сумував**, де б я не **хворів**, а тебе, мила, ніколи не забуду* (З газ.). Пасивність суб'єкта у зазначеному реченні зумовлена наявністю сем «нецілеспрямованості», «некерованості», «недоцільності».

Поле пасивності, як і поле активності предикатів концесивних утворень з семантикою статального місця, має як ядро, так і периферію. Розглянемо, зокрема, конструкції, які містять у своєму складі предикат сприйняття: *А ви... Де б не **побачили** вапняк...не говорять, а дійде* (Л. Дмитренко). У такому синтаксичному утворенні предикат є пасивним, тому що йдеться про те, що суб'єкт побачить вапняк мимоволі, тобто дія не буде цілеспрямованою й активною, але погляньмо на речення *Де б я не **розглядав** її, нічого нового для себе не*

відзначив...яка була десять років тому, така й зосталася (З газ). У такому синтаксичному утворенні суб'єкт є активним дієчем, а його діяльність – контрольована, керована та цілеспрямована. Тож, допустові конструкції з предикатами сприйняття становлять периферію поля пасивності.

Цікавими для розгляду видаються допустові утворення з предикатами місцезнаходження, напр.: *Де б не був ти у світі – в серці наш Київ завжди* (М. Сингаївський). На перший погляд, предикати такого типу є однозначно пасивними, адже місцезнаходження суб'єкта зумовлене особливостями його буття, але якщо заглибитися у ситуацію, то суб'єкт до того місця, де він перебуває, дійшов цілеспрямовано, тобто, виходить, що такі предикати є пасивно-активними. Розглянемо конструкцію *І де б я не був, за далекою даллю, тебе, Україно, завжди пізнаю* (А. Малишко) і уявімо ситуацію, що суб'єкт перебуває у засланні, тобто його туди привезли. З погляду такого тлумачення, предикає є однозначно пасивним.

Отже, усі предикатні одиниці стальных інтенсивно-допустових утворень можемо диференціювати на такі семантичні класи: предикати дії, руху, процесу, сприйняття, місцезнаходження та стану. Структурно-семантичний аналіз предикатів стальных інтенсивно-допустових конструкцій зі значенням місця дає змогу зробити такі висновки. Ознака «активності / пасивності» є окремим функціонально-семантичним полем у структурі предиката. Мікрополе активності формують предикати дії та руху, мікрополе пасивності – процесу, стану та місцезнаходження. Однак аналізовані мікрополя не є ізольованими, а накладаються одне на одного, унаслідок чого предикатні значення, окрім полярних варіантів цієї ознаки, мають і проміжні рівні. Кожен тип предикатів має свої особливості, щодо ознаки активності / пасивності.

Література

- Арутюнова 1976: Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 1976. – 332 с.
- Андерш 1987: Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987. – 190 с.
- Богданов 1977: Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л. Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
- Городенська 1991: Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
- Есперсен 1958: Есперсен О. Философия грамматики. – М., 1958.
- Загнітко 2006: Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 378 с.
- Кващук 1975: Кващук А. Г. Складнопідрядні речення з підрядними допустовими // Українська мова і література в школі. – 1975. – № 8. – С. 44 – 51.
- Ковальова 2005: Ковальова Н. О. Структурні, логіко-семантичні і функціональні типи допустових речень у сучасній науковій мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2005. – 18 с.
- Масицька 1998: Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк, 2001. – 340 с.
- Филлмор 1981 б: Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. X. – 1981.
- Чейф 1975: Чейф У. Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 482 с.
- Чередниченко 1959: Чередниченко І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові: Спецкурс для студ. філол. факультетів. – Чернівці: Вид-во Чернівець. ун-ту, 1959. – 134 с.
- Brugmann 1904: Brugmann K. Die Demonstrativpronomina der indogermanischen Sprachen: Eine bedeutungsgeschichtliche Untersuchung. — Abhandl. Der philol.-hist. Klasse der königlich-sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. Bd. XXII. – VI. – Leipzig, 1904.

The paper views features of the semantic structure of the sentence, suggests the role of predicates in it, analyzes semantic groups of predicates of intensive-concessive constructions with local semantic

Keywords: the semantic structure of the sentence, predicate, subject, intensive-concessive constructions with local semantic, the field of active, the field of passive.

Надійшла до редакції 22 жовтня 2008 року.

ББК 81.411.1 – 22
УДК 811.161.2'367

ДОСВІД ЗАГАЛЬНОЇ ТИПОЛОГІЇ СИНТАКСИЧНОЇ ОМОНІМІЇ

Стаття продовжує низку публікацій автора з проблеми синтаксичної омонімії в українській мові. У ній розглянуто три базових моделі синтаксично омонімічних конструкцій та запропоновано шляхи елімінації таких структур.

Ключові слова: препозитивна, рамкова, постпозитивна синтаксична омонімія, елімінація.

Омонімія як збіг в одній знаковій формі кількох не пов'язаних між собою значень [Селіванова 2006: 425] фіксується найчастіше на лексичному рівні структури мови при кваліфікації семантичних відношень слів, а також у морфології, у системі різноманітних службових морфем, і зокрема флексій. Однак не менш поширеним і, безумовно, актуальним це лінгвістичне явище виявляється й на інших мовних ярусах, які безпосередньо забезпечують процес комунікації, у тому числі, природно, на синтаксичному, коли неоднозначність виникає в процесі встановлення синтаксичних зв'язків, що формують правильну, нормативну синтаксичну структуру речення чи якоїсь іншої синтаксичної конструкції (*Він підійшов до шафи з книгами; повернутися з відрядження до Києва*). Мова, отже, може йти й про синтаксичну омонімію, під якою, якраз, як правило, і розуміється можливість приписати фразі більш ніж одну правильну синтаксичну структуру [Иорданская 1967: 9], причому саме правильну, не тільки формально, але й відповідну тій чи іншій із кількох можливих комунікативних ситуацій, як, скажімо, у словосполученні типу *виступ міністра на відкритті школи з підготовки водолазів у Дніпропетровську*, якому можна поставити у відповідність цілий ряд правильних синтаксичних структур, у яких слова у *Дніпропетровську* співвідносяться з різними синтаксичними домінантами: *відкритті, з підготовки, виступ*.

М.П. Колесников, тлумачачи синтаксичну омонімію, вказує ще на одну, на наш погляд, дуже важливу деталь розглядуваного лінгвістичного явища, його орієнтацію на суто синтаксичні параметри. Учений вважає, що тільки таку омонімію слід називати омонімією синтаксичною, при якій неоднозначність речення обумовлена синтаксичними засобами й у ньому немає словесних омонімів [Колесников 1984: 18]. Таке зауваження, якщо його прийняти, суттєво звужує поняття синтаксичної омонімії, але робить його зате більш конкретним.

Справа в тому, що смислова неоднозначність мовленнєвого ланцюга досить часто, як це відомо, виникає в одній і тій же, причому правильній синтаксичній структурі, тобто незалежно від того, як у ній розподілені власне синтаксичні зв'язки. Відповідна омонімія при цьому може бути викликана найрізноманітнішими причинами, пов'язаними і з лексичним значенням слів тієї чи іншої конструкції, і з неоднозначністю їх функціонального значення, обумовленого омонімією якихось граматичних, наприклад відмінкових форм, і навіть із характером використовуваних у мовленні службових слів і відображуваних ними логічних відношень. Так, у реченні типу *Це було запрошення наших студентів* словоформа *студентів* однозначно підпорядковується слову *запрошення*, але суб'єктно-об'єктні відношення в ньому не протиставлені, і не зрозуміло, студенти запрошують чи студентів запрошують. Однак причина різночитання тут не у зв'язках слів, не в синтаксисі, а в лексичному значенні слова *запрошення*, замінивши яке, ми одержимо в тій же синтаксичній конструкції однозначно зрозумілий зміст: *Це було читання нової п'єси й Це був спів незвичайних пташок*.

Приклад функціональної неоднозначності відмінкової форми:

Із воріт казарми виїхала машина, яка була завантажена солдатами.

Оскільки орудний відмінок може в українській мові виражати як значення суб'єкта, так і значення об'єкта дії, то знову ж таки при одному лише варіанті тлумачення синтаксичної структури наведеного речення смисл його різний, а обумовлено це специфікою морфологічних параметрів одного з компонентів висловлення, що, зрозуміло, не виключає й семантичну обумовленість. Елімінується багатозначність у цьому випадку і використанням слова з іншим лексичним значенням (*Із воріт казарми виїхала машина, яка була відремонтована солдатами*), і вживанням функціонального омоніма в іншій відмінковій формі (*Із воріт казарми виїхала машина, яка була навантажена для солдатів / яка була призначена для солдатів / яка була продана солдатам* і под.). Усе це, слід думати, не належить до синтаксичного рівня структури мови.

Аналогічну ситуацію маємо у випадку об'єднання в один синтаксичний ряд із відкритим сурядним зв'язком кількох компонентів висловлення, що є в ньому залежними. Ось два типових приклади з наших реалій цілком офіційного плану.

У словнику іншомовних слів остання стаття визначає слово *яшма* в такій спосіб: "*Осадочна гірська порода, червоного, сірого, зеленого, білого й чорного кольору*" [Словник 1974: 756]. Як слід розуміти наведене тлумачення? Яшма буває одного якогось з указаних кольорів? Кількох цих кольорів? Чи всіх названих кольорів одночасно?

А ось фрагмент із статті 20 нашої Конституції:

“Державний прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів” [Конституція 1997: 9].

Для того, хто не бачив прапора України, не зрозуміло, чи обидві горизонтальні смуги синього й жовтого кольорів чи одна з них синя, а друга жовта, але й у другому варіанті ще потрібно з'ясувати, якого з указаних кольорів є кожна з цих смуг: верхня й нижня. Знову ми виходимо за межі власне синтаксичних категорій.

Навряд чи слід відносити до синтаксичної омонімії й такі випадки смислової неоднозначності мовленнєвого ланцюга, які обумовлені конверсійними явищами, коли той чи той варіант синтаксичного зв'язку визначається перш за все тим, до якого парадигматичного класу слів належить відповідний конверсійний омонім. Так, у реченні *Завдяки цьому слідчому вдалося швидко розкрити злочин* словоформа *цьому* може бути витлумачена і як ад'єктивний займенник і як займенник субстантивний. У першому випадку ми синтаксично підпорядковуємо її іменнику *слідчому*, у другому синтаксичною домінантою цієї словоформи буде дієслово *вдалося*. Таким чином первинні й принципово значущі тут морфологічні характеристики компонентів висловлення, причому не тільки самого конверсійного омоніма, тобто словоформи *цьому*, але й супровідних його компонентів. Висловлення типу *Завдяки цьому слідчим вдалося швидко розкрити злочин* і *Завдяки цьому слідчому було швидко розкрито злочин* розуміються однозначно, а однозначність досягнута вже здійсненою елімінацією, причому елімінацією не функцій деякого парадигматичного класу, як це робиться, скажімо, у випадках аранжування, а різних парадигматичних класів і їх аналогів.

Синтаксичною омонімією ми схильні називати таку й тільки таку неоднозначність змісту деякої синтаксичної конструкції, яка безпосередньо обумовлена об'єктивною можливістю подачі цієї синтаксичної конструкції у вигляді кількох правильних синтаксичних структур, тобто можливістю встановити в ній і актуалізувати різні синтаксичні зв'язки між її компонентами, а відповідно і відобразити в ній різні явища й ситуації об'єктивного (а також і уявного) світу. Декілька прикладів з уже згадуваного словника іншомовних слів, прикладів словникових статей із синтаксичною омонімією.

Аеровізуальний – виконуваний неозброєним оком або за допомогою оптичного приладу з літального апарата [Словник 1974: 24].

Амазоніт – мінерал класу силікатів, різновид калієвого польового шпату блакитно-зеленого кольору [Словник 1974: 41].

Ампула – скляна посудина з відтягнутою вузькою шийкою, яку запаюють після заповнення ліками [Словник 1974: 45].

Антаблемент – верхня частина споруди, що спирається на колони [Словник 1974: 54].

Арена – майданчик, посипаний піском, у давньоримському амфітеатрі, де відбувалися бої гладіаторів [Словник 1974: 65] і подк.

У першому прикладі словосполучення з *літального апарата* можна підпорядкувати дієприкметнику *виконуваний* й іменнику *приладу*. У другому синтаксичною домінантою словосполучення *блакитно-зеленого кольору* може бути як іменник *мінерал*, так й іменник *шпату*. Можна підпорядкувати це словосполучення й іменнику *різновид*. В обох прикладах кожному з варіантів синтаксичної структури фрази відповідає своя ситуація дійсності, а, яка саме, як правило, у межах однієї словникової статті залишається незрозумілим, як це, зокрема, має місце й у трьох наступних прикладах із підрядними реченнями, що вводяться різними типами скріп. В одному з них незрозуміло, що запаюють – саму посудину або її шийку. У другому неможливо визначити, що спирається на колони – уся споруда чи тільки її верхня частина. Останній приклад актуалізує залежно від того, чи підпорядковуємо ми підрядне речення слову *майданчик* або слову *амфітеатрі*, як мінімум, дві різні ситуації дійсності, в одній із яких гладіаторські бої відбуваються на спеціальному майданчику в амфітеатрі (в амфітеатрі може бути кілька різних майданчиків різного призначення, і той із них, який посипаний піском, призначений для гладіаторських боїв), у другій ситуації бої відбуваються в самому амфітеатрі, і його арена є майданчиком, посипаним піском.

З синтаксичною омонімією ми зустрічаємося постійно навіть у дуже авторитетних офіційних виданнях, у тому числі й у різних законодавчих актах, на що лінгвісти вже не раз звертали увагу [Меньшиков 2007: 141-143], порушуючи навіть питання про необхідність лінгвістичної експертизи проектів законів, що приймаються, інших офіційних публікацій і виступів. А така експертиза, очевидно, необхідна й не тільки для того, щоб не допускати в систему офіційного спілкування конструкції типу *комісія по боротьбі з організованою злочинністю при Президенті України* або ляпів, аналогічних рекламній фразі *Продаються леза для гоління країн Західної Європи*, а також *Проблеми зубів і ясен потрібно вирішувати до того, як вони з'явилися*, але й через деякі об'єктивні властивості природної мови, переважно асиметричного дуалізму мовного знака, дуалізму, який виявляється в порушенні однозначної відповідності між знаком і його змістом [Селіванова 2006: 41].

Синтаксична омонімія виникає за різних обставин спілкування, у конструкціях різного типу й у випадках сполучення в межах одного мовленнєвого ланцюга різних лінгвістичних фігур [Иорданская 1967]. Однак усю різноманітність конкретних причин, які обумовлюють неоднозначність змісту деякої конструкції на рівні її синтаксичної структури, можна, як нам здається, звести до двох основних факторів: суб'єктивного, пов'язаного

з людським фактором, з особою, яка генерує (рідше сприймає) мовлення, і об'єктивного, коли синтаксична омонімія є наслідком якихось системних властивостей самої мови і виникає незалежно від лінгвістичної свідомості учасників акту комунікації. Першому з указаних факторів приділено багато уваги не тільки в спеціальних дослідженнях, але й у масі видань, так чи так пов'язаних із стилістикою окремих мов, у тому числі, безперечно, і мови української. Фіксовані при цьому конкретні випадки омонімії, як правило, виправляються без особливих проблем або особою, яка генерує неоднозначне висловлення, або редактором чи коректором, якому з цим висловленням доводиться мати справу. Звичайно, не завжди синтаксична омонімія помічається вчасно (до видання відповідного рукопису), але це вже питання, яке виходить за межі власне лінгвістики. У наведених нами ілюстраціях із словника іншомовних слів неоднозначність смислу відповідних конструкцій, обумовлена синтаксичною омонімією, зафіксована, і ми можемо цю неоднозначність елімінувати, наприклад, так:

Аеровізуальний – виконуваний із літального апарата неозброєним оком або за допомогою оптичного приладу.

Амазоніт – мінерал блакитно-зеленого кольору класу силікатів, різновид калієвого польового шпату.

Ампула – скляна посудина з відтягнутою вузькою шийкою, запаєною після заповнення ліками цієї посудини.

Антаблемент – верхня частина такої споруди, яка спирається на колони.

Арена – майданчик, де відбуваються бої гладіаторів, розташований у давньоримському амфітеатрі й пописаний піском.

Це наша спроба елімінації синтаксичної омонімії, і цілком, зрозуміло, можливі інші варіанти синтаксичних структур кожного з наведених тлумачень з іншим, ніж у нас, їх смислом. Важливо лише, щоб цей смисл однозначно відповідав би тому, який вкладали у визначувані слова укладачі словника.

Синтаксична омонімія, пов'язана з суб'єктивними факторами мовотворчості, має найчастіше спонтанний характер, і навряд чи всі її вияви можна подати у вигляді формально структурованої системи, а тим більше системи дедуктивної. Але навіть якщо існують якісь загальні закономірності, які прогнозують неоднозначність змісту висловлення як наслідок синтаксичної омонімії, то ці закономірності повинні бути так чи так обумовлені особливостями тих семантико-граматичних відношень, у які вступають між собою компоненти відповідної конструкції, а також кількістю цих компонентів. Тому загальний підхід до синтаксичної омонімії, загальна її концепція в принципі може бути єдиною теоретичною побудовою, яку ми мислимо собі так.

Конструкції з синтаксичною омонімією – це, як правило, багатослівні мовленнєві утворення з трьох і більше компонентів, утворення, у яких саме через їх багатоконтактність і можуть виникати різні варіанти синтаксичних зв'язків, у тому числі й таких, які не відповідають комунікативному завданню певного висловлення. І чим більше розвинена та чи інша конструкція, тим більше в ній може бути синтаксичних омонімів. Ось, наприклад, декілька мовленнєвих ланцюжків із їх поступовим розширенням:

Не можна брехати – дітям не можна брехати.

Сильні люди – сильні люди люблять ризик – дуже сильні люди люблять ризик.

Виступ міністра – виступ міністра в Харкові – виступ міністра на відкритті школи – виступ міністра на відкритті школи в Харкові – виступ міністра на відкритті школи підготовки вогнеборців у Харкові – репетиція виступу міністра на відкритті школи з підготовки вогнеборців у Харкові й под.

У першому прикладі вже друга, трикомпонентна, конструкція неоднозначна, у другому синтаксична омонімія виникла в третій конструкції, у третьому прикладі така омонімія має місце в четвертому й в усіх наступних словосполученнях. Передумови можливості по-різному пов'язати між собою компоненти наведених конструкцій – це перш за все об'єднання в одній синтаксичній одиниці кількох слів одного семантичного й асоціативного поля, які в принципі можуть вступати між собою у власне синтаксичні відношення. Так, прийменниково-іменна форма *в Харкові* останнього словосполучення з однаковою практично підставою може бути підпорядкована словоформам *репетиція, виступу, на відкритті, з підготовки*.

І все ж мінімальна конструкція з синтаксичною омонімією, а отже, і її модель, може містити тільки три компоненти, які лінгвістично значущі для розглядуваного явища і які можуть не тільки функціонувати самостійно, але і входити як складники до якоїсь іншої, більшої конструкції. Один із таких компонентів – це не детермінований у своїх синтаксичних відношеннях компонент **а**, два інших: **в** і **с** – можливі його синтаксичні доміанти. При цьому вже незалежно від взаємного розміщення потенційних синтаксичних доміант, а також від наявності чи відсутності супровідних нашій тріаді компонентів мовленнєвого ланцюга з синтаксичною омонімією ми можемо побудувати три базових моделі синтаксично омонімічних конструкцій і подати їх так:

1. **а** – **в** – **с** – синтаксичний омонім передує своїм потенційним доміантам: *Вранці (а) намальовану (в) картину передадуть (с) до міської галереї.*

2. **в** – **а** – **с** – синтаксичний омонім розміщений між його можливими синтаксичними доміантами:

Сусіда (в) наш (а) чай (с) п'є тільки зранку.

3. $\mathbf{v - c - a}$ – синтаксичний омонім розміщується після тих слів, яким він може бути синтаксично підпорядкованим: *Зробити (в) це він просив (с) обережно (а).*

Моделюють побудовані аналітичні вирази послідовно препозитивну, рамкову й постпозитивну синтаксичну омонімію.

Базові моделі омонімічних конструкцій, як ми бачимо, системні й, на наш погляд, цілком адекватні. Системними будуть і всі трансформи цих моделей, системними в тому плані, що вони попередньо нічим не регламентовані й будь-якій комбінації символів, які наповнюють ці трансформи, ставиться у відповідність (можуть бути поставлені у відповідність) реальний мовленнєвий ланцюг, реальна синтаксична конструкція. А це у свою чергу відкриває певні перспективи для елімінації синтаксичної омонімії, причому елімінації з мінімумом, так би мовити, зусиль.

Із трьох компонентів базових моделей омонімічних конструкцій можна побудувати шість (число перестановок із трьох елементів без повторів) різних конструкцій: 1) $\mathbf{a - v - c}$; 2) $\mathbf{a - c - v}$; 3) $\mathbf{v - a - c}$; 4) $\mathbf{c - a - v}$; 5) $\mathbf{v - c - a}$; 6) $\mathbf{c - v - a}$. Перша, третя й п'ята визначені нами як базові, а друга, четверта й шоста відрізняються від базових тільки порядком розміщення потенційних синтаксичних домінант, що, як було застережено вище, у моделях відповідних конструкцій малосуттєво, оскільки характер тієї чи тієї домінанти не конкретизований і будь-яку з них можна пов'язати як із символом \mathbf{v} , так із символом \mathbf{c} , не надаючи ні одному з них якоїсь переваги. Все на свої місця розставляє сама мова відповідно до діючих норм. Отже, усі лінгвістично значущі трансформи базових моделей конструкцій із синтаксичною омонімією можуть розглядатися в межах самих же базових структур, які фактично дублюють одна одну в трьох комбінаціях, які відрізняються порядком розміщення базових моделей, і зокрема характером першої з них. Ось ці трансформи:

1. Препозитивна синтаксична омонімія.

$\mathbf{a - v - c}$ – *Вранці намальовану картину передадуть до міської галереї.*

$\mathbf{v - a - c}$ – *Намальовану вранці картину передадуть до міської галереї.*

$\mathbf{v - c - a}$ – *Намальовану картину передадуть до міської галереї вранці.*

У двох наведених трансформах синтаксична омонімія елімінована. Елімінується вона й у випадках іншого розміщення можливих синтаксичних домінант (*Передадуть уранці до міської галереї намальовану картину й Передадуть до міської галереї намальовану вранці картину*). Інше питання, який варіант елімінації більш прийнятний.

2. Рамкова синтаксична омонімія.

$\mathbf{v - a - c}$ – *Сусіда наш чай п'є тільки зранку.*

$\mathbf{a - v - c}$ – *Наш сусіда чай п'є тільки зранку.*

$\mathbf{v - c - a}$ – *Сусіда чай наш п'є тільки зранку.*

Можливо й *Наш чай сусіда п'є тільки зранку*, а також *Чай сусіда наш п'є тільки зранку*. Омнімія елімінується.

3. Постпозитивна синтаксична омонімія.

$\mathbf{v - c - a}$ – *Зробити це він просив обережно.*

$\mathbf{a - v - c}$ – *Обережно зробити просив він це.*

$\mathbf{v - a - c}$ – *Зробити це він обережно просив.*

Більш прийнятно останній трансформ звучав би, вірогідно, так: *Він обережно просив зробити це*, – хоча й тут можливі варіанти відповідної синтаксичної структури.

Уважно розглядаючи наведені групи трансформ, неважко помітити їх взаємну оборотність. І якщо при препозитивній омонімії в трансформах відповідної конструкції багатозначність може елімінуватися, то ці ж трансформи в інших умовах спілкування самі виявляються багатозначними мовленнєвими утвореннями з рамковою чи постпозитивною синтаксичною омонімією. Але тоді одним із трансформів цих утворень може бути конструкція, структурно ідентична конструкції з препозитивною синтаксичною омонімією, однак без такої. І якщо відповідно неоднозначність базової моделі з препозитивною синтаксичною омонімією може бути усунена переміщенням омоніма в позицію після його потенційних домінант: $\mathbf{a - v - c \rightarrow v - c - a}$, – то аналогічна елімінація синтаксичної омонімії в базовій моделі з постпозитивною омонімією цілком можлива, якщо ми розмістимо проблемний компонент мовленнєвого ланцюга перед його прогнозованими синтаксичними суверенами: $\mathbf{v - c - a \rightarrow a - v - c}$. У такі ж відношення вступають із препозитивною й постпозитивною омонімією, природно, і конструкції, у яких фіксується омонімія рамкова.

Усе викладене щодо трансформацій конструкцій із синтаксичною омонімією, трансформацій, які допускаються нормами граматики сучасної української мови, і зокрема нормами її порядку слів, дозволяє нам зробити дуже важливий, на наш погляд, висновок, який стосується елімінації синтаксичної омонімії, причому

знову ж системної її елімінації. Реалії української мови такі, що варіювання синтаксичної структури мовленнєвого ланцюга може й спричинити неоднозначність його змісту, і знімати таку неоднозначність, якщо вона вже має місце. І оскільки при цьому вказане варіювання може звестися тільки до трьох його базових моделей, в особи, яка генерує мовлення, є можливість вибору оптимальної для кожної конкретної комунікативної ситуації моделі, у тому числі й такої, яка або взагалі елімінує синтаксичну омонімію, або це в принципі можливо, або зводить її наслідки до мінімуму.

Розглянемо в цьому плані ще декілька прикладів найбільш поширеної синтаксичної омонімії, омонімії постпозитивної, знову звернувшись до словника іншомовних слів.

1. **Геліометр** – астрономічний інструмент для вимірювання невеликих (до 1°) кутів на небесній сфері [Словник 1974: 146].

2. **Консультація** – установа, що організує надання порад спеціалістами з певних питань [Словник 1974: 355].

3. **Лейкома** – стійке помутніння рогової оболонки ока внаслідок розвитку сполучнотканинного рубця (непрозора біла пляма) після запальних процесів або ушкодження ока [Словник 1974: 388].

4. **Палафіти** – окремі житла або цілі селища, споруджені на палях з дерев'яним помостом над водою або болотом [Словник 1974: 493].

Скрізь ми маємо базову модель $\mathbf{v - c - a}$, яка досить просто трансформується в моделі $\mathbf{v - a - c - a}$ і $\mathbf{c - a - v}$ з елімінованою багатозначністю, як мінімум, у деяких із цих моделей, тобто в структури $\mathbf{v - a - c - a}$ і $\mathbf{c - a - v}$. Потрібен, отже, у цьому випадку всього лише однокроковий зсув уліво. Ось що маємо:

1. $\mathbf{v - a - c}$ – астрономічний інструмент для вимірювання на небесній сфері невеликих (до 1°) кутів.

Другий трансформ (невеликих кутів на небесній сфері астрономічний інструмент для вимірювання) – ненормативний.

2. $\mathbf{v - a - c}$ – установа, що організує надання порад з певних питань спеціалістами.

Другий трансформ ненормативний.

3. $\mathbf{v - a - c}$ – стійке помутніння (непрозора біла пляма) після запальних процесів або ушкодження рогової оболонки ока внаслідок розвитку сполучнотканинного рубця.

$\mathbf{c - a - v}$ – внаслідок розвитку сполучнотканинного рубця після запальних процесів або ушкодження ока стійке помутніння рогової оболонки ока (непрозора біла пляма).

4. $\mathbf{v - a - c}$ – окремі житла або цілі селища, споруджені над водою або болотом на палях з дерев'яним помостом.

Другий трансформ ненормативний.

Елімінацію багатозначності може спричинити і внутрішня трансформація моделі з постпозитивною синтаксичною омонімією: $\mathbf{v - c - a} \rightarrow \mathbf{v - c - a}$. У наших прикладах:

- установа, що організує надання спеціалістами порад з певних питань;

- окремі житла або цілі селища на палях з дерев'яним помостом, споруджені над водою або болотом.

Зсув компонента **a** на два кроки вліво в першій базовій моделі, як правило, неможливий.

Ми допускаємо, що й при синтаксичній омонімії нерідко можна здогадатися, про що йдеться, особливо якщо ми маємо загальне уявлення про предмет чи явище, позначене словом, яке нас цікавить. Але великою є вірогідність неправильного тлумачення відповідного номінанта навіть у випадках читання дефініцій загальновідомих начебто понять. Ось, наприклад, тлумачення слова **аграрії**:

- члени аграрних політичних партій, які захищають інтереси великих землевласників [Словник 1974: 20].

Адже суттєво, чи вся партія захищає інтереси великих землевласників чи тільки її окремі члени, і це залишається нев'язаним. Такого ж типу невизначеність і в наступних словникових статтях:

Аркадія – гориста область у Стародавній Греції, населення якої займається переважно скотарством [Словник 1974: 67].

Бактероїди – великі галузисті клітини бульбочкових бактерій, які розвиваються на коренях бобових рослин [Словник 1974: 84] і под.

Трансформація наведених і подібних до них мовленнєвих побудов, таких, скажімо, як *дітям не можна брехати*, очевидно, необхідна. Синтаксичні зв'язки між компонентами функціонально навантаженого мовленнєвого ланцюга загалом повинні бути чітко марковані, тим більше у зв'язку з орієнтацією на перспективу впровадження в наше життя інформаційних технологій і систем автоматичного аналізу мовлення. Однак такого типу маркування – дуже складна проблема, яка, на жаль, не розв'язується в межах трансформованих моделей синтаксичної омонімії. Так, ні одна з п'яти трансформ фрази *дітям не можна брехати*: *дітям брехати не можна*; *не можна дітям брехати*; *не можна брехати дітям*; *брехати дітям не можна*; *брехати не можна дітям* – не знімає її багатозначності. Не елімінується за допомогою транспозиції й синтаксична омонімія в наведених прикладах із підрядними реченнями. Але це вже, на наш погляд, не стільки проблема синтаксичних зв'язків слів, скільки стилістики. Це проблема мовленнєвої майстерності мовної особистості, яка може застосувати найрізноманітніші лінгвістичні фігури, що роблять пропонувані мовленнєві утворення й однозначно зрозумілими й милозвучними. Арсенал відповідних прийомів у сучасній українській мові надзвичайно багатий і за межами способів організації лінійної структури висловлення. Це може бути

звичайна заміна якогось одного слова мовленнєвого ланцюга, у тому числі й тільки службового, але може бути повне перефразування повідомлення. Ось приклад першої ситуації.

Палаш – старовинна холодна ручна зброя з довгим прямим двосічним клинком, що вкладається в піхви [Словник 1974: 493].

Формально не детерміновано, зброя чи клинок вкладається в піхву. Але достатньо було б замінити сполучне слово *що* сполучним словом *яка* або *який*, і небажаної багатозначності вже не було б:

- старовинна холодна ручна зброя з довгим прямим двосічним клинком, *яка* (який) вкладається в піхви.

А ось варіанти перефразування нашого приклада, що має п'ять трансформ, ні одна з яких не елімінує синтаксичну омонімію: *Діти не повинні брехати* та *Дітей не можна обдурювати*.

Фраза типу *Говорити довго не дозволяли* з рамковою синтаксичною омонімією моделі **в-а-с** – теж потрібно перефразувати, щоб однозначно зрозуміти, про що йдеться. Ми пропонували її різним респондентам, які вільно володіють українською мовою, у тому числі й носіям цієї мови, і всі вони відчували певні труднощі, а хтось так і не зміг знайти цій фразі однозначно зрозумілий еквівалент такого, наприклад, звучання:

- Довгий час не дозволяли говорити;

- Дозволу не було довго говорити.

Ще більше винахідливості вимагається в побудові мовленнєвих ланцюгів, у яких є варіативність чи екстраполяція. Ми відзначили, що неоднозначність таких ланцюгів – факт об'єктивний, але звести до мінімуму вірогідність неправильного тлумачення змісту відповідного повідомлення можна, у тому числі й застосовуючи трансформацію омонімічних конструкцій, яка дозволяє однозначно детермінувати, як мінімум, 50 % реально можливих комунікативних ситуацій. І якщо, зокрема, в назві *Наукова бібліотека Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара* (модель **в-с-а**) транспонувати синтаксичний омонім, то конструкція *Наукова бібліотека імені О. Гончара Дніпропетровського національного університету* (це вже модель **в-а-с** може бути поставлена у відповідність тільки одній із двох можливих у вихідній назві бібліотеки комунікативних ситуацій. На ті ж 50 % ми знімемо невизначеність у конструкціях з екстраполяцією, застосувавши звичайну трансформацію моделі **а-в-с** у модель **в-а-с** (*улюблені танці й пісні* → *танці й улюблені пісні*) чи моделі **в-с-а** в модель **с-а-в** (*собака й дружина мого сусіди* → *дружина мого сусіди й собака*).

Йдеться тут про половину як про мінімальну кількість ентропії, що знімається, тому що в багатьох комунікативних ситуаціях синтаксична омонімія елімінується на семантичному рівні, коли той чи той детермінант уже за своїм характером може належати тільки до однієї з його потенційно синтаксичних домінант (*Музей бойової слави імені Богуна; живі квіти й солодоці*) чи до обох (*батько й мати мого сусіди*). У такого типу конструкціях багатозначність усувається автоматично.

Мовленнєві ланцюги, синтаксична омонімія у яких не елімінується у їх трансформах, як і загалом, так чи так модифікуються, втрачаючи при цьому або милозвучність (*улюблені танці й улюблені пісні*), або свою конструктивну цілісність. Так, після того, як ім'я Олеся Гончара було присвоєне не бібліотеці Дніпропетровського університету, а самому університету, ніяка трансформація моделі **в-с-а**, відповідна цій ситуації, синтаксичну омонімію не елімінувала б, а вирішення проблеми в цьому випадку (принаймні на вивісці з назвою бібліотеки) – розрив конструкції на дві її частини: спочатку *Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара* й окремо *Наукова бібліотека*. Такого типу розрив нормативний і в попередній ситуації: *Дніпропетровський національний університет* й окремо *Наукова бібліотека імені О. Гончара*.

Ми не маємо можливості пропонувати тут всі рецепти елімінації синтаксичної омонімії, та й таких у нас немає. Не ставили ми перед собою й завдання типологічного опису всіх випадків синтаксичної багатозначності. Це проблема спеціального й дуже серйозного дослідження, до якого лише окреслюються підходи. Нам же довелося звернути на неї увагу як на один із дуже важливих і комунікативно значущих аспектів синтаксичних відношень. І окреслена в нас ця проблема в найзагальнішому вигляді й тільки як одна із складників учення про синтаксичні зв'язки слів.

Література

- Иорданская 1967: Иорданская Л.Н. Синтаксическая омонимия в русском языке (с точки зрения автоматического анализа и синтеза // Научно-техническая информация. – 1967. – № 5 – С. 9 – 17.
- Колесников Н.П. 1984: Колесников Н.П. Порядок слов в русском языке и синтаксическая омонимия. – Ростов Н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1984. – 160 с.
- Конституція 1997: Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
- Меньшиков 2007: Меньшиков И.И. Курс лекций по основам информатики и прикладной лингвистики. – Д.: ДНУ, 2007. – 152 с.
- Селіванова О.О. 2006: Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля, 2006. – 716 с.
- Словник 1974: Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Укр. енцикл., 1974. – 776 с.

The article continues the author's investigation and publications on the problem of syntactic homonymy in the Ukrainian language. Three basic models of syntactic homonymous constructions are considered and the ways of elimination of such structures are proposed.

Keywords: prepositional, framed, postpositional syntactic homonymy, elimination.

Надійшла до редакції 30 жовтня 2008 року.

Оксана Путіліна

ББК Ш12=411.4*22

УДК 81'372=111=161.2

МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНІ ФОРМИ ВІДМІНКІВ З ОБ'ЄКТНИМ ЗНАЧЕННЯМ (РОДОВИЙ І ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНКИ) СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО РЕЧЕННЯ У ЗІСТАВЛЕННІ З АНГЛІЙСЬКИМ

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячених простеженню специфіки взаємодії глибинного і поверхневого рівнів речення з позицій відмінкової граматики, зокрема встановленню закономірностей репрезентації глибинної об'єктної семантики на поверхневому рівні семантико-синтаксичної організації сучасного українського речення у зіставленні з англійським.

Ключові слова: об'єкт, обставинне значення, поверхневий рівень, префікс, прийменник, транзитивні лексеми.

В останні десятиліття набуває актуальності проблема співвідношення компонентів глибинної структури речення із відповідним набором поверхневих відмінків, а також виявлення тенденцій реалізації елементів глибинної організації на поверхневому рівні речення в сучасних українській та англійській мовах [Власенко 2004, с. 1]. Розв'язання проблеми взаємозв'язків та взаємовідношення глибинно-семантичного і формально-поверхневого рівнів в обох мовах неможливе без попереднього з'ясування особливостей реалізації відповідних компонентів окремо в кожній з мов з урахуванням основних принципів зіставного аналізу вказаних явищ у цих мовах. Проте обсяг статті не дозволяє належним чином розкрити основні закономірності реалізації на поверхневому рівні відповідних компонентів в обох мовах водночас, тому мета статті обмежена простеженням специфіки репрезентації об'єктних відмінків на глибинному і поверхневому рівнях в англійській та українській мовах.

У сучасній українській мові репрезентантом глибинного об'єкта на поверхневому рівні речення може бути форма поверхневого (морфологічного) відмінка з прийменником, як і в англійській мові, носії якої загалом віддають перевагу морфолого-синтаксичним засобам вираження об'єктної семантики (власне-відмінкова форма і допоміжні компоненти: прийменники, післяйменники (**up**)), що зумовлено специфікою аналітичного граматичного ладу цієї мови [Saporta 1965, Schiffer, Steel 1988, Schoorlemmer 1994]. Загальні характеристики (форма дієслівного керування, валентне визначування компонентів та ін.) такої конструкції залишаються незмінними.

Українській мові на сучасному етапі її розвитку властиве функціонування трьох поверхневих відмінкових форм, що здатні реалізовувати об'єктне значення, залучаючи до цього ті чи інші прийменники: знахідного, родового і місцевого відмінків, з яких знахідний відмінок активно вживається з прийменниками і без них, родовий є частотнішим щодо вживання із заперечною часткою **не** (порівняно із формами з прийменниками), а для місцевого наявність прийменника є обов'язковою.

Визначальними для цих відмінкових форм є керованість предикатом і лексична сполучуваність останнього [Беландіна 2004, с. 1], хоча сильне керування (якщо йдеться про родовий і знахідний відмінки), тут має особливий вияв. Причиною цього є те, що сильне прийменникове керування дієслова в багатьох випадках постає зумовленим його морфемним складом [Русская 1980, с. 27]: вичленований префікс за своїм звучанням і за значенням (або тільки за значенням) дублюється прийменником, і тому відмінкова форма з прийменником опиняється в безпосередній залежності від морфемного складу дієслівної лексеми – від наявності в ній того чи іншого префікса. Найбільш характерне значення об'єкта при цьому зв'язку – значення предмета відсторонення, віддалення або наближення. В інших випадках сильний прийменниковий зв'язок зумовлений безпосередньо лексичною семантикою дієслова. Зв'язок сильного прийменникового керування в багатьох випадках є варіативним [Там само, с. 27-28].

Так, за сильного вияву керування формою **родового відмінка** з прийменниками **від, до, в (у), без, проти** виникають об'єктні відношення (211 од. – 3,63% від загальної кількості 5818 од. проаналізованого фактичного матеріалу в українській мові (100%)) (у разі використання прийменника **до** може з'являтися і відтінок обставинного (просторового) значення), що інколи супроводжувані дублюванням префіксом прийменника:

1) прийменник **від** використовується в сполуках з дієсловами: *вберегти(-ся), відвикнути, відв'язати(-ся), відділити(-ся), відійти, відірвати(-ся), від'їхати, відмити(-ся), відмовитися, відірзнутися, відхилитися,*

відчистити(-ся), відштовхнути(-ся), врятувати(-ся), втекти, втримати(-ся), забирати (щось від чогось), залежати, затулити(-ся), захистити(-ся), звільнити(-ся), лікувати(-ся), оберігати, сховати(-ся) і под. (40 од. – 0,69%), більшість з яких передбачає, крім повторюваних прийменників і префіксів **від-** або **в-**, ще й постфікс **-ся**: (1) *Я не знала тоді слова “оберіг”, але була впевнена, що це рушники оберігають нашу хату від зла, від горя і від поганих людей* (Н. Баклай. Я візьму той рушник..., с. 16) (в англійській мові типовим відповідником прийменника **від** виступають прийменники **for** (+ **under**) або **of** (*to free someone of (from)* ‘звільнити кого-небудь від...’ [The Oxford 1999, с. 310]); (2) *If he was crazy, the sooner I could get out from under the razor the better* (Е. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 113) ‘Якщо він божевільний, то чим швидше я заберусь від (з-під) його бритви, тим краще’);

2) прийменник **до** дублюється, зазвичай, у структурі таких дієслів незавершеної або виконаної частково (до певного стадії) дії: *вирушати, відставатися, добігати, добілювати, добуватися, доважувати, доводити, довозити, догоряти* (до певної межі), *догравати* (до певного місця – про музичний твір), *додавати, додумуватися, дожартуватися, доживати, доїжджати, доліплювати, долітати, долучати, домішувати, домудровувати(-ся), допливати, допинатися, доповзати, допускати, дослухатися, дострибувати, доторкатися, дотягатися, доходити, звертатися, належати, приварювати, приставати, проводити, рушати*, тощо (111 од. – 1,91%); (3) *І досі ми разом з Україною належимо до стокгольмського регіонального офісу тайського туризму* (Є. Будько. Верхи на великому слоні, с. 53); (4) *Легенда, вельми схожа на правду, оповідає, що одного разу до цих прегарних та ще мало заселених берегів пристав обшарпаний штурмами корабель* (Міжнародний туризм. – www.tunisia.travel.com) (пор., відповідником прийменника **до** в англійській мові є прийменник **to**, що надає формі додаткового обставинного значення: (5) *After a while I walked with her to the door of the villa and she went in and I walked home* (Е. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 43) ‘Трохи згодом я провів її до дверей вілли, і вона увійшла, а я пішов додому’). Аналогічна ситуація з дієприкметником / прикметником у цій позиції (13 од. – 0,22%);

3) прийменник **в (у)** з’являється у постпозиції щодо дієслів: *бронювати, допитуватися, замовляти, запитувати, зарезервувати* (зафіксовано 5 од.): (6) *Він тупо дивився на Усачова, що допитувався в нього прізвища, трохи здригнувся, коли медсестра вколола його в праву руку, й мовчав* (Б.Д. Антоненко-Давидович. Мертві не воскресають, с. 261) (в англійській мові прийменник при дієсловах цієї групи, за умови збереження об’єктної семантики, відсутній: (7) *Ask her if she eats supper with me* (Е. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 123) ‘Запитайте в неї, чи не повечеряє вона зі мною’);

4) після дієслів: *жити, мешкати, працювати, стояти* і под. процесу або стану інколи вживається прийменник **без** разом із формою родового відмінка на позначення об’єкта (необхідного, але відсутнього внаслідок певних дій, об’єкта): (8) *Сьогодні костел стоїть без даху, із розтрісканими стінами, понівечений усередині* (О. Крушинська. Швейцарія під Случучо, с. 125) (для цих дієслів відповідником українського прийменника **без** в англійській мові є прийменник **without**: (9) *They would not let us go out together if I could have managed without crutches...* (Е. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 141) ‘Нам вже не дозволялося виходити разом, якщо я міг обходитися без милиць...’) (18 од. – 0,14%);

5) з прийменником **проти** функціонує незначна кількість дієслів на позначення активних рішучих дій, спрямованих на зміну або знищення певного об’єкта, що часто в реченні виражений абстрактним іменником: *агітувати, боротися, виступати, воювати, голосувати, йти, налаштувати(-ся), підіймати, повставати, протестувати* тощо (6 од. – 0,1%), напр.: (10) *Степан розгортає просвітницьку роботу, залучає свідомих борців із числа інтелігенції, робить спробу підняти рух проти більшовицького режиму в Криму* (В. Проценко. Похідні групи УПА в Криму, с. 10) (в англійській мові при цих дієсловах вживається прийменник **against**: *against the current* ‘проти течії’ [The Oxford 1999, с. 429]);

6) прийменник **з** передбачуваний групою дієслів переважно з префіксами **з-** (**с**), **зі-** в конструкціях “дієслово + Зн.в. + з + Род.в.”: *виривати, збивати, зганяти, здирати, зжити* (зі світу), *зістрибувати, зішкрябати, зіштовхувати, з’їжджати, злазити, злітати* (з гілки, даху і под.), *знімати* (з полиці, з п’єдесталу тощо), *зривати, зсувати, зчищати, посувати* (кого-небудь / що-небудь з чогось), *скопювати* (з кого-небудь / чого-небудь), *скочити, стирати, стрибати, сходити* (з дистанції, зі стежки і т.п.) тощо (29 од. – 0,5%); (11) *Він вирвав з землі навмання якесь коріння й гриз, гриз і спльовував* (І. Багрянний. Тигролови, с. 44). В англійській мові функцію прийменника при дієсловах цієї групи найчастіше виконує післяйменник **off**: (12) *It took the enamel off your teeth and left it on the roof of your mouth* (Е. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 56) ‘Воно знімало емаль з ваших зубів і залишало її на піднебінні’.

Зафіксовані поодинокі випадки вживання прийменника **поверх** із родовим відмінком, що зумовлено привнесенням цим прийменником обставинної семантики в обох мовах (4 од. – 0,07%): (13) *Він трохи злякано глянув на Степана поверх окулярів...* (В. Підмогильний. Місто, с. 22) (пор.: (14) *He looks over the top of his spectacles* [The Oxford 1999, с. 356] ‘Він дивився поверх окулярів’, та аналогічно до родового безприйменникового відмінка в українській мові можливе функціонування з дієприкметником (зрідка з прикметником): (15) *...Його [будинок – О.П.] кінчали перемащувати зокола в бліді сіро-білі тони, більше відповідні до колишніх інститутів шляхетних панн...* (В. Підмогильний. Місто, с. 49) (13 од. – 0,22%).

Подібно до родового, **знахідний відмінок** об'єкта в сучасній українській мові відзначається високою частотністю вживання у поєднанні з певним набором прийменників, які також можуть дублюватися префіксами визначальних дієслів-предикатів (778 од. – 13,37%). Загалом найтиповішим сильнокерованим є знахідний відмінок, що займає центральну позицію при прямо-перехідних і непрямо-перехідних дієсловах у випадках, коли прийменник стає постпозитивом власне-дієслова [Загнітко 2001, с. 29]. Найбільш регулярно у поєднанні з формою знахідного відмінка вживаються:

1) прийменник **на** найчастіше в конструкції “дієслово (дієприкметник, прикметник) + на + Зн.в.” при дієсловах: *грати* (про азартні ігри на гроші тощо), *дивитися* (на кого-небудь / що-небудь), *змінювати(-ся)*, *малювати*, *набалакувати*, *набивати*, *набігати* (про хвилю, піну тощо), *наважуватися*, *навалювати*, *навантажувати*, *навертати* (про розум, шлях і т. ін.), *навивати*, *навірчувати*, *навішувати*, *наводити*, *нав'ючувати*, *наганяти* (про дрімоту, страх і под.), *наговорювати*, *наголошувати*, *нагортати*, *нагоряти*, *наготовлювати*, *награвати* (про музичний інструмент), *надивувати*, *надивлятися*, *надихати*, *наживляти*, *наїжджати*, *накидати(-ся)*, *накипати*, *накладати*, *наклеювати*, *накликати* (про щось неприємне), *накреслювати*, *накручувати*, *налатувати*, *налаштовувати(-ся)*, *наліпати*, *наліплювати*, *налітати*, *налягати*, *наляпувати*, *намальовувати*, *намерзати*, *намірятися* (при стрільбі, для удару), *намотувати*, *нанизувати*, *наносити*, *нападати*, *напинати*, *напирати* (на когось, на щось або переносне значення), *напливати*, *наполягати*, *напосідати*, *направляти* (на когось щось, найчастіше про зброю), *напускати* (про собак та ін. тварин), *наражати*, *нарікати*, *насваритися*, *насилати*, *насіпати*, *насідати* (на когось), *наскакувати*, *наставляти*, *настоювати*, *настромлювати*, *наступати* (у тому числі й переносне значення), *натискати*, *натрапляти*, *натягати* (на щось), *натякати*, *націлювати*, *нацьковувати*, *начіплювати*, *нашаровувати*, *нашивати*, *нашилювати*, *перетворювати(-ся)*, *поглядати*, *розраховувати*, *чекати*, а також бути схожим тощо, іноді з обставинно-просторовим / обставинно-атрибутивним відтінком: (16) *Біля прохідної конторки стояло багато людей і тривожно дивилися на відозви з чорними великими літерами* (В. Сосюра. Третя Рота, с. 316); (17) *На Київ наступає Радзивіл* (переносне значення) (Л. Костенко. Берестечко, с. 5); (18) *На переможців та призерів на урочистому прийомі чекатимуть державні нагороди і цінні подарунки* (Хроніка МОН, с. 29) (аналогічно в англійській мові прийменник **on**, **for** та іменник (займенник) у the Common Case: (19) *Like bridge you had to pretend you were playing for money or playing for some stakes* (E. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 48) ‘Як у бріджі, ви робите вигляд, що граєте на гроші або на щось інше’; або зрідка при прикметниках і дієприкметниках типу *аналогічний*, *подібний*, *схожий* тощо: (20) *Просто біля пляжу Джумейра, схожий на пришивартований гігантський човен доу зі срібними вітрилами, зіймається найвідоміший орієнтир міста-держави – готель “Burj al Arab”* (В. Сидоренко. Дубай. Майбутнє на піску, с. 29) (301 од. – 5,17%);

2) прийменник **в (у)** є постпозитивом дієслів (з прямим і переносним значенням) (43 од. – 0,74%):

а) більшість з яких (27 од. – 0,46%) передбачають конструкцію “дієслово + Зн.в. + в (у) + Зн.в.”: *вбивати*, *вганяти*, *вгачувати*, *вгинати*, *вгороджувати* (про кілля і под.), *вдавлювати*, *вдмухувати*, *вдувати*, *вкопувати*, *вставляти*, *встромляти*, *вжбурляти*, *забивати*, *ув'язнювати*, *угортати*, *ударяти* (у щось), *укручувати*, *упевнювати* та ін.: (21) *Обличчя сонні та несонні, а сонце золоте жало встромило в спину отаману і гладить куртку шкіряну* (переносне значення) (В. Сосюра. Махно, с. 8); (22) *Гультьям-вітер перебивав ладки, вихоплював звуки з-під коневих ніг, рвав, шматував їх, жбурляв у ніч, у безвість* (з нашаруванням обставинної семантики) (А. Любченко. Ворог, с. 396) (при дієсловах цієї підгрупи типовим є прийменник **into**: (23) *Lacerations of the scalp (he inserted the probe into the wound – Does that hurt? – Christ, yes!) with possible fracture of the skull* (E. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 79) ‘Рвані рани на голові (він вставив зонд у рану: – Боляче? – Господи, так!); з можливою тріщиною черепа’);

б) решта (16 од. – 0,28%) утворює конструкцію “дієслово + в (у) + Зн.в.” і найчастіше характеризується наявністю постфікса **-ся**: *вглядатися*, *вгрозити*, *вдивлятися*, *вдувати*, *вдумуватися*, *вірити*, *врізатися*, *встрявати*, *вступати*, *поцілити*, *уводити* (в біду, неславу тощо), *упиратися* (у щось), *упиватися* (кігтями, пальцями і т. ін.): (24) *Зосередившись на дорозі, почав уважно вдивлятися в перехрестя* (С. Казелла. Колумбія. Мелелінський синдром, с. 97); (25) *Так догони і бомбара (Малі) вірять в існування 7 небес і 7 земель, але водночас число 7 символізує людину (чоловіка і жінку, відповідно 3x4)* (В. Войтенко, О. Ходзінський. Міфи: сутності й числа, с. 9) (з цими дієсловами в англійській мові можливе функціонування прийменника **to**: *to listen attentively to* ‘вслухатися в’ [The Oxford 1999, с. 67], або **in**: (26) *I looked in the glass and saw myself looking like a fake doctor bread* (E. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 351) ‘Я подивився в дзеркало і побачив себе схожим на бородатого шарлатана’);

3) прийменник **через** (як його варіант можливий прийменник **крізь**) передбачений дієсловами на позначення руху для подолання певної перешкоди в межах структури “дієслово + Зн.в. + через + Зн.в.” (крім поодиноких випадків): *кидати*, *перевалювати*, *переводити*, *перевозити*, *переганяти*, *перегинати(-ся)* (через щось), *передавати*, *перекидати*, *перекочувати*, *перелазити*, *перелітати* (через щось), *переносити*, *перепливати*, *переправляти*, *перескакувати* (через щось), *переставляти*, *перестрибувати* (через щось), *переступати* (через щось), *переходити* (через щось), *плювати* (через щось), *проціджувати*, *проитовхувати* (-ся) тощо (56 од. – 0,96%): (27) – *Дурна, не плач. Іще, може, штрафовку получив, – мимохідь обізвався хазяїн і переступив через поріг* (А. Любченко. Ворог, с. 406); (28) *3 рази цілувалися при зустрічі, повторювали*

заклинання або прокльони, або плювали через ліве плече, або – вже пізніше – хрестилися (В. Войтенко, О. Ходзінський. Міфи: сутності й числа, с. 8); (29) *Степан почав гидливо проштовхуватися крізь натовп...* (В. Підмогильний. Місто, с. 39) (на відміну від української мови, в англійській можливе варіювання безприйменникових конструкцій та з прийменником **across**, пор.: (30) *I went along the narrow road down toward the river, left the car at the dressing station under the hill, crossed the pontoon bridge...* (Е. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 39) ‘Я проїхав вузькою дорогою вниз до річки, залишив машину на перев’язочному пункті під пагорбом, переправився через понтонний міст...’ і (31) *The dressing station was on the Austrian side of the river under the edge of hill and stretcher-bearers would bring the wounded back across the pontoon bridge* (Е. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 40) ‘Перев’язочний пункт знаходився на австрійському березі під виступом пагорба, і поранених мали переносити на ношах через понтонний міст’;

4) прийменник **за** у конструкції “дієслово + Зн.в. + за + Зн.в.” або “дієслово + за + Зн.в.” займає дієслівну постпозицію: *вести* (за мотузку, за руку тощо), *вхоплювати(-ся)* (за щось), *заарештовувати*, *забігати* (за щось), *завертати* (за ріг вулиці тощо), *заводити*, *запливати* (за щось), *заходити* (за щось), *обнімати* (за щось), *прив’язувати*, *тримати*, *хапати*, *чіпляти* (за щось) тощо (101 од. – 1,74%); (32) *Дядьки вхопились за обрізанки* (У. Самчук. Марія, с. 107); (33) *Щоб ця чадра з такого личка десь зачепилась за вербу?* (Л. Костенко. Берестечко, с. 18) (в англійській мові при цих дієсловах можливе функціонування іменника (займенника) без прийменника: *to grasp a branch* ‘ухопитися за гілку’ [The Oxford 1999, с. 565], з прийменником **at** та іменником у the Common Case: *to clutch at the nail* ‘зачепитися за цвях’ [The Oxford Russian Dictionary 1999, с. 582], або **under**: (34) *She let me take it and I held it and put my arm around under her arm* (Е. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 42) ‘Вона дозволила мені взяти її [руку. – комент. О.П.], і я стиснув її й обійняв її за талію’);

5) прийменник **про** функціонує в конструкції “дієслово + Зн.в. + про + Зн.в.” (звідка “дієслово + про + Зн.в.”) у поєднанні з предикатами: *висловлюватися* (тільки про щось), *говорити*, *голосити* (тільки про щось), *забувати*, *інформувати*, *оголошувати*, *повідомляти*, *розбазікувати*, *розводитися* (про щось), *розказувати*, *розмовляти* (тільки про щось), *розповідати*, *тужити*, *шелестіти* (переносне значення), *шенотити* тощо (183 од. – 3,15%) (в англійській мові типовим при цих дієсловах є прийменник **about**: (35) *They talked too much at the mess and I drank wine because tonight we were not all brothers unless I drank a little and talked with the priest about Archbishop Ireland...* (Е. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 57) ‘Вони забагато говорили за столом, і я пив вино, тому що сьогодні ввечері ми не були б братами, якби я не випив трохи, і я розмовляв із священником про архієпископа Айрленда...’); (36) *Про неволю плаче, й голосить, і тужить до болю голос сумний, не вважа на слова, плач погребовий слова покрива* (Леся Українка. Пісні про волю, с. 60); (205) *У перший день було оголошено про перехід двох депутатів, другого – семи до правлячої коаліції, “згідно із заявами депутатів”* (П. Антоненко. Президент України Віктор Ющенко..., с. 1-2); (37) *І тільки тирса шелестітиме про минуле лихоліття...* (І. Багрянний. Морітурі, с. 349) (пор. з англійською мовою, де в аналогічній конструкції прийменник може бути відсутній: (37) *“Let’s drop the war”* (Е. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 42) “Давайте забудемо про війну”).

Слід згадати про вживання знахідного відмінка об’єкта у поєднанні з прийменником **повз** (49 од. – 0,84%) (внаслідок нашаровування обставинної семантики): (39) *І раптом повз пароплав білим привидом пролинула трищоглова яхта* (В. Підмогильний. Місто, с. 20), і **за** у значенні **про**: (40) *...І тільки легкі купальні костюми нагадували за тисячоліття* (В. Підмогильний. Місто, с. 21) (45 од. – 0,77%).

Отже, глибинна об’єктна семантика в сучасній українській мові реалізується прийменниковими формами родового, знахідного і місцевого відмінків. Загальні характеристики таких утворень, порівняно із безприйменниковими сполуками за участі тих самих відмінків, залишаються незмінними. Особливий вияв у цьому разі має тільки керування, оскільки постпозитивні прийменники можуть корелювати з префіксами предиката: форми родового відмінка найчастіше передбачувані предикатами з прийменниками **від, до, в (у), без, проти, з** (іноді **поверх**), а знахідного – з прийменниками **на, в (у), через, за, про** (звідка **повз, за (=про)**), і, таким чином, відмінкова форма з прийменником опиняється в безпосередній залежності від морфемного складу дієслівної лексики. Відповідниками родового відмінка об’єкта в англійській мові є конструкції зі the Common Case іменника (займенника) та прийменниками **for (+ under), of, to, without, against, off** або без прийменника, а при дієсловах, що передбачають форму знахідного відмінка, – з прийменниками **on, for, into, in, to, across, at, under, about** або відмінкові форми без прийменника.

Отримані результати репрезентують особливості реалізації глибинних об’єктних відмінків на поверхневому рівні, а також специфіку організації конструкцій поверхневого рівня сучасного англійського речення у зіставленні з українським, зокрема конструкцій з орудним відмінком на поверхневому рівні в українській та їх відповідників – форм загального відмінка (переважно з прийменником) – в англійській мові як репрезентантів глибинної об’єктної семантики, і можуть бути використані для подальшого зіставного аналізу взаємодії глибинних і поверхневих структур зі значенням об’єкта на матеріалі обох мов.

Література

Беландіна 1994: Беландіна Н.Ф. Синтаксис і семантика чеських двоскладних речень з одним конститутивним об’єктом: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / АН України, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К., 1994. – 18 с.

- Власенко 2004: Власенко А.В. Падежная семантика и принципы ее описания: На материале немецкого языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2004. – 18 с.
- Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Русская 1980: Русская грамматика. Т. II. Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 710 с.
- Geerarts 1986: Geerarts D. Functional Explanations in Diachronic Semantics. – Bossuyt A. (ed.) // Functional Explanations in Linguistics (Bergian Journal of Linguistics 1). – Bruxelles, 1986. – P. 67-93.
- Saporta 1965: Saporta S. Ordered Rules, Dialect Differences and Historical Processes // Language. – Vol. 44. – 1965. – P. 71-94.
- Schiffer, Steel 1988: Schiffer S., Steel S. (Eds.) Cognition and representation. – Colorado: Boulder, 1988. – 411 p.
- Schoorlemmer 1994: Schoorlemmer M. Aspect and Verbal Complementation in Russian. – Avrutin S., Franks S., Progovac L. (eds) // The MIT Meeting 1994: Formal Approaches to Slavic Linguistics. – Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1994. – P. 179-216.

Джерела

- Антоненко 2007: Антоненко П. Президент України Віктор Ющенко: “Я повинен захистити вибір народу” // Слово Просвіти. – № 16 (393), від 19-25 квітня 2007 р. – С. 1-2.
- Антоненко-Давидович 1999: Антоненко-Давидович Б.Д. На шляхах і роздоріжжях: Спогади. Невідомі твори. – К.: Смолоскип, 1999. – 288 с.
- Багрянний 2000: Багрянний І. Тигролови; Морітурі. – К.: Наук. думка, 2000. – 368 с.
- Баклай 2007: Баклай Н. Я візьму той рушник... // Слово Просвіти. – № 16 (393), від 19-25 квітня 2007 р. – С. 16.
- Будько 2007: Будько Є. Верхи на великому слоні // Міжнародний туризм. – № 2 (74), квітень – травень 2007 р. – С. 52-55.
- Войтенко, Ходзінський 2007: Войтенко В., Ходзінський О. Міфи: сутності й числа // Слово Просвіти. – № 16 (393), від 19-25 квітня 2007 р. – С. 8-9.
- Казелла 2007: Казелла С. Колумбія. Мелельїнський синдром // Міжнародний туризм. – № 2 (74), квітень-травень 2007 р. – С. 96-97.
- Костенко 1999: Костенко Л. Берестечко: Історичний роман. – К.: Укр. письменник, 1999. – 157 с.
- Крушинська 2007: Крушинська О. Швейцарія під Слущчю // Міжнародний туризм. – № 2 (74), квітень-травень 2007. – С. 122-125.
- Любченко 1999: Любченко А. Вибрані твори. – К.: Смолоскип, 1999. – 520 с. – (Сер. “Розстріляне Відродження”).
- Міжнародний туризм. – www.tunisia.travel.com
- Підмогильний 1989: Підмогильний В.П. Місто: Роман, оповідання / Упоряд. Р. Мовчан та В. Шевчука; Вст. ст. В. Шевчука; Приміт. Р. Мовчан. – К.: Молодь, 1989. – 448 с.
- Проценко 2007: Проценко В. Похідні групи УПА в Криму // Нація і держава. – № 18-19 (182-183), від 8 травня 2007 р. – С. 10.
- Самчук 2001: Самчук У. Марія; Куди тече та річка. – К.: Наукова думка, 2001. – 416 с.
- Сидоренко 2007: Сидоренко В. Дубай. Майбутнє на піску // Міжнародний туризм. – № 2 (74), квітень – травень 2007 р. – С. 22-36.
- Сосюра 2000: Сосюра В. Вибрані твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 2000. – Т. 1: Поетичні твори. – 648 с.; Т. 2: Поеми. Роман. – 552 с.
- Українка Леся 1990: Українка Леся. Вибрані твори. – Одеса: Маяк, 1990. – 240 с.
- Хроніка 2007: Хроніка МОН // Коментар до Інформаційного збірника Міністерства освіти і науки України. – 2007. – № 9 (вересень). – С. 27-32.
- Hemingway 2003: Hemingway E. A Farewell to Arms; Авт. вступ. ст. та комент. Є.В.Бондаренко. – Харків: Ранок-НТ, 2003. – 384 с.

Лексикографічні праці

The Oxford 1999: The Oxford Russian Dictionary / Ed. by P.Falla. – Oxford – Moscow, 1999. – 605 p.

The article continues the cycle of publications devoted to the observations of the specifics of interaction between deep and surface levels of sentence in the opinion of the theory of case grammar, in particular regularities of representation of deep Objective meanings on the level of surface structure of semantic and syntactic organization of present-day Ukrainian sentence in comparison with English one are settled.

Keywords: Object, adverbial meanings, surface level, prefix, preposition, transitive words.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2008 року.

ББК 81
УДК 801.562.808.2

ПРО СПЕЦИФІКУ ЗНАЧЕННЯ РЕЧЕНЬ З РЕАЛІЗОВАНИМИ ТЕМПОРАЛЬНИМИ ВАЛЕНТНОСТЯМИ ЧАСТОК *ЩЕ* ТА *ВЖЕ*

У статті розглянуто особливості глибинно-семантичного подання речень з темпоральними частками. Показано, що семантична структура має містити інформацію про розвиток описуваної ситуації і, враховуючи різноманітні функції реалізованих темпоральних валентностей часток, відбивати реальне співвідношення між поверхневою та глибинною структурою речення.

Ключові слова: семантична інтерпретація, темпоральна частка, темпоральна валентність.

1. Вступні зауваги

Темпоральні частки *ще*, *вже* зустрічаються в тексті, у мовленні практично на кожному кроці. Водночас далеко не завжди буває просто пояснити, дати семантичне обґрунтування кожному конкретному вживанню частки. Семантична інтерпретація висловлень, у яких фігурують лексеми *ще*, *поки*, *вже* повинна виходити з того, що описувана ситуація розглядається не сама по собі, а з урахуванням її розвитку. *Ще* і *поки* вносять уявлення про нестабільність, тимчасовість розглядуваної ситуації, а *вже* характеризує деякий стан справ як новий у його співвіднесеності з тим, що йому передувало. При цьому звичайно використовується два типи співвіднесених структур. Позначення вихідної ситуації за допомогою конструкції *ще (поки що) P* передбачає, що кінцева ситуація буде виражена конструкцією *вже не P* (тобто *ще (поки що) P* \implies *вже не P*). І навпаки, протилежний спосіб опису відповідного переходу передбачає інше співвідношення: *ще (поки що) не P* \implies *вже P*.

Назвемо такі конструкції **канонічними**. У канонічній конструкції до сфери дії частки потрапляє позначення попереднього (порівн. *ще P / ще не P*) або наступного (*уже P / уже не P*) стану саме тієї ситуації, етап еволюції якої описується даною часткою.

Конструкції *ще P / ще не P* позначають поточну стадію розвитку розглянутої ситуації, яка нормативно повинна зазнати зміни (P має перейти в “не P”, а “не P” – у P). Відтак мається на увазі, що відповідна зміна є закономірною, очікуваною. Натомість конструкції *вже P / уже не P* вказують на новий стан речей, який розглядається у зв'язку з тим, що йому передувало. При цьому новий стан може сприйматися і як закономірна зміна колишнього, і як такий, що раніше не прогнозувався, тобто констатується, що поточний зріз вихідної ситуації вже не такий, як раніше. Докладніше про типи семантичної інтерпретації канонічних та неканонічних вживань часток *ще* та *вже* див., зокрема, у [Труб 1997, 2002].

Всередині проблематики семантичної інтерпретації речень з темпоральними частками *ще* і *вже* особливий інтерес становлять випадки реалізації їхніх темпоральних валентностей (ТВ) – порівн. [Апресян 1986], а також детальний та всебічний аналіз подібних вживань часток, пророблений у [Богуславский 1996]. За таких умов фраза набуває загальної структури на зразок *P ще в ТВ* або *P вже в ТВ*. У більшості вживань ТВ співвідноситься з точкою або інтервалом на часовій осі, які вказують на “часову координату” ситуації P.

Як було зазначено, у найпростіших випадках семантичної інтерпретації поверхневої структури *ще P*, *ще не P*, *уже P*, *уже не P* збігаються з однойменною канонічною конструкцією. Наприклад, речення *Він ще спить* співвідноситься з канонічною структурою *ще P*, *Він уже не спить* – із *уже не P*, *Він ще не спить* – із *ще не P*, а *Він уже спить* – із *уже P*. Однак така ідеальна відповідність поверхневих і канонічних структур реально зустрічається не так уже й часто, що є джерелом численних розбіжностей між поверхневою і глибинною структурою пропозиції. У таких випадках завдання семантичного аналізу полягає в тому, щоб показати, як співвідноситься поверхнева фраза з її глибинною структурою. В глибинних структурах лексеми *ще*, *уже* можуть фігурувати лише в складі канонічних конструкцій. У такий спосіб забезпечується зазначення реального співвідношення між елементами поверхневої структури та її глибинної основи. Порівн. фразу *Вже 10-та година*, яка на глибинному рівні подається як ‘Уже не той час, якого можна було очікувати, а істотно більший – 10-та година’. Як бачимо, тут поверхнева структура *вже P* насправді співвідноситься з канонічною конструкцією *вже не P*, причому елемент *10-та година* відповідає компоненту протиставної частини даної конструкції (*уже не P*, а *Q*). Часто виявляється, що глибинна структура фрази з темпоральною часткою насправді містить більш як одну канонічну конструкцію, які маркують два типи взаємозалежних стадіальних процесів:

а) еволюцію певної динамічної ситуації (у статусі асерції або презумпції);
б) чергування / нечергування часових інтервалів, усередині яких розгортається дана еволюція. Часові інтервали можуть бути зорієнтовані відносно точок відліку різних типів [Богуславский 1996].

Подібний підхід у цілому узгоджується з проведенням у [Мустайоки 1988] розмежуванням глибинних розгорнутих і поверхневих концентрованих структур. При цьому глибинна розгорнута структура може містити

дві частки, тоді як у поверхневій концентрованій структурі, яка з нею співвідноситься, та чи інша частка зустрічається лише один раз.

2. Структури з ТВ - часовою координатою

Специфіка структур на зразок *Р ще в ТВ*, *Р вже в ТВ*, на відміну від щойно розглянутих, полягає в тому, що в них переважно вказується часова координата ситуації Р (валентність ТВ заповнюється конкретним текстовим елементом – *ще вчора, уже торік, ще в 18-му столітті...*), але не експліковано часовий орієнтир, із котрим ця координата зіставлена. У якості такого орієнтира можуть виступати імпліцитні точки відліку різних типів, зокрема, і ЧМ.

Як показано в [Богуславский 1996], ТВ, що знаходиться в безпосередній синтаксичній залежності від частки, часто вносить у пропозицію додаткові імплікатури 'рано' або 'пізно'.

Розглянемо дві групи прикладів:

(1) *Він прийшов вже о 10-тій годині;*

(1а) *О 10-тій годині він уже прийшов;*

(1б) *Він прийшов ще о 10-тій годині;*

(1в) *Він прийшов, коли була ще 10-та година;*

(1г) *Він прийшов, коли була тільки 10-та година;*

(1д) 'Він уже прийшов, коли був ще не очікуваний термін його приходу, а (набагато) більш ранній – 10-та година'

(2) *Він прийшов вже о 10-тій годині;*

(2а) *Він прийшов тільки о 10-тій годині;*

(2б) *Він прийшов, коли була вже 10-та година;*

(2в) 'Він уже прийшов, коли був уже не очікуваний термін його приходу, а (набагато) пізніший – 10-та година'.

У (1) і (2) синкретично виражено: а) здійснення очікуваного переходу (тут - від його відсутності до його присутності); б) вказівка на те, що цей перехід було здійснено раніше (1) або пізніше (2) за очікуваний термін. У (1) і (2), де ТВ знаходиться в безпосередній синтаксичній залежності від *уже*, неясно, чи входить до сфери асерції частки сама ситуація Р або ж ТВ. Саме тому до (1) і (2) можуть бути поставлені у відповідність різні групи перифраз, у яких по-різному експлікуються ці співвідношення.

У першому випадку *вже* співвідноситься зі здійсненням переходу, що видно хоча б із більш експліцитної перифрази (1а) *О 10-й годині він уже прийшов* з препозицією ТВ у функції обставини часу. Вказівка ж про те, що його прихід о 10-тій годині оцінюється як ранній, у (1а) виражений усією конструкцією *ТВ + уже Р*. Подібне осмислення є прерогативою таких конструкцій *ТВ + уже Р*, у яких Р – подієвий предикат [Булигіна 1982] (докладніше про це див. далі). Більш експліцитно ці ідеї виражено в (1б – 1г). Як бачимо, у (1) *вже* одночасно маркує здійснення ситуативного переходу виду 'ще не Р → вже Р', а також те, що це відбулося тоді, коли (ще) не настав намічений термін, а був (істотно) більш ранній – 10-та година (порівн. перифрази (1в – 1г)). Таким чином, у (1) на поверхню винесено *вже*, що вказує на здійснення ситуативного переходу: 'вже прийшов'.

Звернімо увагу, що перифрази з *ще* (на відміну від *тільки*) є контекстно залежними, тобто, строго кажучи, не завжди є синонімічні з (1). Незалежне вживання таких речень припускає неоднозначну інтерпретацію, оскільки вони можуть не обов'язково спиратися на презумпцію очікування Р (тут – його приходу). Якщо така презумпція має місце, то (1 – 1г) є аналогом позитивної відповіді на питання *Чи він прийшов?* Крім позитивної відповіді, (1 – 1г) додатково повідомляють про те, що він прийшов раніше очікуваного терміна. Крім того, (1б – 1в) містять додаткову (презумптивну) вказівку на віддаленість здійсненого переходу від ЧМ. Натомість незалежне вживання (1б – 1в) може бути і не пов'язане з попереднім чеканням на його прихід і спиратися на фактивну презумпцію про те, що він прийшов. В цьому разі (1б – 1в) слугує аналогом відповіді на окреме питання *Коли він прийшов?*, містячи додаткову вказівку про те, як давно (відносно моменту мовленнєвого акту) це сталося. При такій інтерпретації (1б – 1в) співвідносяться тільки з однією глибинною канонічною конструкцією, яка експлікує давнину його приходу: 'Він прийшов о 10-й годині, тобто ще задовго до настання ЧМ'.

В другому випадку (див. (2 – 2в) *вже* маркує чергування не ситуацій, а часових інтервалів, що видно, наприклад, із перифрази (2б) *Він прийшов, коли була вже 10 година*. Саме ж здійснення переходу (від його відсутності – до присутності) описується групою присудка головного речення [Богуславский 1996].

Таким чином, у (2) поверхневому *вже* в насправді відповідають два глибинних 'уже': 'уже', що вказує на здійснення ситуативного переходу, і 'уже', яке засвідчує, що цей перехід відбувся тоді, коли був уже не призначений термін, а (істотно) пізніший – 10-та година. Відтак у (2) на поверхню винесено *вже*, що співвідноситься зі здійсненням даного темпорального чергування ('уже не в Ті, а о 10-й годині').

Як видається, за такою самою (неоднозначною) схемою може бути проінтерпретовано і наведений у [Перцов 2002] приклад (3) *Вони зустрілися вже в саду*, який передбачає, що на певній локальній території (наприклад – у чийсь садібі) очікувалася зустріч двох осіб, принаймні одна з яких мала потрапити на цю територію через вхід. Перша ("рання") інтерпретація передбачає, що зустріч відбулася раніше, ніж очікувалося

– у саду, а не там, де її найприродніше було чекати (наприклад – у вітальні – якщо сад розташовується перед будинком). У цьому випадку (3) допускає синонімічну перифразу (4) *Вони зустрілися ще в саду* і може бути інтерпретоване як ‘Вони вже зустрілися, коли опинилися ще не в передбачуваному місці зустрічі, а в саду’. Друга (“пізня”) інтерпретація передбачає, що зустріч відбулася пізніше, ніж очікувалося – у саду (наприклад, якщо сад розташовується за будинком і потрапити до нього можна або через будинок, або обійшовши його) і може бути подана як ‘Вони вже зустрілися, коли опинилися вже не в передбачуваному місці зустрічі, а в саду’.

Слід також мати на увазі, що у відриві від даного контексту (4) допускає й іншу (аддитивну) інтерпретацію в значенні ‘Ще одного разу вони зустрілися в саду’.

Прикладом нестандартного співвідношення нового стану речей, який маркується часткою *вже*, із вихідною ситуацією є наступне рекламне оголошення з Інтернету:

(5) *Вже (*ще) з наступного року офіційно одружитися в Росії можна буде в Інтернеті*, яке на поверхневому рівні формально співвідноситься зі структурою *вже P*. Даний приклад примітний тим, що думка про нову ситуацію (одруження в Інтернеті) не тільки не була присутня у свідомості слухача (тут – користувача Інтернету), але в нього не була актуалізована і думка про вихідний стан речей – загальноприйнятий традиційний спосіб одруження. Таким чином, уявлення про *P*, що виникає вже при сприйнятті самої фрази (а не раніше), у свою чергу актуалізує думку про “не *P*” – традиційний спосіб одруження. Тому насправді на більш глибокому рівні логічна структура (8) повинна бути подана не як *уже P*, а як *уже не P*, а *Q*, де *P* – “традиційний спосіб одруження”, а *Q* – “одруження в Інтернеті”. Більш точно, вона співвідноситься з іншим варіантом протиставної конструкції: *Вже не тільки P, але і Q*, яка передбачає не взаємовиключення, а “співіснування” спростовуваної і протиставної частин. Адже оформлення шлюбу через Інтернет не означає скасування традиційних форм його укладання. Якщо скористатися аналогією з теорією множин, можна сказати, що множина, співвіднесена з протиставною частиною даної структури, містить у собі і спростовувану частину: ‘*Уже не P*, а {*P & Q*}’. Таким чином, (5) ≈ ‘Ще перебуваючи у межах ЧМ (як-от – у наступному році), офіційно одружитися в Росії можна буде вже не лише традиційним способом, але і через Інтернет’.

Зуважимо, що заборона на вживання у (5) частки *ще* пов'язана із поверхневим обмеженням. Воно полягає в тому, що поверхнєве *ще* не може бути ужито, якщо майбутня подія має відбутися не всередині тієї самої інтервальної часової одиниці (порівн. день, тиждень, місяць, квартал, рік, п'ятирічка і т.ін.), у якій має місце мовленнєвий акт, що є тут точкою відліку. Якщо ж майбутня зміна має виникнути в межах тієї самої інтервальної одиниці, до якої входить мовленнєвий акт, дане обмеження знімається:

(6) *Вже (ще) цього року офіційно одружитися в Росії можна буде через Інтернет; Перший номер журналу вийде вже (ще) цього року.*

Проаналізуємо тепер поданий у [Богуславский 1996] приклад іншого плану, у якому ретроспективно описується раніше не прогнозована зміна:

(7) *Мій прадід починав із 10-ма центами в кишені, а вже мій дід мав у банку 100 тисяч.*

Семантична інтерпретація подібних висловлень пов'язана ще й з необхідністю конструювання такого узагальненого поняття, яке дозволило б експлікувати тотожність ситуації, різні стадії розвитку якої зафіксовані в (14). У якості такої інтегруючої ознаки природно розглядати фінансовий стан роду (або династії), до якого належить мовець. Тоді на глибинному рівні новий етап відповідної еволюції може бути в першому наближенні поданий за допомогою як мінімум двох канонічних структур на зразок ‘*уже не P*’:

‘... в часи *уже не* мого прадіда, а діда (тобто через невеликий часовий інтервал), рівень фінансового стану нашого роду вимірювався *вже не* 10-ма центами, а 100 тисячами \$ у банку’.

3. Інші типи точок відліку

У розглянутих раніше прикладах в якості імпліцитної точки відліку виступає момент, у який очікувалося настання описуваного ситуативного переходу. Як показано в [Богуславский 1996], ТВ може задавати і цілу низку інших видів точок відліку. Подія *P* може бути зорієнтована щодо іншої ситуації *Q*, яка або передуює описуваному переходові або ж має місце після нього. При цьому, як зазначалося в попередньому підрозділі, міра часової близькості або віддаленості *P* від *Q* може вказувати на ступінь своєчасності *P*, оцінюючи його як раннє або пізнє, що у свою чергу опосередковано визначає ступінь успішності *P* або *Q*.

Так, у (1) *Вже (*ще) через 10 хвилин після введення цитохалазину деякі ядра виявляються за межами клітини* точка відліку (момент уведення цитохалазину) передуює описуваному ситуативному переходові (деякі ядра виявляються за межами клітини). З іншого боку, у (2) *Вже (ще) за місяць до операції слід починати готуватися до неї* в якості точки відліку виступає час операції, на який зорієнтовано передуючий їй ситуативний перехід (‘ще не потрібно готуватися до операції => уже потрібно готуватися до операції’).

Подібні приклади можуть розглядатися як варіанти типових інваріантних структур, у яких ТВ при частках *ще*, *уже* заповнюються фіксованими лексемами *незабаром* (невдовзі), *задовго*, *незадовго*... Для приклада (1) таким інваріантом є структура на зразок *Вже незабаром після Q відбулося P*, а для (2) – відповідно структура *Вже (ще) задовго до Q – P*. Тому (1) може бути природно переформульовано як *Вже недовзі після введення цитохалазину (а саме – через 10 хвилин) деякі ядра виявляються за межами клітини*. Як зазначається в роботі [Богуславский 1996], існує певна асиметрія у вживанні часток із ТВ, які вказують на різні типи точок відліку. Речення, у яких фігурують позначення орієнтирів, що передують описуваному ситуативному

переходів, допускають тільки *вже*, але не *ще* – порівн. (1). А в реченнях, що вказують на більш пізній часовий орієнтир, однаково припустимі і *ще*, і *вже* – порівн. (2).

Водночас слід наголосити, що неможливість вживання *ще* у фразах на зразок (1) зовсім не означає відсутності цієї частки в глибинних структурах, які з ними співвідносяться. По-перше, неважко помітити, що дещо інша поверхнева репрезентація структур із чітко заданою “випереджальною” точкою відліку легко допускає і *ще* – порівн. (3) *Вже (ще) на 10-й хвилині динамівці відкрили рахунок* ≈ ‘Коли від початку гри минуло ще (зовсім) мало часу (10 хвилин), у ході гри уже стався злам – динамівці відкрили рахунок’. З цього випливає, що заборона на винесення на “поверхню” частки *ще* в деяких реченнях, які містять попередню точку відліку, пов’язаний із певними поверхневими обмеженнями. Так, вживання *ще* стає неможливим, якщо у фразі вказується сама величина часового інтервалу, що відокремлює момент ситуативного переходу від передуючої точки відліку. Якщо ж даний інтервал задано за допомогою останнього “порядкового номера” одиниці його вимірювання, то *ще* стає так само можливим, як і *вже* – порівн. (3).

Порівн. також приклад (4), у якому кінцеву точку даного інтервалу подано як “звичайну” часову координату – день тижня:

(4) *Все це, а також посилені оперативні заходи дозволили вже (ще) у понеділок вийти на двох підозрюваних.*

Тут у якості точки відліку виступає момент початку діяльності, спрямованої на пошук і схоплення злочинців. Зазначено, що перший успіх у пошукових заходах був уже досягнутий у понеділок, тобто коли минуло ще мало часу від моменту початку діяльності.

Крім того дуже поширеними є випадки, коли має місце поверхнева реалізація відповідної глибинної розгорнутої структури, у котрій експліцитно фігурують обидві частки. Подібні явища можливі тоді, коли часовий інтервал, що реально відокремлює момент ситуативного переходу від попередньої точки відліку, виявляється меншим за інший, гіпотетичний, але зазначений у фразі інтервал, який, на думку мовця, є безумовно невеликим:

(5) *Не проминуло ще і 3-х годин після приїзду Ледука, як він уже сидів зі служником у поштової кареті* (Г.Гессе. Казанова виправляється).

Як було зазначено вище, висловлювання, що відбивають ситуативну зміну (або незмінність) та орієнтовані на наступну точку відліку, можуть бути більш адекватно перифразовані з використанням фіксованих лексем *задовго*, *незадовго*. Так, (5) можна більш експліцитно переформулювати як *Вже (ще) задовго до операції (як-от – за місяць) потрібно починати готуватися до неї*, що на глибинному рівні може бути подане в такий спосіб: ‘У момент, відділений від часу операції ще значним (великим) часовим інтервалом (як-от – місяцем) уже потрібно починати готуватися до неї’. Як бачимо, у (5) варіативність часток *ще*, *уже* порізному маркує той самий ситуативний перехід. Поверхнєве *ще* співвідноситься з указівкою про те, що момент початку діяльності (готування до операції) відділений від самої операції ще великим часовим інтервалом. А альтернативне поверхнєве *вже* маркує здійснення ситуативного переходу ‘ще не потрібно готуватися до операції ==> уже потрібно готуватися до операції’.

Цікаво, що інші типові структури з наступною точкою відліку ((6) *Р уже незадовго до Q*; (7) *Р ще незадовго до Q*) поведуть себе інакше. У (6) і (7) частки *ще* і *вже* не є варіативними (взаємозамінними), оскільки маркують принципово різні ситуації. Розглянемо наступні приклади:

(8) *Диригент приїхав уже (*ще) за 5 хвилин до концерту* ≈ *Диригент приїхав уже (*ще) незадовго (за 5 хвилин) до концерту* ≈ ‘Диригент уже приїхав, коли часовий інтервал, що відокремлював момент його приїзду від початку концерту, був уже невеликий – 5 хвилин’.

(9) *Ще (*уже) за 5 хвилин до спектаклю актор не був загримований* ≈ *Ще (*уже) незадовго до спектаклю (за 5 хвилин) актор не був загримований* ≈ ‘Коли часовий інтервал, що відокремлював момент спостереження від початку спектаклю був уже невеликий (5 хвилин), актор ще не був загримований’.

Як бачимо, у структурах на зразок *Р уже незадовго до (перед) Q* частка *вже* маркує здійснення переходу *ще не Р ==> уже Р* (порівн. ‘диригент ще не приїхав ==> диригент вже приїхав’). А в структурах *Р ще незадовго до (перед) Q* частка *ще* маркує нездійснення очікуваного необхідного переходу (‘актор ще не загримований ==> актор уже загримований’, указуючи на незмінність вихідної ситуації ‘не Р’). За цих умов в структурах (8) точка відліку Q (тут – початок концерту) зіставлена з моментом здійснення Р (приїзду диригента). А в структурах виду (9) точка відліку Q (тут – початок спектаклю) зіставлена з моментом спостереження, що констатує відсутність виконання очікуваної дії – нанесення гриму.

Розглянемо ще один приклад із [Богуславський 1996], який виходить із прагматичної презумпції про те, що дехто (мовець) їде з певною метою з Москви до Санкт-Петербурга і говорить (10а) або (10б):

(10а) *Ще у Твері я зрозумів, що їду марно;*

(10б) *Вже у Твері я зрозумів, що їду марно*

Цей приклад допускає декілька інтерпретацій і є цікавим з різних поглядів. По-перше, ситуативне чергування, позначене формою ДОК *зрозуміти*, найбільш ймовірно інтерпретується не як результат цілеспрямованої діяльності, що заздалегідь очікувався, а як подія в ментальній сфері суб’єкта. Йдеться про те, що ментальний стан суб’єкта-мовця щодо актуальної для нього проблеми **став уже не таким, яким був раніше**

– він став носієм однозначної істинної думки, що їде марно, хоча раніше, швидше за все, не мав сумніву в успіху поїздки або був, як мінімум, не був упевнений у її марності – інакше він її б просто не розпочинав.

Як справедливо зазначає автор, (10а) і (10б) цікаві ще і тим, що позначення ТВ за допомогою обставини не часу, а місця (у *Твері*) призводить до неоднозначної точки відліку. Фраза з поверхневим *це* імплікує інтепретацію з наступною точкою відліку за типом *Ще задовго до Q*: (10а) \approx ‘Ще задовго до прибуття в СПб (як-от – у Твері) я вже зрозумів, що їду даремно’. Натомість фраза із поверхневим *уже* викликає асоціацію з попередньою точкою відліку за типом *Вже незабаром після Q*: (10б) \approx ‘Незабаром після відправлення з Москви – у Твері (тобто коли після відправлення минуло ще мало часу) я вже зрозумів, що їду марно’.

Звернімо увагу, що ці приклади можуть допускати і таке інтонаційне прочитання, при якому зміст пропозиціонального актанта *зрозуміти* не входить до комунікативного фокусу, а посилений фразовий наголос припадає на ТВ (у *Твері*):

(10 в) *Ще у Твері я зрозумів, що їду марно*;

(10 г) *Вже у Твері я зрозумів, що їду марно*

При такому інтонаційному прочитанні мається на увазі, що в суб'єкта і раніше була підозра про марність розпочатої ним поїздки і висновок, до якого він дійшов, є результатом цілеспрямованої й інтенсивної розумової діяльності, тобто, на відміну від (10а – 10б), не сприймається як несподіванка. Таке потрактування передбачає тільки попередню точку відліку. При цьому в (10в) у якості цього попереднього орієнтиру розглядається момент відправлення з Москви: (10в) \approx ‘вже зрозумів, що їду марно у Твері, тобто коли після відправлення з Москви минуло ще мало часу’. А в (10 г) у якості попередньої точки відліку виступає момент виникнення підозри про марність поїздки:

(10 г) \approx ‘вже зрозумів, що їду даремно у Твері, тобто коли від моменту виникнення підозри про безперспективність поїздки минуло вже багато часу’. При цьому виявляється неважливим, коли саме настав даний момент – до відправлення з Москви або після нього. Є також показовим те, що (10 г) є цілком сумісним з прислівником *нареши*, а (10в) – ні: *Вже у Твері я нареши зрозумів, що їду даремно*, але **Ще у Твері я нареши зрозумів, що їду даремно*.

У розглянутих раніше прикладах ТВ має функцію часової координати, яка вказує на точку або часовий інтервал, що фіксують момент певного ситуативного чергування – момент початку існування нової ситуації. Однак ТВ може виступати і в інших функціях, які здатні модифікувати тип семантичної інтерпретації висловлення. Наприклад, вона може вказувати на вік суб'єкта – учасника ситуативного переходу. Позначаючи вікову характеристику, ТВ так чи інакше корелює з віковим нормативним стереотипом, який актуалізується типом нової ситуації Р і поширений у соціумі, до якого належать мовець і слухач. Порівн.:

(11а) *Вона вже у 18 років вийшла заміж* \approx (11б) *Вона ще в 18 років вийшла заміж*;

(12а) *Він вже в 6 років пішов у школу* \approx (12б) *Він ще в 6 років пішов у до школи*.

(11 – 12) описують події, що однозначно оцінюються як дочасні і тому розглядаються як певні “досягнення” учасників цих подій:

(11) \approx ‘Вона вийшла заміж у 18 років, тобто ще не досягнувши віку, оптимального для вступу у шлюб, що вже правомірно кваліфікувати як досягнення’

(12) \approx ‘Він пішов до школи в 6 років, тобто ще не досягнувши віку, оптимального для одержання початкової освіти, що вже правомірно кваліфікувати як досягнення’.

З іншого боку, (13 - 14) однозначно вказують на події, оцінювані як пізні:

(13) *Вона вже у 36 років вийшла заміж* (порівн. **Вона ще у 36 років вийшла заміж*) \approx ‘Вона вийшла заміж у 36 років, тобто вже перейшовши вік, оптимальний для вступу у шлюб’;

(14) *Він вже у 8 років пішов до школи* (порівн. **Він ще у 8 років пішов до школи*) \approx ‘Він пішов до школи у 8 років, тобто вже перейшовши вік, оптимальний для одержання початкової освіти’.

Як бачимо, “глибинним прообразом” *ще* в (11б) і (12б) слугує вказівка на те, що відповідні події розглядаються як дочасні. Глибинним прообразом *вже* в синонімічних їм (11а) і (12а) є те, що ці ранні події оцінюються як певні досягнення. А в (13) і (14) глибинним відповідником *вже* є оцінка описуваних подій як пізніх.

Таким чином, у семантичній інтепретації структур на зразок (11 – 12) присутні дві канонічні конструкції: ‘ще не перейшов через певний вік’ і ‘уже виявити себе на шкалі досягнень’. А в інтерпретації структур на взірць (13 – 14) фігурує тільки одна канонічна конструкція ‘вже перейшла через певний вік’.

Отже, більшість аналізованих структур із реалізованими ТВ часток *ще* і *вже* нормативно містять тільки одну частку, яка у переважній більшості випадків маркує наявність у глибинній структурі принаймні двох часток у складі двох канонічних конструкцій. При цьому виділяється два типи вживань:

1) у поверхневій структурі може альтернативно фігурувати будь-яка з глибинних часток;

2) у поверхневій структурі може бути подана тільки одна певна частка; вживання ж іншої частки робить фразу аномальною.

У рамках явищ другого типу особливий інтерес становить з'ясування природи цих мовних заборон.

В одних випадках така заборона пояснюється суто семантичними причинами – наприклад, наявністю в глибинній структурі тільки однієї канонічної конструкції з часткою, яка не збігається з тією, що фігурує в поверхневій фразі. (Порівн. розглянутий вище приклад **Вона ще в 36 років вийшла заміж*, де на поверхні фігурує частка, яка насправді є відсутньою в глибинній структурі).

В інших випадках заборона на вживання частки пов'язана із певними поверхневими обмеженнями. Деякі з них були проаналізовані вище. Наведемо приклад ще одного такого обмеження, яке виявляється в прикладі, розглянутому в роботі [Апресян 1986]:

(15) *Вже (*ще) зараз ясно, що він програє.*

Значення (15) у першому наближенні може бути подане як: (15) \approx 'Зараз, тобто в момент, відокремлений від початку гри ще невеликим часовим проміжком, майбутній результат гри вже став зрозумілим: він програє'. Неможливість вживання в (15) *ще* пов'язана з тим, що "дострокове" здійснення ситуативного переходу 'результат гри поки ще не ясний => результат гри вже ясний' збігається з моментом мовленнєвого акту і – ширше – з ЧМ. Відтак (15) функціонально уподібнюється структурі *ще P*, що нормативно вказує на зберігання у ЧМ попереднього стану, якому належить змінитися. Натомість у (15) насправді йдеться про новий, змінений стан справ – результат гри **вже** ясний. Цим протиріччям і пояснюється аномальність вживання *ще* в (15). Показовим є те, що якщо такого часового збігу не відбувається, то стає можливим винесення на поверхню будь-якої із часток. Порівн. (16) *Вже (ще) тоді було ясно, що він програє*, де аналогічне чергування виведене за межі ЧМ.

Література

Апресян 1986: Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира // Семиотика и информатика. – М., 1986. – Вып. 28. – С. 5 – 33.

Богуславский 1996: Богуславский И.М. Сфера действия лексических единиц. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.

Мустайоки 1988: Мустайоки А. О семантике русского темпорального «ЕЩЁ» // Доклады финской делегации на X съезде славистов // Под ред. А. Мустайоки и др. *Studia slavica Finlandensia*. – 1988. – Т.V. – С. 99 – 141.

Перцов 2002: Перцов Н.В. О возможном семантическом инварианте русских фразовых частиц *уже* и *ещё* // Сб. «Логический анализ языка. Семантика начала и конца». – М.: «Индрик» 2002. – С.137 – 144.

Труб 1997: Труб В.М. О семантической интерпретации высказываний с частицами *ещё*, *пока*, *уже* // Логический анализ языка. Язык и время. – М.: Институт языкознания РАН, 1997.

Труб 2002: Труб В.М. Темпоральные частицы как знаки начала и конца ситуации // Логический анализ языка. Семантика начала и конца. – М.: «Индрик», 2002. – С. 334 – 447.

The article reveals that semantic interpretation of sentences containing temporal particles must be based on the information about evolution of the situation being described and taking into account different functions of temporal valencies of particles, has to reflect a real correlation between the surface and the deep structures of sentence.

Keywords: semantic interpretation, temporal particle, temporal valency.

Надійшла до редакції 14 жовтня 2008 року.

Марія Фенко

ББК 81.411.1-212

УДК 811.162'367.624

ПРИСЛІВНИКОВІ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ КАТЕГОРІЇ ПРЕДИКАТНОСТІ В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню проблеми категорійної парадигми прислівника, його функціонального потенціалу. Особливу увагу зосереджено на здатності прислівника як периферійної частини мови реалізовувати семантико-синтаксичну категорію предикатності в реченнєвих конструкціях.

Ключові слова: семантико-синтаксична категорія, семантико-синтаксична структура речення, категорія предикатності, прислівник.

Багатоплановий характер речення як одиниці синтаксису зумовлює його вивчення в різних аспектах. Особливої актуальності набуває його семантико-синтаксичний напрям та вивчення семантико-синтаксичної категорійності компонентів реченнєвих структур [Вихованець 1992; Загнітко 2001; Мірченко 2001]. Найпоказовішою й найбільш вагомою в семантико-синтаксичній організації речення виступає категорія предикатності. Як семантико-синтаксична категорія предикатність ґрунтується на здатності частини мови

здійснювати функцію предиката речення. На думку М. В. Мірченка, предикат усякого речення – це особлива семантична сутність, якість, що не передбачає однозначного лексичного заповнення в структурній схемі речення, через що предикат віддаляється від імені навіть тоді, коли воно займає позицію предиката [Мірченко 2001: 125]. Можемо стверджувати, що предикатами речення здатні виступати не лише дієслівні форми, а й інші лексико-граматичні розряди, що спроможні виконувати предикатні функції. Звідси й випливає головна мета нашої статті – показати, як прислівникові форми здатні реалізовувати одну із визначальних семантико-синтаксичних категорій речення, категорію предикатності.

Розмежування предикатів має давню традицію. Установлюючи критерії для тієї чи тієї групи ознакових слів, мовознавці покладаються ще на Аристотелеву класифікацію. Давньогрецький філософ виділив три основні категорії, що охоплюють зв'язки реального світу: сутності, стани та відношення, – їх в логіко-лінгвістичній інтерпретації дослідники ототожнюють із предикатними знаками. Логічна сфера “становища речей” універсальна для всіх мов, але наповнюється реальним змістом лише в окремій мовній обкладинці. Тому класифікація предикатних одиниць, маючи загальний характер, апелює до конкретного мовного наповнення. Предикатні значення засвідчують тісний зв'язок мовних функцій і поняттєвих категорій. Основи останніх, як свідчать дослідження, знаходять своє вираження в лексичній, морфологічній і синтаксичній системах.

Угруповання предикатів підпорядковане певним вимогам, а саме: кожен клас цих одиниць повинен мати семантичні ознаки, які б чітко окреслювали сферу окремих граматичних явищ і фігурували в синтаксичних правилах. Відповідно до принципів семантичної ідентифікації такими ознаками виступають несубстанційні (парадигматичний підхід) і субстанційні (синтагматичний підхід) компоненти. Несубстанційні семи у структурі предикатного знака визначають морфологічні та лексичні особливості одиниці, пов'язані з часом. Такі атрибути фізичного часу, як лінійність, протяжність, векторність, сегментованість тощо відображаються в ознаках, об'єднаних категоріями темпоральності та аспектуальності. Якщо в першій із них зосередились “зовнішні” характеристики загального часу, то в другій відображені “внутрішні” часові особливості дії. Варто констатувати, що класифікації, зорієнтовані на аналіз внутрішніх властивостей предиката, часто відзначаються морфологізованим підходом, оскільки основним засобом вираження ознакового слова виступає дієслово. Тісну взаємодію сфер лексики, морфології та синтаксису простежуємо і в аналізі дієслова, і предиката. Відтак у роботах окремих синтаксистів класи дієслів ототожнено з класами предикатів, а ті – з типами ситуацій, відтворених семантичними моделями речення [Булыгина 1982: 7-85; Lyons 1979: 373-597].

Традиційно предикати поділяють на два узагальнені класи – “дії” та “стану”, або “процесу” і “стану”. Це розмежування відображає онтологію динамічних (дія, процес) і статичних явищ (стан). Такий поділ, як відомо, пов'язаний і з глибоким ієрархічним поділом дієслівної лексики: “У граматиках скрізь робиться спроба показати відмінність значень дієслів, що виражають “дію”, від тих, що означають “стан” (механічного руху й стану, в якому може перебувати особа чи предмет)” [Кучеренко 2003: 303-330].

Українська граMATика при виділенні предикатних типів стоїть на позиції залучення і часових, і субстанційних характеристик, з опорою на останні. Названий підхід є переконливим, адже непредикатним словам більшою мірою властиві парадигматичні семи, а предикатним – синтагматичні, як такі, що потенційно визначають валентну модель речення. У роботі прийнято варіант предикатної типології, що запропонував І. Вихованець [Вихованець 1993]. Услід за ним та іншими українськими лінгвістами [Масицька 1998: 135; Леута 1988; Вінтонів 2001: 23-28] виділяємо дію, процес, стан та якість як основні функціонально-семантичні типи предикатів, а також кількісні та локативні предикатні синтаксеми [Вихованець 1993: 256]. Зазначені одиниці вирізняються змістовими опозиційними ознаками: динамічністю / статичністю, часовою локалізованістю, фазовістю, активністю / пасивністю суб'єкта тощо. Утілення в структурі предиката чималої кількості семантичних ознак, які категоризуються, свідчить про багатогранність і складність природи цього мовного знака. Функціонально-семантичне поле предиката – це макроструктура, яка формується граматичними елементами мови у зв'язку з лексичними і словотвірними. Ознакове слово поєднує в собі універсальне та ідіоетнічне, і зміст його стосується багатьох мовних рівнів.

Перш ніж характеризувати категорію предикатності в категорійній парадигмі прислівника варто зазначити, що прислівник – це самостійна, але абсолютно периферійна частина мови, що ґрунтується на чотирьох повнозначних частинах мови – прикметникові, дієслові, числівникові та іменникові, виражає ознаку іншої ознаки, вживається в структурі речення в позиції детермінанта і в придієслівній позиції другорядного члена речення, та для якої характерна безкатегорійність та незмінність [Вихованець 2004: 299]. Найважливішою ознакою прислівника є його семантика, яка базується на синтаксичному функціонуванні. Його специфічні синтаксичні функції та синтаксичні позиції спричиняють модифікаційні процеси в категорійній парадигмі. Найпоказовішою серед них є предикатна функція прислівника в семантико-синтаксичній структурі речення для реалізації грами предиката стану.

Центральну ланку предикатів стану становлять незмінні форми, які називають словами категорії стану або ж предикативними прислівниками. У семантико-синтаксичній структурі речення предикативні прислівники, у яких відсутні форми словозміни, зумовлюють аналітичні форми часу та способу, що виражають напівморфеми типу *ставати*, *робитися*, або аналітична морфема-зв'язка *бути* [Мірченко 2001: 132], наприклад: *І мені на хвилину стало сумно (О. Довженко); Всім спершу ялось ніяково, а потім дуже весело*

стало (В. Винниченко); Хай буде гірко... (Л. Костенко). Тобто предикативні прислівники у структурі речення можуть вживатися як самостійно, так і у поєднанні з напівморфемами, які зумовлюють значення часу та способу стану, про який йдеться в реченнєвій конструкції, а також здатні виражати статичність чи процесуальність стану, наприклад: І було солодко... (Г. Хоткевич) – І буде солодко...; І є солодко...; І ставало солодко. Загалом в українській мові предикативних прислівників понад 300. З семантичного погляду вони найрізноманітніші, тому правомірним було б поділити їх на кілька значенневих груп: 1) предикативні прислівники на позначення психічно-емоційного стану людини; 2) предикативні прислівники на позначення фізичного стану людини; 3) предикативні прислівники, що позначають розумовий (інтелектуальний) стан людини; 4) предикативні прислівники, що виражають стан природи.

Найчисельнішою є група предикативних прислівників на позначення психічно-емоційного стану людини, які характеризують почуття і відчуття особистості, її світосприйняття в найрізноманітніших ракурсах. Так, для вираження душевної піднесеності чи пригніченості особи (задоволення / незадоволення), страждання людини, використовуємо прислівники типу **невесело, любо, добре, радісно, тяжко, нудно, гірко** і под., наприклад: Мені невесело було й на нашій славній Україні (Т. Шевченко); Мені так любо, любо стало, неначе в бога (Т. Шевченко); Добре тому багатому: його люди знають... (Т. Шевченко); Чого мені тяжко, чого мені нудно, чого серце плаче... (Т. Шевченко); Зробилось так легко, так радісно, як ще ніколи (М. Коцюбинський); Милуюся-дивуюся, чого душі моїй так весело (П. Тичина); На душі важко – так важко, як ще ніколи не було (Панас Мирний). Предикативні прислівники даної значеннєвої групи здатні виражати не лише відчуття, а й стани душі людини (спокій, тривогу, самотність, сум), її емоції (сором, байдужість, захоплення), наприклад: Згадай лихо – тай байдуже... минулось... пропало... Згадай добре – серце в'яне: чого не остало? (Т. Шевченко); І грека доброго ти полюбила... Однаковісінько! ...бо заплатили... (Т. Шевченко); Глядиши на неї – і очам приємно (І. Франко); І стало так мені страшно, немов я в лісі густому поміж вовками (І. Франко); І мені так жалко, так жалко за ним, що нестримні ридання стискають мені горло і сльози заливають щокі (В. Сосюра); Нам невелиддно кликати рабів (Леся Українка); Тепер за ці мольби сквалпиви печально й соромно мені (Д. Павличко); Грицеві стало ніяково від тих великих очей (О. Кобилянська).

Варто зауважити, що предикати емоційно-психологічного стану належать до класу явищ, які безпосередньо пов'язані з часом. Вони є непостійними ознаками особи, що мають місце у певні періоди її існування. На це, зокрема, вказують темпоральні поширювачі у досліджуваних реченнях, наприклад: Часто бува мені тяжко на серці, що всього тут у мене доволі, та один я мушу тим користуватись (П. Куліш); Нам весело нині (М. Коцюбинський); Не вбивайтеся за мною, се мені важко тільки отсю годину, а то і нічого (Г. Квітка-Основ'яненко); І завжди після таких роздумів йому робилось легше (Григорій Тютюнник); Йї іноді лячно за долю тої дитини (О. Кобилянська); В такі хвилини мандрівникам смутно (Л. Костенко); На мить стало Іванові трохи відрадініше (Р. Іванчук); Хльоснув юного чорта жах, але за хвилю стало спокійніше (В. Шевчук); Уздрила вона в тому погляді несподівану тугу, і стало їй на мент страшно (В. Шевчук). Будучи змінною характеристикою суб'єкта, емоційно-психологічний стан передбачає, що той же суб'єкт може бути носієм іншої тимчасової ознаки.

Іншу семантичну групу складають предикативні прислівники на позначення фізичного стану людини, який зумовлений хворобою, незадовільним станом здоров'я, відчуттям болю, наприклад: Важко матері, таке згадуючи, гірко та сумно на душі, боляче в серці – так, наче хто відриває шматочок од його... (Панас Мирний); Ой, холодно в нетопленій хатині... (М. Доленго); Жарко, наморочливо йому стало (О. Гончар); Чи не зле вам, сестро? – Слабо мені... (О. Маковей). Малочисельною є група прислівників, що позначають розумовий (інтелектуальний) стан людини. Дані слова категорії інтелектуального стану вказують на правильне сприйняття висловленого, на осмислення або ж безсумнівне сприйняття чого-небудь тощо, наприклад: Для мене очевидно, що Ви не бентежитесь, не слухаєте, певно, добрих порад... (М. Коцюбинський); Мені тоді невтямки, де я і хто я, і що діється зі мною (І. Нечуй-Левицький); Видно, що їй зразу ніяково було (І. Франко); Ясно? – Ясно, – тихо відповів Залізняк... (В. Собко); Усім у бригаді було зрозуміло, що іван Залізняк уже став слюсарем... (В. Собко); Неясно мені, чого ти й досі тут? (О. Гончар).

Низкою прислівникових форм характеризується група предикативів, що виражають стан природи в усіх її мінливих проявах, наприклад: а) гарна / негарна погода: Сонце високо підбилося вгору, надворі стало душно (І. Нечуй-Левицький); На небі так ясно, так погідно (І. Франко); Тут темно, і темно там, і ще далі темно... (В. Стус); Надворі так гарно, сонячно, тепло (А. Тесленко); Сьогодні до полудня хмарно, але сухо (Леся Українка); Мрячно, холодно, паде дрібний дощик (У. Кравченко); ... Парко, як у липні (У. Кравченко); б) позначення низької або високої температури повітря: Тепло було і вишині цвіли рясно (Марко Вовчок); ... там не так жарко, як тут, в Одесі (Леся Українка); На ранок було холодно; мороз скаженів (Панас Мирний); в) позначення кольорових асоціацій, наприклад: А навкруги біло-біло... (І. Франко); Синьо так! Біжать собі конячки... (П. Тичина); Так тихо та зелено сосни стоять... (П. Тичина); Як біло, як блакитно, як синьо стало довкола, а в небі на холод вставало два сонця (М. Стельмах).

Проаналізовані групи прислівників підтверджують думку про те, що категорія предикатності спроможна реалізовуватись у реченнєвих конструкціях за допомогою периферійних частин мови. Семантико-синтаксична категорія предикатності – це здатність частини мови здійснювати функцію предиката речення. Тому

предикатну позицію не варто ототожнювати з функціональними можливостями лише дієслів, прислівник як самостійна частина мови послідовно функціонує в предикатній позиції і є формальним виразником категорії предикатності. Предикативні прислівники можуть вживатися самостійно або у поєднанні з інфінітивом. Ці форми мають здатність керувати іменниковими чи займенниковими синтаксемами у реченневих структурах, і тому вони виступають центральним, організувальним елементом речення. Питання семантико-синтаксичної категорійності, зокрема частиномовної реалізації семантико-синтаксичних категорій у реченні, є надзвичайно актуальним у мовознавчій науці і потребує послідовного та повного вивчення.

Література

- Булыгина 1982: Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов / Отв. редактор О. Н. Селиверстова. – М.: Наука, 1982. – С. 7-85.
- Вихованець 2004: Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 398с.
- Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
- Вихованець 1988: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – 256 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
- Вінтонів 2001: Вінтонів М. О. Семантичні вияви предикатів процесу в сучасній українській мові // Наукові записки. Серія філологічна. – Вінниця: Вид-во ВПУ. – 2001. – № 3. – С. 23-28.
- Есперсен 1958: Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Узд-во иностр. лит., 1958. – 404 с.
- Загнітко 2001: Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Кендюшенко 1990: Кендюшенко А. Г. Про семантичну структуру речень з предикативними прислівниками // Мовознавство. – 1990. – №4. – С. 50-54.
- Кучеренко 2003: Кучеренко І. К. Дієслово // Кучеренко І. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Вид. 2. – Вінниця: Поділля-2000, 2003. – С. 303-330.
- Леута 1988: Леута А. И. Семантико-синтаксическая структура предложений с глагольными предикатами состояния в современном украинском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филолог. наук: 10.02.01 / Педагогичний ін-т. – К., 1988. – 22 с.
- Масицька 1998: Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк: Вид. відд. Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки, 1998. – 208 с.
- Мірченко 2001: Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк: Вежа, 2001. – 340 с.
- Тимкова 1997: Тимкова В. А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т. – Вінниця, 1997. – 175 с.
- Lyons 1979: Lyons J. Semantics and grammar // Semantics. – Cambridge: Cambridge university press. – Vol. 2. – 1979. – P. 373-597.

The article is devoted to the investigation of the problem of categorial characteristics of the adverbial. The special attention is directed on the adverbial forms of realizations of the category of predicativity in the sentences with constructions are also analyzed.

Keywords: semantic-syntactic category, category of predicativity, semantic-syntactic structure of the sentence, adverb.

Надійшла до редакції 16 жовтня 2008 року.

Юлія Язикова

ББК Ш141.4 – 923.22 + Ш 141. 4 – 22
УДК 801.56

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАЙМЕННИКОВО-СПІВВІДНОСНИХ РЕЧЕНЬ СИМЕТРИЧНОЇ ТА НЕСИМЕТРИЧНОЇ СТРУКТУРИ

Стаття присвячена дослідженню семантики речень займенnikово-співвідносного типу як симетричної, так і несиметричної структури на основі виокремлення в їхній структурі номінативних блоків “те + підрядна частина”. Виявлено особливості формування аналізованих речень як синтаксичних одиниць.

Ключові слова: симетричний, несиметричний, номінативний блок, структура.

Підрядні утворення займенnikово-співвідносного типу привертали увагу багатьох дослідників: М.Пешковського, Л.А. Булаховського, В.А. Белашапової, І.І. Слинька, І.Р. Вихованця, А.П. Загнітка та ін. До таких

одиниць належать і так звані нерозчленовані складнопідрядні речення симетричної та несиметричної структури. Речення симетричної структури характеризуються поєднанням співвідносних слів і семантично однорідних з ними сполучних слів у підрядній предикативній частині. Для несиметричних утворень характерним є те, що залежна предикативна частина поєднується з релятами головної, які виражені спустошеним знівельованим займенником *те* та дейктичними займенниками чи займенниковими прислівниками атрибутивної чи квантитативної семантики *такий, таке, такі, так, стільки* й ін., напр.: *Я не на те, слова, ховала вас і напоїла кров'ю свого серця, щоб ви лилися, мов отрута млява, і посідали душі, мов іржа* (Леся Українка).

Функціональний аспект вивчення мови посилює необхідність дослідження усього арсеналу конструкцій, тому основним завданням синтаксису є пошук та ґрунтовний аналіз синтаксичних моделей, серед яких основне місце належить реченням симетричної та несиметричної структури. Актуальність статті полягає в тому, що без дослідження семантики та структури підрядних симетричних й асиметричних утворень не можливий повний та всебічний аналіз складнопідрядного речення.

Об'єктом статті стали речення симетричної та несиметричної структури.

Мета статті – комплексний аналіз симетричних й асиметричних речень із номінативним блоком “*те* + підрядна частина”. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) виявити особливості корелята *те* у структуруванні номінативного блоку; 2) охарактеризувати тип семантичної структури, яка формується в їхніх межах; 3) описати умови формування та руйнування номінативного блоку “*те* + підрядна частина” у реченнях несиметричної структури.

Складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу з співвідносним словом *те* у головній частині привертала увагу багатьох мовознавців. Тому погляди на природу та структуру цих речень як синтаксичних одиниць є різними.

Ф.І. Буслаєв та інші представники логіко-граматичного підходу вважали, що складнопідрядне речення уподібнюється простому, а підрядна частина – членам речення: “Кожен із членів головного речення, крім присудка, може бути реченням підрядним” [Буслаєв 1959, с. 279].

Відомий мовознавець Є.В. Кротевич у своїй праці “Будова складнопідрядних речень у сучасній українській мові” щодо опису займенниково-співвідносних речень зазначав, що це складні речення, які мають вказівне займенникове слово, значення якого розкривається в підрядному реченні [Кротевич 1952, с. 24].

О.С. Мельничук у праці “Про будову складнопідрядних речень та принципи їх класифікації” окреме місце відводить узагальнено-означальним (або співвідносним) з різновидами підметовим, додатковим, обставинним [Мельничук 1953, с. 35]. Лінгвіст, розкриваючи цей тип підрядних конструкцій, робить два застереження: по-перше, до цього виду немає підстав відносити такі підрядні речення, як порівняльні, допустові і наслідкові, бо вони повністю вкладаються в категорію підрядних обставинних; по-друге, синтаксична особливість узагальнено-означальних речень полягає в тому, що з їхнього погляду зміст усієї головної частини узагальнюється в якусь єдину лексичну одиницю, яка осмислюється здебільшого як субстантивна форма.

У “Грамматике русского языка” за редакцією В.В. Виноградова речення з співвідносним словом *те* розглядають серед складнопідрядних із підрядними додатковими, підметовими та присудковими [Грамматика русского языка 1960, с. 289].

М.С. Поспелов вважав, що підрядна частина складнопідрядних речень може стосуватися всієї головної частини в цілому чи якогось її члена. На основі цього дослідник виділяє два типи складнопідрядних речень: двочленні (розчленовані) та одночленні (нерозчленовані) [Поспелов 1959, с. 20].

У книзі “Русская грамматика” (1979 р.) складнопідрядні речення з співвідносним словом *те* виокремлюють із-поміж субстантивних відносних речень [Русская грамматика 1979, с. 947].

В українському синтаксисі складнопідрядні речення з номінативним блоком “*те* + підрядна частина” належать до займенниково-співвідносних. Досліджуючи цей тип речень, відомий мовознавець І.Р. Вихованець класифікував такі речення за специфікою поєднання співвідносних слів і засобів зв'язку на три класи:

1) складнопідрядні речення симетричної структури: *той – хто, той – що, той – який, той – котрий, такий – який, так – як, там – де, туди – де, туди – куди, звідти – звідки, тоді – коли, доти – доки* і под.:

а) субстанційні (із семантикою предметності);

б) атрибутивні (означальні);

в) адвербіальні (локативні і темпоральні);

2) складнопідрядні речення несиметричної структури формуються співвідносними словами з означальною семантикою й асемантичними сполучниками *що, щоб* та порівняльними сполучниками типу *немов, наче, неначе, ніби*;

3) складнопідрядні речення несиметричної структури містять співвідносне слово *те* як найбільш нівельоване в семантичному плані співвідносне слово [Вихованець 1993, с. 338].

Отже, як бачимо, номінативний блок “*те* + підрядна частина” притаманний реченням займенниково-співвідносного типу як симетричної так і несиметричної структури, але з різною номінативною функцією.

На складнопідрядні речення із субстантивованим займенником *те* (*той, та*) у головній частині російські й українські мовознавці звернули увагу давно. Вони кваліфікували їх за функцією займенникових слів як

підметові, присудкові чи додаткові [Кулик 1965, с. 194]. Визначення синтаксичної функції вказівного слова таких речень ще не дає уявлення про їхню будову та значення. Наголошувалося, що підметові, додаткові, присудкові речення мають спільні риси. Для їхньої будови використовують вказівні та відносні займенники. На цій підставі виділяють призайменникові конструкції. Вони мають спільне значення, тобто дійтичне слово і відповідне йому відносне слово стосуються тієї самої особи чи предмета. Автори “Русской грамматики” називають таке відношення займенниковими повторами [Русская грамматика 1965, с. 532]. Таке твердження не можна повністю відкинути, бо зазначені конструкції мають являти собою особливий тип нерозчленованих речень.

Займенник *той* (*те*) субстантивований і тому означає не якісну ознаку, а вказує на особу чи предмет. Поєднуючись із займенником *хто*, *той* вказує на особу, сполучаючись із *що*, вказує на предмет, напр.: *Ой не так неохоче стріляє той, хто виріс під реви гарматні* (Олег Ольжич); *Федот звівся на лікоть, але те, про що він думає і горював, тепер стало цілком ясне, майже розплановане* (Борис Антоненко-Давидович). У цьому реченні підрядна частина приєднується до головної за допомогою відносного займенника *хто*, слово *той* у головній частині вказує на особу. Виходячи з вищезазначеного з урахуванням семантико-синтаксичних відношень між предикативною підрядною частиною й релятом головної складної утворення займенниково-співвідносного типу симетричної структури субстанційні розподіляють на суб’єктні та об’єктні конструкції.

Вказівний компонент *той* змінюється за родами, числами, відмінками, при цьому створюючи відповідні форми парадигм прономінативно-співвідносних речень. Займенник *той* здебільшого виступає в чоловічому або середньому роді – *той*, *те*. Відносні слова *хто*, *що* в підрядній частині не можуть вказувати на рід, тому основну функцію на себе бере займенникове слово *той*, яке є засобом вираження роду: *Мене ж тривожить те, що відлетіло, неначе листя з гілки помертвіле* (Тодось Осьмачка); *Хто водиться з чужими, той циганом не є* (Ліна Костенко). Іноді на рід допомагає вказувати присудок підрядної частини, напр.: *Є погляд у того жорстоко прямиий, хто смерті глянув у вічі* (Тодось Осьмачка). У цьому реченні в підрядній частині присудок виражений дієсловом минулого часу чоловічого роду, тому і в головній частині вказівне слово *той* виражає значення роду: *Три мости злетіли в небо лебедями біло, А четвертий – до тієї, що кисет вручила* (Борис Олійник) – у цій конструкції в підрядній частині присудок виражений дієсловом минулого часу жіночого роду, тому в головній частині дійтичний компонент виражає значення жіночого роду.

Складнопідрядні речення симетричної структури з номінативним блоком “*те* + підрядна частина” можуть мати різні відтінки значення.

1. Складнопідрядні речення симетричної структури із значенням розумової діяльності: *Федот звівся на лікоть, але те, про що він думає і говорить, тепер стало цілком ясне, майже розплановане* (Борис Антоненко-Давидович); *Те, що крутиться в голові, здається дрібним і неповноцінним* (Михайло Стельмах); *А коли ляжеш на стину і незворушно дивишся в глибоке небо, тоді бачиш усе, про що мріється: батько на яблука столу коні, а поруч з батьком він сам – на білому, і шабля в руках, і червоний жупан розвівається на вітрі* (Роман Іваничук).

2. Складнопідрядні речення симетричної структури зі значенням душевного стану: *Мене ж тривожить те, що відлетіло, неначе листя з гілки помертвіле* (Тодось Осьмачка).

3. Складнопідрядні речення симетричної структури із значенням оцінки: *Лиш той пророк, хто має серце чисте і зла в народ і краплі не несе* (Іван Кочерга); *Він такий, що в неозорім полі уночі обійде хуртовину* (Леся Українка); *Він був точнісінько такий, як ото бачив колись Василько його рисунок на столі в інженера* (Олександр Довженко); *Болгарія тепер така, якою її хоче бачити Константинополь* (Юрій Мушкетик); *...жона та справді постала перед ним такою, якої не видів досі та й не сподівався видіти* (Дмитро Міщенко).

4. Складнопідрядні речення симетричної структури із значенням пам’яті: *Згадувала те, що вже згадували вони в Придніпровському* (Павло Загребельний); *Ти витяг з моєї пам’яті те, що я давно забув* (З журналу).

5. Складнопідрядні речення симетричної структури із значенням дії: *Три мости злетіли в небо лебедями біло, А четвертий – до тієї, що кисет вручила* (Борис Олійник); *Хто водиться з чужими, той циганом не є* (Ліна Костенко).

6. Складнопідрядні речення симетричної структури із значенням уваги: *Те, що він мав на увазі, не міг збагнути ніхто з присутніх* (З газети).

7. Складнопідрядні речення симетричної структури із значенням порівняння: *В його очах стояв він таким, яким був перед війною* (Іван Сенченко); *Які самі, такі й сани* (Нар. тв.); *Чис весілля, того й музика* (Народна творчість); *Які мама й татко, таке і дитячко* (Нар. тв.); *Яке дерево, такі його квіти, які батьки, такі й діти* (Народна творчість); *Який пастух, така й череда* (Народна творчість).

8. Складнопідрядні речення симетричної структури із значенням порівняльної кількості: *Мар’ян не стільки почув, скільки догадався, про що говорить Плачинда* (Михайло Стельмах); *Не стільки, правда, зубрить, скільки розкошує у своїх мріях, у світлих дівочих видіннях* (Олесь Гончар).

9. Складнопідрядні речення симетричної структури із значенням психічного стану: *Те, що його так сильно хвилювало кілька годин тому, зараз лежало на серці тихим приємним лоскотом* (Микола Хвильовий).

10. Складнопідрядні речення симетричної структури із значенням місця: *Тому доля запродала Од краю до краю, А другому оставила Те, де захивають* (Тарас Шевченко).

Отже, основною функцією синтаксичних конструкцій “*те* + підрядна частина” є номінація реалій позамовної дійсності. Але здійснення номінативної функції притаманна не всім складнопідрядним реченням займенниково-співвідносного типу. Є такі речення, у яких блок “*те* + підрядна частина” представлений, але його номінативна функція може бути змінена або взагалі відсутня. Такі речення отримали назву несиметричних.

Російський мовознавець С.О. Карцевський вперше дослідив та запровадив поняття асиметрії мовного знака. У своїй праці “Об асимметричном дуализме лингвистического знака”, науковець зазначає, що асиметрія мовного знака застосовується не тільки при дослідженні лексики, а також при вивченні явищ синтаксичного рівня, коли знак і значення не покривають один одного повністю. Їхні межі не співпадають у всіх точках: той самий знак має декілька функцій, а те саме значення може бути виражене кількома знаками [Карцевский 1965, с. 85]. Отже, кількісна асиметрія може спостерігатися тоді, коли основний зміст простого речення виражається складним, пор.: *В саду цвіла троянда та Те, що цвіло в саду, було трояндою*.

Підрядні конструкції несиметричної структури, на думку російської дослідниці В.А. Белошапкової, містять у своїй будові найбільш семантично спустошене, формалізоване співвідносне слово *то*. Сполучними засобами в таких реченнях виступають відносні займенники (окрім *что*) й асемантичні сполучники *что* та *чтобы*: *Задача состояла в том, чтобы одновременно увеличить и быстроту и точность обработки детали; Трудность состояла в том, что при убыстрении обработки детали снижалась точность*. Співвідносне слово містить у собі весь зміст підрядної частини і є водночас єдиним головним компонентом її семантико-синтаксичної структури. *Эта книга хороша тем, что заставляет задуматься* – семантичне наповнення *то* (це слово виражене формою орудного відмінка) дорівнює змісту підрядної частини: між ними існує пряма узгодженість, яка залежить від значення співвідносного слова [Современный русский язык 1989, с. 760-761].

Дослідження та аналіз несиметричних речень показало, що номінативна функція блоків “*те* + підрядна частина” може видозмінюватися або взагалі руйнуватися. Видозміненими слід вважати такі речення: *Він тямить тільки те, що часто добувався до пустих хат, пертий голодом, поки не надібав деяку страву або кусник хліба* (Іван Франко), пор.: *Він часто добувався до пустих хат, пертий голодом, поки не надібав деяку страву або кусник хліба; Я вірю в те, що вернеться весна. Я вірю в щастя, бо воно було* (Дмитро Павличко), пор.: *Я вірю в повернення весни. Я вірю в щастя, бо воно було*.

Руйнування номінативних блоків може відбуватися як на формальному, так і на семантичному рівнях. У більшості випадків місце предикативної частини (з модальними дієсловами на зразок *могти, мусити, хотіти, велити, бажати, мати*) може бути не заміщеною, тому що зміст, який дублює головну частину, є гіпертрофованим, напр.: *І робив я те, що міг* (Улас Самчук), пор.: *робив я те, що міг робити*. У наведеному прикладі відбувається руйнування семантичної структури речення, а формальна будова залишається суцільною.

Щодо речень на зразок *Викладач вийде з аудиторії, а ми що хочемо, те і робимо*, то тут відбувається руйнування не лише на семантичному рівні, а й на формальному.

Отже, руйнування номінативних блоків “*те* + підрядна частина” відбувається у реченнях несиметричної структури, які виражають певну ситуацію дійсності в різному обрамленні.

Підрядні асиметричні утворення з номінативним блоком “*те* + підрядна частина” у головній частині можуть мати лексеми, які дублюються в підрядній. Здебільшого такі речення трапляються в розмовному мовленні, напр.: *Знаємо те, що знаємо; Треба робити те, що треба; Що вирішили, то вирішили* (Розмовне мовлення). Таке дублювання предикатів робить номінацію неповноцінною та призводить до руйнації блоків.

Складнопідрядні речення несиметричної структури з співвідносним словом *те* можуть виражати змістові відношення. З приводу цього М.С. Поспелов зауважив, що існують випадки вираження в структурі несиметричних речень змістових відношень зумовленості й зіставлення, а також наголошував на значущості для змісту цих речень ознаки дистантності/контактності розташування займенникових слів, оскільки ці конструкції мають більш стягнуту будову і отримують зіставне значення тільки при дистантному розташуванні займенникових формантів; за контактного розташування займенників на межі головної та підрядної частин підрядна частина, яка більш тісно приєднується до головної, вже не виражає зіставлення, а тільки розкриває зміст займенникового форматива головної частини, виражаючи відповідність змісту підрядної частини висловленому в головній [Поспелов 1959: с. 47].

Отже, ототожнювальні речення з корелятом *те* можуть мати відношення зумовленості (умова, допуст, причина, наслідок), порівняння, зіставлення/протиставлення, напр.: *В оселі кинулась мати до скрині, та хліба знайдеш те, чого нема?* (Михайло Стельмах) – речення із значенням допусту, яке характерне лише для речень розчленованої структури.

В асиметричних реченнях можуть формуватися також умовні відношення напр.: *Що сіре, те й вовк; Що з воза впало, те й пропало* (Нар. твор.).

Ще один тип відношень, які можуть виражати асиметричні речення, – порівняльні, напр.: *Ковбаса на Різдва те саме, що на Великдень паска* (Улас Самчук).

Таким чином, у реченнях несиметричної структури спостерігається трансформація номінативних блоків “*те* + підрядна частина” або їхнє руйнування. Номінативна функція блоків трансформується, коли вона відображає один з етапів діяльності мовця, що передують побудові будь-якого висловлювання.

Література

- Буслаев 1959: Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – 623 с.
- Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Грамматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
- Грамматика русского языка 1960: Грамматика русского языка / Под ред. В.В. Виноградова: В 2 ч. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – Ч. II. – Т.2: Синтаксис. – 440 с.
- Карцевский 1965: Карцевский С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – Ч.2. – С. 85-90.
- Кротевич 1952: Кротевич Є.В. Будова складнопідрядних речень у сучасній українській мові // Українська мова в школі. – 1952. – №1. – С. 17-29.
- Кулик 1965: Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Рад. шк., 1965. – Ч. II: Синтаксис. – 342 с.
- Мельничук 1953: Мельничук О.С. Про природу складнопідрядних речень та принципи їх класифікації // Українська мова в школі. – 1953. – № 2. – С. 25-36.
- Поспелов 1959: Поспелов Н.С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы // Вопросы языкознания. – 1959. – №2. – С. 19-27.
- Поспелов 1964: Поспелов Н.С. Развитие местоименно-соотносительных конструкций // Изменения в строе сложноподчинённого предложения. – М.: Наука, 1964. – С. 41-55.
- Русская грамматика 1979: Русская грамматика / И.В. Барнстова, Е. Беличова-Кржижкова, О. Лешка и др. – Прага: ACADEMIA, 1979. – Т.2. – С. 665-1093.
- Русская грамматика 1982: Русская грамматика: В 2 т. / Ред. кол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1982. – Т. 2: Синтаксис. – 709 с.
- Современный русский язык 1989: Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. высш. учеб. заведений / В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др.; Под ред. В. А. Белошапковой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1989. – 800 с.

*The article deals to research of semantics of suggestions of pronominal-correlative type of symmetric and nonsymmetrical structure on the basis of singling out of the selection in their structure of nominative blocks “*me* + підрядна частина”. Their features were exposed as syntactical units*

Keywords: symmetric, nonsymmetrical, nominative block, structure.

Надійшла до редакції 20 жовтня 2008 року.

РОЗДІЛ IV. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ
І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Олена Балабан

ББК 81.2
УДК 81'37 + 373.612.2КОНЦЕПТУАЛЬНІ РІЗНОВИДИ ХУДОЖНЬОЇ МЕТАФОРИ: ТИПОЛОГІЧНИЙ ТА
КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТИ

(на матеріалі англійської, французької, російської та української мов)

Стаття присвячена базовим типологічним рисам художньої метафори в англійській, французькій, російській та українській мовах. Встановлено, що метафора в художніх текстах різноструктурних мов реалізує метафоричні концепти повної, часткової та лакунарної відповідності. Увага звернена на інтерактивну, національно-специфічну та соціокультурну, а також універсальні особливості метафори у художньому стилі.

Ключові слова: метафора, концепт, метафоричні лакуни, інтерактивність, національно-специфічність, універсальність.

Когнітивний підхід у мові базується на тому, що мову не можна відокремити від розумового процесу. А одна з найголовніших функцій мови, як відомо, когнітивна (пізнавальна, гносеологічна).

Одним із основних напрямів у вивченні метафори наприкінці ХХ - початку ХХІ століть є когнітивний. Характеристику та типологію когнітивної метафори дають А. Григораш [Григораш 1996] та А. Попова [Попова 2003], концептуальній метафорі А. Ченкі [Ченки 2000, 2002] та О.В. Рахіліна [Рахіліна 2000, 2002], метафоричним концептам В.О. Алексєєвої [Алексєєва 2000] та О.В. Івашенко [Івашенко 2000].

Основною метою статті є порівняльне вивчення понятійних особливостей художньої метафори у різноструктурних мовах. Серед завдань слід відзначити: 1) опис специфіки трансформацій метафор на рівні архісеми та диференційних сем у зіставно-типологічному аспекті; 2) визначити когнітивно-прагматичні особливості художніх метафор на рівні еквівалентності / лакуарності.

З когнітивної точки зору на мову, розумовий процес відображається в ментальних сутностях у вигляді **концептів** або понятійних категорій (за термінологією Н.О. Кобріної [2000]). У статті за базисну дефініцію було прийнято, що концепт – це сукупність семантичних ознак при компонентному аналізі лексики.

Серед трьох типів понятійних категорій, що визначила Н.О. Кобріна: а) категорії, що відображають реальність; б) категорії-параметри; в) категорії релятивні [Кобріна 2000: 173], ми досліджували пріоритетні категорії, які являють собою відображення реальності у вигляді форм та предметів думки (тобто збігаються з “поняттями” у філософії), враховуючи ще й антонімічний принцип.

Метафора, на нашу думку, є **інтерактивною** тому, що взаємодіє як зі світом, що сприймається, так із волевиявленням людини. Реалії, факти, предмети та явища дійсності ґрунтуються на метафоричному порівнянні, а волевиявлення закладене в самому метафоричному посиланні.

З метою визначення відповідних концептів метафор були проаналізовані паралельні художні тексти різносистемних мов (української, російської, англійської та французької). Внаслідок цього аналізу визначено наступну мовленнєву парадигму. Перший тип **повно-відповідних** концептів метафор виражений повними семантичними відповідниками та утворений за аналогічними асоціативними зв'язками. Повно-відповідний концепт найбільш поширений в досліджуваних мовах та складає 96%. В англійській мові зафіксовано 303 метафори, що відображають цей концепт, у французькій – 315 метафор, у російській – 623 метафори, а в українській – 202 метафори. У структурі лексичного значення концептів відбувається заміна архісем, а диференційні семи можуть актуалізуватися, додаватися, узагальнюватися та випадати. Так, концепт “послідовність” відображено іменниками (англ. **chain** – “connected flexible series of metal or other links; (in pl.) fetters, confinement, restraining force; ornament or badge of office in form of chain worn round neck etc. → sequence, connected set of something (of proof, events, ports, mountains)”; group of associated shops, hotels, newspapers etc.; figure in quadrille etc.” [OED, II, 248]; [W, I, 369]; [C, 212]; “The doubt whether I was not linked already to a **chain of events**, which even my approaching departure from Cumberland would be powerless to snap asunder” [Collins]; “I should have made Strickland's marriage as a **chain of torment** from, which escape was only possible issue” [Maugham]; (рос. **цепь** – «ряд металлических (или других крепких) звеньев, последовательно продетых одно в другое → последовательность, набор чего-либо, нечто связанное, сплошное; совокупность чего-нибудь» [ССРЛЯ, XVII, 657]; [СРЯ, IV, 643]; «Я почувствовал, что теперь я – одно из звеньев той **цепи событий**, разорвать которую не сможет даже мой отъезд из Кумберленда» [Коллинз]; «Я должен был воспринять женитьбу

Стрикленда як цепь мучений, *единственным выходом из которой был побег* [Моэм]; (укр.) ланцюг – “ряд металевих кілець, послідовно з’єднаних одне з одним → дещо безперервне, послідовність чого-небудь (подій, міркувань тощо)” [СУМ, IV, 446]; [НТСУМ, II, 449]; “*Болісний здогад, що віднині я – одна з ланок того ланцюга подій, розірвати який не здатний навіть мій від’їзд із Кумберленду*” [Коллінз]. У ЛСВ іменників (англ.) chain, (рос.) цепь, (укр.) ланцюг відбувається заміна АС “series – ряд – ряд” на “sequence – послідовність – послідовність” та пріоритетну позицію займають ДС “connected – зв’язаний – з’єднаний”. Семантичний процес переносу в трьох мовах сприяв появі таких метафор, як “*chain of events*”, “*chain of torment*”, “*цепь событий*”, “*цепь мучений*”, “*ланцюг подій*”.

До протилежного концепту “заплутаність”, який виражений іменниками (англ.) labyrinth, (франц.) labyrinthe, (рос.) лабиринт, входять вихідні значення “complex, confused network of paths, network of paths and hedges designed as a puzzle for those who try to penetrate it”, “réseau embroulé de chemins tortueux de galeries dont on a peine à sortir, dédale, lacs”, «запутанная сеть дорожек, ходов, сообщающихся друг с другом» та похідні “confusion, confused arrangement etc.” [OED, VI, 262]; [W, II, 1397]; [C, 877]; “*Hitherto she had carefully avoided every companion in her rambles. If her sisters intended to walk on the down, she directly stole away towards labyrinth of lanes; if they talked of the valley, she was as speedy in climbing the hills, and never be found*” [Austen]; “complicé, embrouillé arrangement, l’union de quelque chose” [GLDLF, IV, 2856]; [DLF, III, 1017]; [PRDLF, 1248]; “*Mais en instruction criminelle, un bout de fil qui passe vous fait trouver un peloton avec lequel on se promène dans le labyrinthe des consciences les plus ténébreuses ou des faits le plus obscurs*” [Balzac]; «сложное, запутанное расположение, сочетание чего-либо» [ССРЛЯ, VI, 8]; [СРЯ, II, 158]; «*До сих пор она тщательно избегала компании в своих прогулках. Если ее сестры хотели пройтись вдоль усадьбы, она устремлялась прямо к лабиринтам лесных тропинок; если они говорили о долине, она быстро уходила в горы и ее невозможно было найти*» [Остен]; «*Но в уголовном следствии, поймав кончик нити, распутываешь клубок, с помощью которого мы углубляемся в самые мрачные лабиринты человеческой совести и темных деяний*» [Бальзак]. Зазначимо, що і для метафор (англ.) “*maze of lanes*”, “*le labyrinthe des consciences*”, “*лабиринты тропинок*”, «*лабиринты совести*» притаманна заміна АС “network – réseau – сеть” на “arrangement – l’arrangement – расположение” та актуалізація ДС “confused”, “embrouillé”, “запутанный”.

Треба зазначити, що **універсальність** метафори, на наш погляд, полягає в тому, що використовуються однакові понятійні стратегії при продукуванні та інтерпретації метафоричних повідомлень у досліджуваних мовах.

Другий тип **частково-відповідних** метафоричних концептів може бути виражений семантичними еквівалентами в межах одного або різних семантичних полів. Асоціативний ряд таких концептів більш широкий, реалії відображають національно-культурну особливість, проявляється специфічність мовної картини світу окремої мови. Подібний метафоричний концепт зустрічається рідше (3 %) у мовах, що досліджуються. В англійській мові знайдено 9 таких метафор, у французькій мові – 10 метафор, у російській – 19 метафор, а в українській – 6). Структурно вони обумовлені також заміною архісем вихідних та похідних значень і додаванням або актуалізацією ДС в похідному значенні, але архісеми та диференційні семи вихідних значень у різносистемних мовах не збігаються.

В.М. Телія відзначала роль метафори у побудові мовної картини світу та акцентувала увагу на специфіці її фіксації в різних мовах, оскільки “мова фіксує практично все, що прийнято вважати національно-культурним здобутком народу та мовна картина – факт національно-культурного спадку, а мова і є одна з форм фіксації цього спадку” [Телія 1988: 203].

У цьому контексті слід згадати думку Г. Вежбицької [Вежбицкая 1999], яка погоджується з Вільгельмом фон Гумбольдтом в тому, що незважаючи на наявність універсалій, в цілому семантичні системи різних мов унікальні та культуроспецифічні, а наявність універсалій не означає абсолютної еквівалентності в мовному використанні.

Нижченаведені метафори свідчать, що в російській та українській мовах, наприклад, виникнення надії, підозри, ідеї тощо, асоціюється з процесом зародження, а в англійській та французькій мовах з процесом входження, проникнення. В англійській та французькій мовах у метафоричних словосполученнях *conjectures entered*, *hope entered*, *conjectures sont entrée* вживані дієслова руху (англ.) to enter - “to go or to come in (into place, room etc.) → to appear, to penetrate (about feelings, suspicions etc.)” [OED, III, 208]; [W, I, 756]; [C, 460]; “*His countenance gave us rise to conjectures, which might not otherwise have entered Elinor’s head*” [Austen]; “*But it was too late. Hope had already entered into her heart; and feeling all its anxious flutter, she bent over her sister to watch – she hardly knew for what*” [Austen]; (франц.) entrer - “aller à l’intérieur de; passer (dans lieu), se mettre → apparaître, s’insinuer, pénétrer (des idées, sentiments, suspicions)” [GLDLF, II, 1664]; [DLF, II, 1438]; [PRDLF, 782]; “*Julien murmura à son amie: - Aujurd’hui nous ne pouvons pas nous voir: les suspicions sont entrés à la tête de votre mari, je peut me jurer que cette longue lettre sur laquelle il soupirait longtemps, rien d’autre qu’un message anonyme*” [Stendhal], а в російській та українській мовах дієслова (рос.) зародиться - «давать жизнь в процессе родов (о человеке, животном) → появиться, возникнуть (о чувстве, подозрении и т. д.)» [ССРЛЯ, VI, 854]; [СРЯ, I, 567]; «*Это-то и пробудило у Элино́р подозрения, которые иначе, вероятно, у нее не зародились бы*» [Остен]; «*Но было уже слишком поздно. Надежда уже зародилась в ее сердце, и все трепетное чувство она пренесла на заботу о своей сестре, не понимая почему ей выпало такое испытание*» [Остен]; «*Жюльен шепнул своей*

подруге: - *Сегодня нам нельзя видеться: у вашего мужа зародились подозрения: готов об заклад побиться, что это длинное письмо, над которым он так вздыхал, не что иное, как анонимное послание* [Стендаль]; (укр.) **зародитися** - “давати життя під час пологів (про людину чи тварину) → появитися, виникнути, бути причиною появи чогось; створювати (про почуття, підозри тощо)” [СУМ, I, 1067]; [НТСУМ, II, 94]; “*Жюльєн шепнув своїй подрузі: - Сьогодні ми не зустрінемося : у вашого чоловіка зародилися підозри: готов побитися об заклад, що цей довгий лист, над яким він так зітхав і є анонімне послання*” [Стендаль] позначають дію, що відбувається між двома або декількома особами, де кожна з них одночасно є і суб’єктом, і об’єктом дії. В цьому випадку, АС “go in – aller à” та ДС “place”, “room”, “une chambre”, “un lieu” прямого значення в англійській та французькій мовах не збігаються з АС “давати життя – давати життя” та ДС “роды”, “человек”, “животное”, “пологи”, “людина”, “тварина” в російській та українській, на відміну від переносного значення, де АС “appear – apparaître – появиться – з’явитися” і ДС “feelings”, “suspitions”, “séntiments”, “suspitions”, “чувство”, “подозрение”, “почуття”, “підозри” є однаковими.

З’ясовано, що архісеми та диференційні семи метафор у вихідних значеннях в різносистемних мовах можуть не збігатися, тому, такі метафори формують частково-відповідний тип метафоричних концептів, а **національно-специфічність** метафори, на наш погляд, проявляється в тому, що реалії відображають національно-культурну особливість та визначається специфічність мовної картини світу окремої мови.

Третій тип – це концепти **метафоричних лакун**. В “Енциклопедії: Українська мова” лакуна визначається як “слово чи вираз, що не має прямого відповідника в іншій мові” [Енциклопедія 2000]. Отже, для концепта метафоричних лакун характерна метафоризація лексичних одиниць, які притаманні словнику тільки певної мови, а його відсотковий показник 1% у аналізованих мовах. В англійській мові визначено 3 таких метафори, у французькій мові – 3 метафори, у російській – 6 метафор, а в українській мові – лише 2 метафори. Значення лакун, і метафоричних зокрема, може бути передано словом чи виразом з прямим значенням або порівняльною конструкцією. Так, наприклад, англійський іменник **bouncer**, який має пряме та переносне значення “person employed to expel troublesome persons from public house → to talk much (about person)” [OED, I, 1568]; [W, I, 1674]; [C, 106]; “*Everything the Miss Ablewhites said began with a large ‘O’, everything they did was done with a bang; and they giggled and screamed, in season and out of season, on the smallest provocation. ‘Bouncers’ – that’s what I called them*” [Collins]. У російській мові відповідник **тараторка** «тот, кто говорит быстро, не останавливаясь» [ССРЛЯ, XV, 1541]; [СРЯ, IV, 778]; «*Все, что говорили Мисс Эблвайт, начиналось с большой буквы “О”; все, что они делали сопровождалось шумом; они хихикали и кричали кстати и некстати при малейшем поводе. “Тараторки” – вот как я их прозвал*» [Коллинз] не має переносного значення, а в українській мові дієслово **цокотіти** “видавати короткі дзвінки звуки” презентує в прямому значенні процес характерний для птахів, комах тощо, а в переносному – для людини “говорити швидко, не вгаваючи” [СУМ, XI, 1862]; [НТСУМ, IV, 791].

Таким чином, англійська метафора **bouncer** знайшла своє еквівалентне вираження в українській мові на відміну від російської, але семантичні процеси при утворенні цих метафор відрізняються на рівні архісеми, в першу чергу. В англійській мові відбувається заміна АС з “person” на “person”, а в українській з “тварина” на “людина”. На рівні диференційних сем спостерігаємо додавання нових ДС “talk”, “much”, “говорити”, “швидко”.

Англійське дієслово **fathom**, що має як пряме “to measure depth of water with sounding line”, так і переносне значення “to get to the bottom of something, to comprehend” [OED, IV, 1269]; [W, II, 1353]; [C, 1236]; “*The difficulty was to fathom Miss Rachel*” [Collins] також не знайшло еквівалентного метафоричного вираження в російській «*Затруднение состояло в том, чтобы понять Мис Рэчел*» [Коллинз] та українській мовах “*Труднощі полягали в тім, щоб зрозуміти Мис Речел*” [Коллинз]. Як у російській мові, так і в українській дієслова **понять** «уяснить значение чего-нибудь, смысл чьих-нибудь слов, поступков» [ССРЛЯ, XV, 1434]; [СРЯ, III, 581] та **зрозуміти** “сприйняти розумом, збагнути, проникнути у суть чогось” [СУМ, II, 1375]; [НТСУМ, II, 174] не мають переносних значень. В англійській мові відзначаємо семантичний процес заміни АС з “subject” на “person” та актуалізацією ДС “bottom”.

Отже, визначення типів метафоричних концептів є одним з актуальних завдань когнітивної лінгвістики, оскільки звернення до сфери, що має справу з когнітивною діяльністю людини дає можливість проаналізувати розумові процеси, які виявляють не тільки національно-специфічні риси, але й універсальні поняття.

Таким чином, дослідження різноструктурних мов довело, що існують: 1) **повно-відповідні** метафоричні концепти, які виражаються повними семантичними відповідниками, утворюються за аналогічними асоціативними зв’язками та є базовими для художніх метафор англійської, французької, російської та української мов. У структурі їх лексичного значення відбувається заміна архісем, а диференційні семи можуть актуалізовуватися, додаватися, узагальнюватися та випадати; 2) **частково-відповідні** метафоричні концепти виражені семантичними еквівалентами в межах одного або різних семантичних полів. Асоціативний ряд таких концептів більш широкий, реалії відображають національно-культурну особливість, виявляється специфічність мовної картини світу окремої мови. Структурно вони зумовлені також заміною АС вихідних та похідних значень і додаванням або актуалізацією ДС в похідному значенні, але АС та ДС вихідних значень у різносистемних мовах не збігаються; 3) концепти **метафоричних лакун** зустрічаються дуже рідко, зумовлені

відсутністю прямого відповідника в мові-компоранті, їх значення виражене словом чи виразом з прямим значенням або порівняльною конструкцією та утворене за однією з чотирьох семантичних структур: 1) заміна АС та актуалізація ДС; 2) заміна АС та додавання нових ДС; 3) заміна АС та узагальнення ДС; 4) заміна АС та випадіння ДС.

Література

- Алексеева В.О. Метафорические коцепты в системе поэтического языка В. Набокова // Материалы 2-ой Международной школы-семинара по когнитивной лингвистике “Когнитивная семантика”. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2000. – С. 36 - 38.
- Баранов А.Н. Очерк о когнитивной теории метафоры // Русская политическая метафора: материалы к словарю. - М.: Ин-т русского языка АН СССР, 1991. – С. 184 - 193.
- Бахмутова Н.И. О некоторых основных понятиях процесса метафоризации // Вопросы стилистики. – 1972. - № 4. – С. 95 - 104.
- Башук А.І. Ключові концепти поетичної картини світу М. Гумільова в метафоричному осмисленні: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Національний педагогічний університет. – К., 2002. – 21 с.
- Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков: Пер. с англ. - М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
- Григораш А. Когнітивна метафора серед типів мовних метафор // Тези Всеукраїнської наукової конференції “Провідні лінгвістичні концепції кінця ХХ ст.”. – Львів: ЛДУ. - 1996. – С. 69-70.
- Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. – 1994. - № 4. – С. 17 - 32.
- Енциклопедія: Українська мова. Енциклопедія / НАН України ім. О.О.Потебні. – К.: Українська енциклопедія, 2000.
- Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: типы фреймов // Вісник Черкаського університету. Сер. філолог. науки. – 1999. – Вип. 11. – С. 12 - 25.
- Ивашенко О.А. Когнитивная метафора в формировании абстрактных концептов // Материалы 2-ой Международной школы-семинара по когнитивной лингвистике “Когнитивная семантика”. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2000. – С. 74 - 75.
- Кобрин Н.А. Когнитивная лингвистика: истоки становления и перспективы развития // Материалы 2-ой Международной школы-семинара по когнитивной лингвистике “Когнитивная семантика”. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2000. – С. 170 - 175.
- Когнитивные аспекты изучения языковых явлений в германских языках : Межвуз. сб. науч. ст. – Самара: Самарский государственный университет. - 2000. – 136 с.
- Колесник Д.М. Концептуальний простір авторської метафори у творчості А. Мердок: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київський державний лінгвістичний університет. – К., 1996. – 18 с.
- Кустова Г.И. Неметафорические когнитивные модели в семантической деривации // Обработка текста и когнитивные технологии. – 2000. – № 4. – С. 204 – 218.
- Лакофф Дж. Когнитивное моделирование // Язык и интеллект. – М.: Прогресс, 1995. - С. 143 - 184.
- Лукашинец Е.Г. Когнитивные особенности вторичной языковой системы // Материалы 2-ой Международной школы-семинара по когнитивной лингвистике “Когнитивная семантика”. – Тамбов: Изд-во ТГУ. – 2000. – С. 104 - 106.
- Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 35 с.
- Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного // НЗЛ. - Вып. XXIII. - Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – С. 281-310.
- Полина А.В. Использование метафоры в процессе концептуализации понятия “Бог” // Вісник Харківського національного університету. Сер. романо-германська філологія. – 2001. – № 537. – С. 166 - 171.
- Попова А.О. Когнітивна метафора та її типи: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 20 с.
- Рахилина Е.В. Пространственные концепты в теории когнитивной семантики // Материалы 2-ой Международной школы-семинара по когнитивной лингвистике “Когнитивная семантика”. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2000. – С. 8 - 10.
- Рахилина Е.В. Основные идеи когнитивной семантики // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 370 - 388.
- Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 247 с.
- Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 26-52.
- Ченки А. Конструкции, метафоры и слияние концептов // Материалы 2-ой Международной школы-семинара по когнитивной лингвистике “Когнитивная семантика”. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2000. – С. 6 - 8.
- Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике // Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 341-369.

Шафиков С.Г. Типология лексических систем и лексико-семантических универсалий. – Уфа: Изд-во БГУ, 2000. – 259 с.

Словники

OED – Oxford English Dictionary / ed. by James A. H. Murray, Henry Bradley, W.A. Craigie, C.T. Onions. – Oxford: Oxford University Press, 1970. – V. I - XII.

W – Webster's Third New International Dictionary of the English Language. – Encyclopedia Britannica, 1981. – V. I - III.

C – Cambridge International Dictionary of English. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – 1773 p.

GLDLF – Grand Larousse de la Langue Française. – Paris: Librairie Larousse, 1971. – V. I - VI.

DLF – Littré E. Dictionnaire de la Langue Française. – Paris: P. Hachette, 1984. – V. I - IV.

PRDLF – Le Petit Robert Dictionnaire de la Langue Française. – Paris: Dictionnaires Le Robert: Paris, 1996. – 2432 p.

ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1950 – 1965. – Т. 1 - 17.

СРЯ – Словарь русского языка / под. ред. А.П. Евгеньева. - М.: Изд-во Русский язык, 1981 – 1984. – Т. 1-4.

СУМ – Словник української мови / І.К. Білодід, А.А. Бурячок, В.О. Винник та ін.: У 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

НТСУМ – Новий тлумачний словник української мови / В. Яремченко, О. Сліпущко: У 4 т. – К.: Аконті, 1998.

The article is devoted to the basic typological features of fiction metaphor in English, French, Russian and Ukrainian. It is noticed metaphor in fiction texts in the languages of different structures realizes concepts of equivalent, partially-equivalent and metaphorical lacunae. It is determined that metaphor has interactive, national-specific and socio-cultural as well as universal features in fiction style.

Keywords: metaphor, concept, metaphorical lacunae, interactive, national-specific, universal features.

Надійшла до редакції 5 жовтня 2008 року.

Оксана Кудря

ББК Ш12=411.4*21+Ш12=432.1*21

УДК 81'366.623.2(111+161.2)

**ПОХІДНІ АД'ЕКТИВНІ ОДИНИЦІ ЗІ ВТОРИННИМ КОЛОРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ
В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ: СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ
ТА МЕХАНІЗМИ ЇХ СЛОВОТВОРЕННЯ**

Стаття присвячена вивченню похідних ад'єктивних колоративів зі вторинною колірною семантикою в українській та англійській мовах. Досліджуючи обсяг зазначених лексичних одиниць, відібраних із тлумачних українських та англійських словників, автор окреслює поняття похідних та вторинних кольоронайменувань, а також простежує особливості будови лексем кольору в двох контрастивних мовах.

Ключові слова: ад'єктивний колоратив, похідні кольоропозначення, вторинна колоративна семантика, контрастивні мови.

Групу слів-кольоропозначень можна вважати безпрецедентно популярною для фахівців найрізноманітніших областей знань. Неослабна увага до такої невеликої й специфічної групи слів пов'язана, на думку Р.М. Фрумкіної, з тим, що «цікаво описувати ті лексичні групи, які можна представити як системи» [Фрумкіна 1984, с. 18] (переклад наш – О.К.). При достатньо чіткому підході до визначення самого поняття «системно організована множинність об'єктів» по-справжньому структурованою виявляється лише незначна частина лексики – як правило, множинність слів і словосполучень, виділених за «семантичним» принципом. Найбільш типовим прикладом такої множинності і є система кольоропозначень.

Кольоропозначення активно залучаються як матеріал для відпрацювання методів виділення семантичних полів [Фрумкіна 1978; Фрумкіна 1984; Kelly 1976], під час вивчення етимології й історії мови [Бахіліна 1975; Грановская 1965; Krieger 1979], при дослідженні проблем мови й мислення [Шемякин 1960; Hardin 1997; Rosch 1977], дитячого мовлення [Johnson 1997], домінантності півкуль мозку [Николаенко 1985]. Досить продуктивно використовується матеріал кольоропозначень при аналізі художніх засобів мови письменника [Курмакаева 2001; Adamson 1979], для опису символіки кольору [Гёте 1957] та його розгляду з етнографічної точки зору [Beck 1969; Berlin 1970]. Але незважаючи на те, що проблема кольоропозначень є досить досліджуваною, залишилось ще багато аспектів, що заслуговують на увагу мовознавців. Одним з таких аспектів є виникнення,

обсяг значень і функціонування похідних колоративів зі вторинною колоративною семантикою. Адже дослідники широко аналізують лише базові найменування кольору, а вторинні колоративи окремо і предметно не розглядають. Дана стаття присвячена найменш вивченим, на наш погляд, ад'єктивним одиницям в українській та англійській мовах – похідним ад'єктивам зі вторинними колоративними значеннями. Мета цієї роботи – дослідити обсяг простих (що містять в собі лише один корінь) колоративних ад'єктивних одиниць зі вторинною колірною семантикою в зазначених мовах, окресливши поняття похідних та вторинних кольоронайменувань, та простежити особливості будови лексем кольору. Порівнюючи колоративні лексичні одиниці в українській та англійській мовах, ми звертаємо увагу на такі критерії: частиномовна приналежність твірного слова та похідного колоратива, найбільш уживані кольороутворюючі групи слів та способи словотворення вторинних ад'єктивних кольороназв у досліджуваних мовах. Матеріалом дослідження послуговували українські й англійські ад'єктивні кольоропозначення, відібрані з тлумачних українських та англійських словників [Словник 1970-1980; Chambers Dictionary 1996; High School Dictionary 1986; Webster's Dictionary 1981].

Колоративи – достатньо чітко окреслена в мові група прикметників, які означають кольори. Ця група не замкнута, але прийнято вважати, що вона не має явної тенденції до розширення [Кулько 2004, с. 224]. Однак, на думку А.П. Василевича та згідно з досліджуваним нами матеріалом, така група ад'єктивів поповнюється за рахунок лексем, котрі отримали колірне значення вторинно. Звичайно, на стабільність кольоропозначень впливає ряд факторів, серед яких можна виділити як екстралінгвістичні (культурні стереотипи), так і власне мовні, семантичні. Але поява широкої колірної гами, яку ми сьогодні спостерігаємо, спричиняє й появу нових кольоронайменувань. Серед їх числа – колоративи зі вторинною колірною семантикою.

Серед лінгвістів немає єдиної точки зору щодо того, які саме лексичні одиниці відносити до групи кольоронайменувань (англ. color terms, color naming). Так, О.І. Кулько, описуючи колоративи в рекламі, всередині кольоропозначень виділяє дві семантичні групи: **власне колоративи** (*червоний, кораловий, блакитний* та ін.) та **додаткові характеристики кольору** (*світлий, темний, густий, тьмянний* та ін.). У групі власне колоративів автор виділяє **первинні** (значення кольору є основним, прямим: *синій, жовтий*) та **вторинні колоративи** (значення кольору є переносним: *вишневий, кораловий*) [Кулько 2004, с. 224]. Ми лише частково можемо погодитись з такою думкою. Слова, що позначають тон, насиченість, яскравість типу *світлий, темний, густий, тьмянний*, ми не відносимо до кольоропозначень. Більш того, значення слів типу *вишневий, кораловий* не є переносними. Зазначені слова отримали колірне значення як похідне від основної семантики, напр.: *вишневий* має значення: 1) виготовлений з вишні; 2) темно-червоний колір, кольору вишні [Словник 1970-1980, с. 543]. І. Бабій до кольороназв відносить крім **невмотивованих** (*білий, жовтий, сірий* та ін.) та **вмотивованих** з погляду носіїв мови кольоропозначень (*малиновий, калиновий, пшеничний* та ін.), ще й одиниці типу *ясний, смугастий, двобарвний, чистий, загорілий, похмурий* та ін. Хоча останні вона характеризує як «умовні кольороназви» [Бабій 1997]. На нашу думку, останні лексеми теж не відносяться до кольороназв, вони передають додаткові характеристики кольору. Щодо класифікацій кольоропозначень (color terms) в працях на матеріалі англійської мови, найчастіше можна зустріти такі групи кольоронайменувань: **basic color terms**: *black, white, grey, red, blue, orange, yellow, green, purple, pink, brown* (див. теорію Берліна-Кея [Berlin 1969]); **non-basic**, які за теорією Берліна-Кея не увійшли до 11 **basic color terms**: *crimson, scarlet, blond, khaki, bluish, gold, silver*; **secondary color terms**, які утворились від іменників і отримали вторинне значення кольору: *amaranthine, brick, buff, golden, orange, tobacco, salmon* і т. д. Вважаємо, що така класифікація є досить умовною, адже лексеми *orange, pink*, хоча і відносяться до **basic color terms**, але в той же час є похідними прикметниками від іменників *orange* 'апельсин', *pink* 'гвоздика'.

Слід зазначити, що не треба **похідні** та **вторинні** колоративи розглядати як синоніми. Безумовно, останні є завжди похідними, тобто обов'язково утворені від слова з первинною семантикою, але колоративне значення у таких слів є вторинним. Наприклад: *бронза – бронзовий*: 1) зроблений з бронзи; 2) кольору бронзи [Словник 1970-1980, Т.1, с. 239]; *bronze – bronze*: 1) made of bronze; 2) dark reddish-brown in colour [Webster's Dictionary 1981, р. 283]. Похідним же кольороназвам не в усіх випадках властива вторинна колоративна семантика, адже похідні від іменників кольоронайменування можуть мати закріплене у словниках значення кольору як первинне. Такі слова зустрічаються як в українській, так і в англійській мовах. Наприклад: *бордо (ім.) – бордовий, кориця – коричневий, лазур – лазурний, миша – мишастий, попіл – попелястий / попеластий; золото – золотавий / золотистий; azure (n) – azure (adj) 'лазуровий', beige (n) – beige (adj) 'бежевий', rose – rosy 'рожевий', sepia (n) – sepia (adj) 'сепія', apricot (n) – apricot (adj) 'абрикосовий', canary (n) – canary (adj) 'канарковий', carnation (n) – carnation (adj) 'гвоздичний'* і под.

Згідно з нашим дослідженням, в українській мові серед похідних ад'єктивних колоративів лише 5% складають ті, що отримали значення кольору як первинне. В англійській мові спостерігаємо зовсім іншу ситуацію – серед похідних прикметників-колоративів первинну колірну семантику мають майже 40% лексем.

Отже, колоративи зі вторинним колірним значенням – це утворені від іменників лексичні одиниці (зазвичай прикметники), які отримали вторинну колірну семантику в якості похідних від основного значення ад'єктива. Такі кольороназви є вмотивованими з погляду носіїв мови. R.W. Casson, вивчаючи походження вторинних англійських колоративів, говорить про онтологічну метонімічність та асоціативність таких одиниць: «Англійські прості вторинні колоративи, такі як *russet* 'червонувато-коричневий' та *rose* 'рожевий' <...> були

утворені за допомогою онтологічної метонімії «Сутність означає колір сутності». <...> Ця метонімія є втіленою когнітивною структурою, що оснований на досвіді порівняння фізичної сутності з кольором, який асоціюється з нею» [16, с. 5] (переклад наш – О.К.).

У цьому дослідженні ми розглядаємо прості вторинні ад'єктивні колоративи, але слід зазначити, що як в українській, так і в англійській мові колоративи зі вторинною семантикою можуть належати до іменників. Наприклад: *азарин, амарант, індиго, кармазин, кіновар, лайм, пурпур, сенія, умбра, фернамбук, фуксія, янтар; amethyst* 'аметистовий', *amaranth* 'амарант', *carrot* 'морквяний', *cobalt* 'кобальтовий', *coffee* 'кофейний', *cognac* 'коньячний', *indigo* 'індиго', *malachite* 'малахітовий', *peach* 'персиковий', *sand* 'пісочний', *snow* 'сніжний', *tomato* 'томатний', *tobacco* 'табачний', *violet*, 'фіолетовий' та ін. Подібне явище надзвичайно поширене в англійській мові. Вторинні іменники-колоративи складають тут 60% від загальної кількості лексем зі вторинною колоративною семантикою. Цей факт пояснюється специфікою словобудови англійської мови, де в словосполученнях типу *raspberry colour* 'малиновий колір' перше слово, виконуючи функцію атрибута, не є прикметником, хоча при перекладі на українську мову виступає ад'єктивом, а не іменником. Аналіз фактичного матеріалу [Словник 1970-1980; Chambers Dictionary 1996; High School Dictionary 1986; Webster's Dictionary 1981] свідчить про те, що в українській мові лексикографічними джерелами закріплено 200 ад'єктивів зі вторинною колірною семантикою, в англійській мові серед 190 вторинних колоративних одиниць зафіксовано 72 ад'єктива зі вторинним колоративним значенням. Твірним словом для колоративів, що аналізуються, в обох мовах є іменник. У ході дослідження нами було виокремлено 11 семантичних груп, у які входять ці кольоропозначення. Проаналізуємо зазначені групи. Перша група – ад'єктиви, які виникли з іменників, що називають **овочі, фрукти, ягоди** (укр.: *абрикосовий, апельсиновий, баклажанний, банановий, буряковий, виноградний, вишневий, калиновий, журавлинний, малиновий, мандаринний, морквяний, персиковий, помаранчевий, сливовий, цитриновий, цитроновий* та ін.; англ.: *cherry* 'вишневий', *mulberry* 'кольору шовковиці', *lemon* 'лимонний', *lime* 'лайм', *orange* 'апельсиновий', *peachy* 'персиковий' та ін.). Друга група – **коштовне каміння** (укр.: *акамариновий, алмазний, агатовий, аметистовий, бірюзовий, опаловий, рубіновий, сапфіровий, смарагдовий, хризолитовий* і под.; англ.: *amethystine* 'аметистовий', *emerald* 'смарагдовий', *opaline* 'опаловий', *sapphire* 'сапфіровий', *turquoise* 'бірюзовий'). Третя – **барвники та мінеральні фарби** (укр.: *алізариновий, білильний, вохристовий, кіноварний, кошенільний, охровий, пурпурний, чорнильний* та ін.; англ.: *bistred* 'бістр', *ochre* 'охровий', *ochreous* 'охровий', *verdigris* 'мідного кольору', *vermilion* 'кіноварний'). П'ята – **рослини чи їх плоди** (укр.: *барвінковий, бузковий, васильковий, волошковий, гвоздичний, геліотроповий, гороховий, кукурудзяний, оливковий, осиковий* та ін.; англ.: *amaranthine* 'амарантовий', *chestnut* 'каштановий', *ebony* 'кольору чорного дерева', *tahogany* 'кольору червоного дерева', *pink* 'рожевий', *primrose* 'кольору примули', *rose* 'рожевий', *flaxen* 'лляний', *straw* 'солом'яний', *wheaten* 'пшеничний'). Шоста – **метали** (укр.: *залізний, золотий, латунний, мідяний, олов'яний, сталевий, срібний* та ін.; англ.: *bronze* 'бронзовий', *brass* 'мідний', *copper* 'мідний', *gold* 'золотий', *iron* 'залізний', *platinum* 'кольору платини', *silver* 'срібний'). Сьома – **тварини та птахи** (укр.: *воронів, лососевий, тигровий*; англ.: *buff* 'кольору буйволлової шкіри'). Восьма – **їжа та напої** (укр.: *винний, кавовий, кофейний, медовий, молочний, шоколадний* та ін.; англ.: *champagne* 'кольору шампанського', *chocolate* 'шоколадний', *cream* 'кремовий', *milky* 'молочний', *mustard* 'гірчичний', *winy* 'винний'). Дев'ята – **тканини** (укр.: *джинсовий, кармазиновий, кумачевий, нанковий, чесучевий*; англ.: *calico* 'ситцевий', *khaki* 'хакі', *nankeen* 'нанковий'). Десята – **мінерали та гірські породи** (укр.: *глинястий, крейдяний, лабрадорівий, малахітовий, офітовий, мармуровий* та ін.; англ.: *alabaster* 'алебастровий', *beryl* 'берильний', *chalky* 'крейдяний', *sand* 'пісочний', *terracotta* 'теракотовий'). Одинадцята – **назви різних предметів та явищ природи** (укр.: *болотяний, димний, небесний, пламенистий, сажний, смолистий, сонячний* та ін.; англ.: *ashen* 'попільний', *blushful* 'рум'яний', *flamy* 'вогненистий', *natural* 'натуральний', *smoky* 'димчастий', *snowy* 'сніжний', *sunny* 'кольору сонця').

Щодо способу словотворення окреслених кольороназв, то тут мають місце значні розбіжності через специфіку двох мов, їх приналежність до синтетичного чи аналітичного типу. Так, в українській мові колоративні ад'єктиви зі вторинним колірним значенням будуються лише морфологічним способом суфіксації (виняток – лексема *за-дим-л-ен-ий*, де поєднані префіксально-суфіксальні способи словотворення) від основи твірного слова з додаванням суфіксів *-ов* (*сніг-ов-ий*), *-н* (*янтар-н-ий*), *-ян* (*солом'-ян-ий*), *-ев* (*мигдал-ев-ий*), *-ен(н)* (*вогн-енн-ий*), *-ист* (*смол-ист-ий*), *-яст* (*цегл-яст-ий*), *-ав* (*крив-ав-ий*), *-аст* (*перл-аст-ий*), *-к* (*смол-к-ий*), *-ич* (*фосфор-ич-ний*). На відміну від синтетичної української мови, в аналітичній англійській в більшості випадків форми твірного іменника й похідного прикметника збігаються. Ад'єктиви творяться способом конверсії, коли лексема без допомоги афіксів змінює частининомовну приналежність, і до вже існуючої форми слова додається нове, вторинне значення. Наприклад: *amber* (*n*) 'янтар' – *amber* (*adj*) 'янтарний', *brick* (*n*) 'цегла' – *brick* (*adj*) 'цегляний', *coral* (*n*) 'корал' – *coral* (*adj*) 'кораловий', *pearl* (*n*) 'перли' – *pearl* (*adj*) 'перлистий', *sand* (*n*) 'пісок' – *sand* (*adj*) 'пісочний'. Зазначений спосіб словотворення є більш продуктивним і складає 57% від загальної кількості виокремлених нами вторинних ад'єктивних колоративів. Менш продуктивним є спосіб суфіксації, що теж має місце в англійській мові, наприклад, *-ine* (*amaranth-ine*), *-y* (*chalk-y*), *-en* (*gold-en*), *-ful* (*blush-ful*), *-ed* (*bistr-ed*), *-ic* (*cobalt-ic*), *-ous* (*ochre-ous*). Кількість прикметників, побудованих цим способом, становить 43%. Спільним для двох мов є те, що від одного твірного слова можна

Розділ IV. Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць

утворити кілька ад'єктивів зі вторинною колірною семантикою, які різняться лише формами, а значення кольору є одним і тим же. Пор.: укр.: *шафран – шафранний / шафрановий, сталь – сталевий / сталевий, салат – салатний / салатний, вогонь – вогневий / вогненний / вогнистий / вогнястий / вогняний, перли – перластий / перлистий / перлинний / перловий, коноплі – конопляний / конопельний* та ін.; англ.: *alabaster (n) – alabaster / alabastrine ‘алебастровий’, ash – ashen / ashy ‘попільний’, cream (n) – cream / creamy ‘кремовий’, gold (n) – gold / golden ‘золотий’, pearl (n) – pearl / pearly ‘перловий’, sand (n) – sand / sandy ‘пісочний’*. Зазначимо лише, що в українській мові таке явище більш поширене і становить приблизно 20% від загальної кількості досліджуваних нами лексем (в англійській мові – 12%).

Характерною тільки для українських кольоропозначень є можливість утворення від однієї твірної основи як вторинних, так і не вторинних похідних ад'єктивних колоративів. Таким є, наприклад, іменник *попіл*, від якого створюються вторинні назви кольору *попелювий / попільний*. Наприклад: *попільний – 1) прикметник до попіл: Є підстави гадати, що і Венера тепер переживає період вулканічної активності. Доказом цього є суцільна хмарність, заповненість атмосфери, очевидно, попільними частинками, велика кількість вуглекислого газу в атмосфері* (з журналу «Наука і життя»); 2) який має колір попелу: *Дивився на вогник і іноді ледве рухав попільними губами, наче щось шепотів* (З.П. Тулуб. «Людолови») [Словник 1970-1980, Т.7, с. 207]. Також від іменника *попіл* походять і не вторинні прикметники-кольороназви *попелястий / попеластий / попелнастий*, у яких значення кольору є первинним, наприклад: *Із-за обрію стали накочуватися хмари, що громадилися все більше і більше, з білих робилися попелястими; потім стали бузиновими* (Г.М. Тютюнник. «Вир») [Словник 1970-1980, Т.7, с. 185]; *Стару попеласту гуску забив хворостою в шкіді сусід* (І.Я. Франко. Твори) [Словник 1970-1980, Т.7, с. 185]; *Попелнаста із рудою Миши покумались, Це б, сказати, з польвою хатня родичались* (І.І. Манжура. Твори) [Словник 1970-1980, Т.7, с. 185].

Описані вище критерії можна звести до порівняльної таблиці простих похідних колоративів зі вторинною колірною семантикою в українській та англійській мовах.

Таблиця 1

Прості похідні колоративи зі вторинною колірною семантикою в українській та англійській мовах

Критерії	Українська мова	Англійська мова
Частина мови твірної слова	Іменник	Іменник
Частина мови похідного колоратива	Іменник, прикметник	Іменник, прикметник
Найбільш вживані кольороутворюючі групи слів	Назви овочів, фруктів чи ягід; коштовного каміння; барвників та мінеральних фарб; назви рослин чи їх плодів; металів; тканин; назви тварин та птахів; напоїв; мінералів та гірських порід; явищ природи	Назви овочів, фруктів чи ягід; коштовного каміння; барвників та мінеральних фарб; назви рослин чи їх плодів; металів; тканин; назви тварин та птахів; напоїв; мінералів та гірських порід; явищ природи
Спосіб творення вторинних ад'єктивних кольороназв	Суфіксація, префіксально-суфіксальний спосіб	Конверсія, суфіксація

Отже, дослідивши обсяг простих ад'єктивних кольороназв зі вторинною колірною семантикою, що нараховує 200 одиниць в українській та 72 одиниці в англійській мові, ми прийшли до висновку, що значна розбіжність в кількості досліджуваних лексем є наслідком аналітичності англійської мови, де більшість слів, що позначають колір, належить до іменників. Спільним для двох мов є частини мовна приналежність твірної слова – іменник. Однак, в українській мові похідні колоративи зі вторинною колірною семантикою будуються переважно суфіксальним способом, тоді як в англійській мові більш продуктивною є конверсія. Результати цього дослідження дозволяють відзначити той факт, що значні розбіжності в галузі простих вторинних ад'єктивних кольоропозначень української й англійської мов не свідчать про відмінність колірної гами, а є наслідком лексичних, семантичних та морфологічних особливостей двох контрастивних мов. Зазначені особливості української та англійської мов на матеріалі слів-кольоропозначень зі вторинним колірним значенням плануємо розглянути більш детально в наших подальших роботах.

Література

Бабій 1997: Бабій І.М. Семантика, структура та стилістичні функції назв кольорів у сучасній українській мові (на матеріалі малої прози В. Стефаніка, М. Коцюбинського, М. Хвильового): Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України. – К., 1997. – 239 с.

Бахилина 1975: Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. – М.: Наука, 1975. – 288 с.

- Гёте 1957: Гёте И.В. Избранные сочинения по естествознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 309-327.
- Грановская 1965: Грановская Л.М. Прилагательные, обозначающие цвет, в русском языке XVII – XX вв.: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / АН СССР; Ин-т русского языка. – М., 1965. – 24 с.
- Кулько 2004: Кулько О.И. Колоративы и обозначения цвета в рекламе // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы: Международная научная конференция, посвященная 200-летию Казанского университета (Казань, 4-6 октября 2004 г.): Труды и материалы / Под общ. ред. Галиуллина К.Р. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004. – С. 224-225.
- Курмакаева 2001: Курмакаева В.Ш. Символика цвета в английском художественном тексте: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / МГЛУ. – М., 2001. – 26 с.
- Николаенко 1985: Николаенко Н.И., Родионов В.Д. Классификация цвета и функциональная асимметрия мозга // Сенсорные системы: сенсорные процессы и асимметрия полушарий. – Л.: Наука, 1985. – С. 57-67.
- Словник 1970-1980: Словник української мови: в 11т. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т.1. – 1970. – 800 с.; Т. 7. – 1976. – 724 с.
- Фрумкина 1978: Фрумкина Р.М. О методе изучения семантики цветообозначения // Семиотика и информатика. – М.: ВИНТИ, 1978. – Вып.10. – С. 142-161.
- Фрумкина 1984: Фрумкина Р.М. Цвет, смысл, сходство: Аспекты психолингвистического анализа. – М.: Наука, 1984. – 175 с.
- Шемякин 1960: Шемякин Ф.Н. К вопросу об отношении слова и наглядного образа (Цвет и его название) // Изв. Академии Пед. Наук РСФСР. – 1960. – Вып. 113: Мышление и речь / Отв. ред. Ф.Н. Шемякин. – М. – С. 5-48.
- Adamson 1979: Adamson R. The Colour Vocabulary in L'Etranger // Ass. Liter. Ling. Comp. Bull. – 1979. – Vol. 8. – № 3.
- Beck 1969: Beck B.E.F. Color and Heat in South Indian Ritual // Man. – 1969. – Vol. 4. – № 4. – P. 557-572.
- Berlin 1970: Berlin V.A. Universalist-Evolutionary Approach in Ethnographic Semantics // Current Directions in Anthropology. Bull. Am. Anthropol. Ass. – 1970. – Vol. 3, Part 2. – P. 3-18.
- Berlin 1969: Berlin V.A., Kay P. Basic Color Terms: their Universality and Evolution. – Berkeley; Los Angeles: Un-ty of California Press, 1969. – 178 p.
- Casson 1994: Casson R.W Russet, Rose, and Raspberry. The Development of English Secondary Color Terms // Journal of Linguistic Anthropology. – 1994. – Vol. 4. – №1. – P. 5-22.
- Chambers Dictionary 1996: Chambers 21st Century Dictionary [editor-in-chief M. Robinson]. – Great Britain: Cambridge University Press, 1996. – 1654 p.
- Hardin 1997: Hardin C.L., Maffi L. Color Categories in the Thought and Language. – Cambridge: Cam. Un-ty Press, 1997.
- High School Dictionary 1986: High School Dictionary [editor-in-chief E.L. Thorndike]. – USA: Scott, Foresman and Company, 1986. – 1096 p.
- Johnson 1997: Johnson E.G. The Development of Color Knowledge in Preschool Children // Child. dev., 1997. – Vol. 48. – № 1. – P. 308-311.
- Kelly 1976: Kelly K.L., Ludd D.B Color: Universal Language and Dictionary of Names. – Washington, 1976.
- Krieg 1979: Krieg M.F. The Influence of French Color Vocabulary on Middle English // Michigan Academician. – 1979. – Vol. 11. – № 4.
- Rosch 1997: Rosch E. Human Categorization // Warren N. (ed.). Studies in Cross-cultural Psychology. – London, 1977. – P. 1-49.
- Webster's Dictionary 1981: Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged, USA: Merriam-Webster inc. Publishers, 1981. – 2662 p.

The given article studies derivative adjectival colour terms with secondary colour semantics in Ukrainian and English. Investigating the amount of the mentioned lexical units selected from Ukrainian and English explanatory dictionaries, the author underlines the notion of derivative and secondary colour terms, points out the word-building peculiarities of colour units in two contrasting languages.

Keywords: adjectival colour term, derivative colour naming, secondary colour semantics, contrasting languages.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2008 року.

ББК 81.2(4 УКР):81.2-3
УДК 811.161.2:81 '373

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОНОТАТИВНОГО І ДЕНОТАТИВНОГО КОМПОНЕНТІВ У ЛЕКСИЧНОМУ ЗНАЧЕННІ ДІСЛІВ

У статті досліджено семантичну структуру конотативних дієслів у мові засобів масової інформації. Проаналізовано особливості взаємовідношень денотативного і конотативного макрокомпонентів у межах емоційно-оцінного слова. Встановлено, що ядром лексеми може бути як денотація, так і конотація.

Ключові слова: конотація, денотативний і конотативний макрокомпоненти, дієслово, семантична структура слова.

Одним із актуальних напрямів сучасної лінгвістики є вивчення особливостей конотативних слів. Інтерес мовознавців до емоційно-оцінних слів зумовлений активним використанням цих лексем мовцями, особливо у текстах періодичних видань.

Початок ХХІ століття відзначається кардинальними змінами у політичній, економічній, соціальній сферах суспільного життя. Ці зміни впливають на мову публіцистичного стилю, розширюють можливості мови ЗМІ. Мовленнєва експресія у газетно-журнальних жанрах сучасної преси не тільки поживляє виклад, а й створює ефект емоційного впливу на читача, допомагає висловити оцінку певному явищу, факту, дії, сприяє кращому розумінню читачем інформації. Емоційно-оцінний аспект публіцистичного стилю досліджували М. М. Пилинський, Н. О. Бойченко, Л. В. Мельник, Г. Б. Мінчак, В. І. Ільченко, Н. І. Кочукова та інші.

В українській мові конотація досліджувалася з лексикологічного (М. А. Жовтобрюх, Л. П. Жаркова, Г. М. Сагач, В. Л. Іващенко та ін.), із стилістичного (В. А. Чабаненко, В. С. Ільїн, Л. О. Пустовіт та ін.), соціолінгвістичного (В. М. Русанівський, В. А. Чабаненко, О. Г. Тодор та ін.), національно-культурологічного (Л. В. Мельник) поглядів. І все ж конотативний компонент значення залишається недостатньо вивченим через «необов'язковість цього компонента для значення одиниць інвентаря мови: не всі вони містять конотацію, що зсунуло на маргіналії інтересів лексикології цей компонент значення, тим більше, що він стосується не стільки семантики, тобто ставлення знаків до світу, скільки прагматики – ставлення мовців до засобів позначення світу, а точніше – до вибору цих засобів з метою справити певний комунікативний ефект» [Телія 1986]. Саме тому дифузним, розмитим є конотативне значення, дискусійним є положення про семантичний статус конотації, недостатньо вивченими є об'єм і структура цього явища. На сьогодні ще відсутнє системне теоретичне дослідження семантики конотативно-оцінних дієслів.

Тому **метою** цієї статті є дослідження семантичної структури конотативних слів у мові преси початку ХХІ століття.

Така проблема може стати частиною комплексного дослідження, присвяченого питанням унормування та стандартизації словникового складу.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**: дослідити макрокомпоненти конотативних слів, з'ясувати діалектику взаємовідношень денотативного і конотативного компонентів.

Об'єктом дослідження є конотативні дієслова, дібрані з таких періодичних видань: "Україна молода" (УМ), "День" (Д), "Сільські вісті" (СВ), "Політика і культура" (ПіК).

Більшість мовознавців (В. В. Виноградов, В. І. Шаховський, В. І. Говердовський, Ш. Баллі, К. О. Ердман, А. В. Філіппов, Г. А. Туліна, Л. М. Васильєв, Ю. П. Солодуб, Л. В. Мельник, Н. І. Бойко, М. Я. Сердобінцев, Н. А. Лук'янова) та інші розглядають конотацію як особливий важливий компонент семантичної структури слова, як частину значення, пов'язану з характеристикою дійсності, ситуацією мовлення, певним ставленням мовців до предмета номінації тощо.

Інші лінгвісти вважають, що конотація не є елементом семантичної структури слова [Вольперт 1979; Комлев 1968]. Так, Н. Г. Комлев конотацію розглядає як семантичну модифікацію значення, яка не є елементом матеріальної структури слова-знака і не виражена експліцитно [1968: 38].

Експресивно-забарвлена лексика має складнішу структуру, ніж нейтральна лексика. Як слушно зауважує Н. І. Бойко, фундаментом експресивності лексичної одиниці є складові семантичної структури – макрокомпоненти [2002: 81].

Серед дослідників немає одностайності у поглядах на кількісний та якісний склад макрокомпонентів, що входять до семантичної структури конотативних слів. В. М. Телія [1986: 16] виділяє в семантиці лексем три макрокомпоненти: 1) денотативний аспект значення, який вказує на об'єктивовану в ньому реальність; 2) категоріально-граматичний компонент (є обов'язковим для всіх типів лексичного значення); 3) емотивно-модальний компонент, що виражає ставлення суб'єкта мовлення до того, що позначене словом чи висловом.

В. І. Шаховський [1994: 21] розрізняє три макрокомпоненти: логіко-предметний, емотивний і функціонально-стилістичний. І. А. Стернін [1979: 42] вважає, що в структурі значення слова є денотативний макрокомпонент – основа для більшості слів, який представляє предметно-понятійну чи суто понятійну інформацію; конотативний макрокомпонент відображає ставлення мовця до предмета номінації у формі емоції і

оцінки денотата; функціонально-стилістичний макрокомпонент характеризує приналежність слова до того чи іншого функціонального стилю (часто розглядають у межах конотації, але він, на відміну від емоцій і оцінки, характеризує не ставлення до денотата, а умови акту спілкування).

І. В. Арнольд [1999: 36] у значенні слова розрізняє денотативне, тобто предметно-логічне значення слова, яке називає предмет комунікації і співвідноситься з позамовною дійсністю, та конотативне значення, що пов'язане зі ставленням учасників спілкування до предмета мовлення, одне до одного і умов комунікації.

Отже, у семантиці конотативних слів виділяють первинний, предметно-логічний аспект значення та вторинний, експресивно-емоційний аспект значення.

Предметно-логічний аспект, денотація – основне, логіко-інформативне значення мовної одиниці [Ахманова 1966]. Під денотацією розуміють не саму реалію, а «типове уявлення» чи клас об'єктів, об'єднаних за спільними властивостями [Телія 1986]. Конотація ж, на відміну від денотації, містить ставлення об'єкта до позначуваного. Денотація як предметно-логічний аспект значення визначає синтагматичну модель функціонування слова в мовленні. Конотація, відображаючи оцінку, почуття, настрої, визначає прагматичну направленість мовного знака. Денотація – об'єктивне значення, конотація – суб'єктивне значення.

Досліджуючи природу конотації, В. В. Виноградов [1972: 19] зауважував, що «предметно-логічне значення кожного слова оточене особливою експресивною атмосферою, воно є одночасно і знаком думки мовця, і знаком усіх інших психічних переживань, що входять у завдання та намір повідомлення».

С. Б. Берлізон [1971: 55] наголошує, що емоційне значення є узагальнена (і тому зрозуміла усім мовцям) реалізація у слові емоцій, одна із форм відображення людською свідомістю об'єктивної дійсності.

Більшість лінгвістів (В. І. Шаховський, В. І. Говердовський, Н. В. Маракуліна, О. М. Іваніщева, М. М. Кожина та інші) відстоюють думку про те, що між конотацією та денотацією існує тісний взаємозв'язок, саме тому їх неможливо розмежувати.

Як стверджує В. І. Шаховський [1979:48], «конотативне і денотативне в семантиці одиниць так тісно переплітаються, що їх можна розмежувати тільки за результатами, але ніяк не в процесі».

Інші мовознавці (Л. І. Перехова, А. В. Філіппов, О. Михайлович) протиставляють конотативний компонент денотативному, виділяючи основне значення мовної одиниці і супутні йому семантико-стилістичні відтінки. Л. І. Перехова [1977:31-32] переконана, що конотацію можна прирівняти до основного значення – сигніфіката, на противагу денотату. А. В. Філіппов [1978:58-59] відстоює думку, що емоційне значення ніколи не зливається з денотацією, вони не можуть бути еквівалентними та взаємозамінними, а таке порівняння є алогізмом.

На нашу думку, слушною є позиція мовознавців про тісний взаємозв'язок між раціональним та емоційним, між денотацією та конотацією. Більшість слів викликають у свідомості мовця та слухача не тільки денотат, але й містять емоції, оцінку, почуття, викликані цим предметом. Н. В. Маракуліна [1987: 66] вважає, що саме тісний зв'язок емотивно-оцінного та денотативно-сигніфікативного компонентів значення емоційної лексики зумовлює труднощі у встановленні чіткої диференціації між ними, оскільки сам денотативно-сигніфікативний компонент відображає часто широку палітру емоційного ставлення людини до світу, предметів, явищ в діяльності і спілкуванні.

Діалектику взаємовідношень конотації та денотації можна простежити на прикладі морфологічного складу дієслів. Наприклад, префікс **про-** (**пропхати, пробити, продавлювати**) підсилює денотат (вказує на перешкоду, яку долає об'єкт, сприяючи кому-небудь у розв'язанні певної справи): *І це – всупереч волі Банкової, яка так схильна пропхати цей закон всіма методами* (УМ. – 2004. – 25 березня. – С. 3); *Юлія Тимошенко «пробила» закон про недоторканність ГТС* (УМ. – 2007. – 7 лютого. – С. 5); *Повернення Феміди Печерського району, в якому розташовані усі головні державні органи, у праве русло, звісно, занепокоїло можновладців, що звикли купувати чи «продавлювати» тут потрібні рішення* (УМ. – 2007. – 6 квітня. – С. 4). А ось, наприклад, префікс **по-** підсилює емоції мовця, не впливаючи на денотат (**пофермерувати, поохкати, потягнути**), наприклад: *У стислі строки звели приміщення ферми, збудували сироробний цех, завезли із Нідерландів високопродуктивних корів, підбрали за конкурсом господаря (чомусь вчителя за професією, який не мав жодних навиків, але якому хотілося спробувати пофермерувати у парі з голландцями)* (Д. – 2008. – 20 серпня. – С. 5); *Серпень квітує. До 1 вересня на Співочому полі можна поохкати над виставкою квітів* (УМ. – 2008. – 27 серпня. – С. 3); *Перевищення швидкості на 20-50 кілометрів за годину, порушення правил проїзду пішохідних переходів, недотримання лінії розмітки – «потягнуть» на 51-85 гривень та 5 штрафних балів* (СВ. – 2008. – 7 лютого. – С.3).

Отже, морфеми можуть впливати і на значення слова, утворюючи новий денотат, і на співзначення, утворюючи новий конотат.

На лексико-семантичному рівні зв'язок конотації та денотації можна простежити у семантиці таких слів: 1) які не мають конотації: **виховувати, паркувати, переконувати, думати, переводити, перевілювати**; 2) які не мають нейтральних корелятивів: **штурхати, нікчемніти, оббріхувати, набридати, страхати**; 3) слова, які мають конотативні корелятиви: **наполягати – напосідати, навчитися – насобачитися, шукати – шарити, сміятися – реготати, загубити – посіяти, плакати – скиглити**.

Конотатори позначають ті ж денотати, але семантично більш інформативні, ніж нейтральні слова.

М. Ф. Алефіренко [1999:109] виділяє залежність денотації і конотації, яка зумовлена похідністю сем від первинної денотативної семи. На думку дослідника, первинна денотативна сема називає предмет прямо, безпосередньо і так формує первинне значення слова. Вторинна денотативна сема має переносний характер, є похідною від первинної семи. Інші семи – конотативні, поділяються на три групи за ступенем віддаленості конотації від денотативної семи.

Розглянемо похідність сем на прикладі дієслів. Первинні денотативні семи: **бемкати** – «звучати від ударів», **надути** – «наповнювати щось повітрям, газом», **повзати** – «переміщатися повзком де-небудь», **ламатися** – «розпадатися на частини», **гавкати** – «видавати уривчасті звуки (собаки, лисиці)», **кинути** – «махнувши рукою, примушувати падати те, що в руках».

Вторинні денотативні семи – похідні, називають дію шляхом співвіднесення з денотатом: **бемкати** – «говорити щось несуттєве», **надути** – «продуваючи, викликати хворобу», **повзати** – «крадькома, непомітно проникати кудись», **ламатися** – «знищувати, руйнувати щось усталене», **гавкати** – «говорити стосовно людини, яку зневажають», **кинути** – «залишити когось, щось». Вторинні денотативні семи мають переносний характер.

Інші семи конотативні: **бемкати** (40 років) – «виповнюватись», **надути** – «обманути когось», **повзти** – «повільно рухатись» (наприклад, про транспорт), **ламатися** – «відмовлятися від чого-небудь, приховуючи свої бажання», **вигавкати** – «примусити когось щось зробити», **кинути** – «обманути, недотримати слова».

Конотативна сема першого ступеня мотивується денотативною семою: **плавати** (у навчанні), **відфутболити**, **заморозити**, **подоїти** та інші: *Петро Марчук переконаний: якщо не маєш сили волі й самодисципліни, то і в навчанні «плаватимеш»* (УМ. – 2008. – 26 червня. – С.6); *Та він відфутболів його назад у Липовецьку райдержадміністрацію* (СВ. – 2008. – 29 січня. – С.2); *Та головне – надовго «заморозиться» навчання* (СВ. – 2008. – 14 серпня. – С.3); *І виявляється, що інтереси олігархів, яких репрезентують есдеки і регіонали, яких соціалісти хотіли б «подоїти» на користь народу...* (СВ. – 2006. – 3 березня. – С.1).

Конотативна сема другого ступеня втратила зв'язок з денотацією, є немотивованою, має асоціативно-образну природу, наприклад: **ляпати**, **мочити**, **продути**, **лажанутися** та інші: *Але село у нас таке, що поляпають язиками між собою – та й по всьому* (Д. – 2008. – 22 серпня. – С.20); *Один український телеканал узагалі не знайшов у своїй душі про Крим жодного теплого слова, зате кожний день «мочив» український же курорт виключно негативними репортажами* (Д. – 2008. – 21 серпня. – С.1); *Після першого туру, коли Янукович «продув», було складено списки мешканців області, які віддали свої голоси за Ющенко* (УМ. – 2004. – 29 грудня. – С.4); *Тут Литвин «лажанувся» вдруге, розпочавши своє «шановні...» одночасно зі звуками «Молитви за Україну», яку виконував Хор імені Верьовки* (УМ. – 2006. – 26 травня. – С.4).

Конотативна сема третього ступеня давно втратила денотативну співвіднесеність, використовуються переважно у складі фразеологізмів: **втикати**, **ялозити**, **укоськати** та інші: *Тисячі разів люди кажуть собі «Годі! Скільки можна «втикати» в цей ящик!»* (УМ. – 2006. – 14 квітня. – С.18); *На Луганщині цю тему ялозять із подвійною енергією...* (УМ. – 2006. – 15 березня. – С.4); *Головна проблема – як укоськати фанатів* (УМ. – 2008. – 4 червня. – С.10). Але конотативних сем третього ступеня у мові мало.

Співвідношення денотації та конотації є одним з факторів виникнення конотативного значення. Денотативний макрокомпонент у семантиці конотативного слова може займати позицію ядра, а конотація – периферії, наприклад, **відіпхнути** – денотація «віддаляти, відштовхувати когось від себе», конотація «байдужість» сигналізує про негативне ставлення мовця; **виборсатися** – денотативне значення «виходити зі скрутного становища», конотативне – «повільно, долаючи перешкоди»; **латати** – денотативне значення «лагодити», конотативне – «латками», невеликими частинами, поступово»: *Бо з другої – оце вже справді несподіванка – її відіпхнула наречена Джуда Лоу багатостраждальна Сієна Міллер* (УМ. – 2006. – 4 лютого. – С.4); *І виборсуються селяни зі злиднів* (СВ. – 2008. – 29 серпня. – С.5); *У мізерного бюджету немає найменшої можливості «латати» сільську культуру* (СВ. – 2008. – 29 серпня. – С.5). В аналізованих дієсловах переважає денотативний макрокомпонент, який стимулює емоційно-оцінні висновки, викликає позитивні чи негативні реакції мовця. Експресивність даних слів локалізується одночасно в денотативному та конотативному макрокомпонентах.

Друга група конотативних дієслів представлена експресивними лексемами, у яких основне навантаження припадає на конотативний макрокомпонент, що витіснив чи модифікував денотативний макрокомпонент і виражає ставлення мовця до описуваного через їх дії, наприклад: **казитися** (денотативний макрокомпонент – розважатися, веселитися, конотативний – фамільярно-зневажливе, несхвальне); **плескати**, **прошебетати** (денотативна сема – говорити, конотативні семи – нісенітниця, дурниця, які зумовили розмовне, зневажливе), **змакітрити**, **допетрати** (денотація – подуматися, конотація – розмовне, зневажливе, виникло на основі семи «важка, тривала мислительна діяльність»), **сипати** (денотативна сема – «впевнено, швидко»), експресивне значення виникло внаслідок семантичної деривації, тобто перенесення, яке зумовлене подібністю денотатив – **сипати** борошно, крупу, **сипати** цифрами), наприклад: *«І я геть не можу збагнути, чому вони так казяться», - зауважила Шетті* (УМ. – 2007. – 21 квітня. – С. 12); *Тож хай там що плескають злі язики, але Мелані Гріффіт – сильна жінка* (УМ. – 2007. – 10 серпня. – С. 21); *Під час відкриття Олімпійських ігор коментаторка на котромусь українському каналі прошебетала у захваті: мовляв, її дуже тишить організованість і ввічливість китайців, і що Мао Цзедун такий молодець, добре їх організував* (Д. – 2008. – 20

серпня. – С.1); *Нові «господарі» швиденько змакітрили й стали приймати молоко зовсім за безцінь* (СВ. -2008. – 31 липня. – С.2); *І Кучма не донетрав* (УМ. – 2007. – 29 серпня. – С. 6); *«Учора закрилися останні торги в Лондоні, 69 доларів за барель, безпроцентний показник за останні два роки», - впенено сипав цифрами Бойко, уповільнюючи темп мови* (УМ. – 2007. – 14 червня. – С. 4). В аналізованих вище дієсловах денотативний зміст нейтралізується, домінуючим у семантиці слова є конотативний макрокомпонент, який передає емоційне ставлення мовця до об'єкта через його дії та вчинки. В основі оцінки лежать емоції, почуття мовця, а також оцінка відображає соціально-культурний розвиток суспільства, тобто вона є соціально зумовленою. Експресивність даних дієслів спричинена емоційною оцінкою, суспільною думкою, які можуть не збігатись. Отже, експресія, поєднуючи оцінність і емоційність, сприяє створенню додаткового аспекту інформації.

Експресивність може входити до денотативного та конотативного макрокомпонентів одночасно, як от: **хихотіти, гикати, реготати, перти, запахати**, тощо: *Тимошенко захихотіла* (Д. -2008. – 28 серпня. – С.1); *Дідусь спочатку хихотів-гикав-реготав над кожним попереднім і наступним сюжетом, а потім ще й говорити почав* (УМ. – 2006. – 2 березня. – С.5); *Тому й поперло нас, як покусаного бджолами Сірка, в густі реп'яхи* (СВ. – 2008. -14 серпня. – С.3); *Її запахатимуть у «ванну Клеопатри», стригтимуть, фарбуватимуть...*(УМ. – 2006. – 20 січня. – С.9); чи тільки до конотативного: **панькатися, вляпатися, вшкварити** та інші: *Адже набагато простіше автоматично записати до своєї парламентської більшості голоси виборців того ж таки блоку Литвина і не панькатися довго з його депутатами, розпитуючи про умови їхньої участі в коаліції* (Д. – 2008. – 28 серпня. – С.4); *Уїліс вляпався у скандал із повіями* (УМ. – 2007. – 10 березня. – С.21); *Сам би вшкварив самбу* (УМ. – 2007. – 20 лютого. – С.3). Отже, чіткої межі між конотацією і денотацією не існує: в діячорнії можуть бути взаємопереходи. Конотація зворотно пропорційна частотності використання лексем, тому при високій частотності використання слова, конотація може переходити у денотацію або зникати, наприклад: **муляти, довбати, засвітитися, розколотися** тощо: *А комусь ця структура навіть дуже муляла* (СВ. – 2008. – 7 лютого. – С.1); *Тепер на дебатах будуть довбати...*(УМ. – 2004. – 18 грудня. – С.1); *Однак ситуація вказує на протилежне: свідомо не бажаючи «засвічуватися» у ЗМІ, Віктор Володимирович провокує виникнення різного роду пліток* (ПіК. – 2004. – №50. – С.18); *Кілька місяців тому українська школа пережила потрясіння: «розкололася» навіл* (СВ. – 2008. – 1 лютого. – С.5).

Денотація є тим семантичним місцем, на якому виникають конотації. Зв'язок конотативного і денотативного компонентів на різних рівнях мови (морфологічному, лексико-семантичному) свідчить про системний статус конотації, а не лише мовленнєве утворення. І.А. Стернін [1979: 93] вважає необхідним розрізняти системний конотативний компонент і актуалізацію його в мовленні.

Отже, денотація і конотація є макрокомпонентами лексичного значення слова, між якими існує тісний взаємозв'язок. Більшість лінгвістів визнають важливість конотації, зауважуючи, що конотативний макрокомпонент, як і денотативний, може належати ядерній частині значення. Лексеми, у структурі яких є і денотативний, і конотативний компоненти, - більш інформативні, змістовні.

У пропонованій статті порушено проблему розвитку конотативного значення дієслів. Мовний матеріал дозволяє розширити спектр дослідження з метою встановлення критеріїв виділення конотативних дієслів, виявлення джерел формування емоційно-оцінних дієслівних лексем у мові сучасної публіцистики, що уможливило подальші наукові пошуки.

Література

- Алефиренко 1999: Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики: Монография. – Волгоград, 1999. – С.109-111.
- Арнольд 1999: Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. – СПб., 1999. – С.36.
- Ахманова 1966: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов.энциклопедия, 1966. – С.203-204.
- Берлизон 1975: Берлизон С.Б. Эмоциональное значение – особый компонент смысловой структуры слова (фразеологической единицы)// Вопросы описания лексико-семантической системы языка: Тезы докл. – Ч.1. – М., 1971. – С.55.
- Бойко 2002: Бойко Н. І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні. Навч. посібник для студентів філолог. спеціальностей. – Ніжин, 2002. – 217 с.
- Виноградов 1972: Виноградов В.В. Русский язык. – М., 1972. – С.19.
- Вольперт 1979: Вольперт Р.Х. Коннотативный уровень описания грамматики (на материале художественного текста немецкого языка). – Рига: Знание, 1979. – 159 с.
- Комлев 1968: Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М.: Изд-во Московск. ун-та, 1968. -192 с.
- Лексико-семантические группы русских глаголов. – Иркутск, 1989. – 177 с.
- Маракулина 1987: Маракулина Н.В. О значимости коннотативного аспекта в семантике эмоциональной лексики // Коннотативные аспекты семантики в немецкой лексике и фразеологии. Межвуз. тематический сборник: Научн. тр. – Калинин, 1987. – С. 66-74.

Перехова 1977: Перехова Л.И. Стилистические коннотации антропонимов и их использование во французской литературе. Дисс. канд. филол. наук. – Л., 1977. – С.31-32.

Стернин 1979: Стернин И.А. Проблемы анализа структуры значения слова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 156с.

Телия 1986: Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / Ответ. ред. А.А.Уфимцева. – М.: Наука, 1986. – 139с.

Филиппов 1978: Филиппов А.В. К проблеме лексической коннотации // Вопросы языкознания. – 1978. – №1. – С. 57-63.

Шаховский 1979: Шаховский В.И. О лингвистике коннотации // Семантико-системные отношения в лексике германских и романских языков. Исследования по Романо-германскому языкознанию. – Волгоград, 1979. – Выпуск 9. – С.39-48.

Шаховский 1994: Шаховский В.И. Типы значений эмотивной лексики // Вопросы языкознания. – 1994. – №1. – С.20-25.

The semantic structure of the connotative verbs in the language of the mass media has been researched.

The peculiarities of the interconnection of the denotative & connotative microcomponents within the limits of an emotional-estimating word have been analyzed. It was settled that the centre of the lexeme can be both denotation and connotation.

Keywords: connotation, denotative & connotative microcomponents, the verb, the semantic structure.

Надійшла до редакції 17 жовтня 2008 року.

Світлана Терещенко

ББК 81.411.1 – 32
УДК 811.161.2'373

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СЛІВ ШИРОКОЇ СЕМАНТИКИ

Стаття присвячена вивченню явища еврисемії в українській мові, зокрема розкриттю функціонального потенціалу широкозначних іменників та займенників у художніх текстах (на матеріалі творів П. Загребельного та О. Гончара).

Ключові слова: широкозначність, широке значення, еврисемант, семантична структура слова, структура значення слова.

Сучасна епоха – епоха семантики, час підвищеного інтересу до вивчення значень слів, адже мова є засобом кодування та декодування певної інформації. Традиційним в українському мовознавстві є розподіл лексем на однозначні та багатозначні. Однак багатьма вченими визнається існування в мові іншої групи назв – слів із широкою семантикою, чи еврисемантів. Термін “широкозначне слово” не є загальноприйнятим в україністиці, проте він активно вживається в сучасній романістиці, германістиці та русистиці (Н. Амосова, І. Арнольд, Л. Барсук, І. Бойкова, І. Василюк, К. Горшкова, Л. Гросул, Г. Гурська, Г. Давидова, Б. Джоломанова, С. Дімова, А. Єгорова, Т. Жукова, Л. Івченко, Л. Кістанова, В. Колобаєв, В. Конецька, С. Красногірева, Л. Лебедева, А. Ленца, І. Лотова, В. Луговий, Г. Нікітіна, Р. Ніколаєвська, В. Плоткін, В. Соколова, А. Степанова, В. Умборг та ін.)

Широкозначність, чи еврисемія (від давньогрецького εὐρέϊα, εὐρύς – широкий), – це лінгвальне явище лексико-семантичного рівня, яке характеризується розширенням семантичного обсягу слова для позначення різноманітного кола денотатів. Під широким значенням розуміємо цілісне значення з максимальним ступенем узагальненості, яке існує в мові (тобто в умовах ізоляції слова від конкретного контексту), проте звукується і конкретизується в мовленні. В основі семантики таких слів лежить надзвичайно узагальнена та абстрагована ознака, завдяки якій стає можливим позначення безлічі предметів і явищ навколишньої дійсності.

Мета нашої статті полягає в дослідженні функціонального потенціалу лексем широкої семантики, зокрема іменникових і займенникових слів. Еврисеманти аналізуються на матеріалі художніх творів О. Гончара та П. Загребельного.

Питання про функції широкозначних слів розв’язується в лінгвістиці неоднозначно. Більшість дослідників (Г. Давидова, Л. Кістанова, В. Колобаєв, Н. Кудрявцева, Р. Ніколаєвська, О. Огоновська, Т. Раздіна, А. Степанова та ін.), виходячи з розуміння еврисемантів у мові як слів із надзвичайно узагальненим значенням, виділяють такі їх функції: номінативну (повторного називання), вказівну, уточнюючу, заміщення фрагментів тексту, оформлення мовленнєвої характеристики персонажів та авторського слова тощо.

У творах О. Гончара й П. Загребельного широкозначні слова виконують усі зазначені функції, але найбільш характерна для них функція називна, або номінативна. Її перевага зумовлена потребою виразити найтонші семантичні, стильові та стилістичні відтінки різних понять.

Номінативну функцію, услід за О. Тараненком, розуміємо „як знакову репрезентацію позамовних об'єктів” [Українська мова: Енциклопедія, с. 385]. Узяті поза контекстом, широкозначні слова передають настільки широке поняття, що їх не можна ототожнити з жодним конкретним предметом чи явищем дійсності. У значенні цих слів лежить одна загальна ознака. На думку В. Колобаєва, мінімум три ознаки дозволяють чітко співвіднести поняття з предметом [Колобаєв 1982, с. 47]. У конкретному мовленнєвому акті еврисеманти позначають уже не будь-який предмет, а чітко визначений за його формою, розміром, кольором, місцем знаходження тощо, як правило, відомий читачеві з попереднього тексту.

„А тут ішла мова про машину, яку кожен від самого народження впускав у свій світ так само, як корову, сонце, траву і хмари. Із тою відміною, що трактор належав до речей рукотворних, і тому виникала непереборна спокуса спробувати її своїх зусиль в цій таємничій справі” (Загребельний 1978, с. 71).

Широкозначні слова називають фрагменти дійсності не вперше, а повторно. За класифікацією В. Гака, повторна номінація – один із різновидів синтагматичної номінації. Її сутність полягає в тому, що один і той же предмет у мовленні може позначатися різними словами, які співіснують у мові й мають свої лексичні значення [Гак 1971]. Відсутність повного збігу між значенням слова і позначуваним поняттям створює умови для існування такого типу називання.

1) „– Дід Гнат?

– Ну, наш вічний чередник. Сімдесят років чередникував. Стаж у чоловіка...” (Загребельний 1978, с. 32);

2) *„Віталій приїхав, примчав мотоциклом уже надвечір, при заході сонця, і, заставши все чабанство ще за роботою, пішов просто до Тоні, всміхаючись їй. Його нітрохи не здивувала її чабанська роба, а рогачик, яким Тоня вправно орудувала, навіть зацікавив хлопця, він попросив у Тоні той рогачик” (Гончар 1979 (2), с. 258).*

У всіх проаналізованих текстах ХХ століття головні чи другорядні герої романів, повістей, оповідань повторно називаються узагальненими лексемами *людина*, *чоловік*, *жінка*, *хлопець*, *істота* і под. Зокрема, широкозначні іменники „чоловік” і „хлопець” не вносять ніякої нової інформації у висловлення, а лише повторно називають осіб.

Широкозначні іменники як номінативний засіб зустрічаються в структурі творів як Павла Загребельного, так і Олеса Гончара, проте, уживаючись авторами в різних конструкціях, вони створюють неоднаковий стилістичний ефект.

Для стильової манери П. Загребельного характерні конструкції, у яких функції повторного називання виконують відразу декілька широкозначних слів, причому в тексті вони виступають контекстуальними синонімами. Найбільш узагальнена назва (переважно назви людей) пояснюється декількома конкретнішими за семантикою словами, наприклад:

„Народ це який може перенести найтяжчий кошмар, але окрема людина, надто коли це промисловий магнат, червоний директор Ягнич, зрозпачено чіпляється за все, що вже ніколи не вернеться” (Загребельний 2003 (1), с. 46).

Лексема „людина” має широке значення „особа”, слово „магнат” – дещо його звужує – „особа, яка має великий промисловий і фінансовий капітал”, „директор” – указує на посаду та одноосібне володіння капіталом. Ім'я головного героя роману „Брухт” Ягнич остаточно індивідуалізує особу.

„Оглядний телекамероносець в камізелці, що нагадувала бронезилет доблесного українського ОМОНу; меткий носій світла з своїм високовольтним приладдям, яке повинне не так тебе освітлювати, як збивати з пантелику; всесвітньо-вічний редактор (у американців він делікатно зветься „едітор”) і головна дійова особа всіх телебrehень земної кулі – людина з мікрофоном. Тут нею була Ліда” (Загребельний 2003 (1), с. 21).

Сполучення двох синонімічних слів „особа”, „людина” з ім'ям „Ліда” підкреслює виразність кожного з них. У творі відбувається ніби „накладання” значень цих іменників – висловлюється експресивність думки. Письменник начебто відчуває недостатність сказаного „головна дійова особа всіх телебrehень земної кулі”, одразу ж уточнює „людина з мікрофоном” та індивідуалізує „Ліда”, тим самим ніби створює ефект градації.

„...Все змішалось в просторах холах „Етану”, і на самому дні того майже вавилонського стовпотворіння, вмістившись у глибоких розлогих кріслах, спокійно дивилися на цей чужий світ дві жінки, доросла й маленька, мати й дочка, та сама білява струнка жінка, якій Юлія на мосту казала про склеротичного турка з кальяном, і дитя, на яке Шульга тоді не звернув уваги, а тепер мало не закричав, глянувши уважно, мало не вмер від несподіванки: мала Юлія була викапана Юлія велика, так ніби відлиті обидві з тої самої небесної форми, з того самого тигля з золотим литвом!” (Загребельний 2003 (2), с. 329).

Ряд широкозначних іменників на позначення осіб жіночої статі представлений у романі П. Загребельного „Юлія, або Запрошення до самовбивства”: *дві жінки – мати й дочка – та білява струнка жінка – і дитя*. Кожен наступний еврисемант уточнює значення слова „жінка” за віком, зовнішнім виглядом тощо. У мікротексті індивідуалізується лише одна особа – „мала Юлія”, але з попередньої оповіді читачам відомо, що інша жінка – її мати, *Галина*.

Функція повторного називання іменників використовується О. Гончаром у творах як засіб приховування змісту. Наприклад, оповідання „Пороги” побудовано як сповідь головної героїні перед двома студентками. Автор не розкриває справжнє її ім'я, називаючи то „жінкою”, то „колгоспницею”, то „матір'ю двох дітей”, то

„дамою”. Але читач цілковито уявляє собі цей жіночий образ завдяки влучним та змістовним прикметникам („висока, огрядна, дебела”, „привітна, спокійна”, „у новій зеленій тілогрійці”, „у білосніжній хустці”), дієсловом („підвелася”, „позіхнула”, „підійшла”, „стала”). Широкозначний іменник „жінка”, вступаючи в численні синтагматичні зв'язки з іншими словами, кожного разу вносить додаткову семантику в розкриття образу героїні:

„Жінка, повільно обсмикуючись та обтрушуючись, підвелася, випросталася на повний зріст: висока, огрядна, дебела. Голосно, міцно позіхнула, дивлячись на рожсвіючий схід. Потім, обережно переступаючи через ноги своїх сонних супутниць, вибралася на вільне місце, підійшла ближче до дівчат. Стала, як мати серед дочок: привітна, спокійна, в новій зеленій тілогрійці, застебнутій на всі гудзики, у білосніжній хустці, що красиво обрамляла її засмагле, обвітрене обличчя” (Гончар 1979 (2), с. 290 – 291).

Олександр Гончар – майстер на короткі, але точні характеристики героїв. Так, у наведених нижче мікротекстах широкозначні субстантиви уточнюються іншими словами, зокрема прикметниками й іменниками – „хлопець у комбінезоні”, „натура своєрідна, непересічна”, „морський капітан із шефів”:

1) „З'явився хлопець у комбінезоні, досить охайний, із виразом на обличчі незловивим, трохи насмішуватим” (Гончар 1979 (3), с. 382);

2) „Хлопець справляє враження натури своєрідної, непересічної, як на мій погляд, інтелектуально навіть обдарованої, але ж оце, що він несамовитіє від найменшого необережного доторку...” (Гончар 1979 (3), с. 57);

3) „Морський капітан із шефів розповість про джунглі В'єтнаму, про те, який ліс він бачив страшний, мертвий та голий, бо там, де на ліси хмари хімікатів було випущено, ще й досі, через скільки ось уже літ, ніщо не росте; ні пташок, ні комах, ні мурашки ніякої, навіть жаби погинули” (Гончар 1979 (3), с. 190).

Спосіб повторного називання, як зазначає В. Колобаєв, тісно пов'язаний із питанням про синсемантичність та автосемантичність відрізків тексту [Колобаєв 1983, с. 7]. Відомо, що засновником учення про автосемантию та синсемантию був Аристотель. Пізніше воно було забуте і лише на початку ХХ століття відродилося в Німеччині. Теорія автосемантиї та синсемантиї розроблювалася в працях Е. Гусерля, А. Маргі, Є. Куриловича, І. Ісаченко та ін.

Не заглиблюючись у проблему становлення понять „автосемантия” і „синсемантия”, за робоче приймаємо визначення О. Гулиги: „автосемантия – це здатність мовної одиниці виражати значення (для слова) самостійно, незалежно від інших лексичних одиниць, контексту (ситуації) або висловлення (для речення) – незалежно від інших синтаксичних конструкцій” [Гулыга 1967, с. 63]. Під синсемантиєю розуміємо обернений процес, тобто „здатність мовної одиниці виражати значення (для слова) або висловлення (для речення) лише в поєднанні з іншими мовними одиницями, в контексті або ситуації” [Там само].

Речення може бути граматично повним, але в цілому мати синсемантичний характер. Слова широкої семантики, потрапляючи в контекст розповіді, роблять її незрозумілою. За словами О. Гулиги, синсемантичність речень викликають переважно займенникові слова, а також наближені до них іменники „річ”, „діло”, „людина” і под. [Гулыга 1967, с. 65–68]. Залежно від опорного слова, розрізняють ретроспективну (пояснюється з попереднього контексту) та перспективну (пояснюється з наступного контексту) синсемантию.

У художній творчості паралельно вживаються як автосемантичні, так і синсемантичні речення, наприклад:

„По відношенню до кожного з двох цих пунктів Світлоярськ перебуває у своєрідних літературно-лібраційних точках. (Термін із небесної механіки. Означає точку, в якій тіло малої маси може перебувати в стані відносної рівноваги стосовно двох інших небесних тіл). Як бачимо, справа не прояснюється, а ще більше заплутується. Але нічого не вдієш: у літературі відстані вимірюються не кілометрами, не довжиною світлової хвилі якогось там елемента і не світловими роками, а симпатіями, прихильністю й зачаруванням” (Загребельний 1978, с. 13).

Речення „Як бачимо, справа не прояснюється, а ще більше заплутується” без попереднього викладу інформації абсолютно незрозуміле. Невідомо, про які справи йдеться. Попередній контекст дещо конкретизує: дії роману „Левине серце” відбуваються в Світлоярську – селі на Дніпрі, автор характеризує місцевість, але не за її місцезнаходженням в реальному світі, а за ставленням до неї інших – „за симпатіями, прихильністю, зачаруванням”.

Із функцією повторного найменування тісно пов'язана функція заміщення, вона є мовби логічним продовженням першої. Заміщення потрібне для урізноманітнення мовлення, для уникнення повторення слів. Широкозначні слова заміщують окремі лексеми, словосполучення чи навіть фрагменти тексту. Заміщення слів у межах одного речення зумовлено фонетичним урізноманітненням висловленого, його милозвучністю або логічною послідовністю. При заміщенні широкозначними словами цілих фрагментів тексту створюється своєрідний стилістичний контекст:

„Просив князь про пожертви, і тоді несли хто що мід, а ще залежно від того, хто який гріх чи провину хотів спокотувати перед новим невідомим, але всемогутнім, як мовлено повсюдно, Богом: несли золото й срібло, зброю, прикраси, несли хто корець жита, хто порося, хто пару курей, хто десяток яєчок. Все приймалося, тут-таки коло будованої церкви поставлено князів продавниці й вимінниці, де можна було набутися щось із жертв, даючи навзаєм гроші чи коштовності, решта пожертв ішла відразу в діло: поросята смажилися й з'їдалися робітниками, патралися кури, варилися каші, пеклися хліби” (Загребельний 2000, с. 502).

У наведеному фрагменті еврисемант „діло” називає спосіб спокутування гріхів перед Богом і заміщує попередній („несли золото й срібло, зброю, прикраси, несли хто корець жита, хто поросся, хто пару курей, хто десяток яєчок”) і наступний мікротекст („поросся смажилися й з'їдалися робітниками, патралися кури, варилися каші, пеклися хліби”).

Таким чином, широкозначні слова зв'язують складові частини тексту в одне ціле за змістом і цим самим передають розвиток думки, її рух. Вони роблять мовлення інформативнішим, допомагають уникнути лексичних повторів.

Еврисеманти-іменники, втрачаючи своє лексичне значення, часто вживаються як вставні слова, надаючи мовленню емоційної наснаженості та експресії. Типові конструкції „ясна річ”, „марна річ”, „дивна річ”, „ясна справа”, наприклад:

1) „Ясна річ, автор грав не так, як Касабланка, але Варфоломій Кнурець згадував, де, коли й хто робив подібні ходи, так що партія в шахи нагадувала футбольне змагання по радіо, коли не бачиш ні футболістів, ні гри, а чуєш тільки балачки коментатора” (Загребельний 1978, с. 141);

2) „Звичайна річ, птахи летять, а скільки музики в небі, – задерши голову, зупиняється серед колег Берестецький” (Гончар 1979 (3), с. 63).

Широкозначні іменники, окрім текстотворчих, виконують образотворчі функції: розкривають образ автора й головних героїв. Через мовлення передаються індивідуальні характеристики людей – риси їх характеру, темперамент, інтелектуальний рівень і навіть почуття гумору. Зокрема, через діалогічне мовлення, у якому вживаються речення з еврисемантами, дізнаємося про швидкість реагування особи на висловлену думку, уміння зорієнтуватися та відповісти, наприклад:

1) „– Кажуть, отой, як його, – Байконур.

– Я туди металокопії. Мені – Героя. А йому дали?

– Кажуть, не дали.

– А мені?

– Дали.

– І я Герой?

– Герой.

– Герой, герой..., чи геморой” (Загребельний 2003 (1), с. 44);

2) „На обіді в мене завжди всі свої і гості. Сьогодні ти – теж.

– Гість?

– Ні, моя довірена особа.

– Я ще не дав на це згоди.

– Зате я тобі дала більше, ніж згоду” (Загребельний 2003 (1), с. 49).

З одного боку, еврисеманти легко відтворюються мовцем та заповнюють паузи при спонтанному висловленні (у діалогічному мовленні): *річ у тому, що...*; *справа в тому, що...*; *діло в тому, що...* не позначаючи фактично нічого. З іншого боку, легко схоплюються слухачем, співрозмовником:

1) „– Річ не в золоті, товариші, а в тому, що на тім золоті накарбовано! Яка мистецька краса на ньому відтворена та яка художня цінність...” (Гончар 1979 (3), с. 101);

2) „Річ навіть не в тім, справжнє чи імітоване, – шахтар поклав важкі свої руки на стерно й застиг у задумі. – Головне, що є в людині щось дороге в душі. Ну, як то кажуть: заповітне...” (Гончар 1979 (3), с. 383).

Широкозначні слова немовби ділять висловлення на „тему” (старе, відоме) та „рему” (нове, повідомлюване) [Українська мова: Енциклопедія, с. 14]. Тема – та частина речення, яка містить відому інформацію, на ній ґрунтується наступне розгортання думки. Вона повинна бути невеликою і сприяти збереженню уваги слухача для подальшого сприйняття інформації. Основний зміст висловлення міститься в ремі. Еврисеманти-іменники сприймаються слухачами як „вихідна точка” повідомлення.

Основною функцією широкозначних займенникових слів у літературно-художніх текстах виступає номінативно-вказівна. Як зазначає лінгвіст Ю. Воротников, „первинні займенники позначають глобальні поняття буття”: *хто* (істота), *що* (предмет), *який* (ознака наявна або новоутворена внаслідок якогось процесу), *чий* (приналежність), *як* (спосіб або образ дії), *скільки* (кількість), *наскільки* (міра), *де* (місце), *куди* (спрямоване переміщення у просторі з одного місця в інше), *коли* (час), *навіщо* (призначення), *чому* (причина) [Воротников 2001, с. 46]. Звичайно, за частотністю вживання у проаналізованих художніх творах займенникові слова переважають над усіма іншими:

1) „Він знайшов содову й лід, зробив собі „дрінк” за смаком, вигідно всівся в кріслі, став гортати „Магнат” (Загребельний 2003 (1), с. 83);

2) „Справді, навіщо нам гроші? – говорив далі Сагайда. – Що мені буде треба, я матиму й без грошей. А їй пошло, все-таки поміч. Юра писав їй про мене, яка в мене історія з рідними... Так вона в кожному листі і мені привіт передавала. Також називала... сином (Гончар 1979 (1), с. 161).

Якщо прономінативи в одному чи декількох реченнях повторюються, то, вони виконують, окрім номінативно-вказівної, ще функцію уточнення: друга лексема конкретизує першу, третя – другу, четверта – третю тощо, як наприклад:

„І сам, і з усіма, хто був із ним, хто вмів щось робити, хто ... Та що я перед тобою сповідаюся? Що ви там у вашій столиці взагалі робите? Що робить твоя так звана фундація?” (Загребельний 2003 (1), с. 61).

Іноді письменники навмисне використовують повторення займенників як прийом приховування змісту повідомлення або двозначного його сприйняття, примушуючи читача домислити неказане:

„ – Ашоте, хіба я про це?

– І про це, Шульга, і про це. Чоловік не може вибухати в самого себе. А тому ми підкладемо вибуховий заряд під Хомухіна. Дай тільки мені зійти на берег! ...” (Загребельний 2003 (2), с. 246).

Проведений аналіз особливостей вживання широкозначних іменників у художніх творах О. Гончара та П. Загребельного показав, що еврисеманти, головним чином, виконують функцію повторного називання, тим самим увиразнюють художнє мовлення. Найчастіше широкозначні лексеми не вносять ніякої нової інформації, лише повторно називають осіб, предмети тощо. Спосіб повторного називання сприяє синсемантичності відрізків тексту, оскільки еврисемант завдяки своїй максимально абстрагованій семантиці може робити речення незрозумілим, залежним від попереднього чи наступного контекстів. Займенникові слова в основному виконують функції вказування, уточнення та конкретизації. Письменники часто застосовують стилістичний прийом навмисного приховування інформації, примушуючи читача домислювати невідоме, неказане.

Література

Воротников 2001: Воротников Ю. Л. Местоимения как „языковые категоризаторы” // Филологические науки. – 2001. – № 5. – С. 42–49.

Гак 1971: Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики 1971. – М., 1972. – С. 367–395.

Гончар 1979 (1): Гончар О. Т. Твори в шести томах. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 1. – 503 с.

Гончар 1979 (2): Гончар О. Т. Твори в шести томах. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 5. – 519 с.

Гончар 1979 (3): Гончар О. Т. Твори в шести томах. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 6. – 623 с.

Гулыга 1967: Гулыга Е. В. Автосемантия и синсемантия как признак смысловой структуры слова // Филологические науки. – 1967. – № 2. – С. 62–72.

Загребельний 2003 (1): Загребельний П. А. Брухт: Роман. – Харків: Фоліо, 2003. – 253 с.

Загребельний 2000: Загребельний П. А. Диво: Роман. – К.: Махаон-Україна, 2000. – 576 с.

Загребельний 1978: Загребельний П. А. Левине сердце: Роман. – К.: Рад. письменник, 1978. – 327 с.

Загребельний 2003 (2): Загребельний П. А. Юлія, або Запрошення до самовбивства: Роман. – Харків: Фоліо, 2003. – 351 с.

Колобаев 1983: Колобаев В. К. Слова широкой семантики и способы их конкретизации в английской научной литературе (на материале медицинских научных публикаций): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.04 „Германские языки”. – Л., 1983. – 14 с.

Колобаев 1982: Колобаев В. К. Функционирование слов широкой семантики в научной литературе // Вопросы анализа специального текста: Межвузовский тематический научный сборник. – Уфа: Изд-во Башкирского государственного университета, 1982. – С. 47–51.

Українська мова: Енциклопедія: Українська мова: Енциклопедія / Національна академія наук України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Інститут української мови НАН України; Редкол.: В.М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752с.: іл.

The article is devoted to the phenomenon of broad semantics of words in the Ukrainian language. The peculiarities of functions of lexemes with broad meanings in the Ukrainian fiction are researched here.

Keywords: broad semantic (everysemy), broad meaning, lexeme with a broad meaning, semantic structure of a word, structure of a meaning.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2008 року.

Петра Фойту

ББК Ш 81.2

УДК 81'367

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФРАЗЕОЛОГІЇ ТА ГРАМАТИКИ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

У статті розглянуто взаємозв'язок фразеології та граматики у слов'янських мовах, тенденції впливу граматики на фразеологію і здійснено спробу пояснення причин такого впливу. Проаналізовано функції архаїчних (так званих „неправильних” щодо сучасної граматики) елементів у фразеологізмах.

Ключові слова: фразеологія, граматика, граматична форма, архаїчний елемент, фразеологізм.

Розвиток граматики, виникнення нових граматичних форм, їх кодифікація та архаїзація інших має сильний вплив на розвиток фразеологічного фонду та на зміни, які відбуваються у цьому пласті мови.

У стосунку граматики до фразеології можна спостерігати дві супротивні тенденції: з одного боку, фразеологія, на погляд багатьох фразеологів [Мокиєнко 1980; Mlacek 1984; Mlacek 2007; Skladaná 1993], – це той складник мови, який лінгвісти вважають найбільш стабільним, оскільки він здатен зберігати архаїчні (тобто щодо сучасної граматики так звані “неправильні”) елементи. Такі архаїчні елементи часто не тільки не перешкоджають використанню фразеологізму, але також збільшують його експресивність. Прикладом може бути російський фразеологізм *темна вода во облацех*, який активно вживається також у сучасній російській мові [Stěpanova 2002: 104]. На думку дослідниці, таке вживання цього фразеологізму виникло з переносного значення слова *темний* та якраз з архаїчних компонентів: “можна припустити, що біблійний вираз *темна вода во облацех*, який містить архаїзми, зберігся якраз завдяки перенесеному значенню прикметника *тёмный*. Експресивність цього виразу була підкреслена наявністю архаїчних компонентів, які, завдяки своїй незвичайній формі, можуть виступати каталізаторами виразності” [Там само: 109].

Можна констатувати стабільність та консервативність у використанні певних граматичних форм у складі фразеологізмів, що пов’язано з однією з основних властивостей фразеологізму – усталеністю його компонентного складу. Уживання таких архаїчних елементів у фразеології є настільки поширеним, що деякі дослідники вважають наявність таких елементів однією з головних ознак фразеологізмів [Vedralová 2007: 103]. Мета статті – показати основні елементи впливу граматики на фразеологію та пояснити причини такого впливу.

Розглянемо функції “неправильних” елементів у фразеологізмах.

По-перше, одна з основних причин збереження неправильних, з погляду сучасної граматики, форм у фразеології полягає в тому, що, як доводить М.Ф.Алефіренко, мовці з дитинства вивчають фразеологізми як одне відтворюване ціле [Алефіренко 2008]. Відтворювальність – одна з основних ознак фразеологізму, яка є настільки важливою, що В.Хлебда кваліфікує її як основну опозицію, спираючись на яку відрізняє *фразему* від інших мовних утворень (на підставі опозиції репродукт-продукт) [Хлебда 2007]. Значить, архаїчні елементи залишаються у мові тому, що фразеологізми освоюються носіями мови разом із цими архаїчними елементами. Саме тому у сучасній словацькій мові вживаються такі фразеологізми, як *čert mi ho bol dlžen, nedať ani deravého groša za koho, čo* – наприклад, можна навести також інтернаціональний фразеологізм *ворон ворону очі не виколе*, у якому носії польської мови признаються, що не можуть навіть створити інфінітив дієслова у цьому фразеологізмі (польський варіант *kruk krokowi oka nie wykole*). У російській та українській мовах цей інфінітив існує.

По-друге, як вже було сказано, наявність архаїчного елемента у фразеологізмі може сприяти підсиленню його експресивності, яке приводить до різкого збільшення фреквенції його використання. Прикладами підвищення експресивності за допомогою аномалії у граматичній структурі є фразеологізми, які виникли на основі Біблії, зокрема, наприклад, російські фразеологізми *паче чаяния, глас волающего / вопиющего в пустыне, на сон грядущий*.

Фразеологізми, які виникли на основі Біблії засвідчують, що у фразеологічному фонді мов зустрічаються не тільки такі випадки, у яких архаїчні елементи сприяють збереженню фразеологізму в мові, але й такі, у яких фразеологізми навіть постали й поширилися через архаїчний елемент, який був архаїчним уже на початку виникнення фразеологізму.

Причому, за дослідженнями А.Олешкевич: „переклад Біблії всіма мовами світу є джерелом для запозичень з грецьких, латинських чи єврейських мовних конструкцій” [Oleskiewicz 2007: 67], що переконує: сам факт походження фразеологізмів із Біблії повинен призводити до існування „незвичайних” елементів у цих одиницях.

У будь-яких фразеологізмів збільшується експресивність за допомогою створення нового варіанта, у який вкладається „неправильна” або розмовна граматична форма, оскільки така форма часто заважає проникненню фразеологізму в літературну мову. З такими фразеологізмами можна переважно зустрітися у розмовному мовленні, у якому висока частотність таких фразеологізмів “змагається” зі сленгом (це опосередковано підтверджують дослідження Я. Складаної, у яких доведено, що у фразеології словацької мови у XV - XVIII столітті (перед кодифікацією словацької мови) існувало більше варіантів, ніж на сучасному етапі [Skladaná 1993]. Лібор Прекслер, який займався фразеологією футбольних клубів регіону Устецька, записав, крім літературного фразеологізму *zatáhnout za záchrannou brzdu*, також короткий варіант *zatáhnout za záchrannou*. Словосполучення *dát gól* має у фразеології цих клубів формально-граматичний варіант *dát góla* [Prexler 2008: 137], який можна зустріти не тільки у слензі футбольних клубів цілої області, але також у розмовному мовленні. Появу такого варіанта зумовлено вживанням закінчень іменників категорії істот у іменників категорії неістот як одного із засобів підвищення експресивності. Іншим прикладом використання нового неправильного граматичного варіанта для підвищення експресивності фразеологізму є вживання форми множини іменників, які належать до групи *singularia tantum*. Прикладом може бути варіант *dávat rozumu*, у якому таке використання має своє виправдання – слово *rozum* у фразеологізмі вживається у значенні „рада”. Останні приклади, у яких не тільки зберігається граматично “неправильний” елемент, але й для яких існує синонім, у якому також одним із джерел експресивності є неправильність граматичної структури, – це фразеологізм з компонентом *čert - chod’ do čerta - chod’ v čerty* та фразеологізми *na kieho / kiho čerta*. На частотність цього займенника у фразеології вказує Л.І.Степанова [Stěpanova 2004: 173].

Друга причина використання “неправильного”, з погляду граматики, елемента пов’язана з одним із способів виникнення нового фразеологізму – перерозкладом слова у фразеологізм. Постання фразеологізму шляхом перерозкладу слова кваліфіковано В.М.Мокиєнком як основний спосіб виникнення безобразних (термін В.М.Мокиєнка) фразеологізмів [Мокиєнко 1980]. У такий спосіб, за спостереженням цього автора, виникли в російській мові фразеологізми *тянуть резинку*, *тянуть kota за хвост*, які постали поширенням слова *тянуть* у значенні *медлить* [Мокиєнко 1980: 140]. Як приклад можна навести також українські фразеологізми *їдом їсти*, *їдьма їсти*, *заходити ходуном*. Таким способом виникають у сучасному слензі чеської мови такі фразеологізми, як записаний М. Григерковою варіант *hodit díka* [Grygerková 2003: 146].

Наступна причина наявності архаїчного або “неправильного” елемента пов’язана з фонетичними властивостями фразеологізму. Й.Млацек у праці “*Štúdie a state o frazeológii*” зазначає, що така ситуація у словацькій мові з фразеологізмом *beda tomu domovi, kde krava rozkazuje volovi*. Цей фразеологізм був записаний уже у першій словацькій збірці фразеологізмів Й.Затурецького “*Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia*”. У фразеологізмі не можна замінити архаїчну форму *domovi* на сучасну “правильну” форму *domu* через те, що таке пристосування фразеологізму до літературних норм сучасної мови призвело б до втрати його фонетичних особливостей [Mlasek 2007], які також є одним із джерел експресивності як визначальної ознаки фразеологізмів [Мокиєнко 1980].

Можна зустрітися також з “нерегулярністю” утворення фразеологізмів з погляду граматичної структури. Така нерегулярність – результат того, що слово, коли входить до фразеологізму, стає, за визначенням Ф.Чермака, парадигматично зв’язаним [Čermák 1982: 18]. (Зазначена зміна властивостей слова у фразеологізмі спричиняє те, що дослідники не вважають компонент фразеологізму словом [Молотков 1997]. Але, як виявлено, компоненти фразеологізму не можна позбавити основних властивостей слів навіть з погляду граматики.) Така пов’язаність дає можливість створювати різні фразеологізми на базі однакових компонентів. Прикладом може служити словацький фразеологізм *čert ho ber*, який вживається у значенні вираження байдужості, та фразеологізм *čert ho berie* – ‘він злий, сердитий’.

З другого боку, потрібно зазначити, що граматики загалом та зміни у граматичній будові мови мають величезний вплив на виникнення, використання та зникнення фразеологізмів.

Розвиток граматики та архаїзація певних мовних елементів може сприяти або виходу фразеологізму з ужитку, або використанню нового варіанта, у якому архаїчний елемент у літературному фразеологізмі або правильний елемент у розмовному фразеологізмі замінює інший елемент (у другому випадку Й.Млацек такий процес називає процесом стандартизації фразеології [Mlasek 2007: 229]. Пояснити такий процес можна двома причинами. Перша причина – це сам механізм виникнення фразеологізмів у мові. Більшість фразеологізмів погоджується з тим, що фразеологізми виникають з вільних сполучень слів [Мокиєнко 1980; Mlasek 1984, Soták 1989 та ін.]. Щодо словацьких та російських прислів’їв М. Янковичова констатує: “Прислів’я – стійкі сполуки, які мають форму речень. Вони набувають форму всіх структурних типів речення, що зустрічаються в російській і словацькій мовах у їх вільному, актуальному вживанні, причому як простих речень (двоскладних та односкладних), так і складних речень (складносурядних і складнопідрядних). Єдине, що їх відрізняє, – це змінність перших і незмінність других. Отже, подібності і відмінності в синтаксичній структурі російських і словацьких прислів’їв – це подібності і відмінності, установлені для актуальних речень зіставним російсько-словацьким синтаксисом” [Янковичова 2007: 430] (див. також праці В.Хлебди). Така констатація актуальна і для фразеологізмів за винятком того, що фразеологізми не мають структури речень, але також формуються за правилами граматики, тому що виникають шляхом усталення вільних сполучень, які, за рідкісними винятками, про які ми згадували вище, побудовані згідно з граматичними правилами мови.

Друга причина такого впливу граматики на фразеологічний фонд мови є факт, що, як доводить В.М.Мокиєнко, експресивність фразеологізму базується на відношенні прямого та переносного значення його компонентів [Мокиєнко 1980]. Отже, можна вважати, що освоєний разом з “неправильним” граматичним елементом фразеологізм тому і відчувається носіями мови як цілком неправильний, та у носіїв мови відчувається потреба виправити конструкцію. Така причина – причина напруження між значенням фразеологізму як цілого та значенням його компонентів, присутня у наступному розвитку вже створеного фразеологізму, що має вплив на виникнення його нових варіантів, які часто замінюють давні варіанти.

Так, записуючи фразеологізми у мові сучасних словаків, я зустрілася з поглядом, що у фразеологізмі *mať po ruke* потрібно писати *po ruke* разом, тому що це прислівник. Ідентичний процес можна спостерігати у фразеологізмі із компонентом *prázdn*. У словацькій мові зустрічається цей компонент, між іншим, у фразеологізмі *hl’adieť doprázdna*, який словник зафіксував якраз у варіанті написання разом [Slovník 2006: 669] (таким був процес виникнення фразеологізмів *zhoriet’ do tla, ani zbla*), доказом існування роздільного варіанта написання може бути інший фразеологізм, у якому вживається тільки окреме написання – *výkrik do prázdna*. Окреме написання цього фразеологізму з погляду граматики також є логічним і відповідає сучасним граматичним правилам – доказом цього є існування варіанта *výkrik do tmy* – значить, компонент *prázdn* відчувається у фразеологізмі *výkrik do prázdna* як іменник. Таке пристосування до орфографічних норм мови також можна спостерігати у фразеологізмі *čo by kameňom dohodil*, у якому сучасний словник словацької мови наводить також варіант *čoby kameňom dohodil*, та, наприклад, у фразеологізмі *ščista-jasna* и *zčista-jasna* [Slovník

2006: 517]. Такий процес виникнення варіантів може служити ще одним доказом того, що компонент фразеологізму не втрачає властивостей слова.

Такі варіанти створюють групу граматичних варіантів (термін Й.Млацека [Mlacek 1984], зі словника сучасної словацької мови можна навести такі фразеологізми, як *je tu ako na / v cintorine, do skonania časov / času, pretiahnuť sa aj cez kľúčovú dierku / kľúčovou dierkou, dostať na frak / po fraku*.

Заміни відбуваються й серед фразеологізмів з архаїчним елементом. Наприклад, К. Дубровина у своєму описі критеріїв укладання словника біблійних фразеологізмів наводить три варіанти одного біблійного фразеологізму: *soža / složiv / složivши руки*.

Вплив граматики, який у фразеологічному фонді мови можливий через напруження між прямим та переносним значенням фразеологізму, значить те, що компоненти фразеологізмів сприймаються як слова, виявляється також у міжмовній еквівалентності фразеологізмів та прислів'їв. На думку М.Янковичової, у прислів'ях через те, що вони мають таку саму структуру, як актуальне речення, відсутність певної синтаксичної конструкції у словацькій мові приводить до відсутності повного еквівалента російського прислів'я [Янковичова 2007: 431]. У російській мові В.М.Мокиєнко відзначає тенденцію до створення нових фразеологізмів шляхом еліпсування іменників із зауваженням, що такий спосіб “зумовлює ідіоматичні властивості фразеології” [Мокиєнко 1980: 105]. Автор наводить як приклади російські фразеологізми *узнать всю подноготную, идти на пятую*; в українській мові виникли на основі еліпсування іменника такі фразеологізми, як *в усю, вибратися на сухе, вискочити як голій з маку*.

Відсутність тенденції до еліпсу у граматиці певної мови зумовлює відсутність у ній таких фразеологізмів і відповідно їх міжмовну безеквівалентність. Проте з цим фактом пов'язана остання проблема, яку вважаємо за потрібне закцентувати, – проблема стандартизації фразеології. Згідно з дослідженням Й. Млацека, для того, щоб фразеологізм міг з розмовного мовлення перейти до літературної мови, потрібна його стандартизація [Mlacek 2007]. Учений пише: “очевидно, що процес стандартизації вимагає втручання до говіркової усталеності на користь системних елементів і тенденцій літературної мови” [Mlacek 2007: 240]. Така потреба заважає стати частиною фразеології таким фразеологізмам, у яких експресивність будується будь-яким способом на їх архаїчному або розмовному компоненті. Автор наводить як приклад західнославацький фразеологізм *chodňíkem blíš, cestu spíš*, у якому заміна компонента літературним через риму неможлива [Там само], так само, як неможлива така заміна у фразеологізмі *beda tomu domovi, kde krava rozkazuje volovi*. Щодо фразеологізмів, які виникли еліпсуванням іменника, то вони не повинні були б зустрічатися у чеській мові, де тенденція до еліпсування іменників є меншою. Проте такі фразеологізми (або їх варіанти) наявні, наприклад, зафіксований Л.Прекслером фразеологізм *zatáhnout za záchrannou brzdu* [Prexler 2008], але через граматичні особливості чеської мови вони не можуть проникнути у літературну фразеологію тому, що їх стандартизація неможлива.

Отже, на основі проведеного аналізу можемо зробити висновок про те, що хоч фразеологія є найстабільнішим мовним пластом, який здатний зберігати у собі архаїчні елементи, граматики, у свою чергу, впливає на розвиток та утворення нових фразеологічних конструкцій.

Література

- Алефиренко Н.Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм. – М., 2008.
- Бирих А. К., Мокиенко В.М., Степанова Л. И. Русская фразеология. Историко-этимологический справочник. – М., 2005.
- Дубровина К. Словарь библейской фразеологии русского языка (основные критерии его составления) // *Rossica olomucensia*. – Olomouc, 2007. – С. 345-350.
- Мокиенко В. М. Славянская фразеология. – М., 1980.
- Молотков А.И. Основы русского языка. – Л., 1997.
- Словник фразеологізмів української мови. – К., 2003.
- Хлебда В. Фразема. К истории одного термина // *Frazeologické štúdie V. Ružomberok*, 2007. – S. 105-119.
- Янковичова М. Эквивалентность vs. идиоматичность русских и словацких пословиц // *Rossica olomucensia*. – Olomouc, 2007.
- Čermák F. *Idiomatika a frazeologie češtiny*. – Praha, 1982.
- Dorotjaková V. a kol. *Rusko-slovenský frazeologický slovník*. – Bratislava, 1998.
- Grygerková M. *Frazémy ve slenzích*. In: *Parémie národů slovanských*. – Ostrava, 2003. – S.144-147.
- Mlacek J. *Slovenská frazeológia*. – Bratislava, 1984.
- Mlacek J. *Štúdie a state o frazeológii*. – Ružomberok, 2007.
- Oleśkiewicz A. *Związki frazeologiczne o proveniencji biblijnej i antycznej w ewropejskiej wspólnocie słownikowej*. – Kraków, 2007.
- Prexler L. *K frazeologii klubů amatérské kopané Ústecka* // *Naše řeč*. – 2008. – S. 135-140.
- Skladaná J. *Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období*. – Bratislava, 1993.
- Slovník súčasného slovenského jazyka*. – Bratislava, 2006.
- Soták M.: *Slovní fond slovenských a ruských frazém*. – Bratislava, 1989.
- Stěpanova L. *Česká a ruská frazeologie. Diachronní aspekty*. – Olomouc, 2004.

Vedralová H. K základním aspektům obecné frazeologie // Časopis pro moderní filologii. – 2007. № 8. – S. 103-113

Záturecký A.P. Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. – Bratislava, 1975.

The article is dealing with the influence of grammatical system on phraseology of various Slavonic languages. In the article there are given the main reasons for the existence of the incorrect or archaic grammatical forms in the composition of an idiomatic phrase as well as its affects on the usage of the idiomatic phrases.

In the second part there are mentioned some reasons why there appear grammatical changes in the structure of the idiomatic phrase.

Keywords: phraseology, grammatical system, grammatical form, archaic grammatical form, idiomatic phrase.

Надійшла до редакції 19 жовтня 2008 року.

Кристина Шевченко

ББК 81

УДК 83'373.6

СТРУКТУРА МОДЕЛІ ЛЕКСИКАЛІЗАЦІЇ ЕТИМОЛОГІЧЕСКИХ ДУБЛЕТОВ

Статтю присвячено визначенню структури опису етимологічних дублетів. Автор передбачає, що модель опису повинна містити в собі вказівку на структуру відносин між твірними глосами слова-джерела, схему взаємодії мов, що беруть участь у процесі лексикалізації, тип взаємодії мов, що беруть участь у процесі лексикалізації

Ключові слова: взаємодія мов етимологічні дублети, лексикалізація.

Целью предлагаемой статьи является установление параметров описания процесса лексикализации этимологических дублетов (в дальнейшем – ЭД).

В некоторых исследованиях ЭД рассматриваются как «особая лексическая группа». Это является причиной использования приемов, уместных при анализе лексической группы, но абсолютно неприемлемых при анализе дублетов. Дело в том, что предложенная в указанных исследованиях методика базируется на описании актуальных сходств/различий между ЭД без «экскурсов» в историю их формирования. Так, например, М.О. Никитина, описывая ЭД английского языка, указывает только на «градации дивергентности» звучания и значения дублетов [Никитина 1985, сс. 70, 72].

На наш взгляд, описание ЭД должно базироваться на «раскрытии внутренних, закономерных связей между группами классифицируемых предметов» [Штофф 1985, 115]. Сущность дублетности состоит не в том, в какие отношения вступают этимологически тождественные лексемы на актуальной срезе языка, а в том, что лежит в основе этих отношений. Поэтому-то анализ ЭД должен быть в первую очередь этимологическим анализом.

Данному требованию отвечает методика, предложенная в ряде работ, посвященных анализу ЭД, которые возникли в результате взаимодействия двух языков – латинского и французского [Brachet 1868], латинского и португальского [Coelho 1873], латинского и испанского [Короленко 1978] и т.д.

Сущность данной методики состоит в том, что ЭД анализируются путем описания тех или иных механизмов возникновения тех или иных конкретных различий между этимологически тождественными лексемами.

О. Браше, например, описывая ЭД латинского происхождения во французском языке, на первом этапе анализа определил условия их появления в системе языка (к примеру – «латинский источник производит во французском языке дублеты, если он реализуется во французском языке в двух словах: одном «народного» (populaire) происхождения, другом – «ученого» (savante) [Brachet 1868, с. 17], например фр. *voyelle* (народного) «гласный» – *vocale* (ученого) «голосовой»), а на втором, – установил наиболее регулярные различия между ЭД и условия их возникновения, например: «место латинского ударения сохраняется по эволюционной традиции во всех словах «народного» происхождения и изменяется в «научных» словах: лат. *'cancer* – фр. *'chancre* (народного) «рак»; *can'cer* (ученого) «раковая опухоль» [Brachet 1868, с. 17].

Приведенная методика, очень эффективная при работе с указанными типами ЭД, абсолютно непригодна при изучении ЭД, в образовании которых участвует более чем два языка.

Во-первых, в последнем случае многообразие внутренних законов организации взаимодействующих языков и форм их взаимодействия порождает многообразие процессов оформления этимологически тождественных слов. В силу этого описание конкретных типов преобразования глосс становится громоздким и зачастую неоправданным, поскольку многие виды изменений в структуре компонентов ЭД уникальны, так как встречаются в одной-двух группах дублетов.

Во-вторых, анализ ЭД латинского происхождения, например во французском языке, имеет дело только с одним типом лексикализации, основанной на параллельном лексическом преобразовании глосс в процессе эволюции и заимствования. Те же дублеты, возникновение которых обусловлено взаимодействием разных языков, зачастую выстраивающихся в одну цепочку пути возникновения компонентов групп ЭД, требуют уточнения, какие механизмы лексикализации, в каких условиях и на базе каких исходных межглоссовых отношений могут действовать при их образовании

Эти уточнения позволяют определить новый путь анализа ЭД. Актуальным для их описания является разграничение двух аспектов их образования: аспекта разнонаправленной лексикализации глосс слова-источника и аспекта оформления сходств/различий у этимологически тождественных лексем. Именно таким путем осуществляется описания ЭД, предложенное В.И. Теркуловым [Теркулов 1994]. По мнению ученого, при описании процесса лексикализации должны учитываться:

а) тип актуального тождества слова-источника, то есть тип актуальных отношений между теми глоссами слова-источника, к которым восходят разные ЭД;

б) тип взаимодействия языков в процессе лексикализации – эволюционное или заимствование;

в) схема взаимодействия языков, участвующих в процессе образования группы ЭД.

Например, для ЭД англ. *assemble* – *assimilate* процесс лексикализации описывается следующим образом:

а) тип актуального тождества: Семантическая идентичность + Фонетическая дублетность + Грамматическая вариативность слова-источника, поскольку указанные слова восходят к латинским фонетическим дублетам *assimulare* / *assimilare*, различающимся грамматическим значением (*assemble* – через французское посредничество восходит к лат. *assimulare*, а – *assimilate* – непосредственно к латинскому причастию прошедшего времени *assimilatus*), но семантически тождественным (“сравнить”) глоссам лат. *assimulare* / *assimilare*;

б) тип лексикализация глосс французского слова осуществилась путем параллельного их заимствования во французский (фр. *assembler*) и английский (англ. *assimilate*) языки;

в) схема взаимодействия

→ фр. *assembler* → англ. *assemble*

лат. *assimulare* / *assimilare*

→ англ. *assimilate*

Указанные уточнения позволяют определить структуру модели лексикализации.

Первой характеристикой для языка здесь является характеристика «статус в цепочке пути возникновения того или иного компонента группы этимологических дублетов».

Есть три статуса: статус языка-источника, статус языка-посредника, статус языка-реципиента.

Языком-источником (в дальнейшем – ЯИ) называется язык, на уровне которого отождествляются компоненты дублетной группы. Для ЭД *iota* «мельчайшая часть» – *jot* «ничтожное количество» статус ЯИ имеет греческий язык, на уровне которого и отмечается слово-источник для указанных лексем (гр. *iota* «буква греческого алфавита»), связанное с ними через латинское посредничество (лат. *jota* тж) и непосредственно.

Иногда, в тех случаях, когда слово не является исконным для ЯИ, возникают трудности в определении последнего. Для того, чтобы избежать этих трудностей, необходимо в процессе этимологического анализа выяснить, с каким языком непосредственно связаны языки, в которых осуществляется параллельная лексикализация глосс слова-источника. Именно этот язык и имеет статус ЯИ. Например, для ЭД *card* «игральная карта» – *chart* «географическая карта» актуальное тождество слова-источника отмечается и на уровне латыни (лат. *carta* / *charta* «бумага»), и на уровне греческого языка (гр. *kharta* «папирус»), из которого и получена латынью данная лексема. Однако языком-источником в этой ситуации является латинский язык, поскольку лексикализация именно латинского *carta* / *charta* параллельно в итальянском (ит. *carta*) и французском (фр. *charta*) языках привела к возникновению этимологически тождественных лексем *card* – *chart*.

Языком-посредником (в дальнейшем – ЯП) называется язык, занимающий промежуточное положение между ЯИ и языком-реципиентом. Например, для ЭД *palazzo* «раскошный дворец в итальянском стиле» (ит. *palazzo* «дворец» – лат.) – *palama* «помещение в доме, больнице и т.д.» (ср.-гр. *paláttion* «дворец» – лат.), восходящих к лат. (ЯИ) *palatium* «дворец», языками-посредниками являются итальянский и греческий языки.

По тому, как связаны ЯИ и ЯП (прямо или опосредованно), для ЭД в русском языке можно выделить три типа ЯП:

а) язык-посредник первого порядка (в дальнейшем ЯП1), то есть язык, непосредственно связанный с ЯИ;

б) язык-посредник второго порядка (в дальнейшем ЯП2), то есть язык, связанный с ЯИ через посредничество ЯП1.

Например, для слова *viol* «виола», входящего в группу ЭД *fiddle* – *viol* «растение семейства тутовых», где в качестве ЯИ выступает латынь (лат. *vitula* «струнный музыкальный инструмент»), ЯП1 является провансальский язык (пров. *viola* «виола»), связанный с ЯИ непосредственно, ЯП2 – итальянский (ит. *viola* тж).

Языком-реципиентом (в дальнейшем – ЯР) называется язык, на уровне которого и возникают этимологические дублеты, например, для упомянутых ЭД *fiddle* – *viol* ЯР является английский язык.

Каждый из ЯИ и ЯП может иметь одновременно и статус языка-донора (в дальнейшем – ЯД), то есть языка, непосредственно связанного с ЯР.

Необходимо различать два уровня взаимодействия языков в процессе образования дублетной группы:

1) уровень взаимодействия «ЯИ – ЯП1» и «ЯИ/ЯД – ЯР», то есть уровень расщепления тождества слова-источника;

2) уровни взаимодействия «ЯП1(ЯП2; ЯП3) – ЯП2 (ЯП3; ЯР), то есть уровни оформления различий/сходств между этимологически тождественными словами.

Для первого уровня отмечается два типа взаимодействия, а, следовательно, – две разновидности лексикализации:

1) **эволюционная лексикализация**, имеющая место тогда, когда ЯИ и ЯП1 или ЯР взаимодействуют друг с другом как язык-основа и язык, образовавшийся в результате распада языка-основы (в схемах эволюционная лексикализация будет обозначаться символом «эл»);

2) **лексикализация в процессе заимствования** (в схемах – «лз»), осуществляющаяся тогда, когда ЯИ и ЯП1 или ЯР взаимодействуют друг с другом как язык, поставщик лексем (ЯИ) и заимствующий язык (ЯП1 или ЯР).

Между данными типами лексикализации существует принципиальная разница.

При эволюционном взаимодействии «развитие языка осуществляется путем развертывания и совершенствования основных элементов существующего языка, для которых структура языка-основы служила базой» [Гак 1977, с. 39]. Эволюционная лексикализация, следовательно, имеет в своей основе два типа отношений между словом-источником и инновацией – отношения преемственности и замещения [Рогожникова 1996, с. 209].

Под **преемственностью** понимается то, что в процессе эволюции осуществляется лексикализация не отдельной речевой реализации – глоссы, а слова в целом. Например, фр. *ordre* появилось не в результате лексикализации какой-либо из глосс лат. *ordo*, *-inis* «разряд», а как французский рефлекс всего, цельного латинского слова.

Замещение же – это эволюционно обусловленный процесс замены единицы ЯИ единицей ЯП1 или ЯР, который полностью определен тенденциями преобразования языка-основы в новый язык, «начиная от вытеснения одной единицы другой и кончая постепенным видоизменением материального, функционального и/или семантического тождества единицы» [Рогожникова 1996, с. 209]. Например, фр. *ordre*, исторически тождественное лат. *ordo*, *-inis*, в своем актуальном тождестве представляет качественно новую единицу, в которой и сохранившиеся элементы латинского слова (род (муж. р.), сохранившаяся часть звучания /ord-/ и значения) приобретают под влиянием новообразований в структуре (аналитизм, эпентеза *r*, развитие значений «приказ», «награда» и т.п.) новое качество, определенное совмещением как архаичных, так и новых черт в единую систему внутренне взаимообусловленных элементов.

Указанная преемственность лексем делает факт замещения не отягощенным действием сдерживающего влияния оригинала, в силу чего новая лексема (вернее, новое состояние лексемы) может зачастую принципиально отличаться от старой (старого состояния): фр. *voile* [vwal] отличается от лат. *vēlum* и фонетически ([vwal] – [vēlum]), и грамматически (отсутствие системы словоизменения; муж. р. – наличие системы словоизменения, ср. р.), и семантически («ткань, вуаль, сачок, потемнение фотографического клише» – «парусина, завеса, навес»).

Этого нельзя сказать о процессе заимствования, при котором лексема «проникает из одного языка в другой не целиком, как полное, законченное, грамматически оформленное слово, а только, так сказать, как более или менее оформленный кусок лексического материала, получающий новую оформленность лишь в системе и средствами другого языка, языка заимствовавшего» [Соссюр 1977, с. 20].

Итак, основными признаками лексикализации в процессе заимствования являются следующие.

1. Слово принимается заимствующим языком через глоссу этого слова, то есть как определенная фонетическая, грамматическая, семантическая реализация в речи. Например, слово *фолио* «две страницы в счетных книгах» (группа ЭД *фольга* – *фолио*) является реализацией в русском языке лат. *folio* (через оборот *in folio* «в лист»), аблятива лат. *folium* в значении «лист бумаги» (игнорируются значения «лист нарда, пустяк, листва») и в фонетическом облике [*fɔlio*] (игнорируются формы звучания других падежных форм латинского слова).

2. При заимствовании, когда заимствующий индивид пытается воспроизвести в одном языке навыки, усвоенные им в качестве носителя другого языка, он попросту не может идти дальше довольно **несовершенного подражания**. Другими словами, лексикализация заимствования отягощена «эталонным» влиянием оригинала, стремлением как можно точнее передать заимствованное слово средствами заимствующего языка.

3. В тех случаях, когда заимствованные формы противоречат моделям заимствующего языка, происходит их подгонка к этим моделям, сдерживаемая, правда, стремлением следовать эталону. Наиболее явно осуществляется эта подгонка при грамматическом освоении, когда слово приобретает новую для него парадигму словоизменения, зачастую получает грамматические характеристики, отличные от тех, которые оно имело в языке-доноре. Например, латинское существительное среднего рода *fasis* (ЭД *фаза* – *фазис*) было

отнесено в русском языке (рус. *фазис*) к мужскому роду по типу финали, характерной в заимствующем языке для существительных данного рода.

Различие эволюционной лексикализации и лексикализации при заимствовании актуально для ЭД лишь на уровне распада тождества слова-источника. На уровне оформления сходств-различий действует только лексикализация в процессе заимствования. Поэтому и в схемах моделей лексикализации символы «эд» и «лз» будут использованы только для уровня расщепления.

На основании предложенной методики нами и предполагается описание моделей лексикализации в русском, английском и французском языках.

Литература

Гак 1977: Гак В. Г. Сопоставительная лексикология: На материале французского и русского языков / В. Г. Гак. – М.: Международные отношения, 1977. – 264 с.

Короленко 1978: Короленко И. А. Словарь этимологических дублетов испанского языка / И. А. Короленко. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1978. – 237 с.

Никитина 1985: Никитина М. О. Этимологические дублеты в истории английского языка: К проблеме тождества слова: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 «Германские языки» / М. О. Никитина. – Л., 1985. – 27 с.

Рогожникова 1996: Рогожникова Р. П. Варианты слова в русском языке / Р. П. Рогожникова. – М.: Просвещение, 1966. – 116 с.

Соссюр 1977: Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики; [пер. с фр. А. А. Холодовича] // Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. – М.: Прогресс, 1977. – С. 30-269.

Теркулов 1994: Теркулов В. И. Этимологические дублеты латино-романского происхождения в русском языке: Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Теркулов Вячеслав Исаевич. – Донецк, 1994. – 202 с.

Штофф 1985: Штофф В. А. Проблемы методологии научного познания / В. А. Штофф. – М.: Высшая школа, 1978. – 296 с.

Brachet 1868: Brachet A. Dictionnaire des doublets ou doubles formes de la langue française / A. Brachet. – Paris, 1868. – 65 p.

Coelho 1873: Coelho F. A. Formes divergentes de mots portugais / F. A. Coelho // Romania. – Paris, 1873. – P. 2. – Pp. 281-294.

The article is devoted to the definition of the description structure of etymological doublets. The author supposes that the description model must contain an indication to the structure of the relations between forming glosses of a source word, the scheme of the interaction of the languages, which take place in the process of lexicolization, the type of interaction of the languages, which take place in the process of lexicolization.

Keywords: interaction of languages, etymological doublets, lexicolization.

Надійшла до редакції 22 жовтня 2008 року.

РОЗДІЛ V. СЛОВОТВІР: НАПРЯМИ, АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анатолій Нелюба

ББК 81.02

УДК 811. 161. 2' 373. 611

СТРИМУВАЧІ У СЛОВОТВІРНИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На зразках різних словотвірних гнізд і категорій розглянуто один із виявів мовної асиметрії – лакуни і стримувачі в перебігові словотвірних процесів, визначено причини і різновиди стримувальних факторів, окреслено перспективи можливих досліджень.

Ключові слова: лакуна, мовна асиметрія, номінація, референт, семантика, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо, твірна основа,

До стримувачів зараховуємо ті чинники (явища, процеси, властивості), які уповільнюють (стримують) дію закономірностей і їхнє поширення на однотипні явища – там, де вони очікувані, передбачувані. У ролі стримувачів словотвірних процесів можуть виступати найрізноманітніші явища як мовного, так і позамовного плану.

В одній із праць В. Нікітевич заявив, “якщо цілісно оформлене слово з потрібним похідним значенням не з’явилося або з’явилося як оказіональна одиниця в мовленнєвому процесі, не набуваючи статусу відтворюваності, ми можемо говорити про словотвірну недостатність у системі цієї мови” [Никитевич 1985: 25]. У дослідженнях словотвірних обмежувачів і стримувачів не сприймаємо думки про недостатність словотвірної системи, про недостатність у мові взагалі, бо послугуємося постулатом: є закономірності в мові на всіх її рівнях і є мовні явища, що свідчать про неспрацювання таких закономірностей. Для прикладу подаємо спостереження: від деяких іменників-назв осіб за професією чи діяльністю із суфіксом *-ець* не можна утворити деривати зі значенням осіб жіночої статі, ці іменники “виявляють нульову спроможність” [Валюх 2005: 107]. Однак серед номенів *стрілець, ловець, борець, митець, охоронець, топограф, біолог, академік, виборець* є ті, які не тільки виказують свої приховані можливості до продовження ланцюжка (*стрільчиня, ловчиня, топографиня*), а й зреалізували їх (*мисткиня, продавчиня, біологиня, виборчиня*).

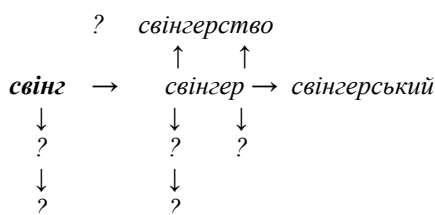
Говорячи про стримувачі у процесах словотворення, передусім виокремлюємо причини, пов’язані зі словотвірними явищами та механізмами, і пов’язані з іншими типами номінації, з іншими як мовними, так і позамовними явищами. Звернімося до основних із них.

1. *Парадигматичність словотвірної системи.* Виявити лакуну можна лише на рівні словотвірно-парадигматичних і гніздових відношень. Саме така особливість взаємозв’язків у словотвірній системі визначає закономірності, реальні можливості словотворчості в українській мові, уможливує створення визначеної кількості словотвірних гнізд як матриць для словотвірних процесів. Поява явища чи усвідомлення його наявності передбачає появу відповідного номена; такий номен уводять до словотвірної системи, отримуючи своєрідний словотвірний “аванс” – можливий системний набір похідних. Наприклад, поява будь-якого соціального явища отримує таку можливу словотвірну реалізацію:

змени./збільш. → збірн.
 ↑ ↑ ↓
явище → особа → відносний прикметник → прислівник
 ↓ ↓ ↓ ↓
 прикметник дієслово жіноча стать → змени./збільш.
 ↓ ↓
 опред. озн. опред. дія

Однак у кожній конкретній ситуації реалізація, заповнення парадигми, гнізда відбувається по-різному: порівняймо гнізда з вершинами *політика* і *свінг*.

змени./збільш. ?
 ↑
 політиканка
 ↑ ↑ політиканство
 політикан → ↓
 ↑ політиканський → по-політиканськи
політика → політик → політикеса
 ↓ ↓ ↓
 політичний політизувати політикувати
 ↓ ↓ ↓
 політичність політизація політування

За нашими спостереженнями, конкретна реалізація тих чи тих можливостей словотвірного гнізда ніколи не збігається своїми елементами й особливостями із загальною схемою, не повторює її. У кожному конкретному випадку заповнення ідеальної (традиційної) парадигми чи гнізда відбувається по-різному; відмінності є, зокрема, в модифікації словотвірних кроків, кількості ступенів, наявності/відсутності лакун, напрямках мотивації тощо. Цю думку підтверджують і спостереження З. Валюх, яка подає таку статистику: із трьохсот п'ятдесяти двох проаналізованих конкретних словотвірних парадигм іменників з локативним значенням двадцять п'ять мають тризонну структуру, проте жодна з них не має повної протяжності [Валюх 2005: 210].

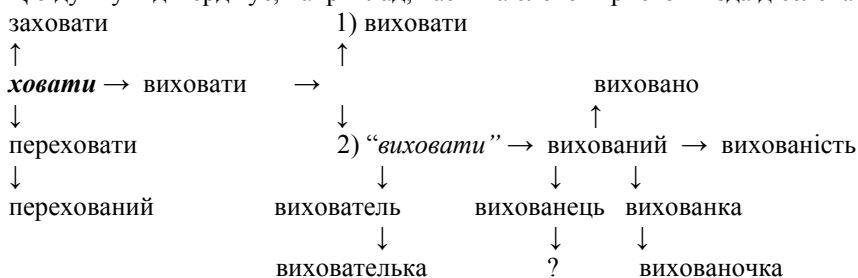
Порівняймо словотвірні гнізда номенів на позначення тварин. Традиційне словотвірне гніздо з вихідним номеном *тварина* в українській мові має таку загальну структуру:

Тепер порівняємо один із ланцюжків цього словотвірного гнізда: *тварина* → *доглядач* → *приміщення*. У такій послідовності заповнено ланцюжки *вівця* → *вівчар* → *вівчарня*, *кінь* → *конюх* → *конюшня*, *свиня* → *свинар* → *свинарня/свинарник*. Словотвірне гніздо номена *корова* має ланцюжкову модифікацію, суть якої полягає в тому, що деривати на позначення доглядача й приміщення перебувають на одному ступені словотворення – є складовими однієї парадигми: *корова* → *корівник/корівня*, *корова* → *корівник*. Крім того, якщо в новітні часи у словотвірних гніздах номенів *свиня*, *кінь*, *крізь* та ін. сформувався ланцюжок *тварина* → *розводжувач* → *галузь* (*коняр* → *конярство*), то в словотвірному гнізді номена *корова* такого не відбулося; у словотвірних гніздах номенів *крізь* і *свиня* деривати на позначення доглядачів (*корівник*, *свинар*) водночас стали твірними і для номенів на позначення сільськогосподарських виробничих галузей (*корівництво*, *свинарство*). Ось чому в різних словотвірних гніздах із вершинами спільної тематики можна виділити так звані обов'язкові словотвірні реалізації (висока частотність повторюваності в гніздах) і факультативні. Отже, й така асиметричність як вияв економії на рівні системи притаманна всьому словотворенню.

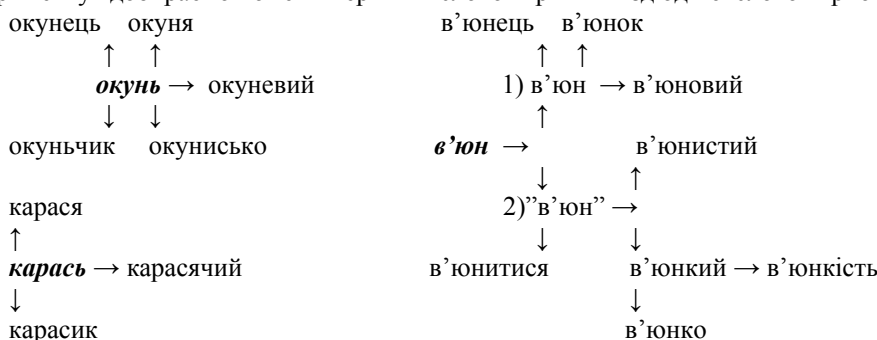
2. *Семантична сполучуваність морфем*. Появу того чи того похідного значення деривата уможливило взаємодія відповідної твірної основи і словотворчого афікса. Проте в лінгвістичній практиці об'єктивно переважає думка, що “можливість чи неможливість сполучення афікса з твірною основою у словотворенні зумовлюється саме властивостями твірної основи” [Винокур 1959: 404]. У цьому разі акцентують саме семантичні особливості твірної основи, що “дозволяє визначити ті семантичні зони, в межах яких “працює” словотвірний механізм...” (чи гальмується), ось чому і “принципова можливість поєднання зі словотворчим засобом закладена в самій семантиці твірного” [Милославский 1987: 59].

Цю думку підтверджує, наприклад, частина словотвірного гнізда дієслова *ховати*.

У цьому словотвірному гнізді семантичні зміни в одній з основ (а саме поява поряд зі старим, прямим значенням слова ‘довго ховати, таїти що-небудь чи кого-небудь’ нового, похідного ‘вирощувати, навчаючи’) сприяли розвиткові словотвірно-номінативного гнізда; в інших префіксальних дериватах (*заховати*, *переховати*), як і в дериваті *виховати* з прямим значенням (де не відбулися семантичні зрушення), словотвірна спроможність незначна. Правомірно говорити про наявність у номінативному гнізді двох словотвірних гнізд.

Подібні словотвірні механізми спричинені семантичними змінами і в групі ‘назви риб’ (для “чистоти експерименту” добираємо номени-вершини словотвірних гнізд однієї словотвірної категорії).

Отже, після семантичного кроку в номінативному гнізді подальші словотвірні процеси відбуваються з номеном нової, перенесеної семантики без урахування семантики попередніх номенів: *собака* → *насобачитися*, *корова* → *розкоровіти*, *тхір* → *натхорити*, *бик* → *набичитися*, *їжак* → *наїжачитися*, *дракон* → *роздраконити*, *свиня* → *насвинячити*. Там, де не відбулися семантичні зсуви, тематично споріднені лексеми (*білка*, *кінь*, *кіт* та ін.) залишаються аморфними щодо творення згаданих дієслів.

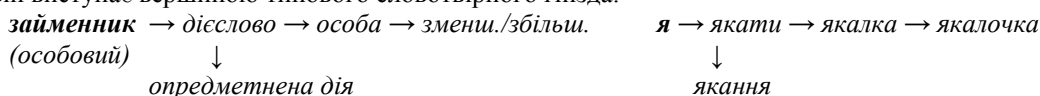
3. *Частиномовна належність твірних*. Ознака частиномовної належності може водночас виступати і виразником словотвірних закономірностей, і спричиняти появу деяких стримувачів, що безпосередньо пов'язано саме з частиномовним значенням твірних основ (цей аспект не розглядаємо розлого, а звернемо увагу лише на деякі проблемні питання).

Досліджуючи словотвірні можливості й словотвірну активність різних частин мови, О. Кубрякова і З. Харитончик зауважують, що “до словотвірних процесів не залучаються чи залучаються незначною мірою цілі лексичні класи і підкласи твірних основ” [Кубрякова 1976: 218], зокрема у “словотворенні різних мов найменше, порівняно з іншими частинами мови, беруть участь прислівники і займенникові твірні основи” [там само, с. 219]. Тут, мабуть, треба говорити не про словотвірні можливості й обмежувачі, а про інші аспекти.

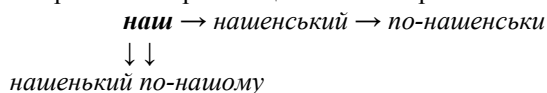
По-перше, названі частини мови вирізняються серед інших частин мови поширенням, активним використанням і кількістю одиниць, ступенем номінативної самостійності, семантичним різноманіттям тощо.

По-друге, якщо такі частини мови, як іменник, прикметник, дієслово, займенник, можуть виступати як словотвірно первісні (започатковувати гніздо), то прислівники завжди виявляють дві полярні особливості: 1) започатковують ланцюжок лише ті, що постали внаслідок історичних змін (злиття-зрошення) у словотвірній базі (*завтра* → *завтрашній*, *позавчора* → *позавчорашній*, *сьогодні* → *сьогодення*, *нареши* → *нарештний*); 2) відіменні прислівники (відіменникові, відприкметникові), навпаки, виступають завершувачами ланцюжків (*батьківський* → *по-батьківськи*, *радісний* → *радісно*); отже, згадані дериваційні особливості прислівників є реалізацією не стримувачів, а закономірностей у словотвірній системі української мови.

По-третє, обмеженість займенника у словотвірних процесах є явищем відносним, умовним. В українській мові він виступає вершиною типового словотвірного гнізда:

Порівняймо з реалізацією словотвірних можливостей присвійних займенникових прикметників:

За такими зразками-гніздами утворюються відзайменникові деривати, і словотвірних стримувачів тут немає (сюди не варто зараховувати деякі із займенників, що природно позбавлені словотвірних можливостей: *той*, *цей*, *такий*, *хто-небудь*, *весь* та ін.). Однак можна назвати загальнономовні обмежувачі: 1) кількість займенників у мові регламентована, постійна, не збільшується; 2) у номінуванні перевагу надають прямим номенам (іменник, прикметник, числівник), а не їхнім заміщувачам – займенникам; 3) відзайменникові деривати мають функціонально-стильові обмеження – їх використовують у розмовній мові, художніх текстах, зрідка – в засобах масової інформації.

Як обмежувальний чинник у словотворенні ознака частиномовної належності пов'язана саме із семантикою твірного. Згадаймо, наприклад, спостереження З. Валуха про більші словотвірні можливості віддієслівних іменників-назв осіб порівняно з відіменниковими, бо віддієслівні мають ширше, узагальненіше значення, оскільки “семантичний обсяг дієслова порівняно з іменником набагато більший, а коло його значень рухливіше” [Валух 2005: 100].

4. *Функціонально-стильові стримувачі*. Одним із чинників перебігу словотвірних процесів, їхньої можливості/неможливості є стилістичний, “значення якого полягає в забезпеченні стильової однорідності твірної основи і словотворчого форманта. Стильове узгодження словотворчих морфем регулює ряд

закономірностей” [Городенська 1981: 16]. Загалом не заперечуючи цієї думки, зауважимо, що умова стильового узгодження засобів уходить до ширшого – функціонального – контексту.

Це стосується насамперед частоти вживання твірного слова (основи), оскільки “ймовірність появи похідного на базі твірного більша в того слова, частотність якого вища” (порівняймо частотність використання номенів *фортуна* і *планіда* в переносному значенні і відповідно дієслівні деривати від першого з них – *фортунити*, *пофортунило* і відсутність їх – від другого). Саме тому В. Грещук зазначає, що, “аналізуючи дериваційну спроможність різних класів слів, треба брати до уваги і їх частотність, яка опосередковано позначається на комунікативних потребах в одиницях номінації певної структури” [1995: 11].

По-друге, функціональний аспект передбачає врахування мети творення – номінативної, експресивної, асоціативно-породжувальної. Наприклад, в українській мові діє дериваційна закономірність утворення назв жінок від назв чоловіків за видом діяльності, професією. До української мови прикладуване й спостереження Г. Винокура про те, що “всьяке суфіксальне утворення на позначення чоловіка передбачає паралельне утворення на позначення жінки” [Винокур 1959: 439]. Наявність самих пар ‘чоловік-жінка’ “справді можна назвати “примусовим” явищем, настільки воно є закономірним” [Тишківська 2002: 305]. Сила дії цієї закономірності настільки потужна, що у словотвірні процеси втягуються навіть ті мотивувальні основи, які вже мають в семантиці значення жіночості, як наслідок – приєднаний дериваційний засіб стає надлишковим (див. про це в П. Білоусенка [2002: 375]). Означена закономірність може зреалізуватися за допомогою наявних в українській мові різноманітних номінативних засобів, зокрема й словотворчих, наприклад, модель *Іменник + -к-(а)* (*тракторист* → *трактористка*, *санітар* → *санітарка*). Через якісь причини згадана мовна закономірність не спрацьовує (традиційно для підтвердження цього подають номени *пілот*, *штукатур*, *гусар*, *вівчар*); сюди можна додати *пісочник* ‘риба’ і *пісочниця* ‘місце для гри малюків’, *стрільник* ‘майстер стріл’ і *стрільниця* ‘бійниця’, *сонет* ‘віршовий твір’ і *сонетка* ‘кімнатний шнурочок із дзвінком’, *хурман* ‘візник’ і *хурманка* ‘підвода’, *скудельник* ‘гончар’ і *скудельниця* ‘яма для масових поховань’, *бігун* ‘спортсмен’ і *бігунка* ‘розлад шлунка’.

І. Улуханов такі стримувачі визначає як “мовні нежорсткі відштовхувальні антиомонімічні”, тобто причиною неутворення дериватів вважає можливу їхню омонімічність із уже наявними [1998]. Однак, на нашу думку, уважати омонімічність гальмівним чинником у словотворенні безпідставно, адже омонімія – це природне явище в українській мові. Наприклад, незважаючи на наявність у ній номена *первак* ‘горілка, настоянка’, утворено номен *первачка* ‘перша дитина-дівчинка’ від *первак* ‘перша дитина-хлопчик’. У сучасному словотворенні явище омонімізації, навпаки, поширюється і часто стає стильовим засобом: “*Маячня* – сьогодні таким терміном у пресі названо ситуацію навколо маяка” (Новий канал) – збірно-зневажлива назва незаконних, необґрунтованих забаганок Російської Федерації щодо ялтинського маяка.

У цьому разі потрібно говорити не про словотвірні чи загалом мовні обмеження (від цих номенів без будь-яких труднощів і порушень утворюються відповідні деривати), а про комунікативні стримувачі, про стримувачі у використанні таких дериватів (з певною стильовою метою, слівною грою, для створення жарту тощо). За умови збереження мовної симетрії (реальна можливість утворення і утворюваність дериватів) втрачається функціональна симетрія – звужується сфера використання дериватів, утворених за закономірностями української мови. Викладений попереду матеріал засвідчує те, що ті самі причини можуть бути як стримувачами словотвірних процесів, так і сприяти їм.

5. *Неактуальність референта*. Незважаючи на наявність сприятливих дериваційних умов і чинників, у деяких передбачуваних, сподіваних умовах деривати не з’являються через неактуальність референта номена як потенційної твірної основи (порівняймо *захід* → *західняк*, *схід* → *східняк* і *південь* → ?, *північ* → ?; *циган* → *циганкуватий* і *узбек* → ?), неактуальність ознак у конкретному номені порівняно з такими ж в однотипних номенах (порівняймо *європейський* → *оєвропеїтися*, *американський* → *замериканізуватися* і *австралійський* → ?, *антарктичний* → ?), інколи й через зникнення, втрату актуальності референта (наприклад, від багатьох нових назв професій на відміну від старих, давніх, не утворюються похідні на позначення учня, недорослості, оскільки інститут учнівства був значущим атрибутом, ознакою в системі ремесел як початкового етапу сучасних професій; відповідно втрачає актуальність і сам референт учнівства, що призводить до незаповнення клітинок у традиційній матриці). У цьому разі не підтверджується висновок про те, що відсутність похідних у словотвірному гнізді не можна передбачити [Білоусенко 2002: 17].

Деякі зразки неутворення похідних можуть свідчити або про мовні “випадковості”, або про “затемнення” таких причин. Порівняймо спільнотематичні лексеми і їхню словотвірну реалізацію: *гінс* → *гінсувати*, *крейда* → *крейдувати*, *вапно* → *вапнувати* і *глина* → ?; *активний* → *актив* → *активіст* і *пасивний* → *пасив* → ?; *зима* → *зимувати*, *весна* → *веснувати*, *літо* → *літувати* і *осінь* → ? Справжні причини цих явищ можна встановити лише гіпотетично, до того ж обов’язково виходячи за межі словотвірних досліджень.

Лакуни кінця словотвірного ланцюжка не можна трактувати як мовну неповноцінність, зокрема “неповноцінність словотвірних моделей” [Хидкель 1980: 123], чи як “недостатність мотивувальних основ..., що визначає зону неповних номінативних рядів” [Никитевич 1985: 88]. Якраз номінативні ряди здебільшого заповнено: якщо в номінативному гнізді якийсь із очікуваних, передбачуваних елементів (у нас – номен-дериват) не може з якихось причин з’явитися, заповнення такої лакуни відбувається за рахунок інших типів

номінації і навпаки. У заповненні номінативного гнізда спрацьовує *принцип компліментарності*, унаслідок чого компенсуються “недоліки” одного типу номінації іншими, а “номінативна недостатність, неповноцінність” як риса мови втрачає сенс.

У мові наявні компенсатори словотвірних стримувачів, серед яких В. Мігірін називає запозичування, синтагматичну і фразову номінацію, використання моделей інших парадигм [1973: 74]. Ми не ставимо за мету дослідити всі можливі компенсатори, оскільки це завдання іншої, досить місткої роботи. Але для прикладу згадаємо одне зі спостережень В. Грещука за подоланням обмежувачів словотворення на зразкові конкретної одиниці. Вивчаючи словотвірні можливості прикметника *сонячний*, дослідник указує на те, що цей прикметник “має п’ять значень, перше з яких через свою відносність (*сонячне проміння, сонячний диск, сонячні ванни, сонячна електростанція* тощо) унеможливує утворення на базі нього іменника за допомогою суфікса *-ість*. Однак наступні друге – п’яте значення цього прикметника, о я к і с н е н і, послужили ґрунтом для утворення іменника *сонячність*, лексико-семантична структура якого відображає полісемію твірного прикметника без його відносного значення...” [2007: 248–249]. Такі словотвірні ознаки мають і слова *картинність, рожевість, сталевість, квітчастість, артистичність*.

Викладені спостереження підтверджують і складені прикметники, що позначають двоколірність предмета: на відміну від простих прикметників колірної семантики, що можуть утворювати кількокомпонентну парадигму, складені можуть бути твірною базою лише для одного похідного. Порівняймо: *жовтий* → *жовтавий, жовтенький, жовтець, жовтизна, жовтило, жовтина, жовтіти, жовто, жовток, жовтуватий, жовтявий, жовтяк, жовч* (потрібно додати і можливість номена *жовтий* бути частиною словотвірної бази під час інтерфіксального творення слів на зразок *жовто-зелений* чи інтерфіксально-суфіксального творення на зразок *жовторотий*) і *жовто-блакитний* → *жовтоблакитно*. Тільки внаслідок семантичних змін, а саме метонімічного перенесення, номен *жовто-блакитний* розширює свої словотвірно-парадигматичні можливості, що спричинило появу дериватів *жовтоблакитник, жовтоблакитніти/пожовтоблакитніти, жовтоблакитність*.

Наявність стримувачів у словотвірній номінації може породжувати думку про несистемність самого словотворення. Однак стримувачі, як і парадигматичне вирівнювання, є одним із чинників рівноваги у словотвірній системі: якщо явища парадигматичного вирівнювання уможливають нестримну (безкінечну) словотвірну реакцію, що може призвести до дисбалансу в системі, до її надлишковості, то обмежувачі й стримувачі визначають рамки (і часові також), уповільнюючи реактивність і внеможливаючи надлишковість. Крім того, наявність словотвірних стримувачів спростовує думку про байдужість мови до того, якими засобами здійснюється номінація [Солнцев 1971: 34]. Видається небезпідставною думка і про не випадковість стримувачів у кожному з типів номінації, отже й про існування сьогодні прихованих від дослідників механізмів утримання рівноваги між різними типами номінації. Звичайно, у зв’язку з цим виявлення й дослідження стримувальних чинників і засобів їхнього подолання актуалізує проблему передбачування того, що буде названо через словотвірну номінацію, що через семантичну чи синтаксичну, з’ясування чинників, які впливають на вибір типу і способів номінації у називанні нового.

Література

- Білоусенко 2002: Білоусенко П. З історії словотвірної модифікації (Суфікс -иця) // Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 370–387.
- Валух 2005: Валух З. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. – К.; Полтава: АСМІ, 2005. – 350 с.
- Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Избранные работы по русскому языку. – М., 1959. – С. 414–442.
- Городенська 1981: Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова. – К.: Наук. думка, 1981. – 199 с.
- Грещук 1995: Грещук В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
- Грещук 2007: Грещук В. Словотвір і полісемія // Наукові записки Тернопільського національного пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Мовознавство. – 2007. – № 1. – С. 245–254.
- Кубрякова 1976: Кубрякова Е.С., Харитончик З.А. О словообразовательном значении и описании смысловой структуры производных суффиксального типа // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 202–233.
- Мигирин 1973: Мигирин В.Н. Опыт построения классификаций, прогнозирующих развитие местоимений и словообразовательных парадигм // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1973. – № 3. – С. 68–75.
- Милославский 1987: Милославский И.Г. О предмете сопоставительного словообразования // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М., 1987. – С. 58–62.
- Никитевич 1985: Никитевич В.М. Основы номинативной деривации. – Минск: Вышэйш. шк., 1985. – 158 с.

Солнцев 1971: Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование (к проблеме онтологии языка). – М.: Наука, 1971. – 292 с.

Тишківська 2002: Тишківська Н. Особливості десубстантивного словотворення в СГ коренів зі значенням почуття в українській мові // Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 303–307.

Улуханов 1998: Улуханов И.С. О закономерностях сочетаемости морфем в славянских языках // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов: докл. рос. делегации. – М., 1998. – С. 536–555.

Хидкель 1980: Хидкель С.С. Семантическое взаимодействие производных слов с единицами номинации других уровней // Сборник научных трудов Московского гос. пединститута иностр. языков им. М. Тореза. – 1980. – Вып. 164. – С. 118–124.

Lacunae and restrainers in word creative processes as variants of linguistic skewness are examined on the examples of different word creative families of words and categories. Reasons and types of restrain factors are determined, prospects of future researches are revealed.

Keywords: lacuna, linguistic skewness, nomination, reader, semantics, word creative paradigm, word creative family of words, creative basis.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2008 року.

Любомир Сегін

ББК Ш 141.4-211+Ш 141.5-211
УДК 811.161.2+811.162.1]’367.625

АБЛАТИВНІ ДІЄСЛОВА ДИНАМІЧНОЇ ПРОСТОРОВОЇ ЛОКАЛІЗОВАНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

Стаття присвячена зіставному дослідженню аблативних дієслів динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах. У ході аналізу виділено смислові групи, визначено, які словотвірні значення є спільними для обох мов, а які характерні для однієї з мов, з’ясовано кількісну наповнюваність кожної групи, встановлено набір словотворчих засобів.

Ключові слова: аблативні дієслова динамічної просторової локалізованості, девербатив, словотвірне значення, словотворчий засіб.

Аблативні дієслова динамічної просторової локалізованості (ДПЛ) – одна з чітко окреслених груп. Питання словотвору цих дієслів завжди привертало увагу дослідників у слов’янському мовознавстві [3; 4; 5; 6; 7 та ін.]. Вивчення словотвірних особливостей аблативних дієслів ДПЛ у зіставному аспекті на матеріалі української і польської мов не проводилось.

Матеріалом для зіставного аналізу послужили аблативні дієслова ДПЛ, отримані шляхом суцільної вибірки з тлумачних словників української і польської мов і склали відповідно в українській мові – 184, а в польській – 183 одиниці.

Завдання статті полягає в тому, щоб:

- виявити набір словотвірних значень (СЗ) в межах аналізованої групи;
- визначити, які смислові групи і підгрупи є спільними для обох мов, а які характерні для однієї з мов;
- з’ясувати кількісну наповнюваність кожної групи;
- встановити набір словотворчих засобів, які беруть участь в реалізації СЗ досліджуваних дієслів.

Найбільш чисельну групу утворюють девербативи із СЗ “за допомогою дії, названої дієсловом, віддалитися або віддалити кого-, що-небудь”. Статистичні підрахунки дають змогу говорити про наявність в українській мові 92 дієслів, а в польській мові – 106, що складає відповідно 50% та 57% від загальної кількості.

Аналіз матеріалу дослідження дає підстави стверджувати, що девербативи із значенням віддалення в зіставлюваних мовах складають семантично неоднорідну групу. У рамках названого СЗ можна виділити одиниці меншого ступеня абстракції – семантичні підгрупи, мікрогрупи:

а) “переміщаючись, віддалитися” (укр. *відбігти/відбігати*1,2, *спливати, сплисти/спливати*1, *відскочити/відскакувати*1, *піти*3в, та інші; пол. *odbiec/odbiegać*1, *upłynąć/upływać*1, *sfrunąć/sfrunąć*1, *wywedrować* та інші), включаючи, “відправитися” (про транспортні засоби): *відійти, відходити*2, *відлетіти/відлітати*1; *odejść, odchodzić*2, *odlecieć/odlatywać*1, *odjechać/odjeżdżać*1: Вона кинулась було до нього, потім зойкнула і відступила назад... (Покальчук Ю. Озерний вітер, с. 97). *Odjeżdżałem z Rzymu smutny i nieswój* (Dygat S. Podróż, s. 7). *Gdy zwróciłem mu wreszcie uwagę, że pociąg jego już dawno odszedł ...* (Dygat S. Podróż, s. 16);

б) “переміщаючи, віддалити кого-, що-небудь” (укр. *відігнати, відгонити/відганяти1, відтягти, відтягнути/відтягати, відтягувати1а, покотити2а, відтаскати/відтаскувати* та інші; пол. *odnieść/odnosić3* (SJPK), *upędzić/upędząć1, odtaczyć/odtaczać1* та інші): Що далі коні відносили вершників від хутора, то дужче палахкотів у Сіркових грудях вогонь (Мушкетик Ю. Ясса, с. 490). ...вона таки спромоглася відіпхнути дивного нападника, відскочила від нього... (Мушкетик Ю. Ясса, с. 217). ...w tym właśnie czasie gdy dowiedział się o Jakubie i Ezawie, podano na obiad zoczewicę, odsunął manifestacyjny swój talerz... (Dygat S. Podróż, s. 22).

Девербативи із значенням віддалення у своїй семантичній структурі містять конкретизуючі семи, серед яких виявлено такі:

– “віддалитися або віддалити кого-, що-небудь на певну відстань” (укр. *відлетіти/відлітати1б, відвестути/відводити2, від’їхати, від’їздити/ від’їжджати2, розійтися, розходитися1в, затаскати1* та ін.; пол. *osunąć/osunąć1, zająć, zachodzić9, zabiec, zabięnąć/zabiegać3* та ін.);

– “віддалитися або віддалити кого-, що-небудь з одного місця в різні” (укр. *розбігтися/ розбігатися1, розкотити/ розкочувати2, розлетітися/розлітатися1, розвестути/розводити2* та інші; пол. *rozejść się, rozchodzić się1, rozrzucić/rozrzucić1, rozpełznąć się/rozpełznąć się1* та інші): Вони швидко і чітко вишикувалися невеликими групами й розбігалися по прилеглих вулицях (Андрухович Ю. Рекреації, с.108). Варта розігнала всіх цивільних зі станції і оточила місцевість... (Багрянний І. Тигролови, с.31). ...w czasie bowiem pokoju wieksza część Niżowców rozlażała się z Sicyz ... (Sienkiewicz H. Ogniem i mieczem, s. 32);

– “віддалитися або віддалити кого-, що-небудь на бік” (укр. *з’їхати, заїздити/з’їжджати2, відступити/відступати1, відкотити/відкочувати1* та ін.; пол. *ustąpić/ustępować1, ukroczyć/ukracać1, zejść, schodzić7* (SJPK) та ін.): Ale trzeba będzie zjechać z gościńca ... (Sienkiewicz H. Ogniem i mieczem, s. 236);

– “віддалитися або віддалити кого-, що-небудь одночасно одне від одного” (укр. *роз’їхатися, роз’їздитися/ роз’їжджатися1а, розвестути/розводити2, розійтися, розходитися, розіходитися1а*; пол. *rozjechać się/rozjeżdżać się2, rozwieść/rozwozić1, rozepchać/rozpychać1*);

– “віддалитися або віддалити кого-, що-небудь не туди, куди потрібно” (*перелетіти/перелітати5, завезти/завозити1, заїхати2*; пол. *przeholować2, zagalopować się*).

– “віддалити що-небудь за кілька разів, частину чогось”: *відкідати, urzucić/urzucać1*.

Усі інші значення виявлені тільки в українській мові:

– “віддалитися на короткий відрізок часу” (*відійти, відходити1в, розійтися, розходитися, розіходитися1а*).

– “віддалитися або віддалити кого-, що-небудь під тиском” (*відійти, відходити1а, відступити/відступати2, відтягти, відтягнути/відтягати, відтягувати1в*): Там відступало військо Острияниці (Костенко Л., с.155).

У результаті зіставлення дієслів цієї групи слід відзначити, що значення віддалення в польській мові репрезентоване 9, а в українській мові – 11 мікрогрупами. Це пояснюється тим, що українські дієслова віддалення є більш багатозначні.

У творенні девербативів із значенням віддалення бере участь 17 словотворчих засобів, з яких найбільш продуктивними є такі: від- (31%/од- (25%), роз-...-ся (16%/роз-...сіє (9%), роз- (13%/роз- (5%), за- (9%/за- (6%), з-(с-) – 7%/ з-(s-) – 14%, у- (5%/у- (18%), інші засоби непродуктивні (по-/ро- (5%), ви-/ву- (1%), про-/prze- (1%)). Крім засобів, спільних для обох мов, виявлено префікси, характерні для однієї з мов (укр. – в-; пол. – ob-, na-, o-, wz-).

Другою групою за продуктивністю є девербативи із значенням “за допомогою дії, названої дієсловом, вийти винести кого-, що-небудь за межі” (укр. – 29%, пол. – 22%). Ці девербативи утворюються/не утворюються переважно на базі тих же назв руху, що й деривати із попереднім СЗ. У загальній словотвірній семантиці можна виділити окремі часткові значення:

а) “переміщаючись, дістатися за межі чого-небудь” (укр. *вимчати1, поїхати1б, вилізути/вилізати1а, переступити/переступати2, вичвалати* та інші; пол. *wylecieć/wylatywać1, wyleźć/wylazić1, przestąpić/przestąpić1, wymaszerować* та інші): Причинна вийшла з хати ще поночі і рушила до ставка (Покальчук Ю. Озерний вітер, с. 25). ...Білаш збагнув, що то те ж була його зупинка. Він зійшов на наступній (Квіти в темній кімнаті, с. 128). Kuszal nie mówiąc nie słowa, wybiegł z izby (Sienkiewicz H. Ogniem i mieczem, s. 121);

б) “переміщаючи, видалити кого-, що-небудь за межі чого-небудь”(укр. *винести/виносити1, прогнати, прогонити/проганяти2, вивезти/вивозити1, вибуксувати* та ін.; пол. *wynieść/wynosić1* (SJPK), *wyrzucić/wyrzucić1, wyholować, pagnać, nagonić/nagoniać2* (SJPD) та ін.). У межах цього значення виділяється невелика підгрупа із значенням “видалити все за кілька разів”, яка репрезентована тільки в українській мові (*вівозити, викидати*): Зі старої дороги, Грицю, я побачив умираюче Сільце – ані душі там не лишилося наших, тільки солдати виганяли з обійсть худобу... (Андрухович Ю. Рекреації, с. 82). ...Симеон...розповідав, як його, пораненого, вивезли під рогожею з Москви... (Мушкетик Ю. Ясса, с. 74).

У реалізації аналізованого СЗ бере участь 10 префіксів, найпродуктивніший з яких ви-/ву- (75%), інші префікси непродуктивні (по-/ро-, ім-/ім, е-) або характерні для однієї з мов (з-(с-) – 9%, за-, у-, па-).

Дещо менше (35 в українській і 33 у польській) представлені девербативи із СЗ “за допомогою дії, названої дієсловом, спуститися або спустити кого-, що-небудь зверху вниз”. Девербативи із цим значенням засвідчені в СП 20 дієслів української мови і 22 дієслів польської мови. Хоча більшість дієслів ДПЛ в українській та польській мовах не породжують дериватів із цим СЗ, СП словотвірно активних дієслів містять часто кілька різноформантних спільноосновних похідних. У межах значення “спуститися або спустити кого-, що-небудь зверху вниз” виділяємо дві групи:

а) “переміщаючись, спуститися згори вниз” (укр. *сходити, зійти², збігти/збігати¹, злинути/злинати³* та інші; пол. *schodzić, zejść¹, zbiec/zbiegać¹, zeskoczyć/zeskakiwać¹, wpaść/wpadać¹* та інші), в тому числі і про: а) транспортні засоби (укр. *з'їхати, з'їздити/з'їжджати¹*; пол. *zejść, schodzić⁴, zjechać/zjeżdżać¹*); б) небесні світила (укр. *зайти, заходити⁵*; пол. *zajść, zachodzić¹⁸* (SJPK)): Я збіг вниз і побачив дикий танець Муні (Винничук Ю. Діви ночі, с. 112). Колишня господиня Юльчиної кімнати трохи постояла, тоді зійшла з пагорба (Вечера на 12 персон, с. 33). Там зіскочив з коня і став щось ворожити (Багрянний І. Тигролови, с. 72). Już schodziłem po schodach ku wyjściu, gdy nagle ...zawróciłem... (Sienkiewicz H. Ogniem i mieczem, s. 18). Додаткову сему “у великій кількості” містять дієслова *napádatи; napadać*;

б) “переміщаючи, спустити кого-, що-небудь згори вниз” (укр. *знести/зносити², звезти/звозити², скотити/скочувати¹, скинути/скидати¹* та інші; пол. *zepchać/spychać¹, znieść/znosić¹, stoczyć/staczać¹* та ін.).

В обох зіставлюваних мовах це СЗ реалізують 10 префіксів, продуктивністю відзначаються девербативи, утворені за допомогою префікса з- (55%)/z- (72%). Девербативи з іншими префіксами репрезентовані одиничними прикладами (по-/ро-, про-/prze-, ім-/im-) або в одній із мов (з-(с-), за-, u-, па-).

Трьома словоформами представлено деривати із СЗ “появитися із-за чого-небудь” (укр. *вийти, виходити^{5а}, виступити^{1а}*; пол. *wyjść, wychodzić⁷* (SJPK), *wyskoczyć*): Następnie wyszedł zza kontuaru i jeszcze przez rewien czas patszył za odchodzącym klientem (Frey D. Ostatni rejs “Korala”, s. 80).

Отже, аблативні дієслова ДПЛ мають багато спільного у наборі смислових груп, у кількісній наповнюваності кожної групи, способах і засобах реалізації СЗ, водночас у кожному аспекті характеризуються своїми особливостями. Серед аблативних дієслів ДПЛ в зіставлюваних мовах виявлено 16 спільних груп і підгруп і 3 в одній із мов (українській). Як правило, однакові і засоби реалізації СЗ, серед префіксів нерідко спостерігається неоднакова продуктивність у зіставлюваних мовах.

Література

- 1.Басиров Ш.Р. Словотвір дієслів із рефлексивним комплексом в індоєвропейських мовах: Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 2006. – 32 с.
- 2.Калиущенко В.Д. Типология отыменных глаголов. – Донецк: Донеччина, 1994. – 422 с.
- 3.Кіндей Л. Специфіка локативної семантики префікса ви- у дієслівних похідних // Наукові записки. – Випуск 35. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КПДУ ім. В.Винниченка, 2001. – С. 156-164.
- 4.Соколова С.О. Префіксальна сполучуваність парних дієслів руху на тлі їхньої полісемії // Українська мова. – 2004. – № 1. – С. 39 - 53.
- 5.Ostromiecka-Fraczak Bożena. Rozwój funkcji czasownikowego prefiksu wy- w języku polskim oraz wy- i iz- w języku rosyjskim. – Łódź, 1976. – 15 s.
- 6.Piernikarski Cezar. Czasowniki z prefiksem po- w języku polskim i czeskim (na tle rodzajów akcji w językach słowiańskich). – Warszawa: PWN, 1975. – 116 s.
- 7.Romanowska Izabela. Czasowniki z prefiksem od- w języku czeskim i polskim // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. – Warszawa: PWN, 1985. – T.23. – S. 247-253.

Умовні позначення

SJPD – Słownik języka polskiego / red. naczelny W.Doroszewski. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1958-1969. – T. 1-11.

SJPK – Słownik języka polskiego / pod red. I. Karłowicza i in. – Warszawa: Wyd-wo Kasy im. Minowskiego, 1900–1933. – T. 1-8.

The article is devoted to the research of ablative verbs characterized by dynamic space localization in the Ukrainian and Polish languages. In the course of analysis the meaningful groups are distinguished. The word-building semantics is defined as belonging to both of the languages or being peculiar for one of them. The quantitative loading of each group is stated, the word-building means are selected.

Keywords: ablative verbs dynamic space localization, the deverbative, word-building semantics, quantitative loading.

Надійшла до редакції 16 жовтня 2008 року.

ББК 81.411.2+81.432.4

УДК 811.162.1:811.112

ДЕРИВАЦИОННАЯ СЕМАНТИКА РУССКИХ И НЕМЕЦКИХ ГЛАГОЛОВ ФИЗИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ 'НАПРАВЛЕНИЕ ДЕЙСТВИЯ В ПРОСТРАНСТВЕ'

У статті розглянуто й порівняно різні групи словотвірних значень, що належать до 'напрямків дії в просторі'. Описано способи вираження дериваційної семантики в дієслів фізичного впливу в російській і німецькій мовах.

Ключові слова: зіставний словотвір, номінативна деривація, словотвірна категорія, словотвірне значення, дієслово фізичного впливу.

Настоящая статья выполнена в рамках контрастивных исследований, в которых немецкий и русский языки являются сравниваемыми языками. Сопоставительное изучение языков представляет собой одно из ведущих направлений современной лингвистической науки. В работе с позиций словообразования и номинативной деривации рассматривается такая существенная в качественном и количественном отношении часть лексики, как глаголы физического воздействия.

Сопоставительное изучение русского и немецкого языков в плане словообразования и номинативной деривации относится к числу малоразработанных проблем, несмотря на то, что в отдельности словообразовательные системы в русском и немецком языках хорошо изучены (работы Е.А.Земской 1973, 1990; И.С. Улуханова 1977, 1996; А.Н. Тихонова 1985 и др., а также: Fleischer 1975; Fleischer / Barz 1992; Wellmann 1984; Eichinger 2000; Motsch 1999 и др.) и имеются работы по сопоставлению двух языков [Ohnheiser 1987]. Это обусловлено тем, что теория номинативной деривации, к примеру, в немецком языке не является достаточно разработанной.

Рассмотрение словообразовательной структуры не изолированных слов, а различных их объединений, в частности, деривационных парадигм однородных в семантическом отношении классов лексем позволяет выявить их структурно-семантические особенности и оценить словообразовательный потенциал мотивирующих слов.

Более сложной комплексной единицей системы словообразования является словообразовательная категория. В широком смысле слова под категорией понимают группу языковых элементов, выделяемую на основании общего признака [ЛЭС 1990, с.215]. Словообразовательная категория характеризуется наличием семы, содержащей формальное словообразовательное значение [ЛЭС 1990, с.216], и формируется совокупностью словообразовательных типов на основе общего словообразовательного значения, и тем самым позволяет систематизировать производную лексику. Основой сопоставления производных слов на разных уровнях языковой системы может явиться семантико-словообразовательная категория, объединяющая в себе разные способы представления одного и того же словообразовательного значения.

Целью данной статьи является сопоставление в составе словообразовательных категорий глаголов, мотивированных глаголами с семой физического воздействия и обозначающих 'направление действия в пространстве', в русском и немецком языках, с учетом возможных и соответствующих по семантике данным глаголам деривационных сочетаний. Согласно теории номинативной деривации, деривационные сочетания как составляющие номинативного ряда могут входить наряду с производным словом в одну и ту же словообразовательную категорию, так как «номинативный ряд – система единиц, которые, различаясь своей образующей структурой, соотносимы с одним и тем же денотатом, поэтому могут служить названием одного и того же предмета, явления и, следовательно, способны замещать друг друга, выступая как коммуникативные эквиваленты» [Никитевич В.М. 1985, с.116].

Для сопоставления производных единиц, входящих в деривационную парадигму глаголов физического воздействия в русском и немецком языках, необходимо остановиться на таком понятии как словообразовательный формант. Данная необходимость обусловлена тем, что носителями словообразовательной семантики в немецком языке могут являться не только префиксы, но и полупрефиксы, и первые частотные компоненты в составе сложных глаголов. Полупрефиксы в современном немецком языке обладают внешней самостоятельностью (ударностью и отделяемостью) и соответствуют по звучанию предлогам и иногда наречиям, а по семантическим особенностям они соотносительны с префиксами. Благодаря разнообразию своей семантики и многочисленности они обеспечивают возможность создания глаголов с разнообразными оттенками значений и являются продуктивными в настоящее время. Первые частотные компоненты обычно повторяют значение соответствующих наречий.

Как известно, в составе деривационного сочетания экспликатором словообразовательного значения выступает деривационное слово. Сопоставительный анализ показывает, что одно и то же словообразовательное значение в русском языке может выражаться различными приставками и деривационными словами, в то время

как в немецком языке показателем одного и того же значения могут быть и приставки, и полупрефиксы, и первые частотные компоненты, и деривационные слова.

Для глаголов, мотивированных глаголами и образованных префиксальным способом, характерны различные группы словообразовательных значений: направление действия в пространстве, степень интенсивности действия, наличие объектов или субъектов действия в некотором количестве, временные значения, доведение до какого-либо состояния, значение совершенного и несовершенного вида и другие словообразовательные значения [РГ 1980, с.395-397]. А.И. Моисеев выделяет во внутривидовом словообразовании пространственные словообразовательные значения и аспектуальные (значения способов глагольного действия) [Моисеев 1987, с.165].

В настоящей статье рассматриваются отглагольные производные, обозначающие 'направление действия в пространстве'. Данная группа глаголов представлена различными словообразовательными значениями.

Со значением 'действие, направленное на поверхность предмета' в русском языке употребляются префиксальные производные с приставками *на-* (*надолбить*), *за-* (*замять*), *у-* (*убелить*). Анализ глаголов физического воздействия свидетельствует об отсутствии общего деривационного слова, соответствующего семантике префиксов, выражающих словообразовательное значение 'направление действия на поверхность предмета'.

В немецком языке глаголы, обозначающие 'действие, направленное на поверхность предмета' являются производными с *auf-*, *an-*, которые, в отличие от русского языка, коррелируют со словосочетаниями с омонимичными предлогами: *aufkleben* (*наклеить*) - *auf etw. kleben*, *ankleben* - *an etw. kleben*. Таким образом, описываются все глаголы с полупрефиксами *auf-* и *an-* в данном значении. Производные этого типа имеют "предложное значение" ("präpositionale Bedeutung") [Eichinger 1989, с.9].

Для реализации значения 'действие, направленное с поверхности предмета' используется префикс *s-* в русском языке (*склевать*, *слупить*, *счистить*) и полупрефикс *ab-* соответственно в немецком языке (*abputzen*, *abreiben*). В русском и немецком языках для производных глаголов с данным значением в равной степени характерно наличие как деривационных словосочетаний (*счистить* - *снять*, *удалить чисткой*; *abkratzen* - *durch Kratzen entfernen*), так и толкований, деривационными сочетаниями не являющихся (*склевать* - *клея*, *съедасть*; *abputzen* - *putzend entfernen*).

Значение 'действие, направленное вниз или под предмет' в немецком языке также выражается морфемами омонимичными наречиями: *hinuntenstoßen* - *nach unten stoßen*. В русском языке данное значение выражается производными с префиксом *под-* (*подковырять*), и соответствующими данному префиксу по значению наречиями *снизу*, *исподнизу*, отмечаемыми в составе словарных определений: *подковырять* - *ковыряя*, *приподнять исподнизу*; *подбивать* - *прибивать к чему-либо снизу*. Однако, «периферийная позиция, занимаемая деепричастием в составе дефиниции, не позволяет говорить о наличии словосочетания в деривационной функции» [Никитевич А.В. 2004, с.213]. Кроме того, производные с *под-* зачастую «определяются отношениями префикс → предлог + неконкретизированный объект» [Никитевич А.В. 2004, с.203]. Данная модель характерна и для производных от глаголов физического воздействия: *подклонять* - *наклонять подо что-либо*.

Префикс *vz-* и словосочетания в деривационной функции с компонентом *вверх* выражают значение 'действие, направленное вверх': *взвинчивать* - *поднимать винтообразно вверх*. В немецком языке данное значение свойственно многозначному полупрефиксу *auf-* (*aufklappen* - *nach oben klappen*) и первым частотным компонентам *herauf-* / *hinauf-*. Стоит отметить, что словосочетания в деривационной функции, коррелирующие с глаголами, имеющими в своем составе полупрефикс, встречаются нечасто, так как для данной морфемы в немецком языке наиболее характерным является значение, обозначающее 'открытие чего-либо'.

В русском языке, как и в немецком, довольно распространенными значениями у производных от глаголов физического воздействия являются значения действия, направленного внутрь и наружу. В немецком языке данные словообразовательные значения могут выражаться как полупрефиксами *aus-*, *ein-*, так и первыми частотными компонентами *heraus-*, *herein-*, *hinein-*, *hinaus-*: *einmeißeln* - *in etw. meißeln*, *hinein meißeln*; *herausklopfen* - *durch Klopfen aus etw. entfernen*. Анализ этого типа производных показывает, что ему могут соответствовать деривационные словосочетания модели 'in + объект + смысловой глагол' с наречиями, омонимичными первым частотным компонентам, а также словосочетания с родственными компонентами и глаголом *entfernen* в деривационной функции. В русском же языке префикс *в-* и эквивалентный ему деривационный компонент *внутри* являются в равной степени распространенными, коммуникативно равнозначными эквивалентами (*вогнуть* - *гнуть что-либо внутри*). Напротив, префикс *вы-* не имеет соответствующего деривационного слова, и вместо производного глагола с данным префиксом могут быть употреблены лишь лексические толкования, которые нельзя отнести к словосочетаниям в деривационной функции: *вывинчивать* - *вынимать*, *извлекать что-либо*, *вращая в обратном направлении*.

Для глаголов физического воздействия характерны и значения 'действия, направленные вокруг, на все стороны предмета и на часть предмета'. В русском языке данные значения присутствуют у большинства глаголов физического воздействия, и средствами их выражения являются как префиксы, так и деривационные слова: *обуричь* - *буричь кругом*, *поддавить* - *давить слегка*, *надгнать* - *слегка сгибать*. В немецком языке

данные словообразовательные значения выражаются с помощью префикса *be-*, полупрефикса *um-* и первого частотного компонента *herum-* ('действие, направленное вокруг, на все стороны предмета'): *herumschlagen, umruehren, bekleben*; и полупрефикса *an-* ('действие, направленное на часть предмета'): *anfeilen – ein wenig feilen* (ein wenig – деривационный компонент).

Глаголы с префиксом *pro-*, могут обозначать 'действие, направленное сквозь предмет'. Данному префиксу нет соответствующего регулярного деривационного слова. В большинстве случаев в качестве эквивалентов данным глаголам приводятся дефиниции модели «словосочетание *делать отверстие, углубление, + деепричастие*». Например: *продолбить – долбя, сделать отверстие; проковырять – ковыряя, сделать отверстие, углубление*. Однако данные последовательности не являются коммуникативными эквивалентами производных глаголов. В деривационной функции в данном значении могут употребляться словосочетания с компонентом *насквозь*: *пробуравить – буравить насквозь*.

В немецком языке, в отличие от русского, производным глаголам с полупрефиксом *durch-*, выражающим значение 'действие, направленное сквозь предмет', имеются коммуникативно-эквивалентные словосочетания с различными семантическими оттенками: *durchstoßen – 1) durch etw. stoßen; 2) durch Stossen (in etw. eine Öffnung) herstellen*.

Для глаголов, представляющих значение 'действие, направленное от одного места к другому через что-нибудь', характерны толкования с компонентами *надвое, на части* в русском языке и *in zwei Teile, in Stücke* в немецком: *перегрызть – грызя, разделить на части; перепилить – распилить надвое, пополам; durchhacken – in zwei Teile hacken; entzweibrechen – in [2] Stücke brechen*. Показателями значения служат префикс *nepe-* русского языка и полупрефикс *durch-* и первый частотный компонент *entzwei* немецкого языка. Стоит отметить, что в русском языке употребление деривационных словосочетаний с данным значением является менее распространенным, чем в немецком языке.

Глаголы, обозначающие удаление (*отковырять, отломать*), не имеют соответствующих деривационных словосочетаний. Хотя наиболее регулярной в данном случае является модель 'отделять + деепричастие смыслового глагола': *отковырять – отделять, ковыряя*. В немецком языке данное значение выражается полупрефиксом *ab-*, которому эквивалентен по значению глагол *entfernen*: *abbrechen – durch Brechen von etw. entfernen*.

Глаголы со значением 'присоединения' представлены производными с префиксом *pri-*: *привинтить, приклеить*. Среди глаголов физического воздействия данная группа немногочисленна. Как правило, префиксу *pri-* в данном значении нет эквивалентного деривационного слова. Однако в некоторых случаях производному глаголу может соответствовать словосочетание с деривационно родственным компонентом: *привинтить – прикрепить с помощью винта*. В немецком языке производные с данным значением образуются с помощью полупрефиксов *an-* и *ein* и имеют коммуникативно эквивалентные словосочетания с глаголом *befestigen* в деривационной функции: *andrücken – durch Druck an etw. befestigen, einlöten – durch Löten an etw. befestigen*.

Характерными префиксальными производными от глаголов физического воздействия являются номинации со значениями 'действие, направленное с разных сторон в одну точку, соединение несколько предметов' (префикс *c-*) и 'действие, направленное из одной точки в разные стороны, разъединение предмета на части' (префикс *raz-*). Однако, как отмечает А.В. Никитевич [2004, с. 217], данные значения русского глагола не могут быть представлены эквивалентным словосочетанием с деривационно родственным компонентом. В немецком языке, в отличие от русского, производным глаголам, выражающим данные значения, коррелятивны соответствующие структуры с деривационно родственными компонентами: *zusammenkleben – mit Klebstoff verbinden, zerhacken – in Stücke hacken*.

Обозначение 'доведение действия до определенного предела в пространстве' у глаголов физического воздействия выражается только посредством префикса *do-*: *догнать – сгнать до нужного предела, добелить – доводить процесс беления или побелки до конца*. Несмотря на наличие родственных слов в толкованиях глаголов, данные последовательности не являются деривационными. Среди исследуемых глаголов в немецком языке не обнаружены производные с данным значением. Оно выражается аналитическим способом (*bis zum Ende kleben*) или лексическими словосочетаниями.

Глаголам со значением 'дополнительное увеличение размеров предмета', как и глаголам, обозначающим 'очищение, удаление всех остатков' коррелятивны деривационные словосочетания. Однако их удельный вес в русском языке незначителен. В немецком языке значение добавления выражается полупрефиксом *bei-*, однако он не является продуктивным, и вместо него для образования глаголов с данным значением используются первые частотные компоненты *hinzu-* / *dazu-*. Как морфемами, так и деривационными словосочетаниями широко представлено в немецком языке значение 'очищение, удаление всех остатков': *wegstoßen – durch einen Stoss entfernen, abreiben – durch Reiben entfernen, reinigen*.

Таким образом, словообразовательная семантика пространства в немецком языке представлена разнообразнее, чем в русском, хотя основные словообразовательные типы, способы и средства их выражения имеются в обоих языках. Аналитические черты, характерные для немецкого языка, обуславливают более тесную связь словообразования с синтаксисом, и, как следствие этого, коммуникативная эквивалентность деривационных словосочетаний оказывается шире, чем в русском языке. Однако наличие большего числа

префиксов в русском языке приводит к большому числу таких производных глаголов с разнообразными значениями, которые в немецком языке могут быть представлены только словосочетаниями.

Литература

- Земская 1973: Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1973. – 302 с.
 Земская 1990: Земская Е.А. Словообразование и текст // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 17-30.
 ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
 Моисеев 1987: Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. – 208 с.
 Никитевич 2004: Никитевич А.В. Русский глагол в составе номинативных рядов: Монография / А.В. Никитевич. – Гродно: ГрГУ, 2004. – 347 с.
 Никитевич 1985: Никитевич В.М. Основы номинативной деривации. – Минск: Выш. шк., 1985. – 158 с.
 РГ 1980: Русская грамматика / Гл. ред. Н.Ю. Шведова. – М.: Наука, 1980. – Т.1. – 784 с.
 Тихонов 1985: Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь: В 2 т. – М.: Русский язык, 1985. Т. 1 – 2.
 Улуханов 1977: Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
 Улуханов 1996: Улуханов И.С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация / Рос. акад. наук, Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова. – М., 1996. – 221 с.
 Eichinger 1989: Eichinger L.M. Raum und Zeit im Verbwortschatz des Deutschen. Eine valenzgrammatische Studie. – Tübingen: Niemeyer, 1989. – 436 S.
 Eichinger 2000: Eichinger L.M. Deutsche Wortbildung : eine Einführung. - Tübingen : Narr, 2000. – 269 S.
 Fleischer 1975: Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. - 4., durchges. Aufl. – Tübingen: Niemeyer, 1975. – 363 S.
 Fleischer / Barz 1992: Fleischer W. / Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. – Tübingen: Niemeyer, 1992. – 375 S.
 Motsch 1999: Motsch W. Deutsche Wortbildung in Grundzügen. – Berlin / NewYork: de Greyter, 1999. – 451 S.
 Ohnheiser 1987: Ohnheiser I. Wortbildung im Sprachvergleich, russisch-deutsch. – Leipzig: Enzyklopädie, 1987. – 154 S.
 Wellmann 1984: Wellmann H. Die Wortbildung. In: DUDEN. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. – 4., völlig neu bearb. u. erw. Auflage. Hrsg. u. bearb. v. G. Drosdowski. – Mannheim/Wien/Zürich: Dudenverlag, 1984. – S. 386 – 501.

In the article are considered and compared the different groups of word-formation values, which belong to 'the directions of action in space'. The methods of expression of derivational semantics at the verbs of coercion in the Russian and German languages are described.

Keywords: comparative word-formation, nominative derivation, word-formation category, word-formation value, verb of coercion.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2008 року.

Вячеслав Теркулов

Ш 81Р
 УДК 81'371+81'372

ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ КОМПОЗИТОВ – ОБОЗНАЧЕНИЙ ОБЪЕДИНЕНИЙ ЛЮДЕЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Пропоновану статтю присвячено, по-перше, встановленню параметрів ономасіологічного опису універбалізаційних композитів, а по-друге – реалізації визначеної структури цього опису при аналізі складних слів, що входять до ономасіологічного класу «об'єднання людей» у російській мові. Центром опису стає ономасіологічна модель, яка вміщує ономасіологічний базис, що вказує на архісему головного слова прототипного словосполучення, та ономасіологічну ознаку, що реалізує актуалізований у залежному слові семантичний множник головного слова прототипного словосполучення.

Ключові слова: архісема, номінатема, ономасіологічний базис, ономасіологічна модель, ономасіологічна ознака, семантичний множник, універбалізація.

Целью предлагаемой статьи является определение ономасиологических моделей сложных слов, составляющих ономасиологический класс «объединения людей» в русском языке.

Следует говорить о том, что единой методологии описания ономаσιологической структуры композитов пока не существует. Разные исследователи по-разному подходили к решению этой проблемы. Например, Г. Пауль классифицировал композиты, опираясь на соотношение семантики их компонентов и уделяя при этом особое внимание значению первого компонента. По его мнению, этот компонент может обозначать: а) материал или часть материала, из которого создан второй компонент: *Apfelkuchen*; б) пространство, в котором находится или для которого предназначен второй компонент: *Handschuh*; в) время, на которое приходится или для которого предназначен второй компонент: *Jahresabschluss*; г) предмет, для которого предназначен второй компонент: *Bierflasche*; д) предмет, против которого используется второй компонент: *Regenschirm*; е) предмет, с которым сравнивается второй компонент: *Zwergobst*; ж) предмет, посредством которого создается второй компонент: *Maschinenarbeit*; з) предмет, который выполняется или изготавливается вторым компонентом: *Hutmacher*; и) материал, с которым занимается второй компонент: *Zuckerbaker* [Paul 1981, с. 33]. Конечно же, данная классификация учитывает присущее германским языкам стремление реализовать зависимый компонент исходного словосочетания в препозиции композита. Этот же принцип пытаются экстраполировать на славянские языки (см., например, в [Клименко 1988; Петров 2005]). Рассмотренный же нами материал показал, что достаточно часто конструктор, представляющий зависимый компонент исходного словосочетания, находится в постпозиции композита, например: *начштаба* (<начальник штаба), *зампред* (<заместитель председателя), *начарт* (<начальник артиллерии), *управдом* (<управляющий домом) и т.п.

Другое направление классификации предлагает Н.Н. Перцова, которая отказывается от описания конкретных онтологических характеристик референтов и предлагает считать доминантным признаком классификации их **статус** в процессе номинации. Исследователем предложены схемы статусной семантики сложных слов, в которой элементы формализуются следующим образом: «А – левая основа, В – правая основа, С – результирующее сложное слово» [Перцова 2001, с. 48-49]. Классификация осуществляется здесь путем определения семантико-синтаксической структуры композита на фоне реализации в нем сочинительных и подчинительных отношений. Так, например, для композитов, реализующих сочинительную связь конструкторов, выделяются ситуации, когда:

- референт С не является референтом ни А, ни В с последующим подразделением на следующие подгруппы по отношению С к А и В:
 - референт С представляет собой промежуточную, пограничную область между референтами А и В: *лесостепь, лесотундра, северо-запад*;
 - референт С – новый объект, обладающий качествами, общими для референтов А и В: *лесопарк*;
 - референт С – нечто среднее между однотипными или совместимыми референтами А и В, например: С имеет родителями А и В, является гибридом (сплавом, комбинацией) А и В: *зубробизон, пантеягуар, овцебык, лавровишня*;
 - референт С одновременно можно обозначить как А, так и В. Составляющие разнотипны (характеризуют предмет по разным основаниям): *изба-читальня, автоцистерна*;
- референт С – суммарный объект, объединение референтов А и В, которые входят в него как элементы.
 - референты А и В однотипны: *носоглотка, плодоовоци, сербохорват, Австро-Венгрия, Орехово-Зуево*.
 - референты и значения А и В противоположны. С – оксюморонное объединение А и В: *светотень, трагикомедия* [Перцова 2001, с. 49-50].

Приведенная модель описания достаточно интересна, однако она является не ономаσιологической, а структурно-семантической, поскольку указывает не столько на то, в пределах каких рубрик формируется номинативная семантика композита, сколько на то, какой статус имеют в семантической структуре сложной номинативной единицы прототипные референты. Для нас же более важен именно момент формирования «чистой», номинативной семантики, поэтому, признавая необходимость и интересность классификации Н.Н. Перцовой, мы все же предпочитаем ономаσιологический принцип описания семантических классов в пределах одной лексико-семантической группы (далее – ЛСГ), который требует атрибуции композита по модели формирования ономаσιологической структуры его значения (читай – внутренней формы), включающей главный (ономаσιологический базис) и уточняющий (ономаσιологический признак) компоненты наименования [Dokulil 1962, с. 146] (см. также [Кубрякова 1981]), то есть, собственно, по типу его ономаσιологической модели (см. об этом [Нагель 2005, с. 8-10]).

Нельзя сказать, что не предпринималось попыток усовершенствовать в указанном направлении классификацию Г. Пауля путем введения в нее сведений о втором компоненте композита. Так, например, О.Д. Лейзерсон, рассматривая паритивные комплексы в английском языке, выделил среди них такие, в которых второй компонент представлен словами, обозначающими действие (ономаσιологический базис). По типу ономаσιологического признака ученым были выделены:

- а) агентивный структурно-семантический тип, когда «в роли агента действия могут выступать самые разные по семантике существительные: лицо или группа лиц – *Negro-edited* «отредактированный негром», *union-condemned* «осужденный союзом», техническое средство – *motor-driven* «управляемый двигателем»,

machine-produced «изготовленный машиной», животные – *dog-drawn* «сделанный собакой», *ox-powered* «усиленный волом», *animal-driven* «управляемый животным», *силы природы* – *wind-beaten* «опережающий ветер», *rain-swept* «выметенный дождем», разные физические и химические агенты»;

б) локативный структурно-семантический тип, когда «первый элемент представлен существительным с категориальным значением места. Это географические названия *US-made* «сделанный в США», *London-born* «рожденный в Лондоне», *country-bred* «выведенный из страны», слова *предприятие, завод, университет* и т.п., обозначающие, где производится действие, выраженное вторым словом: *factory-packed, college-bred, university-trained*»;

в) темпоральный структурно-семантический тип, «представленный очень редкими примерами: *autumn-born* „родившийся осенью“»;

г) структурно-семантический тип с первым компонентом «материал», например, *stone-built* «построенный из камня», *paper-made* «сделанный из бумаги».

д) инструментальный тип, который «включает слова с первым компонентом, выражающим средство выполнения действия, например, *soap-lathered* „намыленный мылом“» [Лейзерсон 1969, с. 64].

Работа О.Д. Лейзерсона значима в том смысле, что она рассматривает композиты как номинативные единицы и определяет «способ номинации» как доминантный признак описания. К сожалению, ее предмет ограничен – это только партитивные единицы. Есть необходимость распространить указанный метод на все композиты, конечно же, с учетом их номинативного статуса.

По этому пути идет Е.А. Селиванова, правда, классифицирующая сложные слова не с целью построения полного реестра семантических моделей, а для описания сходств-различий внутренней формы семантически эквивалентных единиц разных языков [Селиванова 1992; Селиванова 1996]. Ономаσιологическая модель сложного слова у исследователя «определяется на основании 1) общего смысла ономаσιологического базиса (формантной структуры); 2) конкретного содержания двух или более ономаσιологических признаков (отсылочной части); 3) их валентного потенциала и смысловой связи; 4) типа отношений между базисом и признаком» [Селиванова 1992, с. 20]. Например, для композита *скоростной* Е.А. Селиванова предлагает такую модель внутренней формы: «Некий признак (1), связанный (4) с временной ограниченностью (3) «скоро» процесса «постигнуть» (2), лексическое значение – про смерть: «Внезапный» [Селиванова 1992, с. 20]. Вполне очевидно, что пп. 3 и 4 этой модели определяют ЛСГ, к которой принадлежит данное слово – «статус по временной ограниченности». С такой трактовкой семантической модели можно согласиться. Вызывает сомнение только то, что массив композитов в указанной работе недифференцирован – в его состав включаются и универбализационные композиты, являющиеся дублетами / вариантами полного словосочетания в пределах тождества номинатива, и деривационные композиты, формирующие новую номинативную единицу (см. об этом [Теркулов 2007]). Эти единицы принципиально различаются на уровне ономаσιологических моделей. Если в универбализационных композитах базисную функцию выполняет главное слово исходного словосочетания, а признаковую – зависимое, то в деривационных, аффиксальных образованиях базисную функцию выполняет уже аффикс, а признаковую – исходное словосочетание, преобразованное в производящую основу. Например, для композита *электросвет* (*В результате техногенной катастрофы, постигшей Москву, многие жители столицы <...> ощутили отсутствие электросвета, газа и водоснабжения* (Новые известия. – 27.05.05)), являющегося универбализационным дублетом коллокации *электрический свет* (*И мы весь вечер сидели на кухне, сидели с включенными фонарями, и нас совсем не смущал яркий электрический свет* (Новая газета. – 05.10.07)), ономаσιологическим базисом является семантика слова *свет* («явление»), а ономаσιологическим признаком – семантика слова *электрический* («способ возникновения») (ономаσιологическая модель «явление + способ возникновения»). В то же время, для слова *пустотелость*, для которого невозможно обнаружить эквивалент **пустая телость*, ономаσιологическим базисом будет являться семантика форманта *-ость* («состояние»), а ономаσιологическим признаком семантика словосочетания *пустое тело* («тип предмета») (ономаσιологическая модель «состояние + тип предмета»).

В этом случае корректировки требует представление о предложенной Е.С. Кубряковой особой метаязыковой единице – предикате [Кубрякова 1981; Кубрякова 2004], связывающем ономаσιологический базис с ономаσιологическим признаком (у Е.А. Селивановой – «тип отношений между базисом и признаком»). Не вызывает никакого сомнения наличие этого элемента в ономаσιологических моделях деривационных композитов. В силу отсутствия ономаσιологического базиса таких единиц в исходном словосочетании, функция предиката и состоит в формировании связанности компонентов конечного наименования. Например, при формировании номинатива *белогвардеец* требуется уточнение соотношения базисного значения форманта («субъект») и признакового значения словосочетания («организация»). Такое соотношение реализуется в предикате «являющийся участником». Таким образом, ономаσιологическая модель здесь полностью совпадает с семасиологически выводимым словообразовательным перифразом («субъект, являющийся участником организации»).

У универбализационных же композитов ономаσιологическая модель, в сущности, показывает отношения между компонентами исходного словосочетания. Например, когда мы говорим о внутренней форме – ономаσιологической модели «мероприятие + отрасль» универбализационных композитов *авиавыставка*,

политзанятие, порношоу, мы имеем в виду то, что в них реализуется внутренняя форма – ономасиологическая модель словосочетаний *авиационная выставка, политическое занятие, порнографическое шоу*. Значение носителя ономасиологического признака (зависимого компонента исходного словосочетания) здесь является актуализацией семантического множителя носителя ономасиологического базиса (главного компонента исходного словосочетания). Использование понятия «предикат» в этом случае будет излишним. Формирование семантики исходного словосочетания и, как следствие, возникшего на его базе композита – не явление предикации, а явление актуализации. Поэтому структура ономасиологической модели здесь двучленна – она включает ономасиологический базис, эквивалентный архисеме главного компонента исходной конструкции, и ономасиологический признак (признаки), эквивалентный семантическому множителю главного компонента исходной конструкции, актуализированному в ее зависимом компоненте.

Указанное можно применить при описании ономасиологических моделей сложных слов, входящих в ономасиологический класс «объединения людей» (427 номинатем). Они распределены по следующим ЛСГ.

ЛСГ с ономасиологическим базисом «учреждение» (147 номинатем), определяемым как «организация, созданная собственниками для осуществления управленческих, социально-культурных или иных функций некоммерческого характера». Указанный концепт является фреймовым. Отмечаются следующие ономасиологические модели:

«учреждение + отрасль» (71 номинатема), например, *авиационная школа / авиашкола, политуправление / политическое управление*; в многокомпонентных конструкциях реализуются дополнительные признаки «место деятельности», например, *районный отдел народного образования / РОНО*; «мобильность», например, *подвижный милицейский пост / ПМП*; «статус»: *специальное конструкторское бюро / СКБ*; «учредитель»: *спортивный клуб армии / СКА*;

«учреждение + назначение» (49 номинатем), например, *агитационный центр / агитцентр, эвакуационный госпиталь / эвакуогоспиталь*; в многокомпонентных конструкциях могут реализоваться дополнительные признаки «место деятельности»: *наземный измерительный пункт / НИП*; «отрасль»: *научно-исследовательский вычислительный центр / НИВЦ*;

«учреждение + статус» (16 номинатем), например, *специальная школа / спецшкола, государственный департамент / госдеп*; в многокомпонентных конструкциях могут реализоваться признаки «назначение», например, *центральный диспетчерский пункт / ЦДП*; «объект», например, *главное управление лагерей / Гулаг*; «способ работы», например, *универсальный магазин самообслуживания / универсам*;

«учреждение + место деятельности» (7 номинатем), например, *лесной питомник / лесопитомник, сельский магазин / сельмаг*; в качестве дополнительного признака может реализовываться «способ работы»: *механизированное лесное хозяйство / мехлесхоз*;

«учреждение + способ работы» (4 номинатемы), например, *плавучий магазин / плавмагазин, передвижная механизированная колонна / ПМК*.

ЛСГ с ономасиологическим базисом «организация» (66 номинатем), определяемым как «общественное объединение, союз». Отмечаются следующие ономасиологические модели:

«организация + отрасль» (19 номинатем), например, *авиационный кружок / авиакружок, педагогический совет / педсовет*; в многокомпонентных номинатах реализуются дополнительные семантические признаки «место деятельности», например, *сельское потребительское общество / сельпо*; «статус», например, *врачебно-трудова экспертная комиссия / ВТЭК*; «участники»: *студенческое научное общество / СНО*;

«организация + статус» (16 номинатем), например, *государственный комитет / госкомитет, национальный совет / нацсовет*; в многокомпонентных конструкциях данные номинатемы реализуют признаки «место деятельности»: *всероссийская чрезвычайная комиссия / ВЧК*; «назначение»: *чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем / ЧК*; «участники»: *закрытое акционерное общество / ЗАО*;

«организация + назначение» (14 номинатем), например, *редакционная коллегия / редколлегия, организационный комитет / оргкомитет*; в дополнительных компонентах реализуется признак «место деятельности»: *городской исполнительный комитет / горисполком*; «статус», например, *высшая аттестационная комиссия / ВАК*;

«организация + место деятельности» (9 номинатем), например, *областной комитет / обком, сельский совет / сельсовет*;

«организация + участники» (8 номинатем), например, *женский совет / женсовет, кабинет министров / кабмин*.

ЛСГ с ономасиологическим базисом «предприятие» (63 номинатемы), определяемым как «производственная либо торговая хозяйственная единица». Отмечаются следующие ономасиологические модели:

«предприятие + назначение» (37 номинатем), например, *автозаправочная станция / АЗС, ремонтный завод / ремзавод*; в многокомпонентной конструкции к указанному признаку добавляются «отрасль + мобильность»: *подвижная автомобильная ремонтная мастерская / ПАРМ*;

«предприятие + отрасль» (14 номинатем), например, *металлокомбинат – металлургический комбинат, велосипедный завод / велозавод*;

«предприятие + статус» (5 номинатем), например, *главный почтамт / главпочтамт, специализированное хозяйство / спецхозяйство*; в многокомпонентных конструкциях добавляется признак «место деятельности»: *государственная районная электростанция / ГРЭС*;

«предприятие + способ работы» (6 номинатем), например, *атомная электростанция / АЭС, плавзавод / плавающий завод* в многокомпонентных конструкциях добавляются признаки «мобильность»: *подвижная автоматизированная электростанция / ПАЭС*; «объект»: *автоматическая телефонная станция / АТС*;

«предприятие + участники» (1 номинатема): *Детский комбинат / деткомбинат*.

ЛСГ с ономаσιологическим базисом «подразделение» (65 номинатем), определяемым как «доля, часть, раздел, входящий в состав более крупного объединения людей». Данный концепт является фреймовым. Отмечаются следующие ономаσιологические модели:

«подразделение + отрасль» (33 номинатемы), например, *авиационная дивизия / авиадивизия, геологический факультет / геофак*; в многокомпонентных номинатемах может реализоваться дополнительный признак «статус»: *отдельный медико-санитарный батальон / ОМСБ*;

«подразделение + назначение» (18 номинатем), например, *разведывательный взвод / разведвзвод, ремонтная бригада / рембригада*; в многокомпонентных конструкциях могут быть реализованы дополнительные признаки «статус»: *следственно-оперативная группа / СОГ*; «участники», например, *студенческий строительный отряд / студотряд*;

«подразделение + статус» (11 номинатем), например, *специальная группа / спецгруппа, штрафной батальон / штрафбат*; в многокомпонентных конструкциях реализуются дополнительные признаки «назначение»: *оперативная выездная бригада / ОБВ*; «принадлежность», например, *операционное управление банка / ОПЕРУ*;

«подразделение + способ деятельности» (3 номинатемы), например, *моторизованная пехота / мотопехота*.

ЛСГ с ономаσιологическим базисом «отрасль» (62 номинатемы), определяемым как «отдельная, самостоятельная часть какого-н. рода деятельности». Отмечаются следующие ономаσιологические модели:

«отрасль + разновидность» (32 номинатемы), например, *автомобильный транспорт / автотранспорт, искусство кино / киноискусство*;

«отрасль + статус» (4 номинатемы), например, *массовая культура / масскульт, гражданская оборона / ГО*.

К данной подгруппе относится и ЛСГ «наука» (26 номинатем). Для неё выделяется 4 ономаσιологических базиса: «наука», «статус», «объект», «процесс»:

«наука + отрасль применения» (22 номинатемы), например, *космическая биология / космобиология, биологическая акустика / биоакустика*;

«статус + объект» (2 номинатемы): *основы безопасности жизнедеятельности / ОБЖД*;

«процесс + отрасль + статус» (1 номинатема): *начальная военная подготовка / НВП*;

«объект + статус объекта» (1 номинатема): *русский язык как иностранный / РКИ*.

ЛСГ с ономаσιологическим базисом «комплекс» (17 номинатем), определяемым как «объединение объединений людей». Отмечаются следующие ономаσιологические модели:

«комплекс + отрасль» (8 номинатем), например, *научно-производственное объединение / НПО, аграрный сектор / агросектор*; в многокомпонентных конструкциях может быть реализован признак «место деятельности»: *европейский экономическое сообщество / ЕЭС*;

«комплекс + статус» (4 номинатемы), например, *международная ассоциация / МА, соцстраны / социалистические страны*; в многокомпонентной конструкции добавляется признак «назначение»: *организованная преступная группировка / ОПГ*;

«комплекс + место деятельности» (3 номинатемы), например, *европейская группа / еврогруппа, ЕС / европейский союз*;

«комплекс + объект деятельности» (1 номинатема): *нефтяные промыслы / нефтепромыслы*;

«комплекс + участники» (1 номинатема): *юношеское движение / юндвижение*.

ЛСГ с ономаσιологическим базисом «статусное объединение людей» (7 номинатем). Отмечаются следующие ономаσιологические модели:

«объединение + отрасль» (3 номинатемы), например, *педагогический коллектив / педколлектив, партийная номенклатура / партноменклатура*;

«объединение + назначение» (2 номинатемы), например, *рабочая сила / рабсила*;

«объединение + статус» (2 номинатемы), например, *начальствующий состав / начсостав*.

Предлагаемая структура описания ономаσιологических моделей универбализационных реализаций номинатем распространяема и на все остальные ЛСГ единиц данного структурного типа. Перспективным

является составление словаря универбализационных композитов русского языка, в словарных статьях которого вполне уместным будет именно ономаσιологическое описание.

Литература

- Клименко 1988: Клименко Н. Ф. Парадигмы сложных слов (на материале современного украинского языка) / Н. Ф. Клименко // Семантика и структура деривационных моделей: сб. статей. – Владивосток: ДВНЦ АН СССР, 1988. – С. 23-33.
- Кубрякова 1981: Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1981. – 199 с. – (АН СССР, Ин-т языкознания).
- Кубрякова 2004: Кубрякова Е. С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения: роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
- Лейзерсон 1969: Лейзерсон О. Д. К вопросу о «грамматичности» сложного слова / О. Д. Лейзерсон // Вопросы языкознания. – 1969. – № 1. – С. 62-66.
- Нагель 2005: Нагель О. В. Русские именные словообразовательные типы синкретичной семантики: когнитивно-функциональный аспект: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / О. В. Нагель. – Томск, 2005. – 18 с.
- Перцова 2001: Перцова Н. Н. К проблеме семантических отношений между частями сложного слова / Н. Н. Перцова // Сб. научн. трудов. Московского лингвистического университета. – 2001. – Вып. 452. – С. 48-55.
- Петров 2005: Петров А. В. Деривационный аспект ЛСГ глаголов речи: гнезда сложных слов / А. В. Петров // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 60. – Т. 3. – С. 65-81.
- Селиванова 1992: Селиванова О. О. Субстантивні композити в українській та російській мовах / О. О. Селиванова // Мовознавство. – 1992. – № 6. – С. 19-22.
- Селиванова 1996: Селиванова О. О. Складне слово: мовні моделі світу (основи зіставної композитології російської та української мов) / О. О. Селиванова. – Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 1996. – 299 с.
- Теркулов 2007: Теркулов В. И. Слово и номинатема: опыт комплексного описания основной номинативной единицы языка / В. И. Теркулов. – Горловка: Изд-во ГГПИИЯ, 2007. – 240 с.
- Dokulil 1962: Dokulil M. Tvoreni slov v ceštine. I. Teorie odvozovani slov / M. Dokulil. – Praha: CAV, 1962. – 263 s.
- Paul 1981: Paul H. Das Wesen der Wortzusammensetzung / H. Paul // Wortbildung. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981. – S. 3-43.

Suggested article is devoted firstly to definition parameters of onomasiological description of univerbs composites; secondly, to realization of definite structure of this description by the analysis of composite words, that are included to onomasiological class “Corporation of people” in Russian language. The centre of description becomes onomasiological model that contains onomasiological basis that points at archiseme of main word of prototype word-combination and onomasiological marker that realizes semantical multiplier of main word of prototype word-combination that is actualized in dependent word.

Keywords: archiseme, nominatheme, onomasiological basis, onomasiological model, onomasiological marker, semantical multiplier, univerbalization.

Надійшла до редакції 21 жовтня 2008 року.

Уляна Штанденко

ББК Ш 81.2УКР – 2

УДК 811.161

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВІРНИХ ВІДНОШЕНЬ У ВІДІМЕННІЙ ДЕРИВАЦІЇ ДІЄСЛІВ

У статті розглянуто проблемні питання дериваційних відношень між суфіксальними дієсловами та іменними частинами мови, подано різні концепції та погляди вчених на напрями мотивації міжкатегорійних утворень, зокрема критерії виділення відіменних дієслів та принципи розмежування похідних і непохідних дериватів, а також запропоновано власне розуміння цих явищ, яке в загальному базується на вченні про словотвірну співвіднесеність, оскільки в окремих словотвірних парах дієслово – непохідний (безсуфіксний) іменник можливі взаємно однозначні відношення.

Тут також висвітлено основні теоретичні питання дериваційних відношень та проаналізовано деякі аспекти, що викликають труднощі при дослідженні відіменного дієслівного словотвору.

Ключові слова: суфіксальний дієслівний словотвір, відіменні деривати.

Словотвір – розділ мовознавства (традиційно – розділ граматики), що вивчає будову і творення похідних слів. В українському мовознавстві в самостійну галузь оформився в 60-х рр. ХХ ст. Фундатором української дериватологічної школи є І.І. Ковалик (у його працях розбудовано теоретичний апарат словотвору, визначено одиниці словотвірної системи мови, способи словотворення, основні тенденції його розвитку тощо) [Ковалик 1961]. Зв'язки між словотвірними одиницями визначають відношення похідності, насамперед у межах пари слів, одне з яких є твірним, друге похідним. Це відношення ґрунтується на формальному і семантичному виведенні властивостей похідного з ознак твірного.

Словотворення існує як процес творення слів і як наслідок цього процесу, тому його поділяють на діахронне та синхронне. Дослідження словотворення в першому аспекті встановлює послідовність формування похідних слів у мові та його закономірності, час виникнення слова, його первинність чи вторинність тощо. У другому аспекті вивчають особливості, характер словотвірних морфем та словотвірної структури слів на певному етапі розвитку мови. Тому слід мати на увазі, що результати аналізу слова з діахронного (історичного) та синхронного поглядів не збігаються. Діахронний словотвір вивчає процеси перетворення одних одиниць в інші, синхронний – відношення між співіснуючими одиницями. Різниця між цими аналізами не тільки в об'єкті їхнього дослідження і завданнях, але також у методах дослідження. Діахронний аналіз слова в основному спирається на порівняльно-історичний метод, тоді як синхронний аналіз має здебільшого описовий характер [Ковалик 1961: 40].

Словотвірна будова мови має, безсумнівно, системний характер. До системи словотворчих ресурсів дієслова, поряд із кореневими та префіксальними морфемами, належать також суфікси, що приєднуються здебільшого до кореня і є носіями словотвірних (дериваційних) значень [ССУЛМ 1979: 19]. Розрізняють словотворчі та словотвірні одиниці словотвірної системи. До перших належать ті, що беруть безпосередню участь у творенні слів, тобто словотворчі засоби мови (префікси, суфікси тощо), а також сукупність похідних одного твірного, що називається його словотворчим потенціалом. Решта одиниць визначаємо як “словотвірні”. Зазначимо, що **словотвірна структура слова** – це формально-семантичне взаємовідношення між твірною частиною слова і його словотворчим формантом. У словотвірній структурі слова відбите семантичне відношення похідного та твірного, що виражається за допомогою словотворчих засобів і повторюється в інших парах слів. Наприклад, дієслово *зимувати* є двочленною структурою з іменникової основи та суфікса *-ува-*, що має значення “перебувати чи проживати протягом певного проміжку часу, названого мотивуючим іменником, що лежить в основі дієслова”, порівняймо деривати *літувати*, *ночувати* тощо.

У процесі аналізу словотвірної структури слова центральним завданням є виявлення, від якої твірної основи (за В.О. Горпиничем, це – твірна база [Горпинич 1998: 88]) утворено похідне слово. У зв'язку з цим необхідно з'ясувати поняття **словотвірної похідності**. Поняття **похідності** (мотивації) є головним для словотворення, бо, власне, співвідношення твірних і похідних слів становить сутність словотвірного процесу і словотвірного механізму, основним у якому є семантика. Твірне і похідне слова перебувають одне з одним у відношенні матеріальної і семантичної вивідності, утворюючи **словотвірну** (дериваційну) **пару**. Зв'язок між ними закріплено у структурі похідного слова, утвореного морфологічним способом, де твірне слово представлено матеріально (у вигляді твірної основи) і семантично (у вигляді елементів похідного слова) [Циганенко 1983: 8]. Тому похідне дієслово завжди містить у словотвірній структурі мотивуючу, твірну основу і дериватор. Наприклад: *веселий + и → веселити*, *сила + ува → силувати*, *голод + а → голодати*, *сивий + і → сивіти*.

Дериватологічний аналіз завжди спирається на принципи послідовного зіставлення похідних і твірних основ з увагою на афіксальні словотворчі компоненти.

Суфіксальним називають такий спосіб деривації, при якому похідне слово утворюється за допомогою форманта, основним компонентом якого є суфікс. Зазначимо, що **суфіксація** є поширеним способом відіменної дієслівної деривації як в українській (на всіх етапах історичного розвитку), так і в інших слов'янських мовах.

Великого поширення набула запропонована Є. Куриловичем нова тенденція в розмежуванні двох дериваційних аспектів – синтаксичного та лексичного. Синтаксичну деривацію визначено як утворення деривата з новою синтаксичною функцією в межах того самого лексичного значення. Тоді як лексична деривація передбачає зміну лексичного значення похідного слова щодо твірного за незмінності їхньої первинної синтаксичної функції [Курилович 1962: 60 – 61]. О.А. Земська розрізняє синтаксичну і лексичну деривацію. Синтаксична деривація – це перехід слів з однієї частини мови в іншу без змін в їхньому лексичному значенні (*бажати* – *бажання*, *ходити* – *ходьба*, *простий* – *простота*). У межах лексичної деривації вона виділяє транспозиційні та нетранспозиційні типи (більшість авторів сучасних граматики російської мови, наслідуючи класифікацію О.А. Земської, замінюють ці терміни на мутаційні та модифікаційні типи [СРЯ 1999: 363]). Транспозиційний (мутаційний) тип включає перехід слів однієї частини мови в іншу, що супроводжується і змінами в їхньому значенні (*літо* – *літній*, *рибак* – *рибачити*, *старий* – *старіти*, *білий* – *біліти*). Нетранспозиційний (модифікаційний) тип залишає похідне слово в межах тієї частини мови, що й твірне, але при цьому змінює його лексичне значення (*вовк* – *вовчище*, *худий* – *худенький*, *відкрити* – *привідкрити*) [Земська 1973: 192]. Ми погоджуємося з цими авторами і, згідно з названою класифікацією,

досліджуваний процес утворення дієслів від іменних частин мови слід характеризувати як транспозиційний (мутаційний) тип лексичної деривації, оскільки іменні основи переходять до дієслівних, змінюючи при цьому своє лексичне значення: *баба* – *бабити*, *зима* – *зимувати*, *німий* – *німіти* та ін.

Щодо такого поділу дериваційних процесів, то у відіменному дієслівному словотворі відбувається повна (морфологічна) транспозиція. Тут варто відзначити, що модель відіменної деривації дієслів має три словотвірні елементи: по-перше, це власне вихідна форма, що підлягає транспозиції (транспонований іменник, прикметник, рідше займенник чи числівник), по-друге, засіб транспозиції (транспозитори **-и-**, **-а-**, **-ува-/ствува-**, **-і-**, які є знаками зв'язку між вихідною та похідною одиницями) і, по-третє, результат, тобто сам транспозит (дієслово).

Розгляд дієслівного словотвору ускладнюється не лише тим, що від кожного дієслова ми маємо не одну, як в інших словах, а дві основи (інфінітивну чи основу минулого часу та основу теперішнього часу), а й тим, що в системі дієслова тісно переплітаються словотворення зі словозміною. У дієсловах за допомогою суфіксів творяться не лише слова з відмінним значенням, а й часові дієслівні форми, форми умовного способу, дієслівні форми виду, стану тощо.

З огляду на те, що окремі дієслова у різні історичні періоди розвитку української мови виявлено лише в лексикографічних працях, це вносить певні труднощі під час їхнього структурно-семантичного поділу. Якщо, наприклад, дієслово зафіксоване в словнику, то для нас це часто дозволяє лише встановити факт його існування в мові, рідше – семантичну специфіку. Тому в таких випадках віднесення деривата до того чи іншого структурно-семантичного підтипу має умовний характер. Наприклад: *старіти* “робитися старим” чи “ставати ще старішим”, *м'якшати* “робитися м'яким” чи “ставати ще м'якшим”, *біліти* “ставати білим” чи “виділятися білизною”.

При дослідженні словотвірної похідності відіменних дієслів іноді стикаємося з випадками, коли важко встановити мотивуючі лексеми, від яких утворено дієслово, оскільки можливе подвійне співвіднесення відповідного деривата: як відсубстантивного і як відад'єктивного. Наприклад:

<i>золото</i>	>	<i>золотити,</i>	<i>волога</i>	>	<i>воложити,</i>
<i>золотий</i>			<i>вологий</i>		
порівняймо також давньоукраїнське			<i>болѣзнь</i>	>	<i>болѣзновати</i> тощо.
			<i>болѣзный</i>		

У таких випадках, на нашу думку, слід говорити про подвійну мотивацію, оскільки наведені дієслова можуть одночасно мотивуватися як іменниками, так і прикметниками. Проте, коли торкнутися семантичних відношень кожної дериваційної пари, то спостерігаємо цікаву закономірність: співвіднесенню з іменником сприяє тільки формальна подібність основ, а співвіднесенню з прикметником – існування значенневих відношень і велика семантична близькість цього деривата до прикметника, ніж до іменника. Так, дієслово *воложити* природньо розтлумачити як “робити щось вологим, зволожувати”, *болѣзновати* – “бути “болѣзним” (хворим)”. Власне таким принципом слід керуватися, коли встановлюємо дериваційну похідність подібних дієслів.

Окрім цього, на велику увагу заслуговує також проблема визначення критеріїв напрямку словотвірної мотивації. Двосторонній процес творення дієслів від імен та імен від дієслів затемнює генезу цілого ряду дієслів. У лінгвістичній літературі немає єдиної думки щодо напрямків мотивації деяких словотвірних рядів.

Тривалий час залишалося спірним питання про первинність форм у таких парах, як дієслово – непохідний (безсуфіксний) іменник. Так, наприклад, у співвідносних парах типу *рух* – *рухати*, *село* – *селити* та інших з синхронного погляду важко визначити, яка з форм є первинною. Т.М. Возний вважав, що первинними в багатьох випадках є іменні форми [Возний 1962: 35]. Висловлювалися й інші міркування про співвідношення таких дієслів та іменників. Деякі дослідники роблять висновок про вторинність будь-якого іменника з процесуальним значенням стосовно дієслова і в парах ім'я дії – дієслово категорично відкинули мотивацію ім'я дії → дієслово (*атакувати* – *атака*, *працювати* – *праця*) [Блумфільд 1968: 263; Dokulil 1962: 108].

На думку Ю.С. Степанова, у російській мові в парах *блеск* – *блестеть*, *дрожь* – *дрожать*, *крик* – *кричатъ*, *шум* – *шуметь* і т. д. з історичного погляду первинним потрібно вважати саме іменник, оскільки всі дієслова тут – вторинні утворення з суфіксами стану **-ѣ-** чи **-jā** (*кричати* від **krikēti* і/або від **krikjāti*) [Степанов 198: 192].

Слушність цієї думки підтверджують і деякі морфонологічні процеси праслов'янської доби. Погоджуємося, що відіменній дієслівній деривації сприяють також альтернація фонем на морфемному шві та зміна наголосу. Так, у похідних дієсловах найчастіше спостерігаємо чергування задньоязикових приголосних /z/, /k/, /x/ із шиплячими /ʒ/, /č/, /xʃ/ у позиції перед суфіксальними голосними переднього ряду **-и-**, **-і-**, пор.: *верх* – *вершити*, *глухий* – *глушити*, *крик* – *кричати*, *слуга* – *служити*, *убогий* – *убожіти*, а також такі чергування, як *блиск* – *блищати*, *зараза* – *заражати*, *союз* – *союжати* тощо. Для великої групи дієслів іменникового походження з суфіксом **-а-**, **-и-** характерним є збереження наголосу на тому складі, на який він

падає в іменнику (*мороз – морозити, обід – обідати*), за винятком дієслів, співвідносних з іменниками, які мають наголос на першому складі (*нопіл – попеліти, сором – соробити, голод – голодати*) [Городенська, Кравченко 1981: 25].

І.С. Улуханов, використовуючи системно-словотвірні показники, напрямок мотивації в парах слів дієслово – іменник дії встановлює на основі семантичних і формальних властивостей слів, пов'язаних відношеннями мотивації. Так, наприклад, у парах *блудить – блуд, бредить – бред, ловить – лов, платить – плата*, згідно з семантичним критерієм слід визнати похідним іменник, “оскільки значення дії категоріально властиве не іменнику, а дієслову” [Улуханов 1997: 31]. Щодо дієслів на **-а(ти)** (*менять, работать, играть, лепетать* та ін.), то, на думку І.С. Улуханова, словотвірний процес іде (і досить активно) тільки в одному напрямку – від дієслова до іменника, тому такі дієслова він вважає непохідними [Улуханов 1997: 32].

Протилежну думку з цього приводу висловлює В.В. Виноградов: “Під впливом зближення з непохідними дієсловами типу *знать, гулять, лишать, решать* та ін. багато відіменних дієслів, наприклад, *работать, грохотать, лепетать* і т. д. почали усвідомлюватися як непохідні, а співвідносні з ними іменники (*работа, грохот, лепет*), від яких були утворені ці дієслова, тепер самі вважаються віддієслівними утвореннями” [Виноградов 1947: 433 – 434].

Бачимо, що жодна з цих концепцій не дає чіткої відповіді на питання про критерії виділення відіменних дієслів та принципи розмежування похідних і непохідних утворень. Вважаємо, що оптимальним буде в таких сумнівних випадках говорити не про словотвірну похідність, а про словотвірну співвіднесеність, оскільки, погоджуючись з думкою А. Мейє, в окремих словотвірних парах можливі взаємно однозначні відношення. А. Мейє з цього приводу зауважував, що “між іменниками на **-а**, які можуть утворювати відіменні дієслова на **-і(ти)**, і дієсловами на **-і(ти)**, від яких можна утворювати віддієслівні імена на **-а**, відношення взаємно однозначні: *хвала* є одночасно іменником, від якого утворюється дієслово *хвалити*, і віддієслівним іменником, утвореним від *хвалити*” [Мейє 1951: 278]. За таким принципом до відіменних утворень можна віднести також дієслова *славити* (< *слава*), *владити* (< *влада*), *волити* (< *воля*) та ін.

На думку більшості мовознавців, відіменне походження окремих дієслів можна встановити лише за допомогою етимологічного аналізу. Так, наприклад, про відсубстантивне походження таких дієслів, як *гнівити, думати, путати, слухати* та ін. свідчать насамперед колишні, нині змертвілі, іменні суфікси *-в-, -г-, -д-, -к-, -л-, -м-, -н-, -р-, -с-, -т-, -х-*, які виявляємо при порівняльно-історичних зіставленнях у дієслівних формах і які дають право вважати останні відіменними: *гнів – гнівити, здоровий – здоровити, слуга – служити, город – городити, звук – звучати, рана – ранити, голос – голосити, путо – путати, гріх – грішити* та ін. [Городенська, Кравченко 1981: 24]. За таким принципом до відіменних можна віднести також дієслова, що утворені від абстрактних іменників і можуть бути взаємно мотивованими: *шум ↔ шуміти, дума ↔ думати* тощо.

Література

- Блумфільд 1968: Блумфильд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – 607с.
 Виноградов 1947: Виноградов В.В. Русский язык. – М.; Л.: Учпедгиз, 1947. – 784с.
 Возний 1962: Возний Т.М. Відіменні дієслівні утворення на **-а(ти)** у давньоруській і українській мовах // Питання українського мовознавства, 1962. – Кн. 5. – С. 35 – 46.
 Городенська, Кравченко 1981: Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати). – К.: Наук. думка, 1981. – 199с.
 Горпинич 1998: Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія: Навчальний посібник. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. – 189с.
 Земська 1969: Земская Е.А. О принципах выделения языковых уровней // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С. 279 – 281.
 Ковалик 1961: Ковалик І.П. Вчення про словотвір. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1961. – Вип. 2. – 83с.
 Кирилович 1962: Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая: К теории частей речи // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 57 – 70.
 Мейє 1951: Мейє А. Общеславянский язык. – М.: Изд-во иностр. лит., 1951. – 491с.
 СРЯ 1999: Современный русский язык: Фонетика. Лексикология. Словообразование. Морфология. Синтаксис. – 2-е изд., испр. и доп. / Под общ. ред. Л.А. Новикова. – СПб.: Изд-во “Лань”, 1999. – 864с.
 ССУЛМ 1979: Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406с.
 Степанов 1981: Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – М.: Наука, 1981. – 360с.
 Улуханов 1997: Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – М.: Наука, 1997. – 255с.
 Циганенко 1983: Циганенко Г.П. Словотвірне значення як категорія дериватології // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 5 – 17.
 Dokulil 1962: Dokulil M. Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov. – Praha: Nakl-ví Čs. akad. věd., 1962. – 264s.

The thesis is devoted to a complex of structural functional research of the denominative suffixal word-formative verbs.

The questions of the making of derivation means of denominative verbal word-formative by the way of expression and by the way of the contents is investigated and described, the semantic and formal properties of units of denominative suffixal word-formative verbs are revealed, the motivational base of attested verbal formations is determined.

Keywords: the suffixal verbs word-formative, denominative creation.

Надійшла до редакції 1 вересня 2008 року.

РОЗДІЛ VI. ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ, ДИСКУРСОЛОГІЇ, ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

Оксана Жижома

ББК Ш12=411.4*20

УДК 81'373.611 = 161.2

РОЛЬ ОКАЗІОНАЛЬНИХ ПРИКМЕТНИКІВ У ФОРМУВАННІ ПОЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ

У поданій статті розглядаються okazіональні прикметники, виявлені у сучасному віршованому мовленні, акцентується увага на структурно-семантичному аспекті досліджуваних явищ, а також на їх ролі у формуванні поетичного дискурсу.

Ключові слова: *оказіоналізм, словотвірна модель, словотворчий засіб, поетичний дискурс.*

Всебічний аналіз індивідуально-авторських новотворів – позасистемних мовленнєвих одиниць, яким притаманне індивідуальне, усвідомлене одним або кількома носіями мови контекстне значення, становить одну з проблем сучасної лінгвістики. Незважаючи на значний доробок науковців (О.А.Земської, Г.Й.Винокура, А.Г.Ликова, В.В.Лопатіна, В.П.Ковальова, І.Т.Принцевського, В.А.Чабаненка, А.К.Мойсієнка, В.В.Герман та багатьох інших) [Земська 1990; Винокур 1943; Ликов 1969; Лопатін 1973; Ковальов 1985; Принцевський 1976; Чабаненко 1984; Мойсієнко 1985; Герман 1998] у визначенні сутнісних ознак okazіональних слів, їх структурно-семантичних особливостей, багато питань залишаються ще не вирішеними. У поданій статті здійснюється словотвірний аналіз ад'єктивних okazіоналізмів, розглядаються особливості їх функціонування в сучасному поетичному дискурсі, що стало **метою дослідження**. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань: 1) виявити в сучасному віршованому мовленні okazіональні прикметники; 2) дослідити структурно-семантичну природу таких утворень; 3) з'ясувати їх роль у формуванні поетичного дискурсу.

Створення поетичних творів – важкий і серйозний процес, це синтез двох складових: авторського уявлення про навколишнє середовище та свідомого відбору засобів художнього впливу на читача: «У художньому мовленні, особливо в поетичному, при його увиразненій експресивності, функціонально-комунікативна сторона різко випереджає можливості мови як знакової системи» [Принцевський 1976: 154]. Уведені в контекст okazіоналізми, маючи прозору внутрішню форму і складну семантичну природу, служать різним цілям. Для тексту визначальною є авторська позиція, яка прагматично скерована та організує сприйняття інформації читачем. Потенційні та okazіональні одиниці – це типові прояви процесуального аспекту словотвору, які в межах надфразової єдності здатні передавати найрізноманітніші відтінки. У своїй статті Земська О.А. підкреслювала, що текст актуалізує різні сторони словотвірного механізму, похідне слово у тексті виявляє свою специфічну природу, ...у контексті особливо виразно виявляється діяльний характер словотвору [Земська 1990: 18]. Тому аналіз словотвірних особливостей okazіональних прикметників ми будемо здійснювати через призму їх текстотвірних можливостей.

Невід'ємною складовою сучасного поетичного мовлення є ад'єктивні новотвори, які утворюють цікаву за організацією і за експресивно-стилістичними функціями групу слів. Звернення поетів до новотворів-прикметників надає прекрасну можливість оновити поетичне мовлення, поширити коло його зображально-виражальних та оцінних засобів. Велика кількість прикметникових інновацій будується як за загальномовними, так і за okazіональними моделями, зумовлюючи їх семантичну, структурну та стилістичну своєрідність у поетичному дискурсі. Відбір мовних засобів у сфері поетичної комунікації будується на структурно-семантичних критеріях. Сприймаючи okazіональні прикметники, реципієнт зберігає ту особливу художню інформацію про зображуване явище, на якій наголошує автор.

У сфері ад'єктивного словотворення значне місце посідає суфіксація, адже звичайні словотворчі афікси, які належать в українській мові до розряду продуктивних, використовуються в новій для них функції, що спричиняє появу нового, свіжого уявлення про зображуваний предмет, і саме в такий спосіб виступають вагомим будівним матеріалом в утворенні вторинних ад'єктивних номінацій. Майже більше половини нових нетривіальних одиниць (близько 60%) утворені внаслідок додавання того чи іншого суфікса до іменникової або дієслівної основи.

Словотвірне значення канонічних слів із суфіксом *-ист-* — це «високий ступінь ознаки, надмірність чогось, що виражене мотивуючою основою». У новотворах здебільшого спостерігається відхилення від цього словотвірного типу. У ролі вихідної основи виступає прикметник іншого лексичного змісту. Звідси й словотвірне значення новоутворених прикметників "нагадують те, що назване вихідним словом". Утворення із цим суфіксом умовно поділимо на три підгрупи: а) слова, які мають іменникову основу й означають зовнішньо-конфігураційну особливість предмета: «Розкутий і геть *простористий*» (І.Драч); «Відважні прадіди в ловах на

буїстих турів» (Славутич Яр); «Кривавий мій! *Могилистий!* Космічний!» (М.Вінграновський); сконцентровану ознаку: «Акації в травні *нектаристі*» (І.Драч); «...неподільні, як *непаристі* числа» (Ю.Гарнавський); «Віра – *циганиста* вся, пломениста» (І.Драч); зовнішні фізичні властивості предмета: «Волочать осінь і весна чуття *шрамисте* тіло» (Славутич Яр); б) слова, утворені від дієслів: *конозити* – "*Конозисту* і гнівну її палила помста нелегка..."; *плодити* – "Небесами чистий, землями *плодистий* наш Херсонський край" (Славутич Яр); в) слова, в яких твірною основою виступає прикметник. Це синонімічні за відношенням до канонічних утворення з іншим суфіксом, який використовується не лише як засіб утворення рими, але й зі стилістичною метою надання вислову відтінку інтенсивності: *повний* – "У дні *повнисті*, променисті я чую голос..." (М.Сингаївський); *грозняний* – «Підбитий буйним *грознянним* градом» (Славутич Яр); *громовий* – «Кричить *громовистим* голосом» (М.Сингаївський); *медвянистий* напій (В.Стус).

За допомогою суфікса *-аст-* творяться якісні прикметники із загальним значенням "мають якість того, що названо мотивуючим словом". У новотворах із цим суфіксом твірною основою може також виступати: а) іменник: "Наш кришать *жиластий* лоб" (Б.Рубчак). У слові *жиластий* відбулася заміна канонічного суфікса *-ав-* на *-аст-*, що зумовило посилення інтенсивності вияву ознаки, а основа при цьому залишилася незмінною; "Пливло, як море під *човнастий* бриль..."; «Шугає степом, як *югастий* птах» (Славутич Яр). У поданих випадках авторами використовувався прийом порівняння; б) дієслово, що суперечить правилам творення, адже канонічні прикметники із цим формантом творяться лише від іменникових основ: "Перелесний вечір траву *кохасту* химороді виростить" (Б.Рубчак); "... будемо лічити *дзвонясті* копійки" (В.Бровченко).

Іноді при творенні новотворів-прикметників авторами використовуються поруч із суфіксами *-аст-* та *-ист-* суфікс *-ичн-*, який вживається для творення відносних прикметників. Таке порушення правил сучасного словотвору сприяє посиленню інтенсивності вияву ознаки в контексті і розширює семантичне поле самих оказіоналізмів: "Без битв і нарікань *кольористичних* орій спливає день" (С.Гординський); "Річ рідкісна у нас на тлі то *бомбастичним* то оспалім..." (С.Гординський).

Чималу групу в межах прикметникового творення представляють новотвори з нейтральним ступенем вияву інтенсивності якості. Врахування характеру твірної основи та словотворчих засобів дозволяє поділити такі слова на підгрупи:

1. Інновації із суфіксом *-н-* виражають ознаку, що містить вказівку на відношення одного предмета до інших предметів чи понять, а їх стилістична функція буде прямо залежати від змісту й стилістичного забарвлення твірного слова: «Немовби від тебе привіти на росах *світанного* дня» (Н.Півторацька); «...і *ворожбитні* вдаль плывуть вінки» (В.Коломієць); «Встає *сіромашний* світ» (С.Гординський). Використання в ролі твірної основи іменників (найменувань неістот) зумовлене спеціальною стилістичною метою персоналізації предметів чи понять, олюднення предметів, названих твірними іменниками; "Папір *терпенний* здавна, як народ" (М.Влад); «Дві перлини жагучих, *німовних* очей» (Славутич Яр); "І я, заслуханий в її *гримітний* чвал..." (С.Гординський);

2. Новотвори із суфіксом *-ов-*, як правило, належать до розряду відносних прикметників і вказують на: а) значення загальної відносності: *димаровий* (М.Вінграновський); б) відношення до кольору, хоча це властивість якісних прикметників: "Сип, білий, *біловий*, білошелесний сніг." (І.Драч); "Барвистий стяг хай лопоче над *буруновим* клекотом" (С.Гординський). Можливо, що новотвори *димаровий*, *біловий*, *буруновий* являють собою модель із власне оказіональним значенням, вони позбавлені чіткого емоційно-оцінного забарвлення, головна їх функція — номінативна. Поява таких інновацій свічить про місткість словотвірної моделі, за якою вони утворені.

Серед авторських ад'єктивних новотворів виділяється група прикметників, утворених в результаті додавання суфіксів *-цьк-*, *-ськ-* до іменникових основ. Ці прикметники виражають ознаки, які містять вказівку на відношення одного предмета до інших предметів, понять або на їх якості, властиві особам, тобто автор не дає предмету звичайної назви, а замінює її називанням притаманних йому ознак, у результаті чого оповідь абстрагується від конкретних персонажів чи явищ, а увага читача зосереджується на емоційному боці зображуваного: «А дядько Сем недобачав нічого, пригрівши їх *доларницьким* крилом»; «Твої *дітвацькі* мари золоті» (Славутич Яр); *незлецька* пшениця (В.Стус); «Як тихнуть очі зморені *народицьких* малят...» (В.Крищенко). Із цим суфіксом зустрічаються приклади контамінації (*скраїнське* село (Славутич Яр) – *скраю+українське*) та відонімного творення (*сковородинівські* дні (О.Дяк)). Подібні новотвори використовуються у поетичному дискурсі як виразний засіб, їх стилістична функція знаходиться у повній залежності від змістового значення та стилістичного забарвлення твірного слова.

Незначну групу становлять якісні прикметники із суфіксом *-лив-*, які утворюються переважно на базі дієслівних основ і передають активно-функціональні якості предмета або особливості характеру людини: *шелескітливий* (М.Василенко); «... і *шепітливі* руки говорили» (М.Вінграновський); *робачливий* (Б.Рубчак), а також новотвори з дієслівним суфіксом *-ав-*, які походять переважно від дієслівних та прикметникових основ і характеризують зовнішні ознаки предмета, людини: «Тоді не змовчав *молодавий* дід» (Славутич Яр); «Щоб я, дознавши день *лунавий*...вчув жах османської неслави» (Славутич Яр); «Баба *солодкава* і лукава» (І.Драч); «Не добренько – м'якеньким, *соложавим*...бути..." (В.Бровченко) або фізичні особливості предмета: «Надії озерецька довкола *тьмавих* вій...» (В.Стус); «Пустий, *гірчавий* молочаю, на цій землі рости не смій» (Славутич

Яр). Більшість утворень цієї групи в канонічному мовленні мають синонімічні пари, на фоні яких інновації сприймаються як слова з іншими семантико-стилістичними компонентами, відрізняються лаконічністю та евфонічною яскравістю і, виконуючи не лише номінативну, але й емоційно-оцінну функцію, використовуються як важливі засоби поетичного мовлення.

Отже, суфіксальні okazіоналізми поетичних творів відрізняються від канонічних одиниць багатством семантики та різноманітністю функцій, які вони виконують. Як видно, найбільш продуктивним є творення okazіональних прикметників із суфіксами *-ист-*; *-аст-*; *-ат-*; *-н-*. Новотвори із формантами *-ов-*; *-ськ-*; *-лив-* зустрічаються рідше. Всі вони є одним із яскравих засобів виразності, який дозволяє передати авторське ставлення до дійсності.

Префіксальні okazіоналізми в сучасних поетичних творах представлені не так широко, як суфіксальні. Якщо розглядати загальну картину вживання префіксів, то всі префіксальні новотвори можна поділити на дві групи, враховуючи міру вираження інтенсивності ознаки. До першої входять слова, утворені за допомогою префіксів-кваліфікаторів, що вживаються у формах надмірного ступеня інтенсивності ознаки, а до другої - префікси, де ступінь інтенсивності є нейтральним. Крім того, в першому випадку лексичне значення слова залишається незмінним, лише відбувається незвичайне поєднання того чи іншого префікса із твірною основою, а у другому — слова набувають нового лексичного значення. Розглянемо найпоширеніші випадки вживання префіксів у поетичних новотворах: префікс *пре-* із значенням надмірної ознаки: «...недарма у трубку *пречутливу* він землю слухав...» (М.Сом); іменниковий префікс *пра-* зі значенням «дуже давній, старий» передає стан предмета за збільшеною часовою ознакою: «Очевидно, то *правітцівські* поселенці...» (М.Григорів); «Який же корінь *праглибинний*» (І.Драч); «А може *прачорна*, шовковиста, відзігорна...» (І.Драч); *справіковий* (В.Стус); формант *над-* передає ознаки предметів, які вони мають у занадто великій, надмірній кількості. Сфера вжитку цього афікса у канонічному мовленні поширена в терміносистемі, у індивідуально-авторському словотворенні він приєднується до якісних прикметників, виступає більш яскравим, експресивно насиченим синонімом до узувальних форм ступенів порівняння якісних прикметників: "І чорний низ, і *надблакитна* вись..." (В.Бровченко); «*Надчуттєве* у пальцях...душа в екстазі» (О.Доріченко).

У сучасному поетичному дискурсі зустрічаються поодинокі приклади використання дієслівних та іменникових префіксів при творенні новотворів-прикметників, що суперечить нормам творення слів у сучасній українській мові: «...всю *перечумну* ліричність приносиш так додому...» (С.Гординський); «Серед кущів *півлистих* і сухих» (Славутич Яр); «...монголка на коні пройшла під скелі *підпорожні*» (І.Драч); «...мою солодку *прижиттєву* муку...» (М.Григорів); «спекла йому в *припляжному* лотку» (А.Бортняк); «Отак живу з чолом *прогрішним*...» (В.Стус); «...давним-давно, в *дометалевий* вік...» (В.Затулівітер); «Ідеш додому в *звечоровий* час» (М.Вінграновський); «Від них не бажаю й на мить *безтиріжної* ласки...» (А.Бортняк); «Я в час вечірній чи *доранній*, бодай у сні узрів Херсон» (Славутич Яр). Також у сучасних поезіях можна зустріти прикметники, які виникли шляхом поєднання так званих складних префіксів: «На *понадобрійних* засніжених дорогах...» (С.Гординський); «...і рідні лица...тобі здадуться з *понагірних* вез» (В.Стус); «*понадсутнє*» (Т.Майданович); «Я є один із вас, недалекий, *ненепокірний*...» (Ю.Тарнавський); *незахмарне* (Г.Чубач); «Ущухлим світлом сяють вишні *опонічні*» (В.Стус).

Префіксальні утворення, порівняно із суфіксальними, більш інформативні; їх значимість у надфразовій єдності пояснюється художньо-образними можливостями, здатністю підвищувати інформативну щільність поетичного дискурсу, хоча за межами тексту такі утворення не існують, здаються абсурдними.

Характерною особливістю авторських новотворів-прикметників є наявність серед них компаративних форм. Саме в них виражається істотна риса прикметників — властивість передавати таку ознаку, яка в різних предметах може виявлятися в різних кількісних характеристиках. Okazіональний порівняльний ступінь є індивідуальним формотворенням, якщо це: результат появи якісного значення у відносних прикметниках: "...*стебилінніший* від осінніх птахів" (М.Григорів); "Ожина стала ще *ожіша*..." (М.Вінграновський); *доцішій* дощ; *денніший* день; *травніший* травень (В.Затулівітер); додавання до існуючої форми компаратива префікса *най-*, який сприяє посиленню ступеня переваги тієї чи іншої ознаки: "Цвіли сади *цонайряхтіших* барв..." (В.Стус); "Кишеньковий видивля стрілець *найнабитішу* з дурних кишень" (І.Жиленко); «*Найстраховинніший* з ланів, *найстраховинніший*...» (М.Самійленко); "Жбухни *цонайріших* молоху у бляклі вирла!.." (М.Самійленко); "Аби дістати книжку *цонайверхню*..." (І.Драч). Іноді такі слова бувають незрозумілі без наявності контексту, точніше, без існування у контексті однокореневого слова, на фоні якого авторські новотвори стають зрозумілими (*ожина* – *ожіша*), тому експресивний потенціал таких слів у поетичному дискурсі досить великий.

Префіксально-суфіксальні утворення, порівняно з попередніми, зустрічаються не так часто, проте відрізняються з-поміж інших неординарною структурно-семантичною природою. Так, інновації із префіксом *не-* і різними суфіксами вводяться авторами у контекст з метою конкретизації повідомлюваного й у деяких випадках виступають антонімами безпрефіксних прикметників: *неюнацька* (Ніна Гнатюк), *неокрає* (Славутич Яр); «В несамовитім світі діє *немашинований* концерт» (А.Бортняк); «А в дощову, *некомбайновану* пору батько як сонце над хату зрина» (В.Бровченко).

Ще одну структурну групу становлять складні прикметники, які є прекрасним засобом образної передачі цілої сукупності ознак описуваних фактів, чим зумовлене їх широке використання в поетичних творах.

Словоскладання – досить продуктивний спосіб творення прикметників. Серед прикметників-оказіоналізмів більше 80% становлять композити, побудовані як за узуальними, так і за okazіональними моделями, часто своєрідні у семантичному, структурному та стилістичному відношеннях. Сам по собі словотвірний принцип у цих випадках загальноприйнятій, новизна носить не морфологічний, а семасіологічний характер, тобто традиційність властива лише структурній побудові таких слів, оригінальним виступає семантичний бік твірних основ, їх змістова неспіввіднесеність. Звичайно, складні прикметники компонуються з двох твірних основ. Автори поетичних творів нерідко порушують взаємозумовленість компонентів у складних прикметниках, поєднуючи складові у такий спосіб, що існування другого не обумовлене першим. Тобто, в узуальному мовленні перший компонент закономірно спричиняє появу другого, а у новотворах цей другий компонент цілком несподіваний. Завдяки такому поєднанню складових частин автори утворюють місткий художній образ. Складні прикметники – це вдалий засіб передачі цілої сукупності ознак тих фактів, про які йдеться в поезії, тому автори й звертаються до подібних утворень, бо, як правило, тотожні узуальні слова не можуть задовольнити потреби поетів у створенні оригінальних поетичних образів.

Утворення такого типу мають один компонент опорний, в якому міститься основне значення всього композита, а другий, який зазвичай стоїть у постпозиції, уточнює значення основного і залежить від нього. Okазіональний характер складних прикметників обумовлений, з одного боку, незвичайною співвіднесеністю опорного й уточнюючого компонентів у межах основоскладання, а з іншого - незвичайністю вживання у контексті складного прикметника з іменником в атрибутивній синтагмі. Якщо враховувати, що у складному слові один компонент головний, який співвідноситься із певною частиною мови, то словотвірну класифікацію okazіональних складних прикметників будемо робити, враховуючи саме цей компонент.

Найчисленнішу групу становлять складні прикметники зі стрижневим компонентом – прикметником. До узуального прикметника можуть приєднуватися основи слів різних частин мови, зокрема: а) основа іменника: «О вікодавня, Запорозька Січе!»; «В Римі леви *гривокрасі*» (Славутич Яр); *зорехмарний* (М.Вінграновський); б) основа числівника, що дозволяє митцям слова в образних мовленнєвих зворотах, зобразити великі, а іноді навіть гіперболізовані розміри предметів або явищ. При цьому першим компонентом виступає числівник, а другим – власне якісний прикметник: «Одежі сірі, *стоганебні*...» (М.Вінграновський); *стоглобальний* біль (М.Вінграновський); «Любово! *Сторідна* сестро!» (М.Сом), віддієслівний: *многострічні* (М.Василенко); «Ми всі шматовані, катовані, *стоперетерзані* життям...» (О.Резниченко) або відсубстантивний: «Течить, народи *многоязики*...» (М.Вінграновський); *стобожий* (С.Гординський) прикметник. Подібні утворення допускають велику кількість словотвірної інтерпретації. У цих випадках числівники мають загальне значення "дуже багато"; в) основа означального займенника, за допомогою якої слово набуває узагальнюючого відтінку: «Під всепожерними *вселюдними* руками» (М.Вінграновський); «Омий твоїм *всетихим* громом...» (І.Сокульський); г) основа прикметника, де перший компонент вносить у таке утворення додаткову ознаку до якісної характеристики поняття, зокрема: об'єднання однорідних ознак, що у свою чергу дозволяє зосередити увагу комуніканта на важливих моментах висловлення: «Мовчать *суворосерді* наші друзі...» (С.Гординський); *тихотихі* губи, *тремтливо-полохлива* тінь (М.Вінграновський); *велично-урочистий* (М.Луків); «Я прохопитись чорнокриллям під сонцем *божевільно-білим*...», *безоглядно-голі* небеса (В.Стус); *глибокомудра* земля (М.Вінграновський); «*Жорстоко-суворо* карає злочинця...»; «І б'є холодний град *жорстоко-люто*...» (О.Олесь); поєднання в одному композиті складових із цілком протилежним значенням, унаслідок чого у реципієнта з'являються суперечливі емоції, активізується процес сприйняття тексту: *нічноденний* (М.Шостак); *безмовно-одномовний* (Ю.Старчевський) «...від ріки *тихошумної* подув...» (С.Гординський); *весело-строга* (І.Драч); інтеграція лексем, які у контексті означають кольорові відтінки: «Я ще піду в призначення *синьовинового* ранку...» (Б.Рубчак); *пурпурово-вечірні* (Л.Скирда); *чорно-кривавий* (О.Ющенко); «Ось вже барви *безсило-зелені*» (О.Олесь); *блакитно-шовкові* хвилини (М.Вінграновський) – обидві частини складних прикметників на позначення кольорових відтінків виступають у відповідному контекстуальному оточенні взаємообумовленими, причому роль уточнюючого компонента кольорової гами виконує відсубстантивний прикметник; г) сполука ознак, де перша неначебто уточнює зміст другої: «Холодить душу *тихосумний* світ...» (Г.Чубач); «Дню мій *стоболісний*, дню *чорногрекий*» (І.Драч); «*Уривчасто-скупі* ті аннали» (О.Олесь); «Оркестр пройме *морозно-чорний* шок...» (І.Драч); «Воно зросло з шукання і розпуки *безжурно-мужне*...» (О.Олесь); *люльково-філософський* смак (С.Гординський); д) об'єднання таких ознак, де в одній міститься причина наявності другої: «...*холуйсько-сталінська* епоха» (В.Бойченко), *засліплено-безокий* (О.Олесь), *беззахисно-дитинно* (М.Луків), *старечосклеротичний* (Марія Шунь).

Поруч із двокомпонентними зустрічаються трикомпонентні утворення, для яких у семантичному відношенні характерне збільшення інформації на одну одиницю плану вираження. Складові подібних утворень доповнюють одна одну, виникає своєрідне співіснування назв кількох взаємоуточнювальних якостей: *всепрозореностарі* (Б.Рубчак); «Нехай в твоїх кпин *стобальнобасим* мревом впаде прокльон мій...» (А.Григоренко); «*Столезогостре* в нас життя...» (В.Коломієць) тощо. Незважаючи на складну побудову, наведеним okazіоналізмам притаманна прозорість змісту та словотвірної структури. Семантично ускладнені, вони виступають оригінальним художнім засобом твору, виконують експресивно-оцінні функції.

Складні прикметники із основним компонентом-іменником – також досить поширене явище в сучасному віршованому мовленні. Поширеним прийомом є також залучення одного з традиційних компонентів типу *-окий, -чолоий, -бровий* і та ін. Враховуючи частиномовну приналежність першого компонента композиту, інновації можна умовно розподілити на групи: 1) основа прикметників, яка може поєднуватись з соматичною основою: «Вона – *золотоцока* богиня...», «Куди ж тебе несе, таку *золоточолу?*», *зеленокрилий, вишневокрилий, ніжносльозий, золотоплечий, кам'яностанна* (І.Драч); «...подався десь на шахти *колючоокий* хлопець» (В.Коломієць); «Іваночку! Ти чуєш, *доброокий?*»; *високогорлі* сосни (В.Стус); іменниковою основою іншої семантики: «...у постелях *кучерявокругрих* жити...», «*Синьодугасті* тіні безпощадно тебе обняли» *яркокрика* весна (Б.Рубчак); «...під небом *легкохмарим*...» (С.Гординський); «На душу *ніжнотонну*, сонцетканну...» (І.Драч); *тонкострунаві* цимбали (М.Влад); «*Незламнокрила*, будь славна, куле куренів!» (Яр Славутич). Наведені приклади аналогічні загальнономовним і за структурою, і за семантикою. Вони характеризують яскраві ознаки, проте завдяки метафоризації одного з компонентів сполука набуває оригінального змістового навантаження; 2) основа іменника, що у свою чергу, спричиняє заміну якісного значення речовинно-предметним: *доцолістий* (І.Драч); «Сто плах перейди *серцеокий*...» (В.Стус); «Губи смажив *вогнегронний* жар» (Славутич Яр); «Світ мій ще не згас у цей пекельний *кінецьсвітний* час», «*Людотілий, птахочолоий, незбагнений*, мов Люксор...» (Славутич Яр); «А може мені треба лише спокою та лісову *птахогамірну* тишу?» (В.Бровченко); *зорехмарний* (М.Вінграновський); «Відпливши під вітрилом *козошкірим*» (Б.Рубчак); «*Квіткослівний* мій зов...» (М.Влад); *серцеокий* (В.Стус); 3) основа числівника: «Течіть, народи *многозикі*...», *стосонцевий* (М.Вінграновський); *тисячозика* (Г.Островський) – для наведених утворень також характерна метафоризація одного з компонентів (частіше іменника).

Під впливом існуючих у мові потенційно можливих утворень, один з компонентів яких є соматизмом, семантика індивідуально-авторських утворень не передбачає збереження цього значення, що диктує порушення взаємозумовленості складових композита. "Великі творчі можливості, що закладені у самій системі словотвору складних прикметників, сприяють створенню найбільш несподіваних і єдиних у своєму роді епітетів, які «сприймаються читачами не як «монстри», а як звичайні слова мови» [Ликов 1969: 76], наприклад: *синьовиновий* ранок (Б.Рубчак); «...ягоди свої *червонокиті* розбрискала...» (С.Гординський); «*Квіткослівний* мій зов...» (М.Влад); *джерельноводі* (І.Драч); «Перша – подруга дозвоїля – *іскроока* дівка з дів» (Славутич Яр); «...подався десь на шахти *колючоокий* хлопець» (В.Коломієць). Ці новотвори підтримуються не лише високою продуктивністю словотвірної моделі, вони є наслідком розширення сфери дії складної словотвірної моделі й єуть відповідне смислове навантаження.

Інші складні прикметники утворені в результаті злиття двох основ і одного з афіксів прикметника та мають значення "належати тому, що названо опорною основою, конкретизовано в першій основі композита". Такі інновації представлені поодинокими прикладами: з основою прикметника: «В мелодіях гички *зеленосої*», «На душу *ніжнотонну*, сонцетканну...» (І.Драч); «...під небом *легкохмарим*...» (С.Гординський); «...а ми, братове *впертовусті*...набираймося терпіння...» (В.Коломієць); з основою іменника: «...*дзвонотонна* ген загула мелодія...», *доцолістий* (І.Драч); «*Квіткослівний* мій зов...» (М.Влад).

Прикметники з основним дієслівним компонентом – явище менш розповсюджене в індивідуально-авторському словотворі; у таких прикметників першою основою словоскладання може виступати: основа прислівника: *далекосягнений* (І.Драч); «...твій *обоюдожаний* край» (В.Стус); *миттевобіжний* (М.Григорів), займенника: *саможерний* (Б.Чепурко), прикметника: «Він розсипав очиці *синьоглумі*...» (І.Драч); «*Сивосниву* сосну нюха заєць...» (М.Вінграновський) та іменника: «*Злозачаті* сини України» (М.Самійленко); «...земля жене рослини *медодайні* все літо...» (В.Коломієць); «*Скорботопомні* валуни крутих моїх доріг» (Славутич Яр); «*Чорнокрильцю* мій *сонценосний*...» (І.Драч). У наведених словах діють ті самі закони творення, які властиві прикметнику взагалі, хоча в них і відбиваються окремі закономірності взаємодії із визначеними морфологічними типами стрижневих основ.

Отже, аналіз складних прикметників-новотворів у поетичних творах надає можливість судити про існуючі закономірності в розвитку словотвірних потенцій української літературної мови, про традиційне та нове у використанні складних прикметників як засобів художньої виразності. У художніх текстах оказіональні прикметники виступають, як правило, у ролі епітетів, у яких «...поєднання змістів покликане створювати новий зміст і концентрувати цей складний зміст в одному слові» [Виноградова 1984: 121].

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що активність появи оказіональних прикметників, з урахуванням асоціативного фону їх твірної бази, обумовлене суто індивідуальними, психолінгвістичними причинами. Ад'єктивні оказіоналізми – це похідні номінативно-мовленнєві одиниці, що ліквідують індивідуально-авторський "лексичний дефіцит" і характеризуються своєрідними структурними особливостями. Наявність у поетичному дискурсі нової структурно-семантичної одиниці збільшує відсоток контакту між автором та реципієнтом. Причина активного створення інновацій полягає в тому, що поети не знаходять у сучасному узуальному мовленні достатньої кількості сильних і влучних слів, які могли б повною мірою реалізувати їх творчий задум, і, відповідно, вдаються до творення нових слів, здатних яскравіше живописати зображувану картину. Створюючи найнесподіваніші та єдині у своєму роді вислови, автори поезій тим самим збагачують сучасне поетичне мовлення і демонструють величезні можливості української мови, її словотвірний потенціал.

Представлене дослідження не вичерпує всього кола питань, пов'язаних з творення оказіоналізмів та їх функціонуванням у поетичних текстах, тому у подальших наукових розвідках плануємо здійснити детальний опис ад'єктивних оказіональних утворень на семантичному та функціональному рівнях.

Література

- Виноградова 1984: Виноградова В.Н. Стилистический аспект русского словообразования. – М., 1984. – 184 с.
- Виноградов 1963: Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963. – 253 с.
- Винокур 1943: Винокур Г.О. Маяковский – новатор языка. – М., 1943. – 136 с.
- Герман 1998: Герман В.В. Индивидуально-авторські неологізми у сучасній поезії. – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Суми, 1998.
- Земская 1990: Земская Е.А. Словообразование и текст // Вопросы языкознания. – 1990. - № 6. – С.17-30.
- Лопатин 1973: Лопатин В.В. Рождение слова. Неологизмы и окказиональные слова. – М., 1973. – 152 с.
- Лыков 1969: Лыков А.Г. О некоторых особенностях образования сложных имен прилагательных. – Русский язык в школе. – 1969. - № 5. – С.74-80.
- Мойсієнко 1985: Мойсієнко А.К. Експресивні відприкметникові назви // Мовознавство. – 1985. - №1. – С.34-38.
- Принцевський 1976: Принцевський І.Т. Авторські новотвори в українському поетичному мовленні // Проблеми словообразования русского и украинского языков. – Киев – Донецк: Вища школа, 1976. – С.150-166.
- Чабаненко 1980: Чабаненко В.А. Норми словотвору і мовна експресія // Мовознавство. – 1980. - № 2. – С.13-21.

The article views the individual author's adjectives, which were revealed in the modern poetic texts, their structural-semantic peculiarities and their role in the formation of the poetic discourse.

Keywords: occasional words, adjective, poetic discourse.

Надійшла до редакції 22 жовтня 2008 року.

Ірина Зарицька

ББК 81.2 УКР-2
УДК 81'367.32.161.2

СТРУКТУРНІ ТИПИ АРГУМЕНТАТИВНИХ МОВЛЕННЄВИХ АКТИВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті описано структурні типи аргументативних мовленнєвих актів, виявлені формальні, семантичні та прагматичні особливості, характерні для аргументативного мовленнєвого акту, з урахуванням предмет розмови, ситуації, в якій здійснюється процес мовленнєвого спілкування, та намірів комунікантів.

Ключові слова: мовленнєвий акт, теорія аргументації, комунікативний підхід, інтерактивний підхід, експліцитність, імпліцитність, аргументні висловлення.

Розвиток сучасного мовознавства засвідчує, що поглиблене вивчення мови як найважливішого засобу спілкування є неможливим без звернення до комунікативно-прагматичного аспекту її функціонування. Зацікавлення мовознавців проблемами комунікації та мовленнєвої поведінки комунікантів [Колшанський 1984, Арутюнова 1992, Почепцов 2001 та ін.] є абсолютно природним, оскільки реалізація впливової функції мови все частіше стає предметом пильної уваги не тільки лінгвістів [Алексеев 1991, Брутян 1992, Ивин 2000, Курбатов 1991, Зарецкая 1999 та інші]. Особливої ваги набуває дослідження проблем аргументації, яку розглядають як ситуативний мовленнєвий вияв, за якого мовленнєві одиниці призначені для того, щоб переконати адресата у прийнятності думки аргументатора [Еемерен, Гроотендорст 1994].

Оскільки межі статті не дозволяють у повному обсязі розглянути всі типи аргументативних висловлень, метою роботи є тільки опис структурних типів аргументативних мовленнєвих актів, виявлення формальних, семантичних та прагматичних особливостей, характерних для аргументативного мовленнєвого акту, з урахуванням предмету розмови, ситуації, в якій здійснюється процес мовленнєвого спілкування, та намірів комунікантів.

Прагматика є відносно новим напрямом лінгвістичних досліджень, предметом вивчення якої є мовні засоби, що використовуються для оптимального впливу на адресата та досягнення комунікативної мети в умовах заданої ситуації спілкування. На наш погляд, саме вивчення прагматичних настанов мовця, а також психологічних та поведінкових реакцій комунікантів дає більш повне уявлення про аргументативну мовленнєву діяльність та особливості взаємодії мовця і слухача.

Комунікативно-прагматичний напрям у лінгвістиці, що ґрунтується на врахуванні соціальних, міжособистісних, індивідуально-психологічних характеристик учасників комунікативного акту в конкретних умовах його перебігу, дозволяє розглядати аргументацію як ситуацію безпосереднього спілкування. Згідно з прагмалінгвістичною теорією об'єктом дослідження постають висловлені думки й твердження, а не ідеї, на яких вони ґрунтуються. Одночасно, аргументація є і двобічним процесом, і спробою переконати співрозмовника у правильності певного погляду [Ємерен, Гроотендорст 1994].

Незважаючи на велику кількість робіт щодо різних аспектів аргументації [Алексеев 1991, Брутян 1992, Курбатов 1995, Рузавин 1997, Івин 2000 та ін.], цілісної теорії аргументації до сьогодні не існує. Проблема аргументації залишається однією з найскладніших у логіці й майже не вивченою в лінгвістиці. Фактично, мовний аспект аргументації тільки нещодавно став предметом філологічних досліджень [Баранов 1990, Белова 1995, Губаева 1995, Ключев 1999, Фанян 2000, Ощепкова 2004, Киселєва 2006, Кошеварова 2006]. Складність дефініції й побудови теорії аргументації зумовлена комплексним характером останньої. Аргументацію визначають як соціальну, інтелектуальну, вербальну діяльність, що має на меті підтвердити або спростувати певний погляд, поданий як система тверджень для досягнення схвалення певною аудиторією [Алексеев 1991]; техніку мовлення, спрямовану на переконання співрозмовника, аудиторії [Рождественский 1997]; спосіб розмірковування, що є мислетворчим процесом [Брутян 1992]; наведення одних доказів на підтвердження або обґрунтування інших [Ключев 1998]. Зауважимо, що основу згаданих визначень аргументації складає чинник незгоди.

На думку Ф.Х. Ван Ємерена, «аргументація є мовленнєвим актом, що складається з низки висловлень, призначених для того, щоб обґрунтувати або спростувати висловлену думку, та спрямованих на те, щоб переконати в прийнятності цієї висловленої думки» [Ємерен, Гроотендорст 1994: 18]. На жаль, у цьому визначенні не враховано позицію та поведінку адресата, що робить подане визначення неповним.

Найбільш прийнятною ми вважаємо позицію Л.Г. Васильєва та Н.А. Ощепкової, які за основу прагмалінгвістичного розгляду аргументації як сфери людського спілкування беруть два підходи – *комунікативний* та *інтерактивний* [Васильєв 1999]. *Комунікативний* аргумент спрямований на розуміння; він може бути валідним чи логічно помилковим і його можна спростувати. *Інтерактивний* аргумент передбачає прийняття розмірковування реципієнтом; цей аргумент може бути продуктивним або непродуктивним, а також безцільним.

У межах комунікативного підходу здійснюються дослідження мовних повідомлень, які не передбачають зворотного зв'язку. За інтерактивного підходу аргументацію можна розглядати як послідовність висловлень у певній комунікативній ситуації, у процесі розгортання якої адресат і адресант здійснюють мовленнєві кроки з певною комунікативно-прагматичною метою, а саме – переконати реципієнта в істинності певного судження та змусити його пристати до висловленої думки. По суті, будь-яке аргументне висловлення, що несе в собі певну інтенцію автора, містить і певний компонент впливу на співрозмовника.

В аргументних висловленнях закодована інформація є неоднорідною за ступенем легкості та усвідомлення її декодування. Частина інформації у висловленні передається експліцитно, тобто за допомогою мовних засобів, що спеціально призначені для її безпосереднього вираження. Саме на цій частині змісту висловлення зосереджена свідомість адресата. Експліцитна інформація усвідомлюється адресатом як та думка, заради висловлення якої й було використано це висловлення.

Крім експліцитної, аргументне висловлення містить імпліцитну інформацію, що характеризується зниженою комунікативною значущістю та побіжним кодуванням. Імпліцитна інформація також передається адресату, але, на відміну від експліцитної, вона меншою мірою контролюється його свідомістю. Ця властивість імпліцитної інформації часто використовується для маніпулювання свідомістю адресата. Імпліцитні аргументні висловлення не мають власного прямого вербального вираження, їх зміст не отримує безпосереднього словесного втілення, але стає відомим реципієнтові завдяки імплікації, відбору невисловленого із висловленого. А це означає, що між імпліцитними й експліцитними компонентами семантики аргументних висловлень існує певний взаємозв'язок, певний механізм взаємодії, який забезпечує інформативну повноцінність відрізків тексту.

Для експліцитного вираження аргументації в сучасній українській мові використовуються лексичні та граматичні засоби, метою яких є забезпечення зв'язності та дієвості аргументації. Мовець обирає такі засоби вербалізації, які, на його думку, зберігали б поточний фокус або вказували на переміщення уваги з одного фокуса на інший. Мовні одиниці або мовленнєві конструкції, які вміщуються в аргументний фокус, з погляду аргументатора повинні забезпечити найбільший вплив на адресата. Мовними засобами, що є часто вживаними в аргументативному дискурсі, можна вважати:

1) перформативні дієслова: *говорити, стверджувати, думати* тощо: *Браття моє миле! – рече тоді полковник Шрам. – Тяжко моєму серцю! Не здолаю більш од вас тайтись! Іду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка-гетьмана; а іду од чого. Україну розідрали надвоє... Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві, – а в нього душа щира, козацька, – так міркував я, що якраз підійму його з усіма полками на Тетерю, да й привернем усю Україну до одної булави* (П. Куліш);

2) модальні слова зі значенням впевненості: *дійсно, звичайно, однозначно, зрозуміло*; модальні частки: *таки, ж, же, адже* тощо: *А Черевань, ідучи поруч, прислухавсь, що він собі мимрить. «Е, – думає, – отже, вражі личаки справді допекли йому. Треба його розважити.»* (П. Куліш);

3) питальні речення: *чи не так?, хіба не правда?* тощо: *Мусії стояв на порозі ... – казав: «Наша політика – не сміятися з бідних, бо й сам бідним зостанешся, правда, Мар'яно? Діла йдуть, контора пише...»* (Г. Косинка);

4) займенники, які демонструють причетність адресата до того, що відбувається, створюють ефект єдиного поля для мовця та слухача: *Вона не вперше це краде. Вона кілька разів у мене тягла. Тільки кинеш торбу з пирогами – так і потягне. Та я все мовчала. А ось вже сьогодні... Бачу, вхопила хліба та й побігла з школи в двір, та й зайшла за дерево, та й їсть. Я прибігла до неї, а вона злякалась. Не кажи, каже, вчителю, я тобі малюнок дам...* (Б. Грінченко);

5) мовленнєві кліше, що містять вказівку на статус мовця, на його особистий досвід, знання в певній галузі: *на мою думку, на мій погляд тощо: Вивезли ми тебе на своїх старих плечах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудувати! Недовго ж ти поорудуєш! Я тобі кажу, що недовго! Коли взявсь брехати по-собачи, то й пропадеши, як собака! Я тобі кажу, що пропадеши, як собака!* (П. Куліш);

6) умовні підрядні предикатні частини (зокрема, для такої мовленнєвої тактики аргументативного дискурсу, як «погроза»): *«Дівчино! – рече, – будь моєю жоною!» А вона рече: «Тоді я буду тобі жоною, як Трубайло назад вернеться». А князь їй знову: «Як не згодишся на моє прохання, то я твої тури постріляю». – «Як постріляєш мої тури, то вже більш нічого не стрелятимеш»* (П. Куліш).

Імплицитна інформація в аргументації, що подається адресантом, сприймається адресатом як побічна, що перебуває поза питаннями і постає безпосередньою темою для обговорення. Для побудови аргументативних дискурсів мовці найчастіше використовують складні форми логічної аргументації, завдяки чому імплицитні елементи легко відновлювані. Комунікативні наміри аргументатора впливають на структуру аргументних висловлень і, зазвичай, не обмежувані тільки логічними засобами, оскільки адресант також прагне вплинути на почуття реципієнта, для чого використовує інструменти прагматики. В аргументному висловленні можна виокремити декілька видів імплицитної інформації: пресупозиція, вихідна постанова питання, вставні компоненти, імплікатура дискурсу.

На наш погляд, в аргументації доцільним засобом вираження тієї інформації, на якій автор не хоче зосереджувати увагу адресата (на думку адресата, ця інформація або не є суттєвою, або постає сумнівною), є використання вставних компонентів: *Хіба він не знає, як гірко вона одробила увесь вік, хіба не до неї, до першої, приїжджав додому й просив, аби піднімала на прорив ланку (довгий час була ланковою, а колгоспна робота – суспільсь прориви), залишалася з ланкою біля молотарки, умовляла на важчу чоловічу роботу...* (Ю. Мушкетик); *Неначе заткано для неї чорним запиналом світ, неначе одрізано її од нього залізним ножем, мовби викинуто її у чорну яму зневіри, яка підкрадалася до неї довго й об'явилася лихими знаками (цвіркун на покуті, курка запіяла, зуб випав у сні й з того місця проступила кров), підломила, підім'яла її враз, ...і справді, невдовзі по тому надійшли одна за одною дві «похоронки»...* (Ю. Мушкетик).

В імплицитній аргументації інформація передається за допомогою переносного, іронічного тлумачення того чи іншого висловлення та внаслідок умисного створення протиріччя між експліцитним значенням висловлення та його значущим тлом, що використовується адресантом як спосіб «імплицитного виявлення прагматичних значень, його суб'єктивно-оцінного ставлення до предмета мовлення, адресата тощо» [Никитин 1988: 156]; пор.: *Заплакали села... Уже не чути, як гукає гармата: далеко-далеко одступило військо «золотих богів», і на місці гарячих боїв селянської волі лишилась чорна руїна, полита сльозами, як дощем* (Г. Косинка); *У нас була прекрасна, благородна ідея – провести під свинарником метро. Це мало бути сюрпризом. Перша лінія метро у Васюківці! Станція «Клуня» – станція «Крива груша». Три копійки в один кінець. Родичі – безплатно. З учительки арифметики – п'ять копійок* (В. Нестайко).

Резюмуючи, можна стверджувати, що на сьогодні імплицитні аргументні висловлення недостатньо досліджені, не існує загальноприйнятої класифікації їх основних різновидів. Тому перспективи наших подальших розвідок полягають у поглибленому вивченні структурних типів аргументних висловлень, виявленні основних і неосновних мовних засобів вираження аргументності, виокремленні основних різновидів імплицитних аргументних висловлень.

Література

- Алексеев 1991: Алексеев А.П. Аргументация. Познание. Общение. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 150 с.
- Арутюнова 1992: Арутюнова Т.В., Булыгина Н.Д. Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис. – М.: Наука, 1992. – 281 с.
- Баранов 1990: Баранов А.Н. Лингвистическая теория аргументации (когнитивный подход): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Ин-т русск. яз. АН СССР. – М., 1990. – 48 с.
- Белова 1995: Белова Е.Н. Структура и семантика аргументативного дискурса: (На материале слушаний ком. и подком. Конгресса США): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Рос. гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена. – СПб., 1995. – 18 с.
- Брутян 1992: Брутян Г.А. Очерк теории аргументации. – Ереван: Изд-во АН Армении, 1992. – 299 с.
- Васильев 1999: Васильев Л.Г., Ощепкова Н.А. Прагматика аргумента: коммуникативный подход // Тверской лингвистический меридиан; Твер. гос. ун-т. – Тверь, 1999. – Вып. 3. – С. 43-50.

- Григорьева 2007: Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты: монография. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. – 288 с.
- Губаева 1995: Губаева Т.В. Словесность в юриспруденции. – Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 1995. – 304 с.
- Зарецкая 1999: Зарецкая Е.Н. Риторика: Теория и практика речевой коммуникации. – М.: Дело, 1999. – 480 с.
- Еемерен, Гроотендорст 1994: Еемерен Ф.Х. ван, Гроотендорст Р. Речевые акты в аргументативных дискуссиях. – СПб., 1994. – 238 с.
- Ивин 2000: Ивин А.А. Теория аргументации. – М.: Гардарики, 2000. – 416 с.
- Киселева 2006: Киселева В.В. Варьирование вербальных реакций в аргументативном дискурсе: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Удмуртский гос. ун-т. – Ижевск, 2006. – 19 с.
- Клюев 1998: Клюев Е.В. Речевая коммуникация. – М.: ПРИОР, 1998. – 224 с.
- Клюев 1999: Клюев Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция.). – М.: ПРИОР, 1999. – 272 с.
- Колшанский 1984: Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М.: Наука, 1984. – 234 с.
- Кошеварова 2006: Кошеварова Ю.А. Коммуникативно-прагматический анализ аргументативного дискурса (на материале художественных произведений английских и американских писателей XX века): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Башкирский гос. ун-т. – Уфа, 2006. – 19 с.
- Курбатов 1991: Курбатов В.И. Социально-политическая аргументация (Логико-методологический анализ). – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1991. – 144 с.
- Курбатов 1995: Курбатов В.И. Стратегия делового успеха. – Ростов н/Д.: Феникс, 1995. – 416 с.
- Никитин 1988: Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с.
- Ощепкова 2004: Ощепкова Н.А. Стратегии и тактики в аргументативном дискурсе: прагмалингвистический анализ убедительности рассуждения: На материале предвыборных дебатов на пост президента США: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Калуга, 2004. – 199 с.
- Почепцов 2001: Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. – М.: Ваклер, 2001. – 656 с.
- Рождественский 1997: Рождественский Ю.В. Теория риторики. – М.: Добросвет, 1997. – 600 с.
- Рузавин 1997: Рузавин Г.И. Методологические проблемы аргументации. – М.: Изд-во ин-та философии РАН, 1997. – 202 с.
- Фанян 2000: Фанян Н.Ю. Аргументация как лингвопрагматическая структура: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / Кубанский гос. ун-т. – Краснодар, 2000. – 49 с.

The structural types of argumentativnikh of vocal acts are described in the article, found out formal, semantic and pragmatic features, characteristic for argumentativnogo of vocal act, recognition there is the article of talk, situation the process of vocal intercourse is carried out in which, and intentions of komunikantiv.

Keywords: vocal act, theory of argumentation, communicative approach, interactive approach, eksPLICITNIST', implicitNIST', argumentni utterance.

Надійшла до редакції 31 жовтня 2008 року.

Юлія Зеленська

ББК Ш12=411.4*3
УДК 811.161.2'373.4

ОСОБЛИВОСТІ ГРАМАТИЧНОГО ПОВТОРУ В ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено аналіз особливостей функціонування граматичного повтору в поетичному мовленні кінця ХХ – початку ХХІ століття. Простежено специфіку вияву парадигматичного, дериваційного, анафоричного предметно-займенникового та займенниково-займенникового, непередметно-прономінального та інших різновидів граматичного повтору в сучасному поетичному мовленні.

Ключові слова: граматичний повтор; точний, парадигматичний, дериваційний повтор; синтаксичний паралелізм.

Повторення слів – це лише один зі способів загального прагнення емоційного мовлення до нагнітання однорідних і водночас різних за силою експресивних засобів. У поезії зміст вірша невіддільний від його словесної форми, тому що в ній велику роль відіграє не тільки значення слова, яке навіть підсилене повтором,

але і його сполучуваність з іншими мовними одиницями. Іноді незначне слово в такій організації набуває стилістичної достатності, стає значущим, емоційно й естетично забарвленим.

Метою статті постає аналіз особливостей функціонування граматичного повтору в поетичному мовленні кінця XX – початку XXI ст. Мета роботи зумовлює вирішення таких завдань:

- 1) встановити основні кваліфікаційні риси повтору;
- 2) виявити диференційні ознаки й основні різновиди граматичного повтору;
- 3) проаналізувати специфіку вияву граматичного повтору в поетичному мовленні кінця XX – початку XXI ст.

Слід відзначити, що повторам приписуються різноманітні функції. Так, на думку Л.І. Зільберман, повтори – це «чергування первинної і вторинної номінації», використання «засобів заміщення» [Пришляк 2002, с. 12]. О.С. Ахманова й С.Є. Нікітіна вбачають у повторах «номенклатурні дескриптори», тобто ключові, скріплювальні слова інвентаря й «модальні дескриптори», що здійснюють зв'язок і передачу змістової інформації, а також виконують роль з'єднання частин тексту [Пришляк 2002, с. 13]. Ю.М. Лотман наголошує на тому, що «повтори виступають змістовою тканиною великої складності, що накладається на загальномовну тканину, створюючи особливу, властиву лише віршам концентрацію думки», «навмисне ущільнення у вживанні того чи іншого елемента робить його помітним, структурно активним» [Лотман 1970, 68].

Повтор – фігура мови, що полягає у дво- або кількаразовому використанні в межах контексту в певній послідовності тотожних чи подібних (як у формальному, так і в семантичному аспектах) звуків, слів або їх частин, синтаксичних конструкцій, ужитих компактно або дистантно, для досягнення відповідного виражального чи виражально-зображального ефекту [Українська мова. Енциклопедія 2004, с. 496]. Традиційно повтори поділяються:

- 1) відповідно до мовного рівня – на фонетичні, лексичні, синтаксичні, граматичні тощо;
- 2) залежно від точності відтворення мовних одиниць – на повні та часткові;
- 3) відповідно до функцій у мові – на композиційні (анафора, епіфора, паралелізм, хіазм тощо), номінативно-експресивні;

4) за місцем розташування повторюваних компонентів – на контактні, сумісні, дистантні;

5) залежно від семантично-стилістичного призначення повтори поділяються на: а) ті, що вживаються для виділення, підкреслення в тексті певного слова, для обігрування певних лексем або значень; б) такі, що передають семантику роздумів, сумнівів, вагань мовця; в) ті, які вживаються для вираження інтенсивності вияву позначуваної ознаки, дії, почуття, великої кількості і под. Такі повтори можуть виражати граматичне значення, але в українській мові вони не граматикалізовані. Повтор може зреалізуватися в явищах ампліфікації, плеоназму, тавтології тощо.

Категорія повтору розглядається як універсальна мовна категорія, що організує процес комунікації; охоплює психологічний, лінгвістичний та комунікативно-прагматичний аспекти комунікативної діяльності; бере участь у реалізації інформативної, експресивної функцій поетичних текстів.

На текстовому рівні повторюваність є ізоморфним явищем, що реалізується у взаємодії та взаємозв'язку різнорівневих повторів і виступає одним з факторів забезпечення функціонування тексту як цілісної системи.

Зупинимося детальніше на особливостях вживання граматичного повтору в сучасному поетичному мовленні.

Як відомо, граматичні повтори здійснюють морфологічну, структурну й змістову зв'язність частин тексту, його зачину, розв'язки й кінцівки. Такі повтори пов'язують кожне окреме висловлення з попереднім реченням. Особливий статус у поетичному мовленні кінця XX – початку XXI століття властивий таким різновидам граматичного повтору, як:

1. **Парадигматичний повтор** викликає найменшу зміну семантики. Повторювані слова об'єднані спільним коренем, їх відрізняє змінена граматична форма того самого слова, що виступає антецедентом. Парадигматичний повтор, як і точний, зосереджує увагу читача, співрозмовника на певному об'єкті, його ознаці, дії тощо. Такий повтор досить часто зреалізовується крізь призму введення займенників: *Ти є / й тебе немає / ти спав, чатуючи весну / усіх любив / кохаючи одну / яку ніхто не знає* (О. Соловей «Перо, в якому гелій...»); *Я висіла / прибіта цвяхами до духів дерев // І згоряли в мені моя Віра / Надія і // Сила / А Любов залишалась горіти / як німб у старих королів //* (А. Багряна «Я писала тобі на затертому вічності камені...»). В одній поетичній побудові можуть співіснувати займенниковий і числівниковий парадигматичні повтори, що підсилює твір градаційним нагнітанням повторюваних елементів: *...він мріє стати їхнім пророком / бути першим з перших / нехай навіть і зганим / його не лякають голод і рани на стертих підшвах / сам він вважає себе за Бога //* (І. Бойчук «Проміжки часу»). Нерідко парадигматичний повтор актуалізується через уведення іменників: *Шукаю дорогу / дороги нема / В душі на завжди оселилась зима //* (О. Германова «Циферблат»); *Куля в серці вирве дірку / Дірка в серці / в грудях тиша* (В. Слапчук «Дикі гори, мертва тиша...»); *«Мара на марах в марення в'їжджала // Її моя тривога проводжала //»* (О. Некора «Мара на марах в марення в'їжджала»). Частотним у поетичному мовленні кінця XX – початку XXI ст. є і використання дієслів як засобів творення парадигматичного повтору: *І велич є // Була і буде // Вона зміцніє в лютий битві //* (Н. Гаврилюк «Велич»).

2. **Дериваційний повтор** об'єднує спільнокореневі слова, виражені різними частинами мови, тобто деривати: *Мина усе // Усе зазнає тління // У світі цьому // Та нетлінний дух* (Н. Гаврилюк «Щемить душа моя, щемить...»); *Чорні гори / свято смерті / Люди дикі / люди мертві* // (В. Слапчук «Дикі гори, мертва тиша...»). Такий повтор дещо відрізняється від точного й парадигматичного тим, що він більшою мірою підсилює вплив на загальний зміст висловлення: *В дикі ігри легко зрати // Страх короткий // Втрати / втрати* (В. Слапчук «Дикі гори, мертва тиша...»); *А це нагадає допотопну фабрику на горі Піп Іван / яка страхітливо свою утробу із п'яти п'ятсотлітрових китлів / що погрозливо кипіли під самим небом/ перетворюючи карпатський жереп на ефірну мазь* // (В. Герасим'юк «Поет у повітрі»). Особливо вагомим і експресивно забарвленим дериваційний повтор постає через реалізацію в оказіональних словотвірних моделях: *...чим дитиннішим дитям ти зростав / тим тракторовішим трактором став...* (В. Цибулько «Янголи і вовки»).

Цікавим виявляється поєднання парадигматичного й дериваційного повтору в одній строфі: *Є аритмія власного тіла / Думка про те / що хотіти хотіла // Є гра і гравці без дотримання правил* // (О. Галета «Є вірші, що не стануть афоризмами...»).

3. **Анафоричний займенниково-займенниковий повтор** характеризується повторенням займенників на початку відносно самостійних відрізків мовлення, рядків у поетичних творах і под.: *Я все прощу / бо нині я помер // Я довго знав / що буду жити довше* // (І. Андрусак «Я помираю вас. Така печаль...»); *Я писала тобі на затертому вічності камені / Я виймала перо із чорнильних і димних небес / Я молилася снам і гукала словами сакральними / Проклинаючи ніч, проклинаючи всесвіт увесь* // (А. Багряна «Я писала тобі на затертому вічності камені...»).

У мовній тканині творів сучасної української поезії зустрічаємо реалізацію граматичного займенниково-займенникового повтору через парадигматичний його вияв. У такому випадку власне-граматичний повтор формується при введенні двох слів, об'єднаних спільним коренем, але виражених різними граматичними формами того самого займенника: *...вони дивляться на монітори і ворожать на нас / на кавовій гуці й нерозчиненому цукрі / у їхніх одноразових пластикових стаканчиках* // (Я. Гадзінський «Камери спостереження»).

4. **Анафоричний повтор з замісниками-скріпами – займенниковими прислівниками:** *там, туди, тоді, коли, де, куди* та ін. Вони здійснюють отождоженню категорій часу, простору: *Коли Бог хоче нас покарати / він виконує всі наші бажання / Коли Диявол хоче нас спокусити / він посилає на нас Страсті* // (Н. Фурса «Мученикам духу»). Найчастіше такий повтор виявляється в складнопідрядних реченнях, які ніби підхоплюють інформацію антецедента, названого в головній предикативній частині речення, або в безсполучникових складних реченнях: *Там не чути / як олень воду п'є // Там ніколи не думаєш про молодість // Там про облаву думаєш / як про телицю / що забігла туди і не вернулась* // (В. Герасим'юк «Сигла»). Трапляються випадки, коли цей різновид граматичного повтору служить засобом формального і смислового вищлюювання актуалізованих елементів, що впливає на характер організації цілого поетичного твору, як, наприклад, у поезії О. Германової «Коли...»: *Коли мрії порушать прозорість очей / Коли сяйво затьмарить цариця ночей / Коли квіти зів'януть під натиском ніг / Коли ти роздаси все / що в серці беріг / Коли руки чужі руйнуватимуть світ / Коли смерті при зустрічі скажеш / Привіт // Коли щастя не зможеш ділити на двох / Помолися під небом / і вибачить Бог* //.

5. **Антиципація** формується під час висунення в ролі теми займенників *той, це* та ін., що виконують функцію “вербального жеста”, вказівки на певний об'єкт: *Це простирадло / екран // Піднімаються тіні* // (3 рядки) *Це простирадло / сеанс ретроспекції // В ньому / Кадри здригаються / наче у фільмі німому* // (М. Савка «Це простирадло – екран. Піднімаються тіні...»); *Це снилося Булгакову і Кафці / Це сниться у лункій несуеті / Усім / хто спить на задубілій лавці / Фарбованій вночі під заметіль* // (Р. Скиба «Це снилося Булгакову і Кафці»).

6. **Синтаксичний паралелізм** – це стилістична фігура, яка ґрунтується на однотипній синтаксичній побудові двох або більше суміжних мовних одиниць, переважно рядків поетичного тексту, що породжує відчуття їхньої симетрії та повторюваності: *Це шлях до Неба. Він проходить через Страту. Це шлях до Любові. Він проходить через Пристрасть. Це шлях до Світла. Він проходить через Вогонь* (Н. Фурса «Мученикам духу»); *Після цілої епохи – притуплені грані проміння із розбитого скла, після старої Європи – графіті в тунелях і протертий скафандр, після молитви до Бога – щасливі та трохи постарілі ми, нам просто легше просуватись до ще незваної безсніжної зими* (Я. Гадзінський «Молекули та сніжинки»). Тобто існує наскрізний синтаксичний рівень повтору та суміщення. Завдяки цьому всі компоненти вірша практично зіставляються, протиставляються, отождожуються. Чіткий паралелізм та постійна лінійність створюють надзвичайно потужну смислову цілісність на основі уподібнення, переплетення синтаксичних конструкцій і семантичних зрізів: *У тебе наприка, англійська гірчиця і рислінг, і настя швидка під ранок? У нас оце вчора “Долину смерті” давали – яка важниця. У тебе транзисторний сон і футбольна сієста, спартовий вікенд, ящик пива і все “кру-кру-кру”? У нас на флету знов реб'ята друшляють, у нас все гол райт* (І. Бондар-Терещенко «Кроки танцю»).

Синтаксичний паралелізм у поетичних творах може бути майже повним завдяки суміщенню й додаванню. Змінюючись, він витворює нові паралельні конструкції: *Осінь. Є що втрачати В полі чорному, злому. Небо. Є де втікати На коні золотому. Море. Є що любити В домотканій печалі. І хвилини губити – Краплі крові на сталі...* (І. Павлюк «Осінь. Є що втрачати...»).

Зустрічаємо також майже повний дистантний ізоколон, що замінюється в наступній синтаксичній побудові лише однією або кількома лексемами: *Я Нікою її для себе звав. Самофракійською? Повіriamo у тайну – я прізвища її не памятаю.* (12 рядків) *Я Нікою для себе її звав. Самофракійською? Звільнялася «в чотири», А я лежав в палаті і не вірив.* (І. Бондар-Терещенко «Сестра»).

Варто відзначити, що паралелізм відомий з давніх-давен. Найбільше він уживаний у народній поезії. Значного поширення набув у романтичній поезії на початку XIX ст., часто як стилізація фольклорних мотивів. Аналіз функціонування синтаксичного повтору в мові творів поезії кінця XX – початку XXI ст. дає підстави стверджувати, що такий спосіб нагнітання однотипних мовних конструкцій набуває все більшого поширення і в сучасному поетичному мовленні.

Отже, дослідивши особливості функціонування найбільш частотних одиниць граматичного повтору, можемо констатувати, що використання таких повторів у поетичних текстах дає можливість оформлювати поетичну строфу (або цілий твір) в нестандартну побудову з виділенням і актуалізацією важливих для автора фрагментів тексту. Часто шляхом уведення повтору досягається ефект «очікування» певної думки, інтенсифікації інформативності тексту через семантичну та граматичну надмірність.

Література

Бекетова О.В. Структурно-семантичні та функціональні особливості фігур повтору в аргументативних текстах: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 32 с.

Гуйванюк Н.В., Гнатчук О.С., Нечипорук М.В. Семантична структура тексту. – Чернівці: Рута, 2000. – 132 с.

Домбровський В. Українська стилістика й ритміка. Українська поетика. – Мюнхен: Український вільний університет, 1993. – 175 с.

Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2001. – 662 с.

Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 345 с.

Папина А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории: Учебник для студентов-журналистов и филологов. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 368 с.

Пришляк Л.Б. Повтор на основі суб'єктної синтаксеми у поетичному мовленні 60-х років XX століття // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць / Загнітко А.П. (наук. ред.) та ін. – Вип. 11. – Донецьк, 2003. – С. 510-512.

Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.

Синиця І.А. Лексичний повтор як засіб реалізації семантичної зв'язності тексту // Мовознавство. – 1994. – № 2-3. – С. 56-60.

Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.

Соколова І.В. Прагматико-комунікативні характеристики категорії повтору в текстах-анонсах: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 19 с.

The main concern of the article is to carry out the analysis of the functioning and stylistic potential of the grammatical repetition in the poetry of the end of the 20th – beginning of the 21st century.

The peculiarities of the semantics and structure of the exact, paradigmatic, derivational, syntactic repetitions in the language of the modern Ukrainian poetry.

Keywords: grammatical repetition; exact, paradigmatic, derivational repetition; syntactic parallelism.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2008 року.

Роксолана Кармишева

ББК Ш100+Ш141.14+Ш143.21

УДК 811.161.2+811.111]’1’42’44-1

РЕГІСТРОВО-ЖАНРОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОВІДОМЛЕНЬ ПРО СТИХІЙНІ ЛИХА НА УКРАЇНОМОВНИХ ТА АНГЛОМОВНИХ ІНТЕРНЕТ-САЙТАХ

У статті розглядаються реєстрові характеристики повідомлень про стихійні лиха на Інтернет-сайтах: специфіка каналу комунікації, зміст соціальних ролей учасників комунікації та тематичної сфери. Досліджувані повідомлення також описуються за параметрами паспорту мовленнєвих жанрів. Подійний зміст як елемент паспорту мовленнєвих жанрів співвідноситься із фреймовою структурою даних повідомлень. Запропоновано структуру фрейму і особливості його реалізації у повідомленнях в англійській та українській

© Кармишева Р.Д., 2009

мовах. Окреслено перспективи дослідження текстів даної тематики як особливого виду мовленнєвого жанру «Повідомлення у ЗМІ».

Ключові слова: мовленнєвий жанр, паспорт мовленнєвого жанру, реєстр.

Мовленнєві жанри (МЖ) є інваріантними зразками класів комунікативних ситуацій, які характеризуються специфікою своїх складників, зокрема, стандартними ознаками комунікативних статусів, інтенцій і стратегічних програм комунікантів; тематичним змістом, композиційною структурою, відбором фонетичних, лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних засобів й інтенційно-прагматичними особливостями комунікативної взаємодії, каналу передачі інформації, комунікативного середовища, специфікою діалогічності з інтеріоризованим буттям і семіотичним універсумом культури тощо [Селіванова 2008, с. 619-620].

МЖ можна класифікувати за різними ознаками, виходячи з різних підходів до дослідження: за структурою, тематикою, функцією, комунікативною метою, учасниками спілкування, та за дискурсами, у межах яких існують МЖ. Це породжує множину класифікацій, що зумовлює потребу в дослідженні окремих МЖ. Критеріями виокремлення жанру, на думку Т.В. Шмельової [Шмельова 1997, с. 81-90], є комунікативна мета, модель автора, концепція адресованості, зміст події, чинники комунікативного минулого й майбутнього й мовне оформлення. До перелічених дослідниками додаються тональність, тема і комунікативний смисл [Селіванова 2008, с. 620].

Суттєвими для виділення певного МЖ як окремого типу тексту можуть бути і реєстрові характеристики. Уявлення про типові моделі мовленнєвої поведінки і набір дій та жанрів, специфічних для певного типу комунікації входить до потенційного виміру дискурсу [Шейгал 2000, с. 11; Седов 2004, с. 69], дискурс – це сукупність МЖ, які взаємодіють, перетинаються в процесах комунікації і він може проявлятися і в різних реєстрах. Маючи відповідну інформацію про семіотичні властивості контексту, за допомогою характеристик специфіки каналу комунікації, або способу комунікації, змісту соціальних ролей учасників комунікації і тематичної сфери ми можемо передбачати семантичні властивості тексту, пов'язаного з ними. Проте для цього потрібен проміжний рівень – певне поняття типу тексту – реєстр за М. Халідеем [Halliday 1993, с. 25]. Реєстр можна визначити як конфігурацію семантичних ресурсів, котрі представники певної культури зазвичай асоціюють із типом ситуації. Існування реєстру є явищем щоденного досвіду – мовці без проблем впізнають семантичні варіанти та комбінації за певних умов [Halliday 1993, с. 25]. Таке визначення реєстру тісно переплітається із визначенням МЖ В.В. Дементьєва і К.Ф. Седова як вербального оформлення типової ситуації соціальної взаємодії людей [Дементьєв, Седов 1998, с. 6], і, за словами Ф.С. Бацевича, і реєстри і МЖ виформовують дискурс, виступаючи формами його реалізації та існування [Бацевич 2003, с. 221].

Названі особливості у структурі МЖ ми досліджуємо на матеріалі тематичного блоку повідомлень про природні катастрофи та стихійні лиха. Вибірку для дослідження становлять повідомлення на україно- та англійськомовних сайтах про урагани, землетруси, лісові пожежі, повені та торнадо загальною кількістю 128 652 слів (60 598 англійською та 68 054 слів українською мовою), що становить 500 повідомлень із сайтів <http://ua.korrespondent.net>, <http://gpu.ua>, <http://novynar.com.ua>, www.unian.net, <http://www.epochtimes.com.ua>, <http://www.radiosvoboda.org>, <http://www.mirror.co.uk>, <http://news.bbc.co.uk>, <http://edition.cnn.com>, <http://www.timesonline.co.uk>, <http://telegraph.co.uk>, www.disasternews.net.

Дескриптивний інформаційний МЖ «замітка», а саме його вид «реєстрація факту», вже досліджувався В. І. Провоторовим [Провоторов 2003], газетні інформаційні замітки виду «інформація про випадок/подію» чи «повідомлення» вивчала Є.С. Батурина [Батурина 1994], МЖ «повідомлення про подію» розглядала Л.Р. Дускаєва [Дускаєва 2004], проте немає окремого дослідження повідомлень про катастрофи за всіма параметрами МЖ, як окремого виду повідомлень про погані новини. Ця стаття має на меті визначити специфіку реєстрово-жанрових особливостей повідомлень про стихійні лиха, що дозволить розглянути їх в аспекті мовленнєво-жанрової організації.

Тематична сфера, або простір дії комунікації є одним із важливих понять моделі контексту ситуації [Бацевич 2003, с. 211]. Простір комунікації – це соціальна діяльність, у яку поміщений текст, одним із особливих виявів цього простору є тема [Halliday 1993, с. 25].

Однією з важливих відмінностей повідомлень саме про стихійні лиха є те, що вони повідомляють про погані новини, про проблему, яка є частиною глобального питання екології, котре стосується всіх і кожного і водночас провину за яке зазвичай не можна покласти на дії чи бездіяльність якихось конкретних осіб. Уникнути самого стихійного лиха, як правило, неможливо, але можна спробувати зробити все можливе для запобігання його катастрофічних наслідків для людей і природи, і для оперативної допомоги постраждалим, – тут відповідальність, безперечно, лягає на владу. Відповідно інтенційно-прагматичні особливості повідомлень такої тематики будуть стосуватися повідомлення поганих новин спонукання відповідної реакції та емоцій читача: співчуття, враження від наслідків, засудження чи схвалення певних дій щодо усунення негативних наслідків стихії.

Специфіка каналу комунікації досліджуваних повідомлень визначається тим, що це новини у письмовому вигляді, розміщені на Інтернет-сайтах. Властивості, які відрізняють їх від традиційних каналів розповсюдження інформації: гіпертекстуальність, інтерактивність та мультимедійність оперативність,

необмежений обсяг випусків видань, можливість архівів, доступність, необмежена географія, можливість повторного використання інформації та низька собівартість [Машкова 2006, с. 52-53; Крейг 2007; Allan 2006].

Засоби мовного коду, що теж стосується способу комунікації, не включають великої кількості спеціальних термінів для характеристики природних явищ та їх потужності:

Нагадаємо, сьогодні також було зафіксовано сильний землетрус магнітудою 6,6 балів за шкалою Ріхтера на півночі від берегів Бразилії. (<http://ua.korrespondent.net>, 11.09.2008)

Винуватцем розгулу стихії у регіоні став природний феномен Ла-Нінья, що є аномальним пониженням температури води у східній частині Тихого океану. Він прийшов на зміну своєму "антиподу" - теплому перебігу Ель-Ніньо. (<http://gru.ua>, 05.02.2008)

Термінологія може вживатися не в основній частині повідомлення, а у спеціальних вставках з додатковою інформацією, які є особливо популярними на англійських сайтах:

HOW HURRICANES FORM Sea surface temperatures above 26.5C (79.7F). A pre-existing weather disturbance. Moisture in the atmosphere. Favourable conditions, such as light winds or weak wind shear (<http://news.bbc.co.uk>, 18.08.2008)

Частіше автор-журналіст вказує потужність явища і саму подію, не використовуючи термінології, а описово для найширшої аудиторії, що одразу ж дає уявлення про силу стихії:

Вітер виривав із землі дерева, руйнуючи будинки і «здуваючи» автомобілі з доріг... (<http://gru.ua>, 12.05.2008)

Такий опис швидше дасть зрозуміти читачеві потужність стихії, ніж бали щодо певної шкали, чи пояснення з великою кількістю термінів.

Щодо мовленнєвих актів, які складають повідомлення про катастрофи, то це в основному асертиви, метою котрих є судження про певні стани речей, наприклад, констатації, сумніви, прогнозування тощо [Остин 1986], проте вони не завжди мають на меті лише констатацію чи прогнозування, інколи в повідомленнях можуть бути присутні мовленнєві акти із непрямим втіленням ілюкції, наприклад констатація такого типу

За даними Грецької влади, готелі в областях, зачеплених землетрусом, не постраждали. ... Усі поранені – місцеві жителі, туристів серед них немає. (<http://www.epochtimes.com.ua>, 10.06.2008)

може переконати читачів, що популярний курорт є повністю безпечним, і закликати проводити відпустку там. У інших випадках автор може застерігати від поїздки на курорт:

...37 tourists killed when their coach was buried in a landslide Officials said they had also lost contact with 15 British tourists,... (<http://www.news.com.au>, 13.03.2008)

Інші асертиви можуть мати на меті викликати засудження чи виправдання певних дій:

На відміну від М'янми, де уряд довго думає перед тим, як допомогти жертвам циклону, китайська влада почала діяти негайно. (<http://www.radiosvoboda.org>, 13.05.2008)

With the Beijing Olympics just weeks away, China is anxious to avoid any comparison with the mismanagement of relief efforts in Burma. (<http://telegraph.co.uk>, 13.05.2008)

Мовленнєвий акт асертив може також приховувати іронію:

В Арканзасі загинули сім людей – у тому числі, дитина. Чиновники, які займалися підрахунком голосів після виборів, говорили про те, що це була «божевільна ніч». Майк Хакабі, який одержав перемогу на праймеріз Республіканської партії в Арканзасі, висловив співчуття родинам, що постраждали в результаті стихії. (<http://novynar.com.ua>, 6.02.2008)

Отже, бачимо, що попри свій об'єктивний характер, такі повідомлення дають автору змогу показати різні точки зору за умови вдалого використання мовних засобів.

Щодо змісту соціальних ролей, то в даному випадку ними є автор-журналіст та читач. Образ адресанта (автора) показує нам людину, уповноважену інформувати інших про новини. Автор є авторитетним, йому можна довіряти, оскільки повідомлення рясніють покликами на офіційні урядові інстанції, високопосадовців та інформаційні агенції. Попри це, автор не є фахівцем, що стосується наукового підґрунтя виникнення катастроф, про які повідомляє. Якщо у повідомленні і надається інформація про передумови чи причини виникнення певних катаклізмів, що буває рідко, то це цитата слів експерта в даній галузі:

According to Frank Strait of AccuWeather, the storm began in Texas... Strait said the severe weather was spawned by the cold weather from the central part of the country clashing with the warm, damp air that has enveloped the South in recent days. (www.disasternews.net, 17.02.2008)

Читач (адресат) може бути людиною, яка випадково наштовхнулася на дані повідомлення під час перегляду повідомлень про останні події в світі. Проте, якщо ми говоримо про Інтернет, то слід пам'ятати, що пошук інформації в цій мережі відбувається цілеспрямовано, за допомогою ключових слів, чи на окремих сайтах із заданою тематикою. Таким чином, образ адресата в цьому разі, це радше образ людини, яка зацікавлена в погодних умовах, в екологічному стані планети, у природних катастрофах. У той час як читач, зацікавлений у політичних, економічних чи спортивних подіях, може вважати себе досить обізнаним у цій галузі, то читач повідомлень про катастрофи може потребувати наукового роз'яснення причин описуваної події.

Основною метою новин про стихійні лиха, є повідомити про те, що трапилося, з якими наслідками, і не менш важливо – що роблять для ліквідації таких негативних наслідків. Оскільки повідомлення новин зазвичай

будуються за принципом перевернутої піраміди [Крейг 2007], де спочатку надається найважливіша інформація, а потім супровідні факти, то повідомлення про стихійні лиха в більшості випадків починаються із кількості жертв та постраждалих, адже життя людей є найціннішим. Така стратегія має велику ймовірність привернути увагу читачів, зацікавити їх, викликати їх співчуття. Тут автори часто застосовують тактики слів очевидців, поклик на офіційні джерела, а також додаткову інформацію про природу описаних стихійних лих. Зокрема, більшу зацікавленість читача може викликати опис сили стихії у прикладі (1), ніж у прикладі (2):

(1) *Під натиском потоків завалився міст, по якому проходило залізничне полотно, повністю затоплені сто міських будинків.* (<http://ua.korrespondent.net>, 13.06.2008)

(2) *У посольстві Росії в Пекіні загойдалася люстра.* (www.epochtimes.com.ua, 12.05.2008)

Тональність повідомлень про катастрофи обов'язково мусить бути серйозною, адже йдеться про погані новини. Тут не місце жартівливому тону, автор просто надає факти, перелік втрат та жертв підкреслює серйозність ситуації. Описи безтурботної поведінки людей, чи піднесеного настрою і таких повідомленнях сприймаються як відхилення від норми:

...the mood was typically nonchalant. Jim Garlands neighbors brought their drinks to the deck of his 35-foot trawler... to celebrate the passage of the storm. (<http://www.reuters.com>, 18.08.2008)

Згадки про потерпілих та жертв зазвичай мають співчутливий тон. Тому незвичною для повідомлення про катастрофи є репліка, на зразок:

“There are a lot of stupid people. When the sign says ‘Road closed, high water’, that’s what it means”. (<http://news.bbc.co.uk>, 20.03.2008)

Схожі висловлювання здаються зневажливими щодо жертв стихії, серед яких багато поранених, тих, хто втратив близьких людей чи все своє майно.

Таким чином, бачимо, що повідомлення про стихійні лиха мають свій набір реєстрових особливостей. Деякі особливості повідомлень про катастрофи можна також визначити за елементами паспорту МЖ, запропонованого Т.В. Шмельовою.

Щодо комунікативної мети – першого елемента паспорту МЖ, то повідомлення про катастрофи є безперечно інформативним жанром і має на меті донести до адресата нову для нього інформацію про стихійні лиха чи техногенні катастрофи, що відбулися в світі останнім часом. Запланованим перлюкутивним ефектом може бути співчуття, сильне враження від масштабів наслідків, занепокоєння, схвалення чи несхвалення дій щодо ліквідації наслідків стихії. Перлюкутивний ефект таких повідомлень буде більш яскравим, ніж ефект від гарних новин, оскільки доведено [Shah, Kwak, Schmierbach, Zubric 2006], що повідомлення про втрати більше, ніж повідомлення про здобутки, заохочують людей співвідносити потенційну небезпеку із власною ситуацією, заохочуючи глибше обдумування інформації. Причому, чим більше історій про чиясь особисте нещастя, на відміну від загальносуспільних, тим більше люди на них концентруються, саме тому автори і застосовують слова очевидців та постраждалих. Слід зазначити, що серед англомовних повідомлень – 42% містить таку словесну реакцію, серед українськомовних – лише 5%. Комунікативний зміст, досліджуваних повідомлень можна визначити так: автор журналіст володіє відповідною достатньою кількістю інформації, і повідомляє читачів про стихійне лихо, яке відбулося нещодавно.

Подійний зміст, за словами Т.В. Шмельової [Шмельова 2007], звернений до позамовної дійсності; він охоплює такі ознаки: віднесеність/невіднесеність до особистісної сфери автора й адресата, часова перспектива, оцінка події, важлива кількість подій [Бацевич 2003]. Характер подійного змісту значною мірою впливає на формування МЖ у тій чи іншій ситуації. Тут можна спостерігати схожість поняття подійного змісту, запропонованого Т.В. Шмельовою, із поняттям фрейму – структури, що репрезентує стереотипні ситуації у свідомості людини і призначена для ідентифікації нової ситуації, що ґрунтується на такому ситуативному шаблоні [Бацевич 2006], який і буде шаблоном для змісту події. Побудова повідомлення відповідно до новинного фрейму допомагає правильній інтерпретації події [Entman 1991].

М. Мінський обґрунтував роль фреймів як регуляторів мовленнєвої поведінки [Минский 1979]. Фрейм – це вид об'єднання концептів, одиниць інформації, що складають основу мовної картини світу. Фрейм мовленнєвої події схематизує знання про типи контексту інтеракції, які допомагають інтерпретувати лексичні одиниці та граматичні конструкції. Наприклад, існують подійні фрейми для казок, академічних лекцій, побутових розмов, газетних статей тощо [Evans, Green 2006]. Фрейм розгортається навколо концепту – оперативної змістової одиниці пам'яті й поняттєвої системи, що об'єднує смисли, якими оперує людина в процесах мислення [Бацевич 2006]. У даному випадку фрейм формується навколо концепту «Стихійне лихо» в українській мові та «Natural disaster» – в англійській. Судячи з досліджуваних повідомлень, ситуація пов'язана зі стихійним лихом розчленовується на такі компоненти:

- 1) відбулося якесь стихійне лихо (саме природна, а не техногенна катастрофа, опис ходу події);
- 2) подія має погані наслідки (людські жертви, матеріальна шкода, вплив на екологію, зміни в житті людей);
- 3) оскільки стихійне лихо масштабне, то подія потребує офіційної реакції (заяви влади, її дії, чи бездіяльність);
- 4) потрібно уникнути погіршення ситуації (рятувальні операції, допомога постраждалим, прогноз умов, що складатимуться найближчим часом);

5) щось спричинило дану катастрофу (опис природного явища, географічних, геологічних та кліматичних особливостей місцевості);

6) подібні події траплялися і раніше (хроніка).

Подійний зміст, як зазначає Т.В. Шмельова [Шмельова 2007], може реалізовуватися в різних мовленнєвих жанрах, наприклад, про стихійне лихо можна зняти документальний, чи науковий фільм, можна досліджувати його природу, лихо може спричинити дискусію щодо того, як його попередити. У випадку досліджуваних текстів подійний зміст, чи фрейм, що формується навколо концепту «Стихійне лихо»/ «Natural disaster», реалізується у вигляді повідомлення новин на Інтернет-сайтах.

Аналіз повідомлень про катастрофи англійською та українською мовами показав деякі особливості у вияві даного фрейму. Перш за все, слід відзначити, що не всі його елементи завжди є наявними у повідомленні. Обов'язковими для будь-якого повідомлення про катастрофи є перший та другий блоки, в яких розповідається про те, що сталося та з якими наслідками. Практично 100% повідомлень українською та англійською мовами містять ці блоки. Повідомлення англійською мовою частіше описують реакцію офіційних осіб на події – 65% повідомлень, ніж українською – 45%. Заходи для уникнення погіршення ситуації описуються в 59% україномовних і 76% англійськомовних текстів вибірки. Пояснення причин стихії подаються у 43% повідомлень українською та в 20% повідомлень англійською мовою. Україномовні повідомлення частіше розповідають про те, які подібні події вже траплялися в тій місцевості, така хроніка подається в 60 % повідомлень, в англійській мові – 46%.

Із вибірки англійською мовою 8% повідомлень містили всі шість елементів фрейму, а українською мовою – менше 1 %. Це може свідчити про те, що новини про природні лиха англійською мовою частіше мають на меті дати всебічну інформацію про подію в одному повідомленні. У випадку ж українських Інтернет-новин, автор більше концентрується на якомусь одному чи лише кількох аспектах в межах повідомлення.

Досить рідко, проте трапляються випадки, коли повідомлення містить інформацію, що не входить у цей фрейм. Це може бути детальний опис політичної ситуації в країні, чи розповідь про стан її туристичної галузі. Ця інформація стосується наслідків стихії та їх усунення, тому не є серйозним порушенням структури фрейму.

А.В. Олянич [Олянич 2007] визначив у своєму дослідженні набір концептів, які знаходяться у полі зору сучасних ЗМІ, серед них концепти «Політика», «Економіка», «Освіта», «Релігія», «Війна», «Погода» та ін., кожен з яких має свої лінгвосеміотичні засоби для їх формування. Ретельне дослідження та опис засобів вербалізації концепту «Стихійне лихо»/ «Natural disaster» є особливо актуальним у випадку його представлення в новинах на Інтернет-сайтах, оскільки це дасть можливість визначити оптимальний набір ключових слів, за допомогою яких можна здійснювати пошук повідомлень такої тематики.

У цьому дослідженні, поняття фрейму та концепту допомагає розкрити подійний зміст мовленнєвого жанру, як один із критеріїв його виокремлення з-поміж інших жанрів.

Ще один елемент паспорту МЖ – комунікативне минуле. Дуже часто, інформацію, яка передувала написанню повідомлення, можна побачити одразу в заголовку, оскільки вона стала стимулом для створення повідомлення, то і є основним відправним пунктом розвитку теми. Таким комунікативним минулим може бути характеристика вченими безпеки стихії:

За оцінками вчених, швидкість вітру в центрі урагану вже досягла відмітки 270 кілометрів за годину. (http://www.unian.net, 21.08.2007) – у повідомленні під заголовком «Тропічний ураган «Фелікс» досяг найвищої категорії небезпеки».

Попереднім мовленнєвим жанром може бути офіційне повідомлення про кількість жертв:

Жертвами потужного землетрусу, що стався у суботу на півночі японського острова Хонсю, стали щонайменше шість осіб. Такі уточнені дані опубліковані в місцевих ЗМІ, передає Reuters. (http://oglyadach.com, 15.06.2008) – із заголовком «Кількість жертв японського землетрусу зросла».

Повідомлення може також бути реакцією на заяви чи дії влади:

Кількість військових та поліцейських, направлених в зону лиха на південному заході Китаю, досягла ста тисяч чоловік, повідомляє AFP з посиланням на заяву прем'єра держави КНР Вень Дзябао. (http://gru.ua, 14.05.2008) – під назвою «Китай кинув на боротьбу з наслідками землетрусу 1000 тисяч військових».

У 54% повідомлень українською мовою і в 52% повідомлень англійською мовою подія чи заява, реакцією на котру є повідомлення, заявлена в заголовку.

Комунікативне майбутнє досліджуваного мовленнєвого жанру може включати подальше обговорення адресатами (читачами) описаної події, а також подальші повідомлення в ЗМІ про усунення наслідків катастрофи.

Щодо мовного оформлення, то повідомлення новин мають досить чітку форму. Найчастіше, як вже згадувалося, вони побудовані за принципом «перевернутої піраміди» із основною інформацією спочатку, і спадом важливості до кінця тексту. Таку структуру мають 70% україномовних та 82% англійськомовних повідомлень. В інших випадках повідомлення будують за хронологією або містять найважливішу інформацію вкінці.

Повідомлення може починатися із так-званого ліду (lead) – ввідного речення чи кількох, у якому або розвивається інформація, що міститься в заголовку, або передається короткий зміст основного тексту. 20% повідомлень українською та 43% повідомлень англійською мовою містять лід.

Отже, можна зробити висновок, що повідомлення про стихійні лиха на україномовних та англійськомовних Інтернет-сайтах мають такий набір жанрово-регістрових особливостей:

Тематична сфера, яка охоплює лише природні стихійні лиха. Каналом комунікації досліджуваних повідомлень є Інтернет-сайти. Засоби мовного коду, що теж стосується способу комунікації, не включають великої кількості спеціальних термінів.

Повідомлення про природні катастрофи в основному складають мовленнєві акти асертиви, проте вони можуть мати на меті не лише констатувати, але й рекомендувати, застерігати, прогнозувати, іронізувати, засуджувати, підтримувати.

Адресантом є автор-журналіст – людина уповноважена інформувати інших про новини, образ адресата – людина, зацікавлена в погодних умовах, в екологічному становищі планети, у природних катастрофах.

Для підвищення інтересу читачів до повідомлення використовуються описи вражаючих подробиць події та слова очевидців, що певною мірою дозволяє адресатові відчувати себе на місці потерпілих. Комунікативний смисл повідомлень про стихійні лиха такий: автор журналіст володіє відповідною достатньою кількістю інформації і повідомляє читачів про стихійне лихо, яке відбулося.

Подійний зміст досліджуваних текстів можна описати за допомогою фреймової структури навколо концепту «Стихійне лихо» / «Natural disaster». Основними вузлами фрейму є: стихійне лихо; його негативні наслідки; реакція офіційних осіб; заходи щодо уникнення погіршення ситуації; причини катастрофи; подібні події, що траплялися раніше (хроніка).

Комунікативним минулим для досліджуваних повідомлень можуть бути: характеристика вченими небезпеки стихії, офіційні заяви представників влади чи рятувальників, або повідомлення в інших ЗМІ. Комунікативне майбутнє включає обговорення адресатами події, а також повідомлення в ЗМІ про усунення наслідків катастрофи і розвиток подій навколо стихійного лиха.

Новини про природні катастрофи мають досить чітку форму. Найчастіше вони побудовані за принципом «перевернутої піраміди» (70% україномовних та 82% англійськомовних повідомлень).

Описаний набір характеристик показує, що повідомлення про стихійні лиха на англійськомовних та україномовних Інтернет-сайтах є особливим тематичним видом повідомлень у межах новинного дискурсу зі своїми особливостями подачі поганих новин. Майбутні дослідження такого типу текстів будуть мати на меті детальний опис лексичних засобів вербалізації концепту «Стихійне лихо»/ «Natural disaster», системи субжанрів представленого виду МЖ, провести зіставний аналіз МЖ повідомлення для виявлення типологічних спільних і відмінних рис організації жанру в українській та англійській мовах.

Література

- Бацевич 2006: Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної генології: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 248 с.
- Бацевич 2003: Бацевич Ф.С. Нариси з комунікативної лінгвістики: Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 281 с.
- Батурина 1994: Батурина Е.С. Лингвотекстовые особенности речевого жанра «газетная информационная заметка» (на материале газетной прессы ФРГ). Дис. канд. филол. наук. 10.02.04. – М., 1994. – 168с.
- Дементьев, Седов 1998: Дементьев В.В., Седов К.Ф. Социопрагматический аспект теории речевых жанров. – Саратов: Изд. Сарат. Пединститута, 1998. – 107 с.
- Дускаева 2004: Дускаева Л.Р. Диалогическая природа газетных речевых жанров: Дис.... д-ра филол. наук: 10.01.10. журналистика – Пермь, 2004, – 359 с.
- Крейг 2007: Крейг Р. Интернет-журналистика: работа журналиста и редактора у новых ЗМІ/ Перекл. з англ. А.Щенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 324 с.
- Машкова 2006: Машкова С.Г. Сетевые СМИ: факторы эффективности: Дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10. – Воронеж, 2006. – 199 с.
- Олянич 2007: Олянич А.В. Презентационная теория дискурса: Монография. – М.: Гнозис, 2007. – 407 с.
- Остин 1986: Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 22-129.
- Провоторов 2003: Провоторов В.И. Очерки по жанровой стилистике текста (на материале немецкого языка): Уч. пос. – 2-е изд, испр. – М.: НВИ-ТЕЗАУРУС, 2003. – 140 с.
- Седов 2004: Седов К.Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции. – М.: Лабиринт, 2004. – 320 с.
- Селіванова 2008: Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрямки та проблеми: Підручник. – Полтава: Довкілля – К., 2008. – 712 с.
- Шейгал 2000: Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – М.; Волгоград: Перемена, 2000. – 368с.
- Шмелева 1997: Шмелева Т.В. Модель речевого жанра // Жанры речи: сборник научных статей. – Саратов: Изд-во Государственного учебно-научного центра «Коледж», 1997. – Вып.1. – С. 88-98.

Allan 2006: Allan S. Online News: Journalism and the Internet. – Buckingham: Open University Press, 2006. – 216 p.

Entman 1991: Entman R.M. Framing U.S. Coverage of International News: Contrasts in Narratives of the KAL and Iran Air Accidents [Electronic resource] // Journal of communication. – 1991. – Vol. 41, Issue 4. – P. 6-27. – Mode of access: <http://www.3.interscience.wiley.com/journal>

Evans, Green 2006: Evans V., Green M.C. Cognitive Linguistics: An Introduction, – Edinburg: Edinburg University Press, 2006. – 803 p.

Halliday 1993: Halliday M.A.K. Language as Social Semiotic // Language and Literacy in Social Practice ed. By Janet Maybin, – Multilingual Matters, 1993. – P. 23-43

Shah, Kwak, Schmierbach, Zubric 2006: Shah D.V., Kwak N., Schmierbach M., Zubric J. The Interplay of News Frames on Cognitive Complexity [Electronic resource] // Human Communication Research. – 2006. – Vol. 30, Issue 1. – P. 102-120. – Mode of access: <http://www.3.interscience.wiley.com/journal>

The paper dwells upon the register characteristics of the news about natural disasters on the Internet-Sites and describes this type of news according to the speech genre passport. The speech genre situational content, which is one of the passports elements, is described with the help of the frame structure of the researched type of news texts. The perspectives of the further study of the news about natural disasters are considered.

Keywords: speech genre, speech genre passport, register.

Надійшла до редакції 27 жовтня 2008 року.

Євгенія Коваленко

ББК 81.411.1 – 22

УДК 811.161.2'367'3

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТУ В АСПЕКТІ ЙОГО ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті розглянута структура рекламного тексту в аспекті його лінгвістичного аналізу. У межах питання структурної організації рекламного тексту аналізується співвідношення вербальних та невербальних компонентів у тексті реклами, який презентований як особливий вид тексту (креолізований), та структура вербального компонента рекламного повідомлення (заголовок, основний текст, слоган).

Ключові слова: рекламний текст, лінгвістичний аналіз, креолізований текст, вербальні та невербальні компоненти, заголовок, основний текст, слоган.

Рекламний текст (РТ) належить до текстів масового впливу, які розв'язують комунікативно-прагматичне завдання, спрямоване на забезпечення надійності, тривалості та ефективності процесу комунікації. РТ являє собою особливий вид тексту, що певним чином структурований, має комунікативно-прагматичну спрямованість і виконує функцію інформування та впливу, тому потребує специфічного підходу до його мовного аналізу.

При лінгвістичному аналізі РТ на будь-якому мовному рівні мовознавець обов'язково звертається до розгляду екстралінгвістичних параметрів текстів реклами (особливості створення РТ, його категорії, структура та функції, роль окремих структурних елементів тощо). Такий розгляд особливостей лінгвістичного аналізу текстів реклами з огляду на їхні позамовні характеристики зустрічається в працях О.І. Зелінської, В.В. Зірки, Н.Л. Коваленко, Ю.Б. Корневої, Т.М. Лівшиц, І.П. Мойсеєнко, Н.В. Паршук, І.В. Соколової тощо. Лінгвісти найчастіше звертають увагу на структурні та функціональні характеристики РТ (О.І. Зелінська, В.В. Зірка, Н.Л. Коваленко, Ю.Б. Корнева та ін.); особливості створення текстів реклами (О.І. Зелінська, Т.М. Лівшиц тощо); роль невербальних компонентів у рекламному повідомленні та їхню взаємодію із вербальними компонентами (Ю.Б. Корнева, І.П. Мойсеєнко та ін.).

Одним із найважливіших є питання структурної організації РТ в аспекті його лінгвістичного аналізу, оскільки структура тексту безпосередньо впливатиме на його мовне оформлення. Лінгвістичний аналіз РТ вимагає усвідомлення останнього як особливого виду тексту (креолізованого), який має чітко визначену структуру, що дозволяє ідентифікувати певний текст як рекламний.

Докладний опис структури РТ широко представлений у сучасній науковій літературі [Зелінська 2002, Коваленко 2006, Корнева 1998, Лівшиц 1999, Лиса 2003, Медведєва 2003, Музикант 1998, Шатин 2003] та ін. Проте незважаючи на підвищений інтерес учених до зазначених проблем, питання структури РТ, ролі його окремих структурних компонентів, співвідношення вербальних та невербальних компонентів у тексті реклами тощо найчастіше розглядаються як супровідні до основного мовного дослідження реклами. Крім того, у сучасному мовознавстві немає єдиного підходу до розв'язання аналізованих проблем, і, головне, сучасні

лінгвістичні студії не дають відповіді на питання, як ці позамовні параметри РТ впливають на його лінгвістичний аналіз, наскільки тісний зв'язок має мовне оформлення РТ із екстралінгвістичними характеристиками останнього, зокрема з його структурою.

У межах проблеми структурної організації РТ ми виділили два питання для аналізу: 1) співвідношення вербальних та невербальних компонентів у тексті реклами; 2) структурна організація РТ, а саме: його вербального компонента.

Метою статті є розгляд структурної організації сучасного українського РТ в аспекті його лінгвістичного аналізу.

Питання співвідношення у рекламі вербальних (заголовки, основний текст, слоган, рекламний знак) і візуальних (ілюстрація або відеоряд, колір, шрифт, фотографія) компонентів неодноразово привертало увагу дослідників мови реклами, оскільки визначення міри наявності того чи іншого компонента, ступінь їх функціональності у РТ обумовлюють особливості аналізу реклами як лінгвістичного явища. Саме наявність у РТ вербального й візуального компонентів дає підстави науковцям відносити РТ до паралінгвістичних (креолізованих) текстів, у яких невербальні засоби набувають особливої значущості, формують разом із вербальними засобами його змістовний і прагматичний аспект і виступають як релевантні для його типотворення (див. за [Мойсеєнко 1996, с. 34]), і застосовувати, таким чином, особливий підхід до його мовного аналізу.

Креолізований текст визначають як ілюстрований текст, в якому вербально виражена інформація сполучається із зображенням; вербальні й зображувальні компоненти утворюють візуальне, структурне, змістове і функціональне ціле, яке забезпечує комплексний, прагматичний вплив на адресата [Загнітко 2006, с. 159-160].

Наявність негомогенних частин у структурі тексту є одним із способів комунікативної напруги й у текстовому, і в затекстовому просторі, тобто в просторі того, хто сприймає цей текст. У той же час ці дві частини креолізованого тексту, складного семіотично, мають різну функціональну спрямованість: можна припустити, що обидві вони є нерівноправними залежно від завдань, які виконує текст, від його приналежності до тієї або іншої комунікативної сфери, від комунікативних навичок й умінь комунікаторів [Зирка 2005, с. 148].

Проте спостереження доводять, що саме вербальна складова РТ є визначальною для успішного функціонування реклами, для досягнення її основної мети – змусити споживача придбати рекламований товар або скористатися послугою. Саме вербальний текст уточнює побачені нами візуальні образи, скеровує наше сприйняття у потрібному напрямку. Природно те, що в процесі сприйняття першими звертають на себе увагу образи, які несе візуальний ряд, але вони настільки абстрактні й багатозначні, що тільки текст дозволяє задати потрібний рівень сприйняття [Зирка 2005, с. 129].

Можна припустити, що головна роль візуального зображення полягає у зверненні уваги реципієнта на рекламне повідомлення, при цьому зображення містить мінімальну частку інформації, яку має за мету донести до споживача автор РТ. Зображення того чи іншого рекламованого товару не виражає основну настанову РТ – спонукання потенційного споживача до потрібної рекламодавцю дії (придбання товару, користування послугою тощо). У такому розумінні невербальний компонент виступає другорядним щодо вербального. Наприклад, зображення у друкованій рекламі дідуся-залізничника з ліхтарем у руці має широкий спектр можливого трактування. Проте тільки вербальний текст конкретизує зображення і дає можливість читачу зіставити образ із рекламованим товаром (*«Лазолван». Кашель потрібно лікувати, а не зупиняти!*). В іншому випадку текст, супроводжуючи зображення, відіграє уточнювальну роль, скеровує сприйняття споживача у потрібному напрямку. Так, зображення запашної чашки кави Nescafe Espresso може асоціюватися з теплим родинним затишком, з відпочинком на роботі й т. п. Але розміщений нижче текст *«Відчуйте справжню пристрасть на смак!»* апелює до зовсім інших асоціацій споживача. Проте зазначимо, що висунуте припущення переважно стосується друкованої та зовнішньої реклами й не завжди є правомірним щодо телевізійних рекламних роликів. Через те, що автори реклами на телебаченні в ідеалі прагнуть до створення такого продукту, який мав би вплив одразу на всі п'ять людських почуттів (дотик, нюх, зір, слух і смак) [Полубиченко, Донская 2007, с. 43], переважна більшість телевізійної реклами являє собою текст з повною креолізацією, коли семіотичні системи, що складають його, настільки взаємообумовлені, що вилучення будь-якої з них робить загальний смисл тексту зовсім не зрозумілим [Полубиченко, Донская 2007, с. 48]. Наприклад, у рекламі цукерок DOMIOR від АВК демонструється неможлива ситуація, коли чоловік робить зупинку на літаку біля крамниці, щоб купити коханій шоколадні цукерки. Візуальний ряд демонструє надзвичайно високий статус чоловіка та жінки, які надають перевагу продукції рекламованої компанії. Без слогана компанії АВК *Шоколадна розкіш*, який виникає в кінці рекламного ролика, відеоряд лишається незрозумілим. Слоган підкреслює, що саме цукерки DOMIOR є тією розкішною, заради якої чоловік готовий на неможливі вчинки.

Таким чином, можна говорити про різні види відношень між вербальними та невербальними компонентами РТ або про тексти з частковою креолізацією та тексти з повною креолізацією [О.Є. Анісімова 1996, Н.С. Валгіна 2004]. За спостереженнями дослідників (О.Є. Анісімова, Н.С. Валгіна, А.П. Загнітко, І.П. Мойсеєнко), між вербальними та невербальними компонентами РТ як креолізованого існують два види внутрішньотекстових структурно-семантичних відношень: автосемантичні і синсемантичні. Для автосемантичних відношень характерна автономність, відносна незалежність вербальних компонентів від

невербальних: вербальні компоненти мають змістову самостійність без співвідношення з невербальними компонентами тексту (приклад із друкованою рекламою). Для синсемантичних відношень характерна залежність вербальних компонентів від невербальних: вербальні компоненти не мають змістової самостійності і не можуть бути правильно витлумачені без співвідношення з невербальними компонентами РТ (приклад із телевізійною рекламою) [Мойсеєнко 1996, Загнітко 2006, Анісімова 1996, Валгіна 2004].

Отже, як зазначає В.В. Зірка, візуальна складова реклами так само, як і словесний текст, відіграє винятково важливу роль, оскільки має більше можливостей привертати увагу споживача, ніж текст. Візуальна частина реклами здатна як проілюструвати вербальну інформацію, так і додати їй більше образності, виразності, навіть переконливості, а в багатьох випадках у сполученні з вербальним компонентом створити нові додаткові смисли. При цьому візуальний ряд здатний не тільки миттєво привернути увагу адресата, але й швидко передати більшу частину закладеної в ньому інформації без прочитання тексту [Зірка 2005, с. 131]. Вербальні та невербальні компоненти РТ становлять візуальне, змістове та функціональне ціле, яке забезпечує реалізацію основної мети реклами. Композиційна структура кожного окремого РТ створюється певними комбінаціями та транспозиціями вербальних та невербальних компонентів, їх розташуванням один щодо одного, особливостями мовного наповнення, можливістю пропуску того чи іншого компонента тощо.

Важливим для розгляду рекламного повідомлення як особливого виду тексту є визначення ролі невербальних компонентів під час мовного аналізу РТ.

Опис лінгвістичної організації реклами супроводжується вказівкою на функціональне призначення, прагматичну спрямованість мовних засобів різних рівнів, що, безумовно, буде залежати від характеру співвідношення вербального і невербального компонентів у РТ, а також від ряду екстралінгвістичних факторів. Проте перебільшувати значення невербальної складової РТ для лінгвістичного аналізу ми вважаємо недоцільним, і тому звертатися до цих параметрів РТ під час лінгвістичного аналізу останнього потрібно лише в разі необхідності. Наприклад, трапляються випадки, коли синтаксичне оформлення РТ залежить від способу його візуальної подачі: постановка зайвих розділових знаків або їх відсутність, розрив речення, оригінальне розташування тексту тощо:

*Я ♥ Sofi. Філософія кохання
Кусай де смачно «Наша Ряба»*

*Золоті оксамитові тютюни
це задоволення.*

Отже, для комплексного системного лінгвістичного аналізу нам видається достатнім сприймати РТ як вербальне (мовне) утворення, а у разі необхідності звертатися до невербальних та екстралінгвістичних його складових. Крім того, ми цілком погоджуємося з думкою А.П. Загнітка, який стверджує, що з позиції комунікантів креолізований текст (до якого ми і зараховуємо рекламу) суттєво не відрізняється від гомогенного вербального тексту і для нього властиві важливі текстові категорії цілісності й зв'язності [Загнітко 2006, с. 163]. А отже, це додатково підтверджує правомірність аналізу лінгвістичної організації вербального компонента РТ, який повинен розглядатися з врахуванням позицій учасників рекламної комунікації.

РТ відрізняється від текстів інших видів не тільки функціонально-комунікативними параметрами, але й специфікою своєї структури. При всій різноманітності РТ мають чітко визначену, зумовлену рекламознавчими правилами, будову. Як правомірно зауважує дослідниця Ю.Б. Корнева, незалежно від об'єкту і мети рекламування та пов'язаних із ними істотних, в основному лексичних розходжень, усі РТ мають певні загальні ознаки й особливості їхніх складових компонентів, обумовлених прагматичною метою всього тексту, орієнтацією читача на придбання того чи іншого товару [Корнева 1998, с. 34]. Чітко окреслені елементи РТ допомагають створити певний рекламний стиль, завдяки якому рекламні матеріали певної фірми легко відрізняються та запам'ятовуються.

Найчастіше зустрічається поділ РТ на такі структурно-композиційні частини: 1) заголовок; 2) основний рекламний текст; 3) слоган; 4) луна-фраза (кода) [Зірка 2005, Леви 2003, Медведева 2003, Шатин 2003].

Дослідниця О.І. Зелінська називає такі найбільш суттєві для рекламного звернення компоненти: загальне розміщення матеріалу; ілюстрації; заголовки та підзаголовки; основний текст (емоційний, інформативно-агресивний, інформативно-пізнавальний, розповідний, цитата, свідчення тощо); рекламний девіз – слоган; логотип; торгівельна марка; печатка та підписи; висновок-заклик [Зелінська 2002, с. 6]. Як свідчать спостереження, наявність усіх складових в одному РТ є необов'язковим, це залежить насамперед від мети рекламування, об'єкта реклами та каналу передачі рекламного повідомлення. Іноді вимога до РТ «максимум інформації при мінімумі слів» обумовлює відсутність основного РТ, його функцію виконує зображення рекламованого товару, а роль РТ переходить до заголовка, слогана, і рідко до рекламного знака (найчастіше реклама всесвітньовідомих брендів). Наприклад: «Гурманіка». *Насолоджуйтесь пристрастю* (у телевізійній рекламі роль основного РТ виконує відеозображення закоханої пари, що насолоджується йогуртом, а вербальний компонент презентований рекламним знаком та слоганом).

Обсяг статті не дозволяє звернутися до характеристики всіх можливих структурних елементів РТ, тому ми проаналізуємо базові компоненти, які, за нашими спостереженнями, найчастіше утворюють український рекламний текст.

У структурі РТ одне з найбільших значень відводиться заголовку. Це своєрідний заклик для споживача; від якості оформлення заголовку залежить подальша доля всього РТ: чи змусить заголовок потенційного споживача звернутися до основного РТ.

Заголовок повинен повідомляти споживачеві щось надзвичайно важливе. У цьому його найголовніша особливість. Наприклад: **Ми не виробляємо соки...** Лише раз на рік ми створюємо один сік – томатний – тільки із свіжих томатів! «Чумак». Знавець томатів!; **Мільйон активних молекул для суперзахисту.** Rexona tap. Значно більше потужності. Rexona. Ніколи не зрадить.

Основний текст рекламного звернення, як зазначає В.В. Зірка, повинен викликати в потенційного споживача бажання придбати товар і спонукати його до посткомунікативної діяльності: піти й придбати; піти й записатися; піти й одержати консультацію тощо.

До сильних позицій РТ, що привертає увагу адресата, належать початок (перший рядок) і кінець основного тексту. Перший рядок повинен передувати інформаційному блоку, він відіграє таку ж важливу роль, як і заголовок, тому що його мета – зацікавити читача, змусити його прочитати текст до кінця, сприйняти інформацію. Тут же, як правило, ідентифікується проблема, заради якої й створюється рекламна пропозиція.

Основний РТ по суті і є сама рекламна інформація. Цей елемент несе основне навантаження в мотивації. Сила реклами, її ефективність багато в чому залежать від того, наскільки чітко уявлення одержить споживач про зовнішній вигляд і зміст рекламованого предмета, тобто від формування образу об'єкта реклами. Цінність же РТ визначається його досконалою мовною формою, що повністю розкриває ідею, основний задум і зміст реклами. І якщо заголовок визначити як певне висунуте положення, то основний РТ – як сукупність аргументів, що підтверджують заголовок [Зірка 2005, с. 132]. Наприклад: *Тепер можна не тільки понадкушувати, але й з'їсти! Шлунок не зможе – «Фестал» допоможе! «Фестал» – збалансований засіб, що сприяє фізіологічному процесу травлення та засвоєння їжі. Від фармацевтичної компанії № 1 в Європі.* «Фестал»; *Уяви витончену спокусу. Samsung E 500. Телефон, який здатен спокусити найвибагливішого прихильника високої моди. Його дизайн причаровує. Від оздобленого шкряпанями візерунками корпусу не можна відвести погляд.*

Слоган являє собою своєрідне рекламне резюме, ретельно підготовлене, з підвищеною прагматичною спрямованістю. Це один із основних засобів привернення уваги й інтересу аудиторії. За умови правильного використання, слоган формує той необхідний асоціативний зв'язок ідей, який наочно, стисло, у декількох словах виражає сутність пропонованої угоди.

Слоган являє собою рекламну фразу, що містить як головні логічні елементи товар, назву торговельної марки, послугу або місце продажу, і яка в стислому вигляді викладає основну рекламну пропозицію в межах рекламної кампанії. Рекламний слоган найчастіше виконує функції фінальної частини реклами, яка повторює головну частину основного змісту, підкреслює переваги фірми, надає викінченого вигляду рекламі. Слоган як коротко сформульоване висловлення досить чітко ізолюваний від інших частин тексту як графічно, так і в смисловому відношенні. Цей структурний елемент РТ відображає рекламну концепцію того чи іншого товару або маркетингову політику фірми-виробника в різних галузях, служить засобом ідентифікації товару чи послуги, засобом створення і закріплення стійких асоціативних зв'язків між торговельною маркою й рекламною концепцією фірми. Слоган – постійно відтворюваний продукт мовлення, що дозволяє використовувати його для створення або укорінення у свідомості споживача (залежно від мети рекламного оголошення) певної теми або ідеї. Точний слоган повторюється у всіх оголошеннях незалежно від обраного засобу масової інформації. Наприклад: *Краще зустрітись з ним, ніж з голодом! Snickers. Не гальмуй. Снікерсуй!;* *Чиста краса. Непідвладна часу. Техніка для догляду за білизною Miele. Час не лишає на ній слідів. Як і на Ваших речах. Miele. Все інше – компроміс.*

Особливо зростає значення слогана за відсутності інших елементів, які приваблюють безпосередню увагу: ілюстрацій, кольорових рішень тощо. Іноді слоган відіграє роль самостійного рекламного повідомлення, що виконує функцію нагадування, підкріплення позитивного образу та асоціацій; може використовуватись для створення образу компанії [Зелінська 2002, с. 7]: *Є покриття; Реклама може бути краще, але чи є кращі сигарети?; LG. Під владою якості.*

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє виділити, відповідно до класифікації Є.В. Ромата шість основних типів слоганів: 1) новина: *Нова версія твого ліжка!;* *Новий смак із долини Боржомі;* 2) питання: *А ваші зуби готові до перевірки?;* *Що нового?;* 3) повідомлення: *Якість – основний інгредієнт;* *Найкраща країна – найкраще покриття;* 4) команда: *Прагни до більшого!;* *Тобі пора Nokia!;* 5) «що-як-чому» [Ромат 2001, с. 295]: *Наші замовники знають: у нас швидко, якісно і дешево!*

Основними вимогами до слогана є: відносна лаконічність при великій емоційній напруженості; обіцянка задовольнити потреби споживачів; концентрація сутності комерційної пропозиції; проста та легка мова, що сприяє кращому сприйняттю та запам'ятовуваності. Крім того, слоган повинен легко перекладатися іноземною мовою.

Отже, вдалий слоган – дуже сильний рекламний засіб, його легше запам'ятати, ніж перелік товарів та послуг в інформаційному блоці. Крім того, слогани сьогодні фактично стають інформаційним кодом у спілкуванні, проникають у повсякденне мовлення, замінюють прислів'я (*Райська насолода!;* *Зроби паузу, з'їж Twix!;* *Ти де? А я на морі!* та інше).

Досліджений корпус українських РТ (близько 4 тис.) дає підстави стверджувати, що лінгвістична організація структурних елементів вербального компонента РТ є неоднорідною. Кожен із згаданих компонентів РТ характеризується чітко окресленими особливостями лексичного, морфологічного і синтаксичного вираження. Зокрема на синтаксичному рівні РТ загалом використовує широкий спектр синтаксичних конструкцій, і кожний його структурний елемент характеризується специфічною синтаксичною організацією. Вибір типу синтаксичної конструкції при створенні заголовку, основного тексту, слогана реклами тощо обумовлюватиметься їхнім функціональним призначенням у структурі цілого РТ.

При лінгвістичному аналізі рекламного повідомлення необхідно усвідомлювати його як особливий вид тексту, що може і повинен розглядатися в термінах лінгвістики тексту. Проте сучасне мовознавство потребує зокрема й розгляду особливостей функціонування окремих синтаксичних конструкцій в сучасних українських РТ на рівні речення як основної одиниці синтаксису. У сучасній україністиці немає праць, присвячених цій проблемі. Крім того, бракує і доступних досліджень, де б ґрунтовно розглядався синтаксис РТ, створених іншими мовами. Лінгвістичні дослідження реклами, що висвітлюють це питання, досить популярні, проте в кожному з них аналіз синтаксису реклами супроводжує розгляд цього явища в іншому аспекті (Н.Л. Коваленко, Ю.Б. Корнева), або дослідники намагаються охопити у своїх працях усі мовні рівні, описуючи РТ (О.І. Зелінська, О.В. Медведєва), що призводить до певної поверховості опису синтаксичних конструкцій у рекламі. Звернення до широкого кола питань лінгвістичної організації РТ призводить і до спрощення методики синтаксичного аналізу реклами. У більшості праць автори презентують РТ як сукупність синтаксичних конструкцій (речень) і говорять про перевагу в рекламі тих чи інших їх структурних та семантичних типів, часто такий аналіз є несистемний, оскільки речення в РТ характеризуються не за всіма своїми параметрами: О.І. Зелінська, Ю.Б. Корнева, М.М. Кохтєв, Т.М. Лівшиц, О.В. Медведєва, Д.Е. Розенталь, М.М. Тимошенко та ін. На нашу думку, при такому підході втрачається розуміння РТ, як власне тексту, а синтаксичний аналіз перетворюється на дослідження певного набору речень, що вживаються в рекламі. Щоб не втратити розуміння РТ як креолізованого тексту, певним чином структурованого, синтаксис РТ, на нашу думку, доцільно розглядати, орієнтуючись на його базову структуру і звертаючи увагу на її можливі варіанти (від РТ, що має всі вищеперераховані компоненти до тексту, який містить лише рекламний знак). Перспективним постає створення переліку структурних типів українських РТ та відтворення у процесі мовного аналізу продуктивної синтаксичної моделі того чи іншого структурного типу.

Таким чином, об'єктом загального мовного аналізу виступає РТ, який має чітко визначену структуру, що може варіюватися залежно від комунікативної настанови тексту. За кожним структурним компонентом рекламного повідомлення (заголовок, основний текст, слоган) закріплені набір функцій, які обумовлюють вибір тих чи інших мовних засобів для оформлення останніх. Наявність у РТ вербального й візуального компонентів дає підстави зараховувати його до креолізованих текстів, у яких невербальні засоби набувають особливої значущості, формують разом із вербальними засобами його змістовий і прагматичний аспект. Проте, через те, що з позиції комунікантів креолізований текст суттєво не відрізняється від вербального, під час лінгвістичного аналізу реклами достатнім є звернення до вербальної складової РТ. Перспективним видається дослідження характеру співвідношення в РТ різних семіотичних систем, як вербальних (усне мовлення, письмовий текст), так і невербальних (колір, шрифт, звукові ефекти, візуальний ряд тощо), і розробка оптимальної методики лінгвістичного аналізу текстів реклами як особливого виду тексту.

Література

- Анисимова 1996: Анисимова Е.Е. О целостности и связности креоллизованного текста // Филологические науки. – 1996. – № 5. – С. 74-84.
- Валгина 2004: Валгина Н.С. Теория текста: Учеб. пособие. – М.: Логос, 2004. – 280 с.
- Загнітко 2006: Загнітко А.П. Лінгвістика тексту: теорія і практикум: наук.-навч. посібник. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.
- Зелінська 2002: Зелінська О.І. Лінгвальна характеристика українського рекламного тексту: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 17 с.
- Зирка 2005: Зирка В.В. Языковая парадигма манипулятивной игры в рекламе: Дисс. ... доктора филол. наук. – Днепропетровск, 2005. – 462 с.
- Коваленко 2006: Коваленко Н.Л. Лингвистическая обозначенность слогана в структуре рекламного текста. Дисс. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск, 2006. – 190 с.
- Корнева 1998: Корнева Ю.Б. Коммуникативно-прагматические и структурно-семантические особенности языка современной французской рекламы. Дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1998. – 165 с.
- Лившиц 1999: Лившиц Т.Н. Специфика рекламы в прагматическом и лингвистическом аспектах: Дисс. ... канд. филол. наук. – Таганрог, 1999. – 141 с.
- Медведєва 2003: Медведєва Е.В. Рекламная коммуникация. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 278 с.
- Мойсеєнко 1996: Мойсеєнко И.П. Прагмалингвистическая организация рекламного текста: макро- и микроанализ (на материале англоязычной бытовой рекламы): Дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1996. – 186 с.

Полубиченко, Донская 2007: Полубиченко Л.В., Донская М.М. Семиотика вербального и невербального в мультимедийном рекламном дискурсе // Вестник Московского университета. Научный журнал. Серия 13. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2007. – № 2. – С. 36-52.

Ромат 2001: Ромат Е.В. Реклама: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001. – С. 294-295.

In article the structure organization of the advertising text and aspect of its linguistic analysis is considered. Within the limits of a question of the structural organization of the advertising text the correlation of verbal and nonverbal components in the text of advertising, which presented as an especial kind of the text (creolized), and structure of a verbal component of the advertising message (heading, the basic text, a slogan) is considered.

Keywords: advertising text, linguistic analysis, creolized text, verbal and nonverbal components, heading, basic text, slogan.

Надійшла до редакції 28 жовтня 2008 року.

Тетяна Осіпова

ББК 81.411.1-3

УДК 811.161.2 `373.7

КОМУНІКАТИВНИЙ КОДЕКС УКРАЇНЦІВ: ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЇ ЗАКОНУ ПОГЛИНАННЯ ЕМОЦІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ПАРЕМІЙНОМУ ФОНДІ

У статті йдеться про специфіку відображення комунікативного закону мовленнєвого поглинання емоцій в українських пареміях (прислів'ях, приказках, побажаннях, замовляннях, голосіннях тощо), які потребують «реабілітації» у сучасному мовленні українців.

Ключові слова: комунікативний закон, емоції, паремії.

Античні філософи – Сократ, Платон, Демокрит, Аристотель – розглядали людину як мірило всіх речей. Відродження антропоцентричного підходу у другій половині ХХ століття обумовило зародження і розвиток нових напрямків у традиційних науках, зокрема у мовознавстві. Маргінальність таких мовознавчих галузей, як комунікативна лінгвістика, психолінгвістика, етнолінгвістика тощо вимагає відповідних маргінальних стратегій досліджень. Дослідження мови крізь призму антропоцентризму сприяє формуванню міждисциплінарних зв'язків, утворенню міждисциплінарної термінології та розвитку наукової думки. Отже, сучасні лінгвістичні дослідження потребують ґрунтовних знань фізіології та психології людини як таких, що допомагають зрозуміти та пояснити численні мовні явища. Науковий доробок О. Леонтьєва, А. Вежицької, І. Горелова, В. Красних, Г. Почепцова, Ф. Бацевича, О. Селіванової, Т. Космеди, В. Телії, Н. Шумарової, Т. Радзівської про мову як продукт діяльності людини реалізує інноваційні наукові стратегії і зорієнтовує наукові пошуки молодих дослідників.

Останнім часом суспільство переосмислило значущість багатьох соціальних категорій. Певної ваги набула категорія особистості. Комунікативні, професійні та організаційні показники стали визначальними критеріями успішності у сучасному соціумі. Ще 15 років тому коефіцієнт IQ вважали визначальним показником професійної компетентності у кадровій справі, зокрема для керівників вищого рівня. Однак сучасні психологи та соціологи впевнені, що успішність у професійній сфері на 85% залежить від ЕІ – емоційного інтелекту як здатності людини аналізувати свої емоції, керувати ними, уміння визначати емоції інших та уміння керувати емоціями інших людей. Дослідження доводять, що відносно емоцій сучасні люди майже безграмотні (див.: [Шинкаренко]). Суспільство давно виробило конкретні комунікативні закони, стратегії, тактики, що характеризують людські емоції та допомагають їх регулювати. Вони закріплені у фольклорі, зокрема у формі прислів'їв та приказок, які здавна формували комунікативний кодекс українця, що був основою їх спілкування. За висновками попередніх опитувань сучасної молоді шкільного та студентського віку вдалося з'ясувати, що рівень їхньої комунікативної компетенції є невисоким, знання пареміологічного фонду – обмеженими, а комунікативний досвід не опирається на традиційні настанови, вироблені українством історично.

Паремії, що відображають закони комунікації, є надзвичайно цінним матеріалом – вони прості за формою, лаконічні за змістом, дозовано експресивні, образні, а головне – життєво актуальні. Комунікативний кодекс українців, що зафіксований у пареміях, ще не був предметом розгляду науковців, тому його дослідження дасть змогу виявити національну специфіку спілкування, що, очевидно, дещо поглибить теорію комунікації і, можливо, стане одним із кроків до національного самоусвідомлення сучасного суспільства.

Мета цієї наукової розвідки – виявити і описати дію закону мовленнєвого поглинання емоцій, що відображений в українських пареміях (прислів'ях, приказках, замовляннях, голосіннях, побажаннях тощо) на позначення емоційного стану людини.

Матеріал дослідження – українські паремійні одиниці, що репрезентують закони комунікації, які пов'язані з процесом породження мовлення, зокрема закон мовленнєвого поглинання емоцій.

Актуальність статті полягає у тому, що у ній поглиблено розглядаємо природу емоцій як фактора, що впливає на комунікацію. **Наукова новизна** – у використанні паремійного матеріалу як такого, що фіксує та зберігає комунікативні закони в усному мовленні, утворює певний кодекс загальних законів, правил, стратегій і тактик, що сприяють успішній комунікації.

Емоція (від лат. *emovere* – збуджувати, хвилювати) означає переживання, хвилювання. Кожна людина неодноразово відчувала на собі вплив емоцій. Однак, як зазначає російський психолог Є. Ільїн, описати будь-яку емоцію, пояснити її природу буває досить важко, оскільки хвилювання, відчуття формуються на підсвідомому рівні. Отже, видається можливим описати вектор дії емоцій на об'єкти, що їх викликали, та реакції, що їх супроводжують [Ільїн 2001, с. 9-13]. Емоції розуміють як душевний рух. Коли емоції впливають на енергетику людини, то вони стимулюють і направляють її. В одних випадках емоції викликають дієвість, вони спонукають до вчинків, словеслювань, підсилюють напруженість організму. В інших – послабляють психіку людини, роблять її пасивною. Серед паремій на позначення емоційного стану людини виокремлюємо такі, що репрезентують зазначений стан, наприклад, приказка *Говорив би, та слів немає, плакав би, та нема сліз* [УПП 2004, с. 65] описує стан мовленнєвого «ступору», у якому перебуває людина внаслідок сильного потрясіння, або *Ото гризота, не йде хліб до рота!* [Ф-1, 634] – це прислів'я демонструє фізіологічну реакцію організму на стрес. Як зазначають психологи, стан замкнутості є надзвичайно небезпечним для психіки людини, порівн.: *Від гризоти голова сохне* [Ф-1, 632] – людина нудьгує, томиться; *Гризота з голови кров ссе* [Ф-1, 633] – людина стає блідою, наче від великої втрати крові; *Гризота їсть мене; Гризота спати не дає* [Ф-1, 633] – стан психічного знесилення людини через стрес. Фізіологічні механізми емоцій описав П. Анохін, наголошуючи на раціональній здатності організму пристосовуватись до навколишнього оточення. «Організм людини надзвичайно пристосований до навколишніх умов, оскільки він, навіть не визначаючи форму, тип, механізм та інші параметри тих чи інших впливів, може з рятівною швидкістю відреагувати на них за допомогою емоцій...» [Анохін 1984, с. 173]. У критичних ситуаціях, як зазначають психологи, виникає особливий вид емоційних процесів – афект, що в умовах нездатності суб'єкта швидко знайти вихід, надає «аварійні», стереотипні форми розв'язування ситуації: зняковіння, агресію, втечу тощо [Вилюнас 1984, с. 14]. Серед законів комунікації існують такі, що пов'язані з емоційним станом організму людини. Ці закони пов'язані з процесами породження мовлення у стані емоційного збудження (закон мовленнєвого підсилення емоцій, мовленнєвого поглинання емоцій), а також закони, що репрезентують стереотипи поведінки людини у критичних ситуаціях (емоційної афіліації, емоційного поглинання логіки). Знання цих законів та їх формовиявленнь значно підвищить емоційну культуру сучасної людини.

Закон мовленнєвого поглинання емоцій є основною психотерапевтичною технологією на подолання стресового стану. «З усіх форм та відтінків нашого досвіду емоційні явища є найбільш «летючими» та лабільними. (...) У тій мірі, в якій цілісне емоційне явище розчленовується, що його частини або окремі моменти починають виступати відокремлено та чітко, воно втрачає інтенсивність та виразність свого емоційного характеру» [Крюгер 1984, с. 109]. Як зазначають західні психологи, «для афекту необхідно знайти вербальне вираження, його потрібно висловити та вбудувати у структуру розповіді індивіду» [Калшед 2001, с. 53]. Дослідження пареміологічного фонду, зокрема українських прислів'їв та приказок, виявили мовні формули, що реалізують такі психотерапевтичні технології. Наприклад, українське прислів'я *Хто сніває, той журбу проганяє* [УПП 1983, с. 153] репрезентує одне із правил комунікативної поведінки людини у стані засмучення, горя. Пісня як засіб вербалізації емоцій є ефективним терапевтичним засобом подолання людиною емоційного пригнічення, поліпшення настрою. Емоційно збуджена людина не сприймає поради та рекомендації, «більш того, вона може навіть образитись на такі дії, подумавши, що її не розуміють. Такій людині краще дати можливість виговоритись або навіть поплакати. «Сльоза завжди змиває щось та втіху несе» – писав В. Гюго» [Ільїн 2001: с.191]. Термінологічний побутовий словничок, вміщений у Є. П. Ільїна, подає такі значення слів: *Виплакати* – вилити в сльозах своє горе. *Виплакати* – полегшити себе плачем [Ільїн 2001: с. 314], порівн.: *Вдвох і плакати легше* [УПП 1983, с. 51] – українська приказка, що демонструє потребу розділити свої емоції з іншою людиною, тим самим розрядити осередок збудження або, принаймні, знизити його значущість. Така комунікативна стратегія є унікальною для слов'янської спільноти. Загальновідомо, що народ наділив слово магічними властивостями, із покоління в покоління передавав етичні настанови слововживання, прищеплював шанобливе ставлення до слова, укладав відповідні ритуали. Дію закону мовленнєвого поглинання емоцій в українській пареміології, на думку автора дослідження, можна пов'язати із джерелами слов'янського фольклору (численними замовляннями, голосіннями, звертаннями), в яких мовець „виливає” свої емоції у слово, полегшуючи свій психічний стан, пропускаючи певні психологічні стреси через мовлення, порівн.: *Мамочко, моя пчілочка, мамочко, моя ластівочка, словечко моє вірнеє, зозуличко моя лугова – нащо ти мене покинула? Нема кому мені правди сказати, ні на кого мені діток кинути, нема до кого мені прийти, ні з ким поговорити! Птичка моя одлетна! Одлетіла ти од мене, моя мамочко, не буду я вже тебе бачити, личенько твоє білеє! Чому ти не встанеш да не замовиш словечка свого правдивого?* [Вудвуд 1998, с. 48] На прикладі голосіння за матір'ю спостерігаємо дію закону мовленнєвого поглинання емоцій: емоції, що заповняють людину внаслідок трагічної події, вкладаються в експресивні звертання, риторичні питання, пестливі слова, порівняння. Окрім того, «проговорювання» події сприяє усвідомленню того, що сталося, а

значить, і швидшій адаптації людини до змін у її житті. Емоції, що народжуються внаслідок стресу, потребують виходу. На підтвердження знаходимо серед українських паремій такі, що є прямими рекомендаціями на подолання емоційного перенапруження організму шляхом мовленнєвої релаксації, порівн.: *Говори, донько, – виговоришся!* [УПП 2004, с. 51] або *Говори, Грицю, легше тобі буде* [Ф-1, с. 637]. Ці паремії підсилені зазначенням адресатності, що вказує на їх терапевтичну функцію, причетність до лікувальної справи. Окрім того, пестливі звертання надають пареміям значення інтимності, що свідчить про знання специфіки психологічного підходу у певній ситуації. Як уже зазначалось, лікування психічних розладів засобом слова є традиційним для слов'янської спільноти. І це не тільки характерна «душевна розмова», але й допомога народних цілительів, які виводять останнього із стану психічного збудження засобами встановлення психологічного контакту з пацієнтом. Віра у магичну силу слова, навіювання, спрямовані на подолання проблеми, психологічні ефекти, що супроводжують процес лікування, сприяють терапевтичній дії, порівн.: *Переполох курячий, гусячий, і козиний, і звіриний, і воловий, і коровий, і вихровий, і вітровий! Тут тобі не стояти, в голові не шуміти, і білого тіла не в'ялити, і щирого серця не нудити! Я тебе шепчу, я тебе виливаю, я тебе визиваю – я сей переполох з твого серця вишпінтую. І тобі тут не стояти, під груди не підпирати, під ложечку не підпирати, під ложечку не підступати, і щирого серця не нудити, народженого, молитвяного (ім'я) не сушити!* (замовляння від переполоху) [Вудвуд 1998, с. 47]. Охоплення у звертаннях різних видів переполоху створює ілюзію захисту від усіх негативних впливів на людину; заперечення в інфінітивній формі надають мовленню категоричності, впевненості; описання фізіологічних характеристик страху (*під груди не підпирати, під ложечку не підпирати, під ложечку не підступати*) репрезентують дію зазначеного закону: вербалізована емоція поглинається мовленням та зникає, що й передбачено словесним лікуванням.

Знання дії закону мовленнєвого поглинання емоцій закріплені українським народом у численних прислів'ях та приказках, що можуть також реалізовувати дії інших комунікативних законів, як, наприклад, коломийська приказка *Біда, та що робити! Треба біду тишити, ген і біді кінець буде!* [Ф-1, с. 75] визначає роль самовпливу особистості та спрямовує на позитивне розв'язання скрутної ситуації, або *Не доїм, не досплю, слава Богу, що живу!* [Ф-2, с. 35] – прислів'я, що репрезентує вербалізовану думку бідного чоловіка, що не занепадає духом через свою бідність. Уживання зазначених та подібних паремій у мовленні сприяє розрядженню психологічної напруженості та зменшує значущість наявної проблеми у житті людини, вселяє надію на покращення становища, а отже, паралельно реалізує комунікативний закон мовленнєвого самовпливу.

Закон мовленнєвого поглинання емоцій впливає на доречний вибір комунікативних стратегій і тактик. За рівнем емоційного напруження найбільш експресивними, на нашу думку, є комунікативні акти, у яких адресант і адресат негативно налаштовані один проти одного. Ступінь вербалізації особистісних взаємин комунікантів залежить від багатьох факторів (умов спілкування, вихованості кожного із учасників спілкування тощо), але постійним залишається фактор психологічний – вербалізація думки сприяє поглинанню накопичених емоцій. Коли неможливо уникнути розгортання конфлікту, комуніканти спрямовують один проти одного вербалізовані емоції, і тоді мовцями використовуються репліки, які мають за мету морально обеззброїти супротивника. Сучасний арсенал таких висловів характеризується грубістю, вульгарністю. В українському паремійному фонді виокремлюємо численні побажання, навіть прокльони. Як зазначає І. Франко, таке побажання «звичайно не сповнюється, але, викричане у сварці, робить „легше на серці”» [Ф-2, с. 45]. Такі репліки реалізують найвищий ступінь експресивності за рахунок прагнення мовця надати емоціям вишуканої форми з метою якнайгостріше вразити опонента, наприклад: *Щоб тебе буря вивернула!* [УПП 2004, с. 90] *Щоб тебе понесло по нетрях і болотах!* [УПП 2004, с. 90] *Щоб тебе горою підняло!* [УПП 2004, с. 90] *Сонце б тебе побило!* [УПП 2004, с. 89] *Щоб тебе взяло та понесло поверх дерева!* [УПП 2004, с. 51], *А щоб ти ходив, як води ходять!* [УПП 2004, с. 90] (мовець апелює до сил природи – сонця, вітру, води тощо); або *Слава б тобі пропала!* [УПП 2004, с. 90], *А щоб тебе люди не знали!* [УПП 2004, с. 89], *Щоб тебе побив невітський сором, як ти нас осоромив!* [УПП 2004, с. 89], *Коли ти, бабо, рада, то нехай на тебе вся громада!* [УПП 2004, с. 90] (мовець наголошує на законах соціуму); або *А сто дідків у твої бебехи та печінки!* [УПП 2004, с. 91], *Хай тобі на язиці сядуть! (певно, пузири)* [УПП 2004, с. 90], *Бодай здорова була та назад не встала!* [УПП 2004, с. 90] (мовець погрожує розладами у здоров'ї); а також паремії сакрального змісту: *Допусти, Господоньку, на нього грім із ясного неба!* [Ф-2, с. 45], *Побий тебе сила Божя на гладкій дорозі!* [УПП 2004, с. 91], *Щоб ти на Страшний суд не встав!* [УПП 2004, с. 91], *Щоб на тебе Див прийшов!* [УПП 2004, с. 91] тощо. За законом мовленнєвого поглинання емоцій, негативні емоції, що накопичуються, нейтралізуються мовцем у формі яскравих образних висловів; причому, ступінь нейтралізації негативу прямо пропорційний колоритності та оригінальності вислову.

Отже, тут можемо говорити про народну психологію, яка на генетичному рівні регулює психічний стан людини. Натомість сучасна психологія також зорієнтована на розроблення антидепресивних психологічних технологій, що мають за мету «розговорити» людину, яка переживає стрес, штучно вивести її із такого стану, що є надзвичайно актуальним і важливим у теперішньому нестабільному світі. Проте вважаємо, що шляхи подолання психологічних розладів закладено у дії комунікативних законів, правил, стратегій і тактик, знання яких значно полегшить спілкування у сучасному соціумі. «Реабілітації» потребує і сучасне мовлення. Залучення українських паремій до словника молоді не тільки допоможе зорієнтуватись їй у складній комунікативній науці, але й збагатить мовлення, очистить його від калюк і вульгаризмів, надасть виразності та

образності, національного колориту. Ця наукова розвідка є лише часткою дослідження комунікативного аспекту мови, зокрема законів, правил, стратегій, тактик та інших параметрів вербальної і невербальної комунікації, відображених в українських пареміях. Вивчення комунікативних властивостей прислів'їв та приказок, систематизація їх за законами спілкування мотивує необхідність і накреслює перспективи створення комунікативного кодексу українців, віддзеркаленого у пареміях, який сприятиме розвитку української мови та підвищенню рівня комунікативної компетенції сучасного мовця.

Література

- Анохин 1984: Анохин П.К. Эмоции // Психология эмоций: Тексты. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 288 с.
- Вудвуд 1998: Вудвуд Л.Ф. Відкривай духовні острови. Українське народознавство / За заг. ред. проф. А.П. Загнітка. — Донецьк: «Центр підготовки абітурієнтів», 1998. — 144 с.
- Вудвуд 1998: Вудвуд Л.Ф. Вудвуд І.М. З родини йде життя людини. Народознавство. — Донецьк: «Центр підготовки абітурієнтів», 1998. — 116 с.
- Вилюнас 1984: Вилюнас В.К. Основные проблемы психологической теории эмоций // Психология эмоций: Тексты. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 288 с.
- Ильин 2001: Ильин Е. П. Эмоции и чувства. — СПб: Питер, 2001. — 752 с.
- Калшед 2001: Калшед Дональд Внутренний мир травмы. Архетипические защиты личностного духа — М.: Деловая книга, Академический проект, 2001. — 368 с.
- Крюгер 1984: Крюгер Ф. Сущность эмоционального переживания // Психология эмоций. Тексты / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 288 с.
- УПП 1983: Українські прислів'я та приказки / [Упоряд. С. Мишанич та М. Пазяк]. — К.: Дніпро, 1983. — 390 с.
- УПП 2004: Українські приказки, прислів'я і таке інше / [Уклад М. Номис; упорядкув., прим. та вступна ст. М.М. Пазяка]. — К.: Либідь, 2004. — 352 с.
- Ф-1 2006: Галицько-руські народні приповідки: У 3-х т. [Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: 2-е вид.] — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — Т. 1. — 818 с.
- Ф-2 2006: Галицько-руські народні приповідки: У 3-х т. [Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: 2-е вид.] — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — Т. 2. — 813 с.
- Шинкаренко: Шинкаренко И. Эмоция – это информация. www.kpd.ua/articles/o_drugom_emotsiya_eto_informatsiya/

The article presents the peculiarity of the reflection of the communicative law of the absorption of emotions in Ukrainian paremii (proverbs, sayings, spells, mourning), which need to be «renovated» in modern speech of the Ukrainian.

Keywords: communicative law, emotions, paremii.

Надійшла до редакції 9 жовтня 2008 року.

Любов Пац

ББК Ш12=411.4*225

УДК 81'42

ТЕКСТОТВІРНИЙ СИНТАКСИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК: ФОРМАЛЬНІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ

У роботі аналізуються текстові синтаксичні зв'язки: ланцюговий, паралельний, кумулятивно-інтегративний, імпліцитно-коаліційний – та формальні засоби організації компонентів тексту в складне синтаксичне ціле.

Ключові слова: текст; внутрішньотекстовий синтаксичний зв'язок; ланцюговий, паралельний, кумулятивно-інтегративний та імпліцитно-коаліційний зв'язки; лексичний повтор; зовнішні засоби організації тексту.

Класичне визначення І.Р. Гальперінім тексту як витвору мовленнєвого процесу, що відзначається завершеностю, об'єктивованій у вигляді писемного документа, літературно опрацьований відповідно до різновиду документа, витвору, що складається з надфразних єдностей, об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, і має певну цілеспрямованість і прагматичну визначеність [Гальперин, 1981: 18] уможливило повноцінне окреслення тексту як синтаксичної одиниці, що посідає верхню позицію з-поміж інших синтаксичних одиниць відповідного мовного рівня. Являючи собою лінійну послідовність висловлень, пов'язаних між собою смисловою перспективою, текст водночас є сукупністю

складних синтаксичних цілих із специфічними формально-граматичними зв'язками, що не збігаються із внутрішньореченневими, виявляючи при цьому певну співмірність із зовнішньореченневими, які визначають характер організації надфразних єдностей.

Із посиленням інтересу до тексту в лінгвістичному вимірі актуальною постає проблема з'ясування й опису типології внутрішньотекстових синтаксичних зв'язків, сутність яких визначається функціонально-смысловим різновидом текстового утворення, його стилістичною й жанровою приналежністю, набором формальних засобів зв'язку окремих речень у ССЦ й почасти структурою цих речень у межах надфразної єдності.

Говорячи про специфіку внутрішньотекстового зв'язку між компонентами надфразної єдності, варто чітко диференціювати внутрішні й зовнішні засоби, що свого часу було започатковано ще М.С. Поспеловим, який зазначив, що "основним засобом встановлення внутрішнього зв'язку між самостійними реченнями є вираження того чи іншого часового співвідношення між присудками об'єднаних речень", а "як зовнішній, додатковий засіб вираження синтаксичного зв'язку між самостійними реченнями вживаються анафоричні компоненти" [Поспелов, 1998: 48-56]. Поділяючи цю думку, А.П. Загнітко зауважує: "Співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків реченневих утворень є ґрунтом, на якому формується смислове ціле тексту" [Загнітко, 1999: 99]. Розвиваючи твердження відомих учених, зауважимо, що жоден текст, у тому числі й художній, не існує без такої співвіднесеності: *На широчезній рівнині, скільки сягає зір, яскраво золотяться соняшники. Стоять до самого обрію, пишноголові, струнки й незліченні і всі як один обернені до свого небесного взірця – до сонця. Здається, вони й самі випромінюють світло своїми жовтогарячими коронами...* [Олесь Гончар]. Модально-часова співвіднесеність дієслівних форм (теперішній час, недоконаний вид, дійсний спосіб) засвідчує значущість граматичного значення, реалізація якого, незалежно від типу текстотвірного зв'язку, забезпечує розгортання змістово-фактуальної інформації. Що ж до зовнішніх засобів організації речень у єдине текстове утворення, то кожен різновид внутрішньотекстового зв'язку характеризується власним набором таких засобів, більшою чи меншою їх репрезентативністю.

Зазвичай у межах кожного окремого складного синтаксичного цілого домінує один з типів текстотвірного зв'язку, що загалом не суперечить комбінуванню їх, особливо тоді, коли йдеться про ємні ССЦ, наддвоглі речення, речення-тексти в межах надфразних єдностей. Питання типології текстових зв'язків та особливостей їхньої реалізації в текстах художнього стилю спорадично висвітлені в текстовій лінгвістиці (див. праці Г.Я. Солганика, А.П. Загнітка, О.О. Селіванової та ін.).

Найпоширенішим способом зв'язку окремих речень у єдине структурно-семантичне ціле є так званий ланцюговий зв'язок, "суть якого полягає у лінійній послідовності поєднаних компонентів, внаслідок чого створюється кумулятивна семантика єдності" [Загнітко, 1999: 100]. Такий тип текстотвірного зв'язку чи не найбільш відбиває об'єктивну реальність, у якій зміна ситуацій логічно умотивована, відбувається послідовно, коли на зміну одній події приходить інша: розгортання лінійної структури речення відбувається в напрямі розмивання реченневих меж і створення своєрідного смислового ланцюжка. В основі такого типу зв'язку компонентів тексту між собою, окрім змістової послідовності, лежать зовнішні засоби текстової організації, з-поміж яких одним із визначальних є наявність у постопорних реченнях заміщувально-вказівних лексем. Анафоричні повтори в художніх текстах виявляють себе в таких різновидах:

1) **іменниково-займенниковий повтор**, коли власні імена чи апелятиви з метою уникнення тавтології замінюються особовими займенниками: *Русалка знову нахилилась до води і обхлюпувала собі тіло. Вона робила це, мовби виконуючи якийсь ритуал, і, здається, щось шепотіла* (О. Жовна); *Тим часом ешелон доходив своєї мети. Він уже мчав по інших широтах, круто повернувши на південь і прогрімівши над широченим Амуром. Він ішов туди, де кінчається земля* (І. Багрянний);

2) **займенниково-займенниковий повтор**, що найчастіше виявляється у заміні номінатива особового займенника формою будь-якого непрямого відмінка: *Він готувався бути свідком у них на весіллі. Дома його застати було важко – малий бізнес вимагав постійної біганини* (А. Кокотюха); *"Воля! Воля!" Широко роздимаючи ніздрі, він захлинався нею на бігу, розривав грудьми зелену стіну. Всі двадцять п'ять літ в ньому зажили враз, запульсували, напружуючи кожний м'язок, мобілізуючи кожний нерв, кожний суглоб* (І. Багрянний);

3) **ситуативний повтор**: *Він згадав про себе і скривився від внутрішнього болю, забуте на цей час верталось назад, але дивно – вже якось менше, тупіше, менш болюче. Це вже можна було терпіти, з цим можна було жити, а точніше, виживати* (Ю. Покальчук); *Така людина бездумно втрачає свій головний, природний, базовий інстинкт самозахисту, самозбереження. І тоді падає на дно провалля, не помітивши серед кущів краю прірви* (Ю. Покальчук). У таких випадках анафоричні займенники й прислівники не стільки виконують заміщувально-вказівну функцію, скільки є засобами текстового зв'язку, налаштованими на обов'язковий препозитивний контекст, що дозволяє припуститися думки про їхню лівобічно спрямовану валентність;

4) **референтна прислівникова заміна**, що, за нашими спостереженнями, пасивніше виявляє себе в художніх текстах: *Горицвіт відростає, коли його акуратно зрізувати, та й то не кожного року. А якщо зривати, то виривається трава разом з верхом кореневища. Там саме містяться бруньки, з яких відновлюється рослина* (Є. Шморгун).

Як бачимо, засобами повторної номінації в ССЦ із ланцюговим внутрішньотекстовим зв'язком є прономінативні субстантиви, ад'єктиви та адвербіативи, що характеризуються здебільшого постпозицією, хоча не виключена можливість препозиційного чи інтерпозиційного їхнього розташування. Функціональне призначення заміщувально-вказівних компонентів як текстового засобу зв'язку залежить не лише від жанрово-стилістичної приналежності тексту, а й від форм викладу, з-поміж яких зазвичай виділяють опис, розповідь і роздум.

Ще одним формальним засобом організації художнього тексту із ланцюговим зв'язком є лексичні повтори. Як зазначає Г.Я. Солганик, лексичний повтор має значення не сам по собі; він лише вказує на внутрішню, глибинну структурну співвіднесеність речень, тобто синтаксичний зв'язок, реалізований за певними синтаксичними моделями. Лексичний повтор виражає цей зв'язок, робить його відчутним, реальним [Солганик, 2006: 117]. Так, тотожні повтори виявляють себе на рівні слова, словосполучення чи речення, причому два останні легко переростають у повтор із синтаксичним поширенням, що забезпечує послідовність розгортання сюжетної лінії: *На дереві сидів великий птах. То був хижий птах, бо мав гострі, цупкі кігті та загнутий донизу міцний дзьоб* (В. Трубай); *Білі метелики літають у сонячному сяєві і сідають на вороний полиск грязюки, що, як смола, вкриває дно висохлої величезної калюжі посеред вулиці. Білі метелики на чорній емалі. Склавши крильця, вони сідають рядочками й купками, багато їх* (І. Багрянний); *Все ж таки хтось відшукає шлях назад, до початку, по замулених своїх слідах, до того часу, коли очі були чисті, і тіло світле, і душа наївна і Божя. Хтось відшукає* (Ю. Покальчук). Функція зв'язку, властива тотожному повтору, в наведених поєднаннях речень увиразнюється, оскільки повторне уживання мовної одиниці не спричиняє значимих семантичних нарощень, а лише сприяє послідовному викладу думки, разом з тим постаючи засобом смислової актуалізації. Частіше ж у художньому тексті має місце повтор, що зазнає синтаксичного поширення, змальовуючи подальший перебіг подій, опис ситуацій, що послідовно змінюють одна одну, щось деталізуючи: *Вона рівно говорила з усіма. Чи то з багатолюдним натовпом просто на вулиці, чи з численними учнями у своєму будинку. З усіма, хто хотів осягнути невідоме, довідатися більше, вона щедро ділилася знаннями* (О. Романчук).

Ланцюговий зв'язок між компонентами тексту реалізується також через включення у структуру речень різноманітних парадигматичних угруповань, як-от:

– синонімічні ряди, витворені як загальномовними, так контекстуальними синонімами: *Кругом хати снують бджоли, бо кругом хати квіти. Всюди квіти, на землі і вгорі. І всюди є діло для робочих, золотих працівничок, для цих сонячних комах* (І. Багрянний); *Прилетіла з луку зозуля, носила із срібної криниці срібну воду й розхлюпувала її на хати, на сади, на городи. Та нікому було пити земну джерелицю* (К. Мотрич);

– антонімічні пари: *Всі спали, у всіх, мабуть, була якась солодка думка, з якою можна вкластися будь-де і спокійно заснути. У мене ж є гірка й колюча думка* (В. Назаренко);

– родо-видові поняття: *Черешня росла не так далеко від його лікарні, але яке це мало значення тепер. Чоловік сів під деревом, втомлено зітхнув і щось пробурмотів* (К. Москалець);

– слова, об'єднані спільною семою: *Влада залякла перед книжковим стелажем, вмонтованим у стіну. Здавалося, що вона вибирає собі книгу – їх тут було кілька сотень. Збирати бібліотеку почав батько ще в ті часи, коли в книгарнях не було нічого, крім томів класиків марксизму, а за справжньою літературою треба було їхати в найдовшу лісосмугу, пробиратися таємною стежкою до галєвини, на якій юрмилися книголюби та спекулянти* (І. Роздобудько);

– тематичні групи: *А ось – ціла родина. Величезна родина! Діди, батьки, онуки й правнуки, – чоловік з сорок. Цілий рід! Дід з бабою посередині, решта, згідно з родинним станом, розташувались обабіч і ззаду. Діти рядочками стояли обабіч діда й баби, у парадних кашкетиках і чобітках...* (І. Багрянний).

Звичайно, заміщувально-вказівні лексеми та повтори – не єдиний засіб ланцюгового зв'язку, що нарівні з паралельним є найрепрезентативнішим способом організації речень у надфразну єдність, але найбільш визначальний.

Основним способом зв'язку між самостійними реченнями є їхня структурна співвіднесеність, що є обов'язковою ознакою паралельного внутрішньотекстового синтаксичного зв'язку, коли “відбувається не зчеплення одного речення з іншим, а зіставлення їх” [Солганик, 2006: 110]. Останнім часом міжреченнєвий паралельний зв'язок розмежовують на сильний і слабкий [Сучасна, 1997: 373-382; Загнітко, 1999: 103-104]. Слабкий паралельний зв'язок у художньому тексті реалізується лише завдяки паралелізму синтаксичної структури поєднаних речень та темпорально-видовій і модальній співвіднесеності дієслів-присудків. Речення, поєднані слабким паралельним зв'язком, мають тотожну структуру (односкладність/двоскладність, повнота/неповнота тощо), однаковий порядок слів, спільні видо-часові форми, однакову модальність і т.д.: *Ось вона – шістдесятирічна отаманка місцевих контрабандистів, це здатна зваблювати: широкий шкряпаний корсет, високі чоботи, коротко підстрижене, це не сиве волосся, підфарбоване хною. Ось – сорокарічна жінка, що втікає – завжди втікає! – від армії хижих святенників, ось – красна молода авантюристка, найкраща танцівниця при дворі: блакитна сукня, золота хвиля довгого волосся, що завжди вибивається з-під оксамитового берега. Ось – юнка, весела вдова старого маршала, коханка короля, чорний фатум кардинала,*

до якого злітаються найрозумніші люди сторіччя. **А ось уже – ніщо** (І. Роздобудько) – речення мають прямий порядок слів, складений іменний присудок, стверджувальну модальність. Однакове формальне вираження функціонально співвіднесених членів речення увиразнює паралельний зв'язок компонентів тексту, робить диференціацію цього зв'язку чіткою й прозорою.

До сильного паралельного зв'язку, на думку А.П. Загнітка, належить такий, при якому взаємодія функціонально-співвіднесених членів поєднаних речень посилюється повтором акцентованих компонентів останніх [Загнітко, 1999: 103]. Йдеться про такий повтор, що, виконуючи функцію актуалізації, є засобом зв'язку окремих речень, що репрезентують собою дію чи процес, які відбуваються паралельно й водночас, на відміну від лексичного повтору при ланцюговому зв'язку, коли йдеться про розгортання реченнєвого змісту у вигляді послідовних дій, що змінюють одна одну в прогресивному напрямі. Пор.: *Андрієве серце стискалось. Не за блиском, а за тим, що життя йшло й клекотіло десь стороною, поза цим містом, але його коштом. Десь росли колосальні споруди, десь повставали цілі міста й селища, модерною технікою озброєні. Десь там, де пішли його і всі інші брати й сестри, понісиш в офіру свої м'язи й мізок* (І. Багрянний) – паралельне поєднання речень тексту відбувається за допомогою акцентованого компонента **десь**, що кожного разу в новому контекстуальному оточенні репрезентує нову ситуацію, що ніяким чином не впливає з попередньої: **десь йшло життя, десь росли споруди, десь пішли брати й сестри; Горицвіт досить тендітна рослина, так що він не тільки не обживає нових ділянок, а й зі старих зникає. Особливо швидко зникає горицвіт у тих місцях, де випасають худобу** (С.Шморгун) – лексичний повтор виконує функцію формального засобу текстотвірного ланцюгового зв'язку.

До засобів паралельного зв'язку долучають також вставні конструкції перелічувальної семантики, щоправда, таку думку поділяють не всі мовознавці. Так, Г.Я. Солганик зауважує, що вставні слова підкреслюють, посилюють структурні зв'язки між реченнями, поєднаними послідовно, а якщо усунути вставні компоненти, то чітко виявляє себе паралельний текстотвірний зв'язок [Солганик, 2006: 87]. Нам видається можливим уживання таких одиниць в обох типах текстів. Наприклад, у складному синтаксичному цілому *Мама вже ні копійки не давала. По-перше, що вже стільки надавала, що й чіплятися сором було. А друге, що тато міг от-от без роботи бути, бо завод хотів розцот давати багатьом робітникам* (В. Винниченко) вставні слова забезпечують логічність і послідовність викладу думок, посилюючи паралелізм, а не ланцюговий зв'язок між реченнями, коли “витворюється своєрідна спадкоємність смислового тла” [Загнітко, 1999: 101].

Щодо проаналізованих нами типів зв'язку, то вони є найчастотнішими в художніх текстах і найбільш дослідженими в мовознавстві. До парадигми внутрішньотекстових синтаксичних зв'язків на сьогодні включають й інші їхні різновиди, зокрема Г.Я. Солганик виділяє тексти з приєднувальними зв'язками [Солганик, 2000: 169-171], А.П. Загнітко інтегративно-кумулятивний зв'язок [Загнітко, 1999: 105-107]. Саме остання позиція видається перспективною в плані подальшого викінченого опису типології текстових синтаксичних зв'язків. Специфіка такого зв'язку полягає в тому, що “об'єднання речень у тексти може поставати наслідком їх кумулятивної інтегрованості (кумулятивна інтегрованість – це складна назва, витворена з двох компонентів, в якій кумулятивність означає постання структурної цілісності двох або більше одиниць, внаслідок їх поєднання за допомогою певних синтаксичних засобів, а другий (інтегрованість) компонент наголошує, що постпозитивне речення включене у зміст попереднього, тобто внаслідок інтегрування створюється смислова єдність” [Загнітко, 1999: 105]. При такому зв'язку об'єднувані частини не є комунікативно достатніми одиницями й лише сукупно витворюють цілісний завершений зміст; при цьому препозитивне речення обов'язково вимагає наступного, або, навпаки, постпозитивна конструкція не здатна до самостійного ужитку. Формальними засобами витворення такого зв'язку є:

1) сурядні сполучники в ініціальній позиції, коли виявляється їхній текстотвірний потенціал – здатність поєднувати самостійні речення в єдине ССП, та аналітичні словосполучки приєднувальної семантики, налаштовані на попередній контекст: *Ще рано, подумав тоді Одисей, він ще не готовий, ще прийде потім, колись, ми прийдемо сюди ще раз, коли будемо обоє все знати, коли відчуємо, що можемо прийти сюди для чогось, чомусь, тому, що треба. А зараз це просто чемність, повага до предків, знак увічливості. І все* (Ю. Покальчук) – сурядні сполучники семантично тяжіють до опорного речення, а конструкції з початковими **а, і** характеризуються смисловою незавершеністю, через що не можуть уживатися самостійно.

Аналогічні словосполучки, що є засобом інтегративно-кумулятивного зв'язку, зазвичай розпочинають приєднувальні конструкції, що, будучи одиницями експресивного синтаксису постають засобом смислової актуалізації. Окремі мовознавці при цьому виділяють такий текстовий зв'язок, як приєднувальний. Так, у “Сучасній українській мові” за редакцією О.Д. Пономарева зазначається, що “його спостерігаємо в тих випадках, коли друге речення, що зазнає дії компресії й тому є неповним, тісно приєднується до попереднього завдяки пристосуванню до його складу, встановленню співвіднесеності форми елемента (елементів) другого речення з елементами першого” [Сучасна, 1997: 378]. На нашу ж думку, покваліфікування приєднувальним засобом формального зв'язку компонентів тексту загалом не суперечить їхній природі й видається можливим через відсутність самодостатнього змісту останніх: *Кажуть, вона [молодиця] й тепер причинною блукає околицями і ніяк не може втрафити в поселення. А ще нею лякають неслухняних онуків* (Я. Лижник); *Жодного разу не попадався, між іншим. Хлопець надійний. І потім, ти тачками займаєшся, він – шматтям, в кожного свій бізнес* (Ю. Кокотюха).

Інтегративно-кумулятивний зв'язок має місце й за відсутності сурядних сполучників чи дорівнюваних до них одиниць. Самостійно уживані конструкції мають додатковий приєднувальний зміст, що стає зрозумілим лише за умови інтегрування їх до базового речення: *Він за царя гороха будувався. Нема чого вже ремонтувати. Згідно з планом реконструкції району, тут, на місці цього будинку, буде новий. Шістнадцятиповерховий. Років через п'ять* (Ю. Кокотюха);

2) спеціальні речення, що містять філософсько-сентенційні чи життєві узагальнення: *Спогади... (Ах, хто ж то так прекрасно грає?)... По огорожі ходить шепіт і млость у темряві весняної Великодньої ночі помежи столітніми дубами й липами... І та ніч Великодня, той спогад далекого дитинства ось нашаровується на дійсність, напливає на неї і творить двоїсту візію з реального й давноминулого* (І. Багрянний) – початковий компонент ССЦ запрограмований на подальше розгортання змістової лінії й лише з наступними реченнями вимальовує цілісну картину спогадів;

3) питальні речення, що потребують відповіді: – *Чому так багато важить для нас дитинство? – вголос роздумє Заболотний, не відводячи очей від траси. – Чи справді, як дехто вважає, туга за дитинством – це туга за тим раннім гармонійним світом, де все бере початки і все постає чистим, доцільним, може, навіть близьким до ідеалу? В кожному разі, не випадково з'являється час від часу потреба воскресити те, що було, бодай трохи наблизити світанкове оте сприйняття життя* (О. Гончар) – лише разом питання й відповідь витворюють цілісний фрагмент повідомлення, а кожне окреме речення не дає повноти уявлення про думки автора;

4) парцельовані частини, що постали наслідком розчленування на інтонаційно-сміслові відрізки, внаслідок інтегрування яких створюється смислова єдність: *Коли воно прокинулось і глянуло на мене з чарівною усмішкою, мені заболіло серце і стало страшно. Бо я пізнав цей погляд, і знав, що він означає, і мені вже досить було тієї помічі на дорогах, коли я вреїтті лишився сам несподівано, неочікувано* (Ю. Покальчук) – парцелят при цьому виявляє ознаки лівобічної валентності, а позиція базової частини постає обов'язковою. Погоджуючись із твердженням, що явище парцеляції “полягає у розчленуванні єдиного смислового і структурного утворення на кілька комунікативно значущих висловлень, статус яких запізнаваний тільки в умовах мовленнєвої і не мовленнєвої комунікації” і що “завданням такого членування є виокремлення певної інформації і надання їй комунікативної ваги” [Загнітко, 1999: 105], все ж зауважимо, що парцеляція, характеризуючи характер структурування речення, водночас є способом організації текстових величин і специфічним засобом поєднання окремих речень інтегративно-кумулятивним зв'язком.

До переліку внутрішньотекстових синтаксичних зв'язків включають і інші його різновиди, зокрема тематичний [Сучасна, 1997: 380] чи імпліцитно-коаліційний [Загнітко, 1999: 107-109], що через низьку частотність вияву в художніх текстах ще не дістав належного висвітлення в мовознавчій літературі. Так, дослідження імпліцитно-коаліційного зв'язку видається нам перспективним у текстах, що містять асоціативні образи, які з'являються у свідомості суб'єкта чи адресата мовлення завдяки фоновим знанням. Йдеться про зв'язок, що виявляє себе в надфразній єдності через розвиток певної теми. Саме це ми спостерігаємо у наведеному уривку: *Десь у вишині світить над нами це слово, повільно й рідко опускаючись на землю, зігриваючи своїм теплом, освятаючи своїм світлом, прекрасне і страшне, спроможне відродити до життя, спопелити полум'ям пристрасті, за ним вирушали в далекі дороги мандрівні лицарі, вмирили, не віднайшовши його, ромео і джультети, у відчайдушній спробі сягнути його і в усвідомленні власної неспроможності народжувались сумніви гамлетів, а й воно далі світить нам інколи північним сяйвом, інколи пекучим південним сонцем, але світить всім і кожному, тим, що вірять і що не вірять, цинікам, егоїстам, романтикам й ідеалістам, воно на дні людини, в її зародку, в її початках, в сутності її, в глибинах її глибин, і воно ж високо над людиною, в позасвітніх, космічних висотах, десь воно там, і воно поруч, простягни лишень руку, ось воно дивиться на тебе, в усмішці, в сяянні очей, ось воно, але доки земля не здригнеться від звуків, що його складають, доки не загримить грім, що пронизує нас наскрізь, від усвідомлення знайденого, ми все шукаємо – хтось втрачає, хтось знаходить, але ми шукаєм, ось воно, і знаходимо його несподівано, навіть забувши вже й думати, не сподіваючись, відмовившись, боячись довіритись новим пошукам, хоч десь усередині маленький вогник тліє завжди, очікуючи, як другого прищестя, як спокути гріхів, як манни небесної, як сенсу життя – хто знає воїстину, в чому він, – як повітря, без якого не можна дихати, як вибуху, як блискавки, що несе одужання, виликування, початок, як відчуття власної причетності до цього світу, цінності, що виходять за рамки особистості, а наповнює іншу особистість, як свята, що завжди буде з нами, як подих Бога, що оживив Адама... Я також чекаю на це слово, щоб народитись знову, наповнений тобою* (Ю. Покальчук) – імплікована лексема “любов” розкривається у змісті наддовгого речення через художні образи світової літератури, що набули певної конотації й тому викликають в уяві читача відповідні асоціації, та через систему авторських художніх тропів, зміст і виразність яких підводять адресата тексту до розуміння смислу імплікованої одиниці. Наведений уривок є яскравим зразком того, що більшість надфразних єдностей витворюється одним із різновидів текстотвірного зв'язку як визначальним та засобами формальної організації тексту, що репрезентують інші види міжреченневих зв'язків. Окрім не виявлюваної на зовнішньореченневому рівні лексеми *любов*, змістові сегменти наддовгого речення та постопорного речення складного синтаксичного цілого поєднуються за допомогою тотожного лексичного повтору *це слово*, анафоричного компонента *воно*,

уживаного в різних відмінках, вставленої конструкції *хто знає воістину, в чому він*, синонімічними повторами *в її зародку, в її початках; одужання, вилікування*, антонімами *втрачає, знаходить*.

Проаналізувавши внутрішньотекстові синтаксичні зв'язки, представлені ланцюговим, паралельним, кумулятивно-інтегративним та імпліцитно-коаліційним, ми дійшли висновку, що всі вони забезпечують зв'язок компонентів тексту між собою, реалізуючи через формальні засоби текстової організації категорії зв'язності й цілісності тексту. При цьому зв'язність і цілісність забезпечуються комплексом чинників: смисловою співвіднесеністю та логікою викладу, особливою організацією різнорівневих мовних засобів з урахуванням їхнього функціонально-стилістичного навантаження, комунікативною спрямованістю та структуруванням тексту.

Література

- Гальперин, 1981: Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981 – 139с.
- Загнітко, 1999: Загнітко А. Актуальні проблеми текстової лінгвістики: закономірності внутрішньо-текстової організації // Лінгвістичні студії. Зб. наук. праць. Випуск 5. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – С.95 – 111.
- Пац, 2004: Пац Л.І. Засоби реалізації лексичної когезії в художньому тесті // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 12. – Донецьк: ДонНУ, 2004 – С. 323 –318.
- Пац, 2001: Пац Л.І. Лінгвістичний аналіз тесту на лексично-семантичному рівні // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 7. – Донецьк: ДонНУ, 2001 – С.206 – 212.
- Поспелов, 1998: Поспелов Н.С. Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке. Кн. 2. – М., 1998 – 162с.
- Солганик, 2000: Солганик Г.Я. Стилистика текста. – М.: Флинта: Наука, 2000 – 256с.
- Солганик, 2006: Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. – М.: КомКнига, 2006 – 232с.
- Сучасна, 1997: Сучасна українська мова: Підручник/ О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997 – 400 с.

In this paper we present the analysis of the textual syntactic connections: chain, parallel, cumulatively-integral, implicitly-coalitional and formal means of organizing text components into the complex syntactical whole.

Keywords: text; inherent textual connections; chain, parallel, cumulatively-integral and implicitly-coalitional connections, lexical repetition, external means of text organizing.

Надійшла до редакції 17 жовтня 2008 року.

Оксана Резник

ББК 84(2 рос)6
УДК 82.091

ТИП ХУДОЖЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ В АВТОБИОГРАФИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ И.ОДОЕВЦЕВОЙ

У статті здійснено спробу осмислення автобіографічного творів «На берегах Невы» та «На берегах Сени» з позицій реалістичних та екзистенціальних традицій емігрантської літератури.

Ключові слова: І.Одоевцева, література російського зарубіжжя, мемуари.

Книга «На берегах Невы» И.Одоевцевой создавалась в начале 60-х годов в Париже, издана в 1967 году в США, переиздана в 1988 году на родине. По мнению критика А.Арьева, «...особенностью этих мемуаров является то, что в них литературная жизнь Петрограда воссоздана в манере, отрицающей временную дистанцию, временной разрыв» [1, с.248]. Однако это суждение не совсем верно, т.к. мемуаристка часто нарушает хронологический принцип лирическими отступлениями типа «Сегодня я вспоминаю...», «Много позже я узнала...» или «Годы спустя я узнала об этом...». Нельзя также согласиться с утверждением, что воспоминания – это роман о Гумилеве, «...это роман с двойным фокусом: конкретная реальная фигура мэтра рисуется на фоне силуэта идеального поэта – Блока» [1, с.248]. Да, Блок, несомненно, описан мемуаристкой в особом, но ничуть не идеальном ключе. Это такой же человек, как и другие, только с великим талантом. Читателю, открывающему «На берегах Невы», книга может показаться нагромождением фактов, случайным подбором лиц и событий. Однако в этом «беспорядке» существует определенная логика, своя завязка – приход героини в «Живое слово», развитие действия, кульминация и развязка – отъезд из Петербурга навсегда. Каждый герой (или большинство из них) какими-то своими чертами скреплен с основным стержнем – поэзией. К.Кедров отмечает, что «литературная школа акмеизма ошущима у Ирины Владимировны и в стихах, и в мемуарах, и даже в отношении к жизни: все ясно, чисто, классически просто и достоверно» [2, с.4]. Целью данной статьи становится определение типа художественного сознания в автобиографической прозе И.Одоевцевой как способа раскрытия авторской концепции.

Повествование строится в основном хронологически, с многочисленными возвратами назад и забеганиями вперед, что вполне естественно для мемуарных произведений.

В своем предисловии Одоевцева обозначает основные принципы дальнейшей наррации: «Это не моя автобиография, не рассказ о том,

Какой я была,

Когда здесь на земле жила...» [3, с.11]

Таким образом, она практически сразу отказывается от принятой в мемуарах автобиографичности как последовательной записи всех биографических вех нарратора. Она не хочет описывать детство, отрочество и юность, родителей и, «как полагается в таких воспоминаниях, несколько поколений своих предков – все это никому не нужно» [3, с.11]. Одоевцева, желавшая быть непохожей ни на кого в стихах, продолжает такой же подход и в мемуарах. Она подчеркивает, что вовсе не стремится пережить заново те трагические, страшные и прекрасные первые пореволюционные годы. Однако чтобы передать тех людей, надо было передать то время. Так, говоря о «кронштадтских днях», она упоминает и о достигших высшей точки напряжении, волнении и ожидании перемен, которые царили в Петербурге, и о глухих выстрелах с оставшихся верными революции крейсеров, и о красном, «трагическом» закате над белыми, покрытыми снегом крышами. И тут же – жужжащий, как улей, переполненный Дом литераторов, куда стекаются «самые достоверные» слухи. И хотя Одоевцева настаивает на предельной объективности («я только глаза, видевшие их, только уши, слышавшие их» [3, с.11]), в наррации заметны и авторский внимательный взгляд, и критически-ироническое отношение в первую очередь к себе. Тем более, что Ирина Владимировна все время подчеркивает, что она пишет о тех, кого любила. Все это дает возможность рассматривать уже с первых страниц мемуары Одоевцевой как образец усиления авторского присутствия в русской мемуаристике первой волны эмиграции. Особенно это обстоятельство заметно во второй половине мемуаров, когда каждая страница как бы сбивается с линейного повествования, литературные портреты-характеристики становятся все короче, сквозной темой становятся размышления о смерти и бессмертии. Подбор эпизодов и действующих лиц заставляет читателя почувствовать нарастающую угрозу, скорый отъезд.

Хотя мемуары «На берегах Сены» являются второй частью диалогии, сложно утверждать, что они продолжают первую. Особенно это заметно в авторской позиции. Если в «На берегах Невы» время и персонажи подаются параллельно, то в новом произведении пространственно-временной континуум строится иначе. Во-первых, постоянно нарушается линейность повествования, потому что нарратор все время делает лирические отступления в те года, когда Одоевцева только становилась поэтом или женой. Она стремится воскресить свои отношения с уже умершими Гумилевым, Адамовичем, уделяет большое внимание своим отношениям и собственно личности Георгия Иванова. Во-вторых, она практически не датирует встречи с тем или иным деятелем искусства, т.к. важнее запечатлеть его уходящую натуру, чем то или иное обстоятельство окружающей жизни – парижский дождь или жаркая Ницца ничего нового, с ее точки зрения, не добавляют к описываемому облику. В то же время Петербург выступал не только фоном, но и самостоятельным персонажем, много говорившим памяти изгнанников. Поэтому, описывая во второй книге тревожные кронштадтские дни зимы 1920 года, Одоевцева практически дословно цитирует аналогичный эпизод из «На берегах Невы». Однако рядом с уже привычными героями – поэтами появляются новые – картежники-шулера. Попутно выясняется, что в то время, когда одни уже год не видят мяса и таскают воду с улицы по скользкой лестнице, те, кто у власти, могут пировать и тратить казенные деньги. Такой прием «сопутствующей характеристики» был свойственен для первой части мемуаров, но практически не встречается во второй. Именно это стремление воскресить в мемуарах образ родной страны, запечатлеть не только ее страшные, но и прекрасные стороны коренным образом отличает «На берегах Невы» от «На берегах Сены». И если в первой части рассказчица как бы приглашает героев ожить на страницах мемуаров, то во второй части они чаще всего приходят к ней сами, просят написать о них «всю правду» именно ее, Ирину Одоевцеву.

В основе первой части мемуаров лежит литературный образ (прямая цитата из стихотворения Г.Иванова) берегов Невы, связанный с петербургским дискурсом, получившим новое раскрытие в литературе серебряного века. Причем для нарратора город выражается в двух измерениях – природном (когда глава начинается с отступа и временного уточнения) и персонифицированном. В последнем случае восприятие Петербурга (или Петрополя) зависит уже не столько от точки зрения автора, сколько от того, кто находится рядом. Особенно наглядно это можно продемонстрировать на примере эпизода прогулки с Мандельштамом. Белые ночи – и Поэт тоже бледен и взволнован. Его высказывания – не просто воспоминания, как у Гумилева, или поток ассоциаций, как у Белого. Они однонаправленны – линейно выстраиваются мифы. Мандельштам начинает с музыки, которая настолько сильна и правдива, что рождает у него ощущение собственной несостоятельности (самозванства), переходит к мифу о петербургском извозчике и закономерно – к мифу Петербурга. Примечательно, что Одоевцева неосознанно продолжает на этих страницах традиции Ф.М.Достоевского и А.Белого в изображении города: «Кажется, еще минута, и этот «гранитный рай» растет и растворится в белом сиянии. Останется только белое небо и белые воды Невы» [3, с.156]. А.Арьев не прав, утверждая, что «читатель, разыскивающий бытовые подробности жизни Петрограда в первые послереволюционные годы, узнает из книги «На берегах Невы» не очень много, лишь несколько колоритных штрихов» [1, с.251]. Место

действия для художницы не менее важно, чем само действие, потому-то она "ломает" повествовательную линию, ретродуцируя ее описанием Города, и в то же время связывая им все кажущиеся разрозненными эпизоды воедино. Потому-то и герои видят не реальные улицы и дома, а лишь знаки Петербурга, создающие у каждого определенное настроение. В описании Города Одоевцева использует не только сходные с предшественниками предметные детали, но и цвета, придавая, однако, им свой собственный смысл. Петербург в ее изображении – категория и психологическая (в духе Достоевского), и символично-историческая. Именно город оказывается ответственным за лирическую (субъектную) линию мемуаров больше, чем персонажи. Так, в восприятии Мандельштама у каждого из домов – свой голос и собственная мелодия, неповторимое лицо (мысль о родстве музыки и поэзии прозвучит и в статьях поэта), однако все вместе они рождают чувство щемящего одиночества, столь присущее петербургскому дискурсу русской литературы.

И тут же на страницах мемуаров возникает авторской волей новый петербургский миф (или творец нового петербургского мифа) – Андрей Белый. Он признается рассказчице (или самой вечности) в том, что нигде в мире не был так несчастен, как в Петербурге, что в своем романе он пересоздал Петербург: «Мой Петербург – призрак, вампир, материализовавшийся из желтых, гнилых лихорадочных туманов, приведенных мною в систему квадратов, параллелепипедов, кубов и трапеций» [3, с.221]. Трагизм изложенного подчеркивается своеобразной экспозицией – в солнечный майский день Гумилев замышляет тайные, конспиративные встречи. Одоевцева вручает ему (случайно или зная символику цветов?) на прощание ветку сирени – и эту же сирень Белый просит отдать Блоку – как знак примирения, как символ ушедшей юности. Но жизнь оказывается в очередной раз сильнее грез – и сирень летит в Фонтанку. Призрак Петербурга уходит в серебряную (любимый эпитет Белого) ночь, когда даже луна и шорох листьев становятся волшебными, чтобы затем бежать в Москву из выпившего, выпотрошившего его города.

Одоевцева в огромном количестве цитирует стихотворения – свои и чужие, то представляя их как иллюстрацию к происходящему, то заполняя ими лакуну, то указывая на историю их создания, известную только ей. Вся эта словесная игра порой позволяет воспринимать «На берегах Невы» как сплошную рифмованную прозу. Не случайно даже лирические пейзажные зарисовки, по-акмеистически уточняющие место действия, часто строятся по принципу нанизывания эпитетов – трех и более, что, тем не менее, не мешает мемуаристке создать достаточно яркую и запоминающуюся урбанистическую картину, которая часто приобретает самостоятельное эстетическое значение, а не только выступает в качестве своеобразного зеркала душевных состояний героев. Пейзаж у Одоевцевой расширяет экспозицию, как бы способствуя возникновению лирической завязки очередного эпизода.

Одоевцева как бы раздвигает временные границы мемуаров, насыщая их все новыми и новыми подробностями, отмечая, что время в молодости обладает противоречивыми, взаимоисключающими качествами – летит с головокружительной быстротой и вместе с тем почти как бы не двигается: «Дни стояли огромные, глубокие, поместительные» [3, с.142]), каждый день происходило невероятное количество внешних и внутренних событий. Она объясняет это еще и тем, что ее окружали необыкновенные люди, встречи с которыми ежедневно чем-нибудь поражали и запоминались так, что даже в Париже они не хотят становиться далеким прошлым.

Пространственно-временной континуум мемуаров проявляется постепенно, усложняясь с каждым новым персонажем, каждый из которых, по мнению нарратора, целая вселенная. Кроме оппозиций «жизнь – смерть», «сегодня – вечность», «тогда – сейчас», можно проследить также «Петербург – Москва», «Петербург – Париж», «Петербург – Киев». Причем последний изображается через рассказ Мандельштама, который вспоминает, как его там любили. Но Киев лишен оттенка провинциальности, скорее, наоборот: именно там знают цену настоящей поэзии, причем самой важной характеристикой становятся два обстоятельства – «Киевляне народ гордый. Перед петербуржцами не низкопоклонничают» [3, с.146] и «... так по очереди они весь «Камень» наизусть отхватили, ничего не пропустив, ни разу не споткнувшись» [3, с.146]. Такая оценка киевской культуры близка и булгаковской, и особенно алдановской интерпретации киевской культуры, о которой литературовед Л.И. Шевченко замечала, что «ей изначально присущи приверженность к исконно своему и восприимчивость к чужому, умение сделать его своим; толерантность и способность к оценке всего и вся в параметрах высших критериев...» [5, с.22].

Чтобы изобразить будни петербуржцев, Одоевцева часто переходит в наррации от единственного числа к множественному: «Во мне, как в очень многих теперь, неожиданно проснулась «гордость бедности» – правда, «позолоченной бедности». Ведь мы все еще прекрасно одеты и живем в больших барских квартирах. Но, Боже, как мы голодаем и мерзнем в них» [3, с.105], от первого лица – к третьему: «На лето даже самые бедные чиновники выезжали со своим скарбом на дачу, и раскаленный, пыльный Петербург пустел. Теперь же никто никуда не выезжает. Впрочем, «в те баснословные годы» мы научились «попирать скудные законы естества» и легко переносить холод и голод, жару и усталость» [3, с.178]. Так же легко она смешивает бытовой, житейский план с метафорическим, условным.

Есть на страницах «На берегах Невы» и реальная сторона жизни – железные дороги 1920 года, когда до Парижа легче добраться, чем до Бежецка, вонь, крики, звуки гармошки, гам и полные вагоны пьяных. Нет праздников – милых, домашних, как, например, Рождество. Нет елки и подарков, нет «людей во фраках и

вечерних декольтированных платьях», но есть неистовство поэтической стихии, преклонение перед талантом и печатным словом.

Невзирая на авторское заявление, произведение содержит в себе явно ошутимое присутствие субъективной составляющей – нарратора, при этом оставаясь в границах мемуарной традиции. Нельзя не заметить и то обстоятельство, что тип художественного сознания в данном произведении определяется и гендерной принадлежностью автора. И дело не только в молодости героини, ее «легковерном и нежном» сердце (она сама неоднократно, спустя годы, отмечает свою «тогдашнюю наивность и доверчивость»), но и в определенной точке зрения на события, очень личностной оценке происходящего. Может, поэтому мемуары заканчиваются не известием о гибели Гумилева – центральной фигуры воспоминаний, а царственным уходом другой женщины – Анны Ахматовой, сочетавшей в себе самое главное для мемуаристики – любовь, поэзию и женственность.

При этом Одоевцева создает образ эпохи из множества деталей, фраз, суждений и характеристик, поэтически внимательно отмечая как равнозначные и детали творчества, и детали костюма. Портрет того или иного деятеля культуры достаточно лаконичен и субъективен, отдельные его элементы подчеркиваются как средство изображения окружающей действительности, а не самого героя. Это локализованный портрет с доминирующей чертой.

Она выбирает как бы линейное изображение фактов и событий, что позволяет сопоставить «Воспоминания» Н.Тэффи и «На берегах Невы». В обоих случаях можно говорить о женской наблюдательности, о необыкновенно цепкой памяти, о своеобразной иронии, которая позволяла «там», за границей, вспоминать о счастье и ужасах пережитого – и не сходить с ума. Биограф И.Одоевцевой, литературный критик Э.Боброва из Канады, отмечала, что она «воскресит в своих «воспоминаниях» славу и трагедию своих современников – поэтов и писателей «серебряного века» [2, с.318]. Стоит уточнить – не только современников, но и собственно времени, в котором она жила, о котором вспоминала и писала. Нарратор подчеркивает, что не претендует на непогрешимость, однако представляет «интересный образец использования субъектного жанра мемуаров с объектной целью – создания образа эпохи» [4, с.7]. Таким образом, при всем реализме данных мемуаров, уместно говорить о лирической линии главной героини, прослеживающейся не только в лирических отступлениях, но и отборе материала и его эмоционально-образной оценке.

Все вышеперечисленное позволяет нам определить тип художественного сознания, выраженный в мемуарах И.Одоевцевой «На берегах Невы», как реалистический с сильно выраженным лирическим началом, связанным с образами нарратора и Петербурга. При всей субъективности в отборе лиц и событий автор стремится построить линейно данное произведение, с точной датировкой происходящего. Определенный тип житейской мудрости (наблюдательность, трезвость рассудка, ясность суждений) в мемуарах перерастает в реалистический тип художественного мышления. Достигается определенная многослойность сюжета, передается мотив рока, избранничества. Поэтому мемуаристка постоянно переориентируется в своем повествовании с прошлого на современность, стремится к конкретно-историческому подходу к явлениям действительности, выступает в русле не только реалистического типа художественного мышления, но и продолжает традиции акмеизма, тем самым опровергая мнение, что акмеизм утратил свои позиции после 1917 года. Поэзия, художественная литература становятся для нарратора основным способом познания себя, своего окружения, мира в целом. Выше суда поэтов – только суд времени. Используя стихотворные вставки, полемику с позднейшими исследователями, иронию и лирические отступления, Одоевцевой удается создать не только ряд убедительных психологических портретов-характеристик, но и передать ощущение того бурного и противоречивого времени – с 1919 по 1921 год.

Литература

1. Арьев А. «В Петербурге мы сойдемся снова...» (о стихах и автобиографической прозе И.Одоевцевой, о Георгии Иванове и Николае Гумилеве // Перечитывая заново: Литературно-критические статьи / Сост. В.Лаврова. – Л.: Худож. лит., 1989. – С. 231 – 256.
2. Кедров К. Возвращение Ирины Одоевцевой // Одоевцева И.В. На берегах Невы. – М.: Худож. лит., 1988. – 334 с.
3. Одоевцева И.В. На берегах Невы. – М.: Худож. лит., 1988. – 334 с.
4. Гажа Т.П. Українська літературна мемуаристика другої половини ХХ століття: становлення об'єктного і суб'єктного типів: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харьков, 2006. – 19 с.
5. Шевченко Л.И. Город и alma mater в произведениях писателей-киевлян // Русский язык, литература, культура в школе и вузе. – 2005. – № 1. – С.21-29.

In the article an attempt of comprehension of autobiographical work by I. Odoyevtseva from the point of view of realistic and existential traditions of émigré literature is made.

Keywords: I. Odoyevtseva, Russian émigré literature, memoirs.

Надійшла до редакції 11 жовтня 2008 року.

ББК 81.411.1-22
УДК 811.161.2 '367

СИНТАКСИЧНА І СМИСЛОВА СТРУКТУРА АТРИБУТИВНИХ МЕТАФОРИЧНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ У ПОЕЗІЇ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

Стаття присвячена питанню смислової структури метафор, зокрема атрибутивних метафоричних словосполучень, що функціонують у поезії шістдесятників. Три типи метафор аналізуються у зв'язку із синтаксичними особливостями їх реалізації.

Ключові слова: метафора-загадка, метафора-порівняння, метафора-епітет, атрибутивне словосполучення.

Метафора – один з найяскравіших, найвиразніших засобів творення образності – продовжує цікавити лінгвістів як предмет дослідження на різних мовних рівнях. Значною є історія вивчення метафори у галузі лексичної семантики, що охоплює її глибоке дослідження у власне семасіологічному та номінативно-предметному аспектах. Великим кроком уперед було усвідомлення метафори як явища багатогранного, що виявляється у різних сферах життєдіяльності людини. У руслі лінгвофілософських теорій дослідники намагалися з'ясувати більш загальні принципи утворення метафори. Ці теорії спрямовані на розкриття мисленневих закономірностей процесу метафоротворення і далекі від мовної специфіки реалізації цих закономірностей. А метафора як образний засіб – це перш за все явище мовне, яке утворюється за законами мови і функціонує у мовному середовищі. Тому важливим завданням видається виявлення суто мовних особливостей реалізації метафор, різних за логікою своєї побудови. Таке дослідження можливо здійснити тільки на рівні синтаксису, оскільки йдеться про співвідношення, зіставлення двох або кількох реалій, що в мові знаходить своє вираження у словосполученні або ширшій синтаксичній конструкції.

Класифікацію, пов'язану з лінгвістичним вивченням смислової структури метафори, вперше запропонував ще у 1964 році Ю. І. Левін [Левін 1998], поклавши в її основу спосіб реалізації принципу порівняння (зіставлення) в метафорі. Цей принципово новий підхід дозволив піднятися над конкретним номінативно-предметним наповненням метафори і виявити загальну логіку її утворення у зв'язку з базовими мовними характеристиками. Автор виділяє три типи метафор: метафори-порівняння, де описуваний об'єкт прямо зіставляється з іншим об'єктом, метафори-загадки, де описуваний об'єкт заміщений іншим, і метафори, що приписують одному об'єкту властивості іншого [Левін 1998: 457]. Кожен із запропонованих типів може виражатися у словосполученнях певної синтаксичної структури, які були коротко окреслені автором у тій самій статті. При подальшому лінгвістичному дослідженні метафори ця класифікація або згадувалася принагідно (Н. О. Кожевнікова), або частково використовувалася при описі одного із названих типів чи певної синтаксичної моделі метафори (В. П. Григор'єв, Л. В. Кравець, В. П. Москвін). Так, В. П. Григор'єв [1979] у праці «Поетика слова» здійснив глибокий аналіз метафор-порівнянь, виражених структурно-синтаксичним типом генітивних метафор, дослідив їх мовні відмінності від інших типів метафор та інших тропів. На наш погляд, цей та два інші типи смислової структури метафори потребують подальшого різнобічного і послідовного вивчення з урахуванням специфіки їх реалізації у конкретних метафоричних конструкціях різної синтаксичної структури.

Щоб охопити всі типи смислової організації метафори, звернемося до атрибутивних словосполучень, які «є спільною формою вираження різних типів метафор» [Кравець 1997: 10]. Кожен з них пов'язаний з відмінностями у синтаксичних відношеннях та структурі самих словосполучень. Тому ми вирішили дослідити особливості смислової структури метафор саме на базі названого синтаксичного типу.

До цієї проблеми зверталася Л. В. Кравець [1997: 10-13], розглядаючи всі три типи смислової організації. У її праці проаналізовано основні семантико-граматичні риси та особливості функціонування різних типів. Однак, оскільки М. Зеров, на матеріалі творів якого проведено дослідження, обмежено використовує два з трьох типів метафор [Кравець 1997: 11], вони потребують глибшого аналізу з використанням ширшого фактичного матеріалу.

На нашу думку, таким матеріалом може бути поезія шістдесятників. Показовим для їх творчості є пошук нових засобів образності, пов'язаний з розширенням проблематики поезії. Тому ми вважаємо, що дослідження метафорики у поетичних творах шістдесятників дозволило б виявити нові аспекти у смисловій структурі метафори. Отже, спробуємо встановити всі можливі різновиди смислової структури атрибутивних метафоричних словосполучень у поезії шістдесятників. При цьому звернемо особливу увагу на синтаксичні (зрідка також морфологічні та семантичні) чинники, які сприяють реалізації кожного типу смислових відношень.

Під атрибутивним словосполученням, як правило, розуміють узгоджене означення, тобто за морфологічним вираженням – прикметникове, зрідка дієприкметникове. Звісно, можливості морфологічного

вираження атрибутів не зводяться до названих, але інші або традиційно розглядаються як окремі типи метафор (генітивні, прикладкові), або ж не є активними реалізаторами метафоричної образності. Зважаючи на вищесказане, а також на те, що обсяг цієї публікації не дозволяє охопити всього розмаїття атрибутивних метафоричних словосполучень, звучимо це поняття до статистично найпродуктивнішого типу, морфологічно представленого як «прикметник + іменник». Лінгвісти доходять висновку, що у такій конструкції метафоричним може бути як один, так і інший компонент [Левин 1998, Кравець 1997, Беценко 1999], що безпосередньо пов'язано з їх смисловим співвідношенням.

Серед типів метафори за смисловою структурою метафори-загадки найчіткіше відображають метафоричну специфіку, а саме семантичну двоплановість образно вжитого слова. Воно суміщає в собі одночасно пряме і метафоричне значення і, відповідно, викликає асоціативні ряди, пов'язані з ними обома. Суб'єкт і об'єкт зіставлення умовно ототожнюються, будучи названі одним словом, тобто метафори-загадки є одночленими. При цьому на рівні словосполучення, як правило, спостерігається конкретизація метафоричного значення загадки за рахунок її поширення атрибутом: *Світанки мої у смарагдовій ворсі* [Костенко 1989: 62] – трава; *...Як ті колоски, що на обрії б'ються в тоненьку блакить* [Павличко 1979: 391] – небо; *Сміються, бігають, пустують, мріють Малесенькі замурзані сонця* [Симоненко 2004: 21] – діти.

Атрибут є супровідним компонентом не лише синтаксично, а й у смислового відношенні, не будучи ні метафоризованим, ні метафоризувальним. Його основна функція – полегшити розуміння метафори-загадки. У деяких словосполученнях означення безпосередньо вказує на «відгадку»: *Вкопай тепла земного. Поклади на тихі груди снігову намітку* [Костенко 1989: 334]; *Стоповерхові дзеленчать льодовні, Сивіють люди з холоду, як скло* [Павличко 1979: 422]; *Бо, напнувши сонячні намети, Що весна дурманом налила...* [Симоненко 2004: 32]. З точки зору морфології такий атрибут виражається відносним прикметником. Він зберігає незалежне лексичне значення, називаючи ознаку прихованого суб'єкта зіставлення, і при розшифруванні метафори-загадки має вирішальну вагу: *сніговий замет, стоповерхові будинки, сонячні промені*. Залежність таких метафор-загадок від контексту мінімальна. У цьому вони близькі до метафор-порівнянь.

В іншому випадку, коли атрибут не називає конкретну сферу, до якої належить імпліцитний суб'єкт зіставлення, компоненти метафоричного словосполучення виявляються більш залежними один від одного і від найближчого контекстного оточення. На нашу думку, через взаємну зумовленість компонентів атрибутивна метафора-загадка не може вважатися синтаксично подільною одиницею, вона парафрастично описує суб'єкт зіставлення: *Мої важкі, мої щоденні брили старий Сізіф тим часом постеріг* [Костенко 1989: 42] – робота; *Зронило сонце буриштинову краплю* [Костенко 1989: 345] – промінь; *На юні води непочаті Ліг золотий осінній сум* [Вінграновський 2004: 233] – листя; *В похмурий день роїлись білі бджоли, Ішла зима з гуцульських бідних піль* [Павличко 1979: 12] – сніжинки. Контекстна ж зумовленість метафор цього типу є очевидною і вже неодноразово відзначалася у науковій літературі з питання: «Саме контекст становить необхідну умову гнучкого поєднання прикметника й іменника для створення незвичних семантичних сполук означення й означуваного, того, що формує художній образ» [Беценко 1999: 5].

Хоч атрибут у метафорах-загадках не є одним з компонентів логічного зіставлення, він становить невід'ємну частину словосполучення. Саме від атрибутивного компонента (у взаємодії з контекстом) інколи залежить метафоричне значення всього словосполучення, що особливо показово при абстрактних іменниках. Пор.: *В пережовклих степах золоту каламуть Вітер з Вінниці хвиле* [Вінграновський 2004: 192] – збіжжя – і *...В час, коли над нивами зів'ються Пахоці в прозору каламуть* [Симоненко 2004: 32] – повітря. Означення може бути вирішальним компонентом не лише для диференціації, але і для створення метафоричного образу. Пор.: *Залізний пес гарчав у гаражі* [Костенко 1980: 98] – *Пес гарчав у гаражі*.

Таким чином, атрибутивне метафоричне словосполучення є своєрідною парафразою до суб'єкта зіставлення. Ю. І. Левін називає подібні метафори-загадки двочленими [Левин 1998: 460]. Однак слід пам'ятати, що двочленність, а точніше двокомпонентність таких словосполучень є лише формальною, вони нерозчленовано виражають цілісний образ.

Порівняно нечисленими, однак надзвичайно цікавими для дослідження є атрибутивні метафори-порівняння. На відміну від двох інших типів, вони характеризуються принциповою двочленністю конструкції, тобто безпосередньою наявністю в самій метафорі і суб'єкта, і об'єкта зіставлення (за термінологією В. П. Григор'єва [1979: 217], роздільність компонентів): *місячні серпи* [Вінграновський 2004: 189]; *зоряні вогні* [Симоненко 2004: 13]. Важливо, що такі словосполучення не тільки не можуть бути зведені до одного слова, як метафори-загадки, але й не можуть бути поширені іншими компонентами. У метафорах-порівняннях компоненти взаємозумовлені у смислового відношенні самим принципом безпосереднього зіставлення двох реалій. На нашу думку, можливість зіставлення в атрибутивному словосполученні забезпечується вживанням відносних прикметників, які спрямовані на позначення об'єкта, реалії, а не її властивості.

Синтаксична розчленованість суб'єкта і об'єкта зіставлення наближає описуваний тип метафор до власне порівнянь, що підтверджується можливістю трансформацій метафоричних словосполучень у порівняльні конструкції: *космічний цирк запалює вогні* [Костенко 1980: 21] → *космос, ніби цирк; небесне море* [Вінграновський 2004: 72] → *небо, наче море; зоряне намисто* [Симоненко 2004: 12] → *зорі, як намисто; змій золотий* [Павличко 1979: 129] → *золото, як змій*. При цьому слід брати до уваги, що трансформації є досить

умовними, тому що «образне значення» метафори і порівняння не еквівалентні між собою [Григорьев 1979: 215].

Метафори-порівняння від інших типів метафор відрізняє одна суттєва синтаксична риса: метафорично вжите слово займає положення головного члена словосполучення, але, на відміну від метафори-загадки, не заміщує слово із прямим значенням повністю, а витісняє його у синтаксично залежне положення. По суті, у метафори-порівнянні наявне протиріччя між семантичною та синтаксичною структурою: не синтаксично головний компонент описується залежним, а навпаки. Напр.: *коров'яча остання Афродіта* [Костенко 1989: 55]; *місячні серпи* [Вінграновський 2004: 189]; *зоряні ключі* [Павличко 1979: 381]. Якщо трактувати атрибут у цих прикладах як означення до синтаксично головного слова із прямим значенням, матимемо семантично абсурдні словосполучення.

Зазначимо, що автор класифікації Ю.І.Левін наводить тільки такі атрибутивні метафори, де залежний компонент виражений відносним прикметником і обидва компоненти мають конкретну семантику [Левін 1998: 459]. Ці умови дозволяють подібним метафоричним словосполученням легко трансформуватися у субстантивно-субстантивні метафори (генитивні), а також у власне порівняльні конструкції. Для шістдесятників же показовим, як уже зазначалося, є пошук нових образно-виражальних засобів. Саме цим, на наш погляд, покликано співположення конкретної та абстрактної лексики, що знайшло вираження і в метафорах-порівняннях: *вічні терези* [Костенко 1989: 226] → *терези вічності* → *вічність, мов терези*. Факт метафоризації як конкретних, так і абстрактних іменників у складі атрибутивних словосполучень фіксує також дослідниця цих конструкцій у поетичній творчості шістдесятників Т. П. Беценко [1999: 7].

Досліджені матеріали підтверджують, що найчисленніший, найбільш синтаксично вільний і семантично неоднорідний тип становлять метафори, які приписують об'єкту невластиві йому риси. В атрибутивних метафоричних словосполученнях цей тип реалізується як метафора-епітет [Левін 1998: 460]. Тільки в ньому метафоричне значення має атрибутивний компонент, за рахунок чого такі метафори можна з повним правом назвати прикметниковими. Вони виразно розшаровуються на кілька різновидів, пов'язаних у першу чергу з їхньою семантикою.

Частина метафор-епітетів за функціональним навантаженням наближається до власне епітетів, конкретизуючи, індивідуалізуючи образ. За нашими спостереженнями, у поезії шістдесятників в ролі таких атрибутів часто вживаються прикметники із значенням кольору, особливо яскраво представлені у поетичному мовленні М. Вінграновського: *На сірім мурі чорний кіт Крізь білі вуса парко диха* [Вінграновський 2004: 263]; *Лиш одна біла чапля з малиновим волом У зеленій воді на сріблястій нозі стоїть* [Вінграновський 2004: 311]. Колористичні епітети нерідко тільки на фоні контексту (як правило, у співвіднесенні з іншими епітетами) набувають метафоричності: *Сивий ворон карка в чорному тумані. Мчи ж мене, Мерані, в чорному тумані, Сині мої думи ворону не знані* [Вінграновський 2004: 275]; *Був сірий день. І сірий був сусід. І сірий стіл. І сірі були двері. І раптом няккнув кольоровий кіт. Залив чорним вироком на папері* [Костенко 1980: 149]; *Бабуся твоя була рабою, Була у чорних біла журба* [Павличко 1979: 277]. У поезії Ліни Костенко фіксуємо надзвичайну продуктивність метафор-епітетів подібного типу із семантикою коштовного каміння, що теж вживаються на позначення кольору: *смарагдові луги* [Костенко 1989: 123]; *вінки цибулі буриштинові* [Костенко 1989: 123]; *плоди буриштинові* [Костенко 1989: 353]; *діамантові жуки* [Костенко 1980: 110]; *смарагдовий ліс* [Костенко 1989: 539].

«Виявлення ідейно-естетичної позиції художника особливо відчутне в незвичних поєднаннях з порушенням понятійної, логічної сполучуваності» [Беценко 1999: 12]. Значний інтерес викликають епітети, які персоніфікують описуване явище. Вони виражають як духовні, так і фізичні риси людини: *розхристане поле* [Вінграновський 2004: 59]; *сумна стежина* [Вінграновський 2004: 65]; *відгодовані серця* [Вінграновський 2004: 136]; *смутки сутулі* [Костенко 1989: 309]; *вулиці незрячі* [Костенко 1989: 132]; *смаглява ніч* [Павличко 1979: 357]; *смирненна тиша* [Павличко 1979: 422]; *байдужий дятел* [Симоненко 2004: 20]; *флегматичні мурі* [Симоненко 2004: 21]. Саме персоніфіковані метафори-епітети є, на нашу думку, найвиразнішими і найтиповішими у творчості шістдесятників.

Поодинокі конкретно-предметні епітети характеризуються надзвичайною близькістю до атрибутивних метафор-порівнянь, особливо з урахуванням того, що вони морфологічно виражаються відносними прикметниками. Такі словосполучення легко можуть бути трансформовані у порівняльні конструкції зі сполучниками *як*, *ніби*, однак при цьому вони зберігають синтаксичну відмінність – залежну позицію метафорично вжитого слова. Наприклад: *наждачний перон* [Костенко 1989: 112] → *перон, ніби наждак*; *парчева злива* [Костенко 1989: 270] → *злива, як парча*; *сонця списаті промені* [Павличко 1979: 462] → *промені, як списи*. Окрему увагу звертаємо на атрибути, виражені складними прикметниками. Деякі з них містять безпосереднє зіставлення з головним компонентом словосполучення: *вишні чорноокі* [Костенко 1989: 39] → *чорні очі вишень* → *вишні, як чорні очі*; *синьокрилий дим* [Вінграновський 2004: 73] → *сині крила диму* → *дим, наче сині крила*; *кривавоносий ятаган* [Вінграновський 2004: 190] → *кривавий ніс ятагана* → *ятаган, як кривавий ніс*. Вважаємо за можливе розглядати такі атрибутивні словосполучення як периферійний тип метафор-порівнянь.

Прикметник та іменник в атрибутивних словосполученнях з метафорами-епітетами, хоч і створюють єдиний образ, синтаксично найменш залежні один від одного, не зумовлені один одним. На нашу думку, це

пов'язано з відсутністю безпосереднього зіставлення у смисловій структурі таких метафор. Натомість відбувається поповнення іменникового значення новими семами. Назвемо це явище семантичним прирошенням.

Синтаксична незв'язаність епітетів дозволяє їм (на відміну від інших двох типів метафори) більш вільно функціонувати у постпозиції до означуваного слова. Фактичний матеріал засвідчує значну кількість таких вживань. Інверсія спостерігається переважно у випадках, коли атрибутивний метафоричний компонент розташовується не просто після означуваного слова, а в кінці речення і, що принципово для поетичного мовлення, в кінці рядка. Напр.: *Іде епоха моя головата* [Костенко 1989: 181]; *І де ті сни давнеколишні?* [Костенко 1989: 188]; *І бджоли пили мед з тичинок срібнооких* [Вінграновський 2004: 86]; *Намовчусь у темряві німії* [Вінграновський 2004: 153]; *Він ішов через поля замріяні* [Симоненко 2004: 19]; *...Щоб кинуть мене на племіні гострі* [Павличко 1979: 387]; *Крил очманілих помахи палючі* [Павличко 1979: 400]. Саме позиція в кінці поетичного рядка підкреслює логічний наголос на епітеті, зосереджує на ньому увагу.

Надзвичайно цікавими видаються нам метафоричні конструкції, що являють собою комплекс атрибутивних метафор із різною смисловою співвіднесеністю компонентів. У простіших за структурою в межах поширеного словосполучення взаємодіють кілька атрибутів (здебільшого два), синтаксично залежні від одного іменника. Такою може бути метафора-загадка або метафора-порівняння, на яку «нашаровується» епітет: *кленовий туманний тунель* [Костенко 1980: 73], *солов'їна арія старанна* [Костенко 1980: 81], *бджолина музика мажорна* [Костенко 1980: 59]; *духовним присмерком жахливим* [Вінграновський 2004: 133]. Складніші конструкції формують пов'язані між собою в межах речення два прості атрибутивні метафоричні словосполучення: *синій сон у небесному морі* [Вінграновський 2004: 72]; *...Та любуватись зоряним намистом Під мариновані мелодії кантат* [Симоненко 2004: 12].

Здійснений аналіз атрибутивних метафоричних словосполучень у поезії шістдесятників дає змогу зробити висновок, що їхня смислова структура є розмаїтою. Вона представлена трьома типами: метафорами-загадками, метафорами-порівняннями і метафорами-епітетами, причому загадки і епітети є неоднорідними за співвідношенням компонентів словосполучень. Так, серед метафор-загадок виявлені як такі, що реалізують своє значення незалежно від контексту, так і ті, що описують імпліцитний суб'єкт парафрастично у взаємодії з контекстом. З-поміж розглянутих метафор-епітетів виділяється група метафор, які за смисловою структурою близькі до метафор-порівнянь, але зберігають синтаксичні відмінності від них. Смислові особливості епітетів дозволяють їм найбільш синтаксично вільно функціонувати у поетичному тексті. Виявлені також цікаві сполучення різних атрибутивних метафор у межах однієї конструкції.

Отже, ми вважаємо, що дослідження атрибутивних метафор у поетичних творах шістдесятників дозволило виявити нові аспекти у смисловій структурі метафори. Деякі з них досі не розглядалися навіть як потенційні. Однак стаття не претендує на повне охоплення досліджуваної проблеми. На наш погляд, у подальшому особливо цікавим було б дослідження смислової структури інших синтаксичних типів метафор та з'ясування взаємозв'язку між цими двома критеріями.

Література

- Беценко 1999: Беценко Т.П. Структура і поетичні функції атрибутивних словосполучень у поезіях шістдесятників. Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 1999. – 20 с.
- Вінграновський 2004: Вінграновський М.С. Вибрані твори: У 3 т. – Т. 1: Поезії / Вступна стаття Т. Салиги. – Тернопіль: Богдан, 2004. – 400 с.
- Григор'єв 1979: Григор'єв В.П. Поэтика слова. – М.: Наука, 1979. – 344 с.
- Костенко 1980: Костенко Л.В. Неповторність: Вірші, поеми. – К.: Молодь, 1980. – 224 с.
- Костенко 1989: Костенко Л.В. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
- Кравець 1997: Кравець Л.В. Семантико-граматична структура метафори (на матеріалі поетичних творів М. Зерова). Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 1997. – 18 с.
- Левин 1998: Левин Ю.И. Структура русской метафоры // Левин Ю.И. Избранные труды. Поэтика. Семиотика. – М.: Языки русской культуры, 1998. – С. 457-463.
- Павличко 1979: Павличко Д.В. Вибрані твори у двох томах. Т. 1. – К.: Дніпро, 1979. – 517 с.
- Симоненко 2004: Симоненко В.А. На схрещених мечях: Вибр. твори / Передм. О. Гончара; Упорядкув., післямова, комент. В. Костюченка. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 384 с.

The article is devoted to the question of sense structure of metaphors, particularly attributive metaphorical word combinations functioning in men of sixties poetry. Three types of metaphors are analyzed in connection with syntactic peculiarities or their realization.

Keywords: metaphor-riddle, metaphor-comparison, metaphor-epithet, attributive word combination.

Надійшла до редакції 21 жовтня 2008 року.

ББК ШЗ (2=1р) – 615.3
УДК 811.161.1'42:398.2

ЛИНГВО-ПОЗИЦИОННАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ ИНВАРИАНТА РЕКУРСИВНОГО ТЕКСТА

Статтю присвячено проблемі зіставлення варіантів фольклорних текстів і лінгвістичного обґрунтування їх тотожності і відмінності. На підставі розробленої метамови, яка дозволяє визначити тотожність текстів рекурсивної структури, стисло записавши їх, і відновити оригінальний текст, розгорнувши цей запис, створюється база даних для аналізу й зіставлення фольклорних текстів цієї структури.

Ключові слова: варіант, інваріант, рекурсивний текст.

Лингвистическое обоснование тождества вариантов одного фольклорного текста и предложение теоретически обоснованного метода выявления инвариантов сказок на основе специально созданного метаязыка представляет большой научно-практический интерес для исследовательской и практической деятельности лингвистов и фольклористов. Актуальность данной работы обусловлена необходимостью выявления и систематизации, описания и научной обработки одного из наиболее архаичных типов фольклорного текста, сказок с повторениями, так называемых «кумулятивных сказок», в терминологии профессора ВГУ А.А. Кретова, принятой в данной работе, – сказок рекурсивной структуры.

Работы Е.Б. Артеменко, П.Г. Богатырева, С.Ю. Неклюдова, С.Е. Никитиной, А.Т. Хроленко позволили определить важные для данного исследования особенности фольклорного произведения в целом. По определению С.Ю. Неклюдова фольклорный текст – это устойчивая комбинация элементов традиции, которая осуществляется в каждом акте исполнения [Неклюдов <http://www.ruthenia.ru>]. Е.Б. Артеменко определяет суть фольклорной традиции «в следовании обобщенным, типизированным, заранее заданным образцам, в их многократном («бесконечнократном») воспроизведении» [Артеменко 2006, с. 6]. По замечанию Л.Г. Бабенко [Бабенко 2005], после появления работы В.Я. Проппа «Морфология сказки» во многих трудах по лингвистике текста, проявляется стремление ученых найти общее в построении текстов – схемы, формулы, стремление выявить и показать правила образования текста. И.Р. Гальперин высказывает мысль об инвариантной структуре текста, о возможном построении текста по определенной модели [Гальперин 2004].

Данное исследование опирается на следующие конкретные положения, отраженные в работах И.И. Толстого, А.И. Никифорова, В.Я. Проппа, И.Ф. Амроян, А.А. Кретова. И.И. Толстой отметил, древнейшую природу явления кумуляции, которое характеризуется особым способом мышления через опосредствующие звенья [Толстой 1966, с. 80-97]. А.И. Никифоров выделил сказки, создаваемые повторением «сюжетных морфем», как особый жанр, опираясь на сочетание структурных особенностей таких текстов и характера их исполнения [Никифоров 1928, с. 58]. В.Я. Пропп дал общее определение их структуры, их типов и сюжетных групп, которые характерны для сказочного репертуара [Пропп 1976]. И.Ф. Амроян переименовала кумулятивную структуру в «цепевидную», а специфическую единицу такого текста в «звено» [Амроян 2000]. А.А. Кретов определил, что такие сказки моделируются с помощью самоподобных рекурсивных структур и предложил для всех типов таких текстов общее название «рекурсивные сказки» [Кретов <http://www.ruthenia.ru>].

С помощью Сравнительного указателя сюжетов «Восточнославянская сказка» [СУС 1979], который отражает сюжетный состав сказок восточных славян, опубликованных в XVIII – XX вв., было выделено 15 сюжетов сказок, имеющих рекурсивную структуру, и найдено определенное число вариантов, достаточное для адекватного представления характера каждого сюжета («Пение волка» - 29 вариантов, «Терем мухи» - 20 вариантов, «Смерть петушка» - 15 вариантов, «Петушок вышиб курочке глаз орешком» - 7 вариантов, «Колобок» - 18 вариантов, «Разбитое яичко» - 12 вариантов, «Звери в яме» - 13 вариантов, «Коза луплена» - 24 варианта, «Лубяная и ледяная хата» - 9 вариантов, «Нет козы с орехами» - 13 вариантов, «За скалочку – гусочку» - 7 вариантов, «Волк-дурень» - 12 вариантов, «Глиняный Иванушка» - 11 вариантов, «Репка» - 4 варианта, «Зимовье зверей» - 17 вариантов). Всего было проанализировано 211 текстов.

Чтобы сжато записать варианты определенного фольклорного инварианта и отличить данный инвариант от других инвариантов сказок рекурсивной структуры, мы используем метаязык, который предложил А.А. Кретов. Важными понятиями предложенного метаязыка являются: сюжетная морфема (СМ) (термин А.И. Никифорова) – повторяющаяся часть текста; экспозиция – часть текста от начала до первой сюжетной морфемы; постоянная часть СМ – неизменная ее часть; переменная нового – переменная часть сюжетной морфемы, которая содержит новую информацию по сравнению с предыдущими сюжетными морфемами; индикатор роста структуры – переменная часть сюжетной морфемы, которая указывает на продолжение или завершение развертывания структуры текста и имеет всего два значения – положительное, разрешающее присоединение новой СМ, или отрицательное, запрещающее его. На основе данного метаязыка были разработаны специальные позиционные и лингвистические процедуры, позволяющие реконструировать инварианты рекурсивных сказок по имеющимся вариантам и синтезировать варианты рекурсивных сказок по реконструированному инварианту.

Наиболее показательными, с точки зрения доказательства лингвистического тождества вариантов и определения инварианта каждого исследуемого сюжета, являются структурные элементы «экспозиция» и «переменная нового». В экспозиции определяется пространство и место действия сказки, выясняется причина взаимодействия всех сказочных персонажей. В переменной нового заключена информация, отличающая данную сюжетную морфему от предыдущей. Мы определили последовательность появления этих элементов в каждом из вариантов, обобщив их в таблице. Исследовав все сюжеты, мы получили пятнадцать таблиц лексических парадигм переменных нового для каждого из 15-ти сюжетов, число вариантов которых колеблется в интервале от 4-х до 29-ти вариантов. В качестве примера мы приводим таблицу лексических парадигм сказки «Петушок vyšиб курочке глаз».

Таблица 1

	0	1	2	3	4	5	6	7
1	молодочка0	петушок1	орешина2	козы3	пастухи4	хозяйка5	свинья6	волк7
2	курочка0	петушок1	орешня2	коза3	пастухи4	жена5	свинья6	волк7
3	курочка0	петушок1	орешник2	козы3	пастухи4	бабы5	свинья6	волк7
4	курочка0	петух1	орешина2	коза3	пастухи4	хозяйка5	свинья6	волк7
5	курочка0	кочеток1	орешня2	козы3	пастухи4	хозяйка5	свинья6	волк7
6	курочка0	петушок1	орех2	козы3	пастух4	хозяйка5	свинья6	волк7
7	курочка0	кочеток1	орешня2	козы3	пастухи4	хозяйка5	свинья6	волк7

Горизонтальная строка таблицы 1 представляет собой конкретный вариант сказки, где отражена последовательность появления переменных нового. Данная строка в отдельных таблицах может содержать от 7 до 30 звеньев, в зависимости от количества представленных структурных элементов сказки в отдельном варианте. Цифра рядом с переменной (например, *орех2*) обозначает порядок появления элемента в сказке (переменная нового *орех* появляется во 2-ой СМ). Первым элементом в каждой строке является структурная часть экспозиции, которая в дальнейшем воспроизводится в сюжетной морфеме и связывается (через предикат или более сложной цепью опосредований) с переменными нового (например, *Ренка0*, за которую берётся *Дедка1*). Этому элементу присвоена нулевая позиция.

По вертикали в каждой таблице представлены лексические парадигмы, характерные для всех вариантов данной сказки. Анализ наполнения лексических парадигм и отношений, в которых находятся переменные нового всех вариантов, позволяет определить инвариант каждой конкретной сказки.

Под *инвариантом* мы понимаем такой реконструируемый вариант сказки, который максимально полно отражает лексическое содержание парадигм всех вариантов определенной сказки и позволяет минимальными средствами объяснить максимальное количество фактов в исследуемых вариантах. Одним из требований, предъявляемых к инварианту, является возможность выведения из него всех (или подавляющего большинства) известных вариантов с помощью строго фиксированного набора стандартных преобразований (процедур).

Анализ каждой цепи и построение инварианта конкретной сказки осуществляется в три этапа. На *первом этапе* сопоставляются последовательности сюжетных морфем по форме и определяются те, в которых совпадают структурные элементы экспозиции, взаимодействующие с переменными нового при дальнейшем развитии сюжета. Характерно, что экспозиция сказки рекурсивной структуры очень проста и практически одинакова для всех вариантов. Тексты, экспозиция которых не соответствует этому положению, при анализе лексических парадигм не подтверждают своей принадлежности инварианту исследуемой сказки. На *втором этапе* определяется количество сюжетных морфем в каждой последовательности и определяется их позиция относительно других элементов. В каждом варианте отдельной сказки наблюдается позиционная закономерность в последовательности появления ее персонажей. Каждый из персонажей занимает определенную позицию в заданной структуре, и эта позиция, с одной стороны задана не жестко (элементы могут меняться местами внутри последовательности), а с другой стороны, свобода их перемещения ограничена логикой целого. Частота появления отдельного элемента в большем количестве вариантов свидетельствует о его принадлежности инварианту. *Третий этап* заключается в отождествлении структурных элементов, в котором применяются пять приемов по отношению к вариантам и реконструируемому инварианту:

1. Процедура *позиционного сдвига варианта* (ПС).
2. Процедура *позиционного растяжения варианта* (ПР).
3. Процедура *позиционной компрессии варианта* (ПК).
4. Процедура *позиционной метатезы варианта* (ПМ).
5. Процедура *позиционного тождества варианта* (ПТ).

Пользуясь вышеназванными процедурами и учитывая отношения *свободного варьирования* и *дополнительного распределения*, в которых могут находиться переменные нового, для каждого сюжета был определен свой инвариант.

Синтез (восстановление) конкретных вариантов рекурсивных сказок из реконструированных инвариантов доказывает эффективность выработанных в ходе исследования позиционных и лингвистических процедур. Мы реконструировали 132 текста рекурсивной структуры. По каждому из пятнадцати инвариантов,

за исключением трех, было восстановлено по десять конкретных вариантов. Исключением являются сказка «Репка», которая была найдена в количестве четырех вариантов и соответственно восстановлена из инварианта в количестве четырех текстов и сказки «Петушок вышиб курочке глаз» и «За скалочку – гусочку», которые были найдены и восстановлены из инвариантов в количестве семи текстов.

Деятельность рассказчика мы смоделировали с помощью ряда процедур: позиционных и лингвистических. Позиционные процедуры позволяют восстановить количество сюжетных морфем и их последовательность в оригинальном тексте сказки: *позиционный сдвиг* (ПС), *диэреза* (Д) (процедура, обратная *эпентезе* (вставке) нулевых сюжетных морфем, которую осуществляют при реконструкции инварианта), *позиционная дивергенция* (ПД), *метатеза* (ПМ) и *позиционное тождество* (ПТ). Лингвистические процедуры отражают грамматические и лексические возможности варьирования текстов одной сказки: *синонимизация* (Син), *гендеризация* (Гф/Гм) (*феминизация* или *маскулинизация*), *инфантизация* (Инф), *субституция* числа (Чед/Чмн), *эквонимизация* (Э), *дими́нутивизация* или *дедими́нутивизация* (Дим+/-) (прибавление или вычитание уменьшительного суффикса), *фонетико-графическая диалектизация* (ДиаФГ), *лексико-семантическая диалектизация* (ДиаЛС) и *дополнительная конкретизация* (ДопКон). Данные процедуры доказали свою эффективность как необходимый инструмент при анализе и синтезе фольклорных текстов рекурсивной структуры. Приведем пример выведения частного варианта из общего инварианта сказки «Пение волка».

Вариант «Волк и крестьянин» [Зеленин 1997] содержит десять СМ. Так как инвариант содержит двенадцать СМ, то при отождествлении переменных нового и восстановлении варианта, мы учитываем отношения, в которых они находятся между собой и относительно инварианта. Отношение этого варианта к инварианту и процедуры, применяемые к нему, для выведения его из инварианта, отражены в таблице 2.

Таблица 2

№	Инвариант	Вариант	Позиция варианта	Позиционные процедуры	Лингвистические процедуры
0	волк	волк	0	ПТ	
1.1	овца	овечка	1	ПТ	+Дим
1.2	курица			Выбор члена парадигмы	
1.3	свинья			1.4.	
1.4	кошка	кошка	4		
2.1	лошадь	жеребеночек	2		Инф; +Дим
2.2	корова	бык	3		Гм
3	собака	собачка	5	ПТ	+Дим
4.1	парень	парничек	7	ПМ 6/7	+Дим; ДиаФГ
4.2	девушка	деушка	6		ДиаФГ
5.1	старуха	бабушка	8	ПТ	Син; +Дим
5.2	старик	старичек	9	ПТ	+Дим; ДиаФГ

Регулярность функционирования позиционных и лингвистических процедур при восстановлении 132-х вариантов рекурсивных сказок в количественном отношении отражена в таблице, а в процентном отношении – в гистограмме (см. рис. 1, расшифровка сокращений см. выше).

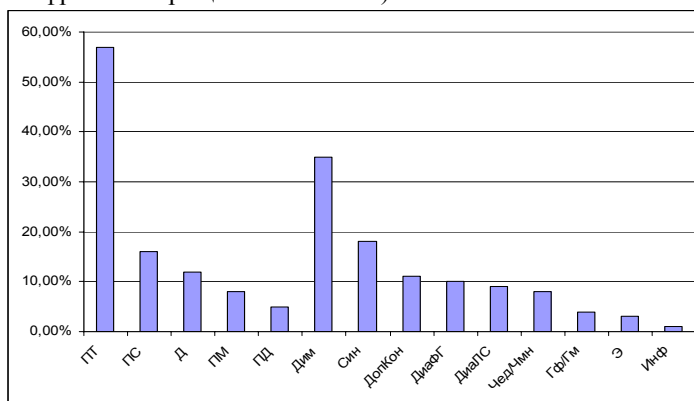

Рис. 1. Относительная нагрузка на процедуры при синтезе вариантов рекурсивных сказок

В горизонтальной плоскости таблицы 3 представлены инварианты, количество и качество процедур, которые потребовались для восстановления из них конкретных вариантов (расшифровку сокращений таблицы см. выше).

При восстановлении 132 вариантов рекурсивных сказок мы использовали 1325 стандартных преобразований – 925 позиционных и 400 лингвистических процедур.

Процедура позиционного сдвига (ПС) была использована 150 раз. Диэрза (удаление сюжетной морфемы инварианта, которая была вставлена при позиционном растяжении варианта при реконструкции инварианта) осуществлена 114 раз. Позиционная дивергенция (ПД), то есть процедура расщепления сюжетной морфемы инварианта на две сюжетные морфемы варианта, осуществлена 50 раз. Позиционная метатеза (ПМ) – процедура взаимной перестановки двух звеньев цепи переменных нового, была использована 71 раз. Самой регулярной позиционной процедурой при восстановлении последовательности сюжетных морфем конкретных вариантов оказалась процедура позиционного тождества (ПТ). Она была применена 540 раз. Отношение процедур позиционной метатезы и позиционного тождества соответствует пропорции один к восьми. Такое количественное превосходство процедуры позиционного тождества дает нам основание считать рекурсивные сказки текстами, обладающими устойчивой структурой.

Возможности лексического варьирования ярко отражаются в функционировании лингвистических процедур при восстановлении вариантов. Гендерное варьирование (Гф/Гм) – конкретизация по полу (феминизация или маскулинизация), наблюдалось нами 16 раз. Возрастное варьирование (Инф) – инфантизация, то есть, конкретизация по возрасту использовалось 5 раз. Субституция числа – конкретизация по числу: единственному или множественному (Чед/Чмн), применялась 34 раза. При восстановлении оригинального текста сказки 11 раз была использована эквонимизация (Э) – процедура замены слов, имеющих общий родовой термин, гипероним. Самой характерной лингвистической процедурой оказалась диминутивизация и дедиминутивизация – прибавление или вычитание уменьшительного суффикса (+Дим/-Дим), которая была применена 140 раз. Диалектное варьирование является характерной процедурой при восстановлении вариантов из реконструированного инварианта. Лексическое варьирование на основе фонетико-графического отражения диалектного произношения (ДиаФГ) наблюдалось нами 39 раз, лексико-семантическая диалектизация (ДиаЛС) была представлена 38 раз. Функционирование процедуры дополнительной конкретизации (ДопКон), которая заключается в уточнении переменной с помощью имени, указания на профессию или родственные отношения, мы отметили 45 раз.

Таким образом, в данной работе был предложен теоретически обоснованный метод выявления инвариантов сказок, позволяющий лингвистически обосновать тождество многочисленных вариантов текстов рекурсивной структуры. С помощью специально разработанных позиционных и лингвистических процедур были реконструированы 15 инвариантов сказок по имеющимся вариантам. На основе синтеза 132 вариантов текстов рекурсивных сказок из реконструированных инвариантов на практике доказана эффективность предложенного метода.

Перспективой данной работы является расширение исследуемого материала и тотальное исследование всех введенных в научный оборот сказок рекурсивной структуры. Авторам представляется возможным выйти за пределы не только сказочного, но и литературного текста и обратиться к анализу рекурсивных структур в живописи, музыке, архитектуре, кино и других видах искусства.

Литература

- Амроян 2000: Амроян И.Ф. Типология цепевидных структур / И.Ф. Амроян. – Тольятти, 2000. – 124 с.
- Артеменко 2006: Артеменко Е.Б. О некоторых актуальных направлениях междисциплинарных исследований на оси миф – фольклор – язык / Е.Б. Артеменко // Традиционная культура. Научный альманах. – 2006. – № 2(22). – С. 11-21.
- Бабенко 2005: Бабенко Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: Учебник; Практикум / Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарин. – 3-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 496 с.
- Гальперин 2004: Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 144 с.
- Зеленин 1997: Великорусские сказки Пермской губернии. Сборник Д.К. Зеленина / Издание подготовила Т.Г. Иванова. – СПб, 1997. – С. 314.
- Кретов <http://www.ruthenia.ru>: Кретов А.А. Рекурсивные сказки-2 / А.А. Кретов. – (<http://www.ruthenia.ru/folklore/kretov1.htm>).
- Неклюдов <http://www.ruthenia.ru>: Неклюдов С.Ю. Вариант и импровизация в фольклоре / С.Ю. Неклюдов. – (<http://www.ruthenia.ru/folklore/neklyudov1.html>).
- Никифоров 1928: Никифоров А.И. // Сказочная комиссия в 1927 г. – Л.: Изд-во Гос. русского географического общества, 1928. – С. 49-63.
- Пропп 1976: Пропп В.Я. Фольклор и действительность / В.Я. Пропп. – М., 1976. – 328с.
- Толстой 1966: Толстой И.И. Статьи о фольклоре / И.И. Толстой. – М.-Л.: Наука, 1966. – 250 с.
- СУС 1979: Сравнительный указатель сюжетов «Восточнославянская сказка» / Сост.: Л.Г. Бараг, И.П. Березовский, К.П. Кабашников, Н.В. Новиков. – Л.: Наука, 1979. – 440 с.

Таблиця 3

Регулярность функционирования позиционных и лингвистических процедур в вариантах рекурсивных сказок

№	Позиционные процедуры					Лингвистические процедуры										
	восстановление количества СМ		восстановление последовательности СМ			Син	Гф/Гм	Инф	Чед/Чмн	Э	+Дим/ -Дим	ДиаФГ	ДиаЛС	ДопКон		
	ПС	Диреза	ПД	ПМ	ПТ											
1	15	11	5	7	22	8	5	3	-	1	32	6	5	2		
2	8	4	6	3	43	3	-	-	-	2	11	2	-	-		
3	8	6	2	4	48	8	-	-	3	-	15	1	13	-		
4	-	-	-	-	56	6	-	-	5	-	1	-	2	-		
5	26	37	1	5	30	6	1	-	-	-	12	4	1	2		
6	23	21	10	10	38	8	-	-	3	4	7	-	2	9		
7	27	8	4	8	21	3	-	-	-	-	4	2	1	-		
8	8	6	2	2	48	6	-	-	-	-	6	6	3	9		
9	1	1	3	1	35	-	-	-	1	-	6	-	-	-		
10	5	1	3	7	57	4	-	-	12	4	1	3	1	2		
11	2	2	1	1	40	1	3	-	-	-	26	10	-	-		
12	3	3	1	4	18	4	5	2	1	-	-	-	-	2		
13	16	10	5	9	24	8	-	-	8	-	9	3	5	17		
14	1	1	2	-	24	-	1	-	-	-	6	2	-	2		
15	7	3	5	10	36	7	1	-	1	-	4	-	5	-		
Всего	150	114	50	71	540	72	16	5	34	11	140	39	38	45		
	925					400										
	1325															

The article deals with the problem of comparison of variants of folk texts and linguistic substantiation of their identity and distinction. On the basis of Meta language which allows shortening the text, recognizing its identity similar to the text of the recursive structure, unfolding the text, and restoring the original text, a data base was created for the analysis and comparison of folklore texts of given structure.

Keywords: variant, invariant, text of recursive structure.

Надійшла до редакції 4 жовтня 2008 року.

Олеся Черхава

ББК Ш12=411.4*316

УДК 81'11

СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТІВ ХРИСТІЯНСЬКИХ ПРОРОЦТВ ЯК ОСНОВА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ

Стаття продовжує дослідження англомовного біблійного пророцтва як мовленнєвого жанру профетичного дискурсу. У ній проведений семантичний аналіз тексту християнського пророцтва на основі Книги Великих Пророків, версії перекладу Королем Яковим. Виділено основні та супровідні тематичні групи текстів християнських пророцтв.

Ключові слова: текст християнського пророцтва, семантичний аналіз тексту, ядро змісту тексту, тематичні групи тексту.

Текст – це структурна єдність, що виявляється у взаємозв'язку і взаємодії змістовної і лексичної структур. Такій єдності притаманні багато рівнів (звуковий, лексичний, морфологічний), завдяки чому вона є складним об'єктом дослідження [Кухаренко 1988]. Лінгвістичний підхід до розуміння тексту включає його семантичний аналіз, розкриття інформативно-змістового плану та виявлення специфіки розгортання тематичних ліній.

Мета дослідження полягає у розкритті семантичного простору текстів християнських пророцтв. Мета зумовлює необхідність розв'язання таких завдань: формування класифікації текстів християнських пророцтв Книги Великих Пророків, аналіз лексичних засобів та їх втілення у тематичних лініях. Об'єктом дослідження є Книги Великих Пророків версії перекладу Королем Яковим.

Семантичний простір текстів християнських пророцтв представлений в дослідженні за допомогою моделі “семантична капсула” Е.Я.Мороховської, яка дає змогу виділити в текстах ядро, що передає основний зміст повідомлення та супровідні тематичні групи, які нашаровуються та приносять у текст різнопланову додаткову інформацію [Мороховська 1975]. Відповідно до Є.Й.Шендельс, “тематичне ядро тексту формується за допомогою лексем, з яких складається основний каркас змісту повідомлення” [Шендельс 1987]. На думку А. І. Новикова, основні тематичні лінії представляють “експліцитний задум автора, який реалізується словами та декодованим значенням” [Новиков 1983]. У цій роботі пропонується підхід, при якому смислове групування тексту християнських пророцтв включає розбиття матеріалу за його смисловим змістом, об'єднуючи основні та супровідні тематичні групи у ядерну та периферійну зону текстів.

Зміст християнського пророцтва є значно важливіший для віруючих від форми повідомлення. Зазвичай це одна або кілька тематик, які розгорнуті в такий спосіб, щоб показати повноту змісту або його частковість. Оскільки рух викладу відбувається від причин до наслідків або навпаки, від минулого до теперішнього, від простого до складного, від відомого до невідомого, від подібного до відмінного, від фактів одного порядку до фактів іншого, виділення, аналогії, зближення чи використання контрасту, то виклад матеріалу повідомлення можемо вважати традуктивним:

And first I will recompense their iniquity and their sin double; because they have defiled my land, they have filled mine inheritance with the carcasses of their detestable and abominable things (Jeremiah 15:14).

Тематика християнських пророцтв ніколи не є вичерпною і служить швидше сигналом певної проблеми. Вона виступає в контексті, який виходить поза сам текст пророцтва та вимагає від адресата ознайомлення з релігійними реаліями.

Тематична група є поняттєвим ядром концентрованої абстракції загального змісту тексту, що виражається вербально, а також репрезентується у вигляді логіко-семантичної структури змістового комплексу [Мешков 1986]. Тематичні групи християнських пророцтв виступають як цілісні лексичні мікросистеми і потребують опису з максимальною повнотою складу їхніх одиниць та системних відношень у межах однієї групи.

Оскільки, тематика пророцтв Книги Великих Пророків завжди дотична до Божественної сили, людини та їх взаємної реляції, виділяємо основні та супровідні тематичні групи християнських пророцтв, які, в свою чергу, будуть формувати ядерну та периферійну лексичні зони.

До основної та найчастотнішої тематичної групи віднесемо пророцтва, які описують величність Божественної сили. Ядро даної тематичної групи будуть складати:

- лексеми (*God, Lord, loving, longsuffering*);
- словосполучення (*hearing prayers, God of Jews, seeing everything, God of gods*);
- фразеологічні одиниці (*God's finger, for God's sake*),
- паремії (*God sends fortune to fools*)
- засоби непрямої номінації: метафора и метонімія:

Drop down, ye heavens, from above, and let the skies pour down righteousness: let the earth open, and let them bring forth salvation, and let righteousness spring up together; I the Lord have created it (Isaiah, 45:8).

Супровідна група включає периферійну лексику, яка містить таку додаткову інформацію до теми як:

- існування Божественної сили;
- Божої могутності;
- впливовості;
- повстання із мертвих;
- вмінням побороти зло

Образ Божественної сили в християнських пророцтвах пов'язаний з його представленням як автора тексту та баченням через нього інформації про себе самого. Слова Божі, які можна прочитати з пророцтв, стають найчастіше нагадуванням або ж наново відкриттям змісту Святого Писання.

Першим способом вираження Божественної сили в пророцтвах є використання власних імен *Lord, God, Saviour* або особового займенника *I*. Проте іноді достатньо лише атрибутики, яку приписують Божественній силі, а саме єдиність (*unity*) та вічність (*eternity*):

For thus saith the high and lofty One that inhabiteth eternity, whose name is Holy; I dwell in the high and holy place, with him also that is of a contrite and humble spirit, to revive the spirit of the humble, and to revive the heart of the contrite ones (Isaiah, 57:15).

Завдяки цьому підкреслюється монотеїстичне (єдинобожне) та особове походження Божественної сили, що відрізняє християнство від інших релігій (існування єдиного Бога хоча і в трьох особах). У пророчих повідомленнях адресатові вказується, хто саме з Божих осіб промовляє:

- Бог-Отець;
- Бог-Син;
- Дух Святий;
- єдність усіх трьох осіб.

Визначником Божественної сили стає також абстрактна атрибутика, така як спокій, справедливість, вірність, правда, милосердя або ж цілий її ряд (*Fate, Fortune, Heaven, Destiny, Nature, Providence*).

Окрім абстрактних ознак, Божествена сила має також метафоричні, які відомі нам з інших святих переказів та піддаються різним інтерпретаціям, а саме: світлість світу, дорога, скеля, хліб та вода (*the source of living water, who gives life (Jeremiah 2:13; 17:13)*).

Останнім визначником Божественної сили є ряд чинників, які підносять її над усіма іншими істотами. До них належить провідник люду, творення чогось нового, проникнення в земні справи та інші (*the Creator of the ends of the earth (Isaiah, 40:28)*).

Другою за частотністю основною тематичною групою можемо вважати пророцтва, що відображають відношення Божественної сили до релігійного життя людини (зв'язок між людиною та Богом). Вони супроводжується зазвичай:

- мотивом милосердя Божественної сили до людини (лексеми *kindness, mercy, charity*):

For thus saith the LORD, Enter not into the house of mourning, neither go to lament nor bemoan them: for I have taken away my peace from this people, saith the Lord, even lovingkindness and mercies (Jeremiah 16:5);

- детальними поправками та вказівками на правильний вибір (лексеми *choose, selection*, вирази *take the choice*):

Also, thou son of man, appoint thee two ways, that the sword of the king of Babylon may come: both twain shall come forth out of one land: and choose thou a place, choose it at the head of the way to the city (Ezekiel, 21:19);

- містять опис функцій, які виконує Божествена сила стосовно людини, а саме лікувальну, заспокійливу, благословення, прощення та інші.

Пророцтва цієї тематичної групи передають інформацію про поганій стан світу та його лікування шляхом проголошення Божої науки і вмінням її почути, вказують на те, що необхідно бути готовим до часу, який прийде. Найзагальнішою характеристикою зв'язку Божественної сили з людиною у пророцтвах є надзвичайна Божа активність. Представлений через тексти пророцтв, Бог пізнається не лише як статистична постать, яка створила світ, дала закони як у ньому керувати, а як хтось, хто вимагає від людини виконання цих законів та дотримання певної обітниць.

Найбільше Божествену силу з віруючими пов'язує тема *вчення любові*. Слова любові звучать у пророцтвах найчастіше, не обмежені в часі та не мають міри:

*Since thou wast precious in my sight, thou hast been honourable, and **I have loved thee**: therefore will I give men for thee, and people for thy life (Isaiah, 43:4).*

Супровідна тематична група вчення любові базується на створенні *родинних зв'язків* між Отцем та людиною. Божествена сила як Отець постає для того, щоб людина могла пізнати його у цій ролі (*for I am a father to Israel, and Ephraim is my firstborn (Jeremiah 31:9)*) та була свідомо того, який він суворий, справедливий та люблячий. У адресативних зворотах люди, в свою чергу, виступають як діти, сини та дочки. Ця реляція показує, що в перспективі життя на небі людина та Божествена сила будуть єдиною родиною. Також вчення любові до християн (часто в образі Ізраеля) може базуватися на *подружньому зв'язку* або *зв'язку наречених*. Виражається це у словах, які символізують, що обидві сторони:

- беруть шлюб:

*For as a young man **marrieth** a virgin, so shall thy sons marry thee: and as the bridegroom rejoiceth over the bride, so shall thy God rejoice over thee (Isaiah, 62:5)*

- мають близькі стосунки і це видно зі слів, які притаманні лише для закоханих:

*Rejoice ye with Jerusalem, and **be glad with her**, all ye that love her: **rejoice for joy with her** (Isaiah, 66:10)*

- проходять усі етапи закоханих (напр. із звертання до дочки Єрусалиму):

*Now when I passed by **thee**, and looked upon thee, behold, **thy time was the time of love**; and I spread my skirt over thee, and covered thy nakedness: yea, **I swear unto thee**, and entered into a covenant with thee, saith the Lord God, and **thou becamest mine** (Ezekiel, 16:8) - зустріч, закоханість, вірність.*

*But thou didst trust in thine own beauty, and **playedst the harlot because of thy renown**, and pouredst out thy fornications on every one that passed by; his it was (Ezekiel, 16:15) - зрада коханої.*

***I will** even **deal with thee as thou hast done**, which hast despised the oath in breaking the covenant (Ezekiel, 16:59) - погроза.*

*And **I will establish my covenant with thee**; and thou shalt know that I am the LORD: That thou mayest remember, and be confounded, and never open thy mouth any more because of thy shame, when I am pacified toward thee for all that thou hast done, saith the Lord God (Ezekiel, 16:62-63) - прощення та повчання.*

Близькою до вчення любові є супровідна тема Божественної сили як *найкращого друга людини*. Божествена сила декларує свою приязнь та очікує цього від людей:

*But thou, Israel, the seed of Abraham **my friend** Fear not; I will help thee for I the Lord thy God will hold thy right hand (Isaiah 41:8-13).*

Цей зв'язок виражається в допомозі, яку людина має отримати, та в близькості Бога, завдяки якій людина має себе почувати безпечно (*Israel shall dwell safely*). Допомога може безпосередньо надходити від божих посланців та має позачасовий вимір:

Thou son of man, the children of thy people still are talking against thee by the walls and in the doors of the houses, and speak one to another, every one to his brother, saying, Come, I pray you, and hear what is the word that cometh forth from the Lord (Ezekiel, 33:30).

Ще одним зв'язком з людиною є вираження *влади Божественної сили*:

*Lift up your eyes on high, and behold who hath created these things, that bringeth out their host by number: he calleth them all by names by the greatness of his might, for that **he is strong in power; not one faileth** (Isaiah 40:26).*

Божествена сила, як Володар, керує та дає накази, а людина в свою чергу повинна добровільно віддатися підданству вищої сили.

Для того, щоб людина могла виконати дану їй місію, необхідно обдарувати її різними дарами. Окрім обдарування людина отримує науку як діяти, підтримку, розуміння Божого наміру та своєї місії, яка полягає у виконанні задуму Божественної сили.

Образ Божественної сили та його відношення до людини допомагає нам зрозуміти, в який спосіб утверджується Божий авторитет, а також вказати на спосіб зменшення дистанції між людьми та визнаним ними Богом.

Останньою за частотністю тематичною групою можемо вважати *пророцтва, що зображають людину*, зазвичай у них міститься інформація про типи людей, їхню слабкість, делікатність, сумніви, тощо. Ця група містить зазвичай лексеми *weak, feeble, slack, poor*:

*Strengthen ye the **weak hands**, and confirm the **feeble knees** (Isaiah 35:3).*

Отже, провівши семантичний аналіз текстів християнських пророцтв Книги Великих Пророків, можемо класифікувати християнські пророцтва щодо основних тематичних ліній на пророцтва, які описують величність Божественної сили, пророцтва, що відображають ставлення Божественної сили до релігійного життя людини та пророцтва, що зображають людину. Саме вони передають основний зміст повідомлення пророцтва і містять ядрену лексичну зону тексту, тоді як супровідні тематичні групи нашаровуються та приносять у текст пророцтва різнопланову додаткову інформацію (родинний, подружній, дружній, владний зв'язок). Дослідження можемо вважати актуальним у зв'язку з особливою увагою до релігійного бачення світу, пророчих текстів та перспективою подальшого аналізу профетичного дискурсу загалом.

Література

- Кухаренко 1998: Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – М., 1988. – 387 с.
Мешков 1986: Мешков О.Д. Семантические аспекты словосложения английского языка. – М.: Наука, 1986. – 208 с.
Мороховская 1975: Мороховская Е.Я. Основные аспекты общей теории лингвистических моделей. – К., 1975. – 243 с.
Новиков 1983: Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация / А. И. Новиков. – М.: Наука, 1983. – 216 с.
Шендельс 1987: Шендельс Е. И. Внутренняя организация текста // Иностранный язык в школе. – 1987. – № 4. – С. 9-12.
Electronic Text Center: *The Bible, King James Version*

The article is the sequential of the investigation of English Bible Prophecy as a speech genre of prophetic discourse. The semantic analysis of the text is investigated, the main and additional thematic groups are discovered.

Keywords: text of English Bible Prophecy, semantic analysis of the text, the kernel of the text content, the main and additional thematic groups of the text.

Надійшла до редакції 28 жовтня 2008 року.

РОЗДІЛ VII. ОСОБЛИВОСТІ ГОВОРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Руслана Зінчук

ББК 81. 411. 1–5 (4УКР – 4ВОЛ)
УДК 811. 161. 2'282. 2 (477. 82)

ДІАЛЕКТНА СПЕЦИФІКА ІМЕННОЇ СЛОВОЗМІНИ ЗАХІДНОПОЛІСЬКОГО ГОВОРУ
(НА МАТЕРІАЛІ ЗАМОВЛЯНЬ)

У статті проаналізовано характерні особливості формотворення іменника, прикметника та займенника в західнополіських замовляннях. Встановлено, що ці етнолінгвістичні тексти, зберігаючи як архаїчні мовні явища, так і фонетико-морфологічні новотвори, типові для певного діалектного ареалу, можуть слугувати одним із надійних джерел вивчення специфічних рис говірки або говору.

Ключові слова: словозміна, іменник, прикметник, займенник, замовляння.

Незважаючи на нівелювання багатьох складових давньої культури, вона дотепер представлена виразно архаїчними явищами. Досі збережені в народі замовляння – “спроби людини своєю волею за допомогою словесних формул та обрядів (за потреби) вплинути на інших людей” [Мойсієнко 1996: 126].

Витворені в прадавньому мовленнєвому середовищі та поширювані здебільшого в усній формі, вони яскраво відтворюють мовну специфіку ареалу свого побутування. Достовірність цієї думки можна підтвердити в процесі аналізу діалектних явищ на рівні словозміни іменних частин мови в західнополіських замовляннях. Надійним джерелом фактичного матеріалу є власні записи, зроблені переважно у селі Смідин Старовижівського району Волинської області, а також тексти замовлянь, подані в розвідках В. Мойсієнка [Мойсієнко 1996] та І. Гунчика [Гунчик 2003]¹.

Замовляння від зубного болю репрезентують такі, зафіксовані нами, словесні формули:

*/ пита́йиця м'іс'ац' молоді́й у старо́го /
чи ни бол'ёт' зу́би у ме́ртво́го /
йак ни бол'ёт' у ме́ртво́го /
хай ни бол'ёт' і в живо́го /
с'в'ашче́н:ого / хри́щче́ного раба́ бо́жого (ім'я) //*

*/ сто́йи́т' дуб на го́ри /
лижі́т' видм'ід' у но́ри /
сі́ний ка́мин' в мо́ри //
колі́ ти́х три́ бра́ти
бу́дут' суд суди́ти /
хай то́д'і начи́на́ют'
зу́би кру́ти́ти
с'в'ашче́н:ого / хри́щче́ного
і вс'а́кого моли́твин:ого раба́ бо́жого (ім'я) //*

Старожили села Смідин також засвідчують: */ йак вѣл'ми бол'ёт' зу́би / тре обвисті́є дити́ну кругом раби́ни* (‘горобини’) *три́ ра́зи і ка́зати*

*/ о раби́но / раби́но /
йа тибѣ ни бу́ду
ни би́ти / ни рубáти /
посóб стра́шну́ зубну́ бѣл'
сі́на мо́го (дочк'ѣ мѣйі) забра́ти //*

На регіональну специфіку оформлення цих замовлянь указує ряд відмінностей супроти літературної мови в іменній словозміні. Субстантивну формотвірну систему, уніфіковану в процесі зміни критеріїв розрізнення типів іменникового відмінювання, репрезентують передусім говіркові закономірності реалізації категорії роду субстантивів. Так, простежено родову варіативність іменника *б'іл'* (точніше його фонетичного варіанта *бил'*) на смисловому рівні при збереженні флексії. У замовлянні, як і в говірці, цей субстантив функціонує як лексична одиниця жіночого роду: *стра́шну́ зубну́ бѣл'*.

¹ Ілюстративний матеріал із розвідок В. Мойсієнка та І. Гунчика подано зі збереженням авторського написання.

Діалектну специфіку оформлення родового відмінка однини іменників жіночого роду з основою на задньоязиковий засвідчує форма *дочк'є*, що постала через типове для говірки явище обниження і розширення артикуляції наголошеного [и].

Процес депалаталізації історично м'якого сонорного вібранта [р'] простежено в місцевому відмінку однини іменників I та II відміни: *на горі́, у норі́, в м'орі́*.

Ад'єктивну діалектну словозміну в цих замовляннях репрезентують форми називного відмінка однини прикметників чоловічого роду: *с'ї́ний ка́мин'* як наслідок вирівнювання за аналогією до твердої групи; *м'іс'ац' молоді́й* як результат дії характерних для говірки фонетичних закономірностей.

Окремі відмінності супроти літературної мови простежено у структурі та відмінюванні займенників. Так, у формі родового відмінка займенника 2 особи однини засвідчено підвищення і звуження артикуляції [е] > [и] у першому ненаголошеному складі: *тибе́*. Присвійний займенник жіночого роду *мо́я* у родовому однини представлений формою *ме́йї*. Такі структури дослідники розглядають як результат стягнення та регресивної асиміляції [Самійленко 1970: 144], припускаючи, однак, вплив словоформ вказівного займенника *се́ї* [Бевзенко 1960: 171].

Замовляння від крові репрезентує словесна формула:

/ в нид'ілу́ р'ано́ пуд окно́м

дв'і́ річк'і́ потикло́ /

йїдн'а́ вод'ан'а́йя /

дру́га кров'ан'а́йя /

вод'ан'а́ потикла́ /

кров'ан'а́ ста́ла //

йшла́ бо́жа ма́ти вноч'і́ /

згубі́ла кл'уч'і́ /

дай бо́же / шоб найшла́ /

шоб (ім'я) кров ни йшла́ //

Одна з наших респонденток також зізналася: */ то вже́ йак дес' мо́йє порі́залос'а / і в'ел'ми кров вали́ла / чи з'уба́ кров / то йа́ все шипта́ла три́є́ ра́зи такé / шо ни так то кому́ розка́зуйу //*

/ йшла́ бо́жа ма́ти гор'ойо́ /

с'ї́йала ро́жу пра́вийю руко́йю /

шоб та́йя ро́жа зро́ду ни зийшла́ /

шоб (ім'я) кров ни йшла́ //

На діалектну специфіку оформлення словозмінної системи цих замовлянь указують передусім локально обмежені структури орудного відмінка однини субстантивів давніх ā-основ. Засвідчені в одиничних західнополіських говірках², а також у говірках Тернопільщини [ГУМ 1978: 80], форми із фонетично зумовленим закінченням *-ойо* простежено також у досліджуваних етнолінгвістичних текстах: *гор'ойо́, руко́йю*. І. Матвіяс розглядає такі структури як результат контамінації форм на *-о* та *-ойу*. Дослідник не заперечує також можливості дії гіперичного (пов'язаного з намаганням ужити правильну форму) відштовхування від укання [Матвіяс 1974: 57–58].

Називний відмінок множини субстантивів представлений формою із фонетично зумовленим закінченням *-і*: *дв'і́ річк'і́*.

У називному відмінку однини ад'єктивів жіночого роду простежено типове для говірки паралельне вживання членних нестягнених та стягнених структур: *вод'ан'а́йя, кров'ан'а́йя* та *вод'ан'а́, кров'ан'а́*; пор. з народнорозмовної традиції села: */ коли́с' хати́є кри́ли сол'омойо́ / то молоті́ли зби́ж ц'ї́пом / шоб сол'ома́ рі́мна бу́ла / бо то ш́ тре рі́мна́йя та сол'ома́ на стрі́ху //*

Спосіб позбавлення гикавки жителі села Смідин описують так: */ йак дес' во́з'миц'а ни в'і́домо зві́д'к'і́ та́йя шо в нас з'у́т' з'е́кавка / тре воді́є с кру́шк'і́ попи́ти отак од в'ї́ха до в'ї́ха і ху́тко ка́зати д'єв'і́т' раз /*

/ з'е́кавка пі́кавка / йди́є до воді́є /

в ко́го хоч напа́ди́є /

чи в:ола́ / чи в кор'ови́ /

чи в жиді́вк'і́ здо́рови́ //

Скорочений варіант цього замовляння зафіксовано у селі Мизово Старовижівського району Волинської області:

/ з'е́кавка брі́єкавка / йди́є до воді́є /

в ко́го хоч / в то́го й напа́ди́є //

Позбутися гикавки можна також, повторюючи кілька разів:

/ з'е́кавка пі́кавка /

йди́є до крині́єци / напи́єс'а воді́єци //

² Аналізовані структури фіксовані нами в говірках н.п. Смідин Старовижівського району, Доротище Ковельського району, Велимче Ратнівського району, Зачернеччя Любомльського району Волинської області.

Діалектну специфіку словозмінної системи цих замовлянь засвідчують форми родового відмінка однини субстантивів з такими флексіями: а) *-и^е*, що постала фонетично – в результаті обниження і розширення артикуляції наголошеного [и]: *до води^е*; б) *-і* після задньоязикового кінцевого приголосного основи як наслідок вторинного перехідного пом'якшення цього консонанта: *в жидівк'і*; в) *-и*, що засвідчена в іменниках з основою на свистячий і відбиває процес депалаталізації приголосного: *до крини^еци, води^еци*.

Відмінкова форма *до мора* [Мойсієнко 1996: 160] засвідчує ствердіння історично м'якого сонорного вібранта [р'].

Родовий відмінок однини ад'єктивної словозміни представлений формою з ненаголошеною стягнутою флексією *-и*, поява якої, за припущенням А. Грищенка, може бути зумовлена наслідком вирівнювання відмінкової парадигми прикметників жіночого роду за принципом односкладовості закінчень [Грищенко 1978: 97]: *в жидівк'і здоро́ви*.

Своєрідну “профілактичну” роль виконує словесна формула:

*/ ішла́ б́о́жа ма́ти / пита́лас'а /
з го́сподом б́о́гом стри́чалас'а //
ку́да йде́ш? / до раба́ б́о́жого /
с'в'аши́чен:ого / хри́щче́ного (ім'я) //
а́нголи с'в'ати́иї /
усти́н'те до по́мочи вден' і вноч'і //*

У зафіксованому замовлянні простежено закономірну з історичного погляду флексію *-и* в родовому відмінку однини іменника жіночого роду: *до по́мочи* (‘помич’, ‘поміч’ – допомога). Збережено також нестягнену форму називного відмінка множини ад'єктива із закінченням *-и́иї*, що позначене впливом типових для говірки фонетичних закономірностей: *а́нголи с'в'ати́иї*.

Окремі відмінності від літературної мови спостережено у словозмінній системі західнополіських замовлянь від усього поганого, зафіксованих В. Мойсієнком. Так, депалаталізацію свистячого засвідчує форма *помучни́ца* [Мойсієнко 1996: 148]. Структура у *морє* [Мойсієнко 1996: 149] вказує на збереження історичної м'якості сонорного вібранта [р']. Орудний відмінок множини субстантивів представлений формою з флексією *-ами*: *замкамі* [Мойсієнко 1996: 149].

Ад'єктивну словозмінну систему характеризують структури із закінченнями: а) *-и*, що постало шляхом редукції кінцевого [й] у прикметнику чоловічого роду: *Ю́рій св'я́ти* [Мойсієнко 1996: 148]; б) *-а́йа*, що засвідчує збереження нестягненої форми ад'єктива жіночого роду: *Бо́жя́я Ма́ти* [Мойсієнко 1996: 148].

Форма орудного відмінка однини присвійного займенника *із све́ї хати* [Мойсієнко 1996: 148] постала внаслідок втрати інтєрвокального [й] та стягнення асимільованих голосних.

Важливе місце у “магічній” народній медицині села посідають замовляння від вроків як джерелá безлічі хворобливих симптомів:

*/ ішла́ причи́ста зо́лоті́м мо́стом /
ку́да ти́ йде́ш? /
іду́ до (ім'я) в́рок'і ск'іда́ти //
поду́мано / пога́дано / поми́шл'ано /
с кол'ін / з гол'ін / ш чи́ колодкув / з х'і́б'яжув //
постáв го́спод'і до пе́ршого здо́ров'я //
ле^нт'іте в'ітри́ на ло́зи / на лу́ни /
пови́шайтис'а і потоп'ітис'а //*

*/ пе́ршим ра́зом з до́брим ча́сом /
стан' соб'і го́споди на по́муч /
йа́ буду́ го́спода не^нбе́сного проха́ти /
ново́наро́жаному (ім'я) по́муч од в́рокув дава́ти //*

*с'імдис'ет с'ім верств' /
с'імдис'ет с'ім супроти́вникув /
с'імдис'ет с'ім му́ченикув /
с'імдис'ет с'ім кол'у́чок /
ід'іте тудá / де со́нце ни сходи́т' /
де лудс'к'ей гла́з ни заходи́т' /
там вам жи́ти / вижива́ти /
в си́н'ому мо́ри во́ду випива́ти /
а тут вам ни жи́ти /
чи́рво́нійі кров'і ни пи́ти /
жо́втийі ко́сти ни ломі́ти //*

*ни йа́ помага́йу / сам го́спод' помага́йе /
ни йа́ подиха́йу / сам го́спод' подиха́йе /*

*шоб ти^е спала / тириспала /
 благополучно встала /
 шоб твоїє серце ни шчим'іло / ни бол'іло /
 до кунц'є в'іку заним'іло /
 ам'ін' //*

Замовляння діють тоді, коли їх повторити три рази, а потім закріпити сказане молитвою “Отче наш”, також промовленою тричі.

Зафіксовані у селі й короткі словесні формули – обереги від вроків, супроводжувані певними обрядодіями:

– / йакиш^о йе пудбзра на врок'і / то подблом спудні^еци або спід'н'їїі сорбч'к'і тре ві^етирти лицє дити^ени і три^е рязи сказати / чи^ем народи^ела / ти^ем і отходи^ела //

– / йак хто зурбчив / тре обнисті^е с'в'ачону сил' над головою прот'ів часовейі стр'єлк'і / к'єнути сил' в:огон' так / шоб зроби^ети нейо хрест / і казати / хто наган'єйе / хай на сибє забирайє //

– / йак бачиш / шо на тибє хтос' вєл'ми ді^евиц'а / кажі^е / сил' тоб'і в:бчи / жил'ізо в зуби / шоб ни зурбчив //, – радять старожили села.

Етнолінгвістичний матеріал, залучений для дослідження, дає підстави твердити про очевидний вплив діалектної специфіки на словозмінну систему західнополіських замовлянь від вроків.

Так, під впливом чинників фонетичного характеру постали форми родового відмінка однини субстантивів із флексіями: а) *-е*, що засвідчена в іменнику чоловічого роду м'якої групи і відбиває процес підвищення і звуження артикуляції наголошеного [а] після м'якого приголосного: *до кунц'є*; б) *-е* як наслідок обниження і розширення артикуляції наголошеного [и] в іменнику жіночого роду: *з горе* [Гунчик 2003: 161]; в) *-і*, що простежена після задньоязикового кінцевого приголосного і засвідчує розвиток *кы > кі: *з-пуд шапкі* [Гунчик 2003: 161], *із спенкі* [Гунчик 2003: 163], *з желкі* [Гунчик 2003: 163].

Унаслідок ствердіння історично м'яких консонантів за схемою твердої групи оформлені різні відмінкові форми субстантивів: *в мори, двері* [Гунчик 2003: 159], *чириз мора* [Гунчик 2003: 159], *в каплеци* [Гунчик 2003: 159], *рукавици* [Гунчик 2003: 159], *нагавици* [Гунчик 2003: 159], *з-пуд чипца* [Гунчик 2003: 161], *з-пуд винца* [Гунчик 2003: 161].

Називний та знахідний відмінки множини іменників представлені формами з фонетично зумовленим закінченням *-і*, що виступає після задньоязикового кінцевого приголосного основи і засвідчене переважно у ненаголошеній позиції: *врок'і, в бокі* [Гунчик 2003: 159], *врочийкі* [Гунчик 2003: 160], *пташичкі* [Гунчик 2003: 161], *на жонкі* [Мойсієнко 1996: 146], *на дівкі* [Мойсієнко 1996: 146], *на сорокі* [Мойсієнко 1996: 146], *собакі* [Мойсієнко 1996: 147]; флексія *-и^е* спостережена під наголосом після [р]: *в'ітри^е*. У цих відмінкових формах окремі іменники мають закінчення *-а*: *на лиса* [Гунчик 2003: 160], *голоса* [Гунчик 2003: 160].

Давні флексії родового відмінка множини іменників колишніх *-й-* основ *-*евъ*, *-*євъ*, унаслідок рефлексії етимологічних *о та *е, в замовляннях представлені фонетичними варіантами *-ув*, рідше *-ив*: *ш чи^е колодкув, з х'ібйажув, од врок'ув, супроти^евникув, мученикув, ангелув* [Гунчик 2003: 159], *помислув* [Гунчик 2003: 164], *апостулив* [Гунчик 2003: 161], *ангелив* [Гунчик 2003: 163]. Закінчення *-ув* позначене великою активністю при творенні відповідних західнополіських словоформ, як правило, в ненаголошеній позиції: *пйет' братув, г'іктарув, сто грамув, мн'іго жукув, злод'ійув, к'іломитрув, охотн'ікув, салдатув, україїнцув*; флексія *-ив* частіше вживана під наголосом: *братів, грибів, жидів, знахурів, снопів, трахторів*³.

При оформленні родового відмінка множини окремих іменників домінує закінчення *-ей*, зумовлене впливом давніх вокалічних *-й-*основ: *з язикей* [Гунчик 2003: 162]. Такі структури засвідчені передусім у східній частині західнополіського говору: *бабей, бородей, вороней, машиней, хатей, хлебей, цирквей*.

Процес формотворення субстантива з *вухів* [Мойсієнко 1996: 147], очевидно, позначений дією аналогії. Активно побутують такі словоформи і в мовленні поліщуків (щоправда, частіше вживані з флексією *-ув* як однією з фонетичних видозмін давнього **-овъ*): *лішкву^у, колєсу^у*.

В опрацьованому етнолінгвістичному матеріалі збережено характерні особливості діалектної словозміни прикметника. Так, регіональна специфіка оформлення називного відмінка однини ад'єктивів чоловічого роду зумовлена обниженням і розширенням артикуляції наголошеного [и]: *лудс'к'ей^у глаз, святий Юрий* [Гунчик 2003: 160]. У називному відмінку однини прикметників жіночого роду активно функціонують членні нестягнені форми з флексією *-аїа*: *Прісвѣтая Матір Божя* [Мойсієнко 1996: 147], *Божая Матюнка* [Гунчик 2003: 159], *Красная Панна* [Гунчик 2003: 160], *святая водеця* [Гунчик 2003: 161].

³ Детальніше про реалізацію аналізованої відмінкової позиції в описуваному ареалі див.: Зінчук Р. Родовий відмінок множини іменників у західнополіських говірках // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів “Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє” (16–17 квітня 2008р.): у 2-х т.– Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. у-ту ім. Лесі Українки, 2008.– Т. 1.– С. 313–315.

Форми родового відмінка однини ад'єктивів жіночого роду виступають з такими флексіями: а) *-ийі: чирвоний кров'ї, жовтий кісти*; б) *-ей*, що постала з *-ейі* шляхом редукції кінцевого голосного: *од лихей людини* [Мойсієнко 1996: 146].

Орудний відмінок однини прикметників чоловічого роду представлений структурами, що зумовлені впливом фонетичних процесів: *золотім мостом, золотем кілочком* [Гунчик 2003: 158].

У досліджуваних етнолінгвістичних текстах простежено активне функціонування нестягнених форм називного та знахідного відмінків множини прикметників із закінченнями: а) *-ийі: бистрий риби* [Гунчик 2003: 159]; б) *-ейі: золотей ключі* [Гунчик 2003: 159], *на сухей лози* [Гунчик 2003: 163]; в) *-ийа* (після задньоязикових – варіант *-ийа*): *крутия гори* [Гунчик 2003: 162], *жовтия піски* [Гунчик 2003: 162], *на тихія вискі* [Гунчик 2003: 162], *на сухія лози* [Гунчик 2003: 161]. У повних стягнених формах ад'єктивів називного та знахідного відмінків множини засвідчено флексію *-и*: *на темни лиса* [Гунчик 2003: 161], *врокі дівочи, парубочи, чоловічи* [Гунчик 2003: 164], *хоча врокі жіночі* [Гунчик 2003: 164].

Діалектною специфікою позначені фонетичне оформлення та відмінювання займенників. Так, наслідком обниження і розширення артикуляції [и] зумовлені форми називного відмінка однини особових займенників: *те* [Гунчик 2003: 158], *ме* [Гунчик 2003: 159], *ве* [Гунчик 2003: 164]. У 2 особі множини представлена типово західнополіська структура *віте* [Гунчик 2003: 159]. Під дією фонетичних процесів постала форма знахідного відмінка зворотного займенника *на сибé*. Форма присвійного займенника *моя* [Гунчик 2003: 161] відбиває розвиток *o > [y].

Наведений та проаналізований матеріал засвідчує, що етнолінгвістичні тексти, зокрема замовляння, можуть слугувати одним із важливих джерел вивчення специфічних рис говірки. Значною мірою завдячуючи усній традиції поширення, вони зберігають як свідчення мовної архаїки, так і фонетико-морфологічні новотвори, характерні для певного діалектного ареалу.

Умовні скорочення назв джерел

Гунчик 2003 – Гунчик І. Тео- і агіонімічні персонажі у структурі західнополіських okazionalno-obryadovих текстів від вроків // *Treści i mechanizmu przenikania kultur na pograniczu polsko-ukraińskim*. – Т. 2. – Рукі, 2003. – С. 147–165.

Мойсієнко 1996 – Мойсієнко В. Поліські замовляння // *Древляни: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю*. – Вип. 1. – Львів, 1996. – С. 121–165.

Література

Бевзенко 1960 – Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). – Ужгород: Закарпатське обл. вид-во, 1960. – 416 с.

Грищенко 1978 – Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. – К: Наук. думка, 1978. – 207 с.

ГУМ 1978 – Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.

Матвіяс 1974 – Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. – К.: Рад. шк., 1974. – 184 с.

Самійленко 1970 – Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови: У 2-х част. – Ч. 2. – К: Рад. шк., 1970. – 190 с.

The article analyses the typical peculiarities of modification of the noun, adjective and pronoun in Western Polissyan Charms. It is claimed that this kind of ethnolinguistic texts, preserving archaic features as well as new phonetico-morphological formations typical of a certain dialectal area, can serve as a reliable source of the study of concrete dialect specificity.

Key words: word modification, noun, adjective, pronoun, charm.

Надійшла до редакції 14 жовтня 2008 року.

Наталія Руснак

ББК 81. 411. 1-5

УДК 811. 161. 2' 2822

КОГНІТИВНІ ПАРАМЕТРИ ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ

Стаття продовжує ряд публікацій з проблем лінгвістики діалектного тексту. Зокрема йдеться про актуальність та перспективність нового напрямку мовознавства – когнітивної діалектології. Аналіз здійснюється на матеріалі діалектних текстів носіїв буковинських говірок. У межах когнітивної діалектології ставляться проблеми: створення термінологічної бази дослідження; категоризація мовомислення діалектоносіїв, концептуалізація моральних цінностей носіїв буковинських говірок. Буковинські говірки, репрезентовані діалектними текстами, розглядаємо як суму знань. На позначення цих знань використовуємо

поняття ментальний континуум, який у дослідженні представлено системою парадигм, як-от: парадигма господарського мислення, парадигма релігійно-обрядового мислення, парадигма екзистенційного мислення.

Ключові слова: діалектний текст, ментальний континуум, парадигма мислення, когнітивна модель, надтекст, категоризація мовомислення, концептуалізація.

Внутрішній розвиток мовознавчої науки, антропологічні виміри дійсності зумовили виокремлення одиниці спілкування – тексту. Н.С.Валгіна з цього приводу зазначає: «Функціональний аспект у вивченні мови, орієнтація на комунікативний процес призвели до виділення комунікативної одиниці вищого порядку, за допомогою якої і здійснюється мовленнєве спілкування. Такою одиницею є текст, який мислиться передовсім як динамічна одиниця, організована в умовах реальної комунікації і як така, що має екстра- і інтралінгвістичні параметри» [Валгіна 2003: 7]. У філології виокремилась окрема галузь знань – текстологія. Наразі в українській діалектології постала проблема вивчення *діалектного тексту* (далі ДТ).

Вивчення ДТ вимагає його штучної препарції. Так, у дослідженні ДТ ми розмежуємо такі площини: лінгвістичну (йтиметься про мовно-мовленнєву тканину ДТ); культурологічну (відтворення шару лексики, яка частково відходить у минуле); когнітивну (реалізація мисленнєвих процесів); прагматичну (аналіз мовно-мовленнєвої тканини ДТ в аспекті мовленнєвої діяльності).

За спостереженнями дослідників, у науковій літературі існує до 300 визначень тексту. Спираючись на тезу про єдність мови і мовлення, мови і мислення, враховуючи такі характеристики ДТ, як розмовний (усний), спонтанний характер, розглядаємо ДТ як *миттєву вербалізацію свідомості у вигляді семіотичної мовної одиниці, яка відповідає прагматичній настанові комунікації*. У визначенні міститься вказівка на когнітивно-прагматичну природу ДТ. Дослідження ДТ у когнітивній площині дозволяє твердити про перспективність нового напрямку лінгвістики – когнітивної діалектології. У межах когнітивної діалектології ставимо перед собою розв'язання таких питань: 1) створення термінологічної бази когнітивних досліджень; 2) категоризація мовомислення носіїв говірок; 3) концептуалізація моральних цінностей носіїв говірок.

І. Вийшовши з надр природничих наук (уведений до наукового обігу німецьким фізиком Герцом), термін *картина світу* (КС) набув широкої популярності і став загальнонауковим поняттям завдяки високому ступеню узагальнення; інтегральній основі, яка вимагає полідисциплінарного підходу до аналізованих явищ; а також можливості застосування до знань про світ різноманітних класифікацій та завдяки вдалій метафоричній формі. Вербальним втіленням КС є мовна КС. У сучасній лінгвістиці є ще одне поняття, близьке до названих, уведене Ю. А. Апресяном, – *наївна картина світу*. Наївна картина світу – це уявлення про світ пересічних носіїв мови, що ґрунтуються на донаукових знаннях, загальних поняттях, представлених у мові [Селіванова 2006: 404 – 405].

Аналізом для дослідження послужили діалектні тексти носіїв буковинських говірок, записані на території Чернівецької області протягом 2000 – 2006 рр. Реципієнтами були люди старшого віку, які все своє життя прожили на Буковині. У відповідності до вимог лінгвістичної когнітології пропонуємо розглядати говірки як суму знань, резервуар національної свідомості. На позначення знань, якими володіють носії буковинських говірок. (які беруться до уваги дослідника) використовуємо поняття *ментальний (духовно-мисленнєвий) континуум*.

Термін *ментальний (духовно-мисленнєвий) континуум* до певної міри відповідає поняттю *наївна картина світу*, однак він вужчий, ніж термін *наївна картина світу*. Ментальний континуум – частина *наївної картини світу* – у нашому дослідженні представляє лише *господарські, релігійно-обрядові та екзистенційні відомості*. Отже, у межах когнітивної лінгвістики за ступенем узагальнення вибудовується ієрархія: картина світу – мовна картина світу – наївна картина світу – ментальний континуум носіїв буковинських говірок.

Основною ознакою ментального континууму носіїв говірок є *примітивізм*. *Примітивізм* ментального континууму носіїв говірок полягає у безпосередньому (реалістичному) відтворенні дійсності, яке відзначається простотою, навіть спрощеністю форм відтворення, ясністю, формальною безпосередністю, багатством форм вираження, загалом це особливе бачення світу, не ускладнене умовностями суспільства. Примітивізм ментального континууму носіїв говірок реалізується автологією, тобто це мовлення, побудоване майже без вживання і виразів у переносному значенні (тропів). Всі мовні одиниці автологічних текстів використовуються у своїх прямих, безпосередньо семантичних реалізаціях [Культура русскої мови 2003: 18].

Ментальний континуум носіїв говірок складається із *парадигм мислення*. Під парадигмою мислення розуміємо узагальнений вияв певного типу знань, що реалізуються у ДТ як відповідні когнітивні моделі, тобто ДТ певної тематичної спрямованості. *Ментальний континуум носіїв буковинських говірок* у дослідженні представлено системою парадигм, як-от: *парадигма господарського мислення, парадигма релігійно-обрядового мислення, парадигма екзистенційного мислення*.

Елементарною одиницею ментального континууму і кожної парадигми мислення є когнітивна модель (КМ). Наприклад, *парадигма господарського мислення* складається із КМ: „*тваринництво*”, „*рільництво*”, „*одяг*”, „*страви*”, „*хата*”. *Парадигма обрядового мислення* із КМ: „*Пасха*”, „*Різдво*”, „*весілля*”. *Парадигма екзистенційного мислення* із КМ „*одруження*”, „*своє життя*”, „*село*”, „*історичні відомості*”, „*розваги*”. КМ кожної парадигми мислення мають свої особливості. Так, КМ господарської парадигми мислення

функціонують як стереотипні. КМ релігійно-обрядової парадигми мислення як архетипні. КМ екзистенційної парадигми мають спільні риси з автобіографією.

Одна КМ може реалізуватися у великій кількості ДТ. ДТ однієї КМ становлять один *надтекст*. Так, усі ДТ, у яких відтворюється КМ «тваринництво», ми розглядаємо як надтекст про тваринництво. Оповідачі, які породжують ці ДТ, ніби доповнюють один одного, ведуть таким чином між собою полілог у тому сенсі, що кожен наступний наратор доповнює попереднього. У цьому розумінні надтексту ми відштовхуємося від ідеї М.Бахтіна про поліфонічність як засаду жанру великої прози. Отже, когнітивний ракурс дослідження спричиняє таку ієрархію когнітивних термінів: ментальний континуум – парадигма мислення – когнітивна модель. Ця триада когнітивних понять матеріалізується у ДТ.

II. Одним із завдань когнітивної лінгвістики і зокрема когнітивної діалектології, є категоризація мовомислення носіїв говірок, тобто виділення певних категорій, у яких відбувається мислення та його миттєва вербалізація. Категоризація – один із процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні й узагальненні результатів емпіричного досвіду людини про світ. Категорії мовомислення – це інваріантні семантичні компоненти, які у свідомості мовця через мовні засоби виявляють зв'язки між об'єктами, явищами навколишнього світу.

За характером *відношень* виділяємо два типи мовомисленневих категорій.

1. Категорії-відношення між об'єктами навколишнього світу (далі Категорії1).
2. Категорії-відношення змісту висловлення до дійсності (далі Категорії2)

Категорії1 поділяються на:

- рівноправні;
- нерівноправні.

Наприклад, рівноправні категорії у ментальному континуумі носіїв говірок представлено такими різновидами:

Адитивність: [з'ранку і'деш до ко'рови / вічистиш / і то'ді да'їеш 'їїсти і сі'даєш до'їїти//] (с.Берегомет Вижницького р-ну).

Різновидом адитивних відношень є послідовні: [а 'потім вже // а'бо на па'совиско] (с.Лашківка Кіцманського р-ну); ['лошка 'того т'лагу 'мочиц'и ў д'зерови і то'ді роз'мочуйиш її//] (с.Рідківці Новоселицького р-ну).

Альтернативність: [в каст'рул'у нали'вайиш/а так то вже на 'газі підогрі'вайец'а / а'бо на з'рупкі / коло з'рупкі // сир//] (с.Рідківці Новоселицького р-ну); [на о'бід прийи'ла / чи с 'наші чи с//] (с.Берегомет Вижницького р-ну); [а 'вісім 'міс'аціў її 'можна до'їїти / сім / 'їєк 'їа'ка ко'рова//] (м.Заставна).

Протиставність: [ни по'гана во'на 'була / а'ле / вс'о та'кі 'їє / 'мала тандж//] (м.Заставна); [во'на 'літше 'їїст т'раўку / лу'царн'у / 'сіно / со'лому во'на ни ах'ті // 'али 'їак ни'ма шо то 'їїст // то 'їїст / 'їїст //] (м.Заставна). Функцію протиставлення може брати на себе заперечна частка не: [ц'в'єкі / 'їє шо ў 'жюмі д'роти ті с тро'са 'їє / ў 'січкі 'їє / то ц'в'єкі 'їє / шо худ'оба / в'їт 'того лі'ку ни'ма // 'її'її пона'даєє ў ті / 'кишки // і во'на прона'даєє // і це т'реба за цим 'дужи слітку'вати // 'шоби ни 'було / ни 'було жи'лізного шос там ў тім // ни 'було та'ке вс'о // бо / то бі'да// кін' // н'е// кін' ни оз'ме // кін' пириби'раєє // пириби'раєє там а'би шо 'було // він су'бі 'вібире / то шо 'їо'му тра / а ко'рова н'е //](с.Заставна); [чі ў д'ругі го'дині чі ў 'перші го'дині / но в той са'мий час] (с.Берегомет Вижницького р-ну).

Нерівноправні категорії представлено з'ясувальними, означальними, часовими, умовними та пояснювальними відношеннями.

З'ясувальні : [ко'лис ка'зала по'кійна 'мама / шо буў су'хий рік //] (м.Заставна); [на о'бід вже т'реба шоп ко'рова 'тоже 'була по'кормлена] (с.Берегомет Вижницького р-ну).

Означальні: [случай 'їє / шо ни 'дужи 'хоче 'питу//] (м. Заставна).

Умовні: [ї'як'шо 'добра ко'роўка / то во'на 'дойиц'а//](с.Лашківка Кіцманського р-ну); [ї'як случай 'їє / шо ни 'дужи 'хоче 'питу / 'їа до 'нейї 'майу лік //] (м.Заставна).

Часові: [лиш т'раба 'її'її зали'шити / ко'ли во'на тіл'на] (с.Берегомет Вижницького р-ну); [лиш 'можна так 'рано // 'їак здо'їїти] (с.Лашківка Кіцманського р-ну).

Причинові: [ни ні ў 'ї'якому 'разі // 'тухле / 'тухле да // бо то во'на діста'їє та'ку с'лабіс'т' / зоб та'кій//] (м.Заставна); [ни 'було та'ке вс'о // бо / то бі'да//] (м.Заставна).

Мети: [т'рошки т'реба 'її ли'шити / би во'на 'мала по'тому шо тел'атку 'дати//] (с.Берегомет Вижницького р-ну); [то'ди 'тел'атко би'реси до ко'рови / а'би во'на 'їо'го поли'зала т'рохи//] (с.Берегомет Вижницького р-ну)

Відношення між об'єктами дійсності передусім передаються логіко-граматичними засобами – юнктивними (сполучниками), які можна розглядати як елементи граматичного тезаурусу носіїв мови. Юнктиви, виражаючи семантичні відношення між одиницями тексту, є універсальними логіко-граматичними засобами зв'язності – основної текстової категорії.

Рівноправні мовомисленневі категорії носіїв буковинських говірок реалізуються двома типами мовних одиниць: логіко-граматичними конструкціями, що базуються на юнктивах, та мовленневими виразами, які мають характер кліше.

Категорії² мають вияви такі вияви:

- значення хибності;
- значення невизначеності (приблизності, ймовірності);
- значення необхідності, потреби.

Так, заперечення у буковинських говірках має особливість, передовсім пов'язану із актуалізацією заперечної частка: [н'е це / н'раўда/ д'руга вже //] (м.Заставна); [ху'доби н'ліснїўка ни / ни ні ў 'їакому 'разі // 'тухле / 'тухле да//] (м.Заставна); [оби'зат'ел'но // ну а'їагже // шоб 'було 'чисте/ вс'о кру'гом //] (м.Заставна). Ця закономірність стосується і ствердження, яке зазвичай також актуалізується: [це т'реба за цим 'дужи слітку'вати // 'шоби ни 'було / ни 'було жи'лізного шос там ў тім//] (м.Заставна); [ни 'було та'ке вс'о // бо / то бі'да// кін' // н'е// кін' ни оз'ме // кін' пириби'райе // пириби'райе там а'би шо 'було // він су'бі 'вібире / то шо йо'му тра / а ко'рова н'е //] (м.Заставна).

III. Концептуалізація – один із процесів пізнавальної діяльності людей, що полягає в осмисленні й упорядкуванні результатів внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявлень про об'єкти, явища дійсності та їхні ознаки.

Ми розглядаємо моральні концепти носіїв буковинських говірок, які відтворюють риси національного характеру діалектоносіїв. Моральні концепти можна розглядати як антропоцентричні, хоча б тому, що матеріалом аналізу є розмовно-побутовий стиль мовлення, який характеризується як антропоцентричний та ентоцентричний.

Необхідно розмежувати такі поняття, як КМ та концепт, які об'єднує когнітивний характер і які є квантами свідомості. Обидві одиниці свідомості формуються мисленням, інтуїцією, трансценденцією тощо. Однак КМ – це вияв наперед задекларованої інформації, а концепт – вияв інформації, яка „розлита”, існує у ДТ, породжується КМ. Зміст концепту розкривається шляхом аналізу мовлення діалектоносіїв. КМ відповідає темі ДТ, концепт – поняттю, яке „вінаходиться”, інтерпретується дослідником із тексту. КМ, принаймні у нашому дослідженні, відтворюється мовною одиницею із конкретним значенням, концепт – словом з абстрактним значенням. Це відносно вказує на характер інформації, яка відтворюється цими ментальними процедурами. У КМ реалізується раціональна інформація, виражена прямими значеннями слів, у концепті – метафорична за способом відновлення. Так, якщо мовець підкреслює сталий характер господарської діяльності, необхідність виконання дій, то це свідчить про працьовитість носіїв говірок (діалектоносій є виразником національної свідомості). Тобто йдеться про те, що інтерпретатор може „сформулювати” концепт, аналізуючи текстову тканину, адже наратор ніде не стверджує „ми – працьовита нація”. У господарському надтексті ми вінаходимо такі ментально-національні концепти, як „працьовитість”, „побожність” тощо. У екзистенційній парадигмі мислення аналізуються морально-етичні концепти „доля жінки”, „щастя”, „любов” тощо.

Найголовнішою складовою життєвого устрою селянина є господарство. З надтексту „догляд за коровою” вимальовується концепт «працьовитість» селян.

Догляд за коровами – це фізично важка, виснажлива робота: [їа проро'била т'рици'т' шт'ири 'годи на 'фермі / їак їа піш'ла з д'е'дома / і тий'во / і шіш'наїт' ко'роў до'їїла / 'руки бли мні с'пухли // 'али по'тому на'лагодилиса мні ті // 'руки //] (с. Бабин Кельменецького р-ну).

Робота селян має сталий, повторюваний характер. Домінантою ДТ є циклічний неперервний характер праці. Так, мовець виділяє точки відліку роботи: ранок, обід, вечір. Пор: [ху'доби т'ри'мати / т'реба вчас ўс'о / 'кожде 'маїе 'бути свій час // нап'риклад 'рано ўста'їеш / там в 'семі го'дині і'деш ў с'тайн'у // 'перий раз / да'їеш 'їїсти її / по'чистиш / по'кормиш / подо'їїш // на го'дину там / їе ро'боти / по'тому ш'е попо'їїти її 'али це вод'но в о'дин час 'кождий раз / на о'бід там / ко'рови да'їец':а на о'бід там / так 'само / на о'бід приїш'ла / чі с 'паші чі с // вже покорм'лена / 'али ко'рову го'лодну / лиш 'можна так 'рано // їак здо'їїти / 'али вс'о раў'но на о'бід вже т'реба шоп ко'рова 'тоже 'була по'кормлена і 'тоже в о'дин час / чі ў д'ругі го'дині чі ў 'першій го'дині / но в той са'мий час / так вод'но // до'їїти ко'роўку / і / на 'вечір / 'тоже / до'їїти / ў 'вос'мі го'дині / во'на 'маїе приї'ти с 'паші чі наго'дована // вже подо'їїли на 'вечір / коро'ва чис'тен'ка вже 'маїе лі'гати с'паші / це ко'рова / ўход за ху'добоў / ў о'дин час//] (с. Берегомет Вижницького р-ну).

У цьому ДТ є ряд мовних одиниць із „константним” темпоральним значенням: [т'реба вчас ўс'о]; [кожде 'маїе 'бути свій час]; ['али це вод'но в о'дин ча]с; ['кождий раз 'тоже в о'дин час / чі ў д'ругі го'дині чі ў 'першій го'дині]; [в той са'мий час]; [так вод'но // ў о'дин час]. Вони увиразнюють значення і роль кваліфікаторів часу: [нап'риклад 'рано ўста'їеш / там в 'семі го'дині]; [на о'бід там]; [і / на 'вечір].

Типовість, стереотипність відтворюваної ситуації виштовхує на поверхню ДТ предикат у формі 2-ої особи однини. Особова граматична форма (2-ї особи однини) вживається із значенням 1-ої особи множини: [з'ранку і'деш до ко'рови / 'вічистиш / і то'ді да'їеш 'їїсти і сі'дайеш до'їїти // по'мийеш 'вімн'ачко вс'о//] (с.Рідківці Новоселицького р-ну). Сприяють відтворенню цього концепту безсуб'єктні конструкції, обов'язковим компонентом яких є прислівник [т'реба] із значенням необхідності [т'реба її лі'їїти]; [т'реба ди'виц'и]; [її т'реба помо'чи]; [а то біл'шист'во ху'доби т'реба помо'чи]; [ба'гато їе та'кої / та'ких ко'роў шо їїм т'реба помо'чи / би во'ни со'бі то 'тел'атко вро'дили//] (с. Берегомет Вижницького р-ну). У таких конструкціях індивідуально не пасивізується, не знеосіблюється. Такі безсуб'єктні конструкції надають тексту характеру директиви.

Когнітивний аспект мовознавства досліджує широке коло питань, пов'язаних із знаннями. У господарському надтексті „про корову” відтворюються побутові повсякденні відомості. Це відомості, що мають назву здоровий глузд, відомості людей старшого віку, які все своє життя прожили на теренах Буковини. Такі відомості формують „наївну картину світу”. Однак подекуди у ДТ є мозаїчні вкраплення наукових відомостей: [про'дукти йа'кі виготоўл'айтут?/ цей'во / 'робл'а ке'фїр з моло'ка / і 'робл'а / цей'во йак во'но / сир/ і 'робл'а казі'їн / та'кий сир / 'суша / і 'робл'а казі'їн та'кий / с 'того / ка'зали / йа пи'тала / 'нашо 'того 'сиру / су'шеного / 'робл'а с 'того ў само'л'отїў к'рила с 'того казі'їну / а то сми'тану 'робл'у / то сми'тану/ а то ўже 'масло ўже і'де с 'того моло'ка//] (с.Бабин Кельменецького р-ну).

У цьому ДТ міститься «примітивне» наукове визначення казеїну. Примітивне воно лише за формою, але його можна розглядати як «праобраз наукового визначення» у тому плані, що воно відображає основні ознаки поняття, а саме: [сир], спосіб його приготування [су'шеий] та функціональне призначення ['робл'а с 'того ў само'л'отїў к'рила с 'того казі'їну].

У ДТ подекуди натрапляємо й на магічні відомості: [ко'ли ві'ходиш с с'тайни / то т'риба пирихис'тити ко'рову на ніч] (с.Суховерхів Кіцманського р-ну), причому вони не вербалізуються, виражаються імпліцитно, оскільки базуються на спільних знаннях слухача і мовця.

Когнітивний аспект дослідження діалектного тексту, у межах якого ми формуємо термінологічну базу дослідження, виділяємо категорії мово мислення діалектоносіїв, формулюємо концептосферу носіїв говірок, вимагає врахування й інших ракурсів аналізу, зокрема і прагматичних параметрів. ДТ можемо вважати носієм «кванта» інформації про світ. Як у молекулі води, відтворено її властивості, так у ДТ відображено усю мовну систему з її фонетико-граматичними особливостями, культурологічною інформацією, реалізацією мисленнєвотворчих процесів. ДТ як об'єкт дослідження має свою специфіку, яка зумовлюється тим, що „мова не лише втілення думки, а ще й онтологічний принцип осмислення буття” [Епистемологія культури 1993: 5], тим, що греки з античних часів називали Логосом, а Вільгельм фон Гумбольдт – духом нації.

Література

1. Валгина 2003: Валгина Н.С. Теория текста: Учебное пособие. – М.: Логос, 2003. – 280с.
2. Гуйванюк 2003: Гуйванюк Н.В., Руснак Н.О. Діалектний текст як лінгво-когнітивна одиниця. // Українська мова. – 2003. - №2 (7). - С.102 – 110.
3. Загнітко 2006: Загнітко А.П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.
4. Кононенко 2004: Кононенко В.І. Концепти українського дискурсу. – К. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 247 с.
5. Культура русской речи 2003: Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник / Под ред. Л.Ю.Иванова, А.П.Сквородникова, Е.Н.Ширяева и др. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 840 с.
6. Селіванова 2006: Селіванова О. Сучасна лінгвістика.: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с
7. Соколовская 1993: Соколовська Ж.П. «Картина мира» в значениях слов: «семантические фантазии» или «катехизис семантики»? – Сімферополь: Таврия, 1993. – 231с.
8. Эпистемология культуры 1993: Эпистемология культуры. –К, 1993. –185 с..

The article continues the row of publications from the problems of linguistics of dialectal text. In particular speech goes about actuality and perspective of new direction of linguistics – kognetiv dialectology. An analysis is carried out on material of dialectal texts of transmitters of the Bukovyna manners of speaking. Problems belong within the limits of kognitiv dialectology: creation of terminology base of research; categorizing of thought, conceptualization of moral values of transmitters of the Bukovyna manners of speaking. Examine the Bukovyna manners of speaking, presented dialectal texts, as a sum of knowledges. On denotation of these knowledges use a concept mental continuum which in research is presented the system of paradigms, for example: paradigm of economic thought, paradigm of religion and costumes thought.

Keywords: dialectal text, mental continuum, paradigm of thought, kognetiv model, categorizing of thought, conceptualization.

Надійшла до редакції 17 жовтня 2008 року.

РОЗДІЛ VIII. ПРОБЛЕМИ ОНОМАСТИКИ

Анна Лисенко

ББК Ш12+411.4*316

УДК 801.311

ПЕРВИННІ ОЙКОНИМИ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Назви, структурно оформлені на доойконімному рівні, виникли лексико-семантичним шляхом на основі апелятивів (рідше – власних назв). Ойконіми такого типу називаються первинними. У публікації висвітлено особливості морфемної будови та семантики твірних основ таких назв, проаналізовано їх мотиваційну базу, а також з'ясовано ступінь поширення первинних топонімів на фоні загального ойконімікону Полтавської області.

Ключові слова: ойконім, доойконімний рівень, лексико-семантичний спосіб.

Логічним початком синхронно-діахронного аналізу ойконімів Полтавщини (з'ясування структури назв, оформлених на доойконімному рівні деривації, визначення словотвірних моделей, у межах яких репрезентовано назви, та встановлення продуктивності основних з виділених моделей протягом XI – XXI ст.) стала класифікація досліджуваних онімів на семантичні групи (залежно від лексичного значення основ мотивувальних слів) [Лисенко 2007].

У вітчизняній топоніміці, як і в слов'янській загалом, актуальною залишається проблема дослідження усієї різноманітності способів творення власних географічних назв як на базі апелятивів, так і онімів різних класів. Семантична класифікація назв, безперечно, послуговується паралельним членуванням їх за структурою. Однак взаємозалежність обох рівнів (семантичного та структурного) більшою мірою проявляється під час словотвірного аналізу апелятивів [Лисенко 2004: с. 54].

Лексико-семантичний, структурний і формальний аспекти ойконімії тісно пов'язані між собою. Для точного визначення правопису й мотивації того чи того оніма велике значення мають особливості його творення. Питання граматичної будови тополексем не втрачає своєї актуальності, незважаючи на велику кількість присвячених йому ономастичних досліджень. Аналізові лексико-семантичного способу творення онімів різних класів за останні роки присвячено достатню увагу [Карпенко 1992, Карпенко 1970]. Є й інші праці, присвячені власним назвам доойконімного рівня деривації, зокрема А. Корепанова дослідила географічні терміни в ойконімії півдня України [Корепанова 1974], М. Худаш присвятив дослідженню українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів декілька монографій [Худаш, Демчук 1991; Худаш 1995; Худаш 2004]. В останні роки до цього питання звертались також М. Габорака, Р. Осташ, Л. Радьо, А. Собуцький, Д. Дика, Н. Царалунга, Н. Герета, В. Яцій, І. Воляннюк (Смага), М. Тишковець, Ю. Абдула [Студії 2004; Ономастика і апелятиви 2005; Студії 2007; Наукові записки 2006]. Питання творення первинних назв в ойконімії Полтавщини остаточно не вивчене.

Мета цієї статті – визначити склад первинних назв поселень Полтавської області, виявити особливості їх будови й мотиваційної бази та з'ясувати частотність відповідних структурно-семантичних моделей, у межах яких репрезентовано ойконіми обраного для дослідження регіону.

Поселення є відносно пізніми географічними об'єктами, тому для їх іменування використовувалися не тільки назви, що спеціально створювалися з цією метою, але й готові, структурно сформовані назви інших реалій. Таке творення ойконімів спричинилося до виникнення двох рівнів їх деривації – доойконімного та ойконімного. У результаті всі ойконіми Полтавської області за способом деривації поділяємо на дві групи – назви населених пунктів доойконімного рівня деривації (первинні) та назви населених пунктів ойконімного рівня деривації (вторинні). Перші утворилися внаслідок ойконімізації назв певних груп людей, топографічних апелятивів або інших груп топонімів, зокрема гідронімів, а другі – за допомогою ойконімотвірних формантів переважно від іменувань людей. У цій статті ми спробуємо дослідити цю групу ойконімів Полтавської області.

Назви поселень доойконімного рівня деривації (первинні)

При словотвірному аналізі топонімів у кожному конкретному випадку важливо визначити, чи маємо справу з топонімійною деривацією – утворенням топонімів від відповідних базових назв за допомогою певних топонімних афіксів, а чи з топонімізацією апелятивів, патронімів, етронімів і т.ін., тобто семантичною трансформацією, а також з перенесенням назв з існуючих уже здавна географічних об'єктів (гір, рік, боліт і т.п.) на утворені біля них населені пункти.

Визначальною ознакою первинних ойконімів є те, що творення їх відбувалося без участі топонімотвірних формантів – шляхом топонімічного переосмислення (топонімізації) апелятивів (рідше – власних назв). Формальними показниками первинних назв населених пунктів є суфікси –ич-і, -івц-і, -инц-і, -ан-и, -и, -і та ін: *Бабичі* Реш. (АТП II: 128, 138, 154), *Зуївці* Мирг. (АТП I: 104, 126; АТП II: 118), *Савинці* Орж.

(АТП II: 122), *Балгани* Луб. (АТП II: 154), *Боцули* Киш. (АТП II: 139), *Бондари* Крем. (АТП II: 19, 110) [Лисенко 2007: 148].

Це не означає, однак, що морфемна будова онімів, структурно оформлених на доойконімному рівні, не передбачає наявності у складі таких топонімів вторинних назв або інших (крім вище перерахованих) афіксів: серед онімизованих апелятивів можуть бути й будь-які афіксальні, проте їх не варто сплутувати з назвами, що виникли шляхом словотвірної розбудови основи загального слова (*Городище* (АТП I: 17, 31, 67) ← *городище*, але *Кам'янка* Дик. (АТП II: 69) ← *камінь*). Серед останніх, зокрема, морфологічні утворення з формантами *-ьj-е, *-ьj-а, -ець, -иц-я.

Отже, назвами поселень доойконімного рівня деривації вважаємо утворення, що виникли внаслідок семантичної трансформації безафіксних і афіксальних апелятивів, групових назв людей, окремих топонімів (гідронімів, оронімів) в однойменні назви населених пунктів, наприклад, с. *Гора* Полт. (АТП II: 127) < *гора*. Наявні в первинних назвах форманти не є ойконімотвірними, оскільки вони існували уже в однойменних базових назвах цих ойконімів: апелятивах, найменуваннях людей за їхнім предком або родоначальником, найменуваннях груп людей за їхнім заняттям, професією: *Воскобійники* Крем. (АТП II: 111).

Усього групу назв доойконімного рівня деривації складають 1222 одиниці (45,4 %). З огляду на те, що дериваційний процес первинних назв поселень пов'язаний лише зі зміною значення твірних слів, словотвірні моделі ойконімів Полтавської області доойконімного рівня деривації розглядаємо в рамках двох груп, пов'язаних із семантикою, а не формальною структурою, базових назв:

- 1) ойконіми, в основі яких лежать апелятиви, тобто утворені способом онімизації;
- 2) ойконіми, в основі яких лежать власні назви, тобто утворені способом трансонімизації.

1.1. Ойконіми, в основі яких лежать апелятиви

Цю групу ойконімів складають 199 назв (7,4 %): *Низ*, *Пристань*, *Стадня*.

Онімизація апелятивів здійснюється поступово: загальна назва спочатку закріплюється за одним конкретним денотатом, а через певний час стає його власною назвою. Процес семантичної трансформації є досить складним і тривалим, оскільки на першому етапі такого перетворення семантичне навантаження поміна арпеллатива звужується до одиничного, потім втрачається лексичне значення загальної назви, а залишається лише номінативно-ідентифікуюча функція тополексем. Отже, онімизація – це один із різновидів лексико-семантичного способу словотворення.

Ойконіми, утворені від безсуфіксних та суфіксальних апелятивів шляхом онімизації, становлять кількісно найбільший клас первинних назв.

Географічні назви у мові функціонують у формі одного числа – в одинині або множині. Питання про форму граматичного числа тісно пов'язане з історією їх первинного лексичного значення. За семантикою базова апелятивна лексика таких ойконімів дуже неоднорідна. Найчастіше “твірними” для розглянутих ойконімів-дериватів є географічні терміни, які можуть уживатися як у сингулярній, так і в плюральній формі: *Низи* Крем. (АТП II: 25), *Байрак* Вб. (АТП II: 92), *Верховина* Мирг. (АТП II: 118), *Гірки* Лохв. (АТП II: 112), *Долина* Гад. (АТП II: 141), *Лани* Глоб. (АТП II: 100, 171). Рідше для номінації використовувалися назви-характеристики ґрунту й фауни місцевості: *Піски* Дик. (АТП II: 162), а також назви будівель, споруд, які, очевидно, знаходилися на території об'єкта називання: *Будки* Греб. (АТП II: 101), *Землянки* Глоб. (АТП I: 104; АТП II: 97), *Окіп* Греб. (АТП II: 27, 99, 115). Сингулярна чи плюральна форма таких ойконімів повністю залежить від того, в одинині чи в множині були представлені ті об'єкти, які позначені твірними апелятивами і виступили мотивувальною ознакою назв поселень.

1.2. Відапелятивні ойконіми в одинині

Назви населених пунктів цього типу утворюють групу з 83 одиниць (3,08%).

За семантикою базова апелятивна лексика ойконімів цього класу дуже неоднорідна. Найчастіше “твірними” для ойконімів-дериватів є народно-географічні терміни. До лексико-семантичних груп таких термінів належать:

- назви форм рельєфу: *Байрак* Вб. (АТП II: 92), *Бугор* Коб. (АТП II: 139), *Верховина* Мирг. (АТП II: 118), *Гора* Коб. (АТП II: 140), *Долина* Гад. (АТП II: 141),
- назви на позначення споруд, будівель та інших результатів діяльності людей: *Артіль* Орж. (АТП II: 145), *Завод* Орж. (АТП II: 142), *Клин* Гад. (АТП II: 158), *Криниця*.
- назви на позначення розташування та геометричної форми місцевості: *Довжок* Зіньк. (АТП II: 103), *Кордон* Гад. (АТП II: 144), *Кут* Вб. (АТП II: 171), *Куток* Крем. (АТП II: 145), *Круглик* Гад. (АТП II: 96);
- назви ґрунтово-літологічних умов території: *Граніт* Полт. (АТП II: 156);
- назви, пов'язані з гідромежею: *Брід* Зіньк. (АТП II: 167), *Затон* Вб. (АТП II: 92), *Лиман* Реш. (АТП II: 24, 128), *Пристань* Хор. (АТП II: 132);
- назви, пов'язані з фітоценозом: *Рокита* Вб. (АТП II: 93), *Діброва* Зіньк. (АТП II: 101)
- апелятиви з географічною семантикою „поселення”: *Поселок* Крем. (АТП II: 163), *Слобідка* Лохв. (АТП II: 112), *Городок* Киш. (АТП II: 140), *Градизьк* Град. (АТП II: 8, 9, 59, 66, 76, 96).

1.3. Відапелятивні ойконіми в плюральній формі

Ойконіми цього типу є більш продуктивними порівняно з попередньою групою – 116 назв (4,31 %)

Дослідники слов'янської топонімії відзначали специфічну функцію флексії називного відмінка множини (переважно –и) як спеціалізованого топонімічного форманта.

Вважаємо, що терміни „топоніми-плюративи” і „плюральні форми топонімів” рівнозначні. Географічні назви типу *Піски* Дик. (АТП II: 162), *Береги* Реш. (АТП I: 112, 132, 141), не виражаючи кількісних відношень, не маючи словозміни за категорією числа, формально представлені у множині [Лисенко 2007: 157].

До розряду назв населених пунктів Полтавської області переходять лексичні одиниці багатьох тематичних груп: назви, що виражають певні особливості місцевості, її рельєф: *Мармури* Коз. (АТП II: 146), *Піски* Дик. (АТП II: 162); назви на позначення рослинного світу: *Вербки* Сем. (АТП II: 131), *Вишняки* Карл. (АТП II: 169); назви, що вказують на відношення до предметів і об'єктів матеріальної культури: *Сати* Орж. (АТП II: 149), *Казанки* Коб. (АТП II: 158), *Колони* (АТП II: 144); назви людей за походженням: *Драбівці* Золот. (Пад КБ; АТП I: 120), *Савинці* Мирг. (Пад КБ; АТП I: 127; АТП II: 118); назви за спорідненістю та свояцтвом: *Сватки* Гад. (АТП II: 96), *Батьки* Зіньк. (АТП II: 102), назви за родом занять чи соціальним станом: *Ковалі* Крем. (АТП II: 110, 143). Між ойконімами, що походять від родових і службових назв, практично неможливо провести чітку межу, оскільки їхні твірні основи могли первісно означати як людей певної професії, так і родову назву, тобто групу людей з однаковим прізвищем. Пор., наприклад, *Токарі* Лохв. (АТП II: 113) < *токарі*, множина від *токар* „робітник, фахівець з механічної обробки металу, дерева й інших матеріалів способом обточування на верстаті” [Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980, т. X: 177], або від антропоніма *Токар* у множині. Процес творення оніма *Савинці* відбувався в такий спосіб: особова назва родоначальника – *Сава* – дала початок іменуванню його нащадкам (можливо, підданам), з часом утворився відповідний патронім (*савинці*), який далі семантичним шляхом перейшов у назву поселення, де ці нащадки жили.

2.2. Ойконіми, утворені способом трансонімізації

Ця група ойконімів є найбільш продуктивною в Полтавській області – 901 назва (33,5 %).

Виникнення топонімічної омонімії найчастіше спричинюється дією метонімії, тобто розподіленням, розчленуванням спільної назви на два географічні об'єкти, розташовані поряд, і специфікою місцевого „територіально-часткового” назвотворення, характерного для того чи іншого регіону. Іноді омонімічні назви можуть виникати незалежно одна від одної [Черняхівська: 92].

2.2.1. Ойконіми від групових назв людей на –и

Подібні назви населених пунктів утворюють групу в 649 одиниць (24,1%).

Ойконіми на –и/і складають кількісно значний клас первинних назв, в основі яких прізвищеві назви, прізвища чи імена: *Балуки* Вб. (АТП II: 94), *Білоконі* Коб. (АТП II: 154), *Бондарі* Крем. (АТП II: 19, 110), *Бочки* Хор. (АТП II: 132), *Бридуни* Нс. (АТП II: 121), *Бринзи* Коб. (АТП II: 105), *Вишарі* Вб. (АТП II: 93).

За часом формування ойконіми у формі множини, мотивовані назвами людей, Д.Г. Бучко пропонує розглядати в такий послідовності: ойконіми на –ичі (-овичі, -евичі, -иничі), -івці, -инці, -ани, -и/ -і [Бучко: 86]. З них ті, що утворилися шляхом трансонімізації, характеризуються всіма цими суфіксами, які містилися переважно в структурі твірних антропонімів

2.2.2. Відгідронімні назви

Як уже зазначалося, акт словотворення може зводитися до семантичного розвитку твірної пропріальної лексики, унаслідок цього виникає метонімія, метафора чи меморіальна назва. Такий спосіб словотворення в межах ономастичної лексики називається трансонімізацією, або переходом слів із одного класу пропріальної лексики в інший: *Хорол* Хор. (АТП I: 10, 22, 23, 30, 68, 76; АТП II: 5, 8, 10, 26, 57, 59, 65, 66, 73, 75, 81, 84, 90, 131), *Варва* Карл. (АТП I: 71). Переважна більшість топонімічних омонімів засвідчена внаслідок взаємодії гідронімів й ойконімів. Це пояснюється тим, що повторювані назви являють собою ті морфологічні та семантичні моделі, які на певному історичному етапі є для населення найважливішими.

Однією з ознак гідронімів, що відрізняє їх від ойконімів, є здатність безпосередньо виражати атрибутивні відношення до тих чи тих реалій навколишньої дійсності, відбитих в основах назв. Так, річку із непрозорою, рудуватою водою названо *Руда*. Поселення ж, що виникло неподалік від цього водного об'єкта, іменувалося відповідно до гідроніма – *Руда* Глоб. (АТП II: 113).

Найчастіше семантика твірних основ, що ними мотивовані відгідронімні ойконіми, пов'язана з кольором або ступенем забрудненості води: *Ржавець* Іван. (АТП I: 112), *Гнилиця* Реш. (АТП II: 156) та рослинністю, характерною для місцевості, де знаходиться водний об'єкт: *Берестовенька* Гад. (АТП II: 138), *Комишанка* Мирг. (АТП II: 37). Л.Т. Масенко зазначає з цього приводу, що „не викликає сумніву гідронімічне походження назв, утворених від гідрографічних термінів, а також назв, які характеризують водний об'єкт – вказують на колір води, її смак, характер течії, конфігурацію русла тощо” [Масенко: 33].

Принципи номінації в системі власних назв, зокрема ойконімів і гідронімів, установлюються на основі лексичної опозиції. Унаслідок цього між однойменними словами можуть виникати омонімічні, паронімічні та синонімічні відношення. Омонімія, яка виникає між назвами об'єктів різних класів, як природних, так і штучних: рік, гір і населених пунктів, називається симетричною. Варто також зазначити, що омонімічними бувають не тільки назви населених пунктів і малих річок, а й назви населених пунктів і більших водних артерій. Зокрема, на території Полтавської області це згадувані ойконіми: *Хорол* Хор. (АТП I: 10, 22, 23, 30, 68, 76; АТП

II: 5, 8, 10, 26, 57, 59, 65, 66, 73, 75, 81, 84, 90, 131), *Говтва* Зіньк. (АТП II: 175) *Ташань* Пер. (АТП I: 99, 120), *Омельник* Крем. (АТП I: 11, 13, 17, 23, 28, 103; АТП II: 111), *Рибці* Полт. (АТП II: 25, 177), пор. назви річок.

Суттєвим є те, що відгідронімні первинні ойконіми утворилися шляхом топонімійної метонімії і їхня структура абсолютно збігається із структурою назв водних об'єктів: *Блотниця* Прил. (АТП I: 39, 46, 56, 63, 73), *Котельва* Кот. (Пад КБ; ВТКР; АТП I: 15, 92; АТП II: 11, 17, 62, 69, 76, 78, 83, 86, 109), *Сліпорід* Орж. (АТП II: 123).

3. Відприкметникові ойконіми

Ойконіми цього типу утворюють групу в 132 одиниці (4,9 %).

Назви поселень на зразок *Рівне* Пир. (АТП II: 124), *Тепле* Гад. (АТП II: 94) обов'язково проходили процес субстантивізації твірних прикметників, набуваючи граматичних ознак іменників, а відтак вони є морфолого-синтаксичними утвореннями. Отже, такі ойконіми є і наслідком онімізації, що часто ставиться на перший план, у зв'язку з чим їх, зазвичай, розглядають разом з іншими похідними лексико-семантичного способу, не акцентуючи уваги на морфолого-синтаксичній трансформації, яку ще називають конверсією. Проблема полягає в тому, що такі словформи одночасно онімізувалися, тобто переходили із загальних назв у власні, які вже не називають відповідних понять і не виконують узагальнювальної функції, а виділяють позначений об'єкт з маси однорідних, виконуючи диференційно-індивідуалізувальну функцію. Отже, такі ойконіми є і наслідком онімізації, що часто ставиться на перший план, у зв'язку з чим їх, зазвичай, розглядають разом з іншими похідними лексико-семантичного способу, не акцентуючи уваги на морфолого-синтаксичній трансформації, яку ще називають конверсією.

Подібний процес спостерігається і внаслідок трансонімізації власних назв, як-от: *Петрівське* Хор. (АТП I: 139) від прізвища радянського діяча *Г.І. Петрівського*.

Більшість лексико-семантичних утворень у досліджуваній ойконімії відіменникового походження, а назви у формі прикметників представлені рідше. Однак саме прикметники (а не іменники) мають здатність виражати ознаку, якість, властивість, належність. Тож цілком логічно, що серед розглянутих назв багато відприкметникових ойконімів: *Жовтневе* Гад., Глоб., Греб., Дик., Карл., Коб., Коз., Реш., Сем., Хор., Чут. (АТП I: 138; АТП II: 8, 14, 20, 96, 98, 100, 101, 105, 108, 128, 130, 134, 142, 157), *Красне* Карл., Киш., Коб., Сем., Чорн. (АТП II: 104, 106, 131, 133, 144), *Веселе* Гад., Зіньк., Лохв., Мирг., Орж. (АТП II: 96, 112, 118, 169, 175), *Зелене* Коб., Шиш. (АТП II: 105, 135). А такий ойконім, як *Степне* Глоб. і Полт. (АТП II: 14, 126, 178) є явним словотвірним росіянізмом.

Прикметникові за формою назви вказують на різні ознаки іменованого географічного об'єкта. Більшість таких субстантивованих дериватів за своєю семантикою пов'язана з властивостями та якостями населених пунктів (формою, розміром, часом виникнення, характером ґрунту тощо): *Пищане* Крем. (АТП II: 111), *Хрещате* Реш. (АТП II: 128), *Нове* Лохв. (АТП II: 113).

Отже, у сучасній топонімії вироблена чітка методика словотвірного аналізу власних географічних назв. У процесі розвитку ономастична дериватологія враховує досягнення науки про словотвір аперлятивів і специфіку топонімів як елементів мікросистеми, зокрема ойконімії підсистеми Полтавської області, що входить до загальної лексичної системи мови, на основі чого можна прослідкувати процес виникнення та функціонування назв населених пунктів. Аналіз структури ойконімії системи Полтавської області дав підстави для поділу назв на первинні (оформлені на доойконімному рівні) і вторинні (оформлені на ойконімному рівні).

До назв доойконімного рівня деривації належать одиниці, утворені за допомогою лексико-семантичного способу, а саме способом трансонімізації та онімізації, а також субстантивовані ойконіми: *Байрак*, *Верховина*, *Оржиця*, *Степове*.

Література

- Бучко Д.Г. Ойконімія Покуття: Дис. ... д-ра філол. наук, 10.02.02 / Чернівецький ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1992. – 305с.+91с. Дод.
- Карпенко Ю.А. Топонимы и географические термины (вопросы взаимосвязи / Вопросы географии. Местные географические термины. – Сб. 81. – М.: "Мысль", 1970 – С. 36 – 45.
- Карпенко Ю.О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 3 – 11.
- Корепанова А.П. Географічні терміни в ойконімії Півдня України // Питання ономастики Південної України: Доповіді та повідомлення V Республіканської міжвузівської ономастичної конференції (Миколаїв, травень 1974р.). – К.: Наук. думка, 1974. – С. 104 – 115.
- Лисенко А.В. Ойконімія Полтавської області: Дис ... канд. філол. наук, 10.02.02 / Чернівецький ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2007. – 208 с.+ 257 с. дод.
- Лисенко А.В. Формування назв населених пунктів Полтавської області у давньоукраїнській мові (до XIV ст.) // Рідний край. Науковий, публіцистичний, художньо-літературний альманах – № 2 (11). – 2004. – С. 54 – 60.

- Масенко Л.Т. Проблеми взаємодії гідронімії та ойконімії (На матеріалі басейну Південного Бугу) // Мовознавство. – 1972. – №1. – С. 32 – 36.
- Наукові записки. – Випуск 67. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – 406 с.
- Никонов В.А. Славянский топонимический тип // Географические названия. Вопросы географии. – М., 1969. – Вып. 57.
- Ономастика і апелятиви. – Випуск 24. Збірник наукових праць / За редакцією проф. В.О. Горпинича. – Дніпропетровськ: "Пороги", 2005. – 175 с.
- Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
- Студії з ономастики та етимології, 2004 / НАН України. Ін-т укр. мови. Відп. ред. О.П. Карпенко – К., 2004. – 316 с.
- Студії з ономастики та етимології. 2007 / НАН України. Ін-т укр. мови. Ред. кол. В.П. Шульгач (відп ред.) та ін. – К., 2007. – 436 с.
- Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення) – К., 1991. – 267 с.
- Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелятивних антропонімів) НАН України, Інститут народознавства. – Л., 2004. – 536 с.
- Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських відкомполітичних скорочених особових власних імен). – К., 1995. – 362 с
- Черняхівська С.М. Питання гідронімії-топонімії омонімії // Тези ІІІ Республіканської ономастичної (гідронімії) конференції. – К., 1965. – С.92 – 94.

Nouns structurelly formed on a preoynomic level appeared lexically semantical on the basis of apelyativs (personal nouns were used more seldom). Oynonyms of such a type are defined as original. Morfemic structure and semantic of such nouns derivatives are not only represented in the publication, but also there are analysed its motivational basis and defined the degree of original toponims idesseminations against a becgraund of Poltavska region.

Keywords: oynonym, preoynomic level, lexically semantical way.

Надійшла до редакції 19 жовтня 2008 року.

Галина Лукаш

ББК Ш 12=11.4+310

УДК 81' 373.2: 81' 371

ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ВЛАСНИХ НАЗВ

Стаття присвячена проблемі зв'язків власних назв із граматичними рівнями мови. Простежено здатність онімів різних класів набувати нових граматичних ознак внаслідок збагачення їх конотативного плану.

Ключові слова: конотонім, граматична категорія, одиничність, поетонім.

Процес пізнання одиничного об'єкта передбачає визначення набору ознак, за якими здійснюється фіксація цього об'єкта як індивідуального явища. "Власна назва надається окремим об'єктам, що належать до певного класу речей, індивідуально виділених із цього виду об'єктів", – підкресливали Т.А.Соболева та О.В.Суперанська [1986, с.60-61]. У зв'язку з таким визначенням постає безліч питань, зокрема, про мовні механізми, що забезпечують референцію власної назви до одиничного об'єкта: чи є ці механізми суто семантичними (цей аспект досліджень є найпоширенішим), які формальні ознаки власних назв підтримують їх спрямованість на приналежність до одиничних об'єктів (чи належать, наприклад, власні назви до імен *singularia tantum*) і т.ін. [Руденко 1990, с. 225]. До того ж кожна конкретна ознака може бути переведена до статусу загальної, оскільки пізнання звичайно тяжіє до ототожнення й зіставлення з однотипними ознаками інших предметів [Там само, с.222]. У такому разі дослідження власної назви як позначення одиничного об'єкта переміщується із площини руху не від референта до власної назви, а від власної назви до референта і повертає увагу на розгляд соціальних факторів, які зумовлюють поширеність іменування онімами об'єктів того чи іншого типу. Беззаперечним є і той факт, що сама власна назва не може послідовно фіксувати сукупність усіх тих параметрів, що дають цілісне уявлення про окремий предмет як систему. Певною мірою це може виявлятися формально. Тому в багатьох мовах до позицій опису й класифікації власних назв включають граматичні показники роду та числа, інколи – відмінка, коли у мовах із розвинутою системою відмінювання невідмінюваність стає засобом створення національного колориту [Калинкін 1999, с.341]. Отже, завдання статті – з'ясувати роль граматичних категорій у процесі функціонування власних назв на основі їх

семантичного розширення.

Власні назви з огляду перш за все на їх специфічне ономастичне значення мають категорію роду – чоловічий та жіночий рід для позначення осіб (чи істот) чоловічої чи жіночої статі (наприклад, антропоніми *Андрій, Іван, Марія, Тереза*; поетоніми *Дон Жуан, Дульсінея, Проня Прокопівна, Шельменко-денщик*; зооніми: собака *Сірко*, кішка *Мурка*, тигр *Боніфацій*), середній – для позначення неістот (*іван-зілля*, невідм. *Ельдорадо*). Родові форми топооб'єктів, об'єктів господарської діяльності, артефактів і т.ін. розрізняють за власне граматичними ознаками, не мотивованими співвідношеннями між власною назвою та референтом. Пересвідчимося на назвах одних і тих самих ономастичних класів: ороніми *Монблан, Еверест* (ч.р.) і *Говерла* (ж.р.); *Ужгород* (ч.р.); сучасні назви міст *Берестечко* (с.р.) й *Одеса* (ж.р.); історичні – *Карфаген* (ч.р.) і *Троя* (ж.р.); еклезіоніми *дзвін Великий Кирило і церква Вознесіння*; хремотоніми *потяг “Червона рута”* (названо за кольором) і *“Климпушівка”* (так у народі поїменували потяг “Рахів-Коломия”, запроваджений колишнім міністром транспорту України О.Климпушем, вихідцем із Закарпатської Гуцульщини). Часом родові співвідношення власної назви й референта може виявитись на рівні номенклатурних позначень (в еклезіонімах: *дзвін-церква-косяль-монастир*, у топонімах: *гора-місто-країна* тощо). Наприклад, колись традиційно назви стихійних лих – тайфунів, ураганів одержували тільки жіночі імена, а тепер і чоловічі. Досить яскраво категорія роду виявляється у невідмінюваних назвах: *За твердженням деяких одеситів, їхнє місто поступово перетворюється у друге бандитське „Палермо”, де корумпована влада зростається із злочинністю* („Українське слово”, 18-24 вересня 2003 р.). Палермо – адміністративний центр і найбільше місто Сицилії, із конотативним значенням активно вживається як назва кримінального району. Невідмінюваний конотонім *Палермо* за видовою ознакою (місто) має середній рід.

Якщо вживання категорії роду у власних назвах не протистоїть загальноприйнятим нормам, це сприймається як звичайне явище. Якщо ж використання граматичних форм набуває стилістичного або естетичного значення і виходить за межі звичної практики, воно стає потужним експресивним засобом. Так, поширеним прийомом експресії є порушення відповідності між родом власної назви і статтю референта. Найчастіше подібний прийом застосовується для називання осіб жіночої статі чоловічим іменем. Додаткового уточнення досягають конструкцією “хтось у спідниці”: „На безсмертний, летючий вогонь, – отаке я писала, допросилася називається, теж знайшовся – Данте в спідниці” [Забужко О. Польові дослідження з українського сексу]. Данте Аліг'єрі – італійський поет XIV ст., автор „Божественної комедії”, де йдеться про три кола пекла. Данте – поет, чоловік. Данте в спідниці – жінка, поетеса. Конотонім (КО) Данте, вживаний, як правило, у художньому тексті, означає людину-страдника, що живе так, ніби проходить пеклом. Інший приклад: *Справжньому Остапу Бендеру в спідниці, причому досить еротичній жінці, не бракувало тих, хто хотів бути обдуреним* („Демократична Україна”, 23 березня 2005 р.). Ім'я Остапа Бендера, персонажа І.А.Льфа й Є.П.Петрова, стало синонімом до іменування спритного шахрая, у даному разі уже не важливо, до якої статі він належить. Оказіональний виявом конструкції “хтось у спідниці” є її розширення додатковою ознакою приналежності до жіноцтва – “в хустці” „*Поорані віком смагляві лиця: Горпини і Теклі, Тетяни і Ганни Сар'яни в хустках, Ван-Гоги в спідницях, Кричевські з порепаними ногами*”, – пише про талановитих вишивальниць І.Драч. [Див. Лукаш 2006, с.116-126]. Порушення нормативного вживання одразу кількох категорій граматичного рівня – використання форми множини для власних назв і “перехрещення” чоловіків у жінок – стає яскравим виражальним засобом. Подібний приклад – використання множини із зміщенням чоловічого і жіночого роду – становить собою наступний текст: *Клуб квазімодів існує в італійському селі Піобіччіо вже більше як сто років. У 1879 році правління общини встановило, що 128 мешканців села не можуть одружитися, оскільки вони негарні. Зневірені утворили клуб. На сьогодні у ньому налічується понад 300 чоловік. Є тут і жінки. За неписаними правилами чоловік – член клубу може одружитись лише з жінкою – членом клубу* (ст. „Квазімоді, об'єднуйтесь!”, „Урядовий кур'єр”, 13 травня 2000р.). У заголовку статті реалізовується ще одна граматична ознака – відмінюваність/невідмінюваність. Оскільки у даному разі для називання осіб чоловічої і жіночої статі використовується одна спільна власна назва, граматичне розрізнення стає непотрібним. Але невідмінюване ім'я все ж набуває форми множини, бо тут вона потрібна для вказівки на масовість явища.

Конотонім *Попелюшка* є багатозначним конотонімом із різними семантичними нюансами. Ім'я героїні казки Шарля Перро сьогодні, за нашими підрахунками, в українській мові має п'ять співзначень. Як правило, цей КО називає бідну, незаможну дівчину: *Тільки зараз ти – Попелюшка, донька двірнички* (Роздобудько І. Пастка для жар-птиці) і все частіше набирає загального смислу – ‘явище, предмет у занедбаному вигляді’: *Головне – вчасно відіслати в екзотичні краї попелюшку-традицію. У цьому прагненні виявляються надивовиж схожими і парткомівського тарту кучмісти, і “нові демократи”* (Кальмінос, №1, 2006). Ганебне явище українського заробітчанства чітко потрапило в коло конотонімізованих цим поетонімом понять. Оскільки здебільшого заробляти в чужі краї їдуть жінки, основною причиною цього явища є бідність, заробітчан влучно названо Попелюшками: *На сцені життя – Попелюшки з України* – про п'єсу львівської письменниці Надії Ковалик (“Високий замок”, 12 листопада 2006 р.) „*Неаполь – місто Попелюшок*” – назва статті, де розповідається про українських заробітчанок (“Молодь України”, 6 грудня 2005 р.). Виникає й чоловічий варіант цього узуального конотативного літературного конотоніма – *Попелюх* (“Поступ”, 24 серпня 2005 р.).

Змінюється формальний показник жіночого роду: закінчення -а, зникає суфікс; онім жіночого роду набирає ознак іменника чоловічого. Крім цього, *Попелюх* – ім'я міфічного персонажа слов'янського пантеону, життя якого пов'язане із вічним порпанням у попелі. Накладання двох імен – потенційного чоловічого імені, перетвореного за граматичними ознаками з іменника жіночого роду *Попелюшка*, але із значенням „заробітчанка”, та імені міфічного персонажа, який жив у попелі, виявила цікаву ситуативну позицію нового конотативного оніма. Як і в більшості попередніх прикладів із зміною роду для посилення виразності нового значення – називання особи іншої статі – обирається активно вживаний конотонім, утворений на базі прецедентного імені. Часом невідповідність між онімом і біологічним родом, що він називає, стає зрозумілою тільки через контекст: *Варфоломійович скорчив гримасу невдоволення: – Ти ж – язиката Хвеська! Всьому місту враз вибобкаєш усі воєнні таємниці!* (Гримич М. Варфоломєєва ніч). Показником роду може слугувати рід слів лексичного оточення: – *Я думаю, твій полковник ще прийде. Він не така язиката Хвеська, як ти* (ТВ, мультфільм “Симсони”). У цьому, і в наступному прикладі активність конотоніма спричинена вживанням в усному мовленні. *Збоку підійшов Урилов. – Мовчить, бугайна? – поспитався він, з цікавістю розглядаючи Лося. – Зою Космодем'янську корчить, еге?* (Кононович Л. Феміністка). КО *язиката Хвеська* на позначення балакучої жінки і КО *Зоя Космодем'янська-героїня-партизанка* часів Великої Вітчизняної війни, що в мовленні означає ‘вперта людина, яка не видає таємниць’, називають чоловіків, оскільки в поданих ситуаціях для власних назв зовсім не важлива вказівка на стать, натомість набирає ваги саме значення, яке треба емоційно “оживити”.

Зміна роду в онімах може відбуватись упродовж тривалого часу і бути зумовленою різними причинами, зокрема релігійними настановами, причинами соціального характеру, прагненнями диференціюватись від первинної форми власної назви. Так сталося із міфонімом *Мамон*. У Євангелії багато разів згадується ім'я Мамона – сирійського бога багатства (напр. „Не можете служити Богу і мамоні”- Мф.,6, 24). Сьогодні це активно вживаний конотонім із значенням ‘життя задля розкоші, задоволення пустих потреб’: *Недовго жив я ще, лиш сорок літ, і сил не тратив на пусту мамону, невже ж уже минув я свій зеніт і розпочав спадистий шлях до склону?* (І. Франко). *Ви любите себе з утіхами своїми, - Куманне потайне з мамоною неправди* (П.Куліш). *Але не те карає душу, Що юним я в тюрмі не вмер, А те, що воля аж тепер Прийшла, коли згасати мушу, Коли так хочеться мені Сховатися на самотині, Втекти від підлої мамони І слухати церковні дзвони чи вуликів золотистий гул...* (Д. Павличко). За наведеними текстами простежуються формальні ознаки жіночого роду оніма. *Мамон* у формі чоловічого роду в сучасній мові є активною лексемою розмовного стилю із значенням “живіт, черево” [ССУС 2006].

Привертає увагу випадок повного зникнення категорії роду у конотонімній власній назві *Юра*. “Новий тлумачний словник української мови” подає це слово із значенням “несподівано втрачена надія, припинення свободи дій” і позначкою “застаріле”: *От тобі, бабо, й Юра* (НТСУМ 1998, т.4, с.92). У “Полном церковно-славянском словаре” протоієрея Г.Дьяченка є вказівка на те, що, крім значення “утрати чого-либ приймається иногда въ смыслъ бѣды или напасти”. На його думку, це значення могло розвинути на основі якогось трагічного випадку, що трапився в Юріїв день (на зразок вигнання Ярослава з Новгороду у XII ст. *на Гюргевь день въ осень*). У будь-якому випадку, розвиток значення цього конотоніма відбувається під впливом хрононіма, утвореного від імені святого Юрія (або Георгія Побідоносця, або ж Єгорія). Юріїв день – 23 квітня – час селянського найму. Але існує ще хрононім *Єгорій* – від назви день осіннього Єгорія (паралельна назва – теж Юріїв день), покровителя хліборобства – 26 листопада. Усі сільськогосподарські угоди між господарем та робітником укладались до дня Єгорія, в який відбувались розрахунки за роботу. До того ж це єдиний день, коли селяни мали право переходити до іншого поміщика. І цього права вони позбулись після закріпачення. Тому *Юріїв день*, скорочений до *Юра* (*юра*) став означати втрату чогось, марні сподівання на щось. Паралельний шлях розвитку хрононіма *Єгорій* подарував новий відконотонім: хазяїн міг обдурити робітника, а відбувалось це у день Єгорія, отже, він його *об'єгорював*. Відконотонімне дієслово вживається до нашого часу: – *Об'єгорив, наобіцяв золоті гори. Виманив наші сертифікати, а ми повірили. Такі ми є...* (Іванина В. Любов і смерть узурпатора). З часом КО *Юра* втратив свою активність. Втім, несподівано трапляється він у діалектному фразеологізмі *крутити юра*: *А Параццина крутила юра... Ой прикидалася молодиця... Ой грала вар'ята* (Матіос М. Нація). Дуже хотілося б пов'язати його із втраченим значенням ‘обдурити, марно сподіватись’, що виник на основі згаданого хрононіма і є близьким за значенням. Але після зіставлення цієї лексеми з іншими, подібними за наявністю кореневого *юр-*, зв'язок із конотонімом не простежується: *юрочка, юрик* - трубочка, зроблена із стовбура бузини або іншого дерева, що використовується під час змотування ниток у клубок [ССУМ 2000, т.2, с. 935]. *Юр* – “бойкое, открытое место, где всегда толкотня, например, торг, базар, шумный рынок; бой, толпа”, – зазначено у В.І.Далі [Даль 2007, с.346]. І далі: “ярость, похоть, вожделение”. Подібне тлумачення подано і в “Полном церковно-славянском словаре” протоієрея Г.Дьяченка. *Юрь* – открытое место. *Юрь* созвучно съ словами: польск. *juropse* - похоть, *juпу* – похотливый, *juзус sie* – гневаться (яриться) и великор. *юрить* – спешить, торопить, *юркий* – резвый, бойкий, *юроро* – скоро, шибко, *юра* и *юрило* – безпокойный человек [ПЦСС 1993, с. 845]. Так само тлумачить цю лексеми і М.Фасмер [Фасмер 1987]. Фразеологічний словник української мови подає вирази *крутити (баламутити) голову, крутити (вертити) хвостом* (хитрувати),

крутитися як веретено. Отже, *крутити юра* – швидше за все має у складі не конотонім *юра*, а спільнослов'янську лексему *юр* “швидко”, спільнокореневу із *юрок* – веретено.

Зміна роду – яскравий прийом для передачі негативного ставлення мовця до особи: *Вона знайшла собі якогось капоне, і через місяць вони одружуються* (ССУС 2006). **Капоне** – італієць, КО виник на основі прецедентного імені легендарного чиказького гангстера часів „сухого закону” Аль Капоне (справжнє його ім'я – Альфонсо Фйорелло Капоні (1899-1947). Відбувається гра ознак невідмінюваного оніма, запозиченого з італійської мови, на фоні актуалізації стилістичного (розмовного) значення цієї родової форми – вияву зневаги, а, можливо, й заздрощів. Про сприйняття запозиченого імені як іменника середнього роду свідчить неозначений займенник *якесь* (*капоне*).

Невідмінюване ім'я з формальними показниками середнього роду часом називає особу жіночої статі. З метою підкреслення жіночої чарівності невідмінюваний онім *монро* реалізовує свою родову приналежність через граматичну форму лексичного оточення: *Там така монро була* (“Файна Юкрайна”, Новий канал, 09.11.2008 р.). Мерилін Монро (справжнє ім'я – Норма Джин Бейкер) – американська кіноактриса, найпопулярніша зірка Голлівуду 50-х рр., красуня-блондинка. Конотонім називає блондинку з припадними формами. У поєднанні із вказівним займенником *така* конотативний онім увиразнює значення якості й надає йому невисловленої таємничості:

Невідмінюване ім'я **Бруслі (Брюс Лі, Лі Брюс)** – відомого майстра бойових мистецтв, американського актора китайського походження, режисера, сценариста, продюсера (справжнє ім'я – Лі Сяолун) стало конотонімом із значенням ‘спритний боєць’: *Це ж треба – бруслі якимось бути!* (Кононович Л. Кайдани для олігарха). Яскравого емоційного відтінку наведеним невідмінюваним іменам надають займенники, вживані для посилення нової конотативної ознаки. Невідмінюваність запозичених імен – основа для своєрідної “граматичної гри”, за якої невідмінюване ім'я може сприйматись як прислівник: *- Як я вигляджу? – Бельмондо* (“Файна Юкрайна”, Новий канал, 01.11.2008 р.)

У разі позначення “особи взагалі” виступає форма, що граматично нібито чітко виражає рід істоти, але певною мірою випадає із системи роду, позначаючи своєрідну “позародовість”. Йдеться про випадки функціонування імен із співзначенням “невідомо хто” або “ніхто”. Розвиток таких співзначень дослідники пов'язують із популярністю таких імен, які належать до національного ментального лексикону, культурного поля. Так, таким іменем в російській мові стало прізвище *Пушкін*, яке увійшло і в українське народне мовлення: *– Але чому... чому ж ти мені про це не сказала? – А ти ж мені не довіряв! Я?! – не повірив я. – А хто ж іще... Пушкін?* (Кононович Л.Феміністка). *Стоять! – опам'яталася міліція. – А ловити потопельника хто буде, Пушкін?* (Тарасюк Г. Судна неділя). *– Втікають криси з корабля. Вже почули. – Що почули? – Що в днищі теча. Та ще ж... – Нічого не знаю. І це не про мене. – А про кого? Пушкіна? – Просто хочу піти. Край.* (Мушкетик Ю. У пастці). Із подібним значенням у С.Жадана засвідчено ще одне відоме прізвище – Гагарін. У польській мові конотонім *Puszkín* вживається у молодіжному сленгу із значенням ‘wychowawca w zakładzie porców szum’ – вихователь навчального закладу.

Найповніше у реалізації граматичних можливостей виявляється потенціал форми множини. “Цей прийом настільки часто й успішно використовується в літературних творах різними мовами, що його можна назвати поетичною універсалією”, – підкреслює В.М.Калінкін [Калінкін 1999, с. 343]. Частіше за все подібна невласлива власним назвам як позначенням одиничних предметів форма вживається цілими синонімічними рядами: 1. *А коли успіх бою вирішують літаки, танки, складні системи озброєння, тобто кваліфікація кадрів, то ненавчені хай навіть іллі муромці чи альоші поповичі, - всі вони лише напівфабрикат гарматного м'яса третьої категорії* (Пеунов В. Усі ми ходимо під Богом). 2. *Не бували вони ні по Америках, ні по Парижах, ні по Лондонах. Не бачили вони союзників своїх, ні їхніх союзних дружин, ні благополучних їхніх дітей* (Довженко О. Україна в огні). 3. *Встаньте, Максими, Янки, Якуби, Ригори, Ніли, Пятрусі, Василі, Встаньте, брати мої, свободолюби, Проти нової хатинської ззуби, Встаньте, Антеї на рідній землі!* (Павличко Д. Пісні печалі). 4. *Там ходить Довбуш, лісовий владар, З ним – Богуни, Залізники, Чорноти! В іменах собою ми були, Тепер ми – українці чи хохли?* (Павличко Д. Ностальгія). 5. *Без мови ти, без книги, без музеїв, Без Орликів й Мазеп, без Прометейв, Без імені, без пам'яті й любові... – Яких тобі це треба Колізеєв?* (Пилипчук Д. Мої рубаї). 6. *... наш народ – безмежно талановитий. У ньому сидять, немов нерозкриті бутони, і поети, і винахідники, і маги, і Робін Гуди, і Бетмени, і навіть промоутери* (Гримич М. Варфоломівєва ніч). 7. *...де ви сьогодні, симиренки, ханенки, терещенки?* (“Львівська газета”, 20.11.2006). Множина власних назв, нагнітаючи кореферентні значення із різними відтінками, передає їх живу динаміку: *– А ви, вуєчку, ніколи не задумувалися над тим, що люди міняються, що ніщо не дається навічно? Що сльозливі трістани у свій час ставали кумедними донкіхотами, потім – розчарованими чайльдгарольдами, а нині героями в темряві, і ізольди, і дульсінеї вже не бачать їх, не знають і не відають про їх самопожертву і любов?* (Іванчук Р. Вода з каменю). Зміна життєвих пріоритетів – від непрактичних романтиків до героїв, спроможних на нікому не потрібну самопожертву, – передається рядом множинних градаційно побудованих відпоетонімічних конотонімів, що називають персонажів чоловічої статі, і завершується множинними конотонімами, що походять від літературних антропонімів жіночого роду. Таким своєрідним способом письменник накреслює своє бачення ситуації та її нерозв'язані перешкоди. Визначено перешкоди – стає можливим розв'язання певної проблеми.

Тому описати їх необхідно максимально точно. У даному разі точному опису сприяють множинні власні назви із узагальненим значенням.

Привертає увагу вживання множинної форми власних назв у поєднанні з числівниками. Те одичне, що не піддається обліку, виявляється, може бути перелічуваним. КО *Америка (Гамерика)* набуло одне зі співзначень – ‘далека країна’. *Якби отак-о розкотив усі ті гектари, до Гамерики – та де! До трьох Гамерик! – те поле простелилося б. Ото поле!* (Тарасюк Г. Дама останнього лицаря). Щоправда, у цьому випадку числівник *три* передає не кількість, а ознаку (віддаленість, безмежність) і має ореол казкового чи міфічного сакрального числівника. В іншому прикладі числівник уже фіксує кількість: *З’явилися четвірко афродит – Марія і Оксана, Леся й Анна, Провідати прийшли, бо вже й нерано* (Кухта В. Гуцульський Париж).

Виявом гри граматичних форм числа є приклад оказіонального вживання конотативного топоніма *Крути* (множинний іменник) із значенням ‘особиста трагедія’ для посилення предикативного смислу іменника у формі однини: *Рятується губ моїх отрутою, І падай солодко до ніг. Бо наша зустріч – наші Крути. Ми завтра згинемо, як сніг* (Матіос М. Жіночий аркан у саду нетерпіння).

Набування онімами форми множини може бути закріплене історично: *Майстерно виконане епічне полотно передреволюційного Харкова з широким спектром соціального зрізу: від господарів міст до журавлівських бабів та буденних „ваньків”, – максимально концентрується у часі і дії* (Мельников В. Людина з химерним іменем). Пояснення значення цього історизму трапилось нам у „Кур’єрі Кривбасу” (№ 146, 1 лютого 2002 р.): *Ванькі – місцева назва візників*. У “Словаре коннотативных собственных имен” [Отин 2006, с.99]. Є.С.Отин подає це слово в однині, нам воно трапилось лише у множині.

Як правило, у множині вживається конотонім *мамаї*, хоча він може бути вжитий і в однині: *На Майорській степу єсть три могили і на самій більшій стоїть мамаї; Колись на великих могилах стояли мамаї лицем на восток* [Чабаненко П, с. 271]. У множині маємо такі значення: 1. Кам’яна фігура на кургані. *Дослідники вважають, що це половецько-татарське ім’я (козак Мамай – Г.Л.) походить від ідолів на вершинах курганів, яких в давнину називали мамаями* (Войнович В. Українська міфологія). 2. Картина із зображенням козака-бандуриста. *Я з страхом дивлюся на другого діда..., якого ще він вступне колінця, цей бурхливий збирач люльок, килимів, вишивок, плахт, чумацьких возів, Мамаїв та анекдотів?* (Домонтович В. Без ґрунту). *Він (Г.Нарбут – Г.Л.) перший, раніше від мистецтвознавців, гідно оцінив і збачув тємницю причарування „козаків-мамаїв”, козацьких портретів* (Білецький П. Модерн в українському живописі). *Северин Гошинський увійшов до Маркіяна стрімко й важко; йдучи, потоптав барвисті картинки пісень Богдана Залеського, вони покришилися під його ногами, мов лубочні образки з дешевими мальовидлами мамаїв, шароварних рубак, реєстрових слуг польських гетьманів...* (Іванчук Р. Вода з каменю). Очевидно, йдеться про поширений артефакт, тому доречнішою видається форма множини. У процесі зміни граматичної форми відбувається зміщення наголосу на останній склад: *ванькі, мамаї*.

Зміни, закріплені часом, відбулися в інтерлінгвальних конотонімах *тартар* і *палестина*. Міфонім *Тартар* у давньоримській міфології називав підземне царство мертвих (у давньогрецькій – Аїд). „Що я зробив їм? Чим надосадив? Вони мене не знали, - я не знав їх! Тепер, бідазі, присудила доля таку муку... в десять раз страшнішу, ніж грішникам у Тартарі...” (Костомаров М. Поезії). Як поетонім він набуває значення ‘пекло’: *І не доступиться ніхто з великодушних В той тартар смертний, що плюндруванням дише, Звідкіль до нас летять рої панів бездушних, А право зверхності сам Вельзевул їм пише* (Куліш П.). У сталому сполученні *падати в тартари* реалізується значення ‘зникати, щезати, пропадати’: *Все западається в тартари, все пропадає в безодню згори, всі генії, генії всі – в дивній потворності, в дивній красі* (Драч І. Поезії).

Топонім *Палестина* – історична країна на Близькому Сході, в Ізраїлі та Йорданії; загальна назва землі євреїв, названа також землею Господнею (Осії, 3), святою землею (Захар., 12). Землею Ізраїлевою (Іез., 20, землею Обітованою (Євр., 9) [БЭ 2002] став досить часто вживатись у множині із значенням ‘рідна земля’ і закріпився у вислові *наші палестини*: *Треба, редагуючи статтю, зазначити, що в наших „палестинах” „гілки” влади існують лише на папері і в уяві дурманів* (Шейко-Медведева Н. Альфонс). *Жодна зі столичних фірм, які торгують електро побутовими товарами, не виряджала в наші палестини молоденьких братиків* (Там само). *Ви спроможні повірити, що таке могло коїтися в наших Палестинах усього яких-небудь чотири покоління тому?..* (Забужко О. Репортаж із 2000-го року). Варіант вислову – *далекі палестини*: *Прийдуть твої дітки з далеких палестин, зроблять усе за вищим розрядом* (Роздобудько І. Зів’ялі квіти викидають).

Таким чином, наведені міркування і приклади переконують у вагомості граматичної характеристики власних назв. У процесі функціонування онімів категорії відмінка, числа, роду виявляють яскраву палітру нових конотативних відтінків, сприяють висвітленню своєрідних загальних властивостей певного явища, що часом складно передати звичайним апелятивом. За такого способу іменування, що зрештою залишається онімним іменуванням, оскільки не пориває зв’язків із референтом, зберігається ознака одичності, індивідуальності, але дається опис явищам, що набули певної масовості.

Література

1. БЭ 2002: Библиейская энциклопедия . – М.: Локид-Пресс, 2002. – 768 с.

2. Даль 2007: Даль В.И. Большой иллюстрированный толковый словарь русского языка: современное написание/ В.И.Даль. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 349 с.
3. Калинин 1999: Калинин В.М. Поэтика онима. – Донецк: Юго-Восток, 1999. – 408 с.
4. Лукаш 2006: Лукаш Г.П. Процесс моделирования конотонимных конструкций// Восточноукраинский лингвистический сборник: Сборник научных трудов / Отв. ред. Е.С.Отин. – Вып. 10. – Донецк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С.116-126.
5. НТСУМ 1998: Новый тлумачний словник української мови. У чотирьох томах / Укл. В.В.Яременко, О.М.Сліпушко. – К.: Аконіт, 1998.
6. Отин 2006: Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имен. – М.: ООО «А Темп», 2006. – 440 с.
7. ПЦСС 1993: Полный церковно-славянский словарь. Протоиерей Г.Дьяченко. Репринтное издание 1900 г. – М.: Издательский отдел Московского патриархата, 1993. – 1121 с.
8. Руденко 1990: Руденко Д.И. Имя в парадигмах философии языка. – Харьков: Основа, 1990, 299 с.
9. Соболева Т.А., Суперанская А.В. Товарные знаки, - М., 1986, с.60-61.
10. ССУМ 2000: Словник синонімів української мови. У двох томах. Т.2. – К.: Наукова думка, 2000. – 954 с.
11. ССУС 2006: Словник сучасного українського сленгу / Упорядник Т.М.Кондратюк. – Харків: Фоліо, 2006. – 350 с.
12. Фасмер 1987: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т.: Пер. с нем. и дополн. О.Н.Трубачева. – М.: Прогресс, 1987. – Т. IV. – 860 с.
13. Чабаненко-П: Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1992. – Т.2

The article is devoted the problem of connections of the own names with the grammatical levels of language. Ability is traced taken away to acquire different classes new grammatical signs as a result of enriching of them to the connotative plan.

Keywords: connotonym, grammatical category, singleness, poetonym.

Надійшла до редакції 6 жовтня 2008 року.

Інна Назаренко

ББК Ш12 = 411.4

УДК 811.161.2

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КВАНТИТАТИВНИХ ТРАНСПОЗИТИВ-ОНИМІВ

У статті розглядаються питання внутрішньокатегорійних транспозиційних змін іменників в межах категорії числа на прикладі власних назв. З'ясовується питання взаємодії та взаємозалежності граматичного та семантичного компонентів значень розглянутих транспозитивів, їх зв'язок із контекстом, особливості мовностильового вживання.

Ключові слова: транспозиція, онім, однина, множина, внутрішньокатегорійна транспозиція, контекст.

Грамматична категорія числа іменних частин мови тісно пов'язана з явищами позамовної дійсності й, відповідно, із семантикою слів, саме тому «граматична значущість категорії числа не може бути універсальною для всіх лексико-граматичних розрядів іменників» [Безрук 1982, с.34]. На транспозиційні процеси, які торкаються квантитативних відношень, впливає те, що категорія числа іменників «являє собою морфологічну категорію з семантико-граматичною домінантою» [Вихованець 2004, с.93] та «становить складний предметно-змістовий вузол, у якому сплітаються різноманітні граматичні і лексико-семантичні особливості іменників» [Виноградов 1975, с.125]. Тому в транспозиційних змінах квантитативного характеру більшою мірою виражений семантико-стилістичний, аніж морфолого-синтаксичний аспект.

Власні назви, які мають форму однини, відносяться до іменників *singularia tantum*, оскільки вони «позбавлені ознак квантитативної актуалізації» [Безпояско 1993, с. 86], проте їх вживання у формі множини характеризується помітною частотністю в художньо-публіцистичному, епістолярному, розмовному стилях. Такі іменники мають різне функціональне навантаження як з точки зору стилістики, так і в семантико-морфологічному плані. Транспозиція категорії числа власних назв залежить від об'єкта номінування, адже вирішальними щодо можливості й потреб таких семантико-граматичних змін є загальний зміст висловлювання, його мета й позамовні чинники, які формують асоціативне поле оніма.

У більшості фахових видань досить побіжно розглядається питання щодо функціонування власних назв у формі множини. Завдання пропонованої розвідки – подати розгорнуту класифікацію лексико-семантичних груп онімів, які підлягають транспозиційним змінам, з'ясувати питання взаємодії та взаємозалежності граматичного

та семантичного компонентів значень розгляданих транспозитів, їх зв'язок із контекстом, особливості мовностильового вживання.

Серед зазначеного типу іменників найчастіше підлягають транспозиції антропоніми у зв'язку з потребою називання однойменних осіб, груп людей, об'єднаних родинними зв'язками: *Оце ж мої Волиниці й Пінчуки. Мої Драчі, Немиринці і Гнівани!.. Прудіуси. Плачинди. Одчайдухи... Ох, як вас люди називали ловко!..* (Л.Костенко), *Як в родині Ростових* (в «Войне и мире» Толстого) панувала атмосфера кохання, так і в наших *Сполучених Штатах* (родини *Косачів, Лисенків і Старицьких*) панувала атмосфера творчості і дружньої приязні... (Л.Старицька-Черняхівська). Числівник та антропонім, вжитий у формі множини, використовуються для вказівки на кількість скульптурних або портретних зображень певної особи: *Зводилися пам'ятники (Ленін, Ленін, Ленін – тисячі ленінів зводилися по велетенській країні, окрім тих, що вже стояли)...* (А.Дімаров).

У випадках, коли у словоформі «знімається протиставлення множинності / одиничності» [Ревзин 1969, с.107], множина здатна виражати невизначеність. Саме тому антропоніми можуть набувати узагальнювального значення, наприклад: – *Я забув, що для тебе наші Марусі – то краща половина людства. Мадонни, недоторканки!..* (О.Гончар). У наведеному реченні персонаж роману «Собор» свідомо використовує ім'я *Маруся* у формі множини, оскільки воно є поширеним і не належить до так званих екзотичних, вишуканих, химерних. Пор. також спостереження В.Агеєвої: ... Домонтович любить називати цих старосвітських героїнь Марусями – з уваги на монументальність одвічної української Марусі, оспіваної класиками...» [Агеєва 2003, с. 238]. Цей приклад засвідчує той факт, що в художньому творі ім'я є не тільки номінативною одиницею (часто – символом, художньою деталлю), але й засобом характеротворення.

Ім'я в художньому творі є індикатором так званої «антропонімічної норми» [Никонов 1978, с. 84], що віддзеркалює суспільні смаки, проте популярність чи непопулярність певного імені певною мірою стихійна, а мотивація при його виборі «недостатньо усвідомлювана або навіть неусвідомлювана... носіями мови» [Шварцкопф 1976, с.47]. Авторський вибір у цьому плані виражений, дещо тенденційний, хоча і вторинний – він відображає «суспільно-групові оцінки мовлення в художньому тексті з характерологічними цілями» [там само, с.48]. Таким чином, виникає «соціальне поле» імені [Болотов 1972, с. 334], характеристика якого передбачає такі аспекти: ім'я сучасне – несучасне, модне – немодне [Шварцкопф 1976, с. с.50 – 51], середовище поширення, історичний час його побутування, а форма множини загострює ці вияви оцінки, призводить до створення додаткових асоціативних ланок, оскільки в цьому випадку власна назва вказує не на конкретну особу, а на певний узагальнений образ. Наприклад, у реченні *Мені лиш плакати і жаліти та кликати Інн або Марії* (В.Сосюра) йдеться про різні типи жінок – ім'я *Інна* на початку ХХ століття досить рідкісне, вживане в середовищі інтелігентів або міщан, відповідно, жінка з таким іменем сприймається як особа незвичайна – певною мірою екстравагантна, незалежна, яка зверхню ставиться до суспільних умовностей (такі ж риси, наприклад, притаманні героїні п'єси В.Винниченка «Закон» Інні). Сигніфікативне значення імені *Марія* (саме його повна форма) традиційно позитивне (що пов'язано з алузією до образу Богородиці). Таким чином, ліричний герой цитованої поезії у психологічно тяжкий для себе період бачить два можливі виходи зі становища: забути в земних пристрастях (серед «Інн») або шукати духовної розради, настанови, умиротворення, спокою, які можуть дати йому «Марії». Наведений вище приклад засвідчує, що «суб'єктивність оцінки [власної назви] виявляється у відповідному контексті і не завжди залежить від суфіксації» [Подольська 1978, с.73]. Крім того, контекстуальні квалітативи, зокрема транспозити розгляданого типу, відрізняються від суто мовних, категоричних у своїх оцінках (як-от аугментативів, демінутивів, пейоративів), багатством інтерпретацій, варіативністю асоціативних значень, широкою можливістю характерологічних якостей.

Як зазначалося вище, те чи інше ім'я може бути типовим для окремого народу чи суспільної верстви, множина дозволяє узагальнити й у той же час не нівелювати образ певної групи осіб, зробити його ближчим до реципієнта: *Десь подруги твої, Земфіри й Маріули* [циганки], *вечірній сизий брук спідницями метуть* (Л.Костенко); *Ходи собі, гадай по Гальишках і Палагнах, і хай ніхто не знає, що робиться в душі* (Л.Костенко) (виділені імена – типові для західноукраїнського жіноцтва межі ХІХ – ХХ століть, пейоративна форма підкреслює, що йдеться про селянок або міський служниць).

Пейоративи самі є власне носіями негативної оцінки: зневаги, зверхності, а форма множини посилює враження негатиї, виступає засобом узагальнення: [Бобренчиха – Грицеві]: *Тепер твої всі Гальки й всі Маруськи, бо хлопець ти, нівроку, показний* (Л.Костенко). Або: *...інтелектуальна, мистецька, взагалі всяка професійна інтелігентська діяльність – над виробництвом ідей – сама з себе не здатна виправдати твого добробуту увічу темної маси мільйонів «Федьок», які в ХІХ столітті ще орали сохою, а не плугом, і жили полігамною родиною...* (О.Забужко). Уживаючи антропонім *Федьки*, авторка вдалася до прийому алузії, значення якої розкриває в таких рядках: *...висловлена Н.Михайловським 1875 р. певність, ніби перший-ліпший мужик Федька тільки за «рівнем розвитку» стоїть нижче од Фауста й Гамлета, але як «тип розвитку» незрівнянно за них вищий і, наколи б умів писати, писав би ліпше за Гете...* (О.Забужко). Пейоративна форма оніма в першоджерелі відповідає російській мовній та юридичній традиції дожовтневого періоду називання осіб найнижчого суспільного стану – насамперед селян – іменами типу *Васька, Петька, Катька*. Форма множини призводить до зміни семантичного значення індивідуального антропоніма, власне, до деантропонімізації, оскільки в першому з наведених речень йдеться про цілу соціальну верству без

розмежування за статевою належністю – російський простолод, як, наприклад, і у випадку: ... *довірливий А.Блок марно силкувався у 1918-му розчутти крізь вереск «апостольських» частушок своїх заляпаних кров'ю Ваньок і Петрух – «музику революції»*... (О.Забужко).

Оскільки прізвиська в порівнянні з іменами характеризуються меншою вживаністю й більшою мірою індивідуалізують особу, вони відзначаються й більшою здатністю до створення додаткових значень. У художніх та публіцистичних творах автори часто вдаються до прийому синекдохи, вживаючи прізвиське відомої або легендарної особи чи літературного персонажа у формі множини. Нерідко в такому випадку в транспозита розвивається нове значення з «конотацією та семою «наслідувач, послідовник»» [Безпояско 1993, с.86], наголошуючи на головній рисі характеру власника прізвиська (або псевдоніма), родові його діяльності, знакових вчинках. Безумовним є те, що реципієнт без додаткових тлумачень повинен розуміти, про які історико-культурні, психологічні алюзії йдеться.

Особливо вживаними антропонімами у формі множини є прізвиська осіб з актуалізованою семою «рід діяльності», наприклад: *А що буде? Пісні роботів? Стінопис електронних Рафаелів?* (О.Гончар); *Гей, нові Колумби й Магеллани, напнемо вітрила наших мрій!* (В.Симоненко). Подвижництво окремих громадських, культурних, військових діячів, науковців виявило їхні особливі індивідуальні якості, відданість своїй справі, приклад незламності людського духу, нонконформізму, тому форма множини в їх прізвиськах та іменах актуалізує не тільки сему діяч, але й указує на певний психологічний, духовний феномен: *Верх деградації ж – наша т.зв. інтелігенція, яку, правда, рятують од повної ганьби посмертні німби замучених, зацькованих, закатованих типу Маяковських, Довженків, Пастернаків, Черенців, Заблоцьких, Вертових, Курбасів, Мейерхольдів* (В.Стус).

Автор може вдаватися до свідомого протиставлення якостей, здібностей або значущості відомої та порівнюваних із нею осіб, що призводить до зміщення суто граматичного явища – внутрішньокатегорійної транспозиції – у стилістичну площину і перетворює словоформу на засіб іронії – *Перерву зроблять собі зачіплянські Едісони, коли загалає вуличка веселими дитячими голосами* (О.Гончар), – або навіть сарказму: *...кожен другий пнеться в солов'яненки...* (Б.Олійник); *...проза всіх оцих «преуспевающих» доморощених сіменонів стала така балаклива, пустопорожня...* (О.Гончар).

Якщо йдеться про відомого діяча, громадська роль або особисті якості якого оцінюються негативно, набули широкого резонансу, форма множини в такому разі вказує не на осіб-послідовників, а на певне суспільне або культурне явище, наприклад: *Барикади совісті – проти берій* (Л.Костенко) (пор. *Барикади совісті – проти беріївщини*). Або: *Наш час – час диктату естетики хрущових, сталіних, жданових, непорядних людей, які нічого не тямили в мистецтві і не тямлять* (В.Стус) (пор. *сталінізм, ждановщина*).

Вживання власних назв осіб у формі множини може виявляти вже існуючу мовну традицію і є досить поширеним у художньо-публіцистичному та розмовному мовленні у випадках, коли транспонований антропонім перейшов у розряд апелятивів (це стосується імен відомих постатей «одного вчинку» таких, як Брут, Ірод, Юда, Герострат, Дантес, Пілат, Плюшкін, Хлестаков та ін.): [Руфін (*гірко, думливо*)]. *Так, так... спокійно може спати цезар, бо забагато вже було тих Брутів, щоб вірити в їх силу* (Леся Українка); *Вони ж ніколи не були скупими на тридцять срібних для іуд...* (Л.Костенко); *Затихли постріли ображених дантесів, і голос мій, покараний на горло, – як мені снилось в запізнілїм сні, – ожив і звівся голій пісні голо, в цій пізній пісні, пізній і тісній* (М.Вінграновський). Такі імена стали називними завдяки стійким подієвим асоціаціям. Як і будь-які інші повнозначні слова, що широко вживаються в різних контекстах, апелятиви-транспозити змінюють свою валентність у напрямку до розширення меж і можливостей сполучуваності, здатні регулярно отримувати в тексті додаткові смисли, у багатьох випадках перетворюючись на символ.

Переносне значення оніма може виникати й завдяки т.зв. народній етимології у разі певних фонетично-семантичних асоціацій, що їх викликає іншомовне слово, як у випадку з іменем вавилонського царя Навуходоносора – серед колишніх радянських громадян воно набуло значення *донощик*: *Скаржаться літератори, що все більше «навуходоносорів», підслухувачів, що в'яжуть, липнуть з провокаційними розмовами...* (О.Гончар). Подібні випадки вживання антропонімів-транспозитів можливі завдяки співзвучності онімів і загальних назв, таким чином виникає гра слів: *Вести в літературу роту солдатенків та взвод хорунжих – і справі кінець, – ходять такі гіркі жарти* (О.Гончар) (йдеться про письменників Солдатенка й Хорунжого).

Як уже зазначалося, множинні форми власних назв актуалізують певні семи номенів, проте за авторським рішенням може відбутися зміщення асоціативних площин, що породжує нові сміливі метафори: *Ліси та гори мудрі як Тагори* (Л.Костенко); *Ті, що піднімали дзвони на дзвіниці, оті наші Бетховени степові, вони знали, що робили...* (Гончар, с. 67); *Сократи. Сократи. Музичні Сократи* (І.Драч); *А за Дніпром, як дивну дивину, земля полтавська піднімає гули, бо йдуть нові поети, як Микули, щоб розорати серця цілину* (А.Малишко). Зафіксовані поодинокі випадки лексичних окаціоналізмів антропонімічних назв, утворення яких без граматичної транспозиції не мало б сенсу: – *Ідеали Ідеаловичі зараз не в моді* (О.Гончар). Такі випадки слововживання відносяться до розряду окаціональних як у граматичному, так і в лексичному планах. Зазначені зміни в семній структурі виділених антропонімів актуалізують конотативні значення.

Слова типу *всякі, різні*, вживані з множинними формами антропонімів підкреслюють вищий ступінь зневаги до особи та її послідовників, прихильників тощо: [Парвус]: *Щось я не маю віри до тих патрициїв високородних, занадто ввічливих і делікатних до всяких Круст* [про паразита і донощика] (Леся Українка); поширена форма вияву негачії до певного кола осіб завдяки написанню прізвищ соратників, однодумців через дефіс: *Мені оце дороге [відгуки читачів], а не те, що пишуть різні Поспелови-Федосєєви* (О.Гончар); *Що тоді [у разі повстання проти соціалістичного ладу в Польщі] робитимуть Брежнєви-Ярузельські?* (В.Стус); кількісні числівники: – *Захочемо – зробимо завтра 25 Павличків!.. Помиляються. Навіть Павличків їм не зробити. Можуть зробити двадцять Левчуків, але це інший матеріал* (О.Гончар). Негативної оцінки множинним антропонімам надають вказівні займенники та слова й словосполучення, що вказують на невизначену кількість: *І косяками підуть тоді Ойстрахи, ура! – серійний випуск Паганіні* (Л.Костенко); *Для годиться масмо цілий штат щасливих оманливих сонць, заповнений нині дмитерками різних градацій, їм дають премії – державні і республіканські, їх почитують, але не читають* (В.Стус). Наведені вище приклади можна назвати граматичним оксимороном, адже власна назва максимально індивідуалізує особу, є виразником її неповторності, виокремлює індивідуума з маси інших людей, а зазначені супровідні слова підкреслюють її пересічність, навіть нікчемність.

Проте зафіксовані поодинокі випадки, вживання кількісного числівника з антропонімом-транспозитом із позитивним значенням, наприклад: *Я чув таку думку, що десять-двадцять Довженків могли б багато чого зробити.* (В.Стус); *Нам би сто тисяч таких Морозових – і ніяка зовнішня сила Україні не страшна!* (О.Гончар).

У художньо-публіцистичній літературі поширений прийом вживання імен міфологічних істот, у тому числі казкових персонажів та напівлегендарних осіб, у формі множини: *З орбіт Дніпра мені випала пора, мені вилетіла доля запрягти сто Пегасів з випрямленими хребтами...* (І.Драч, с.76); *За болотами причаїлись Охи* (Л.Костенко); *...летять під цитами Микули і Святогори, й Добрині твої* (А.Малишко).

Міфонім у неміфологічному контексті завжди метафоризований, адже в порівнянні з будь-якою іншою лексичною одиницею цей розряд онімів не обмежується функцією інформування – він репрезентує не лише образ, але й конкретну ситуацію, певні світоглядні узагальнення, психологічні спостереження, морально-етичні настанови, адже міф – це витвір «наївної віри, який складає філософсько-естетичний комплекс давньої епохи» [ЛСД 1997, с.463]. Саме тому міфоніми у формі множини поширені у філософській, громадянській ліриці та публіцистиці: *Життя страшна корида. На сотню Мінотаврів – один тореадор* (Л.Костенко); *Усі держави з поглядом Горгон* (Л.Костенко); *І чи не те саме відбувається тепер по всьому світі, веденому сліпими Геленами, які думають, що пакти з гієнами доведуть до миру?* (Д.Донцов).

Нерідко міфоантропоніми переходять до розряду апелятивів, причому граматична форма множини сприяє такій модифікації зазначених онімів більше, ніж одна. Конотативні значення розгляданих номенів впливають із асоціативного поля, що виникає навколо міфоніма і перш за все пов'язується з родом діяльності міфічної особи, наприклад, Орфей – співак, саме ця сема актуалізується у реченні *З о л о т о г о л о с і Орфеї України – так атестують наших співаків в іноземлях* (О.Гончар); Ахілл та Геракл традиційно уособлюють досконалих воїнів: *... щоб... на всі віки були преславні наші козаки – як ті Ахілли і як ті Геракли.* (Л.Костенко); образи Кассандри та Гелена, непримиренних опонентів – богонатхненного речника і звичайного шарлатана-популіста, пристосуванця – в українській літературі часто пов'язують із реаліями нашої історії та суспільного життя: *От хто безробітний, так це Кассандри – нині і прісно, і поки світ* (О.Забужко); *Скільки ж то було і в нас, і деінде найвних безжурних Геленів, які так гупо-злочинно давалися набрати примітивним хитроцям ворога!?* (Д.Донцов).

Часом автори, вживаючи подібні апелятиви, вдаються для навмисного «опобутовлення» обставин, у яких діють названі особи, що додає оповіді іронічного відтінку. Множина в такому випадку вказує на реальну кількість (*більше одного, багато*): *По той бік озера попід верболозами незрушно блищать бронзовотілі геркулеси з вудками* (О.Гончар); *...[на пляжі] попростягали свої «бантини» представники полу дужого, красиві всі, як Аполлони Бельведерській...* (Остап Вишня).

Міф як «узагальнено-цілісне сприймання дійсності... виявляється на рівні підсвідомості» [ЛСД 1997, с. 463], тому віддзеркалює певні ситуативні моделі поведінки людини, зображує окремі психотипи, що робить образи міфу універсальними архетипами, символами й дозволяє мовцеві лаконічно передати глибоку думку, яка може містити безліч інтерпретацій: *Колись вони щезнуть, всі скрині всіх Пандор* (Л.Костенко); *Убоге поле, ми з тобою Крезі, десь наше зерно – гори золоті* (Л.Костенко); *Кому ж ви служите, приручені Антей, відірвані від матері-землі?* (В.Симоненко).

Конотативне значення теонімів, вживаних у множині, залежить від ореолу первинного образу, оскільки в цьому випадку в уявленні мовців існують певні стереотипи, наприклад: *З'ясовано: всякі божественні Януси насправді вдивляються тільки назад...* (М.Бажан). Іноді автор переосмислює відомий образ, виявляє в ньому нові асоціативно-психологічні характеристики: *Підтопані пари такі непаристі, як Януси дивляться в різні боки* (Л.Костенко), – бог Янус у сучасному сприйнятті уособлює дволикість, і хоча авторка тлумачить цей образ в іншому ключі – говорить про несумісність, внутрішню віддаленість подружжів, загальне емоційно-оцінне значення слова *Януси* негативне. Теонім може виконувати називну функцію щодо певних осіб – переходити в

розряд апелятивів, таким чином проводиться паралель між вчинками і внутрішніми якостями відомого божества та окремих людей: *Та це коли автор лежить у лікарні і не може бути присутнім, не може вам відповісти, як відповідав колись у 1968-му тим маленьким культивським вельзевулам...* (О.Гончар).

Назви святих лише в окремих випадках піддаються граматичній транспозиції, при цьому зміни на граматичному рівні є вторинними по відношенню до подібних модифікацій семантичного характеру: *Грузовик поперед тебе мчить з блідолицими заводськими мадоннами* (О.Гончар). Крім того форма множини агонімів може вказувати на іконописні або скульптурні зображення певного святого: *... де-не-де зі стін, з-поміж облягалих мадонн, шкірились іклами вовчі та вепрячі морди* (О.Гончар); *Яким звідти [з майбутнього] постане для тебе цей наш собор, і фрески Софії, і мадонни Рубльова...* (О.Гончар).

Залежно від ідейних та ідеологічних переконань автора (мовця), агонім може набувати й негативної конотації: *І браво підкручує пецине вусики, зухвало наводить на лобика гляну гвардія чорна скажених ісуциків, прозелітів святих сигуранц* (М.Бажан, с.54).

У власних назвах географічних об'єктів, як і в антропонімах, транспозиція в межах категорії числа призводить до змін у семантичному полі лексеми, форма множини «стає засобом виділення нового поняття і засвідчує перегрупування числових одиниць» [Безпояско 1993, с. 87]. Безумовно, антропоніми, міфоніми, теоніми іманентно мають здатність до більшої іррадіації додаткових смислів, конотаційних відтінків, ніж топоніми. Проте останні теж широко використовуються в художній літературі та публіцистиці з різним стилістичним забарвленням: *на золотому видиху ічкерій твій чорний келех твій зелений клин* (І.Андрусак); *Шукаєм путь в туман незнаних Римів, врятовані від варварських копит* (Є.Маланюк).

Найпоширенішими серед граматичних транспозитів-топонімів є назви країн та міст, що пов'язано насамперед із екстралінгвальними чинниками. Контекстуальні значення цієї групи географічних назв, вжитих у формі множини, впливають із тих асоціативних полів лексем, що виникли навколо їх ядерних сем внаслідок певних суспільно-історичних подій, загальнокультурних процесів, пов'язаних із тим чи іншим географічним об'єктом. Наприклад: *Питання на землі стоїть так: один Рим чи два Карфагени?* (О.Гончар), – автор розмірковує про можливі наслідки протистояння США. Щоб підкреслити фатальність такого антагонізму, письменник використовує алюзію щодо часів Пунічних війн та долі Карфагену. Або: *Руйнували її [України] душу, найкращих синів її поглинули Соловки та Магадани...* (О.Гончар) – зазначені архіпелаг та місто є символом сталінських таборів; *Всі оті Чортюльки та Капулівки то ж він розкопує, кожну степову могилу Яворницький обстежив...* (О.Гончар) – йдеться про місця зосередження козацьких кошів.

Зрідка топоніми вживаються із числівниками, такі конструкції є суто інформативними і тому переважно немарковані: *Неонові очі обох діловитих Америк...* (Б.Олійник); *... вони [мислителі «київського кола»] в перших декадах XVII ст. розробляли концепцію «двох Росій» (Малой і Великої) за зразком «Малой і Великої Греції»* (О.Забужко).

Форма множини може виступати допоміжним засобом узагальнення: *О, ми з вами такого набачились і почули за ці століття, проковтнувши Освенціми і Хіросіми!* (Драч, с.208), — автор називає історичні полюси, на яких людина показала себе варваром-самогубцем (місто Хіросіма стало символом початку ядерного протистояння світових наддержав, Освенціми – узагальнений образ нацистських концтаборів). Форма множини виділених іменників вказує на те, що перелік трагедій двадцятого століття далеко не повний. Топоніми-транспозити можуть виступати засобом алюзії на певні політичних стратегій: *Відвіку й донині: Еллада й Юдея, два вороги люті, два сина землі, хрестом і залізом та ядом ідеї руйнують-будують і Рими, й Кремлі* (Є.Маланюк).

Топоніми з акцентованою графемою множини можуть виступати контекстуальними антонімами до поняття *батьківщина*: *Що мені телефони, Версалі, експреси? Нащо грім Аргентин? Чудеса Ніагар? Сниться синя Синюха і верби над плесом, вільний вітер Херсонщини, вітер-дудар* (Є.Маланюк); *Ради тебе перли в душі сію, ради тебе мислю і творю – хай мовчать Америки й Росії, коли я з тобою говорю!* (В.Симоненко).

Транспозити-топоніми широко вживаються як різноманітні стилістичні засоби в художніх творах, що не характерно для власних назв у формі однини. Наприклад, непрямі (метафоричні) порівняння: *Стоять Парфенони солом'яно-русі, синькою вмиті, джерельноводі* (І.Драч); *Високовольтна лінія Голгоф* (Л.Костенко); синекдоха, зокрема вживання власної назви у значенні родової або у функції алюзії щодо відомих історичних, політичних подій: *А мені ти [Україна] – фата моргана на пісках емігрантських сахар...* (Є.Маланюк) (тобто духовних пустель); [Хмельницький]: *Я виграв би ще тисячу Пиляв!* (Л.Костенко) (тут – у значенні переможної битви); *«Сіверськодонецьки» не повторяться* (З.Кріт).

Транспозиція в межах категорії числа досить поширена серед космонімів та астронімів, хоча такі модифікації стосуються обмеженої кількості словоформ. Сонце та місяць традиційно виступають образами-архетипами, а множина призводить до створення нових асоціативно-символічних значень, пов'язаних із відповідними лексемами, яскравих тропів та стилістичних фігур: *Сонця вибухають ранісінько-рано й народжують бджіл, і людей, і планети* (І.Драч); *Пливають орціонами саги, і зорі над зорями мчать...* (В.Сосюра); *В слові тільки сонця* (Л.Костенко); *І небо теплотою глибиніс, і радість наливається в серця – сміються, бігають, пустують, мріють малесенькі замурзані сонця* (В.Симоненко); *Од вечірнього, од синього снігу здається місто з електричними місяцями – голубим і гнідим* (В.Сосюра).

Особливим із точки зору семантичних змін та конотативних нашарувань є вживання у формі множини хрононімів, зокрема назв релігійних (у тому числі язичницьких) свят: ... *перетлілі мої канати в не мої Великодні не співає жоден дзвонар* (Л.Костенко); *Зелені коси русальних великоднів верби порозвішували на сонці* (Л.Костенко); *Минулих літ великодні мертвецькі тебе густим мовчанням облягли* (Л.Костенко).

В українській публіцистиці поширене вживання форми множини назв художніх творів, при цьому актуалізується сема «подібний за тематикою, ідейним спрямуванням, пафосом тощо»: *Нові, по нові марсельєзи!* (П.Тичина). Такі транспозити переважно набувають негативних конотацій: ... *Куриловський, юрист, писав з приводу «Кассандри», що Леся Українка, очевидно, жидівка і всякими «Кассандрами» навмисне затуманює голови українцям і одволює їм думку від рідної історії...* (К.Квітка); зазначені оніми можуть вживатися зі значенням «типовий» – «пересічний» – «бездарний»: *Досі я... щиро була вважала, що нестерпна, щелеповивертальна фальшивість соуреалістичного роману, всіх отих «Твоїх зір» та «Розгонів»... поясняється насамперед бездарністю авторів* (О.Забужко).

Транспозиція в межах категорії числа власних назв вирізняється з-поміж подібних категоріальних змін інших лексико-семантичних груп та розрядів. Така відмінність зумовлена насамперед внутрішньою природою онімів, їх валентністю та комунікативними завданнями, які вони можуть виконувати. Онім, як відомо, – це слово або словосполучення, яке «служить для виділення названого ним об'єкта серед інших об'єктів: його індивідуалізації та ідентифікації» [Подольська 1978, с.95], а форма множини здебільшого актуалізує сему «один із багатьох подібних». Поєднання в одній словоформі протилежних за своїми інтенціями сем призводить до утворення якісно нових лексичних одиниць. Розширення семного ареалу слова у свою чергу впливає на появу нових асоціативних ланок, валентності, а оскільки власні назви «конотують» найбільшу кількість ознак [Есперсен 1958, с.72], то завдяки транспозиції збільшуються контекстуальні можливості онімів-транспозитів.

Вважаємо перспективними та актуальними дослідження функціонування онімів-квантитативів як засобу поетики художнього твору (зокрема в ролі порівнянь, контекстуальних антонімів, омонімів, синонімів); особливості вживання зазначених транспозитів у контекстах сатиричного, інвективного спрямування; множинних форм апелятивів та оказіональних власних назв з точки зору семасіології та як виразної ознаки ідіостилю окремих письменників.

Література

- Агеєва 2003: Агеєва В. Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму / Віра Агеєва. – К: Факт, 2003. – 320 с.
- Безпояско 1993: Безпояско О.К. Іменник / Олена Костянтинівна Безпояско // Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – С. 16 – 93.
- Безрук 1982: Безрук Л.П. Категорія числа речовинних іменників в аспекті семантики / Л.П. Безрук // Мовознавство. – 1982. – №4. – С.33 – 36.
- Болотов 1972: Болотов В.И. К вопросу о значении имён собственных / В.И. Болотов // Восточнославянская ономастика. – М.: Наука, 1972. – С. 333. – 345.
- Виноградов 1975: Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. Избранные труды / В.В. Виноградов. – М.: Наука, 1975. – 558с.
- Вихованець 2004: Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр.мови / І.Вихованець, К. Городенська – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400с.
- Есперсен 1958: Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 404с.
- ЛСД 1997: Літературознавчий словник-довідник / Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752с. (Nota bene).
- Никонов 1978: Никонов В.А. Имя и общество / В.А. Никонов. – М.: Наука, 1974. – 278 с.
- Подольская 1978: Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская. – М.: Наука, 1978. – 198 с.
- Ревзин 1969: Ревзин И.И. Так называемое немаркированное множественное число в современном русском языке / И.И. Ревзин // Вопр. языкознания. – 1969. – №3. – С. 102 - 110.
- Шварцкопф 1976: Шварцкопф Б.С. О социальных и эстетических оценках личных имён / Б.С.Шварцкопф // Ономастика и норма. – М.: Наука, 1976. – С. 47 – 59.

In the article the questions of intercatigorical transpositional changes of nouns are examined within the limits of category of number on the example of the own names. The article is about the basic lexical and semantic groups of the represented word-parts, interdependence of grammatical and semantic meanings of transpositions, corelation with a context, features of the linguistic and stylistic use.

Keywords: transposition, onim, singular, great number, intercatigorical transposition, context.

Надійшла до редакції 23 жовтня 2008 року.

ББК 81.411.4 - 44
УДК 81'374.4

ПОЛІСЕМАНТИЧНІ ПРИЗВИЩА СУЧАСНОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ДОНЕЧЧИНИ

У статті досліджено полісемантичні прізвища, з'ясовано роль різних груп відапелятивної та відонімної лексики у формуванні таких прізвищ, встановлено їхні мотиваційні джерела.

Ключові слова: антропонім, антропооснова, апелятив, лексико-семантична група, мотив номінації, прізвище, семантика.

Аналіз українських прізвищевих систем постійно привертає увагу науковців (див. праці Ю.О. Карпенка, Р.Й. Керсти, І.І. Ковалика, О.Д. Неділько, Р.І. Осташа, Є.С. Отіна, А.М. Поповського, Ю.К. Редька, І.Д. Фаріон, М.Л. Худаша, П.П. Чучки), відповідний же антропонімікон Центральної та Східної Донеччини до сьогодні залишається практично недослідженим класом онімної лексики попри яскраву специфічність свого історичного походження та розвитку, що зумовлює необхідність якнайретельнішого з'ясування його глибинної лінгвістичної природи, тісно пов'язаної з ментальними константами українства, увиразнюючи актуальність тематичного напрямку статті. Нами здійснено комплексний мовознавчий аналіз прізвищ зазначеного регіону (понад 47000 одиниць), зокрема встановлено їхню лексико-семантичну та словотвірну базу. Для визначення семантичних типів досліджуваних прізвищ залучено загальноприйнятну класифікацію прізвищ за семантичним принципом, запропоновану П.П. Чучкою та апробовану у працях С.Є. Панцьо, І.І. Ільченко, І.А. Корнієнко, Н.Ю. Булави та інших учених. На основі класифікаційних засад ми виокремили відіменні, відтопонімні та відапелятивні утворення категорії *nomina personalia* (20225; 94946; 43% від загальної кількості фактичного матеріалу) та *nomina impersonalia* (14773; 70501; 31,4%). У межах особових і неособових відапелятивних утворень виокремлено ЛСГ – лексико-семантичні групи (наприклад, назви осіб за родом їх діяльності чи професією), всередині яких вичленовуємо дрібніші класифікаційні одиниці (наприклад, назви ремісників, назви церковних посад та ін.), що дає змогу проаналізувати актуальні сучасні та реліктові лексеми, які в сучасній мові вийшли з ужитку, але збереглися в антропоосновах. До того ж, саме етимологія прізвища, яка розкриває його основу, в багатьох випадках визначає мотивацію іменування.

Допрізвищева семантика не завжди виявляється однозначною і прозорою, тому уналежнення того чи іншого прізвища до певної ЛСГ може мати подвійну (або й потрійну) мотивацію. Дослідниця чеської антропонімії Д. Молданова зазначає: “Часто прізвище має кілька різних значень, виникло в кількох місцях, у різних соціальних середовищах, у різні часові періоди. Яке з пояснень походження стосується того чи іншого носія, можуть вирішити лише метрики, вивчення родоводів аж до моменту появи прізвища” [31, с.10]. З'ясування ролі різних класів онімної та апелятивної лексики у формуванні прізвищ ускладнюється й через омонімію / полісемію апелятивів та варіантів імен, наявних в основі прізвищ. Г.Є. Бучко у випадку багатозначності та омонімічності надає перевагу найбільш типовому або особовому значенню слова [2, с.39]. Наприклад, основу прізвища *Шишлаков* (1) [16, с.953] можна пояснювати або назвою хвороби (“туля”) або назвою одягу (“барашкова шапка” [Гр., IV, с.497]). Більш імовірним вважається другий мотив номінації, оскільки назви одягу зустрічаються в основах українських прізвищ набагато частіше. Уналежнення цього прізвища до того чи іншого лексико-семантичного розряду визначається одним із критеріїв антропонімічної ймовірності, статистичною перевагою певної групи антропонімів й поширеністю всіх чи окремих її різновидів [30, с.11-16]. Проте таке застосування цього критерію не завжди прийнятне, оскільки основа прізвищ може мати декілька значень, що могли однаковою мірою відповідати потенційним способам виникнення антропоніма. Так, у прізвищах *Сердюк* (150), *Сердюков* (36), *Сердюченко* (5), *Сердюніч* (1) [16, с.748] < 1) охорона у гетьмана; 2) сердитий, дратівливий [Гр., IV, с.115] обидва значення апелятивної основи мали однакові можливості для його виникнення, бо і назви військових професій, і назви осіб за рисами характеру надзвичайно поширені в основах українських прізвищ [12; 25]. Вирішити, в якому конкретному значенні вжито ту чи іншу лексему в певному прізвищі, практично неможливо. Для характеристики таких прізвищ більшість ономастів (І.І. Ільченко, Л.О. Кравченко та ін.) пропонує кваліфікувати їх як окремих семантичний тип, називаючи їх або „прізвищами спірної мотивації” (Л.О. Кравченко), або „полісемантичними прізвищами” (Н.Ю. Булава), де останню дефініцію вважаємо релевантною для нашого дослідження.

Полісемантичні одиниці становлять достатньо велику групу в сучасній прізвищевій системі Центральної і Східної Донеччини (11050; 33694; 23,5%). Серед полісемантичних антропооснов вирізняємо такі групи:

1) онімні одиниці, які можуть бути витлумачені і як відіменні, і як відтопонімні. Наприклад, *Іваніцький* (16) [16, с.334] від імені Іваник [21, с.61] або населених пунктів Іваничі, Іваниця, Іваники [4, с.179], *Михайловський* (36) [16, с.544] від імені Михайло [21, с.79] або населеного пункту Михайлівка [4, с.260], *Галицький* (14), *Галичин* (3) [16, с.179] від імені Галина або топоніма Галичина [21, с.112]) тощо;

2) прізвища, які можуть бути витлумачені і як відтопонімні, і як відапелятивні. Наприклад, *Грабовський* (29) [16, с.217] від апелятива граб або населених пунктів Грабівка, Грабів, Грабове [4, с.109]), *Лиманський* (12) [16, с.480] від апелятива лиман або населеного пункту Лиман [4, с.228], *Ковалівський* (1) [16, с.391] від апелятива коваль або населених пунктів Ковалі, Ковалево [4, с.200];

3) прізвища, які можна етимологізувати як відетнонімні або відтопонімні. Найменування людини за національністю іноді складно відмежувати від назв, які вказують на місце проживання чи походження. І.О. Корольова припускає, що прізвища з коренями *литв-* і *жид-* – це не етнічні позначення, а вказівка на місце проживання людей, на територію: “це вихідці з регіонів, які перебували під владою Литви і Польщі” [11, с.297]. Полісемантичними прізвищами слід вважати антропоніми *Литвиненко* (4), *Литвинов* (2), *Литвинський* (5), *Жидов* (5), *Жидович* (1), прізвища *Турок* (2), *Турецький* (1), які, найімовірніше, пов’язані з назвою відповідного етносу в часи появи турецьких полонених і втікачів. Сюди ж уналежнено прізвища *Армяновський* (15) [16, с.38], *Болгарський* (3), *Болгаров* (4) [16, с.103], *Український* (28) [16, с.851] тощо;

4) прізвища, які можуть бути витлумачені і як відіменні, і як відапелятивні. Серед омонімічних прізвищ Центральної і Східної Донеччини наявні лексеми, основи яких, з одного боку, співзвучні з календарними іменами, з іншого – мають відповідники в апелятивній лексиці. Наприклад, *Буць* (18) [16, с.134] від імені Буц < Будислав [6, с.161] чи апелятива буць “хліб, що не вдався” [Гр., I, с.118], *Гура* (34) [16, с.231] від імені Гура < Гурий [18, с.275] або апелятива гура “купа” [Гр., II, с.195], *Страшко* (13) [16, с.796] від імені Страхомир [6, с.166] чи апелятива страшко “боягуз”, “страшно” [Гр., IV, с.214] та ін. Полісемантичним слід вважати антропонім *Омелюх* (1), твірною основою якого виступає не тільки назва птаха *омелюх* “невеликий лісовий птах” [СУМ, V, с.692], але й чоловіче ім’я латинського походження *Омелян*. Мотивуючою основою прізвища *Шуляк* (22) вважаємо назву птаха *шуляк* “великий хижий птах” [СУМ, XI, с.500], хоч С.В. Шеремета зазначає, що антропонім *Шуляк* “можна також виводити від двоосновного слов’янського імені *Сулислав*” [29, с.103]. Прізвища *Терешко* (4), *Терешков* (25), *Терешонок* (6) [16, с.821] пов’язані з апелятивом тереш “покрик, яким відганяють овець” або з власним іменем Тереш, яке співвідноситься з повним іменем Терентій [28, с.549] тощо.

Аналіз прізвищ Центральної і Східної Донеччини засвідчив велику кількість онімних одиниць, умотивованих полісемією або омонімією апелятивних основ, що однаково могли послугувати для творення прізвища. Показово, що значна частина таких утворень перебуває у межах однієї ЛСГ. Наприклад, прізвище *Залізняк* (1) одночасно має відношення до *залізняк* “торговець товаром, зброєю” і до *залізняк* “людина, яка займається металообробним ремеслом” [Гр., II, с.598] (ЛСГ “Назви осіб за родом їх діяльності чи професією”). Незначна кількість прізвищ ЛСГ підгрупи “Назви військових професій, пов’язаних зі службою в армії” узагальнено вказує на заняття першоносіїв: *Стрельченко* (16), *Стрелець* (16), *Стрельников* (11), де твірною основою є апелятив *стріляти*, хоч, можливо, деякі прізвища, пов’язані з апелятивом *стрілець* “стрелок, охотник” [Гр., IV, с.216] і належать до підгрупи “Назви мисливців і рибалок”, залишаючись у межах тієї ж ЛСГ. Прізвища *Довбиш* (27) < довбиш “травець на бубні, військовий музикант” [Гр., I, с.401], *Сурмач* (17) < сурмач “трубач” [Гр., IV, с.231], уналеженні до підгрупи “Назви військових професій, пов’язаних із службою в армії”, можуть співвідноситись і з назвами представників мистецтва тощо.

У межах однієї ЛСГ залишаються також прізвища, мотивовані кількома апелятивними лексемами розряду *nomina impersonalia*. Наприклад, антропонім *Масльонкін* (2) пов’язаний із *маслюк* або *масло* (ЛСГ “Назви страв, продуктів харчування”), *Буркін* (4) походить від *бурка* < “тепле зимове взуття на ваті, яке шилося із сукна і прострочувалося по всій довжині” [24, с.82] або *бурка* – назва верхнього одягу [Гр., I, с.112] (ЛСГ “Назви одягу, взуття, прикрас); мотивуючою базою прізвищ *Бугай* (14), *Бугайов* (6), *Бугайчук* (7), *Бугайський* (1) [16, с.121] є апелятивна лексема *бугай* “племінний бик” або птах [15, I, с.140] (ЛСГ “Назви тварин та птахів”).

Проте велика кількість прізвищ з гетерогенною семантикою, основою яких є дві або більше апелятивних лексем, має “міграційний” характер. Неможливість однозначного тлумачення зумовлює їх перехід з однієї ЛСГ до іншої. Зауважимо, що прізвища зазначеного типу можуть залишатися 1) у межах категорії особових назв; 2) у межах категорії неособових назв; 3) переходити з ЛСГ *nomina personalia* до розряду прізвищ *nomina impersonalia*.

До першого різновиду уналежнено полісемантичні прізвища ЛСГ “Назви осіб за зовнішніми ознаками”: *Світлий* (10), *Ясноок* (3), *Світлоіван* (2), які вказують на білий, світлий, ясний колір волосся чи очей, де “асоціативно переосмислюючи значення кольорової гама навколишнього світу, попередні покоління зіставляли його з манерою поведінки і вчинками людей, а потім узагальнювали це засобами мови відповідно до комунікативної ситуації” [13, с.40]. Отже, прізвища з лексемами *світлий*, *ясний* можуть свідчити і про моральні властивості своїх першоносіїв, так, *Світлоіван* вказує не лише на колір волосся чи шкіри чоловіка на ймення Іван, але й на його високодуховне життя; *Світлоок* пов’язано з апелятивом *світлоок* “чиста совість” [Гр., III, с.48]. Омонімія апелятивних основ ускладнює з’ясування й мотивуючої основи прізвищ *Зелений* (62), *Зеленько* (1), які вказують на певну кольорову ознаку або на молодість, недосвідченість першоносія: зелений “незрелый” [Гр., I, с.148] (перехід від ЛСГ “Назви осіб за зовнішніми ознаками” до ЛСГ “Назви осіб за їх внутрішніми характеристиками”).

У межах назв *nomina impersonalia* (другий різновид) здійснюється перехід таких полісемантичних утворень, як прізвища *Котик* (8), *Баранець* (7), *Коровяков* (2). Вони могли утворитися від відповідних назв

тварин (кіт, баран, корова) або назв рослин, похідних від назв тварин: “Ці назви утворилися тому, що людина побачила подібність зовнішніх ознак, спільність властивостей рослин і відповідних тварин. Властивості рослин зіставлялися з характерними ознаками вже пізнаних реалій, серед них і тварин. І ця спільність ставала поштовхом до появи метафоричних назв” [14, с.24]. Від яких назв – тварин чи рослин – виникали подібні прізвиська, а згодом прізвища, сьогодні однозначно сказати важко.

Третій тип відапелятивних полісемантичних прізвищ (перехід від ЛСГ розряду особових назв до ЛСГ *nomina impersonalia*) репрезентовано антропонімами, походження яких пов’язане з назвами професії, роду діяльності або з відповідним знаряддям, інструментом чи продуктом цієї діяльності. Так, антропооснови у прізвищах *Скрипник* (67), *Скрипник* (26) могли вказувати не лише на назви музичних інструментів, але й походити від назви професії музиканта – скрипаля. Множинну мотивацію має антропонім *Бражник* (25), який може позначати посуд: бражник “чань для браги” [Гр., I, с.91] або характеризувати свого першоносія за професійною діяльністю: “той, хто варить брагу”. Полісемантичним вважаємо прізвище *Шапошников* (46), що походить від апелятива *шапка* “зимовий хутряний головний убір” [24, с.100] або від назви майстра, який робить чи продає шапки [Гр., IV, с.484].

Численну групу складають полісемантичні прізвища, співвідносні як із різноманітними неособовими назвами (предметами побуту, назвами тварин, страв, анатомічними поняттями тощо), так і з назвами категорії *nomina personalia*, в яких актуалізовано зовнішню або внутрішню характеристику людини на основі подібності: першоносієм прізвиська був схожий на предмет за певними ознаками. Так, наприклад, прізвище *Коцюба* (15) походить від прізвиська людини з фізичною вадою або від назви предмета хатнього вжитку: коцюба “кочерга” [Гр., II, с.295]. Назва рибної страви – *щерба* “наварь изъ чего-либо; уха” [Гр., IV, с.524] відбилася у прізвищі *Щерба* (18), яке слід вважати полісемантичним через можливість й іншої мотивації – вказівки на фізичну ваду людини: щербатий “о человеке, у котораго выпаль одинъ или несколько зубовъ” [Гр., IV, с.524]. Антропоніми з лексемами *ніс, зуб* уналежено до ЛСГ “Прізвища, похідні від назв анатомічних понять”, проте власні імена на зразок *Зубань* (21), *Зубач* (3), *Носач* (13), *Носаль* (9), *Носань* (3) можуть вказувати на великий ніс / зуби першоносіїв, пор.: носатий “носатый, длинноносый”, носач “имеющий большой носъ” [Гр., II, с.570] та ін.

Серед полісемантичних утворень Центральної та Східної Донеччини зафіксовано онімні одиниці, твірні основи яких мають більше двох значень, що однаковою мірою могли послугувати для творення антропоніма. Множинну мотивацію мають прізвища з продуктивною лексемою “білий” в антропоосновах (у тому числі й композитних утворень), що насамперед зумовлено її багатозначністю: білий – 1) який має колір молока; 2) на якому є багато світлих плям; 3) світлошкірий тощо [15, I, с.105]. Основи прізвищ *Бєславцев* (2), *Бєлай* (2), *Бєлан* (12), *Бєланов* (2), *Бєлаш* (2), *Бєлей* (2), *Бєленький* (1), *Бєлий* (5), *Бєликов* (1), *Бєлих* (1), *Бєлич* (2), *Бєлік* (6), *Бєліков* (2), *Бєлов* (48), *Бєлай* (2), *Бєлан* (9), *Бєланов* (3), *Бєлаш* (10), *Бєлашов* (2), *Бєлейчук* (1), *Бєленко* (33), *Бєленков* (2), *Бєленький* (2), *Бєлець* (2), *Бєлецький* (6), *Бєлевич* (1), *Бєлий* (6), *Бєлик* (18), *Бєлієнко* (4), *Бєлін* (2), *Бєліч* (1), *Бєлов* (2), *Бєлько* (2), *Бєлок* (2), *Бєлявцев* (2), *Бєлявський* (2), *Бєляк* (5) [16, с.87-92] можуть мотивуватися: 1) якісним прикметником *білий*, значення якого пов’язане з певною зовнішньою ознакою людини за кольором волосся, шкіри тощо; 2) відкомполітичними чоловічими іменами *Бѣлославъ* чи *Бѣлизарь* [6, с.160]. Крім того, прізвища *Бєляк* (5), *Бєляков* (3) пов’язані не лише з білим кольором волосся чи шкіри, але й з лексемою *біляк*, що позначає вдягну в біле людину [Гр., I, с.68], а також з назвою зайця-біляка. У прізвищі *Бєлик* (18) могла відобразитись і лексема *білик* “різець для очистки шкіри” [Гр., I, с.65] тощо.

Найпоширенішою в давніх слов’янських писемних пам’ятках є онімна лексема *Боиславъ* – ім’я одного із сербських вождів X ст. Відоме це ім’я і з чесько-моравських писемних пам’яток XIII ст. У ньому, на думку М.Л. Худаши, криється забобонне побажання давніх слов’ян здобути славу в бою, бути відважним, хоробрим воїном [26, с.70]. Очевидно, надзвичайна популярність імені *Боиславъ* на період становлення прізвищ спричинила високу частотність антропонімів *Бойко* (357), *Бойков* (16), *Бойків* (2) [16, с.102]. По-різному обґрунтовувалися лінгвістичні підходи до вивчення особової назви *Бойко* різними науковцями. Зокрема І.А. Корнієнко вважає, що прізвище *Бойко* має співзвучний корінь з апелятивом “бой” – “бій, битва, бійка” [10, с.163], О.С. Стрижак пов’язує появу даного прізвища з українським етнонімом “бойки” [23, с.54], І.І. Льченко розглядає семантичну спрямованість прізвища *Бойко* на основі значення апелятива “боїтись”, залишаючи поза увагою антропонімний фон цієї назви [9, с.52]. Словотворча функція суфікса **-к-о** в давньослов’янських чоловічих власних іменах дає підстави приєднатися до думки М.Л. Худаши про те, що це не безпосереднє утворення від апелятивного кореня **-боїь-**, а від складового члена **-бой-** відповідних власних імен-композитів [26, с.70], проте співвіднесення зазначених прізвищ з апелятивами *бій*, *боїтись* та українським етнонімом *бойки* дає підстави розглядати їх як полісемантичні одиниці потрійної (множинної) мотивації. Потрійну мотивацію мають і прізвища з лексемою *станок*: *Станков* (13), *Станковський* (1), що позначає “верхню частину жіночої сорочки, пошиту з певної тканини, пришиту звичайно в пояс до нижньої частини” [24, с.96] або “раму или подставку на колесахъ подъ большимъ сундукомъ” [Гр., IV, с.197]. Проте можливо, ці прізвища походять від чоловічого імені *Станко*, яке вживається, наприклад, у болгар.

Поширеними прізвищами Центральної та Східної Донеччини є ЛСГ “Назви осіб за родинними стосунками”, у якій переважає багатозначна лексема *баба*: *Бабенко* (142), *Бабич* (68), *Бабкин* (42), *Бабін* (31), *Бабков* (20), *Баб’юк* (4), *Бабусенко* (2). Як зазначає І.А. Корнієнко, “якщо взяти до уваги той факт, що особу

називали переважно за чоловіком, то такі назви, як *Бабич, Бабій, Бабець* та інші несуть відтінок одвертої насмішки чи іронії. Можливо, ними називали: а) чоловіка, яким керує жінка в сім'ї; б) людину, яку виховувала жінка без чоловіка (вдовиця); в) чоловіка, який залицявся до жінок; г) чоловіка з жіночим характером тощо" [3, с.136]. Назва *баба* тривалий час була базою для творення похідних слів. А.А. Бурячок підкреслює, що "словопродуктивність цієї лексеми найбільш потенціально в галузі демінутивних утворень" [1, с.52]. Так, слово *бабка* має надзвичайно широку семантику: повитуха; прилад для клепання коси; рід комахи; рід рослини; ніжка в ослоні; рід дрібної монети; частина застіжки в одежі; ігрова кістка (камінчик); рід страви з борошна; рід риби; купа складених снопів тощо [1, 52-53].

Омонімія апелятивних основ прізвищ *Сіряченко* (8), *Серяк* (8), *Сірячук* (5) ускладнює з'ясування мотивуючої основи антропонімів, співвідносних із: 1) кольором очей, одягу тощо; 2) соціальним станом людини: *сіряк* "проста людина, селянин"; 3) внутрішніми рисами носія прізвища: *сіряк* "простий, простакуватий, скромний"; 4) назвою одягу з грубого сукна та ін.

Деякі прізвища російського походження, зафіксовані у досліджуваному регіоні, могли позначати високі чини і титули: "Звернення до джерел, ядро антропонімікону яких становлять назви осіб аристократичного походження, свідчить, що прізвисько було типовим засобом ідентифікації можновладців" [17, с.35]. М.Л. Худаш, І.Д. Фаріон пов'язують антропонім українського походження *Король* з відповідним апелятивом *король* у значенні "титул монарха" [27, с.165]. Проте, як зазначає Н.І. Рувьова, "вихідці з України, як відомо, ніколи не могли бути носіями таких чинів. І тому є підстави розглядати ці прізвища як такі, що виникли в основному з насмішливих прізвищ" [20, с.43]. З тих самих міркувань Ю.К. Редько вважає, що подібні прізвища первісно були іронічними прізвищами, які перетворювались на прізвища [19, с.46]: *Корольов* (198), *Король* (68), *Короленко* (10), *Королюк* (5), *Князь* (2), *Цар* (1). Можливо, окремі прізвища мотивуються іншими поняттями: *Король* < король "назва вола найсвітлішої масті; весіння хороводна гра молоді; рід гри в бірюльки" [Гр., II, с.286]. І.В. Єфименко наводить інші припущення щодо походження цього антропоніма: "цілком ймовірно, що антропонім *Король* пов'язаний з праслов'янською праформою *koroľ – "зігнутий, скрючений" [8, с.70]. Нарешті, це може бути відіменне утворення, безпосередньо пов'язане з особовим іменем *Король / Кароль*, яке є адаптованим на східнослов'янському ґрунті повноголосним варіантом документального християнського імені *Карл*" [8, с.71]. Подібні антропоніми мають декілька етимологічних інтерпретацій. Точно встановити їхнє походження досить важко, що зумовлено багатозначністю апелятивів або наявністю кількох омонімічних лексем, проте ця ЛСГ відтворює характерні назви соціальних верств населення та представників державного управління, типові для XVII-XVIII ст., тобто для періоду формування й закріплення більшості українських прізвищ [19, с.38].

Проаналізовані полісемантичні одиниці, що ілюструють декілька позицій прізвищотворення, становлять достатню велику й різноманітну групу антропонімів Центральної та Східної Донеччини. Аналіз семантики антропооснов показав, що їхньою твірною базою служать характерні для всієї української прізвищевої системи розряди онімної та апелятивної лексики, серед яких найактуальнішими є чоловічі імена, топоніми, назви рослин та тварин, назви людей за внутрішніми та зовнішніми ознаками. Подальше опрацювання лінгвістичної природи та специфіки регіональних антропосистем поглибить знання не лише їхніх власне мовознавчих аспектів, а й прислужиться низці інших гуманітарних парадигм (історія, етнографія, психологія, культурологія тощо), скерованих на дослідження національної самобутності.

Література

1. Бурячок А.А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1961. – 149 с.
2. Бучко Г.Є. Роль слов'янських відкомполітичних імен у творенні українських прізвищ// Українська пропріальна лексика. – К.: Київ, 2000. – С. 20-24.
3. Горпинич В.О. Антропонімія Дніпровського Припоріжжя і суміжних регіонів України: Монографія / В.О. Горпинич, І.А. Корнієнко; За ред. д. філол. н., проф. В.О. Горпинича // Ономастика і апелятиви. – Дніпропетровськ; Миколаїв: Вид-во «Іліон», 2006. – Вип. 25. – 237 с.
4. Горпинич В.О. Словник географічних назв України. – К.: Довіра, 2001. – 526 с.
5. Грінченко Б.Д. Словник української мови / Упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. – К.: Наукова думка, 1996-1997. – Т. I-IV.
6. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV – XVII ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 170 с.
7. Етимологічний словник української мови/ За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982. – 1989. – Т.1-3.
8. Єфименко І.В. До етимології антропоніма *Король* // Магічне світло імені: Studia slovackistica. 3 / Упорядник і відп. ред. С.М. Медвідь-Пахомова. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2003. – С. 66-73.
9. Ільченко І.І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвитку (Надвеликолузький регіон): Дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2003. – 166 с.

10. Корнієнко І.А. Прізвища Дніпровського Припоріжжя (граматична структура, морфемна структура, лексико-семантична база, походження): Дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2004. – 176 с.
11. Королева І.А. Становление русской антропонимической системы: Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Московский педагогический государственный университет. – М., 2000. – 387 с.
12. Кравченко Л.О. Антропонімія Лубенщини: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002. – 20 с.
13. Кучерук О. Образна природа кольороназв в українських фразеологізмах // Дивослово. – №12. – 2006. – С. 40-42.
14. Москаленко Л. Від назв тварин до назв рослин // Урок української. – №8. – 2000. – С. 24-25.
15. Новий тлумачний словник української мови: В 3 т. / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконті, 2004.
16. Новикова Ю.М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини / Під ред. проф. Т.Ю. Ковалевської та проф. І.С. Намакштанської. – Донецьк: «Вебер» (Донецька філія), 2007. – 996 с.
17. Пахомова С.М. Історія російської антропонімії: Посібник для спецкурсу. – Ужгород, 2006. – 64 с.
18. Петровский Н.А. Словарь русских личных имен. – М.: Рус. яз., 1980. – 384 с.
19. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наук. думка, 1966. – 215 с.
20. Рувьова Н.І. Антропонімія Західного Поділля кінця XVIII-XX ст: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Івано-Франківськ: Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника, 2004. – 24 с.
21. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. – К.: Наукова думка, 1996. – 335 с.
22. Словник української мови: в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. I-XI.
23. Стрижак О.С. Франки (матеріали до “Етимологічного словника етнонімів України”) // Актуальні питання антропонімії / Від. Ред. І.В. Єфіменко. – К.: Академперіодика, 2005. – С. 218-230.
24. Східностепові українські говірки. Наук.-навч. посібник / За заг. ред. док. філол. наук Анатолія Загнітка. – Донецьк: ДонДУ, 1998. – 114 с.
25. Фаріон І.Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX ст. (з етимологічним словником). – Львів: Літопис, 2001. – 370 с.
26. Худаш М.Л. Антропонім *Бойко* і питання його генезису // Мовознавство. – 1978. – №1. – С. 66-73.
27. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 236 с.
28. Чучка П.П. Прізвища Закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів: Світ, 2005. – 703 с.
29. Шеремета С.В. Антропонімія північної Тернопільщини: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. В. Гнатюка. – Т., 2002. – 272 с.
30. Щетинин Л.М. Антропонимический текст как источник исторической информации // Перспективы развития славянской ономастики. – М.: Наука, 1980. – 396 с.
31. Moldanova D. Nase příjmení. – Praha, 1983. – 256 s.

Скорочення

- Гр. – Грінченко Б.Д. Словник української мови / Упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. – К.: Наукова думка, 1996-1997. – Т. I-IV.
СУМ – Словник української мови: в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. I-XI.

Polysemantic surnames, the role of different groups of lexis of common nouns and their derivatives in the formation of such surnames, the sources of their motivation base are described in this article.

Keywords: anthroponym, anthropobase, derived from anthroponyms, lexico-semantic group, the cause of nomination, semantics, surname.

Надійшла до редакції 21 жовтня 2008 року.

Юлія Фернос

ББК 81

УДК 81'373.232.1=161.2 (477.6)

ПРІЗВИЩА УМАНЩИНИ, УТВОРЕНІ МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНИМ СПОСОБОМ

У статті розглядаються морфолого-синтаксичні утворення в антропонімії Уманщини, до яких відносимо посесивні назви (прізвища на -ов, -ев, -ин, -ін), а також назви на -ий, -с'к-ий (-ц'к-ий, -з'к-ий). Досліджено динаміку розвитку аналізованої словотвірної моделі на території Уманщини (на прикладі п'ятьох часових зрізів).

Ключові слова: антропонімія, прізвище, словотвір, морфолого-синтаксичний спосіб творення.

Починаючи з XIX ст., українська антропонімія стає невід'ємною частиною вітчизняного мовознавства і сьогодні охоплює різноманітні аспекти аналізу онімних одиниць: дериваційно-морфологічний (С. П. Бевзенко, В. О. Горпинич, Л. Л. Гумецька, А. М. Залеський, Ю. О. Карпенко, О. Д. Неділько, В. В. Німчук, Ю. К. Редько), етимологічний (І. О. Варченко, І. М. Железняк, І. Д. Сухомлин, О. Б. Ткаченко, П. П. Чучка), історико-генетичний (О. Я. Добровольська, Р. Й. Керста, А. П. Непокупний, Р. І. Осташ, М. Л. Худаш, П. П. Чучка), національно-ідентифікаційний (І. Д. Фаріон), фонетико-морфологічний (М. Л. Сенів) та ін.

Та навіть за наявності досить великої кількості праць, ця галузь ономастики не позбавлена певних прогалин, однією з яких є словотвір слов'янських прізвищ, який був і залишається предметом зацікавлення вітчизняних та зарубіжних антропонімістів. Кожен з них пропонує свою класифікацію, що пов'язано з різними підходами до розуміння дериваційної структури прізвищ. М. В. Бірило виділяє **первинні, вторинні та складні прізвища** [Бірило 1963], у П. П. Чучки знаходимо прізвища **семантичного, морфологічного та синтаксичного способу творення** [Чучка 1969], М. Л. Худаш усі прізвища ділить на **антропонімні, антропонімно-апелятивні та апелятивні назви** [Худаш 1980], О. В. Суперанська – на **стандартні і нестандартні** [Суперанська 1981]. Останнім часом ономасти схилиються до думки про два основні словотвірні способи виникнення прізвищ: семантичний спосіб творення, або його ще називають лексико-семантичний, та морфологічний, або афіксальний. Отже, в сучасній антропоніміці немає єдиної словотвірної класифікації власних назв людей. Це пояснюється насамперед тим, що прізвища в основному виникали не безпосередньо від імен, апелятивів чи топонімів, а внаслідок трансонімізації індивідуальних та родинних прізвищ. Низка суфіксів відзначається багатозначністю, а іноді й функціонально невизначеністю. Відсутність інформації про обставини виникнення того чи іншого прізвища також стає на заваді створення єдиної дериваційної класифікації антропонімів.

Залежно від способів творення прізвищеві назви та прізвища Уманщини класифікуємо на шість груп:

- 1) особові назви, утворені лексико-семантичним способом;
- 2) особові назви, утворені шляхом афіксації;
- 3) особові назви, утворені шляхом слово- та основоскладання;
- 4) особові назви, утворені морфолого-синтаксичним способом;
- 5) особові назви, утворені синтаксичним способом;
- 6) особові назви подвійної словотвірної мотивації.

Морфолого-синтаксичний спосіб словотвору характеризується тим, що в ньому шляхом граматико-лексичного доосмислення чи переосмислення того чи іншого слова відбувається його перехід з одного розряду слів в інший, тобто перехід з однієї частини мови в іншу. При морфолого-синтаксичному способі похідне слово нічим не відрізняється від мотивувального, але набуває нових морфологічних категорій і починає виконувати нові синтаксичні функції.

Вагому частку цієї групи прізвищ становлять **прикметникові утворення на -ий, -овий (-евий)**, що вказують на місце проживання першоносія: *Горовий, Колодязьний, Концевий, Кутний, Кутовий, Лісовий, Мостовий, Низовий, Роговий, Садовий, Склонний, Степовий, Хуторний, Школьний, Шпильовий, Ямковий* та ін. Частина таких назв має у своїй структурі префікси **за-, на-, під-**: *Загородній, Заграничний, Загорчменний, Нагорний, Наскальний, Підгайний, Підлісний* та ін. Загальна кількість прикметникових утворень на позначення місця проживання носія становить: XVII ст. – 0,16 %, XVIII ст. – 0,34 %, XIX ст. – 0,14 %, XX ст. – 1,23 %, початок XXI ст. – 1,33 %.

Найбільше прізвищевих назв та прізвищ, субстантивованих з якісних та відносних прикметників, повних та коротких дієприкметників, знаходимо серед назв, що вказують на зовнішній вигляд, риси характеру, поведінку, звички денотата: XVII ст. – 1,82 %, XVIII ст. – 4,07 %, XIX ст. – 0,71 %, XX ст. – 1,63 %, початок XXI ст. – 1,95 %. Ці назви відповідно до словотвірної-структурних та морфологічних ознак мотивувальних основ репрезентують такі групи:

1) похідні та непохідні якісні прикметники: *Байдужий, Гладкий, Жовтий, Куций, Кучерявий, Малий, Рижий, Червоний, Сліпенький, Солодкий, Старенький;*

2) похідні та непохідні відносні прикметники: *Бурдейний, Пшеничний, Світовий, Скоромний, Срібний;*

3) повні і короткі дієприкметники: *Погорілий, Лупан, Мазан, Мальований, Рубан;*

4) назви-композиції: *Довгополий, Парокінний, Полуденний, Сухоребрний, Тяжконогий.*

Оскільки прізвищеві назви та прізвища на **-ськ(ий), -цьк(ий)** та **-зьк(ий)** є прикметниковими утвореннями, то розглядатимемо їх також як продукт морфолого-синтаксичного способу творення. Дослідники української антропонімії цю групу прізвищ відносять і до морфологічного (С. Є. Панцьо, Г. Д. Панчук, С. В. Шеремета), і до лексико-семантичного (Л. О. Кравченко, Н. І. Рувьова) способів творення. В окрему групу виділяє козацькі прізвищеві назви на **-ськ(ий)** Р. І. Осташ [Непокупний 1989, с. 126].

У середовищі вищих верств феодального суспільства найменування з формантами **-ськ(ий), -цьк(ий)** та **-зьк(ий)**, що творилися від назв населених пунктів, у більшості випадків указували на

місце проживання князів чи магнатів. А такі назви представників соціальних низів та середніх станів прямо вказували на місце їхнього походження [Худаш 1977, с. 121]. Найбільш “топонімізованим” досліджуваний формант виступає у західнослов'янських та східнослов'янських мовах [Лукінова 1964, с. 126 – 127]. Проте окремі прізвища на **-ськ(ий)**, утворені від імен або прізвиськ, є патронічними.

Існує думка, що виникнення на Україні прізвищ на **-ськ(ий)** є наслідком польського впливу, саме тому прізвища із суфіксом **-ськ-** не дістали в російській антропонімії такого поширення, як в українській або білоруській. Така точка зору також пояснює більше поширення прізвищ на **-ськ(ий)** на Правобережній Україні й менше – в північно-східних областях.

Сьогодні прикметникові прізвища на **-ськ(ий)** поширені на всій території України і належать до третього словотвірного типу українських прізвищ [Редько 1962, с. 78] (Дніпровське Припоріжжя (19,9 %), Правобережне Побужжя (13,14 %), Лубенщина (7,15 %), Середня Наддніпрянщина (6 %), Нижня Наддніпрянщина (5,7 %), Бойківщина (5,28 %), північна Донеччина (3,1), північна Тернопільщина (1,9 %)). Хоча Уманщина з 1793 р. і опиняється під владою Росії, але ще в перші десятиліття XIX ст. на її території зберігається польська мова та культура. На нашу думку, це і пояснює значне збільшення кількості прізвищ на **-ськ(ий)** на досліджуваній території саме в цей час: XVII ст. – 10,94 %, XVIII ст. – 12,8 %, XIX ст. – 30,67 %, XX ст. – 16,25 %, початок XXI ст. – 10,97 %.

У більшості випадків формант **-ськ(ий)** приєднується безпосередньо до кореневої морфеми (іноді ускладненої патронімічним формантом) як відіменних, так і відапелятивних основ: *Вербицький, Гніздицький, Гурський, Зиленьський, Кублицький, Левицький, Любарський, Микульський, Михальський, Монастирський, Надольський, Носицький, Піщанський, Савицький, Степанський*.

Антропоніми Уманщини могли також творитися за допомогою складених суфіксів **-ов-ськ(ий)**, **-ин-ськ(ий)** / **-ін-ськ(ий)**, або ж **-ов- (-ев-)**, **-ин- (-ін-)** могли виконувати функцію інтерфіксів (*Світловський < Світле*) чи функцію суфіксів, що вичленовувалися у твірній основі (*Шклярєвський < Склярівка*).

Суфікс **-ин-ськ(ий)** / **-ін-ськ(ий)** найчастіше виступав у прізвищах, мотивованих топонімами на **-ин-**, **-ина**: *Коцюбинський* (Коцюбинці, Тр.), *Мединський* (Медин, Тр.), *Тульчинський* (Тульчин, Вн.).

Вагому групу морфолого-синтаксичних утворень становлять присвійні прикметники, вжиті у функції прізвищевих назв та прізвищ.

Модель із суфіксом -ов (-ев), -ів (-ів). У сучасному слов'янському антропоніміконі прізвища на **-ов** найбільш характерні для болгарської та російської мов [Илчев 1969, с. 90]. 90 % сучасних російських прізвищ творяться за допомогою посесивного форманта **-ов** [Никонов 1988, с. 7]. У білоруській мові суфікси **-оў** (**-аў**, **-еў**) становлять 19,5 % найпродуктивніших словотвірних моделей [Бірило 1963, с. 29]. У польському антропоніміконі суфікс **-ow** творить назви сина за іменем, прізвищем чи прізвиськом батька лише в діалектах [Бубак 1970, с. 166].

Українській антропонімії суфікс **-ів (-ов)** у функції прізвищ відомий із найдавніших часів, про що свідчать писемні пам'ятки XIV – XV ст., у яких поряд із наявним ще описовим способом найменування особи зустрічаємо особові назви у формі субстантивованих вже присвійних прикметників на **-ов** [Гумецька 1958, с. 23].

Дослідники сучасної регіональної антропонімії вказують на продуктивність суфіксів **-ов (-ів)** в основах прізвищ Дніпровського Припоріжжя (50,1 %), північної Донеччини (19,8 %), Правобережного Побужжя (9,62 %), Бойківщини (9,17 %) та Західного Поділля (8,4 %). На території Лубенщини (5,97 %), Середньої Наддніпрянщини (5,7 %), північної Тернопільщини (4,03%) та Гуцульщини (3,19) аналізований формант характеризується нижчим рівнем поширеності.

Починаючи з XIX ст., аналізована словотвірна модель належить до однієї з найпродуктивніших на території Уманщини: XIX ст. – 96 (13,66 % від загальної кількості), XX ст. – 126 (17,17 %), початок XXI ст. – 465 (12,92 %). Це відбулося через вплив російської мови на офіційно-ділову систему досліджуваного регіону, адже у 1793 р. Уманщина опиняється під владою Російської імперії. А от протягом XVI – XVIII ст. така словотвірна модель була малопродуктивною: XVII ст. – 27 (1,40 %), XVIII ст. – 12 (2,37 %).

На досліджуваній території зафіксовано незначну кількість прізвищевих назв та прізвищ із суфіксом **-ів (-ів)** (XVII ст. – 0, XVIII ст. – 4, XIX ст. – 2, XX ст. – 2, початок XXI ст. – 4): *Лесів, Леськів, Мацьків, Меленів, Нечаїв, Тимків*.

Отже, особові назви на **-ів** невластиві для антропонімії Уманщини, вони могли проникнути на досліджувану територію внаслідок міграційних рухів. Прізвищеві назви та прізвища Уманщини на **-ов (-ев)** утворилися від:

а) християнських чоловічих імен різних структурних моделей: *Авдеєв, Агапов, Агафонов, Александров, Анатольєв, Андросов, Андрусів, Антонов, Арестов, Арсеньєв, Артемов, Астахов, Афанасєв, Васілев, Демидов, Єремєєв, Лукьянов, Марков, Нікіфоров, Ніколаєв, Остапов, Осінов, Остапов, Павліков, Павлов, Петров, Романов, Семенков, Фадєєв, Федоров, Харітонов;*

б) інішомовних імен: *Августов, Ахметзянов, Базіров, Базунов* (пол. Базилій), *Бедросов* (болг. Бедрос), *Мурадєв* (тур. Мурад (Мурат));

в) композитних давньослов'янських й відапелятивних імен та прізвицьк: Акулов, Барабанов, Баранов, Безроднов, Беспалов, Бистров, Богданов, Бородаєв, Борисов, Боряєв, Бутков, Ветров, Вишиньов, Владов, Гаркавцов, Горбунов, Горохов, Жуков, Желєзов, Єршов, Єжов, Колосков, Коротков, Круглов, Мозольов, Медведєв, Моргунов, Овесков, Окунів, Орлов, Рогов, Рожков, Савков, Сахаров, Туманов, Ястребов.

Аналіз прізвищевих назв та прізвищ Уманщини з суфіксом **-ов (-ев)** показав, що вони творяться від антропонімів з основою на твердий і м'який приголосний, рідше – від чоловічих імен на **-а**;

г) апелятивних означень особи: Алейніков, Безуглов, Бердніков, Бесарабов, Бойков, Бондарев, Бояринов, Будников, Бурмістров, Греков, Золотарев, Крайнов, Кузнєцов, Литвинов, Лєсков, Москов, Новиков, Попінов, Сєрбинов, Столяров, Стрельніков, Ткачов, Турков, Фурманов, Шведов.

У препозиції до форманта **-ов (-ев)** можуть виступати суфікси **-к-** та **-ц-**: Бут-к-ов, Максим-ц-ов, Семен-к-ов; **-ур:** Астаф-ур-ов; **-ин:** Поп-ин-ов; **-енк(о):** Абрам-енк-ов; **-ак:** Петр-ак-ов. Іноді суфікс **-ов (-ев)** виступає формантом 3 ступеня: Іван-оч-к-ов, Іва-сь-к-ов.

Модель із суфіксом -ин (-ін). У сучасній українській мові цей суфікс належить до одного з найпродуктивніших [Білоусенко 1993, с. 24 – 30]. За даними Ю. К. Редька, кількість таких прізвищ в Україні варіюється від 4 % в Тернопільській до 0,1 % в Житомирській області [Редько 1962, с. 81]. На продуктивність утворень на **-ин** указують дослідники сучасної регіональної антропонімії: Західне Поділля (11,68 %), Бойківщина (9,58 %), північна Донеччина (7,4 %), Правобережне Побужжя (4,46 %), Середня Наддніпрянщина (4 %), Лубенщина (2,87 %), північна Тернопільщина (2,42 %), Гуцульщина (2,34 %), Закарпаття (1,5 %) та Дніпровське Припоріжжя (0,3 %).

У білоруській мові прізвища на **-ин (-ін)** становлять 6 % [Суперанська 1984, с. 37], зовсім не зафіксовані утворення з цим суфіксом у польській мові [Железняк 1963, с. 138]. А в сербохорватській мові формант **-ин** найчастіше використовується у поліфункціональних структурах типу **-инич** [Железняк 1963, с. 139].

Антропонімікон сучасної Уманщини засвідчує перевагу утворень на **-ин**, що пов'язуємо з довготривалим впливом Російської імперії на становлення прізвищевої системи регіону.

Усього в регіоні зафіксовано 156 сучасних прізвищ на **-ин (-ін)**, що становить 4,33 % від загальної кількості. Прізвищеві назви Уманщини XVII – XVIII ст. творяться винятково за допомогою суфікса **-ин**. Усього в XVII – XVIII ст. зафіксовано відповідно 46 (2,39 %) та 7 (1,36 %) прізвищевих назв аналізованої словотвірної моделі. У XIX ст. виявлено 4 прізвища (0,57 %), кількість прізвищ на **-ин** та **-ін** однакова, у XX ст. – 23 (3,13 %), 19 з яких творяться за допомогою форманта **-ин**.

Лексичною базою для прізвищевих назв та прізвищ Уманщини з формантом **-ин (-ін)** послужили:

а) християнські чоловічі та жіночі імена різних структурних моделей: Альохін, Альошкін, Антошкін, Афонін, Володин, Володін, Гурін, Гринін, Дунін, Ємелін, Кузьмін, Левін, Лукін, Манухін, Маркушин, Матюшин, Михайловин, Ніколашин, Олянін, Ромашин, Саввін, Свидин, Семенін, Улашин, Федін;

б) інішомовні імена: Мустафін, Янін;

в) композитні давньослов'янські й відапелятивні імена та прізвицька: Бабкін, Білугін, Блажін, Бородін, Братухін, Воронін, Галушкін, Динін, Дубін, Кобрин, Коровкін, Копитін, Красавін, Куріцин, Ланін, Лисицин, Лободін, Ломакін, Осокін, Опарін, Палкін, Родін, Сиротін, Сметанін, Спічкін, Суботін, Сухин, Сьомін, Уткін;

г) апелятивні означення особи: Воєводін, Волжанин, Москвитін, Сєрбін, Тєслін.

Найчастіше формант **-ин (-ін)** уживається в моносуфіксальних структурах. Але зафіксовано декілька утворень, де суфікс **-ин (-ін)** функціонує як формант 2 ступеня. Преформантами виступають суфікси **-ч (-к):** Курочкін, Лопаткін, Лялькін, Сіроткін; **-ак(а):** Братякін, Друзякін; **-ун:** Петрунін; **-ов:** Михайловін; **-ин:** Михайлинин; **-уш:** Манушин; **-ух:** Гречухін.

Виявлено декілька антропонімів, де суфікс **-ин** виступає формантом 3 ступеня: Гри-ш-ут-ин, Гур-оч-к-ин, Про-н-як-ин (< Про[кіп]).

Афікс **-ин** також виступає у складі поліморфемного суфікса **-иншин**, який є фонетичною видозміною суфікса **-их(а)**, за допомогою якого утворюються в побутовій мові описові назви жінок за власними іменами їхніх чоловіків, іноді за назвами професій чи занять чоловіків [Коломієць 1951, с. 75].

Для антропонімії Уманщини згаданий формант є нетиповим: Грінчишин, Демчишин, Захарчишин, Ілюшин, Іванишин, Іванчишин, Ільчишин, Ковалишин, Малашин, Михайлішин, Павлішин, Петришин, Романішин, Сенчишин, Якимішин.

На території сучасної Уманщини знаходимо прізвища на **-их**, які ми теж відносимо до морфолого-синтаксичного способу творення: Белих, Долгих, Дубовицьких, Замородських, Кривих, Крутоголових, Чортоських.

Продуктивність посесивних формантів в основах прізвищевих назв та прізвищ Уманщини XVII – початку XXI ст. демонструє таблиця 1.

Таблиця 1.

Продуктивність посесивих формантів у основах прізвищевих назв та прізвищ Уманщини (у відсотках від загальної кількості)

Часові зрізи Форманти	XVII ст.	XVIII ст.	XIX ст.	XX ст.	Початок XXI ст.
-ов / -ев, -ів / -ів	1,40	2,37	13,66	17,17	12,92
-ин / -ін	2,39	1,36	0,57	0,27	4,33
-их	–	–	–	0,10	0,22
Разом	3,79	3,73	14,23	17,44	17,47

Література

- Білоусенко 1993: Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). – К., 1993. – 214 с.
- Бірила 1963: Бірыла М. В. Беларускія антрапанімічныя назвы у іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай). – Мінск, 1963. – 57 с.
- Бубак 1970: Bubak J. Nazwiska ludności dawnego starostwa Nowotarskiego. Cz. I – P // Prace onomastyczne, 14 – 15. – Wrocław etc., 1970 – 1971. – 185 s.
- Гумецька 1958: Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. – К., 1958. – 298 с.
- Железняк 1963: Железняк И. М. К истории сербохорватских патронимических форм XII–XV в. // Дослідження з мовознавства. – К., 1963. – С. 130–149.
- Илчев 1969: Илчев С. Речник на личите и фамилни имена у българите. – София : БАН, 1969. – 628 с.
- Коломієць 1951: Коломієць В. Т., Мельничук О. С. Прізвища на -ов,-ев (-ів) та -ин, -ін в українській мові // Українська мова і література в школі. – К., 1951. – № 3. – С. 7–78.
- Лукінова 1964: Лукінова Т. Б. Субстантивація прикметників у слов'янських мовах і власні імена // Українська діалектологія і ономастика. – К., 1964. – С. 124–133.
- Непокупний 1989: Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. / [відп. ред. А. П. Непокупний]. – К : Наук. думка, 1989. – 150 с.
- Редько 1962: Редько Ю. К. Географія основних типів українських прізвищ на території УРСР // Тези доповіді Другої республіканської ономастичної наради. – К., 1962. – С. 77–84.
- Суперанська 1981: Суперанская А. В., Сулова А. В. Современные русские фамилии. – М.: Наука, 1984. – 176 с.
- Худаш 1977: Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К., 1977. – 236 с.
- Худаш 1980: Худаш М. Л. До питання класифікації прізвищевих назв // З історії української лексикології / Відп. ред. Д. Г. Гринчишин. – К.: Наук. думка, 1980. – С.96-160.
- Чучка 1969: Чучка П. П. Специфіка словотворчого аналізу прізвищ // Питання словотвору східнослов'янських мов / Відп. ред. В. О. Горпинич. – К.: Наук. думка, 1969. С. 131 – 133.

The article deals with Uman surnames formed by means of morphological-syntactical way. Such surnames include possessive names ending in -ov, -ev, -yn, -in and names ending in -yi, -skyi (-tskyi, -zkyi). The study defines most typical surname types on synchronic and diachronic levels.

Keywords: antroponym, surname, word formation, morphological-syntactical word-formative type.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2008 року.

РОЗДІЛ ІХ. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ілля Данилюк

ББК Ш 81.1

УДК 81'33

СИНТЕЗ МОВЛЕННЯ В КОМП'ЮТЕРНИХ СИСТЕМАХ

У статті розглядається історія, сучасний стан і перспективи проблеми синтезу українського мовлення. З'ясовуються методи синтезу, описується механізм створення мовленнєвих баз даних, аналізуються сучасні системи синтезу мовлення. Визначено основні досягнення і перспективи галузі в контексті розвитку апаратного забезпечення.

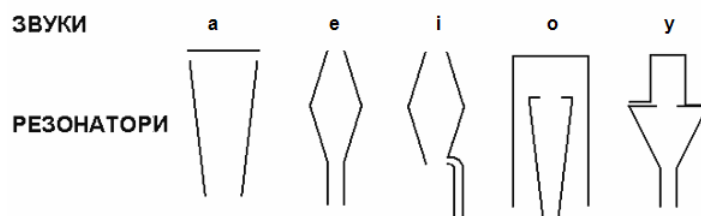
Ключові слова: синтез мовлення, лінгвістичний процесор, фонема.

Важливим елементом лінгвістичного процесора є система синтезу мовлення, тобто перетворення текстового ланцюжка на звукові коливання, близькі, а в ідеалі ідентичні до людського голосу. Ця проблема розглядається в галузі прикладної та експериментальної фонетики [1]. На сьогодні найвищого розвитку досягли програмні засоби породження англійського, німецького, японського мовлення [7, с. 34], поступово поширюються системи російськомовного синтезу [6, с. 265]. Досі невирішеною залишається проблема зняття одноманітності звучання створеного автоматизованими системами мовлення. Для української мови перешкодою розвитку подібних програмних комплексів є загальна нерозвиненість ринку інформаційних технологій, поширення піратства та інших видів порушень у галузі авторського права, відсутність послідовної мовної політики держави.

Метою статті є розгляд сучасного стану розвитку галузі породження мовлення, а також огляд систем синтезу українського мовлення за останні 15 років, починаючи з перших подібних систем [2], оскільки за цей час у світі відбувся суттєвий прорив у галузі мовленнєвого синтезу, пов'язаний із розповсюдженням і здешевленням мобільних технологій. Новизною робота завдячує простеженню розвитку систем породження у діахронічному і синхронічному зрізах.

У синтезу мовлення тривала історія, що обросла легендами. Ще в X столітті **Герберту Аврїлакському** приписували володіння мистецтвом виготовлення **терафима** – мертвої голови, здатної розмовляти. Зроблена із бронзи, ця голова відповідала на питання словами «так» і «ні». У середині XIII століття чернець-домініканець Альберт фон Больштедт і англійський філософ і натураліст Роджер Бекон також намагалися створювати перші зразки таких голів.

Наприкінці XVIII століття датський учений **Крістіан Кратценштейн**, дійсний член Російської Академії Наук, створив модель мовного тракту людини, здатну вимовляти п'ять довгих голосних звуків (а, е, і, о, у). Модель являла собою систему акустичних резонаторів різної форми, що видавала голосні звуки за допомогою вібруючих язичків, збуджуваних повітряним потоком. У 1778 австрійський учений **Вольфганг фон Кампелен** доповнив модель Кратценштейна моделями язика й губ і представив акустично-механічну машину, здатну відтворювати певні звуки і їхні комбінації. Шиплячі й свистячі видавалися за допомогою спеціального хутра з ручним управлінням. У 1837 учений Чарльз Уїтстоун (Charles Wheatstone) представив поліпшений варіант машини, здатний відтворювати голосні й більшість приголосних звуків. А в 1846 році Джозеф Фабер (Joseph Faber) продемонстрував свій здатний розмовляти орган Euphonia, у якому була реалізована спроба синтезування не тільки мовлення, але й співу.

Наприкінці XIX століття знаменитий учений **Олександр Белл** створив власну механічну модель, дуже схожу за конструкцією до машини Уїтстоуна. З початку XX століття розпочалася ера електричних машин, і вчені одержали можливість використовувати генератори звукових хвиль і на їхній базі будувати алгоритмічні моделі.

У 1930-х роках працівник Bell Labs **Хомер Дадлі** (Homer Dudley), працюючи над проблемою пошуку шляхів для збільшення передавальної здатності телефонії розробляє VOCODER (скорочено від англ. voice – голос, англ. coder – кодувальник) – керований за допомогою клавіатури електронний аналізатор і синтезатор мовлення. Ідея Дадлі полягала в тому, щоб проаналізувати голосовий сигнал, розібрати його на частини й

пересинтезувати у менш вимогливий до пропускнуї здатності лінії. Удосконалений варіант вокодера Дадлі, VODER, був представлений на Нью-Йоркській всесвітній виставці 1939 року [5, с. 27].

Синтез мовлення може використовуватися у техніці зв'язку, в інформаційно-довідкових системах, для допомоги сліпим і німим, для інформування про перебіг технологічних процесів, у військовій і космічній техніці, у робототехніці, в акустичному діалозі людини з комп'ютером – в усіх випадках, коли одержувачем інформації є людина.

Схема системи синтезу мовлення має такий узагальнений вигляд:

Аналізатор тексту → Інтерпретатор + База даних правил і фонем → апаратний синтезатор → динамік

Структура ідеалізованої системи автоматичного синтезу мовлення складається з декількох блоків [6, с. 270]:

- Визначення мови тексту;
- Нормалізація тексту;
- Лінгвістичний аналіз: синтаксичний, морфологічний, морфемний аналіз;
- Фонемний транскриптор;
- Формування просодичних характеристик.

Модуль лінгвістичної обробки

Насамперед текст надходить до модуля лінгвістичної обробки. У ньому здійснюється визначення мови (у багатомовній системі синтезу), а також відсіюються символи, які не підлягають вимовлянню. У деяких випадках використовуються модулі виправлення орфографічних і пунктуаційних помилок. Далі відбувається нормалізація тексту, тобто здійснюється поділ уведеного тексту на слова й інші послідовності символів. До символів належать, зокрема, розділові знаки й символи початку абзацу. Всі знаки пунктуації є дуже інформативними й використовуються для розпізнавання просодичної інформації на наступних етапах. Для озвучування цифр розробляються спеціальні підблоки. Пильну увагу потрібно приділити правильній ідентифікації й озвучуванню цифр, що позначають числа місяця, роки, час, телефонні номери, грошові суми тощо.

Лінгвістичний аналіз

Після процедури нормалізації кожному слову тексту необхідно приписати відомості про його вимову, тобто перетворити на ланцюжок фонем або, інакше кажучи, створити його фонемну транскрипцію. У багатьох мовах існують досить регулярні правила читання – правила відповідності між літерами й фонемами (звуками), які, однак, можуть вимагати попереднього розміщення словесних наголосів. Просто зберігати транскрипцію для всіх слів мови не видається можливим через великий обсяг словника й контекстних змін вимови того самого слова у фразі.

Крім того, слід коректно розглядати випадки омографії: та сама послідовність буквених символів у різних контекстах часом представляє два різних слова/словоформи й читається по-різному (Замок замок на замок, щоби замок не замок). Часто вдається вирішити проблему неоднозначності шляхом граматичного аналізу, однак іноді допомагає тільки використання ширшої семантичної інформації.

Для мов з досить регулярними правилами читання одним із продуктивних підходів до переведення слів у фонему є система контекстних правил, що ставлять у відповідність тій чи іншій букві / буквсполуці ту чи іншу (певну) фонему, тобто автоматичний фонемний транскриптор ("слово-літера-фонема"). Однак чим більше у мові винятків із правил читання, тим гірше працює цей метод. Стандартний спосіб поліпшення вимови системи полягає в занесенні декількох тисяч найбільш уживаних винятків до словника.

Альтернативний підхід рішення припускає морфемний аналіз слова й переведення у фонему морфів (тобто значущих частин слова: префіксів, коренів, суфіксів і закінчень). Однак у зв'язку з різними звуковими явищами на стиках морфів розкладання на ці елементи являє собою значні труднощі. Морфемний аналіз зручний ще й тому, що за його допомогою можна визначити належність слів до частин мови, що дуже важливо для граматичного аналізу тексту й завдання встановленн його просодичних характеристик.

Формування просодичних характеристик

До просодичних характеристик висловлення належать його тональні, акцентні й ритмічні характеристики. Їхніми фізичними аналогами є частота основного тону, енергія й тривалість. У мовленні просодичні характеристики висловлення визначаються не тільки словами, що входять до його складу, але також тим, яке значення воно несе й для якого слухача призначене, емоційним і фізичним станом мовця й багатьма іншими факторами. Від системи синтезу максимально слід очікувати того, що вона зможе розуміти наявний у неї на вході текст, використовуючи методи штучного інтелекту, й підібрати відповідну інтонацію. Однак цей рівень розвитку комп'ютерної технології ще не досягнутий, і більшість сучасних систем автоматичного синтезу намагаються коректно синтезувати мовлення з емоційно нейтральною інтонацією.

Формування просодичних характеристик, необхідних для озвучування тексту, здійснюється трьома основними блоками, а саме: блоком розміщення синтагматичних меж (паузи), блоком приписування ритмічних і акцентних характеристик (тривалості й енергії), блоком приписування тональних характеристик (частота основного тону) – жіночий / чоловічий голос.

3. Методи озвучування

Всі способи синтезу мовлення можна розділити на три групи:

параметричний синтез;

конкатенативний, або компіляційний (компілятивний) синтез;

синтез за правилами.

Параметричний синтез

Параметричний синтез мовлення є кінцевою операцією у вокодерних системах, де мовний сигнал представляється набором невеликої кількості постійно змінюваних параметрів. Параметричний синтез доцільно застосовувати в тих випадках, коли набір повідомлень обмежений і змінюється не занадто часто. Перевагою такого способу є можливість записати мовлення для будь-якої мови й будь-якого диктора. Якість параметричного синтезу може бути дуже високою (залежно від ступеня стиснення інформації в параметричному представленні). Однак параметричний синтез не може застосовуватися для довільних, заздалегідь не заданих повідомлень.

Компілятивний синтез

Компілятивний синтез зводиться до складання повідомлення з попередньо записаного словника вихідних елементів синтезу. Розмір елементів синтезу становить не менше слова. Очевидно, що зміст синтезованих повідомлень зумовлений обсягом словника. Як правило, кількість одиниць словника не перевищує декількох сотень слів. Основна проблема в компілятивному синтезі — обсяги пам'яті для зберігання словника. У цьому зв'язку використовуються різноманітні методи стиснення/кодування мовного сигналу. *Компілятивний синтез має широке практичне застосування. За рубежем різноманітні пристрої (від військових літаків до побутових пристроїв) оснащуються системами мовної відповіді. У нашій країні системи мовної відповіді донедавна використовувалися в основному у військовій техніці, зараз вони знаходять все більше застосування в повсякденному житті, наприклад, у довідкових службах операторів стільникового зв'язку при одержанні інформації про стан рахунку абонента.*

Повний синтез мовлення за правилами (конкатенативний синтез).

Цей метод на сьогодні є найбільш поширеним методом синтезу мовлення, він полягає в поєднанні (склеюванні) відрізків мовленнєвих сигналів, що зберігаються у мовленнєвих базах даних (МБД). Елементами МБД найчастіше бувають відрізки мовленнєвих сигналів, що відповідають таким фонетичним одиницям як фонемі (звуки), дифоні (відрізки мовленнєвого сигналу від середини однієї фонемі до середини наступної) та напівфони (половини дифонів).

Повний синтез мовлення за правилами (або синтез за друкованим текстом) забезпечує управління всіма параметрами мовного сигналу й, таким чином, може генерувати мовлення за заздалегідь не відомим текстом. У цьому випадку параметри, отримані при аналізі мовного сигналу, зберігаються в пам'яті так само, як і правила з'єднання звуків у слова й фрази. Синтез реалізується шляхом моделювання мовного тракту через застосування аналогової або цифрової техніки. При цьому в процесі синтезу значення параметрів і правила з'єднання фонем уводять послідовно через певний часовий інтервал, наприклад 5-10 мс. Метод синтезу мовлення за друкованим текстом (синтез за правилами) базується на запрограмованому знанні акустичних і лінгвістичних обмежень і не використовує безпосередньо елементів людського мовлення.

У системах, що ґрунтуються на цьому способі синтезу, виділяють два підходи. Перший підхід спрямований на побудову моделі мовленнєвої системи людини, він відомий під назвою **артикуляторного синтезу**. Другий підхід – **формантний синтез** за правилами. Тут використовують відомі параметри: формантні частоти для голосних і сонорних, періодичний і турбулентний шуми.

Синтез мовлення за правилами з використанням попередньо зафіксованих відрізків природної мови – це різновид синтезу мовлення за правилами, що одержав поширення у зв'язку з появою можливостей маніпулювання мовним сигналом в цифровій формі. Залежно від розміру вихідних елементів синтезу виділяються такі види синтезу:

- мікросегментний (мікрохвильовий);
- алофонічний;
- дифонний;
- напівскладовий;
- складовий;
- синтез із одиниць довільного розміру.

Найчастіше використовують напівсклади – сегменти, що містять половину приголосного й половину голосного, який прилягає до нього. При цьому можна синтезувати мовлення за заздалегідь не заданим текстом, але важко керувати інтонаційними характеристиками. Якість такого синтезу не відповідає якості природного мовлення, оскільки у місцях зшивання дифонів часто виникають викривлення. Компіляція мовлення із заздалегідь записаних словоформ також не вирішує проблеми високоякісного синтезу довільних повідомлень, оскільки акустичні й просодичні (тривалість і інтонація) характеристики слів змінюються залежно від типу фрази й місця слова у фразі.

Мовленнєві бази даних, що використовуються у системах синтезу мовлення, не є спільними для носіїв тієї чи іншої мови, вони завжди індивідуальні та містять інформацію про особливості голосу та вимови окремих дикторів-донорів. Що більший обсяг МБД, то повніше представлено у ній фонемну (звукову), темпоральну та інтонаційну варіативність мовлення диктора. Як наслідок, синтезоване мовлення звучить більш натурально. Крім того, що більшим є обсяг МБД, то меншими є спотворення мовленнєвих відрізків у місцях конкатенації внаслідок необхідної просодичної модифікації [3, с. 78].

Як одиниці конкатенації обирають відрізки мовленнєвих сигналів, що відповідають одиницям мови – фонемам. На акустичному рівні фонемні спостереження не ізольовано, а у поєднанні з сусідніми фонемами. У мовленні фонемні зазнають змін акустичних характеристик унаслідок впливу артикуляції сусідніх фонем. З метою відображення в одиницях конкатенації змін акустичних характеристик, яких зазнають фонемні у мовленні внаслідок впливу артикуляції сусідніх фонем, елементами мовленнєвих баз даних було обрано фонемні-трифони [3, с. 79], тобто фонемні у контексті. Наприклад, у вигляді послідовності фонем-трифонів слово „люди” буде виглядати так: #-л'-У л'-У-д У-д-и д-и-#, де # - пауза.

Розрізняються МБД невеликого (до 3000 фонем-трифонів), середнього (від 3000 до 50000 фонем-трифонів) та великого (понад 50000 фонем-трифонів) обсягу.

Мовленнєві бази даних розробляють за таким планом:

- визначення алфавіту фонем;
- вибір навчальних текстів;
- створення мовленнєвих корпусів;
- фонемне транскрибування мовленнєвих корпусів;
- створення МБД на підставі мовленнєвих корпусів;
- ручна/автоматична сегментація МБД на фонемні-трифони [3, с. 80].

Щодо розвитку ринку синтезу українського мовлення слід зауважити, що великих компаній, які займаються створенням програмних продуктів немає. Існують наукові заклади, які займаються дослідженнями в галузі розпізнавання та синтезу, або поодинокі розробники. Серед першої категорії можна виділити відділ розпізнавання та синтезу звукових образів Міжнародного науково-навчального центру інформаційних технологій та систем (МННЦІТС), м. Київ, та Українську асоціацію з оброблення інформації та розпізнавання образів (УАСОІРО) при ньому. Також активно діє відділ розпізнавання мовних образів Державного інституту штучного інтелекту (ДІШІ), м. Донецьк.

Друга категорія, або розробники-ентузіасти, представлена насамперед Анатолієм Чорним, який є ініціатором Проекту альтернативного інтелекту, в межах якого розвивається програма синтезу українського мовлення «Розмовлялька» (<http://www.proekt-ai.kh.ua/syntezez.htm>).

У програмі "Вимова плюс", яка вголос читає різноманітні тексти з Інтернету, використовується синтезатор української мови, створений Тетяною Людовік та Миколою Сажком (МННЦІТС) (<http://cybermova.com/products/vymovaplus.htm>).

Влад Савченко на основі голосового движка Digalo Russian та SAPI розробив програму Базікало (у програмі немає постійної адреси в Інтернеті).

У Львові Ярослав Козак створив систему озвучення українських текстів UkrVox на платформі SAPI.

Також є синтезатори російської та української мови "Vikno" (автори: Г.В. Юсим та В.Б. Кон), які дозволяють озвучувати довільні тексти, написані російською або українською мовами, з можливими англійськими або німецькомовними вкрапленнями.

Нарешті, існує програма для озвучення українських текстів Декламатор (<http://declamator.ho.com.ua/>). У ній передбачено три види використання: читання електронних книжок спеціального формату, проведення диктанту, вибраного зі збірника диктантів або окремого тексту, редагування текстів з прослуховуванням.

Системи розпізнавання мови можуть застосовуватися і застосовуються у різних галузях: суди, переговори операторів call-центрів, автоматизовані служби замовлень, технічної підтримки, інформаційно-довідковий сервіс і багато чого іншого, включаючи антитерористичний моніторинг мовних переговорів (у США такий моніторинг телефонних мереж давно узаконений), мовний інтерфейс із бойовими, а також побутовими роботами (Японія в такий спосіб налагоджує обслуговування самотніх людей похилого віку) і соціалізацію людей з обмеженими фізичними здатностями.

Перспективи розпізнавання українського мовлення, на жаль, більшою мірою залежать від мовної політики держави, а не бажання розробників інвестувати у галузь з неочевидним миттєвим прибутком. Розширення меж функціонування української мови й дотримання вимог законодавства щодо її державного статусу – ось основний, на нашу думку, рушій розвитку технологій синтезу українського мовлення.

Література

1. Бас-Кононенко О. Породження мовлення як об'єкт експериментальної фонетики, фонології, психолінгвістики у зв'язку з психолінгвістичною діяльністю механізмів мозку (спроба інтерпретації окремих проблем) // Українське мовознавство. – Вип. 29-30. – К., 2004. – С. 136-140.
2. Вінцюк Т. Комп'ютерні автоматичні системи розпізнавання та синтезу українського мовлення // Проблеми українізації комп'ютерів. – К., 1993.

3. Вінцюк Т., Людовик Т., Сажок М., Селюх Р. Автоматичний озвучувач українських текстів на основі фонемно-трифонної моделі з використанням природного мовного сигналу // Праці 6-ї Всеукраїнської міжнародної конференції “Оброблення сигналів і зображень та розпізнавання образів” – УкрОбраз’2002. – К., 2002. – С. 79–84.
4. Городецкий Б.Ю. Компьютерная лингвистика: моделирование языкового общения // НЗЛ. Вып. XXIV. М., 1989. С.5-31.
5. Данилюк І.Г. Автоматичне опрацювання природного мовлення. Навчально-методичний посібник із курсу «Автоматичне опрацювання природного мовлення» для студентів спеціальності 6.020303 «Прикладна лінгвістика» / За ред. А.П.Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 55 с.
6. Лобанов Б.М., Карневская Е.Б., Левковская Т.В. “Синтезатор речи по тексту как компьютерное средство «клонирования» персонального голоса” // Труды Международной конференции Диалог-2001. – М., 2001. – С. 265-272.
7. Речь и ЭВМ. – М., 1989. – 47 с.

The article examines the history, current state and prospects of the problem of speech synthesis. It's found the methods of synthesis, the mechanism described creating language databases, modern speech synthesis system are analyzed. The main achievements and perspectives in the context of hardware.

Keywords: speech synthesis, linguistic processing, phoneme.

Надійшла до редакції 4 жовтня 2008 року.

Алексей Кретов, Инна Меркулова, Юлия Суворова

ББК Ш 81-3
УДК 81'373

ДЛИНА СЛОВА КАК ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПАРАМЕТР СЛАВЯНСКОЙ ЛЕКСИКИ¹

У статті проаналізовано функційне ядро лексики слов'янських літературних мов на підставі словникових даних. Визначено індекс унікальності слів як своєрідний показник динамічності лексико-семантичних систем слов'янських мов. Установлено індекс зв'язку між лексиконами, що дає змогу кількісно оцінити близькість лексиконів слов'янських мов.

Ключові слова: індекс унікальності, індекс зв'язку між лексиконами, слов'янські мови.

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ

Функциональный аспект лексики принято оценивать по (абсолютной или относительной) частоте появления слова в тексте. Эта оценка лукава: она очень сильно зависит от содержания текста, которое, в свою очередь, через создателя и адресатов привязано ко времени и месту.

Есть способ более объективно оценить функциональную активность слова.

Суть его состоит в следующем. Традиционным способом выявления тематически маркированной лексики является частота словоформ (или их множеств, относящихся к одному слову-лемме). При этом предполагается, что чем чаще употребляется слово в тексте, тем важнее оно для содержания данного текста. Это справедливо только отчасти: так, например, самым употребительным словом русского языка является союз *и*. Очевидно, что специфики текста он не отражает.

Исключив из рассмотрения служебные и дискурсивные слова, мы тем самым уже освободим частотную верхушку словаря от информационного шума.

Но есть и ещё одно обстоятельство. Ещё в первой половине XX века американский лингвист Дж. К. Ципф установил зависимость, существующую между частотой слова (словоформы) и его длиной: чем чаще употребляется слово, тем оно короче и наоборот [Zipf 1949; 1965]. Можно сказать, что от частого употребления слова «снимаются» – уменьшаются в размере (длине). Но для этого требуется, чтобы слова были частотными устойчиво и продолжительно.

История лексикографии свидетельствует о том, что частотный словарь появляется в национальной лексикографии, как правило, после толкового словаря, тогда как первым в любой национальной лексикографии появляется двуязычный словарь. Это обстоятельство представляется немаловажным, если мы имеем в виду перспективу сопоставления лексико-семантических систем славянских языков с лексико-семантическими системами других индоевропейских языков. Для большей части иранских и индийских языков не существует не

¹ Исследование осуществлено при поддержке Российского гуманитарного научного фонда (РГНФ) проект 07-04-00036а.

только частотных словарей, но и одноязычных толковых. Подавляющее большинство их (и всех языков мира) представлено двуязычными словарями.

Это обстоятельство делает насущным обращение к методу извлечения лексико-семантической системы из двуязычных словарей (в идеале) без обращения к другим источникам информации.

Таким методом является косвенная оценка функциональной активности слова по его длине, предложенная В. Т. Титовым [Титов 2002; 2004], основывающаяся на зависимости длины слова от его частотности, выявленной Дж. К. Ципфом [Zipf 1949; 1965].

У этого метода два недостатка: (1) краткость может быть обусловлена фонетическими процессами, не связанными с частотностью слова и (2) кратким может оказаться редкое заимствованное (например, ст.-сл.< греч. *иа* ‘фиалки’; частота 1 – *Супр* 495, 16 [1:245]; русск. < франц. *ас* ‘первоклассный лётчик (вообще профессионал)’; русск. < англ. *гол*; русск. < тюрк. *хан*), стилистически или тематически (русск. муз.< итал. *до, ре, ми, фа, ля, си*) маркированное слово.

Слова второй группы могут и должны отсеиваться с учётом соответствующих помет. Даже если краткость слова не будет связана с его высокой употребительностью, случайность его вхождения в параметрическое ядро словаря в итоге будет скорректирована остальными параметрами – синтагматическим, парадигматическим и эпидигматическим, что оттеснит слово на его законное место – в периферию словаря.

Исходя из изложенных выше соображений, мы проанализируем функциональное ядро лексики славянских литературных языков, ориентируясь прежде всего на данные славянско-русских словарей. Для русского языка – по необходимости – это будут одноязычные или русско-иноязычные словари.

ЗАВИСИМОСТЬ РЕЗУЛЬТАТА ИССЛЕДОВАНИЯ ОТ СЛОВАРЯ-ИСТОЧНИКА.

Прежде, чем обратиться к анализу малых словарей, убедимся, что они дают информацию, не противоречащую данным больших словарей.

Для этого обратимся к наиболее доступным для нас русским источникам.

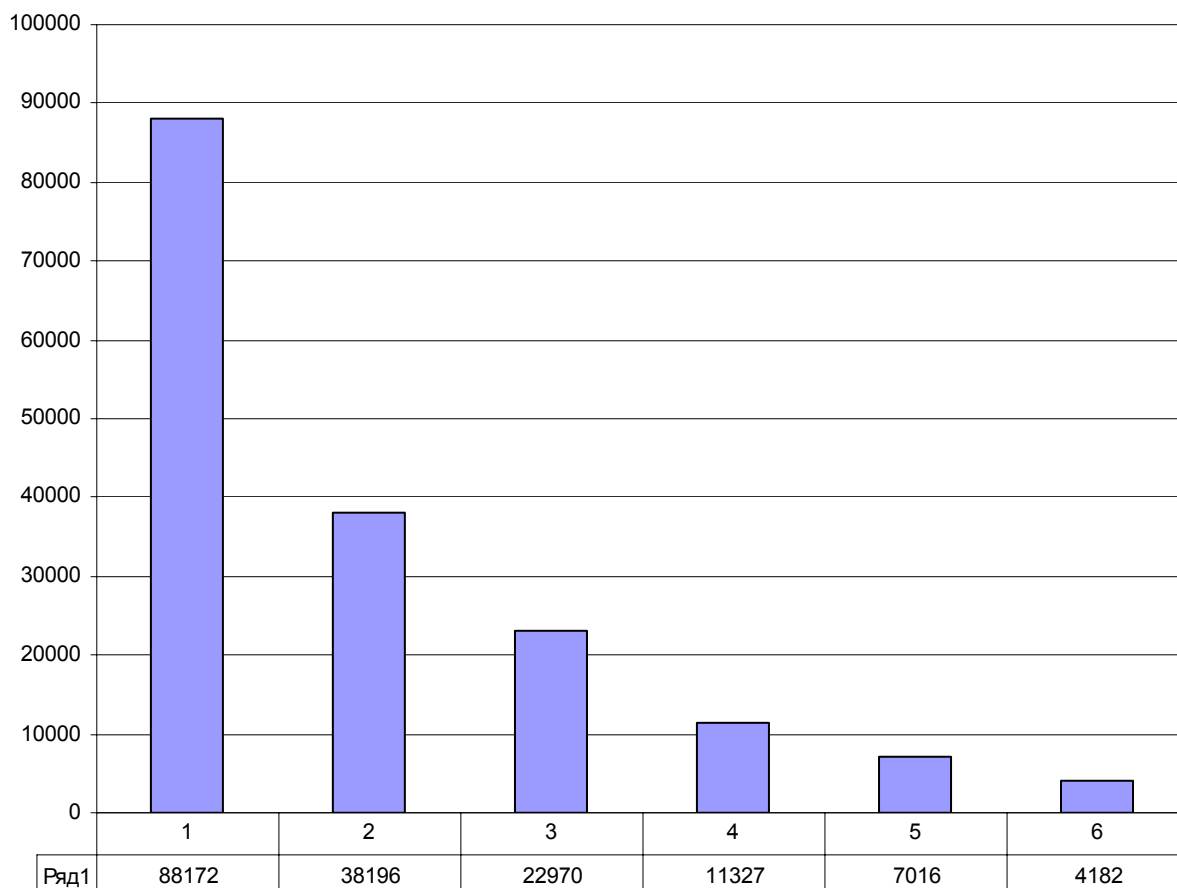

Рис. 1. Соотношение величин словарей анализируемых словарей русского языка.

1 – «Толковый словарь русского языка» в 4-х тт. /Под ред. Д.Н.Ушакова, М.: ОГИЗ, 1935-1940;

2 – «Словарь русского языка» С.И.Ожегова (Электронная версия, используемая в компьютерной системе СтарЛинг С.А.Старостина);

3 – «Словарь языка Пушкина» в 4-х тт. (по данным словаря А.А.Кретьова и Л.Н.Матыциной «Морфемно-морфонологический словарь языка А.С.Пушкина». - Воронеж, ЦЧКИ, 1999);

4 – «Русской-финский словарь» Арнольда Хилтунена и Уллы-Лийсы Хейно (SUOMI VENÄJÄ SUOMI Laatineet ARNOLD HILTUNEN JA ULLA-LIISA HEINO APN:n muun henkilökunnan avustamina WERNER SÖDERSTRÖM OSAKEYHTIÖ Porvoo, 1968. (“PUNAISET SANAKIRJAT”).);

5 – Словник словоформ поэзии А.В.Кольцова;

6 – Словник лемм поэзии А.В.Кольцова (по «Обратному частотному словарю поэтических произведений А.В.Кольцова Р.К.Кавецкой и А.А.Кретьова, Воронеж: Воронежский государственный университет, 1996).

Сравним распределение слов по длине в этих словарях. Для сопоставимости представим данные не в абсолютных, а в относительных (делёных на общее число единиц в словнике) величинах.

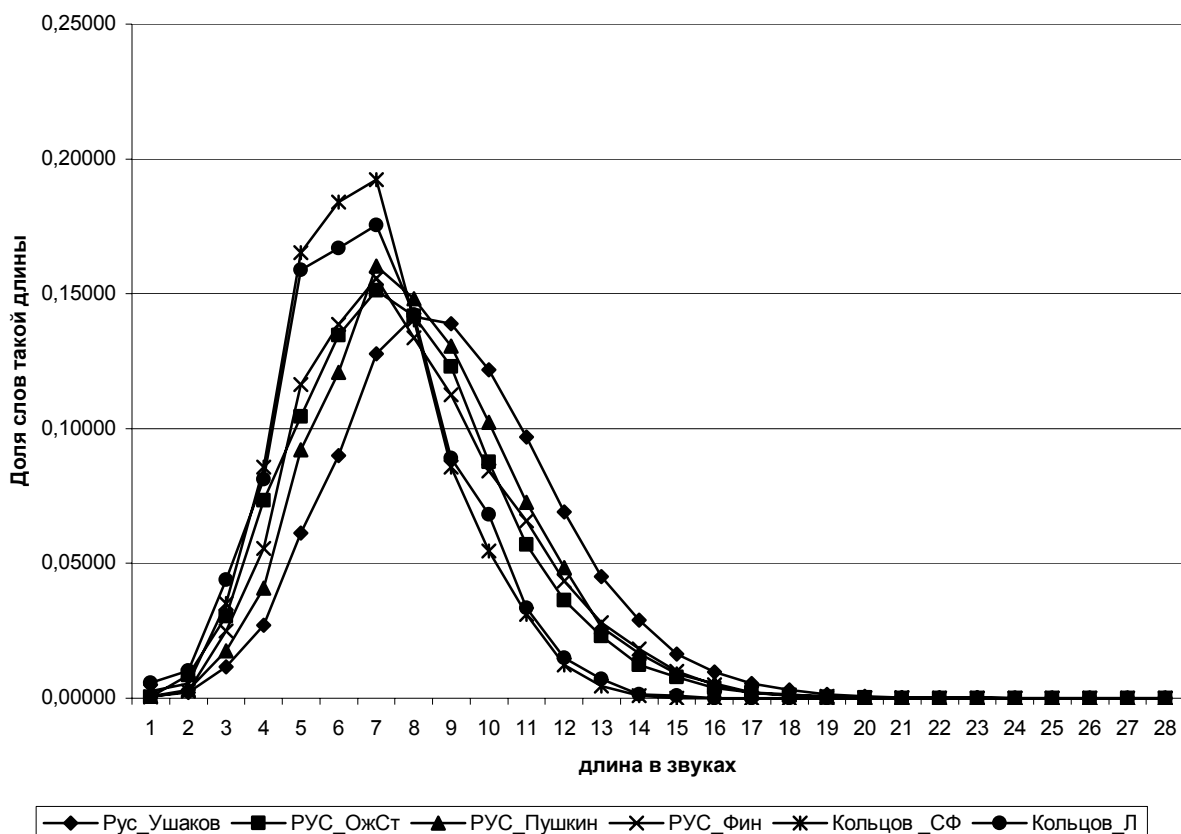

Рис.2. Зависимость доли слов от их длины в русских словарях.

На Рис.2 хорошо видно, что прирост слов осуществляется, главным образом, за счёт слов большой (больше оптимальной) длины. Это сглаживает распределение и смещает его максимум в сторону БОльших значений. Так, если у малых (5-15.000 слов) и средних (20-40.000 слов) максимум в русском языке приходится на слова длиной в семь звуков, то в большом (60-100.000 слов) словаре, а именно – в словаре Ушакова с его 88.172 словами максимум смещается в БОльшую сторону и равен уже не семи, а восьми звукам. Этот максимум, видимо, и следует считать оптимальной длиной слова в том или ином языке. Таким образом, мы получили одну из величин для типологической характеристики лексики – Оптимальную длину слова.

Следует обратить внимание на высокую устойчивость распределения: Словарь поэзии А.В.Кольцова меньше Словаря Ожегова в 9,5 раз. И тем не менее оба указывают одну и ту же максимальную долю – 7 звуков. Весьма показательно и то, что распределение лемматизированных слов и распределение словоформ (текстовых слов) не противоречат друг другу. Различие состоит лишь в том, что в словаре словоформ ярче выражен оптимум: больше разрыв между словоформами длиной 5-7 звуков и всеми остальными словоформами, распределёнными, фактически одинаково.

В итоге мы получаем парадоксальный вывод: большие словари смазывают, растушовывают, скрывают и искажают типологическую характеристику языка. Это – по большому счёту – естественно: ведь разрастаются словари главным образом за счёт иносистемных (по преимуществу – заимствованных слов или за счёт словосочетаний, оформленных как одно слово).

Таким образом, для типологической характеристики лексики более пригодны малые и средние словари, а не большие. В них специфика лексико-семантической системы данного языка представлена в более чистом, незасорённом и незамутнённом виде.

Розділ IX. Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження

Постараемся показать, что с точки зрения выделения исконного ядра лексики большие словари содержат больше «шума», чем информации.

Для этого рассмотрим состав слов длиной в один-два звука (Таблица 1).

Таблица 1.

Звуков	Рус_Ушаков	РУС_ОжСт	РУС_Пушкин	РУС_Фин	Кольцов_СФ	Кольцов_Л
1	65	15	18	6	19	24
2	194	330	70	29	38	43

Из слов длиной в 1 звук информативными с точки зрения (пусть не лексической, а грамматической) типологии являются 6 слов: *a, u, k, o, c, y*. Словоформы *жс < же*, *б < бы* и *ль < ли* в этом интервале учитываться не должны в силу своей вторичности и меньшей частотности (это же относится и к более редким вариантам *ко, со*, которые не должны фигурировать при анализе слов длиной в два звука). Разделив 6 на 65, мы получим величину, характеризующую информативность Словаря Ушакова в интервале слов длиной в 1 звук.

А что в интервале двузвучных даёт нам Частотный словарь русского языка, содержащий 5000 наиболее употребительных слов русского языка? (С.А.Шаров, <http://www.artint.ru/projects/frqlist.asp>).

Среди этих 5000 двузвучных полнозначных слов лишь 10, и все они – существительные (Таблица 2):

Таблица 2.

Ранг слова	Частота ipm	Слово
604	169,37	ум
1712	65,56	ус
2159	50,56	цк
2259	48,23	др
2411	44,81	мк
3283	32,14	ад
3725	27,85	ир
4389	23,20	па
4451	22,71	рф
4668	21,49	ля

Из этих 10-ти 5 слов – аббревиатуры, которые мы принципиально не рассматриваем: (и не только потому, что они читаются, т.е. произносятся, как «цэка», «эмка» «эрэф») это не столько слова, сколько сокращённые обозначения слов и словосочетаний, т.е. знаки знаков. В четвёртую тысячу входит религиозный термин *ад*, заимствованный из греческого языка. В пятую тысячу употребительных слов входят также не рассматриваемые нами культурные заимствования: балетный термин *па* (из франц.) и музыкальный термин *ля* – из итальянского.

В первой тысяче встречаем слово *ум*, во второй – слово *ус*. Существительные *уж* и *ци* в первые пять тысяч наиболее частотных слов не попали слова: *ось* - 13.22 на миллион словоупотреблений, *ци* – 12.06, *уж* – 1.96 на миллион (Частотный словарь русского языка С.А. Шарова; адрес в Интернете: <http://www.artint.ru/projects/frqlist.asp>). Размер Корпуса – 16.336.972 словоформ.

Вывод: *длина слова позволяет обнаружить не только употребительные ныне слова, но и те слова, которые долго и устойчиво были употребительными в прошлом.*

Показательно, что все полнозначные исконные слова прежде были длиннее: *ось < *ak^sis* [Mann 1987:12], *ум < *aum-*, *ус < *(w)ans-*, *ци < *ski-*, а *уж < *angis* и укоротились под действием фонетических процессов. Из этого следует, что закон Ципфа начинает действовать с оптимума длины слова, аномальная же краткость полнозначного слова носит случайный (вызванный фонетическими, а не функциональными причинами) характер.

Из слов длиной в 2 звука для лексико-семантической типологии русского языка информативны лишь 4 полнозначных исконных слова, не являющихся аббревиатурами: *ось, ум, уж* и *ци*. (Словоформу *ус* словари русского языка не включают в число лемм, считая её маркированной и отдавая предпочтение словоформе *усы*).

А разделив 4 на 194 мы получим индекс информативности (ИндИнф) этого словаря в интервале слов длиной в 2 звука. Аналогично можно вычислить ИндИнф (информативности для соответствующих интервалов остальных словарей).

Динамика ИндИнф₁₋₂ представлена на Рис.3.

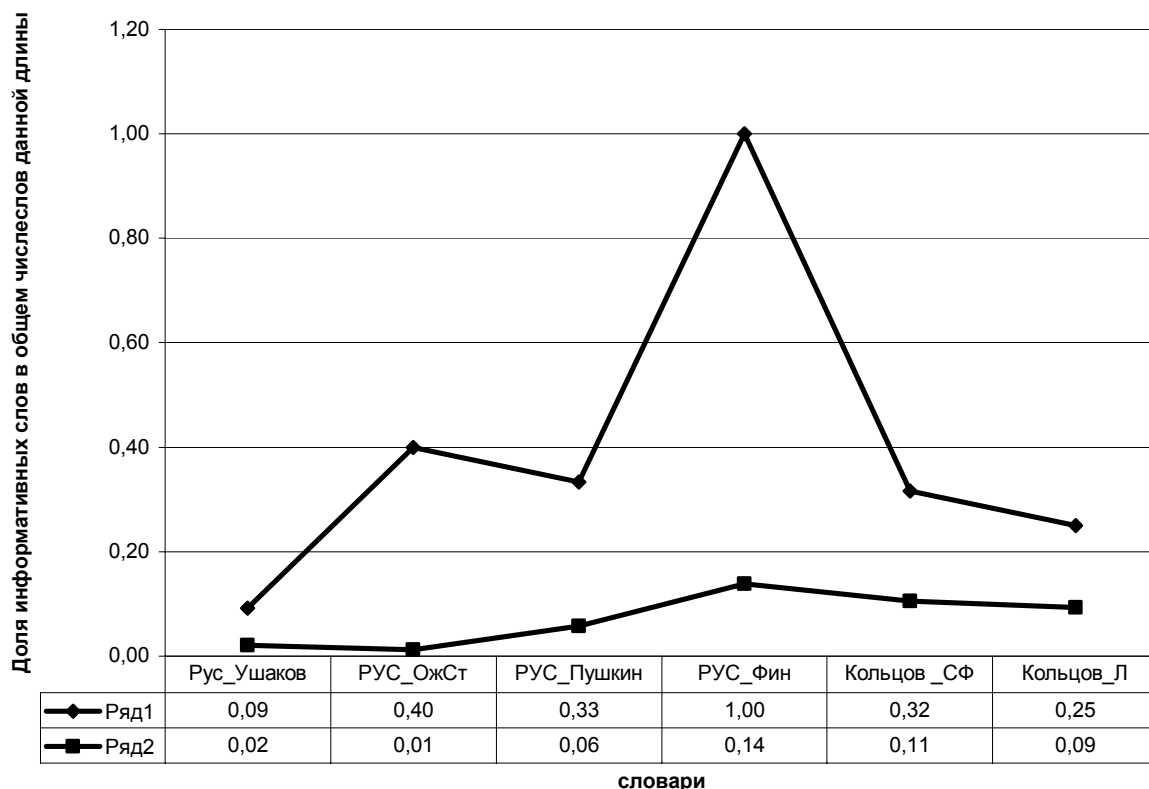

Рис. 3. Динамика индексов информативности в интервалах слов длиной в 1-2 звука (по данным словарей русского языка)

Сложив значения ИндИнф₁ и ИндИнф₂, мы получим суммарный ИндИнф для анализируемых словарей, который позволит выбрать из имеющегося набора словарей наиболее информативный.

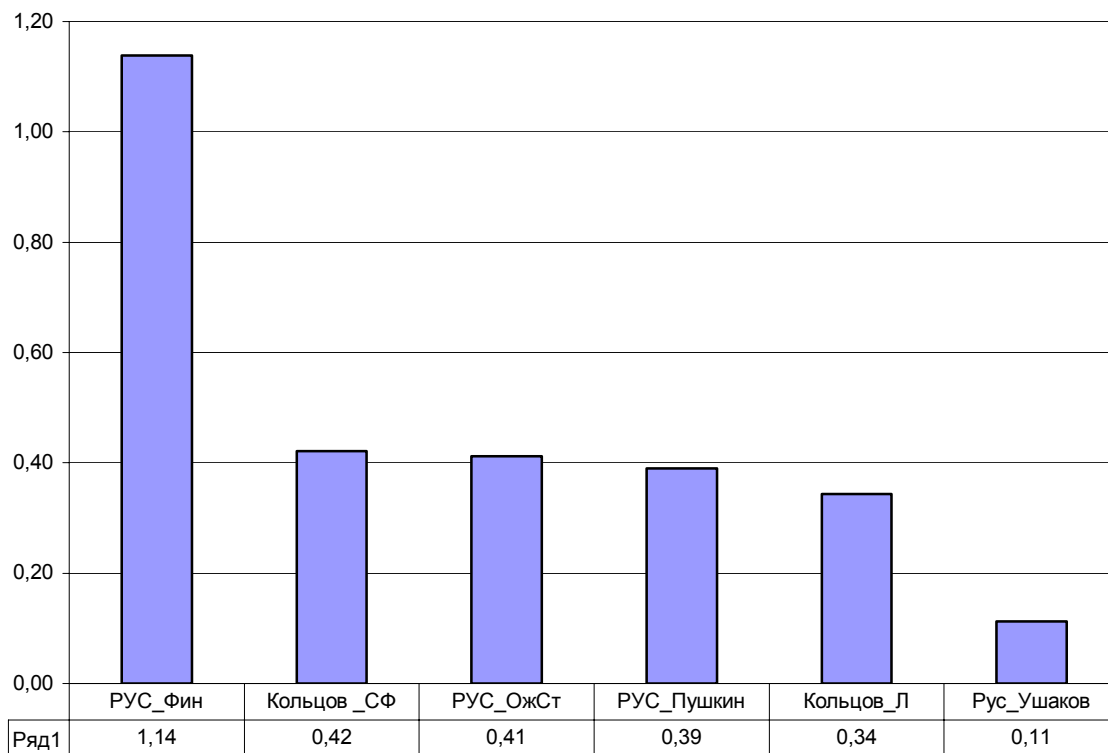

Рис. 4. Значения индекса информативности русских словарей для слов длиной 1-2 звука.

Одного взгляда на Рис.4 достаточно, чтобы выбрать наиболее информативный словарь. Это Русско-финский словарь размером около 11.000 слов. Минимальна информативность у большого словаря – словаря Ушакова.

Таким образом, для характеристики словаря по функциональному параметру оптимальными являются малые словари объёмом в 8.000-12.000 слов и наименее информативными – большие.

Проверим полученные результаты на украинском материале, сравнив данные малого и среднего словарей украинского языка.

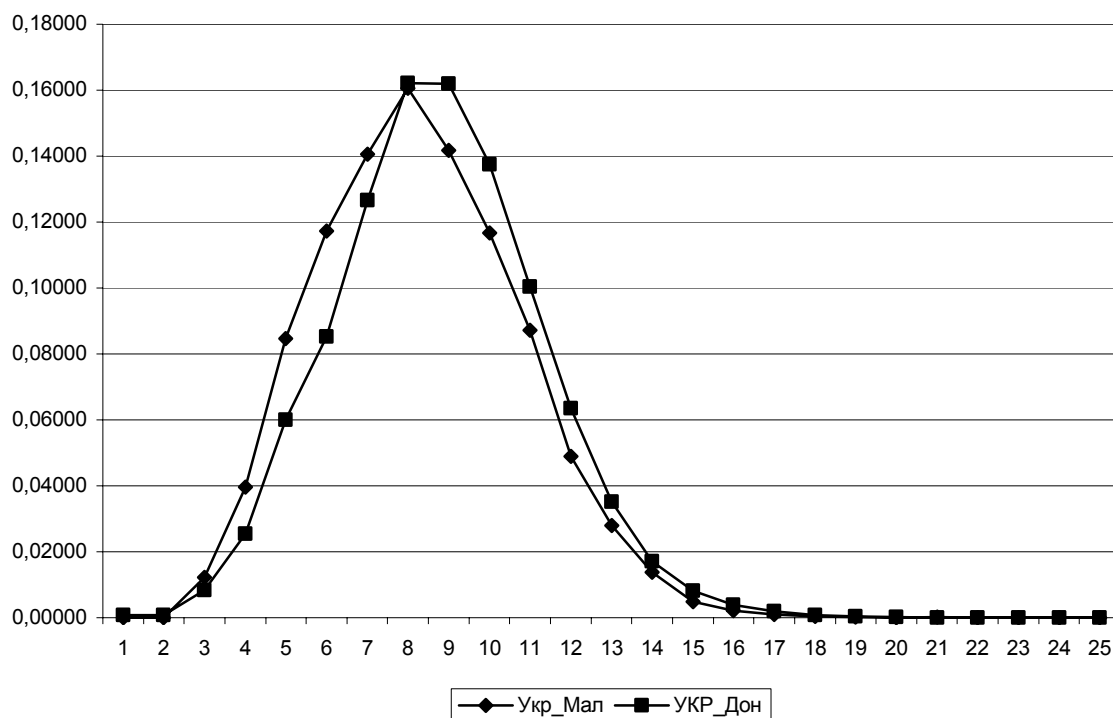

Рис.5. Распределение слов по длине (в звуках) в украинско-русских словарях.

Укр_Мал - Ганич Д.И., Олейник И.С. Русско-украинский и украинско-русский словарь. — 6-е стер. изд. — К.: МП "Феникс", 1992 — 560 с. (12.467 слов)

УКР_Дон - Загнітко А.П., Вінтонів М.О., Данилюк І.Г. Великий українсько-російський і російсько-український словник. – Донецьк: ТОВ ВКФ "БАО", 2007. – 949 с. (23.286 слов)²

Как мы видим на Рис.5, украинские словари дают ту же картину: в среднем словаре распределение сдвинуто в сторону бОльших значений по сравнению с малым словарём, в среднем словаре типологически значимый максимум выражен не так явно и демонстрирует тенденцию к смещению с 8 на 9 звуков. Следовательно, и тут малый словарь оказывается предпочтительнее.

Исходя из этих соображений, мы и осуществили отбор словарей для сопоставительного анализа.

Соотношение их объёмов представлено на Рис. 6.

Как следует из Рис.6, за двумя исключениями, привлекаемые словари относятся к малым (между 5 и 15 тыс. слов).

Македонский язык представлен Словарём среднего типа, а полабский – словарём сверхмалого типа. В обоих случаях – по необходимости. При этом естественно было воспользоваться более новым Македонско-русским словарём 2003 года (Македонско-русский словарь / Под общ. ред. Р.П. Усиковой и Е.В. Верижниковой; сост. Р.П. Усикова, З.К. Шанова, Е.В. Верижникова, М.А. Поварницына. М.: ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ», 2003. 848 с.) вместо морально устаревшего словаря 1963 года, но и этот выбор вынужден: авторам пока что не удалось получить электронной версии новейшего македонско-русского словаря. Электронная же версия македонско-русского словаря 1963 была создана ими до выхода в свет новейших македонско-русских словарей.

² Авторы данного исследования выражают глубокую признательность А.А. Загнитко, М.А.Винтону и И.Г.Данилюку за предоставление электронной версии их словаря.

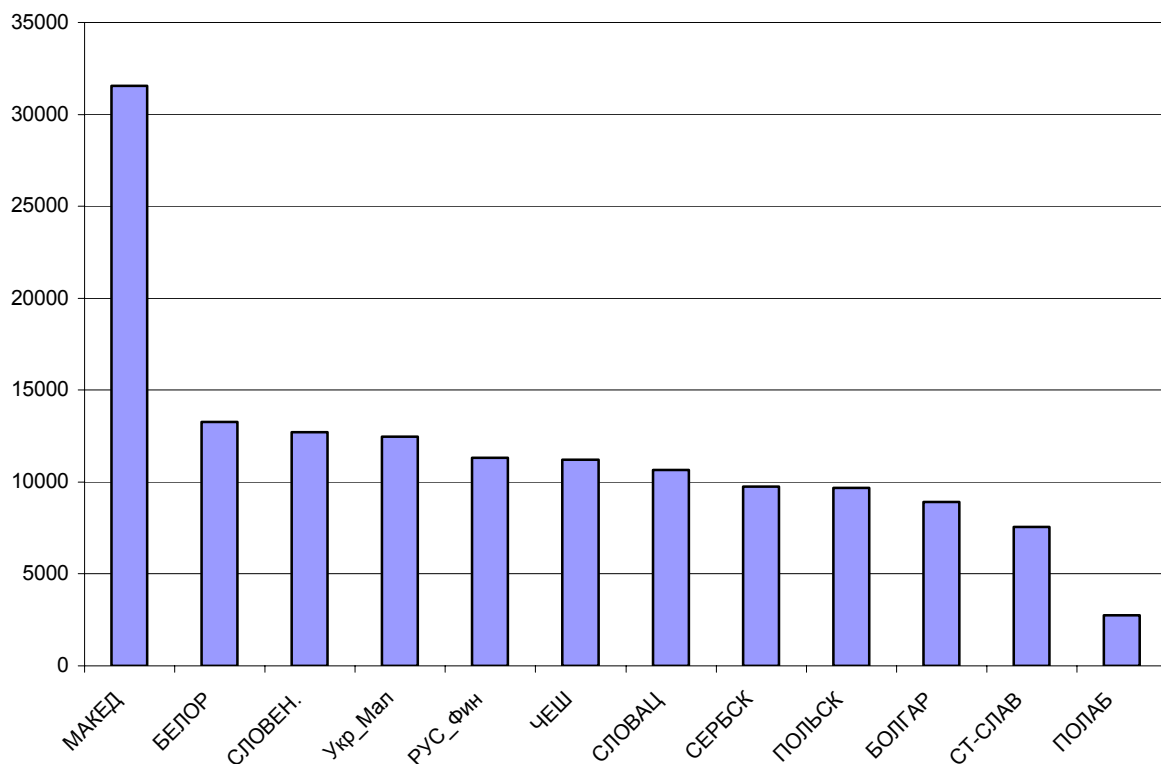

Рис.6. Соотношение размеров (в тыс. слов) привлекаемых к исследованию славянско-русских словарей.

Распределение слов по длине (в сопоставимых относительных величинах) представлено в таблице 3.

Таблица 3. Распределение слов по длине в словарях славянских языков

	Макед.	Белор.	Словен.	Укр	Рус.	Чеш.	Словац.	Серб.	Польск.	Болг.	СтСлав.	Полаб.
1	0,000	0,000	0,000	0,000	0,001	0,001	0,001	0,001	0,000	0,001	0,000	0,000
2	0,003	0,001	0,001	0,000	0,003	0,008	0,003	0,004	0,003	0,005	0,000	0,001
3	0,017	0,008	0,020	0,012	0,025	0,030	0,025	0,033	0,022	0,028	0,004	0,038
4	0,054	0,027	0,050	0,040	0,055	0,065	0,055	0,069	0,058	0,079	0,045	0,148
5	0,120	0,080	0,103	0,085	0,116	0,138	0,127	0,130	0,109	0,143	0,069	0,246
6	0,158	0,119	0,136	0,117	0,139	0,155	0,152	0,147	0,140	0,155	0,115	0,211
7	0,173	0,158	0,158	0,141	0,156	0,179	0,175	0,160	0,156	0,168	0,145	0,149
8	0,165	0,159	0,169	0,161	0,134	0,153	0,161	0,158	0,154	0,149	0,174	0,111
9	0,135	0,147	0,137	0,142	0,112	0,114	0,120	0,122	0,118	0,108	0,164	0,058
10	0,086	0,117	0,105	0,117	0,084	0,079	0,087	0,082	0,088	0,077	0,120	0,028
11	0,050	0,080	0,061	0,087	0,066	0,040	0,046	0,053	0,065	0,041	0,077	0,007
12	0,023	0,050	0,036	0,049	0,044	0,020	0,026	0,023	0,038	0,024	0,040	0,003
13	0,009	0,029	0,016	0,028	0,028	0,010	0,011	0,011	0,022	0,009	0,022	0,001
14	0,004	0,016	0,006	0,014	0,018	0,006	0,006	0,005	0,013	0,006	0,011	0,000
15	0,002	0,007	0,002	0,005	0,010	0,002	0,003	0,002	0,007	0,002	0,007	0,000
16	0,000	0,002	0,000	0,002	0,005	0,001	0,001	0,001	0,004	0,001	0,003	0,000
17	0,000	0,001	0,000	0,001	0,002	0,000	0,000	0,000	0,001	0,000	0,002	0,000
18	0,000	0,000	0,000	0,000	0,001	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,001	0,000
19	0,000	0,000	0,000	0,000	0,001	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,001	0,000

Как видим, лишь в полабском максимум приходится на слова длиной в 5 звуков. В остальных языках он приходится на 7 звуков (македонский, русский, чешский, словацкий, сербо-хорватский, польский, болгарский)

или на 8 звуков (белорусский, словенский, украинский, старославянский). Как свидетельствует анализ русских словарей, различие между двумя соседними величинами не следует абсолютизировать.

Графически распределение слов по длине в славянских словарях представлено на Рис. 7.

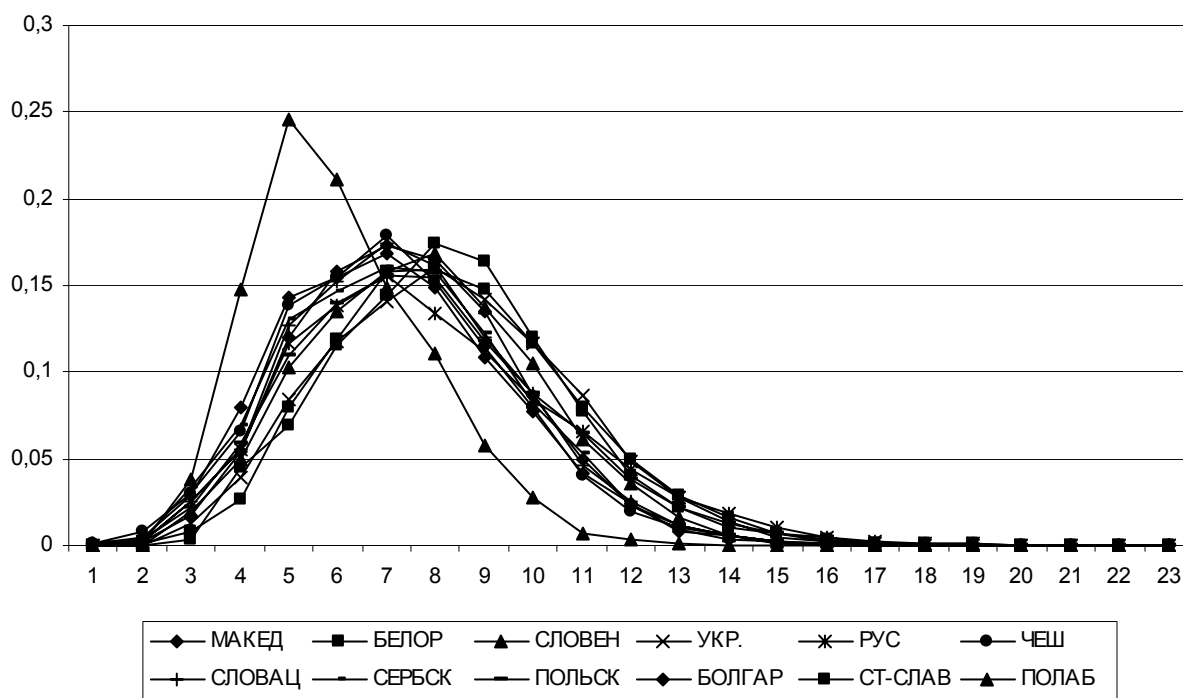

Рис.7. Распределение слов по длине (в звуках) в славянских словарях.

Как мы видим, в целом, распределения (принимая во внимание расхождения в размерах словарей) в славянских словарях сходны. Выделяется лишь полабский материал в силу своей малочисленности и разговорной природы.

Рассмотрим другую интегральную и типологически значимую величину – Среднюю длину слова в словаре данного языка. Для анализируемых славянских языков эта величина представлена ниже на Рис. 8.

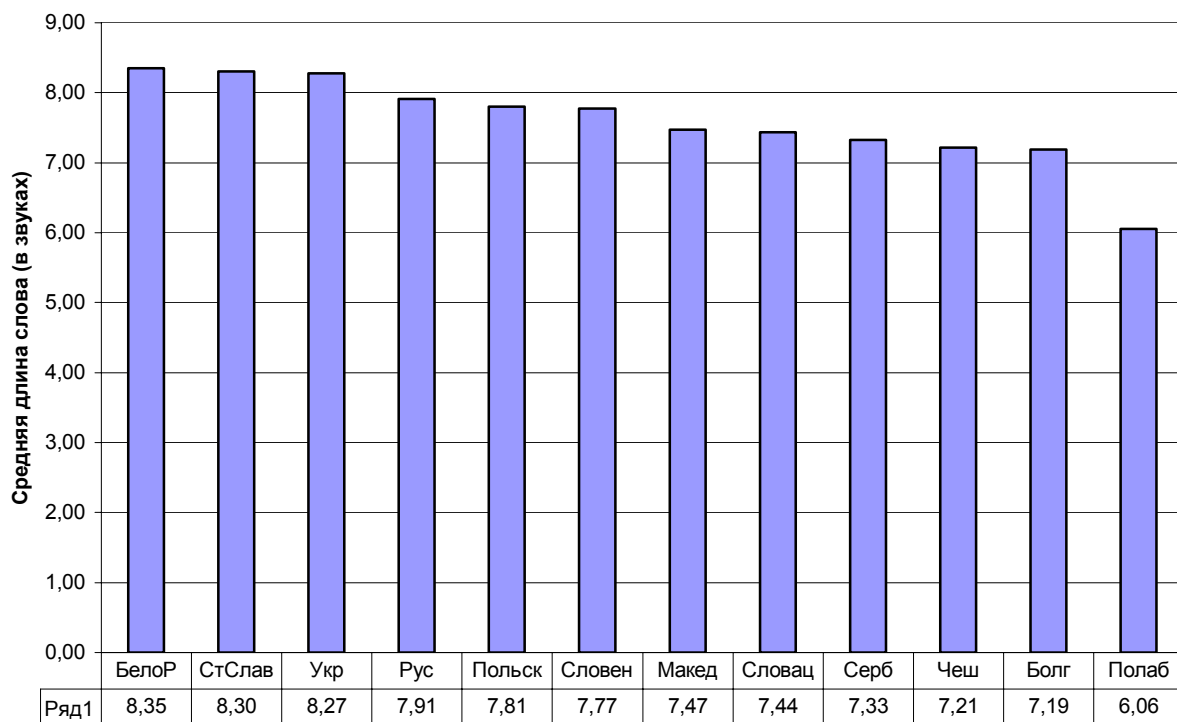

Рис. 8. Средняя длина слова в славянских языках (по данным словарей).

Прежде, чем интерпретировать полученные данные, проверим на материале русских словарей, насколько устойчив этот параметр – средняя длина слова, определяемая по словарям (Рис. 9).

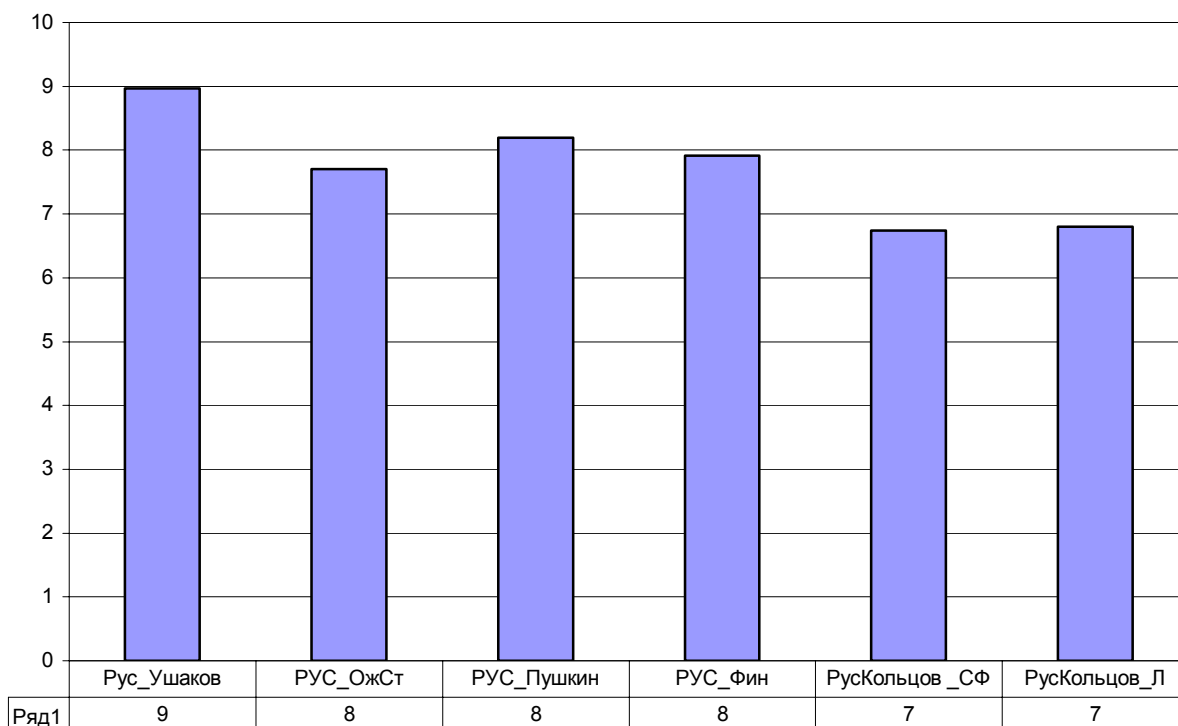

Рис. 9. Средняя длина русского слова по данным русских словарей.

Как видим, Большой словарь (Ушакова) завышает среднюю длину слова – 9 звуков, сверхмалый словарь (Кольцов) – занижает её, а средние и малые словари согласно указывают на 8 звуков как на среднюю длину русского слова. Кроме того, при прочих равных в словаре словоформ средняя длина слова меньше, чем в лемматизированном словаре.

Из этого следует, что средней длине слова в полабском языке не следует особо доверять в силу бедности материала.

Особо красноречивы показания словарей старославянского и македонского языков. Несмотря на малый объём словаря, средняя длина старославянского слова больше, чем средняя длина македонского слова по данным самого большого из рассмотренных словарей. Это – самое надёжное свидетельство того, что македонское слово в среднем уменьшилось в длине по сравнению со старославянским периодом.

Интересно и то, что, кроме старославянского языка, в числе языков с максимальной средней длиной слова оказались все восточнославянские. Расхождение в размерах всех словарей, кроме македонского и полабского не столь велики, чтобы этот параметр мог влиять на среднюю длину слова.

Средняя длина слова уверенно делит живые славянские языки на северные восточнославянские с польским и южные – южнославянские с чешским и словацким. Такое деление имеет под собой серьёзное историко-лингвистическое основание. Кроме того, если сделать поправку на объём словаря, можно утверждать, что за последнее тысячелетие (по сравнению со старославянским языком) средняя длина слова в славянских языках сократилась.

Если (в значительной степени условно) принять старославянский язык за точку отсчёта, можно проследить, в каком направлении и в какой степени эволюционировала средняя длина слова в славянских языках (Рис. 10).

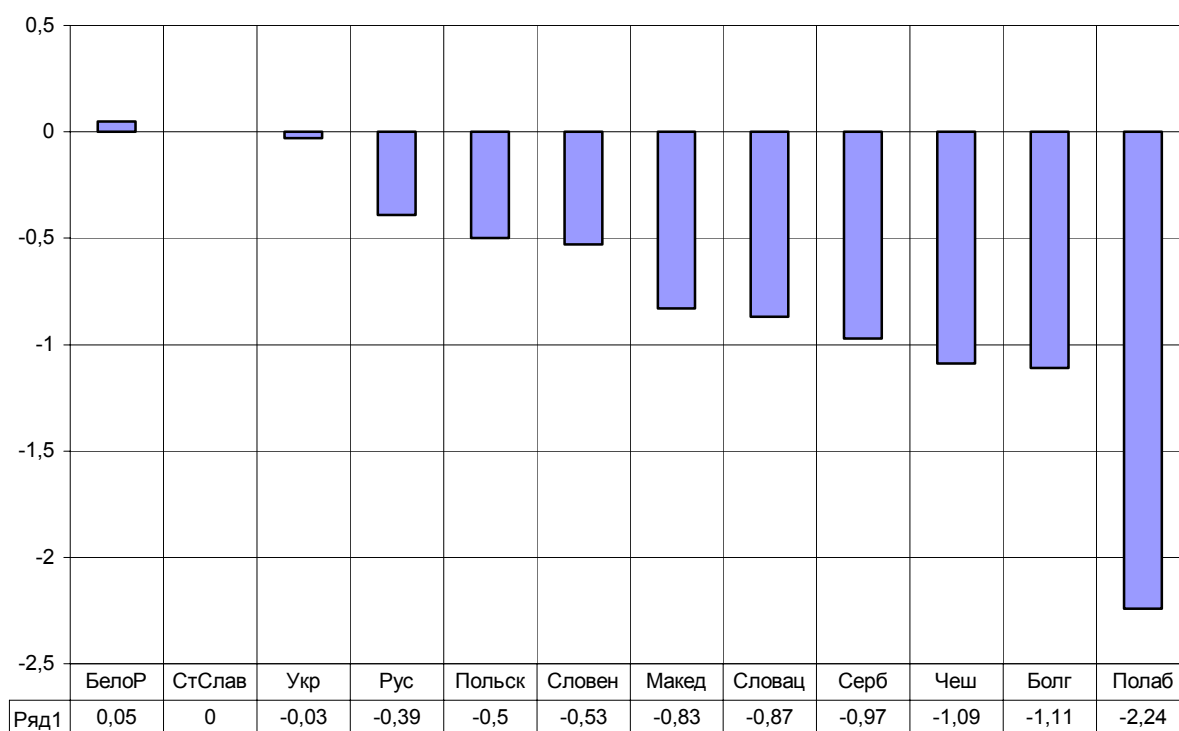

Рис. 10. Динамика средней длины слов в славянских языках относительно старославянского языка.

Учитывая различия в объемах словарей-источников, рост средней длины белорусского слова по сравнению со старославянским представляется эфемерным, тогда как сокращение длины славянских и особенно – южнославянских языков (с примыкающими к ним чешским и словацким) представляется несомненной реальностью. При этом словенский язык представляется своего рода промежуточным звеном, соединяющим северно- и южнославянские языки. Контраст между средней длиной слова в старославянском и полабском словарях, кроме указанных выше причин, обусловлен ещё и контрастом между письменным литературным языком и устным языком повседневного общения, каким и являлся полабский на момент его фиксации.

Исследуем устойчивость и изменчивость лексико-семантических систем славянских языков на материале слов длиной в 2 и 3 звука.

Объектом нашего анализа будут существительные, прилагательные и глаголы. Прочие части речи из рассмотрения исключаются. Отсеиваются также онимы – этнонимы и прочие. Отсеиваются поздние, проникшие в славянские языки после распада славянской общности заимствования (преимущественного нового времени): англизмы, галлицизмы и прочие романизмы, германизмы, тюркизмы, эллинизмы и т.д.

Для того, чтобы обеспечить сопоставимость материала современных славянских языков и старославянского из старославянского взяты слова длиной в 4 звука (но не все, а лишь такие, которые содержат редуцированные (Ъ, Ъ). Слова типа *поле* или *рѣка* нами не рассматривались. Общее количество анализируемых слов в 11 славянских языках (материал полабского языка в силу его специфичности не рассматривается) – 2014.

Поскольку объектом нашего исследования является устойчивость лексико-семантических систем, выделим те случаи, когда форма и значение слов остались неизменными. При этом неизменность формы определяется как генетическое тождество морфемного состава слова, а неизменность содержания – тождеством или близостью дефиниций этих слов в славянско-русском словаре. Изменение значения у слова или передача того же значения другим словом (синонимом) считается проявлением динамики лексико-семантической системы. Динамика же фонетической системы при анализе лексико-семантических процессов во внимание не принимается.

В рассматриваемом интервале одно и то же слово может встретиться не более 11 раз (по числу анализируемых языков). Самые устойчивые слова рассматриваемого интервала – *дом* и *рог*.

Таблиця 4.

Язык	Слово	Значение	Слово	Значение
1. белор	дом м	дом	rog I м	рог
2. болг	дом м	дом	rog м	рог
3. макед	дом м	дом	rog м	рог
4. польск	dom m	дом	róg	рог
5. рус	дом м	дом	рог м	рог
6. серб	дом м	дом	рог м	рог
7. словац	dom m	дом	roh m	рог
8. словен	dom m	дом	rog m	рог
9. СтСлав	домъ м	дом	рогъ	рог
10. укр	дім м	дом	ріг м	рог
11. чешск	dům m	дом	roh m	рог

Относительная устойчивость слов может измеряться числом языков, в которых представлено то или иное слово. В нашем материале оно изменяется в интервале от 11 до 1.

Приведём список остальных дву-, трёхзвучных слов, встречающихся в 6 и более языках (в качестве примера даются слова русские слова, в противном случае – язык слова-примера указывается).

В 9 словарях-источниках: *ряд I* ряд, *дым м* дым, *день м* день, *бог м* бог, *око с* глаз, *зуб м* зуб, болг. *ида I* гл идти (в данном и некоторых других случаях сказан формальный подход к выделению корпуса кратких слов: в русском языке словоформа *идти* состоит из четырёх звуков), *нож м* нож; в 8 словарях-источниках: *бой м* бой, белор. *рэч* вещь, *лед м* лёд, *лук м* лук (оружие), *мак м* мак, *мед м* мёд, *ночь ж* ночь, *печь ж* печь, *печка*, *сон м* сон, *суд м* суд, *сын I м* сын; в 7 словарях-источниках: *бег II м* бег, *бить гл* бить, *бок м* бок, *бык м* бык, *вид I м* вид, *вол м* вол, *дно с* дно, *дух м* дух, *зло с* зло, *имя с* имя, белор. *кош м* корзина, *лес м* лес, *меч м* меч, *мыть гл* мыть, *нос м* нос, *пол III неизм* пол, половина, *пот м* пот, *рак I м* рак зоол., *сол ж* соль, белор. *кут* угол, *шво* шов, *шум м* шум; в 6 словарях-источниках: *бич м* бич, *боб м* боб, *век м* век, *дать гл* дать, *дуб м* дуб, *еж м* ёж, *кус м* кусок, *лев м* лев, *лен I м* лён, *мех* мех; мешок, *мышь ж* мышь, *ось ж* ось, *пить гл* пить, *раб м* раб, *речь ж* речь, *род м* род, макед. *лаг м* роща, *сад* сад, *сок м* сок, макед. *тек II м* течение, *ухо с* ухо, *шить II гл* шить, *юг м* юг.

Полагаем, что аналогичное исследование, предпринятое на всём корпусе славянских словарей могло бы дать полезную для лексикостатистики и компаративистики информацию об относительной устойчивости значений.

Отношение количества слов, встретившихся в материалах одного языка, к общему числу слов данного языка в рассматриваемом материале можно принять за Индекс уникальности (ИндУ) лексики данного словаря источника в данной пробной выборке.

Значения индекса уникальности представлены на Рис.11.

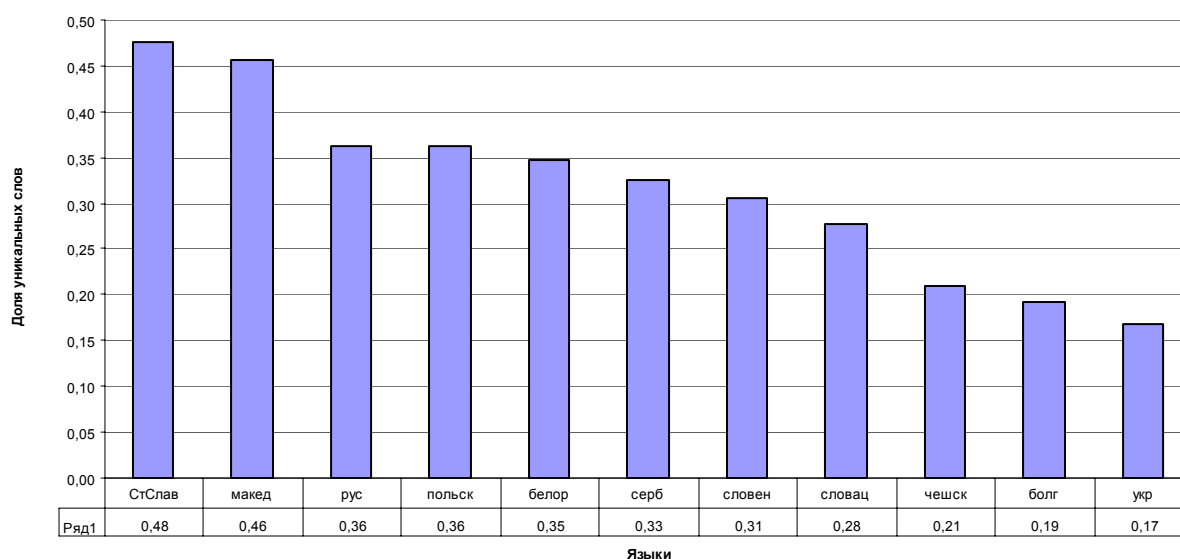

Рис. 11. Значения Индекса уникальности в славянских словах длины 2-3 звука*.

* Для старославянского языка сделано оговоренное выше исключение.

Розділ IX. Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження

Индекс уникальности может рассматриваться как своего рода показатель динамичности лексико-семантической системы. Отличие старославянского от живых славянских языков в особом комментарии не нуждается. Большой ИндУ македонского языка вызван объёмом словника, в три раза превышающим словники остальных словарей. Минимальные значения ИндУ украинского, болгарского и чешского материала косвенным образом свидетельствуют о высокой устойчивости славянского ядра в этих языках.

Однако особый интерес представляет Индекс связи между лексиконами, поскольку он позволяет количественно оценить близость лексиконов славянских языков.

Таблица 5. Сила связи между лексиконами славянских словарей (слова длиной в 2-3 звука*).

Язык	макед	рус	СтСлав	серб	польск	болг	словац	укр	чешск	словен	белор
макед	1,000	0,334	0,320	0,552	0,276	0,681	0,361	0,357	0,379	0,440	0,154
рус	0,334	1,000	0,320	0,321	0,489	0,506	0,440	0,675	0,421	0,280	0,404
СтСлав	0,320	0,320	1,000	0,288	0,270	0,416	0,295	0,279	0,368	0,240	0,173
серб	0,552	0,321	0,288	1,000	0,282	0,440	0,325	0,273	0,337	0,427	0,115
польск	0,276	0,489	0,270	0,282	1,000	0,271	0,386	0,344	0,411	0,267	0,365
болг	0,681	0,506	0,416	0,440	0,271	1,000	0,277	0,292	0,284	0,333	0,154
словац	0,361	0,440	0,295	0,325	0,386	0,277	1,000	0,292	0,621	0,200	0,154
укр	0,357	0,675	0,279	0,273	0,344	0,292	0,292	1,000	0,295	0,200	0,346
чешск	0,379	0,421	0,368	0,337	0,411	0,284	0,621	0,295	1,000	0,133	0,096
словен	0,440	0,280	0,240	0,427	0,267	0,333	0,200	0,200	0,133	1,000	0,058
белор	0,154	0,404	0,173	0,115	0,365	0,154	0,154	0,346	0,096	0,058	1,000
Слов	359	311	250	212	174	166	166	154	95	75	52

Как получены приведённые выше индексы? Мы исходим из того, что если, например, нам встречаются рус. *тын* ‘тын, плетень, забор’ и укр. *тин* м ‘тын, плетень, забор’, то это свидетельствует о наличии связи одной связи между лексиконами русского и украинского языков. Если же нам встречаются рус. *мах* ‘мах, размах’, укр. *мах* ‘мах, размах’, макед. *мав* ‘мах, размах’, то это уже свидетельствует о наличии связи в трёх парах языков: русского с украинским, русского с македонским и македонского с украинским. Аналогичным образом можно определить наличие связей для слов, встречающихся в 4 и более языках. Сложив все связи между парами языков и разделив их на число слов в меньшем множестве, мы получаем Индекс связи лексиконов (разумеется, только на привлекаемом к анализу множестве лексем). Последняя оговорка должна предостеречь читателя от соблазна распространить полученные результаты на отношения словарей и языков в целом.

Между тем, даже значения индекса связи, полученные на ограниченном множестве выглядят довольно правдоподобно.

Македонская лексика теснее всего связана с болгарской, сербской и словенской, а слабее всего – с белорусской и польской.

Русская лексика имеет тесно связана с украинской и болгарской и слабее всего – со словенской.

Старославянская лексика теснее всего связана с болгарской, македонской и русской и менее всего с лексикой белорусского литературного языка, созданного на народной, а не на церковнославянской основе и словенского языка, носители которого не связаны через православие со старославянским языком. Особенно интересен факт отмеченности связи старославянской лексики с чешской, что на фоне ярко выраженных связей чешского языка с южнославянскими заставляет вспомнить о «южнославянском поведении» чешского языка в группах *tort-tolt*.

Сербский язык тесно связан с македонским, болгарским, словенским и чешским (!) и слабо – с белорусским, украинским и польским.

Польский лексикон самую сильную связь имеет с русским, а не с чешским (второе место), как следовало бы ожидать. Полагаем, что это вполне коррелирует с принадлежностью русского языка северославянской группе, а чешского – южнославянской группе языков. То, что мы сознательно устранили из рассмотрения поздние заимствования, позволило обнаружить относительно ранние отношения славянских языков, коррелирующие со свидетельствами фонетического уровня. После русского следуют вполне ожидаемые связи: с чешским, словацким, белорусским и украинским.

Для болгарского лексикона самая сильная связь – с македонским, на втором месте – с русским, и лишь затем – с сербским и старославянским. Следует сказать, что болгарский – один из двух литературных языков, для которого лексическая связь со старославянским является отмеченной. Вторым таким языком является чешский.

Словацкая лексика ближе всего к чешской, на втором месте – русская, на третьем – польская, а на четвёртом – несколько неожиданно – македонская.

Украинский лексикон близок к русскому, за которым следует... не белорусский и не польский, а – македонский.

Чешский язык ближе всего со словацким, что понятно и ожидаемо, а на втором месте по близости оказывается не польский (он на третьем), а русский. Следующие места занимают южнославянские языки: македонский, старославянский и чешский. Наличие старославянского языка среди лексически близких языков указывает не только на южнославянские связи чешского языка, но и на наличие исторической преемственности между старославянским и литературным чешским языком.

Самые сильные связи у словенского языка с македонским, сербским и болгарским, но в числе отмеченных также связи с севернославянскими языками: русским и польским.

Белорусская лексика ближе всего к русской, польской и украинской. Знающие историю белорусского народа и географическое расположение Белоруссии, такому набору связей не удивятся.

Графический эквивалент проанализированной таблицы представлен на Рис.12.

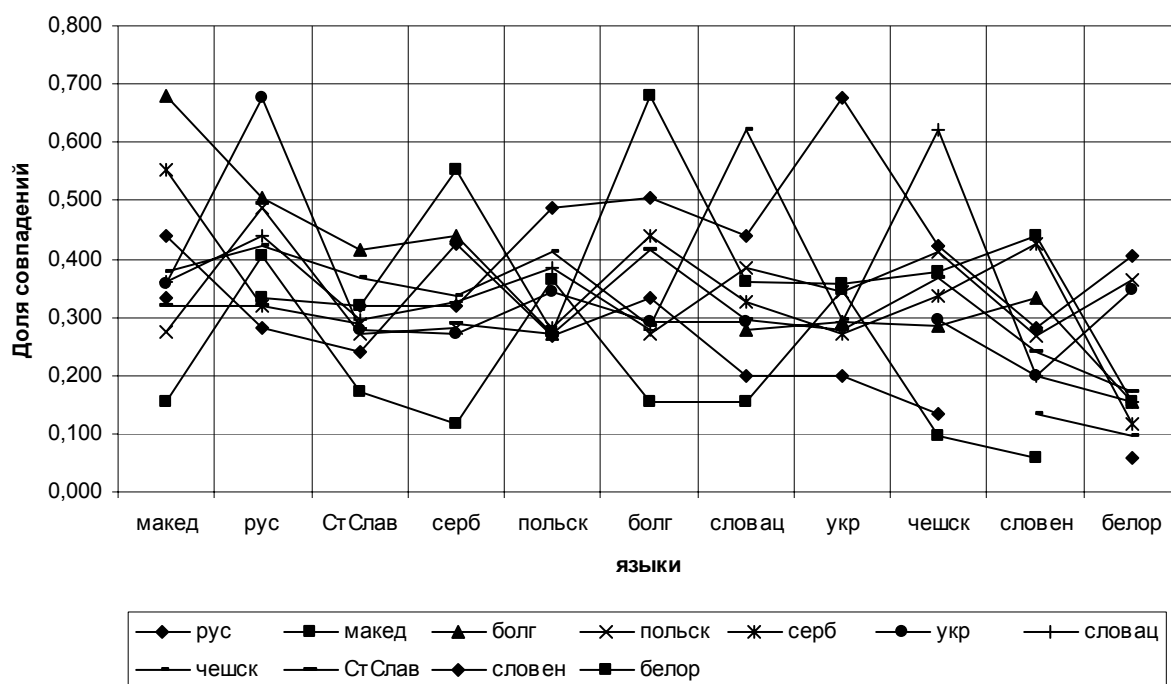

Рис. 12. Сила связи славянских лексиконов (слова длиной 2-3 звука).

В нашем изложении к отмеченным мы относили связи со значением выше среднего для данного языка. Поскольку среднее значение индекса связи для языка указывает силу его интегральной лексической близости для данного набора языков, целесообразно рассмотреть его отдельно (Рис. 13).

Среднее значение СреднИндСвязи для славянских языков – 0,32757. К нему близки польский, сербский, украинский, словацкий и чешский. Ниже этой границы, относящей языки к периферии, располагаются словенский и белорусский. Причём низкий индекс белорусской лексики, по-видимому, характеризует не столько сам язык, сколько словарь-источник в исследованном интервале лексики. Выше среднего имеют индекс болгарский, македонский и русский языки. Учитывая восточно-южнославянскую двуприродность русского литературного языка, его максимальный индекс, обеспечивающий широкие связи, как северно-, так и с южнославянскими языками, представляется закономерным.

Повторим ещё раз, что полученные на ограниченном лексическом материале результаты носят, хотя и правдоподобный, но всё же предварительный и частный характер, в силу чего ни в коей мере не могут трактоваться как характеристики ни каждого отдельно взятого словаря, ни лексики каждого отдельно взятого языка, ни, тем более, каждого славянского языка в целом.

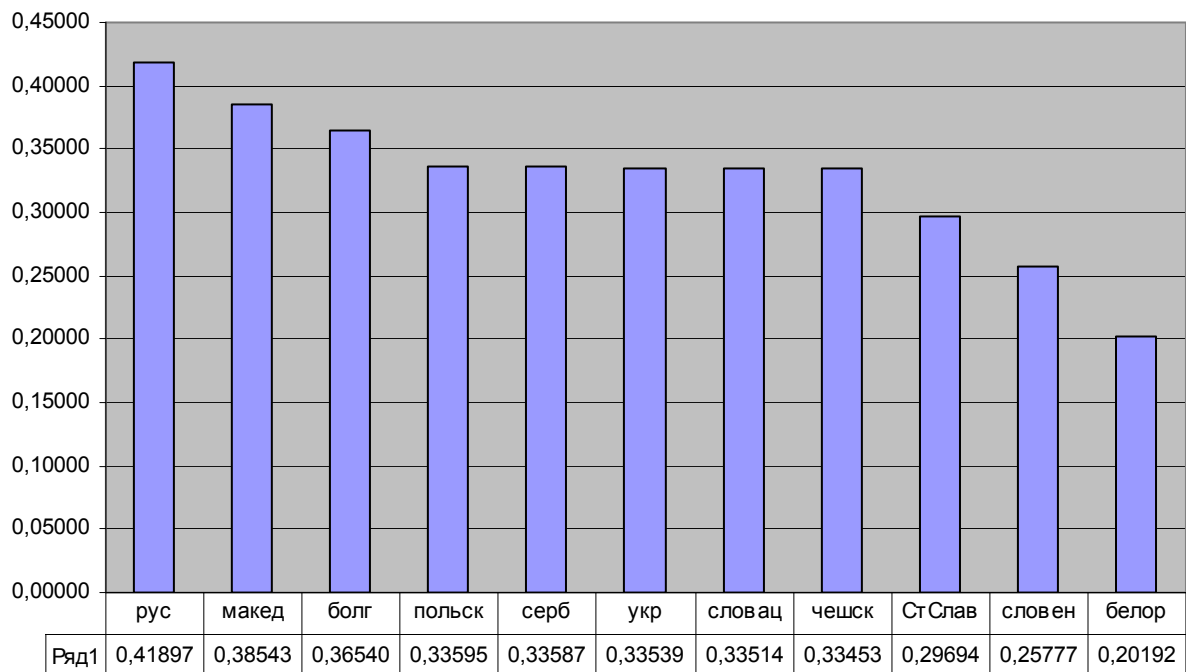

Рис. 13. Среднее значение индекса связи для славянских языков

Литература

- 1.Титов В.Т. Общая количественная лексикология романских языков (Монография) / В.Т. Титов . - Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2002. - 240 с.
- 2.Титов В.Т. Частная количественная лексикология романских языков: Монография / В.Т.Титов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004.–552 с.
- 3.Mann Stuart E. An Indo-European Comparative Dictionary / by Stuart E. Mann. – Hamburg: Buske, 1984-1989. – 1683 p.
4. Zipf G.K. Human Behavior and the Principle of Least Effort / Zipf G.K. – Cambridge: Addison-Wesley Press, 1949. – 573 p.
5. Zipf G.K. The Psycho-Biology of Language an introduction to dynamic philology / Zipf G.K. – Cambridge: Mass. MIT Press, 1965. – 336 p.

Словари-источники

- 1.Polański K., Sehnert J. Polabian-English Dictionary. – The Hague; Paris, 1967.
- 2.Sever, Johe, Plotnikova, Olga Sergejevna. Rusko-slovenski in slovensko-ruski moderni slovar = Russko-slovenskij i slovensko-ruskij sovremennij slovar' / 1. nespremenjena izd., 4. natis. – Ljubljana: Cankarjeva založba, 2006. – (Zbirka Moderni slovarji)
- 3.Благова Э., Цейтлин Р.М., Геродес С., Панцерова Л., Бауэрова М. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков): около 10 000 слов. – М.: Рус.яз., 1994. – 842 с.
- 4.Ганич Д.И., Олейник И.С. Русско-украинский и украинско-русский словарь. – 6-е стер. изд. – К.: МП "Феникс", 1992. – 560 с.
- 5.Грабчиков С.М. Белорусско-русский словарь. Для сред. школы. Под ред. А. Е. Баханькова. 2-е изд., переработанное. Мн., «Нар. асвета», 1975. - 240 с.
- 6.Гудков, В.П. Сербско-русский и русско-сербский словарь / В.П. Гудков, С. Иванович.- 5-е изд., стереотип. – М.: Рус. Яз.- Медиа, 2006.- 438 с.
- 7.Длуги Д.А., Раевский Б.Г., Буравцева Н.Р. Чешско-русский словарь / Издание 2-ое, стереотип. – М.: «Советская энциклопедия», 1973.
- 8.Загнітко А.П., Вінтонів М.О., Данилюк І.Г. Великий українсько-російський і російсько-український словник. – Донецьк: ТОВ ВКФ "БАО", 2007. – 949 с.
9. Коллар Д., Доротьякова В., Филкусова М., Марушиакова Я. Карманный словацко-русский словарь: 10 000 слов. / - Изд. 4-ое, испр. и доп. – М.: Русский язык, 1982.
10. Леонидова. М.А. Карманный болгарско-русский словарь. Джебен българско-русски речник: 10.000 слов. - 9-е изд., испр. и доп., М.: Русский язык, 1986. – 468 с.
11. Митронова И.Н., Синицына Г.В. Карманный польско-русский словарь и русско-польский словарь / 16-е изд., стереотип. - М.: Рус.яз., 1983. – 592 с.

12. Толовски Д., Иллич-Свитыч В.М. Македонско-русский словарь: с приложением краткого грамматического справочника. – М., 1963.

The article analyzed the functional core vocabulary Slavic literary language based on language data. Detected unique code words as a dynamic figure lexical-semantic system of Slavic languages. Index set of communication between leksykonamy that allows quantitative estimate proximity vocabulary of Slavic languages.

Keywords: unique index, index of communication between lexicons, Slavic languages.

Надійшла до редакції 16 жовтня 2008 року.

Валентина Критська

ББК 81.2 УКР-2

УДК 811.161.2

ІННОВАЦІЇ У ТЕМАТИЧНІЙ ГРУПІ «МІСЦЕВА ВЛАДА В УКРАЇНІ» (матеріали до словника лексико-словотвірних інновацій сучасної української мови)

У статті аналізуються мовні інновації у тематичній групі «Місцева влада в Україні», які були зафіксовані в українських ЗМІ у 2000 – 2008 рр. Показано, що для найменування посадових осіб та структур місцевої влади використовуються як офіційно прийняті терміни, так і неологізми. Від таких інновацій, як **мер, губернатор, муніципальний** утворилися множини новотворів, що дозволяє зробити позитивний прогноз щодо їх входження до терміносистеми влади.

Ключові слова: мовна інновація, тематична група, інтегральний словник інновацій, новотвір, запозичення, реактивована лексика, термінологія влади.

У Відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України укладається інтегральний Словник лексико-словотвірних інновацій сучасної української мови (за матеріалами ЗМІ). Один з аспектів, за яким класифікується реєстр лексика в цьому словнику, – становлять тематичні групи [Карпіловська 2004].

Функціонування і проблеми місцевої влади в Україні є однією з активно висвітлюваних тем у сучасних ЗМІ (2000 – 2008 рр.), зокрема через неусталеність самої місцевої влади і структури власності у державі. Накопичений у Словнику матеріал з цієї тематики показує, що відповідна тематична група перебуває у стадії активного оновлення і поповнення. Про деякі результати аналізу цього процесу йтиметься у пропонованій статті.

Поняття «місцева влада» охоплює владні інституції таких адміністративних і територіальних утворень, як область, райони в областях, міста, села, селища, райони та мікрорайони в містах та територіальні громади цих утворень. Розрізняються ці інституції за принципами виборності (місцеве самоврядування) чи підпорядкованості вищим органам влади (зокрема, Президенту України). Офіційні назви, з якими будемо далі порівнювати варіанти, були прийняті в Конституції України (1996 р.). Наведемо кілька витягів з цього документа:

Стаття 118. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації... Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій [Конституція України: 54]. Ця стаття вказує на підпорядкування місцевих органів влади вищим владним структурам.

Стаття 141. Територіальні громади ... обирають строком на чотири роки, відповідно, сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради... [Конституція України: 67]. Ця стаття регламентує діяльність самоврядних органів місцевої влади.

Офіційними назвами керівників структур влади є *голови* відповідних структур (*голова міської ради, голова обласної державної адміністрації, голова сільської ради*). У ЗМІ вживаються трансформи цих назв. По-перше, за моделлю прикметник+іменник із типовим скороченням, коли залишається тільки центральний іменник на позначення посадової особи (*голова*) та прикметник на позначення місця адміністративно-територіальної одиниці, у межах якої діє владна структура, або самої такої владної структури – обраної ради адміністративно-територіальної одиниці (*міський, сільський, районний, обласний голова; сільрадівський, облрадівський голова*).

Також типовими є трансформи офіційних назв, у яких іменник *голова* замінено на *глава*. Тут спостерігаємо іншу модель, а саме: іменник *глава*+назва адміністративно-територіальної одиниці або назва владної структури (*глава області висловив здивування у зв'язку з тим, що в Харкові працює відразу три радіостанції «Шансон»* – Перекресток. 18.02.2005; *Київрада і глава міста діють не згідно із законом і не на користь киян* – Оглядач. 10.12.2007; *комітет виборців України (КВУ) прогнозує відставку ряду глав обласних*

держадміністрації – ForUm. 01.02.2007; *Бурхлива бездіяльність запорізьких «нашоукраїнців» під предводительством экс-глави обласної адміністрації Юрія Артеменка теж дала закономірний результат* – Дзеркало тижня, №12, квітень, 2006; у Чернігівській області *главу району зловили на хабарі* – Події. 25.06.2007; *На Божественній літургії були присутні глава райдержадміністрації, глава сільради й інші посадові особи* – Православ'є в Україні, 01.04.2008). Не можливі поєднання прикметників, що були засвідчені з іменником *голова*, з іменником *глава* у моделі прикметник+іменник. Отже, перші особи владних структур різного підпорядкування, а саме: представницьких місцевого самоврядування (рад) та органів виконавчої вертикалі державної влади (держадміністрацій) іменуються однаково – *голова*, а іменник *глава* вживається майже виключно щодо голів держадміністрацій.

Голів міських рад іменують запозиченим словом *мер* [СІС 2006] (*Духовенство підтримало ідею мера Ковеля обмежити продаж алкоголю* – ЗІК, 27.10.2008), оказіонально – реактивованими *градоначальник* (*Градоначальник Богдан Шиба додав, що в документі враховано «всі конструктивні вимоги»* – ЗІК, 23.08.2007) та *бургомістр* (*Думаю, що бургомістр може навіть заплакати... Не утруднював себе коментарем міський голова і для рідного видання, газети Львівської міської ради "Ратуша"* – Обсерватор. 01.05.2008). Від назви *мер* вже утворилася множина спільнокореневих слів: *мерський* (*політики різного калібру шикуються у чергу за мерським кріслом* – УаR, 21.03.2008), *києво-мерський* (*Юлія Володимирівна, втративши шанс на прем'єрське крісло, гостро відчула потребу у «києво-мерському»* – Пост. 09.02.2007), *мерування* (*мер знайде і віднайде політичну стилістику свого «мерування»* – Інститут глобальних стратегій, 23.11.2006), *мерівський* (*Може є якийсь особливий окремий мерівський бюджет...* – Кореспондент.форум, 05.01.2007), *мерів* (*Не зарадили і коментарі обережного професора Бєвза та мерового радника Салюка* – ЗІК, 22.09.2006), *меріада* (*Тернопільська меріада. Дія друга* – Дзеркало тижня, №31, 2006), *мерувати* (*Щодо пана Насалика, то у нього просто краще виходить мерувати, ніж у його попередників* – Вільний форум міста Калуша, 22.08.2007), *мерство* (*мерство в Києві не входить до моїх політичних планів* – Юлія Тимошенко, 09.12.2003), *мерствувати* (*про своє бажання «мерствувати» заявив Володимир Бондаренко* – Київ, 14.11.2005), *мерствуючий* (*Чому так ухопився за цю ідею мерствуючий нардеп?* – Полтаваоблпресінформ, 27.12.2005), *антимерський* (*у «антимерських сил» не було часу зустрітися та спокійно домовитися* – Пиарщик, 04.07.2008), *промерський* (*харківські ЗМІ заангажовані однією або іншою політичною силою (промерські або прогубернаторські)* – Sostav.ua, 23.01.2008); є й такі оказіоналізми, як *мер-більярдист*, *мер-відмовник*, *меріший* та *виМЕРання* [Стишов: 27] (останні два зафіксовано у передвиборній полеміці). Слово *мерія* є також запозиченням [СІС 2006] (*Мерія забезпечить інвалідів якісними ліками*. Хрещатик. № 74. 2008).

Голів обласних адміністрацій називають *губернаторами* (*вперше за все урядування губернатора тему його відставки пропедальювали два ЗМІ* – ХайВей, 19.11. 2007). Слово *губернатор* так само входить до множини слів, багато з яких відомі з часів Російської імперії, але вживаються у цілком сучасному контексті: *екс-губернатор* (*Екс-губернатор Львівщини Петро Олійник вийшов з НСНУ* – ZANID.NET, 01.04.2008), *віце-губернатор* (*Важливість проведення такої колегії віце-губернатор пояснює надскладним станом на державних підприємствах* – УНІАН, 07.05.2007), *губернаторка* (*На Різдво губернаторка з родиною поїде до своєї мами в село Озеряни на Чернігівщині* – Газета по-українськи, 27.12.2007), *екс-губернаторка* (*Екс-губернаторка Сумщини Ніна Гаркава з'ясовуватиме стосунки з Президентом Віктором Ющенком у суді* – 5 канал ТБ, 05.12.2006.), *губернаторша* – оказіональний неосемантизм, синонім найменування *губернаторка* зі значенням «жінка-губернатор», а не в значенні, вже зафіксованому СУМом 'жінка губернатора' (*Житомирщина – «Губернаторша» розпорядилася зменшити споживання газу* – Українське слово, №28 (192), 12.07.2007), *губернаторський* (*губернаторський прийом, нардепівсько-губернаторський діалог*), *губернаторів* (*порівняно з посадою губернаторового заступника крісло начальника управління є значно нижче за рангом* – всевести.com., 21.08.2008), неосемантизм *губернаторство* як робота на посаді губернатора – на відміну від його значення, поданого в СУМі, 'те саме, що губернія' (*сучасний інститут губернаторства повністю себе вичерпав* – era-fm.net., 14.05.2008), *губернаторствувати* (*там губернаторствував Балоза* – Пиарщик, 04.07.2008), *губернаторствування* (*Більшість опитаних експертів пророкують Бондарю губернаторствування максимум до закінчення виборів* – Статус, 21.11.05), *прогубернаторський*, *антигубернаторський* (*дослівна стенограма антигубернаторської програми „Прямим текстом” висіла кілька днів на кількох сайтах* – Телекритика, 12.11.2007), *губернаторювати* (останній варіант був ужитий в українському перекладі роману М.Сервантеса «Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі» [Дон Кіхот]), *губернія* (*Діловий представницький часопис «Губернія», на відкриття підприємства з губернії ніхто не приїхав* – з інтерв'ю з І.Салієм на Першому діловому каналі ТБ 15.10.2008), *губернський* («*Волинські губернські відомості*»).

Є спроби уточнення назв інших посадових осіб. Для посади голови сільради використовують давно відоме слово *війт* (*На Львівщині війт підробила документи на земельну ділянку площею 1,27 га* – ЗІК, 04.02.2008). Депутатів міських і обласних рад називають *райцями* (*Ці кошти посадовці і райці обіцяють отримати завдяки перевиконанню міського бюджету* – Радио Свобода, 15.08.2008). Державних посадовців іменують *управліннями*, *урядниками* (*Наголошуючи на скороченні управліців, Садовий забуває відомий закон, що будь-яке скорочення штату урядників неминуче у перспективі призводить тільки до його збільшення* – ЗІК, 11.05.2006).

Паралельно з офіційними назвами владних структур функціонують і інші. За наявності мера логічним є вибір слова *мерія* як назви міської ради – органу самоврядування. Замість *мерія* використовуються також слова *муніципалітет* (*Муніципалітети міст-господарів Євро-2012* – Ехо, 05.10.2007) та *магістрат* – епізодично (*Новий магістрат. Із наступного року міська влада Львова функціонуватиме з новою структурою та в іншій кількості* – Львівська газета, 05.10.2006).

Зміна у розподілі власності викликала необхідність відповідних назв. Власність територіальної громади називають *муніципальною* (*муніципальний Інтернет ресурс; приватизація державних та муніципальних підприємств; муніципальний камерний хор «Галицькі передзвони»*) нарівні з більш звичним словом *комунальний* (*До цього підприємство, як комунальне, користувалося пільгами* – Медиапорт, 29.10.2008). Останнє слово вживалося за радянської влади частіше у вузькому значенні – щодо житлового господарства (*комунальні послуги, платежі*), а також для позначення квартир з кількома квартиронаймачами (*комунальна квартира*, або розм. похідне *комуналка*). За час незалежності України активувалися й інші значення цього слова – ‘міський’, ‘місцевого підпорядкування’ (*обчислення комунального податку; державний комунальний дитячий ясла-садок*).

Ми порівняли використання та значення слів *комунальний* та *муніципальний* за матеріалами інтернет-порталу META (аналіз проведено протягом кількох годин одного й того самого дня, тобто вихідний обсяг матеріалу можна вважати ідентичним). Прикметник *комунальний* зафіксовано у 468 тис. документах, на 6300 сайтах; дані щодо другого прикметника – 148 тис. документів, 2900 сайтів. Отже, за поширеністю прикметник *комунальний* переважає більш як у два рази.

У перших ста документах, виданих при пошуку за ключовими словами *комунальний* та *муніципальний*, кількість вживань кожного прикметника майже однакова – близько 150. Проте вони суттєво розрізняються за значенням. Так, велику частину вживань прикметника *комунальний* складають такі, що відносяться до житлово-комунальної сфери (більше 44,5%). Значення щодо спільних квартир у прикметника *комунальний* зустрілося всього 3 рази в одному документі. Однакове значення – ‘міський’, ‘місцевого підпорядкування’ – є частотним для обох прикметників: для 36% випадків прикметника *комунальний* і, відповідно, 61% для *муніципальний*. Зі значеннями ‘міське самоврядування’, ‘стосовно місцевого самоврядування’ прикметник *муніципальний* вжито майже в усіх інших контекстах (*муніципальний податок, Академія муніципального управління, муніципальне право, муніципальний менеджмент, муніципальні реформи*). Поодинокі вживання в інших значеннях: *технології переробки муніципальних і промислових відходів, АБ «Муніципальний»*.

Спостерігається тенденція називати нові реалії частіше зі словом *муніципальний* (*благодійний муніципальний бал, муніципальна міліція, Єдиний муніципальний розрахунковий центр, муніципальні облигації*). Бачимо вживання обох прикметників як синонімів в однаковому оточенні (*хор – комунальний хор, театр – муніципальний хор, театр; комунальний або муніципальний транспорт*). Але однакове оточення не завжди є показником того самого значення. Словосполучення з іменником *підприємство* можливе з обома прикметниками. Слово *муніципальний* однозначно вказує на власність місцевої громади, в той час як словосполучення *комунальне підприємство* може означати і те саме, і називати підприємство, що надає комунальні послуги.

Таким чином, усе сказане дає підстави стверджувати, що в тематичній групі «Місцева влада в Україні» відбувається процес пошуку іменування старих і нових понять у зв'язку зі змінами у структурах державної влади та власності в Україні. Пошуком відповідних імен зайнята «четверта» влада – представники ЗМІ, а також пересічні громадяни завдяки Інтернету. Адже оперувати у мовленні довгими словосполученнями на зразок *голова обласної державної адміністрації* досить незручно, а ще складніше створювати від них інші необхідні слова. Обрали слово *губернатор*, яким тепер користуються й офіційні особи. Чи відновиться замість багатозначної назви *область*, однозначна назва *губернія*, адже в Україні були губернії до адміністративно-територіальної реформи 1929 року? Зважаючи на появу, хоча й поодиноких, прикладів уживання, цей процес уже почався. Назва *віт* поки що не поширена в ЗМІ. Її уживання зафіксовано у ЗМІ західних регіонів України або її використовують як історичну назву.

Щодо конкурування іменників *мерія* та *муніципалітет*, то тут картина складніша. У «Сучасному словнику іншомовних слів» О.І.Скопценка та Т.В.Цимбалюк [СІС 2006] *мерія* (від фр. *mairie*) визначається як ‘муніципальне управління, а також приміщення муніципального управління’, а *мер* як ‘особа, що очолює місцеві органи самоврядування’ (від фр. *maire*). *Муніципалітет* походить з німецької і має кілька значень: 1) ‘орган місцевого самоврядування, а також будинок, у якому він міститься’; 2) ‘нижча адміністративно-територіальна одиниця в Австралії, Венесуелі та деяких інших країнах’. Для порівняння, згаданий раніше іменник *магістрат* у [СІС 2006] подається з тлумаченням ‘2) в Україні в ХУ – ХІХ ст. – орган міського самоврядування, що здійснював адміністративно-судові функції’, тобто функції магістрату були ширшими, ніж міської ради. Отже, за даними вживання у сучасних ЗМІ та за тлумаченнями новітніх українських словників, вибір іншої офіційної назви для чинної міської ради має відбуватися між словами *мерія* та *муніципалітет*. Велика кількість похідних зі словом *мер* дозволяє зробити прогноз щодо пріоритету назви *мерія*.

Остаточний перерозподіл значень необхідний також між прикметниками *муніципальний* та *комунальний*. *Муніципальний* має дефініцію з двома значеннями, з французької: ‘той, що стосується муніципалітету’, ‘міський, напр. М. транспорт’ [СІС 2006]. *Комунальний* у цьому словнику тлумачиться як ‘пов'язаний з міським

господарством'. Зважаючи на усталену традицію, у слова *комунальний* у майбутньому може залишитися саме це значення.

Від обох розглянутих прикметників утворені іменники – *муніципал*, який тлумачиться як 'муніципальний працівник' [Стишов 2005] або як розмовне 'службовець муніципальної поліції' [Мазурик 2002]: *Муніципали охороняють Личаківський цвинтар на волонтерських засадах... муніципальна дружина зараз не фінансується* (presstime.com.ua., 14.03.2008); *муніципали залишилися з несправною технікою, так і не забравши на штраф-майданчик польських машин* (СМРУ, 07.11.2007); *А «муніципали» [МФК «Житомир» – ВК] цього ж дня проведуть гостьову гру із командою "Рава" з містечка Рава-Руська* (Журнал Житомира, 13.04.2006) та *комунальник*, який з розряду розмовних [УРС] перейшов в офіційну назву працівників комунального господарства: *Головний комунальник Волині переконує, що область готова до опалювального сезону* (ЗІК, 09.10.2007); *місцеві комунальники планують покрити пластиком 500 кв м дорожнього полотна* (ЗІК, 12.06.2008); *Хмельничанин Михайло Дунець очолив луганський першоліговий футбольний клуб «Комунальник»* (20 хвилин, 18.08.2008).

Зміна сутності влади на всьому пострадянському просторі спричинює подібність процесів у лексиконах різних мов. Зокрема, про активне використання нових запозичень та історизмів щодо реалій зміни влади у російській мові пишуть у колективній монографії [РЯ XX] О.В.Какоріна та Л.П.Крисін. О.В.Какоріна наводить ряд лексем для номінації посади міського голови: *мэр, градоначальник, городничий, городской голова*, а також для голови регіональної виконавчої влади – *губернатор* [РЯ XX: 68-69]. Вона зауважує, що адаптації іншомовної лексики сприяє її інтернаціональний характер [РЯ XX: 69]. Доповнює цю думку Л.П.Крисін, вважаючи, що вибір на користь запозичень відбувається під впливом усвідомлення своєї країни як частини цивілізованого світу [РЯ XX: 143].

Слід пристати до цих поглядів і з позицій українського вибору номінацій. Адже найменування *мер* та *губернатор* є розповсюдженими у багатьох країнах світу. При цьому, слово *мер* є первинним запозиченням, не «обтяженим» історичними нашаруваннями жодного регіону України. Слово *губернатор* можна трактувати і як нове сучасне запозичення (від англ. *governor* – у США, Бразилії, Мексиці, Індії та інших країнах), тим більше що воно використовується без одночасного перейменування областей у губернії.

Процес оновлення тематичної групи «Місцева влада в Україні», який ми спостерігаємо в матеріалах сучасних ЗМІ (газетах, програмах ТБ, інших документах українських інтернет-порталів Google, Мета, ЗІК), показує, що українська мова намагається відповідати на виклики суспільства, пропонуючи багатий лексико-словотвірний матеріал для становлення нової термінології влади.

Література

- Карпіловська 2004: Карпіловська Є. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) / Українська мова. – 2004. - №3. – С. 3–29.
- Конституція України: Конституція України. – К., 1997.
- СІС 2006: Сучасний словник іншомовних слів / Укл. О.І.Скопненко та Т.В.Цимбалюк. – К., Довіра, 2006.
- СУМ: Словник української мови: В 11-ти тт. / За ред І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
- Дон Кіхот: Сервантес Сааведра, Мігель де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі. – К.: Дніпро, 1995. – Ч. II.
- Стишов 2005: Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі засобів масової інформації). – К.: Пугач, 2005.
- Мазурик 2002: Мазурик Д. Нове в українській лексиці. Словник-довідник. – Л.: Світ, 2002.
- УРС: Українсько-російський словник: В 6-ти тт. – К., Вид-во АН УРСР, 1953-1963.
- РЯ XX: Русский язык конца ХХ столетия (1985-1995) / Под ред. Е.А.Земской. – М.: Языки рус. культуры, 1996. – 480 с.

Language innovations in lexical set «Local authorities of Ukraine» analyse. They were fixed in ukrainian media at 2000 – 2008. It was illustrated, that official terms equally as innovations are using to be termed officials and official structures of local authorities. Innovations as мер, губернатор, муніципальний have now sets of new formations. The fact allows to make a positive prognosis concerning the admission of these innovations to the terminology of power.

Keywords: language innovation, loan-word, lexical set, integral dictionary of innovations, new formation, reactivated lexems, terminology of power.

Надійшла до редакції 18 жовтня 2008 року.

ББК 81.11
УДК 004.82

РОЛЬ ОНТОЛОГИЙ ПРИ ОБРАБОТКЕ ЗНАНИЙ В «СЕМАНТИЧЕСКОМ WEB»

Стаття присвячена питанням моделювання процесів автоматичного реферування із застосуванням онтологій. Розглядаються види онтологій і пропонується модель онтологічного подання знань. Дається інтерпретація поняття онтології у рамках запропонованої специфікації. Приводиться опис онтології засобами мови OWL.

Ключові слова: інформаційні технології, інтелектуальні системи, бази знань, моделі подання знань, автоматичне реферування, онтологія.

В целях унификации обмена информацией в Internet консорциум W3C разработал проект «Семантический Web» [Тан 2001, Graham 2002], заключающийся в том, что Web-серверы должны не только визуализировать, но использовать данные, чтобы программы разных производителей могли эффективно работать с контентом. В качестве унифицированного формата сегодня используется язык eXtensible Markup Language (XML) и его диалекты. Для решения задачи интеграции информации было создано несколько форматов описания данных на основе XML. Самый распространенный формат получил название RSS (Really Simple Syndication, Rich Site Summary), в рамках которого разрабатываются все новые программы, сайты и поисковые системы [Lyman 2003]. Целью проекта «Семантического Web» является внедрение в Web пространство таких технологий, которые позволят существенно повысить уровень интеграции информации, обеспечить развитую машинную обработку данных, дадут возможность выдавать более адекватные ответы на поисковые запросы [Зубинский 2003].

Главный механизм «Семантического Web» – представление знаний, скрытых за синтаксической и семантической разметкой документа, поэтому в его основу были положены три ключевых элемента [Ландэ 2005]:

- спецификация XML, позволяющая определить синтаксис и структуру документов;
- механизм описания ресурсов – Resource Definition Framework (RDF), обеспечивающий модель кодирования для значений, определенных в онтологии;
- система онтологий, позволяющая определять термины (или понятия) и отношения между ними.

Предполагается, что третий элемент «Семантического Web» – онтологии – будет играть определяющую роль в обработке знаний в Сети. При этом *онтология* определяется как универсальная база знаний, состоящая из набора понятий и набора утверждений этих понятиях, на основе которых можно строить классы, объекты и отношения. Онтология определяет семантику конкретной области и способствует установлению связей между значениями элементов предметной области (ПО). Данная база знаний содержит сведения для отождествления новых понятий с уже известными, для определения принадлежности используемых терминов к той или иной ПО и для приведения любых понятий к виду, пригодному для восприятия программами – электронными агентами. Таким образом, онтологический уровень формализует накопленные знания, определяя и объединяя терминологию различных предметных областей. Языки описания онтологий позволяют адаптировать к Web системы математической логики и обеспечить семантическую обработку данных.

С точки зрения описываемой концептуализации и в зависимости от конкретной задачи или ПО онтологии делятся на [Гаврилова 2000]:

- *онтологии представления*, определяющие концептуализацию, которая лежит в основе формализма представления знаний. Понятия и отношения, определенные в других видах онтологий, считаются конкретизацией понятий онтологии данного вида. Предполагается, что они не зависят от конкретной ПО. Онтологии данного вида могут использоваться для поддержки нескольких альтернативных теорий, относящихся к одной и той же ПО;

- *общие (родовые) онтологии*, затрагивающие общие, фундаментальные аспекты концептуализации такие, как «часть», «причина», «участие», «представление»;

- *промежуточные онтологии*, содержащие общие понятия и отношения, характерные для конкретной ПО. В идеальном случае, они используются в качестве интерфейса между онтологиями предметных областей и общими онтологиями, но могут выступать, как онтологии верхнего уровня для описания знаний конкретной ПО;

- *онтологии верхнего уровня*, являющиеся конкретным назначением понятий общих и промежуточных онтологий. Этот модуль описывает общие понятия, которые не зависят от конкретной проблемы или области [Lenat 1995];

- *онтології предметних областей*, що містять поняття певної області знань або входять до неї області [TOVE 1999];
- *онтології задач*, що описують певні задачі або діяльність, використовуючи словник, введений в загальні, проміжні онтології та онтології предметних областей [Van der Vet 1994];
- *онтології-приложения*, що є спеціалізацією онтологій предметних областей та онтологій задач, і, опираючись на визначення, характерні для конкретного прикладу [Van der Vet 1994].

Актуальність розробки онтологій полягає в тому, що такі технології дозволять забезпечити розвинуту машинну обробку інформації за рахунок здійснення семантичного аналізу текстів, що, в свою чергу, дозволить будувати осмислені реферати, надавати більш адекватні відповіді на пошукові запити тощо.

В цій статті розглядається один з можливих підходів до представлення знань в системах автоматичного реферування (АР), в межах якого використовуються онтології для оптимізації процедури автоматичного вилучення знань з текстів на природній мові.

Цілью даного етапу проведених нами досліджень, спрямованих на побудову системи АР, є створення моделі онтології в формі сукупності модулів – онтологій верхнього рівня (метаонтологій) та онтологій предметної області. Розроблювана модель онтології може розширюватися за рахунок додавання нових модулів, що відповідають іншим розділам ПО.

В межах реалізуваної нами концептуалізації [Лазаренко 2002] використовуються в системі АР онтології, що діляться на два типи.

Онтологія верхнього рівня, що знаходиться над онтологіями предметних областей, і є самостійною, незалежною від ПО, так як описує загальні поняття такі, як простір, час, матерія, об'єкт, подія, дія, результат тощо, які не залежать від конкретної задачі в предметній області.

В пропонуваній нами моделі такий словник використовується для опису категорій реферативних конструкцій. Він є вродженою онтологією і представляє собою кінцеве множинне поняття верхнього рівня, що відображає змістову структуру рефератів.

Онтології предметних областей, що містять поняття певної області знань або входять до неї області, і складаються з об'єктів та зв'язів між ними, описаних в термінології конкретної ПО.

Онтологічно-словари не вводять експліцитно значення термінів, але в тих випадках, коли терміни належать достатньо вузькому словнику розглянутої ПО (технічному, лінгвістичному, медичному, економічному тощо), а, відповідно, їх значення чітко визначені, такі онтології застосовуються на практиці.

Зв'яз категорій з онтології верхнього рівня з об'єктами та подіями з онтології ПО описується формалізмами, що задають принципи відношення до цих категорій об'єктів світу.

Створення онтологій здійснюється в декількох етапах: *специфікація* (для чого призначена), *концептуалізація* (класифікація понять), *формалізація* (опис класифікацій на формальній мові), *інтеграція*, *реалізація*, *експлуатація*.

Практично до нашої задачі на етапі *специфікації* був визначений круг задач, для розв'язання яких необхідно розробити онтології.

Для розв'язання задачі представлення знань в системі автоматичного реферування стала очевидною необхідність створення декількох онтологій. Онтології верхнього рівня, що представляють собою словник категорій реферативних конструкцій, та онтології предметних областей, які в сукупності дають можливість розв'язати задачу змістового конструювання реферата (за рахунок того, що дозволяють більш точно виділити в текстовій базі знань необхідні для цього іменовані групи).

Етап концептуалізації включав вилучення термінів з текстів та розподіл їх за категоріями, на базі чого і будувалася концептуальна модель ПО. При цьому ми розглядали не всі категорії, що входять до онтології верхнього рівня, а лише ті, які зустрічаються в рефератах. Словник таких категорій був складений в процесі побудови моделі реферата, в якій ці категорії були визначені. В результаті ми отримали вроджену онтологію в формі словника метазначень (семантичних категорій, характерних для рефератів – *об'єкт*, *результат*, *ціль*, *засіб*).

При побудові онтології предметної області ми виходили з того, що, як прийнято вважати в області штучного інтелекту, що займається моделями представлення знань [Клещев 2001], в реальному світі є об'єкти, у них є властивості, які мають значення. Об'єкти можуть бути в різних відносинах до один одного; існують процеси, в яких беруть участь об'єкти, об'єкти можуть знаходитися в різних станах та складатися з частин. Для опису об'єктів використовуються поняття класів, екземплярів класів та підкласів, де поняття класу асоціюється з спільно використовуваними властивостями. Внаслідок цього відношення, що вказує на відносинах підкласів, – бути екземпляром, є фундаментальним для представлення онтологій. А побудова онтології ПО зводиться до концептуалізації світу в поняттях словника для об'єктів, їх якісних характеристик, відмінних особливостей тощо. Поняття, визначені таким чином в словнику, складають прийнятну в даній ПО термінологію.

Как правило, онтология предметной области содержит простую или сложную таксономию понятий, т. е. понятий, наследующих свойства одного (в случае простой таксономии) или нескольких более общих понятий (в случае сложной таксономии). Понятия связаны отношениями с другими понятиями или с неотъемлемыми типами, т. е. с основополагающими в системе понятиями. Отношения обычно имеют несколько собственных свойств, таких как имя отношения и его описание, закрепленное документально. Для системы отношений устанавливаются семантические ограничения.

Иными словами, онтологическое (или концептуальное) моделирование имеет дело с вопросом о том, как декларативным образом, допускающим повторное использование, описать ПО и как ограничить использование этих данных для решения конкретной задачи анализа.

Для решения этой задачи модель ПО в нашем проекте базируется на понятиях верхнего уровня («объект», «результат», «цель» и «средство»), которые затем соотносятся с понятиями из конкретной ПО. Онтология такого вида представляет собой простую таксономию.

В каждой прикладной онтологии понятия предметной области имеют ярко выраженную специфику. Исходное множество понятий ПО формируется в результате отбора характерных для нее предметов и явлений и, когда словарь терминов ПО достигает большого объема, строятся деревья классификации концептов. При этом под *термином* понимается слово (или сочетание слов), являющееся точным обозначением какого-либо понятия из области науки и техники, а понятие интерпретируется как логически оформленная мысль о классе предметов и явлений. То есть в понятии отражается совокупность существенных признаков, каждый из которых, взятый отдельно, необходим, а все вместе взятые достаточны, чтобы с их помощью можно было отличить (выделить) данный предмет от всех остальных и обобщить однородные предметы в класс. Предметы и явления, объединенные в один класс, составляют объем соответствующего им понятия.

При классификации предметы и явления, входящие в объем понятия верхнего уровня, делятся на подклассы, образующие новые понятия, являющиеся частью понятия верхнего уровня, и так далее до уровня конкретных терминов ПО.

В этом смысле таксономия рассматривается как синоним систематики – надежной и удобной системы регистрации разнообразия предметов и явлений путем распределения по классам на основании их сходства и родства в самом широком смысле.

Еще одним необходимым элементом в работе системы АР является текстовая база знаний. Она состоит из фактов и утверждений, связанных с определенной ситуацией (конкретным текстом). И в отличие от онтологии, содержащей не зависящую от ситуации и состояния информацию, представляет собой "информационное ядро", содержащее зависящую от ситуации и состояния информацию.

Для построения текстовой базы знаний необходимой и достаточной для решения задачи реферирования мы отталкивались от понятий, содержащихся в заголовке документа. По ключевым словам, найденным в заголовке, отыскиваются соответствующие им именные группы в тексте (строится текстовая база знаний), после чего осуществляется фильтрация найденных терминов и формируются цепочки именных групп для реферативных конструкций в соответствии с имеющейся моделью реферата.

Эти структуры представляют собой вырожденную онтологию в виде словаря категорий реферативных конструкций и онтологии предметных областей в виде таксономии понятий конкретной области знаний.

В результате сопоставления терминов из текстовой базы знаний с этими онтологиями формируется набор понятий, необходимый для содержательного конструирования реферата.

Для практической реализации разработанной схемы реферирования необходимо *формализовать* описание работы системы на языке, доступном машине. Сегодня все разрабатываемые системы обработки информации в той или иной степени ориентированы на использования в рамках Интернет-пространства. Поэтому при выборе способа формализации мы ориентировались на технологии Semantic Web, а именно на язык описания словарей RDF-терминов (RDFS – RDF Schema), который предоставляет возможность семантической интероперабельности – машинной интерпретации данных и объединению разбросанной в Сети информации. RDF-схемы позволяют определять семантику данных, служат фундаментом для более богатых языков описания моделей предметных областей (языков описания онтологий), которые позволяют адаптировать системы к Сети и обеспечить семантическую обработку данных. Цель таких языков – указать дополнительную машинно-интерпретируемую семантику ресурсов, то есть сделать машинное представление данных более похожим на положение вещей в реальном мире. Использование богатых языков концептуального моделирования позволит адаптировать к Сети большое количество разработок в области систем инженерии знаний и баз знаний. Привлечение систем логики и искусственного интеллекта составляет вершину «пирамиды Semantic Web», обеспечивая адекватный поиск информации и ее машинную интерпретацию [Бездушный 2003].

Первыми предложениями по описанию онтологий на базе RDFS были DAML-ONT (DARPA Agent Markup Language) и European Commission OIL (Ontology Inference Layer). На базе этих двух предложений возникло совместное решение – DAML+OIL, которое привело к созданию в рамках инициативы Semantic Web отдельной группы, ответственной за пересмотр этого решения и стандартизацию языка описания Web-онтологий (OWL – Web Ontology Language).

В рамках OWL *онтология* понимается как совокупность утверждений, задающих отношения между понятиями и определяющих логические правила для рассуждения о них. Рассмотрим возможности этого языка на примере описания онтологии верхнего уровня и ее связи с онтологиями предметных областей.

Онтология верхнего уровня в нашей системе представляет собой набор категорий Объект, Результат, Цель и Инструмент, что описывается следующим образом:

```
<owl:Class rdf:ID="Объект"/>
<owl:Class rdf:ID="Результат"/>
<owl:Class rdf:ID="Цель"/>
<owl:Class rdf:ID="Инструмент"/>
```

Синтаксис `rdf:ID="#Инструмент"` используется, чтобы ввести название, как часть его определения. С помощью `#Инструмент` можно ссылаться на класс Инструмент внутри документа, например, `rdf:resource="#Инструмент"`.

Фундаментальным таксономическим конструктором для классов является `rdfs:subClassOf`. Он связывает более частный класс с более общим классом. Если X – подкласс Y , то каждый представитель X – также представитель Y . Отношение `rdfs:subClassOf` является транзитивным. Если X – подкласс Y , и Y – подкласс Z , то X – подкласс Z .

```
<owl:Class rdf:ID="МатематическийАппарат">
  <rdfs:subClassOf rdf:resource="#Инструмент" />
```

```
...
</owl:Class>
```

Мы определяем МатематическийАппарат как подкласс класса Инструмент из онтологии верхнего уровня.

Приведенное определение математического аппарата, конечно, еще очень неполно. Далее нам необходимо выделить экземпляры этого класса и описать суждения о них.

Для определения экземпляра достаточно объявить его членом какого-то класса.

`<МатематическийАппарат rdf:ID="АлгебраКонечныхПредикатов" />`, что идентично по значению записи `<owl:Thing rdf:ID="АлгебраКонечныхПредикатов" />`.

Мир классов и экземпляров был бы совершенно неинтересным, если бы можно было только определять таксономии. *Свойства* позволяют утверждать общие факты о членах классов и особые факты об экземплярах. Свойства – это бинарные отношения, позволяющие описывать отношения между представителями двух классов. При определении свойства существует множество способов ограничить это отношение. Можно определить домен и диапазон. Свойство может быть определено как специализация (подсвойство) существующего свойства. Возможны и более сложные ограничения.

```
<owl:ObjectProperty rdf:ID="сделаноПосредством">
  <rdfs:domain rdf:resource="#Преобразование"/>
  <rdfs:range rdf:resource="#МатематическийАппарат"/>
</owl:ObjectProperty>
```

Для того чтобы ограничивать типы элементов, которые образуют свойство, в рамках содержащего их класса используются ограничения `allValuesFrom` и `someValuesFrom`. Ограничение `owl:allValuesFrom` требует, чтобы для каждого представителя данного класса, который имеет данное свойство, все значения этого свойства являлись представителями класса, заданного в пункте `owl:allValuesFrom`.

```
<owl:Class rdf:ID="МатематическийАппарат">
  <rdfs:subClassOf rdf:resource="#Инструмент" />
  <rdfs:subClassOf>
    <owl:Restriction>
      <owl:onProperty rdf:resource="#сделаноПосредством" />
      <owl:AllValuesFrom rdf:resource="#Преобразование" />
    </owl:Restriction>
  </rdfs:subClassOf>
```

```
...
</owl:Class>
```

Большая часть усилий по разработке онтологии посвящена связыванию вместе классов и свойств так, чтобы максимально точно передать заложенный в понятия смысл. Необходимо, чтобы простые утверждения о членстве в классе имели широкие и полезные последствия. Это – самая сложная часть разработки онтологии. Поэтому, если можно найти нужную онтологию, которая уже широко используется и хорошо проработана, то имеет смысл приспособить ее для своих нужд.

На этих принципах построено описание онтологий в разрабатываемой нами модели автоматического реферирования. Наши исследования находятся на этапе построения онтологий. После чего предполагается проверка онтологии на полноту и непротиворечивость.

Требования к разработанной онтологии предполагают возможность для пользователя просматривать онтологию, искать интересующие его понятия, а также в возможности интеграции ее с существующими онтологиями.

Література

Бездушный 2003: Бездушный А.А. RDFS как основа среды разработки цифровых библиотек и Web-порталов / А.А. Бездушный, А.Н. Бездушный, А.К. Нестеренко, В.А. Серебряков, Т.М. Сысоев. – Электронные библиотеки. Том 6, Выпуск 3, 2003.

Гаврилова 2000: Гаврилова Т.А. Базы знаний интеллектуальных систем / Т.А. Гаврилова, В.Ф. Хорошевский. – СПб.: Питер, 2000. – 384 с.

Зубинский 2003: Зубинский А. Semantic Web / А. Зубинский // Компьютерное обозрение. – 2003. – № 25. С.61-63.

Клещев 2001: Клещев А.С. Математические модели онтологий предметных областей. Часть 1. Существующие подходы к определению понятия "онтология" / А.С. Клещев, И.Л. Артемьева. – Научно-техническая информация, Серия 2. "Информационные процессы и системы", 2001. – № 2. – С. 20-27.

Лазаренко 2002: Лазаренко О.В. Классификация понятий в системе автоматического реферирования / О.В. Лазаренко // Wiek XXI. – THE 21st CENTURE. – Варшава, PWSBiA, 2002. – № 4(6) – С.189-196.

Ландэ 2005: Ландэ Д.В. Поиск знаний в Internet. Профессиональная работа / Д.В. Ландэ. Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. – 272 с.

Тан 2001: Тан И Цзе. Цифровые агенты меняют мир программ / И Цзе Тан // Computerworld. – 2001. – № 43. – Способ доступа: http://www.osp.ru/cw/2001/43/038_1.htm.

Graham 2002: Graham P. A Plan for SPAM / P. Graham. – 2002. – Способ доступа: <http://www.paulgraham.com/spam.html>.

Lenat 1995: Lenat D.B. CYC: a large-scale investment in knowledge infrastructure / D.B. Lenat // Communications of the ACM 38. – 1995. – №11. – Способ доступа: <http://www.cyc.com>.

Lyman 2003: Lyman P., Varian Hal R. How much information? / P. Lyman, Hal R. Varian. – 2003. – http://www.sims.berkeley.edu/research/projects/how-much-info-2003/printable_report.pdf.

Salton 1975: Salton G. A Vector Space Model for Automatic Indexing / G. Salton, A. Wong, C. Yang // Communications of the ACM, 1975. – 18 (11). – P. 613-620.

TOVE 1999: TOVE Manual. – Department of Industrial Engineering, University of Toronto. – Toronto, 1999. – Способ доступа: <http://www.ie.utoronto.ca/EIL/tove>.

Van der Vet 1994: Van der Vet P.E. The Plinius Ontology of Ceramic Materials / P.E. Van der Vet, N.J. Mars, P.H. Speel // ECAI'94. – Amsterdam, 1994.

The article addresses the problems of modeling automatic summarization processes by way of using ontologies. Types of ontologies and the ontological knowledge representation model of automatic text summarization are given. The notion of ontology in introduced specification is provided. The ontology development by means of OWL is described.

Keywords: information technologies, intellectual systems, knowledge bases, knowledge presenting models, summarization, ontology.

Надійшла до редакції 20 жовтня 2008 року.

Инна Меркулова

ББК 81.1
УДК 811.16'33

ПАРАДИГМАТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ СЛАВЯНСКОЙ ЛЕКСИКИ¹

Статтю присвячено дослідженню найчисельніших синонімічних рядів і слів, що входять до них, у слов'янських мовах. Розмірність синонімічного ряду може вказувати на відносну важливість того чи іншого значення для носіїв певної мови. Виявлені домінуючі і віце-домінуючі значення слов'янських словників.

Ключові слова: лексико-семантична система, синонімічний ряд, дефініція.

Важнейшей функцией слова как лексической единицы является, как известно, номинативная функция. Единицы, выполняющие одинаковую функцию, являются синонимами и образуют синонимический ряд. Вхождение слов в многочисленные синонимические ряды является системным показателем парадигматических

¹ Исследование осуществлено при поддержке Российского гуманитарного научного фонда (РГНФ) проект 07-04-00036а.

Розділ IX. Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження

связей лексических единиц. Эта информация может быть извлечена из двуязычных инославяно-русских словарей в результате анализа дефиниций: квантитативного, описанного В.Т.Титовым [Титов 2004] или позиционного, предложенного несколько позднее [Кретов, Титов 2006].

Впервые описание парадигматических связей лексических единиц с помощью данного метода на материале романских языков было предложено в работе В.Т. Титова [Титов 2002]. В дальнейшем его использовала Т.А. Казакова при описании лексики немецкого языка. Автор также сравнила глубину проработки парадигматики двуязычных малого и среднего словарей в сравнении с показателями монопараметрического синонимического словаря и установила зависимость состава парадигматического ядра от метода и источника, которая, однако, не влияет на позиции слова-доминанты в параметрическом ядре лексики языка [Казакова 2006, 2008].

В двуязычном словаре значения формулируются на языке выхода, который тем самым выступает в качестве метаязыка. В нашем случае метаязыком является русский язык. Индикатором парадигматических связей слов является частота метаслов, указывающая на размеры синонимического ряда. Синонимами признаются слова в одном из своих значений, если дефиниции этих значений совпадают полностью или в начальной части. Как показывают исследования В.Т. Титова, различие между выделением синонимических рядов по первым трем словам и по полным дефинициям несущественно [Титов 2004]. Подсчитав количество синонимов в синонимических рядах, можно выделить доминанту ряда, подаваемую авторами словаря первой в каждом ряду.

Главная идея, на которой основан параметрический анализ лексики, состоит в кумулятивной организации словаря: по мере продвижения от периферии к ядру устойчивость лексико-семантической системы увеличивается. Логично предположить, что это распространяется на устройство синонимии.

Целью исследования является выделение парадигматических ядер славянских языков и сравнение самых важных значений, представленных в “верхушке” ядер.

Распределение синонимических рядов в инославяно-русских словарях (методом позиционного анализа дефиниций) представлено в таблице 1.

Таблица 1. Распределение синонимических рядов в славянских языках

Колич. синонимов	Количество рядов										
	РУСС	УКР	БЕЛ	ЧЕШ	СЛОВАЦ	ПОЛ	СЕРБ	СЛВЕН	МАК	БОЛ	СТ-СЛАВ
46	1										
44	1										
36	1	6									
35	1	12									
33	1	4									
32	1	8									
28	1	10									
27	5	24									
26	1	16									
24	1	17									
23	3	21									
22	3	28									
21	4	22									
20	4	29									
19	11	46									
18	4	59									
17	9	64									
16	21	79									
15	11	97									
14	24	93									
13	33	145									
12	41	160									
11	47	220									
10	76	261									
9	77	278								1	
8	138	412						8	6		
7	194	467		1				14	7		
6	319	659						56	26		6
5	551	864	1	5			2	105	48		21

4	841	1128	6	30	5	5	16	288	172	2	38
3	1391	1376	51	153	71	52	134	882	643	35	200
2	1368	1260	692	973	708	590	1008	3240	3297	458	899
1	27933	5855	13366	8856	9561	8746	9015	11543	26512	7445	7645

Как видим, системный вес лексических значений, объединяющих синонимические ряды, убывает по мере убывания их размерности. Например, синонимический ряд, объединяющий девять слов в македонском словаре всего один, а синонимических рядов, состоящих из двух слов – 3297.

Чем важнее для системы та или иная функция, тем надежнее она защищена, т.е. неоднократно продублирована. Логично предположить, что чем важнее то или иное значение для носителей языка, тем больше синонимов оно имеет. Следовательно, размерность синонимического ряда может также указывать на относительную важность того или иного значения для носителей того или иного языка. На какие же значения в качестве самых важных для носителей славянских языков указывают наши словари-источники? Представим информацию по первым двум полнозначным словам, находящимся в “верхушке” парадигматических ядер славянских языков. Самый многочисленный синонимический ряд можно назвать доминантным значением, а второй – вице-доминантным значением.

Для русского языка это значение ‘умереть’, объединяющее 46 синонимов: *помереть, скончаться, угаснуть, почить, опочить, уйти от нас, уйти из жизни, уйти в иной мир, уйти в лучший мир, уйти в могилу, сойти в могилу, лечь в могилу, лечь в землю, заснуть вечным сном, уснуть вечным сном, заснуть последним сном, уснуть последним сном, заснуть могильным сном, уснуть могильным сном, отойти, кончиться, испустить дух, испустить последний вздох, упокоиться, преставиться, отдать богу душу, отправиться на тот свет, отправиться к праотцам, приказать долго жить, сыграть в ящик, отдать концы, дать дуба, врезать дуба, протянуть ноги, свернуться, загнуться, очокуриться, скапуть, скопытиться, издохнуть, сдохнуть, подохнуть, околеть, дух вон, решиться жизни.*

Вице-доминанта – ‘ударить’ 44 синонима: *стукнуть, дать, треснуть, трахнуть, огреть, хватить, двинуть, съездить, заехать, засветить, смазать, мазнуть, влечь, залепить, поддать, наподдать, свистнуть, ахнуть, бахнуть, бабахнуть, бацнуть, садануть, долбануть, хлобыстнуть, звездануть, шархануть, ошарашить, чебурахнуть, хрястнуть, лягнуть, жажнуть, шибануть, дать раза, дать туза, дать леца, ударить, грянуть, трахнуть, бабахнуть, бахнуть, бацнуть, ахнуть.*

Для украинского языка значение ‘бить’ 79 синонимов: *бити, побивати, міряти, писати, поштувати, пригоцати, пригоцувати, частувати, тяти, тнути, тріскати, гамселити, гатити, гепати, гилити, голомишити, гріти, давати, дубасити, дуги, духопелити, колошматити, кресати, кропити, локишити, лупити, лупцювати, лушпарити, луцити, маніжити, місити, молотити, мостити, мотлошити, накладати, періцити, полоскати, потягати, прати, репїжити, піжити, садити, стригти, тіпати, тлумити, товкмачити, товкти, толочити, троцити, чесати, човпти, чухрати, шкварити, иматувати, шпарити, морскати, банити, валити, молосувати, прасувати, обкладати, окладати, сипати, піддавати, відважувати, затоплювати, огрівати, оперізувати, оперіцувати, заціджувати, кулачити, стусувати, тасувати, тузати, чубити, витягати, шльопати, полосувати, гуляти.* На втором месте сразу два глагола: *охоплювати* (‘захватывать, обнимать’) и *сказати* (‘сказать, произнести’), имеющие по 63 синонима:

Охоплювати: оволодівати, заволодівати, опановувати, обхоплювати, обіймати, обнімати, переймати, захоплювати, брати, забирати, сповнювати, сповняти, наповнювати, наповняти, заповнювати, заповняти, опадати, осідати, заповнювати, заповняти, полонити, налягати, обступати, обставати, окривати, посідати, обсідати, облягати, насідати, напосідати, напосідатися, наполягати, наповзати, переповняти, розпирати, розпинати, налітати, напливати, наринати, находити, нападати, поїмати, понімати, накочуватися, приступати, ошибати, обдавати, обвівати, пронизувати, проїмати, пробирати, прохоплювати, обгортати, оповивати, обвивати, обкутувати, повивати, сповивати, обволікати, долати, скоряти, змагати;

Сказати: сказати, мовити, промовити, проговорити, проказати, вимовити, висловити, повідати, виговорити, проглаголити, проглаголати, проректи, кинути, зронити, проронити, обронити, пролепетати, пролепетіти, проговоритися, промовитися, пробовкатися, пробовкнутися, пробовкнути, випалити, прогарчати, прогавкати, гавкнути, протягнути, протягти, провести, проїдити, рубонутти, рубнути, пробасити, проскрипіти, прорипіти, видавати, видушити, витиснути, прохрипіти, простогнати, просичати, прошипіти, проторохтіти, процоколати, процоколіти, процебетати, промимрити, пробубоніти, пробубніти, прошамкати, прошамкотіти, прошамотіти, прошамотати, прогугнявити, прогугнити, прогугніти, прогудіти, прогустити, прогорлати, прогріміти, прогрімотіти, прогрімотати.

Для белорусского языка значение ‘усталость, утомление’: *змора, зморанасць, стомленасць, стома, утома.* На втором месте ряд со значением ‘натрудить’ *наверадзіць, натрудзіць, наперадзіць, навярэдзіць*

Для чешского значение ‘отрезать’: *odrezat, odrezavat, odriznout, ukrajovat, ukrojít, urezavat, urižnout* является доминантным.

Для словацкого языка вверху оказались сразу 5 синонимических рядов, которые содержат по 4 слова. Их объединяют значения: ‘движение’, ‘ездить’, ‘рабочий’, ‘упасть’, ‘центр’.

Такая же ситуация характеризует польский язык. Пять рядов по 4 синонима. Среди них слова со значениями ‘гарантировать’ *gwarantować, zagwarantować, zapewniać, zapewnić*; ‘жидкий’ *ciekły, cienki, płynny, rzadki*; ‘нарушать’ *gwałcić, Łamać, przekraczać, zakłócać*; ‘удар’ *ciężkie, cios, strzał, uderzenie*.

Для сербского словаря первые полнозначные слова, образующие синонимические ряды из четырех слов, имеют значение ‘вырасти’ *narásti, odrásti, porásti, izrásti* и ‘кудрявый’ *коврчат, ковриав, ковриаст, коврчав*.

Для словенского языка лидирует слово ‘охватывать’, входящее в дефиниции 8 слов *grabiti, lomiti, obhajati, objemati, popadati, preletavati, prelivati, prevzemati*. Далее следует ряд, объединенный дефиницией ‘охватить’.

Для македонского языка 12 синонимов объединяет доминанта ‘сходить с ума’: *залудува, залудува_се, избезумува, излудува_се, лудува, обезумува, побудалува, полудува, померува_се, поместува_се, поулавува, улави_се*.

Для болгарского языка первые места занимают ряды со значением ‘окружать’ и ‘окружить’ *заобикалям, обграждам, обкръждавам, окръждавам, заобиколя, обграда, обкръжа, окръжа*.

Для старославянского языка – значения ‘больной’, ‘единосущный’, ‘неразумный’, ‘опечалиться’, ‘чудо’ объединяют по 6 синонимов.

Уже на первый взгляд доминанты синонимии славянских языков имеют некоторые сходства. Например, значение ‘ударить’, ‘удар’, ‘бить’ объединяют русский, украинский, польский и македонский языки.

Для того чтобы систематически исследовать «верхушку» славянской синонимии, из каждого словаря отбираются самые весомые значения, входящие в первую сотню.

Проанализируем значения, представленные максимальным количеством слов, включив их в сводную таблицу (таблица 2).

В таблице 2 на пересечении значений и языков представлены парадигматические веса, характеризующие синонимические ряды, образованные данными значениями. В столбце «Вес» представлена сумма парадигматических весов для исследованных языков. Она может интерпретироваться как системный вес данного значения в славянских языках.

Парадигматический вес вычисляется по формуле: из значения максимального количества слов надо вычесть значение ячейки с количеством синонимических рядов и полученную разность разделить на максимальное количество слов. Получается число, близкое к единице. Смысл этой формулы таков: чем больше в словаре слов с определенным значением, тем меньше синонимических рядов с такими словами и, следовательно, выше их вес. Именно по убыванию веса отсортированы наиболее важные значения славянских языков.

Значения могут быть представлены в одном, двух и более языках, в связи с этим увеличивается их суммарный вес.

Значений, которые были бы представлены во всех языках не обнаружено.

Наибольшее количество уникальных значений входит в парадигматическое ядро старославянского языка (представлены только в этом языке).

Важнейшими значениями в обследованных словарях являются значения ‘стукнуть, стучать’ (представлено в 5 языках), ‘ударять’, ‘говорить’, ‘больной, болеть’ ‘обманывать’ и ‘бить’, ‘обмануть’ (представлено в 4 языках), ‘упасть’, ‘чудо’, ‘окружать’ (представлено в 3 языках). Причем, значение ‘обмануть’, хотя и имеется в 4 языках уступает по весу тем, которые представлены в трех языках. Они представлены в основном в 3 языках. Все другие значения представлены в 2 и одном языке. Нетрудно заметить, что среди выделенных значений есть синонимически связанные. Так, значение ‘стукнуть’ описывается толковыми словарями как “ударить со стуком, нанести удар”, а ‘бить’ – это “ударять, колотить” ‘Охватывать’ связано с ‘обнимать’, ‘говорить’ со ‘сказать’. В таблице они выделены заливкой одного и того же цвета. Объединив их веса, можем предположить, что для носителей славянских языков наиболее важным значением является значение физического действия (ударять, стучать, бить). На втором месте значение ‘говорить’. Высокий парадигматический вес имеет значение, представленное только существительным и указывающее на аномалию (‘чудо’). Таким образом, доминанты синонимии славянских языков имеют сходство и демонстрируют связи пар и групп языков.

Таким образом, парадигматический вес слова в лексико-семантической системе языка может быть определен по его принадлежности к многочисленному синонимическому ряду. В лингвистической литературе нет единого общепризнанного определения синонимов, как нет и единого подхода к установлению синонимичности. Мы использовали унифицированный, формальный подход к выделению синонимии. Огромную помощь в этом оказывают информационные технологии, позволяющие избежать субъективизма, во многом мешающего в решении вопросов экспериментальным путем.

Таблиця 2. Синонимическая стратификация значений в славянских словарях

Значения	РУСС	УКР	БЕЛ	ЧЕШ	СЛВК	ПОЛ	СЕРБ	СЛОВ	МАК	БОЛГ	СтСл	ВЕС	Связи
стукнуть, стучать		0,99819		0,98113		0,9340	0,98506		0,99402			4,8924	У-Ч-П- Срб-М
говорить		0,99573		0,98113	0,99265				0,99402			3,96352	У-Слк-Ч-М
больной, боль, болеть	0,99882				0,99265	0,9340					0,9993	3,92415	Р-Слк-П- СтСл
бить	0,99746	0,99993	0,9959						0,94204			2,99329	Р-У-Б-М
ударить, удар, ударять	0,99994	0,99254				0,99946			0,99402			2,99194	Р-У-П-М
упасть		0,99297			0,99952	0,9939						2,98639	У-Слк-П
чудо				0,98113	0,9926						0,9993	2,97303	Ч-Слк-СтС
обмануть, обманывать	0,99991			0,98113			0,98506		0,98328			2,9661	Р-Ч-М-Срб
окружать, окружить						0,9340			0,9973	0,99975		2,93105	П-М-Б
сходить с ума	0,99964								0,99994			1,99958	Р-М
усталость, устать	0,99928		0,9999									1,99918	Р-Б
отрезать				0,9999		0,9939						1,9938	Ч-П
рабочий					0,99952	0,9939						1,99342	Слк-П

Розділ ІХ. Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження

умереть	0,99997	0,99297										1,99294	Р-У
жидкий					0,9926	0,99946						1,99206	Слк-П
нарушать						0,99946	0,98506					1,98452	П-С
ездить				0,98113	0,99952							1,98065	Ч-Слк
движение				0,981134	0,99952							1,980654	Ч-Слк
охватывать, охватить								0,9995		0,9376		1,9371	Слк-Б
обнимать		0,99978										0,99978	У
сказать		0,99978										0,99978	У
натрудить			0,9996									0,9996	Б
центр					0,99952							0,99952	Слк
гарантировать						0,99946						0,99946	П
единосущный											0,9993	0,9993	СтСл
неразумный											0,9993	0,9993	СтСл
опечалиться											0,9993	0,9993	СтСл
вырасти							0,99823					0,99823	Срб
кудрявый							0,99823					0,99823	Срб

Данное исследование представляет собой один из этапов параметрического исследования лексики языка, а парадигматика – один из системных параметров.

В перспективе оно может быть расширено за счет привлечения данных по другим славянским языкам (уже имеются предварительные результаты по нижнелужицкому и полабскому языкам). Кроме того, данное исследование в будущем может быть дополнено разделами, посвященными сопоставлению синонимии славянских и других групп языков.

Литература

- 1.Благова Э., Цейтлин Р.М., Геродес С., Панцера Л., Бауэрова М. Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков): около 10 000 слов. – М.: Рус.яз., 1994. – 842 с.
- 2.Грабчиков С. М. Белорусско-русский словарь. Для сред. школы. Под ред. А. Е. Баханькова. 2-е изд., переработанное. – Мн.: «Нар. асвета», 1975. – 240 с.
- 3.Гудков, В. П. Сербско-русский и русско-сербский словарь / В.П. Гудков, С. Иванович.- 5-е изд., стереотип. – М.: Рус. Яз.- Медиа, 2006.- 438 с.
- 4.Казакова Т. А. Зависимость парадигматической стратификации лексики от метода и источника / Т. А. Казакова // Вестник Воронеж. гос. ун-та. Системный анализ и информационные технологии. – 2006. – № 2. – С. 62-65.
- 5.Казакова Т.А. Параметрический анализ немецкой лексики / Т.А. Казакова: Дисс. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 2008. – 173 с.
- 6.Карманный болгарско-русский словарь. Джебен българско-русски речник: 10.000 слов / М. А. Леонидова. – 9-е изд., испр. и доп., – М.: Русский язык, 1986. – 468 с.
- 7.Карманный польско-русский словарь и русско-польский словарь / Сост. И. Н. Митронова, Г.В.Синицына. –16-е изд., стереотип. – М.: Рус.яз., 1983. – 592 с.
- 8.Карманный словацко-русский словарь: 10 000 слов. / Д. Коллар, В. Доротьякова, М. Филкусова, Я. Марушиакова. - Изд. 4-ое, испр. и доп. – М.: «РУССКИЙ ЯЗЫК», 1982.
- 9.Кретов А.А., Титов В.Т. Алгоритм позиционного выявления синонимии / А.А. Кретов, В.Т. Титов // Вестник ВГУ. Серия Системный анализ и информационные технологии. – 2006. – № 1. – С.62-65.
10. Титов В.Т. Частная количественная лексикология романских языков: Монография / В.Т. Титов; Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж: Изд.-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – 552 с.
11. Титов В.Т. Общая количественная лексикология романских языков. – Воронеж, 2002. – 238 с.
12. Толовски Д., Иллич-Свитыч В.М. Македонско-русский словарь: с приложением краткого грамматического справочника. – М., 1963.
13. Чешско-Русский Словарь / Д.А. Длуги, Б.Г. Раевский, Н.Р. Буравцева. – Издание 2-ое, стереотип. – М.: «Советская энциклопедия», 1973.
14. Загнітко А.П., Вінтонів М.О., Данилюк І.Г. Великий українсько-російський і російсько-український словник. – Донецьк: ТОВ ВКФ "БАО", 2007. – 949 с.
15. Rusko-slovenski in slovensko-raski moderni slovar = Russko-slovenskij i slovensko-russkij sovremennyi slovar' / Jože Sever, Olga Sergejevna Plotnikova, - 1. nespremenjena izd., 4. natis. – Ljubljana: Cankarjeva založba, 2006. - (Zbirka Moderni slovarji).

The article is devoted to the most numerous synonymous series and of their words in Slavic languages. Dimension of the synonymous number may indicate the relative importance of a value for the holders of a particular language. Identified dominant and vice-dominant values of Slavic dictionaries.

Keywords: lexical-semantic system, synonymous series definition.

Надійшла до редакції 20 жовтня 2008 року.

Наталія Чейлітко

ББК Ш141.1-22

УДК 811.161.2'367.52

КОРПУСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОН ЗВ'ЯЗКІВ СЛОВОФОРМ В УКРАЇНСЬКОМУ РЕЧЕННІ

У статті висвітлюється методика аналізу синтаксичної структури речення на основі методу дерева залежностей та аналізу зон зв'язків словоформ. Наводяться результати статистичного дослідження реалізації зон зв'язків словоформ в українських публіцистичних текстах.

Ключові слова: синтаксична структура, дерево залежностей, синтаксичний зв'язок, зона синтаксичних зв'язків словоформи, блок спаяності елементів речення.

«Необхідність розбудови корпусної лінгвістики – ознака нашого часу, завдяки їй спеціалісти одержать усю необхідну лінгвістичну інформацію для подальшого її опрацювання у філологічних студіях» [Дарчук, Сорокін 2006, с. 34]. Однією з проблем, яка постала перед сучасними українцями, є вироблення принципів синтаксичного дослідження великих масивів текстів. Актуальність статті полягає в тому, що вона дає відповідь на питання про можливий шлях організації корпусного дослідження зі структурного синтаксису. Будь-яке ґрунтовне дослідження, яке передбачає аналіз великого за обсягом мовленнєвого матеріалу, потребує ретельного планування, що спирається на проведенні серії тестових (експериментальних) розвідок, які здійснюються на невеликих за обсягом вибірках. Тоді постає завдання виробити послідовну й несуперечливу методику його проведення.

Метою цієї статті є опис запропонованої методики аналізу синтаксичної структури речення, яка спирається на методологічний апарат граматики залежностей [Севбо 1981] та теорії зон синтаксичних зв'язків [Закономерности 1982; Перебейнос 2002; Перебейнос 1985; Пещак 1979], а також висвітлення одержаних результатів дослідження, проведеного на основі синтаксично маркованого корпусу текстів.

Матеріалом для проведення тестової розвідки стала сукупність текстів політичних Інтернет-новин UNIAN за 11-12.2004. Обсяг вибірки становить близько 42 тис. слововживань (3217 речень). Кожній словоформі присвоєна морфологічна інформація, отримана в результаті роботи автоматичного морфологічного аналізатора: 1) код, який відображає частиномовну приналежність та парадигматичні характеристики словоформи, 2) лему – словникову форму. Синтаксична структура речення репрезентується у вигляді розміченого дерева залежностей (ДЗ) – орієнтованого графа, який складається з: 1) вузлів на позначення мінімальних синтаксичних одиниць речення; 2) орієнтованих ребер (стрілок), які відповідають синтаксичним зв'язкам між цими одиницями і завжди спрямовані від головної одиниці синтагми до підпорядкованої (рис. 1).

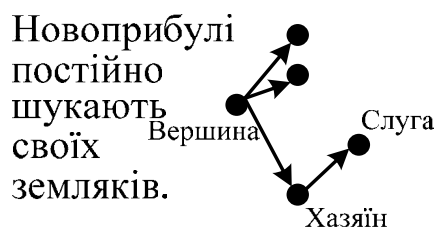

Рис. 1. Дерево залежностей речення

Таким чином, ДЗ представляє структуру речення як набір бінарних зв'язків підпорядкування між елементами речення. Елементом речення (ЕР) називаємо послідовність буквених символів між двома пробілами. Основними властивостями ДЗ є:

1. Дерево має тільки одну вершину.
 2. Вершиною дерева може виступати присудок простого двоскладного речення, головний член односкладного речення, присудок головної частини складнопідрядного речення. У випадку однорідних присудків, коренем є уявний вузол, якому вони підпорядковуються.
 3. Кожному елементу речення (ЕР) відповідає один вузол у ДЗ.
 4. Одній словоформі може відповідати кілька вузлів у дереві в тому випадку, якщо вона є аналітичною і, отже, складається з кількох ЕР (*Олександр Мороз, незважаючи на*).
 5. Ребро відповідає зв'язку між двома елементами речення. Напрямок підпорядкування – від ЕР, який підпорядковує (хазяїн), до ЕР, який підпорядковується (слуга).
 6. Усі ребра є орієнтованими, тобто напрям ребер дерева наперед визначений: від вершини до вузлів, які розташовані на рівень нижче.
 7. В один вузол може входити не більше одного ребра.
 8. Дерево має бути зв'язним.
 9. У дереві не може бути циклів.
 10. Експліцитно невираженому ЕР (явище еліпсису) відповідає у дереві спеціально запроваджений нульовий вузол.
 11. ЕР, які вступають у сурядний зв'язок, підпорядковуються уявному вузлові, який спеціально введено для адекватного відображення зв'язку між сурядними ЕР.
- Ребрам присвоюються спеціальні маркери, які вказують на характер зв'язку між ЕР (табл. 1).

Таблиця 1. Маркери на позначення типу зв'язку між ЕР

Група маркерів	Маркери
Зв'язки в межах сегмента: простого речення, відокремленого звороту, частини складного речення тощо	координація узгодження прилягання керування апозитивний зв'язок (прикладковий)

Зв'язки в ускладненому реченні (проводяться до опорного компонента сегмента)	відокремлена прикладка уточнювальний член речення вставні слова дієприкметниковий зворот дієприслівниковий зворот порівняльний зворот звертання сурядний зв'язок між словоформами
Зв'язки між компонентами синтаксично неподільної сполуки	призв'язковий компонент соціативна сполука елективна сполука кількісна сполука прийменниковий зв'язок (вхід) прийменниковий зв'язок (вихід) сполука з парними прийменниками
Зв'язки в складному реченні (проводяться до опорного компонента частини складного речення)	підрядний зв'язок між реченнями релятивний зв'язок пояснювальне речення сурядний зв'язок між реченнями безсполучниковий зв'язок пряма мова вставне речення
Міжфразовий зв'язок	міжфразовий зв'язок
Зв'язки з неповнозначними словами	вигук фразова частка підрядно-сполучниковий зв'язок сурядно-сполучниковий зв'язок
Зв'язки між компонентами аналітичної словоформи/лексеми	аналітична дієслівна форма складений прийменник складений сполучник сурядності складений сполучник підрядності складений числівник складений вигук лексичне зрощення фразеологізм

Синтаксична інформація приписується в автоматизованому режимі. Для цього розроблено спеціальне програмне забезпечення, яке є АРМ лінгвіста і призначене не лише для побудови ДЗ, але й для подальшого аналітичного опрацювання, що уможливило різноманітні структурно-синтаксичні розвідки (рис. 2). Функціонал програми передбачає автоматичне обчислення: 1) статистичної інформації щодо кожного з морфологічних кодів та синтаксичних маркерів, які містяться в певній конкретній базі, укладеній на основі сукупності текстів певної підмови; 2) параметрів аналізу ДЗ, запропонованих І.П. Севбо для різноманітних стилістичних синтаксичних досліджень, зокрема: кількості вузлів у дереві, ширини гілкування від вершини дерева, висоти дерева [Севбо 1981]; 3) синтаксичної інформації про характер синтаксичних зв'язків кожної словоформи з вибірки.

The screenshot shows the 'base-3217-леми.arm' software interface. It features a menu bar with options like 'Файл', 'Про програму', 'Словоформи', 'Список дерев', 'Створення дерева', 'Зони зв'язку', 'Стат. по кодах', 'Статистика по зонах', 'Взаємодія ЗЗС', 'Налаштунок', 'Входить/виходить', and 'Гарячі клавіші'. Below the menu is a table of sentence elements:

№	Текст	Тип
1824	український	прикметник
1825	інститут	іменник
1826	соціальних	прикметник
1827	досліджень	іменник
1828	завжди	Прислівник
1829	чесно	Прислівник
1830	дає	Дієслово
1831	інформацію	іменник
1832	про	Прийменник
1833	ті	займенник-прикмет...
1834	результати	іменник
1836	які	займенник-прикм-ім...
1837	він	займенник-іменник
1838	отримує	Дієслово

To the right of the table is a dependency graph showing relationships between words. The 'Ієрархія зв'язків' (Hierarchy of dependencies) panel on the right shows a tree structure for the word 'дає':

- дає
 - інститут
 - український
 - досліджень
 - соціальних
 - чесно
 - завжди
 - інформацію
 - про
 - результати
 - ті
 - отримує
 - він
 - які

The 'Властивості обраного елемента' (Properties of the selected element) panel shows the morphological class for the word 'дає':

Морфологічний клас	
Лема	соціальний
Морфокод	прикметник
Морфологічний	словоформа
Морфологічний	АЕ
Словоформа	соціальних

At the bottom of the interface is a 'Поновити' (Refresh) button.

Рис. 2. Інтерфейс програми автоматизованої побудови дерев залежностей

Наголосимо, що інформація про моделі реалізованих зв'язків словоформ є джерелом для укладання словника сполучуваності словоформ, необхідного зокрема для адекватної роботи автоматичного синтаксичного аналізатора, створення якого є одним з пріоритетних завдань сучасної української комп'ютерної лінгвістики.

Одним із способів вивчення реалізованої в мовленні сполучуваності слів є метод зон зв'язків словоформ (ЗЗС), запроваджений В.І. Перебийніс. Під зоною зв'язків розуміють сукупність зв'язків певної словоформи в реченні, сферу її синтаксичної дії. Своєрідністю зони зв'язків визначається як мовними, так і мовленнєвими синтаксичними процесами, задіяними в побудові речення як одиниці мовлення. Тому актуальним є вивчення зон зв'язків словоформ у реальному реченні та виявлення основних факторів, які зумовлюють їхню специфіку.

ЗЗС представляється графічно – у вигляді відрізка, який поєднує проекції усіх ЕР, пов'язаних з даним ЕР. Одержавши набір відрізків, які відображають усі зони зв'язків у реченні, можна обчислити силу спаяності елементів речення. Під силою спаяності елементів речення розуміємо кількість зон, які припадають на інтервал між двома сусідніми елементами речення (рис. 3). Для кожного конкретного речення можна визначити найбільший, найменший та проміжні показники сили спаяності ЕР. Найбільший показник сили спаяності називають піком найбільшої спаяності (зв'язності) в реченні.

Кілька послідовно розташованих показників з однаковим найбільшим значенням називають плато спаяності. У реальному реченні може бути кілька піків та плато спаяності. Елементи речення, між якими сила зв'язку максимальна, утворюють блок спаяності.

Нами було автоматизовано процедуру виявлення ЗЗС на основі розміченого дерева залежностей, що запобігло неоднозначностям, які виникають під час визначення ЗЗС дослідником, а також значно пришвидшило цей процес (рис. 4). Основою для розробки алгоритму стали правила побудови ЗЗС, подані В.І. Перебийніс [2002, с. 147-148], а також нами запроваджено низку нових правил.

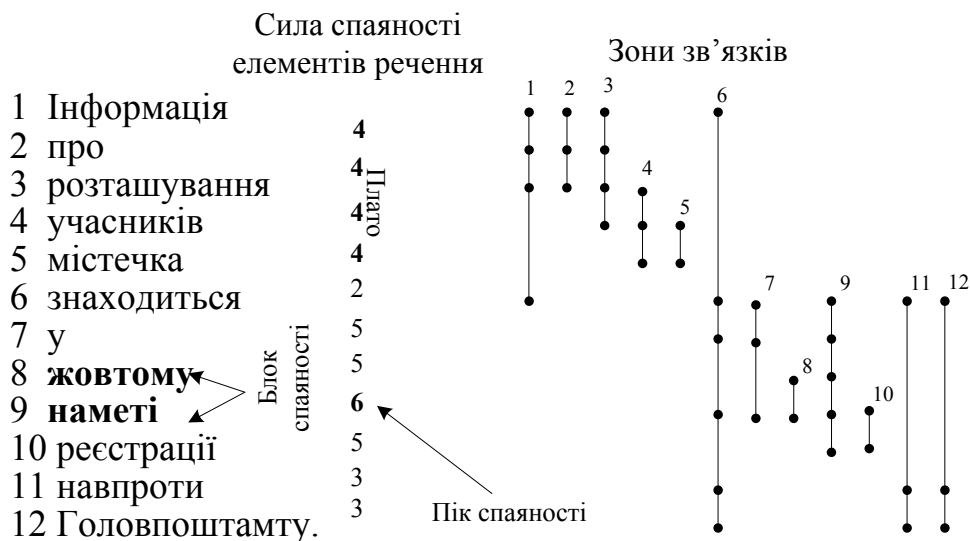

Рис. 3. Піки, плато та блоки спаяності елементів речення*

Наведемо основні параметри аналізу ЗЗС:

1. Модель ЗЗС, представлена в термінах лексико-граматичних класів, які відповідають послідовності ЕР, що утворюють ЗЗС (наприклад, у реченні на рис. 4 словоформа *протоколів* має ЗЗС *немає деяких протоколів з суден* і модель $M PnAdj N Pr N$, словоформа *морських* – ЗЗС *морських суден* та модель $Adj N$).

2. Кількість вузлів у моделі ЗЗС – кількість ЕР, які входять до складу ЗЗС (відповідно, для *протоколів* цей показник дорівнюватиме 5, а для *морських* – 2).

3. Довжина ЗЗС в реченні – кількість ЕР, розташованих у межах певної ЗЗС (для *протоколів* це 7, *морських* – 2).

4. Щільність ЗЗС – наявність або відсутність ЕР у межах певної ЗЗС, які не входять до її складу (так, ЗЗС *протоколів* проходить через ЕР, які не входять до її складу). Щільність можна визначити шляхом віднімання кількісного показника довжини моделі ЗЗС від кількісного показника довжини ЗЗС в реченні (для *протоколів*: довжина ЗЗС у реченні – 7 ЕР, кількість вузлів у ЗЗС – 5 (опорний компонент зони та 4 пов'язані з ним ЕР), $7-5=2$ – ЗЗС є нещільною, для *морських*: довжина ЗЗС у реченні – 2 ЕР, кількість вузлів у ЗЗС – 2 (опорний компонент зони та один ЕР, пов'язаний з опорним), $2-2=0$ – зона є щільною).

5. Позиція опорного ЕР в моделі ЗЗС. Опорним ЕР називаємо елемент, для якого визначається ЗЗС (словоформа *протоколів* має другу позицію в зоні, *морських* – першу).

6. Позиція опорного ЕР в реченні (словоформа *протоколів* має одинадцяту позицію в реченні, *морських* – тринадцяту).

7. Схема ЗЗС – співвідношення кількості елементів речення, яким підпорядковується опорний ЕР, з елементами речення, які підпорядковуються йому. Йдеться про напрям зв'язку підпорядкування. Разом із тим у схемі має бути відображено відомості про принципово інший тип зв'язку – сурядний. Автоматично визначаючи характер зв'язку кожного ЕР на основі розміченого дерева залежностей, ми розрізняли зв'язки опорного ЕР з тими ЕР, відповідні вузли яких розташовані в дереві: 1) вище – відповідають ЕР, які підпорядковують собі опорний ЕР, 2) на одному рівні з ним – перебувають з ним у сурядному зв'язку, 3) нижче – підпорядковуються йому. Для ЕР *протоколів* це співвідношення становить $1|0|3$: 1) вище в дереві знаходиться ЕР *немає*, 2) на одному рівні не виявлено жодного ЕР, 3) нижче в дереві знаходяться три ЕР – *деяких*, *з суден*. Для ЕР *морських* схемою буде співвідношення $1|0|0$: 1) вище в дереві знаходиться ЕР *суден*, 2) на одному рівні немає ЕР, 3) нижче немає ЕР.

Очевидно, загальна кількість ЗЗС дорівнює кількості слововживань у вибірці, тобто кожна ЗЗС є індивідуальною. Проте статистичний аналіз матеріалу засвідчив існування типових моделей ЗЗС, що підтвердило статус ЗЗС як мінімальної текстової одиниці. Типовими вважалися ті моделі, абсолютна частота яких перевищує 10 %.

* Примітка. На рисунку кожен блок зв'язків позначено числом, яке вказує на порядковий номер у реченні ЕР, для якого визначена ця зона.

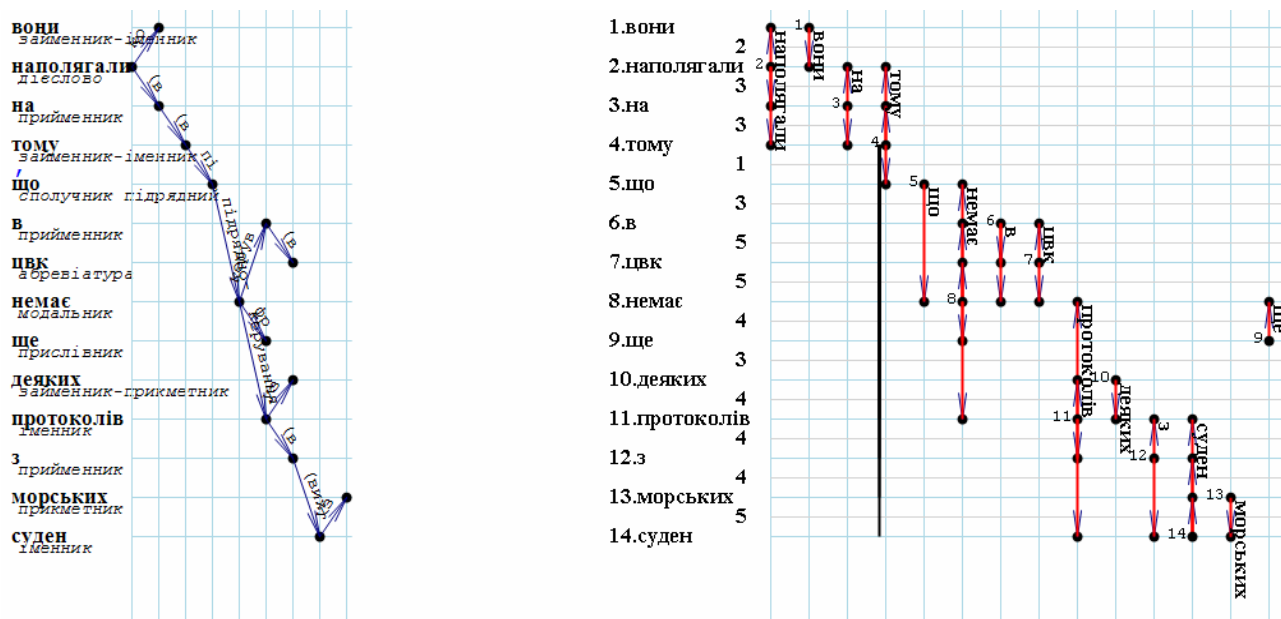

Рис. 4. Приклад обчислення ЗЗС

Аналіз співвідношення довжин ЗЗС різних частин мови показав, що серед зон зв'язків прикметника та прислівника можна виділити одну типову довжину, яка значно переважає інші, причому для обох названих класів слів такою довжиною є показник два. Натомість типові довжини зон зв'язків іменника та дієслова не мають такого виразного домінування якоїсь однієї довжини. Це означає, що сфера синтаксичної дії цих класів може значно варіюватися порівняно зі сферами дії прикметника та прислівника. Також встановлено, що дієслово характеризується значно більшою варіативністю довжин зон, які мають високу частотність. Іншими словами, для дієслова властиво мати довгі ЗЗС.

Вивчення характеру залежності між позицією опорного ЕР в ЗЗС і кількістю його зв'язків привело до виявлення такої закономірності: чим далі вправо в зоні зв'язків опорний компонент цієї зони, тим більшою є середня кількість його зв'язків.

Окрім того, на матеріалі сучасних українських публіцистичних текстів встановлено дію законів переваги та простоти:

1) для кожного класу слів визначається велика кількість коротких/простих моделей ЗЗС, тоді як складні/довгі моделі сукупно становлять невелику від загальної кількість моделей;

2) для певної позиції опорного іменника в зонах зв'язків, які мають однакову довжину, визначається кілька типових моделей, які кількісно переважають решту моделей. Більше того, кожній моделі іменника, яка передбачена певною його позицією, майже завжди відповідає одна типова схема.

Аналіз блоків спаяності ЕР за їх наповненням у термінах класів слів засвідчив існування в них типових моделей.

У табл. 2 міститься інформація про фактичну кількість моделей блоків спаяності, згрупованих за морфологічним вираженням ЕР, який лінійно розташований у блоці першим. Наведені дані вказують на те, що типовими можна вважати моделі, в яких перший ЕР виражений іменником, дієсловом, прикметником та прийменником.

Табл. 2. Кількість моделей блоків спаяності ЕР за першим елементом

Перший ЕР в блоці спаяності	Фактична кількість	%
Ab	138	0,96
Adj	2488	17,3
Adv	789	5,49
CC	503	3,5
M	8	0,06
N	3659	25,45
Num	680	4,73
P	647	4,5
Pc	56	0,39
PnAdj	776	5,4

PnAdjN	80	0,56
PnN	573	3,98
PnPos	116	0,81
Pr	1949	13,55
SC	152	1,06
V	1643	11,43
Vp	28	0,19
Усього	14285	100

У межах кожної такої окремої групи блоків спаяності виявлено типові моделі за морфологічним вираженням обох EP. Так, для іменника типовими є моделі:

- 1) N+N, що становить 50,34 % серед усіх моделей з першим EP, вираженим іменником (*пісні Руслани, підтримання правопорядку, портрет Януковича*);
- 2) N+Pr – 13,97 % (*мітинг на, частина з, шанс на*);
- 3) N+V – 12,52 % (*ситуацію врятувала, президентом залишатиметься, хлопці розповідають, хлопців побили*).

Прикметник характеризується одним типовим блоком спаяності Adj+N, проте досить частотним – 88,63 % від загальної кількості моделей з першим EP, вираженим прикметником (*конституційне право, поважних професорів, політичний фарс*).

Найпоширенішими моделями для дієслова є такі:

- 1) V+Pr – 31,99 % (*звернувся до, знаходяться в, повідомив про*);
- 2) V+N – 30,53% (*вмикають пічки, вразили коментарі, вручити посвідчення, віддав дівчині, закликав депутатів, меншає перехожих, обрала президентом, позують відеокамерам*);
- 3) V+Adv – 8,65 % (*пройшли елегантно, приходьте завтра, стоять ліворуч*).

Зауважимо, що розглянуто лише блоки спаяності, тобто такі одиниці, які складаються з двох EP. Поза увагою залишилися послідовності елементів речення, між якими визначалися піки спаяності, оскільки вони автоматично були почленовані програмою на двокомпонентні сполуки, тобто на блоки спаяності.

Метод зон зв'язків словоформ уможливив виявлення деяких закономірностей реалізації синтаксичних зв'язків у речення. Аналіз одержаних даних засвідчив, що особливості синтаксичної організації речення впливає на показники сили спаяності EP у ньому. Найбільші показники сили спаяності припадають на такі синтаксичні одиниці, як: частини складних або складених членів речення, компоненти сурядної конструкції. У тих випадках, коли в реченні застосовуються мовленнєві механізми, які не передбачають нагнітання синтаксичного зв'язку, наприклад еліпсис, – тоді сила спаяності не сягає великих показників.

У результаті статистичного аналізу розподілу синтаксичних зв'язків у реченнях довжиною 6-14 EP виявлено таку закономірність: існує взаємозв'язок між позицією елемента в реченні та кількістю зв'язків цього EP. У реченнях невеликої довжини (6-9 EP) наявний один центр/кластер, який характеризується найвищим значенням середньої кількості зв'язків EP. Такий центр припадає завжди на другу половину речення. Із збільшенням довжини речення яскраво простежується тенденція до кластеризації центрів EP, які характеризуються найбільшими показниками середньої кількості синтаксичних зв'язків.

Кількісний аналіз розподілу різних показників сили спаяності в реченнях довжиною 6-14 EP засвідчив існування в реченні кожної конкретної довжини позицій, які з великою ймовірністю передбачають високий показник сили спаяності, бо саме на ці позиції припадають найбільші показники середньої сили спаяності. Також існує чітка закономірність у ймовірнісному розподілі сил спаяності залежно від позиції в реченні: з ймовірністю 50 % сила спаяності між першим та другим EP дорівнюватиме двом. При цьому центральна частина речення характеризується тим, що різні показники сили спаяності статистично вагомим й мають приблизно однакову ймовірність. Тому середина речення завжди є тією ділянкою, в якій розподіл синтаксичних зв'язків може значно варіюватися. Це підтверджується й тим фактом, що саме на середину речення припадають найбільші значення дисперсії сили спаяності.

Вдалося встановити, що взаємозв'язок між довжиною речення та середнім значенням загальної кількості зв'язків, наявних у ньому, виражається функцією $y=3x-4$, де y – середнє значення загальної кількості синтаксичних зв'язків у реченні, x – довжина речення. Значне зростання кількості зв'язків із збільшенням довжини речення свідчить про те, що для організації речення з більшою довжиною залучається більше зв'язків між EP, причому не лише контактних – між сусідніми EP, але й дистантних.

Одержані результати дають можливість не лише констатувати велике значення синтаксичних зв'язків у лінійній організації речення, але кількісно схарактеризувати ту роль, яку вони відіграють у процесі оформлення речення як цілісної мовленнєвої одиниці. Статистичні закономірності, наведені в статті, можуть бути використані для розв'язання низки практичних завдань, зокрема в процесі автоматичного опрацювання тексту.

Література

- Дарчук Н., Сорокін В. Корпус текстів як джерело для мовознавчих і літературознавчих досліджень // Лексикографічний бюлетень: Зб. науков. праць. – К., 2006. – Вип. 13. – С. 34–37.
- Закономерности структурной организации научно-реферативного текста / Гриднева Л.М., Грязнухина Т.А., Дарчук Н.П. и др. / Отв. ред. В.И. Перебийнос. – К.: Наукова думка, 1982. – 322 с.
- Перебийнос В.И. Еще раз о структуре предложения // Чествуя филолога: К семидесятилетию Ф.А. Литвина. – Орел, 2002. – 146–156.
- Перебийнос В.И. О единицах текста // Recueil linguistique de Bratislava. – Vol. VIII. – Bratislava: VEDA, Editions de l'Academie Slovaque des Sciences, 1985. – P.146–150.
- Пещак М.М. Стиль ділових документів XIV ст. – К.: Наукова думка, 1979. – 264 с.
- Севбо И.П. Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика. – К.: Наукова думка, 1981. – 192 с.

The article is devoted to procedure of syntactic sentence structure research based on dependency tree method and word form's connections analysis. Analytical set of data processing is represented. The statistic results of research are given.

Keywords: syntactic structure, dependency tree, syntactic connection, a zone of word form's syntactic connections, cohesion unit of sentence elements.

Надійшла до редакції 25 жовтня 2008 року.

Валентина Шульгіна

ББК Ш12=411.4*316
УДК 81'272

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ У ДІАЛОЗІ «ЛЮДИНА-КОМП'ЮТЕР»

У статті проводиться аналіз особливостей кожного з учасників діалогу «людина – комп'ютер» як мовної особистості. Автором пропонуються аспекти дослідження природної мови з метою наближення комп'ютерного діалогу до діалогу природного.

Ключові слова: мовна особистість, мовна компетенція, лінгвістичне забезпечення інтелектуальних систем, діалогова система «людина – комп'ютер».

Ще в 60-і рр., на зорі розвитку кібернетики, гостро постало питання про взаємодію людини і комп'ютера, про роль людського фактора у забезпеченні взаєморозуміння. Так, наприклад, висловлювалася думка, що з „машиною легше, оскільки завжди відомі її можливості і властивості. З людьми складніше, оскільки поведінка людей залежить від багатьох змінних факторів: зацікавленості, зайнятості, втомленості, розумових здібностей, професійної компетенції, особистих інтересів, міжособистісних стосунків, конкретних бажань, спільної мотивації” [Бардьер 2002: 87].

Незважаючи на це, вважається, що „обробка інформації у безсвідомій сфері принципово відрізняється від обробки інформації свідомістю і перевищує її за швидкістю в мільйони разів” [Дубровский 1979: 68-77].

Проблема взаємодії людини і машини перебуває у зародковому стані, обмежуючись найпростішими варіантами їх спілкування. Зважаючи на посилення уваги до проблем комунікації і особливо такого її різновиду, як комунікація людини і машини, особливої актуальності при створенні діалогових систем “людина – комп'ютер” набуває проблема лінгвістичного забезпечення власне мовного аспекту спілкування, тобто в першу чергу потребує уваги мовний компонент, у якому особливе місце посідає аналіз особливостей мовної особистості, мовної компетенції кожного учасника комунікативного процесу.

У цьому випадку людина як один з учасників спілкування, на відміну від машини, наділена свідомістю як вищою формою відображення, характерною ознакою якої є здатність до аналітико-синтетичної діяльності.

Інформаційні процеси, що пов'язані з мовнорозумовими трансформаціями у інтелектуальній діяльності людини, тобто з породженням нової інформації, ґрунтуються на певних перцептивно-сенсорних актах (див.: [Широков 2004: 56]).

У тому випадку, коли процес комунікації здійснюється в режимі ”людина-комп'ютер”, виникають особливості, які не можуть не бути врахованими. В.А.Звегинцев зазначав: “Якщо уважно придивитися, то майже за кожною фразою розмовної мови стоїть вельми ґрунтовна і розгалужена попередня інформація, яка є природно зрозумілою для людини, але для машини, що не знає ні роду, ні племені, – такою, що лежить за межами її сприйняття” [Звегинцев 1968: 240].

Зрозуміло, комп'ютер ніяк не можна сприймати як повноцінну мовну особистість. Йдеться лише про можливість виявлення певних ознак мовної особистості (людини), тієї формальної основи, яка є можливою для

лінгвістичного забезпечення роботи інтелектуальних систем в режимі «людина – комп'ютер», що відповідало б потребам спілкування людини і машини та було б спільним, єдиним для людини і комп'ютера.

Тим більше, що дослідники проблем штучного інтелекту визнають, що природна мова людини містить у собі всі засоби, необхідні для представлення описів і алгоритмів у мовній формі [Зайцев 1989: 3]. Тож, дослідженню проблем лінгвістичного забезпечення інтелектуальних систем на основі закономірностей природної мови має передувати аналіз особливостей виявлення мовної особистості кожним з учасників діалогу «людина – комп'ютер», що і є метою нашої статті.

Серед наук, що займаються проблемами комунікативної взаємодії, немає жодної, яка б вивчала процес спілкування як різнотипний обмін інформацією. Значні досягнення комунікативної лінгвістики (Ф.С.Бацевич, Н.Д.Арутюнова, Т.Г.Винокур, І.Н.Горелов, Т.М.Дридзе, М.І.Жинкін, Г.О.Золотова, Г.В. Колшанський, Г.Г.Почепцов та ін.) все ж обмежуються лише мовними (інколи з аналізом ролі позамовних факторів) формами комунікації, характерними для спілкування людей. Найбільш близько до комплексного розгляду проблем комунікації, де людина виступає лише як один з учасників спілкування, підійшли дослідники таких прикладних наук, як програмування та штучний інтелект, одним з основних методів яких є моделювання на основі формалізації (М.Вінер, О.В.Гладкий, С.І.Гіндін, Н.М.Леонтьєва, Р. Шенк та ін.).

Одним з завдань, що поставили перед собою спеціалісти з проблем штучного інтелекту, є розробка діалогових систем у межах так званих експертних систем, що могли б самі, без допомоги програміста, накопичувати інформацію, вбирати її, як це робить людина, з багатьох джерел, основним з яких є спілкування зі співрозмовником, на основі зібраної інформації робити певні експертні висновки.

При цьому стосовно комп'ютера можна говорити лише про інформацію, поняття «знання» можна використовувати лише стосовно людини, адже знання відрізняються від інформації такими характеристиками, як обробка людським інтелектом та зв'язок з реальною дійсністю, чим підносяться на новий, якісно новий щабель сприйняття. Інформація є лише сировиною для формування знань. Лише людина здатна, пропустивши зовнішню інформацію через систему своїх органів чуття, одержати інформацію, переосмислити її, враховуючи при цьому свій життєвий досвід і знання, вироблені раніше, співвіднести всі ці чинники, проаналізувати задля утворення якісно нової інформації – знання. Тож, знання – це збагачений за рахунок мисленнєвої діяльності людини комплекс інформації, що обов'язково співвідноситься з реаліями дійсності, насамперед, через органи чуття людини.

Можна погодитися з думкою В.А.Звегинцева про те, що «машини безсилі впоратися з природною мовою і спілкування людини з машиною накладає на мову формальні обмеження, які позбавляють його багатьох суттєвих якостей і перетворюють у штучний препарат. «Розмова» людини з машиною нагадує гру в м'яч об стіну – це не розмова двох співрозмовників, що розглядають питання з різних точок зору і по-різному ставляться до предмету бесіди, а фактично розмова з самим собою. Скільки інформації вклав у машину, скільки одержав її назад у зміненому вигляді. Спілкування людини з машиною передбачатиме надалі, що вона має справу з машиною, „що думає“. Але мислення машини особливого порядку - вона думає не поняттями, як людина, а „значимостями“...». Значимості ж у машині далеко не рівнозначні людським поняттям, вони являють собою лише їх мертвий зліпок, позбавлений творчої енергії і узагальнюючої сили» [Звегинцев 1968: 288].

У спілкуванні людини з комп'ютером людині переважно відводилася роль фільтра інформації, здатної змінювати її форму. На наш погляд, навіть для виконання людиною цієї функції необхідно навчити її одержувати інформацію, відбирати з неї ту, яка може бути доступна машині, користуватися різними засобами передачі інформації з обов'язковим умінням визначити серед них найбільш високоінформативні тощо.

Тож, людині, щоб стати фільтром інформації, ще необхідно багато про що дізнатися і багато чому навчитися. Так, для спілкування людини з комп'ютером, для створення діалогових систем, необхідно формалізувати, обмежити природну людську мову шляхом відбору певних мовних засобів, які б відповідали критеріям, необхідним для сприйняття людської мови машиною.

З цією метою дослідниками проводяться пошуки шляхів створення інформаційних мов, розробляються технології формалізації, моделювання природної мови для налагодження спілкування людини з машиною у діалоговому режимі.

Одним з завдань по організації такого спілкування є забезпечення машини усім необхідним для сприйняття природного людського мовлення: «Комп'ютерним програмам, здатним розуміти природну мову, потрібні, як мінімум: семантичні і синтаксичні правила; база знань про світ і про соціальний контекст; які-небудь методи обробки неоднозначностей, що наявні у звичайно вживаній мові» [Солсо 1996: 535].

У процесі передачі інформації при спілкуванні людей, як правило, задіяно цілий комплекс каналів: вербальний, інтонаційний, міміко-кінетичний, тактильний, інтуїтивний та ін.

Індивід чи колектив як інформаційна система може здобути інформацію шляхом одержання інформації ззовні та шляхом збільшення інформації у ході синтезування і переосмислення наявних фрагментів інформації у свідомості і вироблення нового за якістю і за кількістю інформаційного ресурсу.

Для такої інформаційної системи, якою є комп'ютер, поки що доступним є лише перший канал поповнення інформації. Синтезування машиною якісно нової інформації – це одне з найважливіших перспективних завдань комплексу сучасних наук (комп'ютерології, когнітології, лінгвістики тощо).

Якщо “при взаємодії людей 60-80% комунікації здійснюється за рахунок невербальних засобів, а тільки 20-40% – за рахунок вербальних” [Колшанський 1974: 35], то при “спілкуванні” людини з комп’ютером задіяні лише знакові (переважно вербальні) засоби, які не пов’язані з органами чуття.

Укладачі Російського семантичного словника зазначали: “Принципова різниця між людиною і машиною у розв’язанні... завдань пояснюється тим, що ЕОМ користується жорсткою і однозначною алгоритмічною мовою, яка не дозволяє відхилитися від визначених правил гри. Людина ж використовує гнучку мову, яка дає їй можливість при розкритті поняття, “виведенні його до висловлення” будувати численні визначення або варіювати склад і структуру відповідної словникової статті у порівняно широких межах” [Русский семантический словарь: Опыт автоматического построения тезауруса 1995: 7].

При створенні діалогових систем “людина – комп’ютер” виникає необхідність акцентувати увагу на тих базових чинниках, які є універсальними для усіх користувачів. Одним з найважливіших чинників є мовна компетенція учасників діалогу, під якою розуміють знання мови (лексикону, граматичних категорій і парадигм, фонологічних компонентів, правил породження синтаксичних конструкцій) [Селіванова 2006: 367].

А.П.Загнітко лінгвістичну компетенцію мовця тлумачить як мову-здібність, тобто мову в потенції, не реалізовану в текстах, але готову до такої реалізації; мову, спосіб існування якої принципово відмінний від статичного системного уявлення її лінгвістом (мови-тексту, мови-системи) [Загнітко 2006: 23-24].

У генеративній граматиці, виникнення якої у 50-х рр ХХ ст. пов’язане з іменем Н.Хомського, мовною компетенцією називався вроджений компонент людської свідомості (система уявлень про граматику мови), властивий людині як біологічному виду незалежно від впливу соціальних факторів (її досвіду, умов проживання тощо). “Зрозуміло, – писав Н.Хомський, – що ми повинні розглядати мовну компетенцію (знання мови) як абстрактну схему, що лежить в основі поведінки, систему, яка складається з правил, що взаємодіють, з метою задання форми і внутрішнього значення потенційно безкінечній кількості речень” [Хомский 1972: 89]. Пояснюючи швидке засвоєння дитиною мовних навичок, Н.Хомський наголошував, що мовна компетенція спирається лише на універсальні властивості мови, притаманні усім мовам світу, що природжена універсальна граMATика визначає схему, якій повинна підпорядковуватися будь-яка граMATика [Хомский 1972: 47].

Процес використання природної мови у діалозі «людина – комп’ютер» передбачає наявність мовної компетенції у обох учасників діалогу, а значить йдеться про необхідність створення лінгвістичного забезпечення комп’ютера певним, хоча б обмеженим, різновидом мовної компетенції.

Діалог людини і машини – це одна з форм комунікації, яка, незважаючи на її специфічність, цілком вписується в комунікативну метамодель, під якою розуміють абстрактну схему, “що представляє системну кореляцію складників інформаційного обміну й комунікативних дій, а також співвідношення здійснюваних ними супровідних операцій, результатом чого є передача інформації від адресанта до адресата” [Селіванова 2006: 236]. Мовна компетенція у такій моделі є одним з найважливіших чинників учасників комунікації. Діалог «людина – машина» поки що може обмежитися вузьким розумінням мовної компетенції, що передбачатиме користування спеціальним кодом, який би об’єднував мовну компетенцію людини і штучну, змодельовану до необхідних складників, “мовну компетенцію” комп’ютера.

Увага до мовної компетенції цілком природно зумовила у лінгвістичних дослідженнях розрізнення мовної і мовленнєвої компетенції, що спирається на дихотомію “мова-мовлення”. Так, якщо під *мовною компетенцією* мають на увазі “потенціал лінгвістичних (мовознавчих) знань людини, сукупність правил аналізу і синтезу одиниць мови, які дозволяють будувати і аналізувати речення, користуватися системою мови для комунікативних цілей”, то *мовленнєва компетентність* визначається як “мовна система в дії, використання обмеженої кількості мовних засобів, закономірностей їх функціонування для побудови висловлювань від найпростішого виявлення почуття до передачі нюансів інтелектуальної інформації” [Бахтин 1979].

А.П.Загнітко, диференціюючи лінгвістичні і феноменологічні когнітивні структури, визначає важливий спільний фактор, який простежується для мовної і мовленнєвої компетенцій, – лінгвістичні когнітивні структури: «Мовна і мовленнєва компетенції, формуються в першу чергу саме лінгвістичними когнітивними структурами... Феноменологічні КС зумовлюють формування предметної (професійної, наукової і под.) компетенції” (див.: [Загнітко 2006: 163]).

У ситуації, коли в процесі комунікації з обох сторін задіяні люди, виявляються як мовленнєва, так і мовна компетенція співрозмовників. Для організації діалогу «людина – комп’ютер» необхідним є лінгвістичне забезпечення комп’ютерної системи, яке б складалося, насамперед, з засобів «мовної компетенції» для формування машиною реплік діалогу. Однак, засоби мовленнєвої компетенції повинні також входити в інформаційний резервуар комп’ютера і засоби мовленнєвої компетенції для розуміння мовлення людини, які, звичайно ж, не можуть бути тотожними мові. У цьому плані машина має бути готовою до сприйняття інформації, переданої певними мовленнєвими варіантами мовних одиниць. Звідси – необхідність посилення уваги розробників лінгвістичного забезпечення машин до проблем варіативності, синонімії тощо.

Основа мовленнєвої компетенції машини можуть складати ті формалізовані уявлення про тенденції в мові, які виявляються у мовленні. Ці формалізовані уявлення можуть бути представлені у вигляді баз даних, структурованих у відповідності до певних лінгвістичних закономірностей. Кожний різновид формалізації тенденцій (модель, формула, схема, таблиця тощо) має супроводжуватись максимально можливими варіантами представлення кожного компонента, особливостями його сполучуваності з іншими компонентами, здатністю до

згорання чи розгорання як в експліцитному, так і в імпліцитному планах тощо. До цієї ж думки схиляє і аналіз особливостей інформаційних процесів, які відбуваються у мозку людини і в машині. Адже процеси сприйняття інформації людиною і машиною відбуваються по-різному. У дослідженнях психо-фізіологічних процесів, які відбуваються в мозку людини під час сприйняття інформації [Иваницкий, Стрелец, Корсаков 1984], фіксуються три етапи надходження інформації до мозку людини: 1-й – аналіз фізичних характеристик стимулу; 2-й – синтез сенсорної та несенсорної інформації на стимул; 3-й – опізнання стимулу, тобто віднесення його до певного класу шляхом категоризації, у процесі якої «використовується складний поняттєвий апарат, який містить також мовну функцію» [Широков 2004: 60]. У сприйнятті інформації машиною перші два етапи є неможливими через відсутність у неї сенсорної системи, а тому один з названих фрагментів – віднесення стимулу до певного класу, його опізнання – набуває особливого значення, причому не лише для етапу сприйняття інформації, а й для забезпечення інформаційної взаємодії на усіх етапах. Лінгвістичне забезпечення засобів опізнання полягає в створенні потужної системи класифікацій лінгвістичного носія інформації, що є можливим уже на етапі розроблення таких складників діалогових систем, якими здатні виступати інформаційно-пошукові тезауруси.

Не лише мовну та мовленнєву компетенції, а й соціолінгвістичну, цивілізаційну, предметну, стратегічну, дискурсивну об'єднує у собі, ієрархічно підпорядковуючи, комунікативна компетенція, яка вважається найвищою формою опанування мови, “конгломерувальною формою компетенції”, підсумковою формою навчання [Загнітко 2006: 163-164].

Такий підхід породжує логічний висновок про те, що в основі цієї об'єднувальної компетенції перебуває комплекс когнітивних структур як лінгвістичних, так і феноменологічних. Саме цей комплекс когнітивних структур потребує втілення в лексикографічних системах, які здатні виконувати функцію елементів інтелектуальних комп'ютерних систем.

Діалог „людина – комп'ютер” відносно інших різновидів діалогів характеризується певною специфікою, яка потребує уваги лінгвістів. У виділеному нами комп'ютерному стилі [Шульгіна 2007] діалог використовується як одна з основних форм функціонування цього стилю, як один з найуживаніших засобів спілкування людини з комп'ютером. Звісно, такий діалог не може ототожнюватися з природним діалогом.

Тож, насамперед, комп'ютерний діалог ведеться між двома «співрозмовниками», один з яких є машиною, а другий – людиною. Це накладає свій відбиток на характер конситуації, яка є завжди актуальною при протіканні діалогу. Так, якщо для природного діалогу конситуація, яка поряд з вербальними ресурсами виступає своєрідним стимулом, подразнювачем для подальшого розвитку діалогу, обов'язково повинна включати характеристики таких змінних параметрів, як місце протікання діалогу, його мета, характеристика співрозмовників (їх вік, освітній рівень, стать, соціальний статус, характер, темперамент, вихованість, зацікавленість у спілкуванні, психологічну установку тощо), то для комп'ютерного діалогу ці складові конситуації будуть мати певну специфіку: місце протікання діалогу чітко визначене (приміщення, де обов'язково є комп'ютер), мета спілкування – суто інформативна, позбавлена чуттєвих, емоційних, естетичних та соціальних прагнень; характеристика лише одного співрозмовника – людини, яка в межах конкретного часового проміжку спілкується з комп'ютером.

Останній параметр конситуації – характеристика співрозмовника – суттєва для врахування специфіки його відповідей на питання, поставлені комп'ютером, та формування людиною питань до комп'ютера.

Слід зауважити, що при створенні діалогових систем «людина – комп'ютер» індивідуальні риси людини-користувача практично нівелюються. Комп'ютер має реагувати лише на інформативно значущі компоненти мовлення, які людина здатна вжити; іншими словами, комп'ютер спілкується з людиною не як з особистістю, а як з носієм певної мови, інформативну структуру якої закладено в комп'ютер. Таким чином, один з найважливіших чинників для протікання діалогу – конситуація – у комп'ютерному стилі має свою специфіку.

Окрім специфічної конситуації, комп'ютерний діалог характеризується:

- з боку комп'ютера – максимальною інформативністю, чіткістю, лаконізмом, відсутністю елементів надлишковості, можливістю перепитувань, можливістю повернень до попередніх формулювань, відсутністю інтонаційного оформлення тощо;

- з боку людини-користувача – обов'язковістю інформативно значущих компонентів, можливістю вживання інформативно надлишкових елементів мовлення, можливістю синонімічної заміни формулювання тощо.

Однією з найважливіших відмінностей людини від комп'ютера є її здатність до асоціативного мислення.

Дослідники лінгвістичного забезпечення діалогових систем визнають необхідність враховувати цю різницю між людиною і комп'ютером. Так, наприклад, М.Г.Зайцев, відмічаючи відсутність у машини асоціативних та семантичних зв'язків, притаманних людині, зазначає: „...у ПЕОМ необхідно передбачати відповідні штучні засоби у формі словників і тезаурусів. Особливості людського зору зумовлюють необхідність фізичного сусідства і послідовності одночасно аналізованих мовних конструкцій (речень, фраз тощо). Для комп'ютера у такому сусідстві немає необхідності, тому що звертання і до сусіднього, і до віддаленого сегмента виконується однаково. Складні мовні конструкції для людини слід організувати статично, в ПЕОМ же

аналогічні конструкції можна створювати з елементарних складових динамічно в момент розгляду” [Зайцев 1989: 23 – 24].

Таким чином, аналіз особливостей мовної особистості кожного з учасників діалогу „людина – комп’ютер” дозволяє зробити певні висновки. Звичайно, навчити мислити машину неможливо, але можна спробувати спрямувати роботу комп’ютера у потрібному напрямку пошуку потрібної інформації, а значить, надати певну допомогу в вирішенні проблем, пов’язаних зі створенням штучного інтелекту. Це спрямування повинно, на нашу думку, полягати в розробці таких основних напрямів дослідження природного мовлення людей, як:

- інформативний (виявлення найбільш інформативних компонентів мовлення);
- граматичний (дослідження граматичних моделей розвитку людського мовлення взагалі і діалогового мовлення зокрема);
- інтенційний (аналіз процесів вербалізації різних типів інтенцій);
- асоціативний (виявлення закономірностей створення асоціативних ланцюжків у природному мовленні; аналіз особливостей семантичної сполучуваності компонентів мовлення, особливо ключових);
- трансформативний (дослідження трансформативних можливостей окремих носіїв інформації).

Враховання особливостей природного діалогічного мовлення в зазначених аспектах у поєднанні з урахуванням специфічних характеристик діалогу “людина – комп’ютер”, однією з яких є особливість кожного учасника спілкування як мовної особистості, дасть можливість оптимально наблизити комп’ютерний діалог до діалогу природного.

Література

- Бардиер 2002: Бардиер Г.Л. Бизнес-психология. – М.: Генезис, 2002. – 412с.
- Бахтин 1979: Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979.-. 424с.
- Дубровский 1979: Дубровский Д.И. Информационный подход к проблеме бессознательного // Бессознательное. Т. III. – Тб.: Мецниереба, 1979. – С. 68-77.
- Загнітко 2006: Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 338с .
- Зайцев 1989: Зайцев Н.Г. Технология обработки данных в языковой форме. – К.: «Тэхника», 1989. – 183с.
- Звегинцев 1968: Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. – М.: Просвещение. 1968. – 336с.
- Иваницкий, Стрелец, Корсаков 1984: Иваницкий А.М., Стрелец В.Б., Корсаков И.А. Информационные процессы мозга и психическая деятельность. – М., 1984. – 200с.
- Колшанский 1974: Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М.: Наука, 1974. – 81с.
- Русский семантический словарь: Опыт автоматического построения тезауруса: Русский семантический словарь: Опыт автоматического построения тезауруса: от понятия к слову. – М.: Наука, 1995. – 565с.
- Селіванова 2006: Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К. – 2006. – 716с.
- Солсо 1996: Солсо Р.Л. Когнитивная психология. – М.: Тривола, 1996. – 600с.
- Хомский 1972: Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М., 1972. – 147с.
- Широков 2004: Широков В.А. Феноменология лексикографічних систем. – К.: Наукова думка, 2004. – 328с.
- Шульгіна 2007: Шульгіна В.І. До питання про стильову стратифікацію сучасного українського мовлення // Актуальні проблеми менталінгвістики: Збірник наукових статей за матеріалами V Міжнародної наукової конференції. – Черкаси: Ант, 2007. – С. 98-100.

The article analyses the peculiarities of every participant of the dialogue “human being computer” as separate communicator. The author suggests some research aspect living language aiming at bringing computer dialogues closer to natural ones.

Keywords: separate communicator, language competence, linguistic software of intellectual system, dialogue system “human being computer”.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2008 року.

РОЗДІЛ X. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Світлана Радзівська

ББК 81.2-2
УДК 81'374.73**ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ
НА ПОЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТУ ДІМ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ**

Стаття продовжує цикл публікацій авторки з розв'язання проблеми форм і способів існування концепту у тексті, що здійснюється шляхом моделювання змісту концепту ДІМ, втіленого у поетичних текстах, і вивчення когнітивного аспекту семантики мовних одиниць, що вживаються на його позначення. У статті окрему увагу приділено функціональній семантиці мовних одиниць, що вживаються на позначення основних складників концепту ДІМ у сучасній англійській мові й американській поезії ХХ століття.

Ключові слова: концепт, модель, семантика.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. До вивчення семантичного аспекту граматичних одиниць звертались у своїх працях О.С.Ахманова, О.С.Бархударов, Р.О.Будагов, М.М.Гухман, О.І.Смирницький, Д.А.Штелинг, В.М.Ярцева та інші відомі вчені, у фокусі уваги яких перебували структурні і функціонально-семантичні особливості граматичної форми слова.

Одним із досягнень сучасної лінгвістики є визнання того, що елементи будь-якого структурного рівня мови забезпечують функціонування висловлювання, виконуючи тільки їм притаманні функції [Левицький 2001], у той час як вживання певних граматичних форм письменниками і поетами зумовлено особливостями семантико-стилістичних систем їх творів, в яких кожний елемент слугує для спільної мети, результатом чого є виникнення додаткових смислових зв'язків [Габдулліна 2004, с. 8].

Саме завдяки виникненню смислових зв'язків елементи поетичного мовлення набувають додаткового функціонального навантаження, оскільки функціонування різнорівневих мовних одиниць як елементів системи мови здійснюється завдяки їх взаємодії з оточуючим середовищем, яке включає контекст і мовленнєву ситуацію. Зауважимо, що функція мовної одиниці є її реалізованим призначенням у процесі розгортання мовлення і є тісно пов'язаною з певною метою, яка визначається людьми, мовним колективом, що здійснює мовленнєву діяльність [Левицький 2001].

Ще в працях О.І.Смирницького наголошується на тому, що слід брати до уваги п'ять принципів під час граматичної класифікації слів: загальне значення приналежності до класу слів, конкретне лексичне значення, особливості формотворення, дериваційні моделі словотворення й синтаксичну функцію в мовленні. Саме єдністю форми, значення і функції пояснюється цілісність слова [Комова 2008].

Вибір саме концепту ДІМ для вивчення функціональної семантики мовних одиниць, що вживаються на його позначення в американській поезії зумовлено тим, що дім є важливим феноменом загальнолюдської культури, без осмислення якого неможливе пізнання сутності життя людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Слідом за А.П.Загнітком [2007, с. 82] вважаємо, що кожна природна мова відображає певний спосіб концептуалізації світу, а значення, що виражаються в мові, формують єдину систему поглядів, що являє собою певну "колективну філософію", яка "нав'язується" усім носіям певної мови як обов'язкова. В американській поезії ХХ століття оспівується тема дому, яка тісно пов'язана з приватною власністю, свободою, патріотизмом як важливими цінностями американського суспільства.

Спираючись на визначення концепту як етно-соціо-психо-лінгво-культурної одиниці, за А.М.Приходьком [2007, с. 27], ми кваліфікуємо концепт ДІМ як упорядковану сукупність загальнолюдських і культурно-специфічних смислів, які відображають дім як певну предметну, соціальну і культурну реалію.

У сучасній лінгвістиці моделювання будь-якої нової комунікативної ситуації реалізується, як правило, шляхом співвіднесення з відповідною ситуацією, а в її межах – з тим чи іншим стандартним ситуативним типом, що знаходиться у пам'яті і забезпечує когнітивне опрацювання певної ситуації [Загнітко 2007, с. 137]. У концептології використовуються три основні аспекти моделювання.

По-перше, моделювання типів концептів, яке дозволяє розрізнити концепти залежно від характеру інформації, що складає їх зміст: конкретно-чуттєвий образ, уявлення, схема, поняття, прототип, пропозиційна структура, фрейм, сценарій (скрипт), гештальт [Загнітко 2007, с.137; Болдырев 2001, с. 36; Кубрякова 1997, с. 57; Жаботинская 1997, с. 5]. Знання про один і той же феномен може набувати форми різних за типом концептів.

По-друге, моделювання структур концептів, яке уможливорює з'ясування способів упорядкування різної за характером інформації у складі концепту. Наприклад: у вигляді поля (А.Вежбицька), сукупності шарів, рівнів (Ю.С.Степанов), компонентів (С.Г.Воркачев, В.І.Карасик).

По-третє, моделювання взаємодії концептів. Згідно з теорією концептуальної метафори, запропонованої Дж.Лакоффом та М.Джонсоном, більш абстрактні концепти мають здатність осмислюватися за допомогою більш конкретного знання, певним чином структурованого. Такий процес включає взаємодію – перенесення частини знання з царини джерела на царину мети. Модель концептуальної інтеграції як одного з основних когнітивних процесів людини належить Ж.Фоконьє та М.Тернеру і полягає у розкритті взаємодії між чотирма ментальними просторами і слугує поясненню появи нового знання під час взаємодії двох вхідних просторів.

Мета статті – окреслення особливостей семантичного наповнення мовних одиниць, що вживаються на позначення основних складників концепту ДІМ у сучасній англійській мові й американській поезії ХХ століття.

У статті використовуються такі методи і прийоми лінгвістичного аналізу: аналіз словникових дефініцій, контекстуально-інтерпретативний аналіз, лінгвостилістичний аналіз та концептуальний аналіз.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті аналізу семантичної структури лексеми *home*, яка фіксує у своєму системному значенні основну інформацію, що міститься у концепті ДІМ, ми дійшли висновку, що зазначений концепт є складним ментальним утворенням і потребує розробки специфічної моделі. Так, наприклад, складники концепту ДІМ “будинок/споруда” і “сім’я”, які об’єктивуються в усіх тлумачних словниках, можуть бути представлені як наочні, конкретні уявлення, узагальнені знання, мати образні, поняттєві, ціннісні компоненти, набувати форм фреймів, сценаріїв, схем тощо.

Для моделювання змісту концепту ДІМ нами використано поняття простору, тому що простір передбачає структурність, протяжність, взаємодію елементів і дозволяє розглянути певний смисл, який входить до складу концепту за цілою низкою параметрів, а також узгодити взаємодію концептів шляхом дослідження зв’язків між частинами їх семантичних просторів.

Семантичний простір концепту ДІМ трактуємо як сукупність багатьох складників, упорядкованих у єдину багатовимірну структуру за двома принципами: 1) семантичної подібності, результатом якої є формування семантичної осі, що окреслює площину, та 2) семантичної відмінності, що визначає протилежні кінці осі та локалізацію кожного складника по цій осі (площині) у певному місці між протилежними полюсами.

Семантика вербальної одиниці може стосуватися однаково як її потенційного значення, так і контекстуального, реалізованого смислу, смисл є складником концепту, це фрагмент інформації, структурований певним чином, а зміст концепту – це організована в певну структуру сукупність усіх його смислів. Ключовим поняттям такої моделі є поняття виміру. Вимір – це певна семантична ознака, за якою смисли зіставляються та протиставляються, наприклад: “матеріальне – духовне”, “реальне – ідеальне”, “конкретне – узагальнене”, “культурно-універсальне – національно-специфічне” тощо. Вимір графічно представлено у вигляді осі. Семантичний простір концепту ДІМ, з одного боку, не має чітких меж, але, з іншого боку, характеризується відносною цілісністю і самостійністю. Сукупність осей, які задають семантичний простір концепту ДІМ, подано на рис. 1.

До семантичної структури лексеми *home* входять, з одного боку, семи, що фіксують уявлення про фізичну матеріальну структуру-споруду (“*The physical structure within which one lives, such as a house or apartment*”), а з іншого боку, – семи, котрі втілюють знання про духовний аспект дому (“*An environment offering security and happiness*”). Полюс “ідеальне” осі “реальне – ідеальне” представлений складником “великий комфортний приватний будинок з ділянкою, розрахований для однієї родини” і вербалізується за допомогою мовної одиниці *dream home*. У реальному житті більшість людей починають з скромного житла з розрахунком поміняти його в майбутньому на більш престижне (*starter home*). По осі “конкретне – узагальнене” розташовуються, з одного боку, складники, пов’язані з конкретними знаннями і уявленнями про повсякденне життя родини у домі, а, з іншого боку, складники, пов’язані з розумінням життя як абстрактного поняття. У семантиці виразу *home economics* відображено знання про виховання дитини, планування бюджету, приготування їжі та шиття одягу (*at school, the study of cooking, sewing and all matters relating to the management of a home*). До полюсу “узагальнене” належать знання й уявлення про життя як таке (“*A place where one lives; a residence*”, “*the place where one lives, often with one’s family*”) та про життя у його трансцендентному розумінні, що є результатом здійснення ритуалів і обрядів народження, одруження і поховання. Наприклад, в одному зі своїх значень *home* означає “могила” (*long home, last home*). Також метафоричним є використання цієї мовної одиниці на позначення місця, з якого щось розпочалося (*Paris is the home of women’s fashions*). Такі номінації спираються на наявність складника “життя”.

Складник “свій простір” є одним із складників семантичного простору, що міститься на полюсі “свої”. Гостям пропонують “почуватися як удома”, говорячи *make yourself at home*. У семантиці ідіоми *make oneself at home* актуалізовано знання про те, що це означає почуватися комфортно, невимушено (“*to be relaxed and unrestrained as if in one’s own home*”, *be / feel at home with sb*). Вісь “всередині – ззовні”. Дім здавна пов’язувався з простором, відокремленим від зовнішнього світу, який виконував важливу роль збереження життя людини (*An Englishman’s home is his castle, Every dog is a lion at home*) та її соціалізації, що відображено у фразеологізмі *home and dry*, який означає “бути у безпеці”, “*definitely safe or successful*”. Семантика виразу *safe as houses*, який вживають під час переконання людини, що вагається, і означає “цілком безпечно” (*Oh, it is as safe as houses*) закорінена в уявленнях про дім як такий, у непорушності якого можна бути певним.

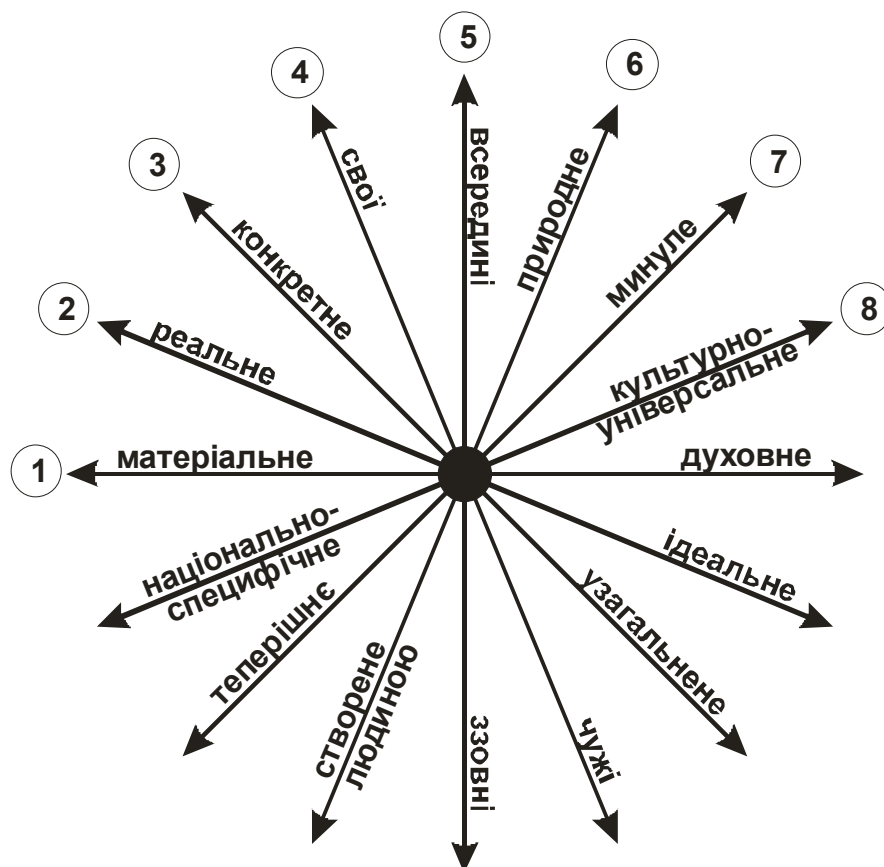

Рис. 1. Сукупність осей, які задають семантичний простір концепту ДІМ

Людина, працюючи в домі, завжди використовувала природні ресурси, головну роль серед яких відігравали камінь, дерево, вогонь, вода (*A house without woman and fire is like a body without soul or spirit*). Складники концепту ДІМ з'являються, зникають чи змінюють своє розташування з плином часу, що відображено на осі “минуле – теперішнє”. З'являються нові типи будинків, що позначається за допомогою мовної одиниці *modern kinds of houses*. По осі “культурно-універсальне – національно-специфічне” розташовуються складники, в яких втілені загальнолюдські та специфічно національні цінності. Універсальним є складник “місце для тривалого проживання”, бо представник будь-якої спільноти прагне побудувати дім для проживання, що відображено у семантиці словосполучення *home seeker* (*one, who is looking for a place to settle down permanently*).

Використання мовних одиниць впливає з їх значення, яке, в свою чергу, набуває граматичної значущості завдяки наявності низки моделей вживання. Тобто, різні аспекти співвідношення значення, форми і функції мовних одиниць, їх синтаксичні властивості виступають другорядними й похідними від їх значень [Левицький 2001]. У поетичному тексті Джеймса Райта “Evening” вербалізуються два основні складники концепту ДІМ “будинок” і “сім'я”:

*His mother, still beyond
The bare porch and the door,
His mother sang in the house,
And kept our supper warm* (NOB, J.Wright, 990-991).

Складник “будинок” представлений вербальними засобами, що вживаються у своїй прямій номінативній функції. У наведеному фрагменті – це слова предметної семантики *porch, door, house*, які актуалізують дім як матеріальну споруду. Тобто вербалізується полюс “матеріальне” осі “матеріальне – духовне”, у той час як складник “сім'я” – завдяки вживанню мовних одиниць *mother, supper, warm*, що в контексті уявлень про спів у домі матері, яка чекає на дітей та готує для них вечерю, актуалізує полюс “духовне”. Полюс “всередині” осі “всередині – зовні” репрезентується завдяки лексемі *in* у словосполученні *in the house*. В цьому фрагменті відображено давні культурно-універсальні міфологічні уявлення про жінку як хранительку домашнього вогнища.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Як показав матеріал дослідження, складники концепту ДІМ вербалізуються за допомогою різнорівневих мовних одиниць. Наприклад: слів предметної семантики (*door, window, porch, cat*), абстрактної семантики (*love, loneliness, hatred*), виразів обмежувальної семантики (*but one*),

словосполучень (*farm house, home comforts*), предикативних структур (*he owns his property, everyone in the house was busy*), речень різної будови (*We had a happy home. How good it was at home again at night to prepare for bed*) тощо. Восьмиосьова структура уможливує формування контекстуальних семантичних зв'язків між мовними одиницями, які належать до різних рівнів. Наприклад: *This was her mother's childhood home; / The house one story high in front, three stories* (Frost, 181). Вираз *her mother's childhood home* вербалізує сценарій "життя сім'ї в домі", а мовні одиниці *The house, one story, high in front, three stories* – схемні уявлення про матеріальну будівлю. Морфологічні і синтаксичні зв'язки реалізуються завдяки семантичним зв'язкам. У даному контексті мовні одиниці пов'язані тим, що вони слугують для досягнення мети, відіграють певну роль для вираження думки поетом і є вербальною стороною словесного поетичного образу дому, але у мовній системі між словами *mother* та *story, childhood* та *front* не існує безпосереднього семантичного зв'язку. Перспективним у подальших дослідженнях з цієї проблематики є вивчення функціональної семантики мовних одиниць, що вживаються на позначення основних складників концепту ДІМ у прозових текстах американських письменників ХХ століття.

Література

1. Болдырев 2001: Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. – 2-е изд. – Тамбов: Издательство Тамбовского университета, 2001. – 124 с.
2. Габдуллина 2004: Габдуллина С.Р. Концепт ДОМ/РОДИНА и его словесное воплощение в индивидуальном стиле М.Цветаевой и поэзии русского зарубежья первой волны: сопоставительный аспект: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Гос. ин-т рус. яз. им. А.С.Пушкина. – Москва, 2004. – 24 с.
3. Жаботинская 1997: Жаботинская С.А. Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць / Черкаський державний університет ім. Б.Хмельницького. – Черкаси: Сіяч. – 1997. – Вип. 11 – С. 3–10.
4. Загнітко 2007: Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2007. – 219 с.
5. Комова 2008: Комова Т.А. Грамматическая семантика как объект сопоставительного исследования: итоги и перспективы // LATEUM 2008: Язык. Речь. Коммуникация. Культура: Материалы 9-й международной конференции Лингвистической ассоциации преподавателей английского языка МГУ имени М.В. Ломоносова / Отв. ред. Назарова Т.Б. – М.: МАКС Пресс, 2008. – С. 181-184.
6. Кубрякова 1997: Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М.: Институт языкознания РАН, 1997. – 327 с.
7. Левицкий 2001: Левицкий А.Э. Функциональная переориентация номинативных единиц современного английского языка: Монография. – Житомир: Редакционно-издательский отдел ЖГПУ, 2001. – 168 с.
8. Приходько 2007: Приходько А.М. Трансфер і міра трансльованості концептів // Актуальні проблеми германської філології в Україні та Болонський процес: Матеріали II Міжнародної наукової конференції, 20-21 квітня 2007 року / Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Факультет іноземних мов / В.В.Михайленко (наук. ред.). – Чернівці: Книги – XXI, 2007. – С.288–291.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Frost: The Poetry of Robert Frost. The Collected Poems, Complete and Unabridged / Ed. by Edward Connery Lathem. – N.Y.: Henry Holt and Company, 1979. – 607 p.
2. NOB: The New Oxford Book of American Verse. – N.Y.: Oxford University Press, 1976. – 1060 p.

The article is the sequential of the author's series of publications on the concept actualization in the text. The research is carried out by the way of modeling the content of the HOME concept. The author focuses on the functional semantics of language units verbalizing the main components of the HOME concept in Modern English Language and American Poetry of the 20th century.

Keywords: concept, model, semantics.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2008 року.

Ірина Сбітнєва

ББК 86.37

УДК 348.11:811.161.2'255.4

БІБЛІЯ – РЕПРЕЗЕНТ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

У статті на матеріалі текстів Біблії українською мовою у перекладі П. Куліша та І. Огієнка розглядаються особливості концептуальної картини світу українського народу. Увага акцентована на формуванні вербалізованого концепту, що несе на собі національно-специфічні особливості українського національного менталітету.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт, концептуальна картина світу, Біблія.

Когнітивна лінгвістика досліджує непрості взаємовідношення науки про мову з наукою про людську психіку, розглядає мову не як “систему в самій собі і для самої себе”, а у зв’язку з людиною, яка безпосередньо впливає на виникнення та функціонування цієї системи. Говорячи про “психологізм у мовознавстві”, ми згадуємо відомих діячів XIX ст. – О. Потебню, Г. Штейнталя, В. Вундта, хоча зародження ґрунтовних лінгвістичних досліджень припадає на другу половину 70-х років XX ст. “Зважаючи на сучасні тенденції розвитку лінгвістичної науки, можна безпомилково констатувати пріоритетний статус когнітивної лінгвістики” [Маковська 2008], предметом якої стає проблема ролі мови в процесах пізнання й осмислення навколишнього світу та співвідношення концептуальних систем із мовними. Когнітивна граматики покликана з’ясувати лінгвістичну реальність психічних гіпотез та їх лінгвістичне обґрунтування. “Переваги когнітивної лінгвістики й когнітивного підходу до мови... в тому, що вони відкривають широкі перспективи бачення мови в усіх її різноманітних зв’язках із людиною, з її інтелектом і розумом, з усіма мисленнєвими й пізнавальними процесами, і, нарешті, з тими механізмами та структурами, які лежать в їх основі” [Кубрякова 1994]. Центральним поняттям сучасної когнітивної лінгвістики є *концепт*, який розглядається як одиниця концептуальної системи, всієї картини світу, що відбита в людській психіці. Такої думки дотримуються О. Кубрякова [Кубрякова 1994], З. Попова [Попова 2003], О. Бабушкін [Бабушкін 1996] та інші. Н. Таценко вважає, що “концепти є результатом двох тенденцій: прагнення відобразити діалектичність світу, тобто відобразити світ таким, яким він є; і прагнення конструктивізувати світ” [Таценко 2008]. В. Заботкіна акцентує увагу на тому, що концепт – це “фрагмент світу, схоплений когнітивною структурою, яка найчастіше виступає у вигляді групи концептів, які, у свою чергу, будучи підведеними під тіло знака, виступають у ролі значення слів” [Заботкіна 1982]. Слід зазначити, що єдиного розуміння суті концепту в сучасній лінгвістиці ще не існує, а тому “не вироблено і чіткої схеми концептуального аналізу” [Пашина 2006], який “націлений на вивчення організації знань про світ” [Швачко 2007]. У процесі пізнання і взаємодії людини з оточуючим середовищем в її уяві формується складна *картина світу*, яка складає ядро світобачення людини і містить у собі ціннісні судження. На сьогодні, враховуючи той факт, що без мови неможливо пізнати світ, оскільки мова і спосіб мислення взаємопов’язані, лінгвісти розрізняють *концептуальну* та *мовну картини світу*. Концептуальна картина світу (ККС) пов’язана з сукупністю знань про світ і є тотожною концептосфері етносу [Заботкіна 1982]. ККС розглядається як більш широке поняття і є основою для формування мовної картини світу (МКС), яка, у свою чергу, представляє собою сукупність зафіксованих в одиницях мови уявлень народу про дійсність на певному етапі його розвитку; уявлення про дійсність, відбите в значеннях мовних знаків [Попова 2007].

Отже, завдяки мовній і концептуальній картинам світу відбувається пізнання оточуючого середовища (розглядаються історичні, соціальні, культурні умови життя народу, специфіка розвитку його свідомості), а разом з тим і Слова Божого, у якому безпосередньо відбито всі ці етапи. Оскільки Біблія рідною мовою носія – це показник висококультурного розвитку будь-якого народу з відбиттям всіх національних і мовних перетворень, а когнітивна лінгвістика відзначається антропоцентричним і експланаторним характером – у нас є всі підстави стверджувати про тісний зв’язок Святого Письма з картиною світу, які взаємопереплітаються і міцно всотуються одна в одну. Досліджуючи тексти Біблії українською мовою, ми відкриваємо особливо специфічну картину світу, яка притаманна тільки носієві цієї мови, оскільки когнітивна лінгвістика розглядає мову не тільки як об’єктивно існуючу систему, але й як світ людини, її соціальне оточення з характерною тільки для неї аксіологічною системою (А. Вежицька, В. Гак, М. Манакін, Ю. Степанов та ін.). Дослідниками доведено, що МКС різних соціальних суспільств не однакова, тому що кожна мова з самого початку її зародження надає своїм носіям певну модель світу. До того ж, потенційні носії цієї мови неусвідомлено приймають таку систему уявлень, що формують МКС, вона непомітно нав’язується їм самою мовою.

Актуальність статті визначається тим, що вперше на матеріалі україномовних текстів Біблії у перекладі П. Куліша та І. Огієнка досліджується концептуальна картина світу. *Об’єктом* дослідження стають переклади мови Біблії П. Куліша й І. Огієнка українською мовою як безпосередній зразок ментальності українського народу другої половини XIX – середини XX століття.

Мета розвідки – простежити на мовному матеріалі Святого Письма формування концептуальної картини світу українського народу. Поставлена мета передбачає розв’язання таких *завдань*:

- 1) розглянути варіативність у визначенні концепту;
- 2) з’ясувати теоретичні аспекти тлумачення картини світу;
- 3) простежити зв’язок Святого Письма з концептуальною картиною світу на лексичному рівні.

У мовній картині світу втілюються різноманітні вірування, стереотипи, поняття, концепти, які є складовою частиною концептуальної картини етносу. Деякі вербалізовані концепти, будучи універсальними, отримують національно-специфічні особливості під впливом національного менталітету, що й відбивається відповідною мовою. Мова – це невід’ємна частина національної культури, тісна взаємодія з якою обов’язково передбачає не лише вивчення матеріальної складової цієї культури, а й спробу проникнення у спосіб мислення нації. Отже, мова виступає показником розбіжностей у світогляді та національних менталітетах.

Досліджуючи ККС, лінгвісти приходять до висновків, що вона складається з ієрархічної бази знань: *мовні знання, позамовні (знання про контекст ситуації та адресата) та загальнофонові знання*. Тільки у тісній взаємодії всі ці складові сприяють об’єктивному розумінню й осмисленню людиною навколишнього

світу. Проблема дослідження МКС міцно пов'язана з проблемою вивчення ККС, що відтворює національно-культурні особливості людини та специфіку її буття, акцентує увагу на взаємовідносинах її зі світом та умовах існування; МКС пояснює різні картини світу і відображає загальну. Осмислюючи навколишнє середовище, людина не в силах охопити дійсність у цілому, оскільки процес когнітивації та концептуалізації передбачає послідовне пізнання світу. Процес концептуалізації у своєму кінцевому результаті має на меті осмислення отриманої інформації, формування значень об'єктивних понять та ієрархію концептів. Мова у цьому випадку бере на себе функції знакового організатора і стає об'єднуючим фактором між внутрішнім та зовнішнім світом людини: пізнаючи в процесі своєї бурхливої діяльності навколишній світ, людина фіксує отриману інформацію в мові. Зазначимо, що функція мови полягає не лише в трансформації якогось повідомлення, а й у внутрішній організації того, що підлягає повідомленню. Виникають закріплені в мові знання про світ, куди обов'язково вплітається національно-культурний досвід, і тим самим формується МКС як сукупність знань про навколишній світ, що відбивається на лексичному, фразеологічному, граматичному рівнях мови та ін.

Складовою мовної картини світу стають вербалізовані концепти, в основі яких лежать процеси, явища реальної дійсності, яка була пізнана й осмислена людиною і закріплена у словах. Вербалізація концептів відбувається не тільки окремими словами, а й ідіоматичними одиницями, реченнями, які проходять процес лексикалізації та ідіоматизації, та відтворюються в усному мовленні автоматично за умови подібності в комунікативній ситуації. Святе Письмо як об'єкт пізнання релігійного та реального світу стає джерелом поповнення вербалізованих національно-специфічних концептів (фразеологічних одиниць) на лексичному рівні, де саме і відбувається тісний зв'язок концептуальної та мовної картини світу. Отже, стає доцільним розглянути лексичний рівень мови Біблії і виявити формування МКС на основі внутрішнього лексикону українськомовних текстів Святого Письма у перекладі П. Куліша та І. Огієнка.

Семантичне значення концепту *бути подібним до Каїна* – зраджувати з гнівом, вчиняти аморально, бути жорстоким. Каїн вбив свого брата Авеля й увійшов у нашу свідомість як братовбивця. Першонароджений син Адама та Єви став і першим убивцею на Землі (Буття 4:1-24). Саме ж ім'я *Каїн* у перекладі з давньоєврейської означає „коваль”; за іншою версією ім'я *Каїн* (qayin) виникло від давньоєврейського дієслова *qanah* („придбати”) і значить „придбання”: „І пізнав Адам Єву, жінку свою, і вона завагітніла, і породила Каїна і сказала: „Набула чоловіка від Господа” (Буття 4:1) [Біблія 2003]. Традиційно у давніх народів братовбивство вважалося одним із страшних гріхів, через це не випадково, що ім'я Каїн стало загальним для злочинця та братовбивці. У свідомості українського народу ім'я *Каїн* часто виступає у парі з іменем *Авель*, передбачаючи протиставлення „вбивця та його жертва”.

Концепт *вовк в овечій шкурі*, використаний Ісусом в Євангелії від Матвія 7:15, зображує лжепророків, які були праведними зовні, але злими всередині. „Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас ув одежі овечій, а всередині – хижі вовки” [Біблія 2003]. Український народ як безпосередній представник української ментальності вдається до цього концепту під час характеристики лицемірів, або тих, хто хоче здаватися добрим, а насправді є злим.

Для носія української мови *вузький і тернистий шлях* – це шлях, який мало хто обирає і який веде до тісної брами вічного життя. У Євангелії від Матвія 7:14 Ісус попереджав Своїх послідовників про те, що привабливий і широкий шлях, яким йде більшість, веде до широкої брами загибелі: „Бо тісні ті ворота, і вузька та дорога, що веде до життя, – і мало таких, що знаходять її!” [Біблія 2003].

Загальновідома фраза *гроші – корінь зла* є дещо неточним перекладом Першого послання до Тимофея 6:10. Апостол Павел написав, що корінь всіх бід – любов до грошей. У нас і зараз не викликає сумніву те, що надмірна жадібність може призвести людину до різних проблем. „Корінь бо всього лихого сріблολюбство; котрого інші бажаючи, заблудили од віри, і себе прибили многими муками” [Святе Письмо 2000].

У свідомості представника українського етносу *добрий самарянин* – людина, яка звертає зі свого шляху, щоб допомогти іншому. Герой притчі Ісуса, що записана в Євангелії від Луки 10:30-37, співчутливо ставиться до іншої людини, не думаючи про свої власні справи. „Чоловік один йшов з Єрусалиму в Ерихон, і попав ся розбійникам, котрі, обдерши його й рани завдавши, пішли, залишивши півмертвого. Случаєм йшов якийсь священик дорогою тією, і, побачивши його, пройшов мимо. Так само ж і левит, лучившись на те місце, приступивши й подивившись, пройшов мимо. Самарянин же один, ідучи дорогою, прийшов до него й, побачивши його, милосердував ся, і, приступивши, обв'язав рани його, ллючи оливу та вино, й, посадивши його на свою скотину, привів його в гостинницю, і пильнував його; а на завтра, одходячи, вийняв два денарії, дав гостинникові, та й каже йому: Доглядай його, і що над се видаси, я, вернувшись, оддам тобі” [Святе Письмо 2000].

Заборонений плід – одна з багатьох старозавітних фраз, що широко використовується у наш час. У прямому значенні „заборонений плід” був плодом дерева пізнання добра і зла. Адаму і Єві було заборонено його їсти: „Але з дерева знання, добра й зла – не їж від нього, бо в день їди твоєї від нього ти напевно помреш!” (Буття 2:17) [Біблія 2003]. Але коли змії спокусив їх, вони не послушалися Бога й обрали грішний шлях. Цей концепт використовується відносно участі у справах, що вважаються неправедними.

Концепт *зіниця ока* використовується для позначення Божого ставлення до Ізраїлю. Єврейське слово, що вживається в цьому словосполученні, в прямому значенні означає „центр” або „зіниця” ока, а в переносному –

високу цінність віруючої людини в очах Божих. Псаломспівець Давид, звертаючись до Бога, просив: “Сохрани мене, як зіницю ока; в тіни крил твоїх стережи мене” (Пс. 16(17):8) [Святе Письмо 2000].

У семантику поняття *їж, пий і веселися* закладено саркастичне забарвлення. Ісус розказував народу притчу про багатого дурня, записану в Євангелії від Луки 12:19. Багатий чоловік думав, що забезпечив себе до кінця свого життя, але помер у ту ж саму ніч. “І скажу душі моїй: Душе, маєш багацько добра, зложеного на літа многі; спочивай, їж, весели ся” [Святе Письмо 2000].

Концепт *Йона* позначає того, хто несе невдачу або нещастя іншим. Таке ім'я мав головний герой одноіменної книги Біблії. Пророк Йона безуспішно намагався втекти від Божого волення. Він намагався сховатися на кораблі, але приніс багато проблем всім пасажирам, що знаходилися на ньому, оскільки Бог не забув про Йону. “Непослух Йони й кара за нього” [Біблія 2003].

Концепт *Крапля з ведра* вказує на “маленьку кількість” або “незначну частину чогось”. У Книзі пророка Ісаї 40(39):15 говориться, що для Господа народи – як краплина з ведра. “В його люде – мов крапля з відра, а на вазі важать за пилинку. Мов порошок підійме він острови” [Святе Письмо 2000].

Концепт *кривавий піт* асоціюється з важкими стражданнями. Він вживається в Євангелії від Луки 22:44, де зображена боротьба Ісуса в Гетсиманському саду. У результаті цієї боротьби піт, який виступив на чолі Ісуса, був схожим на краплини крові: “І, будши в смертній боротьбі, ще пильніше молив ся; був же піт Його як каплі крові, каплючі на землю” [Святе Письмо 2000]. На думку фізіологів, таке вважається цілком можливим, якщо людина зазнає жаклих страждань.

Концепт *напис на стіні* означає щось неминуче, що обов'язково здійсниться. Семантичне значення його пов'язане з п'ятою главою Книги Даниїла. Цар Валтасар побачив руку, яка писала на стіні таємниче послання. Він покликав Даниїла, щоб той витлумачив його значення, і дізнався, що Бог зважив його на терезах вічності і виявив дуже легким. Царство було відібрано в нього в ту саму ж ніч. “...Вийшли пальці людської руки, і писали навпроти свічника на вапні стіні царського палацу, і цар бачив зарис руки, що писала” [Біблія 2003].

У семантиці концепту *о, горе мені* звучить вияв жалю. Вперше він зустрічається у Книзі пророка Ісаї 6:5, коли він з'явився перед Богом, а також записаний у Книзі пророка Єремії. “І промовив я: Горе мені! погибель моя! Я бо людина з нечистими устами, й живу між людьми з нечистими губами, – а се ж очі мої бачили Господа сил небесних!” [Святе Письмо 2000].

Поняття *око за око* вперше згадується в книзі Левит 24:20. Цей концепт слід тлумачити не як заклик до помсти, а як прагнення запобігти каліцтву, яке одна людина могла нанести іншій, помстившись за скоєне зло. “Перелом за перелом, око за око, зуб за зуб: як він ушкодив людині, так і йому нехай ушкодять” [Святе Письмо 2000]. Плотська природа людини спонукає завдавати біль іншим, і тому Закон повинен був обмежити кару рамками рівнозначності.

У поняття *пошкодуєш різки, втратиш сина* покладена настановна мудрого царя Соломона щодо принципу виховання. У Книзі притч 13:24 він говорить про те, що “хто жалує лозинки, ненавидить він сина, а хто любить сина, той змалку наказує його” [Святе Письмо 2000].

Концепт *сіль землі* використовується стосовно людей, яких у нашому житті ми вважаємо цінними або важливими. Говорячи про своїх учнів в Євангелії від Матвія 5:13, Ісус підкреслив цінність моральної чистоти. “Ви – сіль землі. Коли сіль ізвітріє, то чим насолити її? Не придасться вона вже нінащо, хіба щоб надвір була висипана та потоптана людьми” [Біблія 2003]. У ті часи сіль була дуже коштовною і використовувалась як засіб оплати.

Значення концепту *сліпі вожді сліпих* виводиться з тексту Євангелії від Матвія 15:14, зображуючи лжевчителів, які говорять про те, що знають істину, але насправді самі помиляються. Вони уводять довірливих людей з вірного шляху. “Залишіть ви їх: це сліпі поводитарі для сліпих. А коли сліпий водить сліпого, – обоє до ями впадуть...” [Біблія 2003]. Отже, ми використовуємо ці слова, зображуючи людей з високою зарозумілістю, що обманюють самих себе.

Слова *шукайте й знайдете*, що часто цитуються у наш час, взяті з Нагірної проповіді Ісуса, записаної в Євангелії від Матвія 7:7. “Просіть – і буде вам дано, шукайте – і знайдете, стукайте – і відчинять вам” [Біблія 2003]. Цей концепт широко використовують як підбадьорення тим, хто шукає і хоче досягти своєї мети.

Поняття *як агнець на заклання*, взяте з Книги пророка Ісаї 53(52):7, виражає покірність Месії, з якою Він йшов виконувати волю Отця. “Його брано на допит, та він терпів добровільно й не отвирав уст своїх; неначе вівцю на заріз, його ведено, й як ягня перед постригачем німує, так і він не одчиняв уст своїх” [Святе Письмо 2000]. У наш час цей концепт широко використовується, згадуючи невинних жертв або тих, хто безсилий у певній ситуації.

Отже, україномовні тексти Біблії обох перекладачів досить яскраво відбивають ментальність українського народу. Святе Письмо стало репрезентом як концептуальної, так і мовної картини світу, увібравши в себе всі тонкощі україномовного середовища та його носіїв. На ілюстрованому матеріалі стає помітним тісний зв'язок концептуальної та мовної картини світу на лексичному рівні, оскільки новоутворені одиниці відображають фіксацію змін у мові, що з'являються у концептуальній картині світу кожного з її носіїв. До того ж, як одиниця пізнання й осмислення навколишнього світу концепт може мати неоднаковий ступінь інформативної насиченості, але так чи інакше він залишається цілісним утворенням, здатним повсякчас поповнюватися й відображати накопичений людський досвід.

У наступних розвідках планується провести компаративний аналіз англійської й української мовної картини світу на матеріалі Біблії відповідних носіїв.

Література

- Бабушкин 1996: Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж, 1996. – С. 19-27.
- Біблія 2003: Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / Переклад проф. Івана Огієнка. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2003. – 1375 с.
- Заботкина 1982: Заботкина В.И., Степанов Г.М. Неологизмы в современном английском языке. – Калининград, 1982. – С. 124.
- Кубрякова 1994: Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопр. языкознания. – 1994. – № 4. – С. 35.
- Маковська 2008: Маковська Н. Когнітивний аналіз дискурсу як методологічна база для вивчення непорозуміння // Філологічні студії. – Луцьк, 2008. – № 1-2. – С. 370-377.
- Пашина 2006: Пашина А.В. К вопросу о методике концептуального анализа художественного текста (на материале сказок И.М. Ермакова) // Режим доступу: http://www.rusnauka.com/ONG_2006/Philologia/16490.doc.htm.
- Попова 2003: Попова З.Д., Стернин И.А. Проблема моделирования концептов в лингвокогнитивных исследованиях // Мир человека и мир языка: Серия “Концептуальные исследования”. – Вып. 2. – Кемерово, 2003. – С. 8, 72-74.
- Попова 2007: Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М., 2007. – С. 54.
- Святе Письмо 2000: Святе Письмо Старого і Нового Заповіту: Мовою русько-укр. / Переклад П.О. Куліша та ін. Британське і Загранічне Біблійне Товариство 1903 р. – К.: Рада, 2000. – 825 с.
- Таценко 2008: Таценко Н. “Концепт” як ключове поняття когнітивної лінгвістики // Вісник СумДУ. – 2008. - № 1. – С. 105-110.
- Швачко 2007: Швачко С., Кобякова І., Анохіна Т. Концептуальний підхід до структурних одиниць текстів: контрастивні аспекти // Режим доступу: [http://visnyk.sumdu.edu.ua/arhiv/2007/2\(107\)/33_Shvach.pdf](http://visnyk.sumdu.edu.ua/arhiv/2007/2(107)/33_Shvach.pdf).

The article represents the features of the conceptual picture of the world of the Ukrainian people based on the texts of the Bible translated into Ukrainian by P. Kulish and I. Ohiyenko. Much attention is given to the forming of the verbal concept that transfers the nationally-specific features of the Ukrainian national mentality.

Keywords: cognitive linguistics, concept, conceptual picture of the world, the Bible.

Надійшла до редакції 11 жовтня 2008 року.

Елена Таукчи

ББК 81.211.1.
УДК 811.112.273

КОГНИТИВНАЯ ОСНОВА СУБСТАНТИВОВ «LIFE»/«ЖИЗНЬ» И «DEATH»/«СМЕРТЬ»

Автор статті розглядає когнітивне підґрунтя субстантивів «life»/«жизнь» і «death»/«смерть» та пропонує схему їх семантичного і концептуального аналізу.

Ключові слова: антропоцентризм, когнітивний аналіз, лексикографічні інтерпретації, антоніми.

Многовекторное развитие языкознания в последние десятилетия привело к всеобщему признанию приоритетного положения идеи антропоцентризма в изучении языка и в связи с этим к поиску следов деятельности человека, проявляющихся во всех языковых сферах и категориях.

В наши дни лингвисты пытаются объяснить механизм одного из самых сложных и загадочных явлений природы – человеческого сознания и лежащих в его основе механизмов и особенностей мышления, а также осмысления внешнего мира [Кузнецов 2000, с. 8-9]. В последнее время создано множество моделей, позволяющих объяснить, как рядовой носитель языка понимает и классифицирует мир [Lakoff, Johnson 1980], как он использует в языке весь свой жизненный опыт и накопленные знания [Херадштейт, Нарвесен 1987]. В поисках решения данных проблем часто используются и развиваются уже известные модели, например, теории фрейма, сценария [Филлмор 1988], прототипа, когнитивной метафоры [Манерко 2000] и т. п. Вместе с тем разрабатываются и новые подходы [Демьянков 1994].

Когнитивный подход предполагает исследование отдельных лексических единиц и связанных с ними концептов [Приходько 2008], лексико-семантических, тематических [Бондаренко 2008], терминологических групп [Букач 2007] и соответствующих концептуальных сфер. Вместе с тем исследователи приходят к

зключению, что в настоящее время довольно проблематично говорить о существовании общей теории в когнитивной науке [Касевич 1998]. Изыскания отечественных и зарубежных лингвистов пока еще носят весьма разрозненный характер. Следовательно, на данном этапе идет лишь широкая апробация разнообразных идей и подходов.

Кроме того, исследователи тщательно разрабатывают методы анализа в когнитологии. В частности, ставится вопрос о соотношении традиционного семантического анализа и концептуального анализа, который связывают с когнитивным подходом [Кубрякова 1991].

Другими словами, когнитивный подход в целом помогает снять давно назревшие противоречия в семантическом анализе, представить семантические отношения между разными словами, как узлы когнитивной структуры, нагляднее и четче объяснить семантические сдвиги, образование идиом, синонимию и т.п. [Баранов, Добровольский 1997, с. 12-19]. Вот почему нельзя не согласиться с утверждением о том, что «<...> изучение языковых форм заведомо неполно без обращения к когнитивным категориям, поскольку <...> мыслительные категории практически неотделимы от языковых» [там же, с. 14].

Вопрос о том, как осуществляется переработка представлений о действительности, закрепление, накопление и хранение сведений о мире посредством языковых единиц, как и прежде актуален.

Субстантивы «жизнь» / «life» и «смерть» / «death» занимают центральное место среди культурных концептов. Эти лексические единицы и содержащиеся в них понятия экзистенциально значимы как для каждого человека в отдельности, так и для всех людей на Земле. Посредством лингвистического анализа поведения этих слов в текстах может быть выстроена наивноязыковая и художественная модели стоящего за ними фрагмента мира, то есть представления о жизни и смерти, присущие обыденному и художественному типам сознания.

Понятия, сопряженные с именами «жизнь» и «смерть», не относятся к понятиям эмпирического уровня реальности, хотя жизнь и смерть относятся к феноменам реального мира. «Сами эти феномены постигаются мыслью, разумом (понимаются и / или переживаются), но стоящие за ними сущности разуму недоступны [Чернейко, Хо Сон Тэ 2001, с. 50]. Вот почему проблема определения концептов «жизнь» и «смерть» в современной теории языка вызывает интерес не только лингвистов и лингвокультурологов, но также психологов и философов. Лингвистический анализ лексических единиц «life»/ «жизнь» и «death» / «смерть» и смежных концептов, предпринятый с сопоставительной точки зрения, позволил бы обнаружить моменты сходства и различия между концептами, ассоциируемыми с «жизнью» и «смертью», закодированными в словаре разноструктурных языков. При этом специфика «жизни» и «смерти» как неоднозначных феноменов и их вербальное воплощение еще не были предметом многоаспектного лингвистического исследования. Хотя в специальных словарях и зафиксированы четкие определения данных концептов, в художественной литературе и в сфере повседневной жизни не существует их однозначного понимания.

Задачей настоящего исследования является анализ лексикографических интерпретаций имен «life»/ «жизнь» и «death» / «смерть» в когнитивном аспекте, то есть в плане обнаружения узуальных представлений, стоящих за этими именами и очерчивающих их семантические границы. Кроме того, наша работа предполагает проецирование на этот фон той культурно значимой информации, источником которой могут стать идиомы, описывающие 'жизнь' и 'смерть' в неблизкородственных языках.

В наивноязыковом представлении славян жизнь и смерть – две стороны, два полюса одного понятия. Концепты «жизнь» и «смерть» находятся в антонимических контрадикторных отношениях: один элемент представляется позитивным, так как несет в себе значение существования, другой элемент воспринимается как негативный, поскольку передает значение конца этого существования. В соответствии со словарем Вл. Даля, «жизнь» – существование отдельной личности. В широком смысле жизнь обусловлена исключительно питанием и усвоением пищи. В этом значении она присуща двум царствам природы – животному и растительному. В более узком смысле жизнь требует свободного передвижения и ощущений и характеризует только животных. Кроме того, как бытие, жизнь ассоциируется с душой или смертной плотью [Даль 1955, с. 541].

«Смерть» – конец земной жизни, кончина, разлучение души с телом. Смерть человека – конец плотской жизни, воскресенье, переход к вечной, духовной жизни. Смерть животного – конец бытия его, или возвращение жизненных сил его в общий источник, разложение плоти. Смерть растения – отделение от него растительной силы или поступление его во власть законов неживой природы [там же, с. 233]. В словаре С. И. Ожегова «смерть» объясняется как конец земного существования, окончание жизни [Ожегов 1968, с. 724]. Таким образом, сравнивая приведенные словарные дефиниции, нельзя не отметить факт изменения отношения к смерти: от ее мистического восприятия в качестве перехода на другой уровень духовного существования до сугубо физиологического процесса, который становится логическим завершением биологического существования. Такой же рационалистический подход к восприятию жизни и смерти можно найти и в словаре под редакцией Д. М. Ушакова, где жизнь – период от рождения до смерти, или до конкретного момента во времени, или события, которое имело место в это время, а смерть – окончание жизни, гибель и разложение организма [Ушаков 1947, с. 870].

Именно такое определение перекликается с дефинициями слов «life» и «death» в словаре под редакцией А. С. Хорнби. “Life is condition that distinguishes animals and plants from earth, rock etc., or period between birth and death or between birth and the present or between the present and the death”¹ [Hornby 1982, p. 488].

Субстантив «death» трактується як “dying, end of life”² [там же, p. 221].

Таким образом, в определениях, приведенных в толковых словарях русского языка, можно проследить присущий славянскому менталитету страх перед неведомым, веру в жизнь после смерти.

Например: *Живой смерти не ищет. Живой в могилу не ляжет. Жизнь надокучила, а и к смерти не привыкнешь. Никогда живого не считай мертвым! Жить вертко, помирать терпко. Горько, горько, а еще бы столько. Тебе, телу, во земле лежать, а мне, душе, на ответ идти. Злому – смерть, а доброму – воскресенье. Царство небесное, вечный покой, вечная память!* [Даль 2001]. Для британцев характерно своего рода материалистическое и прагматическое отношение к жизни и смерти. Предстоящая кончина их не пугает.

Например: *An unfortunate man would be drowned in a teacup. They that live by the sword shall perish by the sword. As a man lives, so shall he die. He that is born to be hanged shall never be drowned* [Медведева 1990].

Как свидетельствуют приведенные нами примеры, целостные воспроизводимые единицы, к которым относятся идиомы, пословицы и поговорки, расширяют лексикографическую картину узуальных обыденных представлений и превращаются в так называемый исторический запас смысла [Чернейко, Хо Сон Тэ 2001, с. 55].

Имена «life» / «жизнь» и «death» / «смерть» семантически неэлементарны. За ними стоит богатое и сложное содержание. Картина мира складывается из разнообразных и иногда противоречащих друг другу фрагментов человеческого опыта и его осмысления, но, главным образом, под влиянием языковых фактов.

Обратимся к примерам.

Анг. *The baby arrived just after midnight. He came into the world in 1703. I went through live without ever knowing the truth. His live took an unexpected direction. She's well on the way to recovery. His grandmother passed away last year. They're over the hill now* [Macmillan 2006, p. 824].

Для носителей английского языка жизнь подобна путешествию. Их жизненный опыт воспринимается как различные этапы пути и периоды путешествия. Смерть рассматривается как переезд в другие края. Именно поэтому для описания жизни и смерти британцы используют, главным образом, глаголы движения и пространственные предлоги.

Русск. *Жизнь прожить, не поле перейти. Пройти жизненный путь до конца. Прожить легкую / тяжелую жизнь. Не в гору живет, а под гору. Жизнь рождает надежду* [Даль 2001, с. 84].

Для славян жизнь – не только путь, совершаемый личностью в земном пространстве, но и вещь, которая бывает легкой или тяжелой, а также женщина-создательница.

Смерть для славян – женщина / старуха / скелет. Она имеет лицо («курносая») и характер («наглая», «не любящая живота») и равнодушная к нарядам – «смерть саваном не ублажишь»), Смерть – сила, перед которой ничто не может устоять («Крепка, как смерть, любовь», «на смерть, что на солнце, во все глаза не взглянешь»).

Кроме того, она – избавительница от трудной жизни. Следовательно, субстантив «смерть» способен приобретать положительное значение. Например: *Чем со слезами жить, лучше с песней умереть. Лучшие умереть, чем жить без рассудка* (А. П. Чехов). *Если бы не было смерти, так бы жизнь не любили* (Н. К. Доризо). По нашему мнению, это происходит в силу сугубо лингвистических предпосылок.

С лингвистической точки зрения, субстантивы в «life» / «жизнь» и «death» / «смерть» образуют антонимичные пары. По мнению Л.А. Введенской, антонимы обладают особыми языковыми признаками: «Для них, в частности, характерна противопоставленность, регулярно воспроизводимая в контексте [Введенская 2002, с. 5]. Противоположность значений проявляется и в симметричном распределении антонимов в тексте.

Например: *Man is being with myriad lives and myriad sensations, a complex, multiform creature that bears with itself strange legacies of thought and passion, and whose very flesh is tainted with the monstrous maladies of the dead* (Oskar Wilde).

People talk so much about the beauty of confidence. They seem to entirely ignore the much more subtle beauty of doubt. To believe is very dull. To doubt is intensely engrossing. To be on the alert is to live, to be lulled into security is to die (Oskar Wilde).

Это не жизнь, не смерть. Живой мозг, живое тело. Но жизнь осталась там (А. Н. Толстой).

Загадка жизни, загадка смерти, прелесть гения, прелесть обнажения, это пожалуйста, это мы понимаем (Б. Пастернак).

«Единство антонимов проявляется в их зависимости друг от друга, в их взаимной обусловленности. Такая внутренняя связь слов с противоположным значением определяется природой самих противоположных понятий <...> единство противоположных понятий проявляется и в возможности их взаимного проникновения, так сказать, сосуществования. Поэтому, когда необходимо раскрыть противоречивость явления, показать переход одного противоположного качества в другое, используются антонимы» [Введенская 2002, с. 22].

¹ Жизнь – состояние, отличающее животных и растения от земли, камней и т.п.; или период между рождением и смертью, или между рождением и настоящим, или между настоящим и смертью (Перевод автора).

² Умирание, конец жизни.

Например:

Не ты – не ты – не ты.

Что бы ни пели нам попы,

Что смерть есть жизнь и жизни есть смерть –

Бог – слишком Бог, Червь – слишком червь (М. Цветаева).

В ходе работы над проблемой ассоциации слов, сходных или прямо противоположных по значению, М. М. Покровский пришел к такому выводу: «Понятно уже а priori, что такие слова имеют сходные или параллельные семасиологические изменения и в своей истории влияют одно на другое» [Покровский 1959, с. 82].

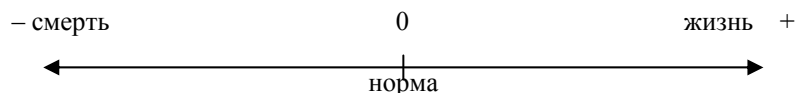
В этой связи необходимо вспомнить о таком явлении, как энантиосемия – соединение в одном слове противоположных значений (см. работы А. Д. Шмелева, О. П. Ермаковой, С. А. Макаровой, Н. Б. Мечковской).

Сопоставление словарных дефиниций показывает, что у некоторых пар антонимов дифференциальные признаки имеют одинаковый характер. Так смысловые компоненты «положительный: отрицательный» различают значение антонимов «жизнь» и «смерть».

В современной лингвистике существует множество исследований, посвященных оценочному компоненту значения слова (Н. Д. Арутюнова, Е. М. Вольф, В. Н. Телия, Э. С. Азнаурова, М. С. Ретунская и др.). Данный аспект неслучайно привлекает к себе внимание ученых, ведь, как утверждают психологи, человеку свойственно стремление оценивать окружающие его реалии. По крайней мере, один из членов оппозиции «хорошо – плохо» явно или скрыто присутствовал в каждом высказывании, сделанном даже на самых ранних этапах становления языка.

По мнению перечисленных ученых, оценка может быть описана путем шкалирования в диапазоне *хороший – плохой*. Оценочные признаки, расположенные по квалификационной шкале, разделены зоной нормы. Норма предполагает равновесие признаков, находящихся на шкале, и соотносится со стереотипными представлениями о среднем количестве признака, которым должен обладать данный объект (см. схему 1).

Схема 1

Зависимость антонимов друг от друга, их взаимная обусловленность контекстом позволяет слову, имеющему отрицательную маркировку, приобрести нейтральное или даже положительное значение.

Обратимся к примерам:

1) to get life (informal) = life imprisonment – жизненное заключение:

You'd expect him to get life (-) for such a serious crime;

2) way of life – образ жизни:

What do you think about his way of live (0)?

3) in a game, one of a number of times that you can lose but still continue to play – в игре – одна из нескольких попыток, когда ты можешь проиграть и остаться в игре:

When you've lost three lives (0), you're out;

4) a dead heat – случай, когда два спортсмена пришли к финишу одновременно:

They can't both get the Cup of course, but it looks like a dead heat (0) between Ross and Clarke at the moment;

5) dead men – пустые бутылки:

Here, take this carton and go round collecting the dead men (0), will you?

6) to die laughing – умирать от смеха:

Well, I could have died laughing (+), especially when straight after this I heard barking sergeant – major's voice calling me and two others to attention.

Аналогичные изменения маркировки: + → 0 и – → + происходят и в русском языке: *Смерть как хорошо* = очень хорошо (+), *надоело до смерти* = очень надоело (0) и т. п.

Графически соотношение понятий 'life' и 'death' выглядит так:

Схема 2

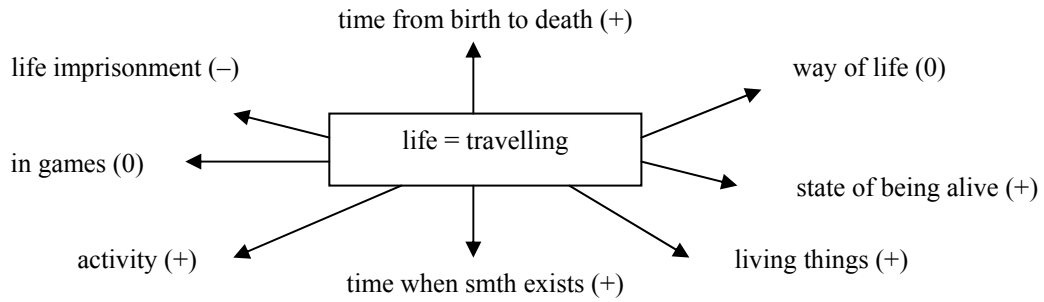
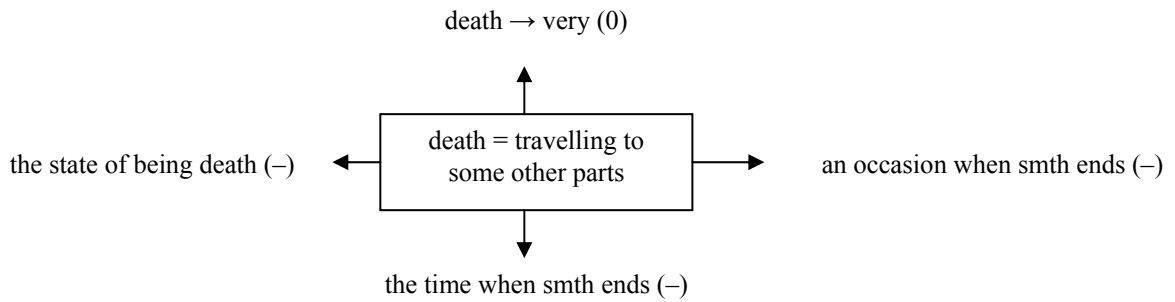

Схема 3

В русском языке:

Схема 4

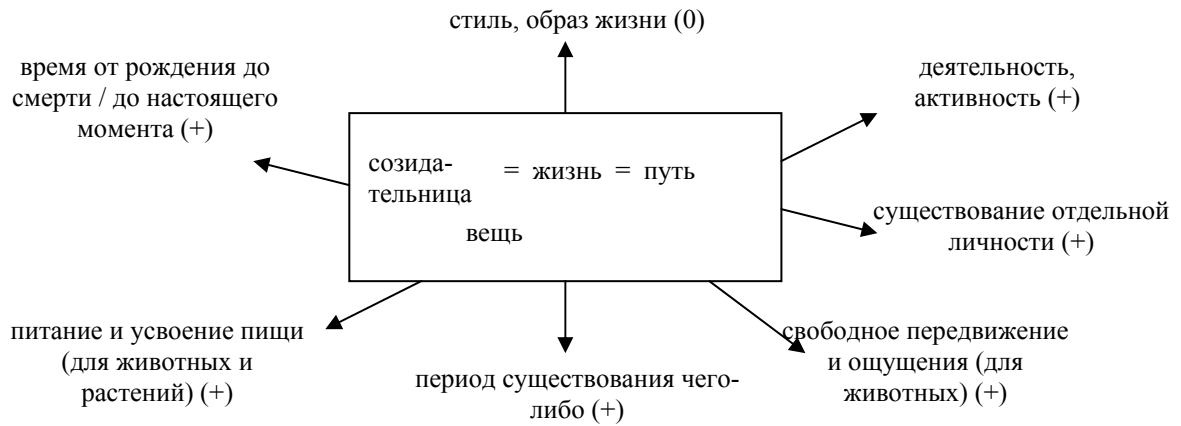
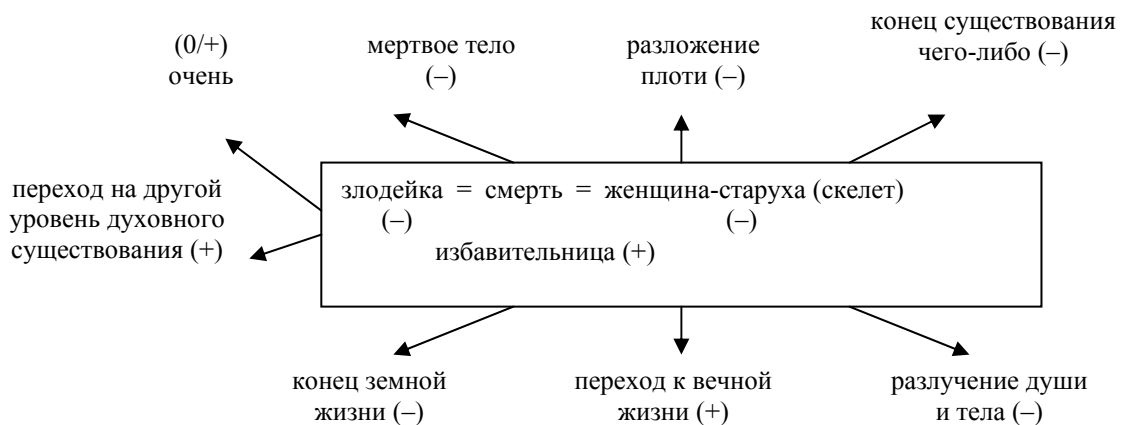

Схема 5

Кроме того, анализ лексикографических интерпретаций рассматриваемых нами лексических единиц позволяет сделать следующие выводы. Разработка приемов дискретизации и концептуализации действительности представляет собой сложную лингвистическую операцию, которая требует, с одной стороны, учитывать образование некоторого семантического пространства – идеальной сущности, создаваемой человеком «второй действительности», а с другой – использовать семантические единицы (языковые и речевые факты) как материал для установления характера и способов представления мира посредством знаков. С понятием идеальной сущности связывается набор смыслов, который образуется в результате практической, интеллектуальной деятельности субъектов, эмоционального восприятия ими некоторого участка действительности и который представляет собой совокупный социальный опыт людей [Налимов 1989]. При этом наборы смыслов, накапливаемые людьми в процессе познания и освоения мира, определяются языком, на котором говорит та или иная социальная группа. Язык определяет представления, знания и суждения о мире, а также формирует позитивную или негативную оценку отдельных фрагментов объективной действительности.

Литература

- Баранов, Добровольский 1997: Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Постулаты когнитивной семантики // Известия РАН. Сер. лит. и яз. – М., 1997. - № 1. – С. 8-17.
- Бондаренко 2008: Бондаренко О. С. «І назвав чоловік ім'я своїй жінці: Єва»: Чоловік і жінка у дзеркалі мовної культури. – Кіровоград: ТОВ „Імекс-ЛТД”, 2008. – 160 с.
- Букач 2007: Букач О. Ю. Особливості тематичної організації лексики комп'ютерного жаргону (на матеріалі англійської та української мов) // Новітня філологія: Журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. - № 5 (25). – С. 84-96.
- Введенская 2002: Введенская Л. А. Словарь антонимов русского языка. – М.: ООО „Издательство Астрель”: ООО „Издательство АСТ”, 2002. – 445 с.
- Даль 1955: Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Гос. издат. иностранных и национальных словарей, 1955. – Т1: А-З. – 699 с.
- Демьянков 1994: Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика, как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. – М., 1994. – С. 10-19.
- Касевич 1998: Касевич В. Б. О когнитивной лингвистике // Общее языкознание и теория грамматики. СПб., 1998. – С. 14-21.
- Кубрякова 1991: Кубрякова Е. С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова „память” // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М., 1991. – С. 51-62.
- Манерко 1999: Манерко Л. А. Два базовых понятия прототипической семантики // III Житниковские чтения. – Ч.1. – Челябинск, 1999. – С. 197-201.
- Медведева 1990: Медведева Л. М. Английская грамматика в пословицах поговорках, идиомах и изречениях: Учеб. пособие. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1990. – 240 с.
- Налимов 1989: Налимов В. В. Спонтанность сознания: Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности. – М., 1989. – 403 с.
- Ожегов 1968: Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 900 с.
- Покровский 1959: Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – 382 с.
- Приходько 2008: Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсиній парадигмі лінгвістики. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
- Ушаков 1947: Ушаков Д. Н. Толковый словарь русского языка. – М., 1947. – Т. 1. – 685 с.
- Филлмор 1988: Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 23: Когнитивные процессы. – М., 1988. – С. 80-118.
- Херадштейт, Нарвесен 1987: Херадштейт Д., Нарвесен У. Психологические ограничения на принятие решений // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987. – С. 69-81.
- Чернейко, Хо Сон Тэ: Чернейко Л. О. Хо Сон Тэ. Концепты „жизнь” и „смерть” как фрагменты русской языковой картины мира // Филологические науки. – М., 2001. - №5. – С. 50-59.
- Hornby 1882: Hornby A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Oxford University Press, 1982. – Т1. – 798 p.
- Lakoff, Johnson 1980: Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live by. – The University of Chicago Press, 1980. – P. 113-128.
- Masmillan 2006: Macmillan English Dictionary for advanced learners. – Oxford OX 4 3PP. – 2006. – 1692 p.

The present paper is focused on the cognitive basis of the nouns «life»/ «жизнь» и «death»/ «смерть». The author suggests a certain scheme of conceptual analysis that can be applied for them.

Keywords: anthropocentrism, cognitive analysis, lexicographical interpretations, antonyms.

Надійшла до редакції 5 жовтня 2008 року.

ББК 81.2Укр-32
УДК 811.161.2'37

КОНЦЕПТ „ВОЛЯ” В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Автор досліджує семантичні особливості концепту як елемента художньої картини світу, аналізує мовні засоби його вираження.

Ключові слова: концепт, символ, художня картина світу, лексеми, метафора.

У сучасному мовознавстві посилюється інтерес до вивчення концептів як таких ментальних утворень, що відтворюють мовні картини світу. У центрі уваги вчених все частіше постають проблеми функціонування концептів як елементів художньої картини світу. Такий підхід дає змогу пізнати соціально-культурні особливості соціуму, виявити глибинну характерологію концепту, важливу складовою якої є етнопсихологічні, лінгвокультурологічні засади загальнонародного розуміння концептуальних значень [Кононенко 2006, с.115]. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне дослідження індивідуально-авторських смислів майстрів слова з подальшим узагальненням їх досвіду у проекції на українську культуру в цілому [Космеда 2004, с.370].

Мета нашої розвідки – виявити семантичну наповненість та з'ясувати мовні засоби об'єктивації концепту *воля* у семантичному просторі Тараса Шевченка. Стаття є частиною дисертаційного дослідження, напрямок роботи якого пов'язаний з комплексною темою кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка „Структурно-семантичне дослідження лексичних одиниць та граматичних категорій”.

Вибір для лінгвістичного експерименту збірки поета „Кобзар” зумовлений тим, що в його творах відтворено традиційні народні уявлення про волю.

Під концептом у художній моделі розуміємо сукупність знань, пов'язаних з даним концептом, і асоціацій (як індивідуальних, так і культурно зафіксованих), які пов'язують його з іншими феноменами [Колясева 2006, с.132].

Концептуальні ознаки виявляємо через семантичні, оскільки поділяємо думку, що шлях досліджень від семантики одиниць до мови концепту є найбільш релевантним для виявлення його змісту і що аналіз мовних засобів дозволяє надійним способом виявити його ознаки [Пименова 2007, с.9].

Зміст концепту *воля* в аналізованих творах розкривається за допомогою контекстуальних вживань слова-імені концепту та його похідних. При цьому семантичний потенціал характеризується вживанням усталених дефініцій слова *воля* та авторських еквівалентів.

Нами виявлено 12 векторів розвитку семантичного наповнення аналізованого концепту у творах поета – „воля-бажання”, „воля-влада”, „воля-сила”, „воля-доля”, „воля-дія”, „воля-неволя”, „воля-вольові риси”, „воля-стан”, „воля-простір”, „воля-необхідність”, „воля-етичні характеристики”, „воля-емоційні характеристики”.

Воля у семантичному просторі поета – це «мрія», «бажання», «прагнення», що в численних контекстах експлікується конотативною лексемою *воленька*, яка є ментальною формою національної картини світу і свідчить про сентименталізм українців: 1. *Мені здається, що ніколи воно не бачитиме волі, святої воленьки* [Шевченко 1997, с.302]. 2. *Сон мені приснився! Ніби знову я на волю, на світ народився* [Там само, с.269]. 3. *Шукати доброго добра, добра святого. Волі! Волі, братерства братнього* [Там само, с.224].

Воля асоціюється з широким простором – полем, степом, морем, Дніпром, які мали істотний вплив на становлення психічних рис української спільноти. У синтаксичному аспекті слово-ім'я концепту постає переважно суб'єктом, рідше – об'єктом дії: 1. *Там в широкім полі воля, там синє море* [Там само, с.44]. 2. *Дніпр широкий – море, степ і степ, ревуть пороги, І могили-гори, там родилась, гарцювала козацькая воля* [Там само, с.20]. У цьому разі воля виступає в ролі істоти: 1. *У нас воля виростала, Дніпром умивалась, у голови гори слала, степом укривалась* [Там само, с.227]. 2. *І на могилі серед поля, як тую волю на роздоллі, туманом сивим сповила* [Там само, с.337].

Концепт вербалізується лексемами, семантика яких містить імпліцитний зв'язок із ключовою лексемою. Так, у свідомості українського народу боротьба за волю пов'язана, зокрема, з іменами керівників Коліївщини 1768 року, запорозького козака Максима Залізняка, Івана Гонти – сотника надвірних козацьких полків у магнатів Потоцьких, який перейшов на бік Максима Залізняка [Універсальний словник-енциклопедія 1999, с.349]. При цьому семантичний арсенал концепту містить такий його смисл, як „кровопролитна сила”, що демонструють контексти: 1. *Не милують, карають, завзяті* [Шевченко 1997, с.115]. 2. *Посеред моря кровавого, стоїть Гонта з Максимом завзятим* [Там само, с.129].

Отже, в авторській інтерпретації воля отримує різнобічні характеристики. З одного боку, вона необхідна людині, представляє цінність для неї, тому вона *дорога, свята, воленька*. З іншого боку, боротьба за волю пов'язана з бідною, кровопролиттям, тому вона *руйнівна, кривава*.

Імплицитний семантичний зв'язок із словом-іменем концепту мають також лексеми *бунчуки, гайдамаки*, оскільки *бунчуки* - ознака влади козацьких отаманів. В Україні в XVII-XVIII ст. вона була регалією гетьманів [Універсальний словник-енциклопедія 1999, с.198], а *гайдамаками* називали українських повстанців на Правобережжі у XVIII ст. Важливе значення мали повстання гайдамаків проти польських магнатів і шляхти 1734-1738, 1750 і 1768 (Коліївщина) років [Там само, с.297]. Контексти з названими лексемами домінують сему „волелюбність”: 1. *Козачество гине. Де поділась доля-воля, бунчуки, гетьмани?* [Шевченко 1997, с.61]; 2. *Сини мої, гайдамаки! Світ широкий, воля, – Ідіть, сини, погуляйте, Пошукайте долі* [Там само, с.67].

В авторській репрезентації, як і в українській мовній картині світу, воля асоціюється з козаком і конем, що вбачаємо в численних контекстах: *Та іноді старий козак верзеться грішному, усатий, з своєю волею мені на чорнім воронім коні* [Там само, с.300].

У мові знаходять відображення ті риси позамовної дійсності, які є релевантними для носіїв культури [Шмелев 2002, с.12], прикладом чого є наявність таких контекстних смислів, як «влада», «сила, за яку треба боротись», які розширюють семантичну місткість концепту *воля* і створюються, зокрема, за рахунок вживання індивідуально-авторських метафор *хиренна воля, сподівана воля* та ін.: 1. *Все замовкло, нехай мовчить, така божья воля* [Шевченко 1997, с.140]. 2. *Не жди сподіваної волі – вона заснула, цар Микола її приснав. А щоб збудить хиренну волю, треба миром, громадою обух сталить* [Там само, с.340].

Українським етносом схвалюється боротьба за волю, позитивно оцінюються борці за неї, свідченням чого є значна кількість контекстів, в яких воля постає як „активна дія”, „потенційна дія”: 1. *Було колись запорожці Вміли панувати...Панували, добували І славу, і волю* [Там само, с.57]. 2. *І вам, лицарі великі, Богом не забуті. Борітеся – поборете вам бог помагає. За вас правда, за вас слава і воля святая* [Там само, 219]. При цьому ад’єктив *святая* вживається у значенні „релігійної вартості, ототожнюваної в абсолютному сенсі з Богом” [Універсальний словник-енциклопедія 1999]. В іншому контексті метафоричний вислів *святи воля* концентрує смисл „цінність волі”: *Бо де нема святої волі, не буде там добра ніколи* [Шевченко 1997, с. 284].

Духовна сфера етносу характеризується наявністю семантичних зв'язків між концептами. Концепт *воля* у творах поета співвідноситься з численними лексемами, що сприяє появі нових контекстуальних значень. Певний відсоток становлять контексти, в яких семантичний арсенал концепту розширюється за рахунок його семантичної взаємодії з лексемами *честь, слава, сила, правда, братерство, добро*. Переважна більшість їх фіксує семи „цінність”, „потреба”, „необхідність”, „прагнення”, цим самим розширюючи семантичну базу концепту: 1. *Не заревуть в Україні Вольні гармати Не заріже батько сина, Своєї дитини, За честь, славу, за братерство, За волю* України [Там само, с.187]. 2. *Розбрілися та й забули Волю рятувати* [Там само, с.75]. 3. *Осміяли твою славу, І силу, і волю* [Там само, с.191]. 4. *Встане правда: встане воля* [Там само, с.218]. 5. *Шукати доброго добра Добра святого. Волі! Волі Братерства братнього* [Там само, с.224]. 6. *Шукати доброго добра Добра святого. Волі! Волі!* [Там само, с.224].

Семи „необхідність”, „важливість” будуть визначальними в контекстах, в яких вони вербалізуються за рахунок семантичної взаємодії ключової лексеми з лексемами *серце, розум*, оскільки останні є необхідними складовими життєдіяльності людини: 1. *А в законі господньому Серце його й воля Навчається, і стане він – Як на добрім полі* [Там само, с.231]. 2. *Боже! Боже! Даєш волю – І розум на світі* [Там само, с.252].

Семантичний потенціал концепту *воля* містить такі його показники, як „наказ”, „радість”, що демонструють контексти: 1. *Ти еретик! ти еретик! Ти сієш розколи! Усобища розвіваєш, Святійшої волі – не приймаєш* [Там само, с.217]. 2. *Як та воля, що минулась, Там широко, там весело од краю до краю...* [Там само, с.20].

Семантичний діапазон концептуальних ознак розширюють такі семи, як «свавілля», „залежність”, що вбачаємо в таких прикладах: 1. *Сам собі говорить: -Я...Ми повелим* [Там само, с.279]. 2. *Має добре слово в світі сирота; Й б'ють, і лають, закують в неволю* [Там само, с.40].

Семантична наповнюваність концепту *воля* містить такі її компоненти, як „духовна сила”, „нескореність”: 1. *А між ними, запеклими, Цар всесвітній! цар волі, цар, Штемпом увінчаний!* [Там само, с.177]; 2. *Мене, вольного гетьмана, Голодом замучив У кайданах* [Там само, с.182].

Розширюють смисловий арсенал концепту такі його показники, як „веління”, „рабство”, що вбачаємо в таких прикладах: 1. *О боже мій милий! Така твоя воля, Таке її щастя, така її доля* [Там само, с.6]. 2. *Не мені, Великий госпode, простому, Судить великі діла Твоєї волі* [Там само, с.193]. 3. *„О милий боже України, Не дай пропасти на чужині В неволі вільним козакам* [Там само, с.150]. 4. *Ми заходились розкувати Своім невольникам кайдани* [Там само, с.150].

Концепт *воля* в аналізованих творах вербалізується, окрім численних лексем, фразеологічними одиницями, вживання яких глибше розкриває його семантичне наповнення. Так, фраземи *по добрій волі* – без примусу, добровільно [СУМ 1970, с.735], *дати волю* – не обмежувати когось у своїх діях, у виявленні почуттів, не стримувати своїх почуттів [Там само, с.735], *вільний козак* – парубок, неодружений [ФСУМ 1993, с.584] різнопланово характеризують концепт *воля*. Ці мовні одиниці, зазначаючи в індивідуально-авторській картині світу семантичних трансформацій, репрезентують, зокрема, смисли „пасивність”, „відсутність свободи” та „нестриманість” у таких контекстах: 1. *І все то те по добрій волі, по волі розуму горить* [Шевченко 1997, с.301]. 2. *О милий боже України, не дай пропасти на чужині в неволі вільним козакам* [Там само, с.150]. 3. *Стоїть Катря серед поля, Дала сльозам волю...* [Шевченко 1997, с.39]. Семи „відсутність свободи” та

„пасивність” будуть визначальними в контексті, в якому ключова лексема вступає в корелятивні відношення з лексемою *неволя*: *Страшно впасти у кайдани, Умирать в неволі, А ще гірше – спати, спати, І спати на волі* [Там само, с.240].

Негативної конотації набуває концепт *воля* у контексті, в якому він виражений стійким словосполученням *чинити волю*, що експлікує смисл «виконати бажання»: *А тим часом вороженьки чинять свою волю – кують речі недобрії* [Там само, с.29]. Названа фраза в іншому контексті реалізує значення “прохання”, відзначаючись при цьому позитивною конотацією: - *Добре, доню! Спочинь трошки... Чини ж мою волю* [Там само, с.50].

Згідно з пареміологічною традицією, *воля* постає у прямих семантичних зв'язках з *долею*, а *неволя* – з *недолею*, що підкреслює цінність волі для українського народу, оскільки доля, за українськими віруваннями, народжується разом з людиною й тримається її до самої смерті. В українській демонології доля означає душу предків, яку належить вшанувати [Універсальний словник-енциклопедія 1999, с.440]: *1. Здається, панують, А долі не знають, - Ні долі, ні волі!* [Шевченко 1997, с.34]. *2. Єсть на світі доля, А хто її знає? Єсть на світі воля, А хто її має?* [Там само, с. 33]. Певний відсоток складають контексти, в яких лексеми *недоля* та *неволя* вступають у семантичні зв'язки з лексемою *душа*: *Чи то недоля та неволя, Чи то літа ті летячи Розбили душу?* [Там само, с. 315] При цьому аналізований концепт містить заряд негативного емоційного відтінку, експлікуючи смисл „відсутність свободи”: *Затоплю недолю дрібними сльозами, затопчу неволю босими ногами* [Там само, с. 34].

Сема „відсутність свободи” є домінантною в аналізованих творах, що зумовлено історико-соціальними чинниками. Причому в одних контекстах домінантною виступає відсутність зовнішньої, в інших – зовнішньої та внутрішньої свободи. Прикладами контекстів першої групи будуть такі: *1. Сиділи ми і плакали В далекій неволі* [Там само, с.238]. *2. Житть на світі, волочити В неволі кайдани* [Там само, с.308]. *3. Я бачив пекло...Там неволя, Робота тяжкая, ніколи І помолитись не дають* [Там само, с.313]. Приклади другої групи вбачаємо в таких контекстах: *1. І слово правди понесли по всій невольничій землі* [Там само, с.323]. *2. В неволі тяжко, хоча й волі, сказати по правді, не було* [Там само, с.247]. *3. Здається, панують, а долі не знають, – ні долі, ні волі!* [Там само, с.303].

Розширює семантичне наповнення концепту *воля* значення „підневільний стан”, що демонструє контекст: *І спочинуть невольничі Утомлені руки* [Там само, с.342].

Семантична наповнюваність аналізованого концепту характеризується наявністю вербальних національних символів, що репрезентовані у творах численними відповідниками: *Дніпро, Луг, Гетьманщина, Січ, запорожці, козацький рід, козацтво* та ін.

Воля асоціюється з незалежністю, її атрибутом часто постає убогість, що зумовлює вживання таких індивідуально-авторських метафор: *гола, ненагодована, сердешна* та ін.: *З киргизами убогими, вони вже убогі, уже голі...Та на волі ще моляться богу* [Шевченко 1997, с. 248]. Проте така незалежність короткочасна, що наочно демонструє контекст: *Отам-то милостиві ми ненагодовану і голу застукали сердешну волю та й цькуємо* [Там само, с.218].

Лексема *неволя* та її деривати вживаються у складі численних метафоричних висловів, що свідчить про важливість її антиподу – *волі* для української ментальності: *турецька неволя, вража неволя, люта неволя, самотня неволя, далека неволя, невольничі літа, невольнича земля* та ін.

Образний компонент концепту представлений, окрім вищеназваних, значною кількістю метафоричних висловів, функція яких полягає у розкритті авторської інтерпретації феномену *волі*: *козацька воля, святая воля, воля гарцювала, сповити волю, воля укривалась* та ін.

Певний відсоток у творах Т.Шевченка становлять контексти, в яких лексема *воля*, вступаючи в антонімічні зв'язки з лексемою *неволя*, виступає в ролі локативу: *Мене по волі і неволі носило всюди* [Там само, с.303].

Концепт *воля* експлікується у творі паремією, в якій лексема *воля* вступає в семантичні зв'язки з лексемами *правда* та *сила*, фіксує смисл «потреба»: *В своїй хаті своя й правда і сила, і воля* [Там само, с.224].

Пареміологічну традицію вбачаємо й в іншому контексті, у якому *воля* трактується як „необхідність для людини”. При цьому вона виражається конотативним висловом, компонентом якого є зоонім: *Серце в'яне, нудить світом, Як пташка без волі. Нащо ж мені краса моя, Коли нема долі* [Там само, с.53]. Пареміологічну традицію вбачаємо в контекстах, в яких значення волі – „цінність” пов'язується з семантикою лексем на позначення червоних кольорів, неволі – темних: *І засвітив, любомудре, Світоч правди, волі...І слов'ян сім'ю велику Во тьмі і неволі Перелічив до одного* [Там само, с.189].

Семантичний діапазон концепту *воля* розширюють такі його семи, як „пам'ять”, „рабство”, що вбачаємо в таких контекстах: *1. Високі ті могили, Чорніють, як гори, Та про волю нишком в полі З вітрами говорять* [Там само, с.58]. *2. ...карі очі В неволі гаснуть* [Там само, с.99].

Для волі характерні часові показники. Вона для української ментальності – споконвічна мрія, найцінніша та найнеобхідніша для неї, тому воля безсмертна, хоча виявляється стихійно за певних умов. В інших контекстах вона пов'язується з періодом молодості в житті людини, в деяких – зі старістю: *1. Не вмирає душа наша, не вмирає воля* [Там само, с.217]. *2. Старий згадав свою Волинь святую і волю-долю молодую, свою*

бувальщину [Там само, с.270]. 3. *Ой гляну я, подивлюся на той степ, на поле, чи не дасть бог милосердний хоч на старість волі* [Шевченко 1997, с.275]. Певна кількість контекстів фіксує непостійність волі: 1. *Нема Січі; пропав і той, Хто всім верховодив! Така їх доля: Не вернуться сподівані, Не вернеться воля, Не вернуться запорожці, не встануть гетьмани Червоні жупани* [Там само, с.275]. Концепт *воля* вербалізується лексемами *гетьмани, запорожці, жупани*, що мають імпліцитний зв'язок з ключовою лексемою, оскільки гетьманами в Україні в XVI-XVII ст. називали ватажків козацтва, у XVII-XVIII ст. – воєначальників козацького війська, правителів України [Універсальний словник-енциклопедія 1999, с.323], а *жупани* у XVII-XVIII ст. становили частину святкового костюма заможної козацької старшини [Там само, с.507].

Одними із засобів мовної апеляції до концепту *воля* в творах Т. Шевченка є вільні синтаксичні словосполучення, які характеризують його якісні показники. Пріоритетна роль у них відводиться ад'єктивам *козацький, завзятий*: *козацький край, козача слава, козацька плата, завзятий отаман, завзятий Гамалія* та ін.

Зооніми *орел* та *орляти* метафорично імплікують сміливу людину. Дані лексеми, отримавши в в авторській картині світу вторинну конотацію, відтворюють волелюбний дух української нації, виразником якого у творах є, в першу чергу, козацтво: 1. *Ой літає орел сизий, а за ним орлята; гуля Максим, гуля батько, а за ним хлоп'ята. Запорожці ті хлоп'ята* [Там само, с.95]. 2. *Орли налетіли: вони рознесуть ляхам, жидам кару* [Там само, с.91].

Концепт *воля* широко репрезентований у збірці Т. Шевченка «Кобзар». Концептуальні ознаки розкриваються через семантичні. Для розкриття його змісту важливе значення, окрім лінгвальних, мають екстралінгвальні чинники. Доповнювальна роль у розкритті концептуальних ознак належить граматичним характеристикам.

Зміст концепту характеризується різноманітним семантичним наповненням, що свідчить про надзвичайну важливість для української лінгвосвідомості. Його семантичний арсенал розкривається переважно в опозиційних зв'язках з лексемою *неволя*, що зумовлено історико-культурними чинниками.

В аналізованих творах наявні експліцитні й імпліцитні мовні засоби вербалізації концепту. Словникові значення відзначаються появою нових відтінків. Нами були виявлені такі ядерні смисли аналізованого концепту: „простір”, „бажання”, „виконати бажання”, „прагнення”, „влада”, „наказ”, „прохання”, „незалежність”. Контекстні смисли відтворюють такі компоненти: „мрія”, „радість”, „сила, за яку треба боротись”, „кровопролитна сила”, „свавілля”, „доля”, „цінність”, „активна дія”, „потенційна дія”, „волелюбність”, „веління”, „залежність”, „духовна сила”, „нескореність”, „потреба”, „пам'ять”, „рабство”, „необхідність”, „важливість”, „нестриманість”, „пасивність”, „сила”, „відсутність свободи” (зовнішньої та внутрішньої).

Воля в творах поета постає невід'ємною складовою життя людини, її долі. Концептуальні ознаки в семантичному просторі поета нами класифіковано. Семантична структура концепту *воля* в аналізованій збірці представлена групами: „час”, „сила”, „простір”, „влада”, „дія”, „емоційні характеристики”, „моральні характеристики”, „етичні характеристики”.

Концепт в аналізованих творах вербалізується, окрім його слова-імені, такими лексемами: *вільний, козак, неволя, веліти, запорозький, гайдамаки, благоволять, гетьмани, жупани, бунчуки, невольники*. Їх переважна більшість вживається в складі різноманітних метафоричних висловів, які кількісно й якісно характеризують аналізований концепт. Серед метафоричних висловів найбільший відсоток становлять ад'єктивні, менший – субстантивні, дієслівні та адвербіальні мовні засоби: *козацькая воля, ненагодована воля, сердешна воля, невольнича земля, божа воля, добувати волю, рятувати волю, окропити волю, молитись в неволі, твоя воля* та ін. Серед них важливе значення мають авторські метафори.

Невелику частину лексем, що об'єктивують концепт, становлять власні назви: *Максим Залізняк, Іван Гонта, Дніпро, Січ*. Певний відсоток складають вербальні символи. Наявні фразеологічні вирази, паремії.

Синтаксична поведінка слова-імені концепту характеризується вживанням його в ролі суб'єкта, об'єкта та локатива.

Арсенал виявлених концептуальних ознак суттєво розширює смислову структуру концепту *воля* в українській мовній картині світу. Його значна семантична наповнюваність, вербалізація різноманітними мовними засобами дає підстави для зарахування до важливих концептів української лінгвокультури.

Перспективним і доцільним, на нашу думку, буде дослідження семантичних особливостей концепту *воля* та мовних засобів його об'єктивації у семантичному просторі прози І. Франка.

Література

Колясева 2006: Колясева Т.Ю. Концептуальний аналіз некоторых лексем в произведениях Д.И. Стахеева // Вісник Луганського нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2006. – №11. – С.131-138.

Кононенко 2006: Кононенко В.І. Концептологія в лінгвістичному аспекті // Мовознавство. – 2006. – № 2. – 3. – С. 62 – 69.

Космеда 2004: Космеда Т.А. Концепти дума, думка в українському мовленні крізь призму аксіологічної прагмалінгвістики // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологія, 2004. – Вип. 34. – Ч. 1. – С. 367 – 371.

Пименова 2007: Пименова М.В. Методологія концептуальних досліджень // Антологія концептів / Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. – М.: Гнозис, 2007. – С.14-16.

СУМ 1970: Словник сучасної української мови: У 11 т. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1970. – 799 с.

ФСУМ 1993: Фразеологічний словник української мови: У 2-х кн. – Кн. 1. – К.: Наук. думка, 1993. – 523 с.

Шевченко 1997: Шевченко Тарас. Кобзар. – К.: Наук. думка, 1997. – 368 с.

Шмелев 2002: Шмелев Д.В. Русская языковая картина мира: Материалы к словарю. Язык. Семиотика. Культура. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 224 с.

Універсальний словник-енциклопедія 1999: Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. М. Попович. – К.: Вид-во „Ірина”, 1999. – 1551 с.

Author explores semantic peculiarities of the concept as our element of the feature worldview, analyzes the language means of its expressing.

Keywords: concept, symbol, artistic picture of the world, lexemes, the metaphor.

Надійшла до редакції 18 жовтня 2008 року.

РОЗДІЛ XI. РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

КОНЦЕПЦІЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ВІДНОСНОСТІ

Aleksander Kiklewicz. Aspekty teorii względności lingwistycznej. – Olsztyn, 2007. – 108 p.

Сучасна лінгвістична теорія набула суттєвого розвитку, внаслідок чого досить складно зорієнтуватися в обсязі різних концепцій і напрямів. Актуальність розглядуваної праці мотивована необхідністю зіставлення тенденцій у сучасному мовознавстві з досягненнями теоретичної лінгвістичної думки. Монографія покликана суттєво полегшити загальне сприйняття лінгвістичних теоретичних підходів і концепцій, вирізняється прагненням охопити широкий діапазон актуальних лінгвістичних проблем. Робота становить вдалу спробу впорядкування основних категорій сучасного теоретичного мовознавства. Аналізуючи різні наукові парадигми в їхній цілісності і взаємозв'язку, автор пропонує власне бачення багатьох теорій і понять, зокрема детально схарактеризовано концепцію лінгвістичної відносності.

Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаної літератури.

У вступі (с. 7-9) визначено мету дослідження, обґрунтовано актуальність роботи, а також подано вихідні положення дослідження.

Структура роботи визначається позиціями, висловленими у вступі. Окреслюючи сучасний стан лінгвістичної науки як сплетення багатьох теорій різного змісту, автор наголошує на авторитетному статусі історичного мовознавства, структуралізму та постструктуралізму. Підкреслюється актуальність методології та інтегративності таких наук, як філософія, антропологія, етнографія, історіографія, політологія, соціологія тощо.

Перший розділ «Від формалізму до антропоцентризму» (с. 10-44) (тут і далі переклад авт.) дозволяє простежити шлях лінгвістичної науки до антропоцентризму, відмову від кумулятивного трактування науки як системи безперервного накопичення знань. Окрему увагу приділено визначенню поняття наукової парадигми, котру витлумачено як стиль мислення, спосіб розв'язання проблем, що визначає виникнення і функціонування наукових традицій і шкіл. Розглянуто формалістичну, номіналістичну, структуральну, постструктуральну парадигми, кожна з яких винесено в окремий підрозділ. Проблему парадигми в гуманітарних науках висвітлено і в каузативному аспекті – простежено зв'язок лінгвістичної парадигми з філософським мисленням, а також вплив на науковий стиль мислення художніх чинників, передусім літературних. Автор звернув увагу на таку ознаку парадигми, як характер репрезентації, те, що Р. Барт назвав стилем писання. Цікавим постає аналіз парадигм філософії мови та парадигм мистецтва, встановлена кореляція між ними репрезентована у вигляді таблиці (рис. 7).

Підрозділ «Мова за межами мови» (с. 41-44), у якому йдеться про тенденцію до «уникання мови» в історії лінгвістично-філософських парадигм, зацікавить тих, хто вивчає знаковість мови. Загальний образ змін у теоретичному мовознавстві автор тлумачить як поступове «уникання мови» (номінативна парадигма базується на символічних знаках, структуральна – на іконічних, трансцендентальна парадигма спирається на симптоматичні знаки). Динаміку лінгвістично-філософських парадигм подано в аспекті онтології мови, зважаючи на об'єкти вивчення (рис.11) (для формалістичної парадигми – це фонема і морфема, для номінативної – лексема, для структуральної – висловлення, для трансцендентальної – текст і дискурс).

Другий розділ «Сепаратизм проти інтеграціоналізму» (с. 45-53) присвячений розгляду змін парадигм у лінгвістиці у зв'язку з теорією наукових революцій Т. Куна. Основне положення цієї теорії полягає в тому, що кожна нова парадигма являє собою заперечення попередньої. Спираючись на це твердження, автор аналізує дихотомію сепаратизму та інтеграціоналізму у мовознавстві. Говорячи про те, що в історії науки про мову можна виокремити діаметрально протилежні традиції, автор здійснює детальний порівняльний аналіз різних напрямів. Через призму сепаратизму розглянуто різні лінгвістичні напрями, зокрема класичний структуралізм з його дихотомічними категоріями (мова – мовлення, синхронія – діахронія, парадигматика – синтагматика тощо) і трансформаційно-генеративну граматику Н. Хомського.

У третьому розділі «A la guerre comme à la guerre!» (с. 55-58) полеміка постає важливим елементом сучасних лінгвістичних дискусій. Зазначаючи, що для більшості сучасних лінгвістичних теорій характерне зосередження на одному аспекті мови і ігнорування інших аспектів, науковець звертає увагу на те, що життя й ефективність мови зумовлені єдністю всіх її аспектів, а різні «внутрішні» та «зовнішні» аспекти мови поєднані її функціональною єдністю.

Четвертий розділ присвячений основам лінгвістичної теорії відносності (с. 59-98). Запропонована в роботі концепція лінгвістичної відносності ґрунтується на трьох постулатах: постулат комплементарності, композиційності та постулат оптимальності. У системі мови принцип комплементарності (с. 60-91) знайшов вираження в існуванні ряду дихотомічних категорій, у яких взаємодоповнюються аспекти мови. Ці категорії впорядковані у вигляді ряду протилежностей і розташовані у такій послідовності: аутистичне трактування мови проти синергічного трактування, акомодация проти асиміляції, знаковість проти ергономічності, ідіографічна

модель мови проти моделі номотетичної, тип номінації: алгоритмічний проти рефлексивного, а також розмаїття типів кодування інформації. На окрему увагу заслуговує розгляд різних мовних кодів, проаналізовано різні типи кодування інформації: словесно-фігуральний, дейктичний, анафоричний, символічний, імплікаційний, фігуративний, аналітичний (іконічний) та симптоматичний. Простежено залежність між цілісністю в дискурсі та довільністю знака. Сутність постулату композиційності (комплексності) (с. 91-95) полягає в тому, що в основі однієї і тієї самої мовної дії (зокрема, повідомлення інформації за допомогою мовних засобів) можуть бути використані різні підсистеми мови. Постулат оптимальності (с. 95-98) ґрунтується на твердженні про те, що кожному ареалу, кожній сфері і кожній комунікативній ситуації відповідає певна форма реалізації, а також певна модель. Залежно від культурної парадигми і провідного стилю писання принцип оптимальності визначає ступінь релевантності у мовних дискурсах таких чинників, як форма, значення, структура і контекст (рис. 18).

Висновки, що завершують монографію (99-100), сформульовані логічно і доречно. Автор робить ряд слушних зауважень щодо перспектив лінгвістики XXI століття.

Таким чином, лінгвістична теорія відносності постає як єдність трьох постулатів (комплементарності, композиційності та оптимальності), що являє собою такий опис мови, який звертається до різних аспектів мовної діяльності та реєструє певні типи конфігурації окремих параметрів мовних одиниць. Визначено три провідні напрями у мовознавстві: історичне мовознавство (основи компаративного опису мов), структуралізм (семантика складників) і постструктуралізм (когнітивна лінгвістика, прагмалінгвістика, етнолінгвістика, соціолінгвістика тощо). Переконливим є твердження автора про те, що провідним напрямом динаміки стилів мислення в науці про мову є домінуюча форма опису об'єктів (якщо для формалізму були визначальними фонема і морфема, то пізніше основними стали лексема, висловлення, текст і дискурс, комунікативна ситуація).

Монографічне дослідження є цілісним і змістово викінченим. Робота виконана на високому рівні, написана творчо і цікаво. Аналізована праця актуальна не тільки висвітленням важливих питань сучасної науки про мову, а й ступенем обґрунтування запропонованих підходів і визначень. Незважаючи на невеликий обсяг (108 сторінок), монографія має високий ступінь репрезентативності охоплених тем. Позитивним є використання схем і таблиць, яке суттєво полегшує сприйняття та засвоєння викладеного матеріалу. Автор уміло оперує фактичним матеріалом (наявні приклади польською і російською мовами).

Однією з переваг дослідження є системність, яка сприяє формуванню цілісного уявлення про становлення сучасної лінгвістичної парадигми. Це забезпечить формування міцної основи при вивченні такої складної науки, якою є лінгвістика.

Література

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Изд. 4-е, стереотип. – М.: Ком Книга, 2007. – 576 с.
2. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца 20 века / Под ред. акад. Ю.С. Степанова. – М.: Изд-во Ин-та русского языка, 1995. – С. 239-320.
3. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 338 с.
4. Nuyts J. Aspects of a cognitive-pragmatic theory of language. On cognition, functionalism and grammar. – Amsterdam, 1992. – 399 p.

Анатолій Загнітко, Марина Михальченко

Надійшла до редакції 13 вересня 2008 року.

НОВІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛІНГВІСТИКИ

Загнітко А., Михальченко М. Основи психолінгвістики: науково-навчальне видання. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 233 с.

Пропонований посібник в україністиці очікуваний і вкрай потрібний. Він доповнює курси загального мовознавства й історії світового мовознавства. Посібник складний проблематикою і структурно. Правда, впадає в око наявність коротких глав.

У першому розділі визначається предмет психолінгвістики, у другому – висвітлюється історія психолінгвістики.

Можна погодитись з визначенням об'єкта й предмета психолінгвістики, хоч разом з тим можна було б й уточнити предмет останньої. Адже процес створення і сприйняття знаків мови у свідомості її носіїв постає закономірностями функціонування мови у психологічному аспекті, бо навіть при визначенні аспектів вивчення звукової системи мови, крім фізико-акустичного, анатомо-фізіологічного, лише останнім часом згадують про психологічний аспект, називаючи відповідні ділянки кори головного мозку.

Третій розділ „Експеримент у психолінгвістиці” визначає операціонально-дослідницький апарат психолінгвістики, представлений експериментом і методами та прийомами. Серед останніх згадуються такі:

семантичного диференціалу, доповнення, непрямого дослідження семантики, прямого тлумачення слова, градуального шкалювання. Певні, що усі вони мали б тлумачитися як прийоми дослідження.

Переконливо скомпонований IV розділ „Онтогенез мовлення”, в якому йдеться про мову тварин, дитей-мауглі, опанування мови дитиною, звуковою формою її, про зв'язок звучання із значенням, про зростання запасу слів у дитини, засвоєння нею підсистем мови, морфологічних категорій, помилки при засвоєнні морфологічної й словотвірної підсистем, особливості засвоєння значення слова й підсумовується главою про формування свідомості в онтогенезі.

Ведучи мову про засвоєння морфологічної підсистеми мови дитиною, автори називають порядок засвоєння граматичних категорій: число іменників, зменшувальна форма іменників, категорія наказовості, відмінки іменника, категорії часу й особи дієслова [Загнітко, Михальченко 2008, с. 66].

Ними помічено, що у процесі засвоєння словотвірної підсистеми діти підсвідомо сприймають процес членування слів й оперують морфемою [Загнітко, Михальченко 2008, с. 68]. Думається, в цьому аспекті авторам посібника варто було хоча б коротенько визначити співвідношення мислення й свідомості, структуру останньої. На основі аналізу концепцій П.П. Блонського, Ж. Піаже, Н. Хомського, О.Р. Лурії вони констатують, що свідомість дитини і формування мови у неї здійснюється на основі сприйняття реальних відношень суб'єкта до світу [Загнітко, Михальченко 2008, с. 71], бо в значеннях відтворюється згорнута ідеальна форма існування предметного світу [Загнітко, Михальченко 2008, с. 71].

На жаль, ними обійдено тезу про витлумачення свідомості як єдності ментального й почуттєвого й не помічено переходу сучасних психологів й психолінгвістів з мислення на свідомість, у якій виленовуються трикомпонентне мислення (наочно-дійове, конкретно-образне й понятійне), почуттєве й вольові акти.

Між іншим, у посібнику неправомірно морфемний рівень термінологічно підмінюється морфологічним. Звертаємо увагу на сторінки 66-у, 74-у, 85-у [Загнітко, Михальченко 2008].

Розділи V „Продуктування мовлення”, VI „Сприйняття мовлення”, VII „Текст як об'єкт психолінгвістики”, зокрема перші два, присвячені раніше пропагованій проблемі „Мова і мислення”, яка нині трансформувалася у проблему „Мова й свідомість” або навіть „Мовно-мовленнєва діяльність як виражена мовними засобами частина психічної діяльності”. Вони деталізують названу проблему. Так, п'ятий розділ представлений главами „Мовленнєві помилки”, „Теорії походження мови”, „Особливості продуктування мовлення”, „Моделі продуктування мовлення”. В останній главі йдеться про схоластичні моделі, безпосередніх складників, трансформаційно-генеративну лінгвістику Н. Хомського, теорію рівнів, когнітивні моделі, циклічні моделі О.Р. Лурії, М.І. Жинкіна; Л.С. Виготського, О.О. Леонтьєва.

Сприйняття мовлення реалізується витлумаченням тез про неусвідомленість сприйняття, його рівневість, свідомість сприйняття, сприйняття букв і слів, сприйняття речень, співвідношення мовлення з дійсністю, механізм еквівалентних змін, механізм імовірнісного прогнозування, сприйняття і розуміння, моделі сприйняття мовлення.

Текст аналізується у зв'язку зі словом та висловленням, аналізом моделей продуктування тексту, розрізненням затексту й підтексту у зв'язку з текстом, у зв'язку з питанням про сприйняття тексту, аналізу властивостей тексту. Розділ підсумовується розглядом методів аналізу тексту у психолінгвістиці.

Цікавим в аспекті висловлення розв'язуваної проблеми постає VIII розділ, в якому аналізується прагматичний аспект аналізу мови у процесі характеристики співвідношення мови й культури, виявлення національно-культурної специфіки слова, розгляду лакун, міжкультурних контактів, нарешті, розгляду процесів контактування мов у прагматичному аспекті.

Усе зроблено в основному кваліфіковано, хоч маємо певні застереження з приводу деяких суджень авторів, зокрема про взаємозв'язок предметного й конотативного компонентів у лексичному значенні слова.

У главі „Національно-культурна специфіка слова” розділу VIII „Етнопсихолінгвістика” дослідники продовжують фактично хибну традицію, розрізняючи ментальний компонент у значенні слова й фоніві відтінки у формі логічних імплікацій та пресупозицій, хоч визнають цей останній компонент на відміну від мовного (вербального, експліцитного, логічно усвідомленого) як немовний (невербальний, смисловий, імпліцитний, неусвідомлюваний), що перебуває на периферії значення [Загнітко, Михальченко 2008, с. 128 – 129]. Чомусь питання про національно-культурну специфіку слова не пов'язується з конотативним компонентом значення слова і взагалі будь-якої мовної одиниці. І це при тому, що фактично у конотативному значенні слова не встановлено статус почуттєвого й етнічного елементів.

У свою чергу дослідження одиниць різних рівнів логічно ускладнюється тим, що традиційне вивчення у лексичному значенні предметного (денотативного) компонента уже доповнюється виявленням й аналізом конотативного компонента в одиниць (категорій) усіх рівнів, бо зважається на те, що відбита у лексичному значенні свідомість є також наслідком взаємодії ментального й почуттєвого компонентів.

Заслугує на увагу чи не вперше останнім часом згадане положення про передування звуковій мові мови жестів [Загнітко, Михальченко 2008, с. 151]. При характеристиці жестів звернуто увагу на те, що жести семантично дифузні, парадигматично й синтагматично синкретичні, що виявляється у відсутності жорсткого розчленування знаків на категорії, які відповідають граматичним класам [Загнітко, Михальченко 2008, с. 151]. Останнє пояснюється високою ситуативністю висловлювання. Змушені наголосити, що вважаємо

неправомірним припускати, ніби кожен жест жестової мови являє собою поняття [Загнітко, Михальченко 2008, с. 151].

З усім вищевідзначеним узгоджуються виявлені нами часткові закономірності. Зрозумілими й прийнятними стають констатовані рецензентом положення в аспекті відзначеного авторами книги. Діалектні записи типу брати льон у російських, українських, білоруських говірках Смоленщини, Чернігівщини, Гомельщини чи східнополіські рвати вишні „збирати вишні”, трусити яблука „збирати урожай яблук”, косити траву „жати жито”, товкти пшоно „товкти у ступі просо на пшоно” і т.д. засвідчують давню синкретичність імені й дієслова та відповідно конкретно визначену дифузність.

Стала зрозумілою спроба виділяти синтаксично зумовлені й граматично обмежені значення слова як один з невеликих етапів у становленні узагальненого лексичного значення слова, встановлюваних на основі вільних синтаксичних словосполучень. Сприймається нині й те, що первинні чи найдавніші фразеологізми (чи навіть семантичні моделі) – свідчення синкретизму у слові (лексемі) як мовній одиниці предметного (ментального) й коногативного (почуттєвого) компонентів.

На жаль, недоусвідомлюється положення про двобічність мовних одиниць та лінгвістичних категорій. Не береться до уваги, що якщо у концептуальній моделі виділяється концепт як її одиниця, то у мовній моделі світу можна назвати знову ж таки концепт або взагалі не визначати таку одиницю, що неправомірно. Нами, наприклад, розмежовуються мовна як вербалізований варіант повсякденно-побутової моделі світу, виділювана за даними тлумачного словника, й художня модель світу, виділювана за текстами художньої літератури. Якщо носій вербалізованої повсякденно-побутової моделі світу не виділяє концепт, то в художній моделі світу підсвідомо чи усвідомлено він виділяється. Поки що лінгвісти не усвідомлюють, що зміст повсякденно-побутової (у вербалізованому варіанті) і художньої моделей світу формується закономірностями (асоціаціями суміжності й подібності) конкретно-образного мислення. Обидві моделі пізнаються усвідомлено за допомогою закономірностей понятійного мислення. Зрозуміло, у даному випадку не зважається на почуттєвий компонент свідомості у вигляді вербалізованої повсякденно-побутової та художньої моделей світу. Виходимо у даному випадку з розуміння того, що свідомість формується на основі взаємодії ментального й почуттєвого чинників. Отже, маємо констатувати, що зміст концепту формується закономірностями конкретно-образного мислення, а виражається мовними засобами.

Маємо відзначити й те, що автори книги некритично сприйняли нечітко визначені поняття концептуальної та мовної моделей світу [Загнітко, Михальченко 2008, с. 123 – 125]. Відповідно нечітко визначено й концепт [Загнітко, Михальченко 2008, с. 125]. Чомусь у розрізняваних універсальних та національно-специфічних концептах виділяються ціннісні концепти, чи цінності, які членуються на універсальні й національні, позитивні й негативні, матеріальні й духовні, кінцеві й проміжні, хоч не згадуються етноконцепти.

Останній розділ „Патопсихолінгвістика” присвячений питанням нейропсихолінгвістики та психологічному супроводу мовлення при емоційному напруженні, під час акцентуацій і психопатій, порушень мовлення при ушкодженнях кори головного мозку, дефектів мовлення, а також мовлення глухонімих та сліпоглухонімих.

Отже, теоретична частина засвідчує глибоку обізнаність з теорією й історією вітчизняного та європейського мовознавства. Але структура книги не дає підстав констатувати, що автори komponували книгу в аспекті якоїсь наукової парадигми (а це значно поглибило б її теоретичний рівень).

Природно, що жанр книги зобов'язував супроводжувати кожен з розділів питаннями для самоконтролю та літературою для самостійного опрацювання, що й зроблено.

Друга частина посібника представлена практикумом у вигляді практичних завдань та тестів до кожного з розділів, текстами для самостійних творчих завдань, короткими переказами текстів розділів, питаннями для контролю до кожного розділу, тематикою рефератів та тематикою курсових, бакалаврських і магістерських робіт.

Завершується книга списком літератури та коротким термінологічним словником і предметним покажчиком.

Посібник написаний хорошою мовою, доступно. Студенти, магістранти, аспіранти та викладачі одержать цінний кваліфікований порадики.

Анатолій Зеленько

Надійшла до редакції 3 жовтня 2008 року.

ПОСІБНИК НА ВИМОГУ ЧАСУ

Познанська В.Д. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Орфоенія. Графіка. Орфографія: Навчальний посібник. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 100 с.

Останнім часом із інтеграцією вищої освіти в європейський освітній простір в українській освіті відбуваються істотні зміни. Вони зумовлені насамперед запровадженням кредитно-модульної системи, при якій підвищується роль індивідуальної та самостійної роботи студентів. Українські мовознавці активно включилися в ці процеси та адекватно реагують на гострі проблеми та потреби доби. Упродовж цього часу з'явилося чимало підручників, посібників, методичних рекомендацій, які відповідають вимогам часу та нагально потрібні студентам. Можна з упевненістю твердити, що саме до таких видань належить і рецензований посібник, який створено з дотриманням усіх сучасних вимог. Як зазначає сам автор, завдання посібника полягає в тому, щоб допомогти організувати самостійну роботу студентів із фонетики української мови.

Рецензований посібник складається з семи частин.

У першій частині (с. 5-10) наголошується на важливості курсу “Фонетика. Орфоенія. Графіка. Орфографія” у підготовці українських філологів та окреслено, що повинні знати та вміти студенти, опанувавши цей розділ. Відмітна риса рецензованого посібника полягає в тому, що В.Д.Познанська подає власну докладну, неординарну, по-науковому глибоку схему фонетичного розбору (с. 7-8). Важливим також є те, що в посібнику, крім схеми, подано зразок виконання фонетичного аналізу слова (с. 8-9).

У другій частині (с.10-20) автор пропонує ґрунтовно розроблену програму курсу, в якій весь матеріал із знанням справи поділено на шість змістових модулів та детально схарактеризовано питання модулів. Невіддільною частиною програми є скрупульозно укладений список літератури, який містить раритетні видання, фундаментальні праці радянського та новітнього періоду розвитку лінгвістичної науки. Формуючи список літератури, В.Д.Познанська намагається якомога ширше врахувати науковий доробок українських і зарубіжних мовознавців та їх внесок у розроблення багатьох важливих питань фонетики.

Наступна частина посібника присвячена модульному плануванню курсу, яке є необхідним для студентів і корисним буде для недосвідчених викладачів. Позитивно, що кожен модуль завершується модульним звітом, що дасть змогу ефективно проконтролювати знання, здобуті на лекціях, практичних заняттях, та питання, винесені на самостійне опрацювання.

У четвертому розділі запропоновано норми, критерії та розгорнуто розкрито вимоги до оцінювання знань студентів.

Компактно й глибоко В.Д.Познанська подає розділ “**Теми і плани практичних занять. Завдання для самостійної роботи**” (с. 27-76). Практичні заняття з фонетики української мови і самостійна робота – це важливі форми опанування цієї дисципліни. Вони покликані доповнити, узагальнити й систематизувати лекційний матеріал, розвинути навички аналізу фонетичних явищ та наукових першоджерел. Позитивно, що, подаючи літературу до тієї чи іншої теми, автор намагається залучити цікаві наукові напрацювання, в тому числі як українських, так і зарубіжних лінгвістів. Виваженим, продуманим, на нашу думку, є той факт, що при укладанні літератури для самостійного опрацювання автор обирає найбільш важливі статті, що дає змогу, по-перше, поглибити студентам свої знання з тієї чи іншої проблеми, по-друге, виробляти у студентів навички роботи з науковою та навчальною літературою, по-третє, не перевантажити студентів конспектуванням. Особливо впадає в око те, що при підборі вправ для самостійної роботи вдало поєднано різні типи завдань: проаналізувати подані визначення, скласти конспект на тему та вправи практичного спрямування, які допоможуть студентам поглибити знання та закріпити й удосконалити навички аналізу фонетичних явищ, отримані на практичних заняттях.

У шостому розділі (с. 76-95) “**Завдання для лабораторних робіт**” до десяти найважливіших тем запропоновано завдання у п'ятнадцяти варіантах, що дасть змогу простежити особливості індивідуального засвоєння та усвідомлення механізмів фонетичних процесів кожним студентом. Такий підхід, на нашу думку, є продуманим, правильним і є одним із чинників об'єктивного оцінювання.

До позитивів варто віднести і наявність у кінці посібника короткого списку термінів, якими вільно повинні володіти студенти.

Слід констатувати, що з поставленим завданням автор посібника впоралася блискуче. Поява аналізованого посібника відповідає нагальним потребам нинішньої освіти і сприятиме поліпшенню професійної підготовки студентів з української філології, а також прислужиться викладачам-мовникам.

Любомир Сегін

Надійшла до редакції 16 жовтня 2008 року.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балабан Олена Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології Маріупольського державного гуманітарного університету (м. Маріуполь, Україна).

Виноградова Катерина Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри російської мови для іноземних студентів гуманітарних факультетів Московського державного університету імені М.В. Ломоносова (м. Москва, Росія).

Данилюк Ілля Григорович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Жижома Оксана Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Україна).

Загнітко Анатолій Панасович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Зарицька Ірина Миколаївна – викладач кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О.Дідоренка (м. Донецьк, Україна).

Зеленська Юлія Юріївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Зеленько Анатолій Степанович – доктор філологічних наук, професор, кафедра загального мовознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (м. Луганськ, Україна).

Зінчук Руслана Степанівна – аспірант кафедри історії та культури української мови Волинського державного університету імені Л. Українки (м. Луцьк, Україна).

Карамішева Роксолана Дамірівна – аспірант кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені І. Франка (м. Львів, Україна).

Коваленко Євгенія Сергіївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Кретов Олексій Олександрович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної і прикладної лінгвістики Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Критська Валентина Іванівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства імені О.О.Потебні НАН України (м. Київ, Україна).

Кудря Оксана Анатоліївна – пошукач кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Кульбабська Олена Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Кутня Галина Васиївна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови Львівського національного університету імені І. Франка (м. Львів, Україна).

Лазаренко Ольга Володимирівна – кандидат технічних наук, доцент, завідувач кафедри інформаційних технологій і математики Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» (м. Харків, Україна).

Лисенко Анна Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший викладач Кіровоградського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ (м. Кіровоград, Україна).

Лукаш Галина Павлівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Мачак Оксана Юріївна – аспірант Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка (м. Кіровоград, Україна).

Меркулова Інна Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теоретичної і прикладної лінгвістики Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Михальченко Марина Миколаївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Назаренко Інна Олександрівна – пошукач Запорізького національного університету, учитель української мови та літератури Запорізького обласного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою «Захисник» (м. Запоріжжя, Україна).

Нелюба Анатолій Миколайович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії державності України та іноземних мов Харківського національного університету внутрішніх справ (м. Харків, Україна).

Новикова Юлія Миколаївна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри прикладної лінгвістики та етнології Донбаської національної академії будівництва і архітектури (м. Макіївка, Україна).

Носенко Ірина Юріївна – аспірант кафедри української мови Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (м. Полтава, Україна).

Осіпова Тетяна Федорівна – аспірант, викладач кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (м. Харків, Україна).

Панков Федір Іванович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови для іноземних студентів філологічного факультету Московського державного університету імені М.В. Ломоносова (м. Москва, Росія).

Панченко Дмитро Ігорович – старший викладач кафедри теорії і практики перекладу Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» (м. Харків, Україна).

Пац Любов Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, декан гуманітарного факультету Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Педченко Світлана Олександрівна – аспірант кафедри української мови Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (м. Полтава, Україна).

Петришин Марта Йосипівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і порівняльного мовознавства Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Пилипак Валерія Павлівна – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Донецького інституту психології і підприємництва (м. Донецьк, Україна).

Попова Ірина Степанівна – кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови, декан факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара (м. Дніпропетровськ, Україна).

Путіліна Оксана Леонідівна – асистент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Радзівська Світлана Олександрівна – викладач кафедри англійської мови гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Київ, Україна).

Резник Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, доцент кафедри філології Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Сімферополь, Україна).

Рибенюк Вікторія Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту залізничного транспорту (м. Донецьк, Україна).

Рубан Анастасія Євгенівна – аспірант кафедри російської мови Московського державного університету імені М.В. Ломоносова, викладач кафедри російської мови для іноземних студентів філологічного факультету Московського державного університету імені М.В. Ломоносова (м. Москва, Росія).

Руснак Наталія Олександрівна – кандидат філологічних наук, докторант кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Сбітнева Ірина Миколаївна – аспірант кафедри української мови та літератури Слов'янського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, Україна).

Сегін Любомир Васильович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Слов'янського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, Україна).

Ситар Ганна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Скоробогата Тетяна Йосипівна – магістр гуманітарних наук, аспірант кафедри білоруського і теоретичного мовознавства НО «Гродненський державний університет імені Янки Купали» (м. Гродно, Білорусь).

Слобода Наталя Володимирівна – аспірант кафедри української мови Дніпропетровського національного університету (м. Дніпропетровськ, Україна).

Стадній Алла Сергіївна – викладач Вінницького національного технічного університету (м. Вінниця, Україна).

Стекольниковна Ніна В'ячеславівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри російської мови факультету підготовки іноземних громадян Воронежської державної технологічної академії (м. Воронеж, Росія).

Суворова Юлія Анатоліївна – викладач кафедри теоретичної і прикладної лінгвістики Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Таукчі Олена Федотівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри граматики та практики англійської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Терещенко Світлана Сергіївна – викладач кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара (м. Дніпропетровськ, Україна).

Теркулов В'ячеслав Ісайович – кандидат філологічних наук, доцент, проректор з наукової роботи Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Труб Володимир Михайлович – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Відділу

соціолінгвістики Інституту української мови НАН України (м. Київ, Україна).

Тукова Тетяна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Фатєєва Людмила Михайлівна – магістр української філології, асистент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Луганського національного університету імені Т. Шевченка (м. Луганськ, Україна).

Фенко Марія Ярославівна – аспірант кафедри української мови, видавничої справи та редагування Волинського державного університету імені Л. Українки (м. Луцьк, Україна).

Фернос Юлія Іванівна – викладач кафедри української та іноземних мов Уманського державного аграрного університету (м. Умань, Україна).

Фойту Петра – студент 3 курсу спеціальності «Українська та польська філологія» та 5 курсу спеціальності «Російська філологія» філософського факультету Університету Палацького в Оломоуці (м. Оломоуць, Чехія).

Халіман Оксана Володимирівна – аспірант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, викладач коледжу Національного фармацевтичного університету (м. Харків, Україна).

Чейлитко Наталія Геннадіївна – філолог 1 категорії лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Київ, Україна).

Черхава Олеся Олегівна – аспірант кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів, Україна).

Шевченко Кристина Миколаївна – аспірант кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Шульгіна Валентина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики Черкаського державного технологічного університету (м. Черкаси, Україна).

Штанденко Уляна Михайлівна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу історії української мови Інституту української мови НАН України (м. Київ, Україна).

Ясакова Наталія Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Національного авіаційного університету (м. Київ, Україна).

Язикова Юлія Євгенівна – аспірант кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка (м. Кіровоград, Україна).

CONTENTS

INTRODUCTION		6
SECTION I	Theory of Language	8
Mykhalchenko Maryna	Estimation in philosophical-logical and psychological aspects	8
Pylypak Valeriya	Anthrop centering and ego centering conceptions in linguistics	13
Tukova Tatyana	Intellectualization of language as a way of its development	18
Yasakova Nataliya	Semantic category of personality in terms of philosophical interpretation of the opposition I – You – the Other	22
SECTION II	Current Problems of Morphology	27
Nosenko Iryna	Peculiarities of usage of relative adjectives which were formed from nouns – names of metals	27
Pankov Fedor	On correlation of categorical classes of words in Russian (adverbs and prepositions)	30
Pedchenko Svitlana	Particles as representatives of the volitional subcategorical subjective and modal meaning	37
Petryshyn Marta	Adjectives of bahouvrihi-type in the Old Greek language (on the material of parametric adjectives of Homeric epos)	40
Rybenok Viktoriya	Functional-semantic verbal groups in the Ukrainian language	44
Ruban Anastasiya	On the question of compiling a functional dictionary of adverbs	49
Sikors'ka Ol'ga	Forms of imperative in non-imperative usage	53
Khaliman Oksana	«Zero» grammatical meaning as a result of neutralization (the grammatical meaning of plurality as an example)	57
SECTION III	Theoretical Issues of Syntax	61
Vynogradova Kateryna, Sytar Hanna	The typology of sentence modal modification models in Ukrainian and Russian	61
Kul'babs'ka Olena	Secondary predicates: linguistic status, classification and representation in the modern Ukrainian language	70
Kutnia Halyna	The problem of classification criteria of predicates in linguistic literature	75
Machak Oksana	Semantics and typology of intensive-concessive constructions with locality semantics	80
Popova Iryna	The experience of general typology of syntactic homonymy	86
Putilina Oksana	Morphological and syntactical forms of cases with objective meaning (genitive and accusative cases) of the present-day Ukrainian sentence in comparison with the English one	92
Trub Volodymyr	On the peculiarities of the meaning of sentences containing the realized temporal valencies of the particles <i>ще</i> and <i>вже</i>	97
Fenko Mariya	Adverbial forms of the realization of the category of predication in the semantic and syntactical sentence structure	102
Yazykova Yuliya	Semantic features of pronominal-correlative suggestions of symmetrical and non-symmetrical structure	105
SECTION IV	Functional Semantics of Lexical and Phraseological Units	110
Balaban Olena	Concept varieties of a fiction metaphor: typological and cognitive aspects (on the basis of English, French, Russian and Ukrainian languages)	110
Kudrya Oksana	Derivative adjectival units with secondary colour meaning in Ukrainian and English: semantic groups and ways of word-building	114
Stadnyy Alla	Interconnection of denotative and connotative microcomponents in the lexical meaning of verbs	119
Tereshchenko Svitlana	Functional peculiarities of words with broad semantics	123

Foitu Petra	The relation between grammar and phraseology in Slavonic languages	127
Shevchenko Krystyna	Model structure of lexicalization of etymological doublets	131
SECTION V	Word-Formation: Trends, Aspects of Study	135
Neliuba Anatoliy	Restrictions of word-building processes in Ukrainian	135
Segin Liubomyr	Ablative verbs of dynamic space localization in Ukrainian and Polish	140
Skorobogataya Tatyana	Derivational semantics of Russian and German verbs of coercion designating 'the direction of the action in space'	143
Terkulov Vyacheslav	Onomasiological models of composites-nominations of integration of people in the Russian language	146
Shtandenko Ulyana	Main questions of derivation in denominative word-formation of verbs	151
SECTION VI	Problems of Text Linguistics, Discourse Studies, and Discourse Analysis	156
Zhuzhoma Oksana	The role of occasional adjectives in the formation of poetic discourse	156
Zaryts'ka Iryna	Structural types of argumentative vocal acts in modern Ukrainian: communicative and pragmatic aspect	161
Zelens'ka Yuliya	Peculiarities of grammatical repetition in the poetry of the end of the 20 th – beginning of the 21 st centuries	164
Karamysheva Roksolana	Register and genre characteristics of news about natural disasters on English and Ukrainian Internet-Sites	167
Kovalenko Yevgeniya	Structural organization of the advertising text in the aspect of its linguistic analysis	173
Osipova Tatyana	Communicative code of Ukrainians: reflection of the rule of emotion absorption in the Ukrainian paremia fund	178
Pats Liubov	Text-building syntactical relation: formal means of realization	181
Reznyk Oksana	The type of artistic mentality in autobiographical prose by I. Odoyevtseva	186
Sloboda Nataliya	Syntactic and meaning structure of attributive metaphorical word combinations in the poetry of the 60s	190
Stekol'nykova Nina	Linguo-positional reconstruction of the invariant of recursive texts	194
Cherkhava Olesya	Semantic analysis of Christian prophesy texts as their classification basis	199
SECTION VII	Peculiarities of Ukrainian Dialects and Problems of Sociolinguistics	203
Zinchuk Ruslana	Observing the specificity of nominal modification in Western Polissyan Charms	203
Rusnak Nanaliya	Cognitive parameters of dialectal text	207
SECTION VIII	Problems of Onomastics	212
Lysenko Anna	Original oyconims of the Poltavs'ka region	212
Lukash Galyna	Functional semantics of grammatical categories of proper names	216
Nazarenko Inna	Functional peculiarities of qualitative transposits-onims	221
Novikova Yuliya	Polysemantic surnames in the central and eastern parts of the Donets'k region	227
Fernos Yuliya	Uman' surnames of morphological and syntactical type	231
SECTION IX	Applied Linguistics: Trends and Aspects of Studies	236
Danyliuk Illya	Speech synthesis in computer systems	236
Kretov Alexey, Merkulova Inna, Suvorova Yuliya	Word length as a functional parameter of Slavonic words	240
Kryts'ka Valentyna	Language innovations in lexical set «local authorities of Ukraine» (on the materials of modern Ukrainian lexemes and word-formation innovations dictionary)	254
Lazarenko Olga, Panchenko Dmitry	Role of ontologies in knowledge processing in «Semantic Web»	258
Merkulova Inna	Paradigmatic relations of Slavonic words	262
Cheilytko Nataliya	Corpora research of word form syntactic connections zones in the Ukrainian sentence	268
Shulgina Valentyna	Peculiarities of realization of linguistic personality in «human-computer» dialogue	275
SECTION X	Topical Problems of Cognitive Linguistics	280

Radziyevs'ka Svitlana	Functional semantics of language units verbalizing the HOME concept in American poetry	280
Sbitneva Iryna	The Bible as the represent of the conceptual picture of the world	283
Taukchi Olena	Cognitive basis of nouns «life» / «жизнь» и «death» / «смерть»	287
Fateyeva Liudmyla	Concept «will» in the poetry of Taras Shevchenko	293
SECTION XI	Reviews and Summaries	298
Zahnitko Anatoliy, Mykhalchenko Maryna Zelen'ko Anatoliy	The concept of linguistic relativity. Review: Kiklewicz Aleksander. <i>Aspekty teorii względności lingwistycznej</i> . – Olsztyn, 2007. – 108 p.	298
	New aspects of the research of psycholinguistics. Review: A. Zahnitko, M. Mikhal'chenko. <i>The Basis of Psycho-linguistics. Research and academic publication</i> . Donets'k: DonNU, 2008. – 233 p.	299
Sergin Liubomyr	A textbook required by the time. Review: Posnans'ka V.D. <i>Modern Literary Ukrainian: Phonetics. Orthoepy. Graphics. Spelling: a textbook</i> . – Donets'k: DonNU, 2008. – 100 p.	302
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS		303
CONTENTS		306
INFORMATION FOR CONTRIBUTORS		309

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Статті подаються в електронному вигляді (на дискеті 3,5 дюйма) в редакторі Word 97-2000 для Windows 98-2000, збереженому у двох форматах *.doc і *.rtf разом із двома примірниками роздрукованого тексту. Назви файлів (тільки латиницею) мають відповідати прізвищу автора, напр.: petrenko.doc і petrenko.rtf. Обсяг статті – від 15000 друкованих знаків (разом з пробілами) (Меню – Сервіс – Статистика).

Параметри сторінки: всі поля 2 см. Розмір паперу – А4.

Шрифт Times New Roman, розмір 12, стиль “нормальний” (“звичайний”). Якщо використано інший шрифт, необхідно подати його на дискеті.

Міжрядковий інтервал – 1,5.

Абзацний відступ 1 см.

Текст друкується без переносів.

Сторінки рукопису нумеруються олівцем на звороті.

На першому рядку у правому куті друкуються ім'я і прізвище автора напівжирними літерами.

На другому рядку у лівому куті – шифр ББК (звичайний шрифт). На третьому – шифр УДК (звичайний шрифт).

На наступному рядку друкується назва статті (відцентрована, великими напівжирними літерами).

Через один рядок курсивом подається реферат українською мовою (до 10 рядків). На наступному рядку з абзацу наводяться ключові слова (шрифт – курсив).

Зразок оформлення початку статті:

Віктор Шульгач

ББК Ш12=411.4*316

УДК 801.311

УКРАЇНСЬКА ЕТИМОЛОГІЯ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з етимології діалектної лексики української мови. У ній розглянуто походження слів: казьма, наральник, гамесло, х'ізок, сніс/зніс, дрягом, чоўмак, одбайсат, футіт, воду, зрун.

Ключові слова: діалектизм, етимологія, праслов'янський.

Через один рядок після реферату подається основний текст статті (вирівнюється за шириною). Ілюстративний матеріал друкується курсивом. Покликання у тексті публікації оформлюються за допомогою квадратних дужок [] із вказівкою прізвища автора, року видання (за потреби – сторінки), наприклад:

“...у праці З. Вендлера [Vendler 1972]....”;

“Фреге [1977, с. 264] увів поняття” або “Фреге [1977: 264] увів поняття”.

„Л. В. Бортє трактує транспозицію як початковий етап переходу слова з однієї частини мови до іншої, що полягає у зміні словом синтаксичної функції [Бортє 1977, с. 103-104]”.

Треба розрізняти тире (–) і дефіс (-): відмінність полягає у розмірі і наявності пробілів до і після тире.

Скорочення типу т. п., т. д., XVI ст., ініціали при прізвищах (напр., Н. Л. Іваницька), назви населених пунктів типу м. Київ, с. Іванівка друкуються через нерозривний пробіл (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Скорочення типу 90-ті, 1-го – з нерозривним дефісом (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+дефіс).

Примітки (виноска) робляться автоматично (Вставка – Виноска).

Якщо у статті наводяться схеми, їх необхідно групувати (Вид – Панель інструментів – Малювання – Вибір об'єкта. Тримаючи кнопку “Вибір об'єкта”, виділіть об'єкти, які треба об'єднати у групу, на панелі інструментів “Малювання” натисніть кнопку “Дії”, виберіть команду “Групувати”).

Список літератури подається в алфавітному порядку з дотриманням державного стандарту. Назва “**Література**” друкується через один рядок після основного тексту (напівжирним шрифтом посередині рядка). Зразок:

Література

Вихованець 1980: Вихованець І.Р. Прийменикова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 288 с.

Ильенко 1975: Ильенко С.Г. Персонализация как важнейшая сторона категории предикативности // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С. 154-160.

СУЛМ 1969: Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.

Завершує публікацію резюме англійською мовою (до десяти рядків, шрифт звичайний). Резюме подається через один рядок після списку літератури: прізвище та ім'я автора, назва статті, текст резюме, ключові слова. Зразок:

Shulgach Victor

Ukrainian etymologie

The article is the sequential of the author's series of publications on etymology of dialectal vocabulary of the Ukrainian language. The author considers origin of the words: *казьма, наральник, гамесло, х'ізок, сніс/зніс, дрягом, чоўмак, одбайсат, футіт, воду, зрун.*

Keywords: dialecticism, etymology, protoslavonic.

В окремому файлі у форматі *.doc подаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, звання, місце роботи, посада, домашня адреса, телефон, e-mail. Назва файла (латиницею) має складатися з прізвища автора і слова "vidomosti", між ними Shift+дефіс, напр.: retrenko_vidomosti.doc

Необхідно також подати роздрук з відомостями про автора (окрема сторінка).

Статті, які не відповідають вимогам оформлення, до друку не приймаються.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 18

Підписано до друку 12.01.2009 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Times». Друк лазерний.
Умовн. друк. арк. 36,13
Наклад 500 прим. Замовлення № 10

Адреса редакції: 83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, корп. І,
кафедра української мови та прикладної лінгвістики, «Лінгвістичні студії»,
тел. (+38 062) 381 70 06

Видавництво Донецького національного університету,
83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24